

Christos Sunthronos

C.P. de Boer

Christos Sunthronos. Een onderzoek naar de herkomst en het karakter van verwijzingen naar
LXXPs 109 in het Nieuwe Testament

© Labarum Academic, Apeldoorn 2020

Omslagontwerp: José van der Meer

Vormgeving: Albert Bloemert

ISBN 978 90 8718 1413

NUR 700

www.labarum.nl

Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden veeleelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd
gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch,
mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande
schriftelijke toestemming van de uitgever.

Christos Sunthronos

Een onderzoek naar de herkomst en het karakter van verwijzingen naar LXXPs 109 in het Nieuwe Testament

(Summary in English included)

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Theologische Universiteit van de
Christelijke Gereformeerde Kerken
in Nederland te Apeldoorn
op gezag van de rector, prof. dr. H.J. Selderhuis
hoogleraar kerkgeschiedenis en kerkrecht,
volgens het besluit van het college van hoogleraren
in het openbaar te verdedigen
op D.V. 21 januari 2020
in de aula van de Theologische Universiteit,
Wilhelminapark 4 te Apeldoorn

door

Cornelis Pieter de Boer

geboren 20 juni 1975 te Gouda

Promotoren:

Prof. dr. T.M. Hofman, eerste promotor

Prof. dr. H.G.L. Peels, tweede promotor

Prof. dr. H. Gzella, co-promotor

Opgedragen aan onze kinderen:

Dirk-Jan

Wilbert

Pieter-Bas

Joanna

Deborah

Rachel

Geralyn

Hendrik

Hanneke

Psalm 110 is het hoogtepunt en de kern van de hele Schrift.

Maarten Luther

Inhoud

Woord vooraf	15
Hoofdstuk 1 Inleiding	19
1.1 Inleiding	19
1.2 Stand van het onderzoek	19
1.3 Onderzoeksvraag	29
DEEL I	32
Hoofdstuk 2 Psalm 110 in het Oude Testament	34
2.1 Psalm 110: tekst en vertaling	34
2.2 Psalm 110: een analyse	35
2.2.1 Structuur	35
2.2.2 Literaire analyse	37
2.2.3 Exegese	46
Excurs I. De interpretatie van Ps 110,3 door M. von Nordheim	57
2.2.4 Datering, locatie en auteur	68
2.3 Psalm 110 in Psalmen	68
2.3.1 De indeling van Psalmen	69
2.3.2 Ps 110 in het tweede deel van Psalmen	70
2.3.3 Pss 108-110: een Davidisch drieluik	71
2.3.3.1 Ps 108	71
2.3.3.2 Ps 109	73
2.3.3.3 Gemeenschappelijke motieven in Pss 108-110	75
2.4 Samenvatting	78
Hoofdstuk 3 Psalm 110 (LXXPs 109) in de Griekse vertaling	80
3.1 Inleiding	80
3.1.1 Auteur, tijd en plaats	80
3.1.2 Karakter	81
3.1.3 Tekstoverlevering	84
3.2 LXXPs 109	85
3.2.1 Tekst	86
3.2.2 Vertaling	86
3.2.3 Structuur	87

INHOUD

3.2.4 Literair karakter	88
3.2.5 Analyse	88
3.2.5.1 Kwantitatieve analyse	88
3.2.5.2 Kwalitatieve analyse	90
Excurs II. Aphrodite en Venus	107
Excurs III. De Griekse vertaling van Gen 14,17-24	114
3.3 LXXPs 109 en LXXPs 107-108	121
3.3.1 LXXPs 107	122
3.3.2 LXXPs 108	123
3.4 LXXPs 109 en LXXPs 2	124
3.5 Samenvatting	125
Hoofdstuk 4 Psalm 110 (LXXPs 109) in vroegjoodse geschriften	127
4.1 Inleiding	127
4.2 Ps 110 (LXXPs 109) in de LXX, Apocriefen, Pseudepigraphen en Qumran	129
4.2.1 LXXZacharia	129
4.2.2 Ezechiël Tragicus	130
4.2.3 Testament van Levi	132
4.2.4 1 Makkabeeën	135
4.2.5 11Q5	137
4.2.6 11Q13	139
4.2.7 Testament van Job	145
4.2.8 Assumptio Mosis	147
4.3 Samenvatting	149
DEEL II	150
Hoofdstuk 5 Psalm 110 in Markus, Mattheüs en het tweedelige werk van Lukas	153
5.1 Markus	153
5.1.1 Inleiding	154
5.1.2 LXXPs 109 in Markus	156
5.1.2.1 Mk 12,35-37	156
5.1.2.2 Mk 14,61-63	160
5.1.2.3 Mk 16,19	164
5.1.3 LXXPs 109,1 in combinatie met Dan 7,13	165
5.1.4 LXXPs 109,1 en de redactie van het Markusevangelie	166
5.1.5 Samenvatting	169

INHOUD

5.2 Mattheüs	169
5.2.1 Inleiding	169
5.2.2 LXXPs 109 in Mattheüs	172
5.2.2.1 Matt 22,41-46	173
5.2.2.2 Matt 26,63-64	175
5.2.3 Samenvatting	177
5.3 Lukas	178
5.3.1 Inleiding	178
Excurs IV. Lukas' gebruik van de titel <i>ὁ κύριος</i>	182
5.3.2 LXXPs 109 in het eerste deel (het evangelie van Lukas)	184
5.3.2.1 Luk 20,41-44	184
5.3.2.2 Luk 22,66-70	187
5.3.3 LXXPs 109 in het tweede deel (Handelingen)	190
5.3.3.1 Hand 2,14-37	192
5.3.3.1.1 Structuur	192
5.3.3.1.2 LXXPs 109,1 in Hand 2,14-37	193
5.3.3.1.3 Petrus' interpretatie van LXXJl 3,1-5a met behulp van LXXPss	195
5.3.3.1.4 Gods handelen door de Schrift geïnterpreteerd	200
5.3.3.2 Hand 5,31	201
5.3.3.3 Hand 7,55-56	202
5.3.4 Samenvatting	203
Hoofdstuk 6 LXXPs 109 in de brieven van Paulus en Petrus	205
6.1 Paulus	205
6.1.1 Korinthe	206
6.1.1.1 Inleiding	206
6.1.1.2 Analyse van 1 Kor 15,23-28	207
Excurs V. Paulus' beschrijving van de realisering van Gods koninkrijk in 1 Kor 15,23-28	209
6.1.1.3 LXXPs 109,1 in combinatie met LXXPs 8,7	210
6.1.1.4 LXXPs 109,1 in combinatie met Dan 7,13-28	213
6.1.2 Romeinen	215
6.1.2.1 Inleiding	215
6.1.2.2 Analyse van Rom 8,31-39	215
6.1.2.3 LXXPs 109,1 in Rom 8,34	217
6.1.3 Efeziërs	219
6.1.3.1 Inleiding	220
6.1.3.2 Analyse van Ef 1,20-23	220

INHOUD

6.1.3.3 LXXPs 109,1 in Ef 1,20	221
6.1.3.4 LXXPs 109,1 in Ef 2,6	224
6.1.3.5 LXXPs 109,1 in combinatie met LXXPs 8,7	227
6.1.4 Kolossenzen	228
6.1.4.1 Inleiding	228
6.1.4.2 Analyse van Kol 3,1-17	228
6.1.4.3 LXXPs 109,1 in Kol 3,1	230
6.1.4.2 Kol 3,1 vergeleken met Ef 1,20	230
6.1.5 Samenvatting	231
6.2 1 Petrus	232
6.2.1 Inleiding	232
6.2.2 Analyse van 1 Petr 3,18-22	233
6.2.3 LXXPs 109,1 in 1 Petr 3,22	237
6.2.4 Samenvatting	237
Hoofdstuk 7 LXXPs 109 in Hebreeën	238
7.1 Inleiding	238
7.2 Heb 1	239
7.2.1 Heb 1,1-4	240
7.2.1.1 Literair karakter	240
7.2.1.2 Theologisch karakter	241
7.2.2 Heb 1,5-14	242
7.2.2.1 Literair karakter	242
7.2.2.2 Theologisch karakter	242
7.2.2.3 Exegese	243
7.2.2.4 De betekenis van het verbum καθίζω in combinatie met een participium	250
7.2.2.5 De betekenis van de uitdrukking κεκληρονόμηκεν ὄνομα	251
7.2.3 Samenvatting	252
7.3 Heb 4,14-5,10	253
7.3.1 Literaire structuur	253
7.3.2 Exegese	255
7.3.3 LXXPs 109,4 in combinatie met LXXPs 2,7	260
7.3.4 Samenvatting	262
7.4 Heb 6,20-8,1	263
7.4.1 Structuur	263
7.4.2 Literair karakter	265
7.4.3 Exegese	266

INHOUD

7.4.3.1 Exegese van Heb 6,20	266
7.4.3.2 Exegese van Heb 7,1-10	267
7.4.3.2.1 Melchizedek	267
7.4.3.2.2 Melchizedek samen met Gods Zoon vergeleken met de levitische priesters	269
7.4.3.2.3 Melchizedek vergeleken met Gods Zoon	271
7.4.3.2.4 Melchizedek vergeleken met de levitische priesters	271
7.4.3.2.5 Melchizedek vergeleken met Levi	275
7.4.3.2.6 Resumé	277
7.4.3.3 Heb 7,11-8,1	278
7.4.3.3.1 Heb 7,11-8,1: een uitleg van LXXPs 109,4	278
7.4.3.3.2 Exegese van Heb 7,11-14 (κατὰ τὴν τάξιν Μελχισέδεκ)	279
7.4.3.3.3 Exegese van Heb 7,15-22 (ἀρχιερεὺς γενόμενος)	281
7.4.3.3.4 Exegese van Heb 7,23-28 (εἰς τὸν αἰῶνα)	286
7.4.3.3.5 Exegese van Heb 8,1	288
7.4.4 Samenvatting	289
7.5 Heb 10,11-13	291
7.5.1 Structuur	291
7.5.2 Exegese	292
7.5.3 Samenvatting	293
7.6 Heb 12	294
7.6.1 Structuur	294
7.6.2 Exegese	294
7.6.3 Samenvatting	295
DEEL III	296
Hoofdstuk 8 Het gebruik van LXXPs 109 in het Nieuwe Testament	298
8.1 Kwalificatie van alle verwijzingen naar LXXPs 109 in het Nieuwe Testament	298
8.1.1 Definitie van de begrippen ‘citaat’, ‘allusie’ en ‘motief’	298
8.1.2 Citaten, allusies en motieven van LXXPs 109,1	299
8.1.3 Omvang, wijzigingen en structuur	300
8.1.4 De weergave van het verbum κάθημαι/καθίζω in het Nieuwe Testament	305

INHOUD

8.1.5 Het verschil tussen ἐκ δεξιῶν en ἐν δεξιᾷ	306
8.1.6 Citaten van en motieven ontleend aan LXXPs 109,4	306
8.1.7 Omvang, wijzigingen en structuur	307
8.1.8 De visie van R.B. Hays op het nieuwtestamentische gebruik van het Oude Testament	310
8.1.9 Samenvatting	311
8.2 De herkomst van het gebruik van LXXPs 109 in het Nieuwe Testament	312
8.2.1. De liturgie van de nieuwtestamentische gemeente	313
8.2.2 Paulus	317
8.2.2.1 De titel κύριος in Paulus' oeuvre	317
8.2.2.2 Het theocentrische kader van Paulus' gebruik van de titel κύριος	318
8.2.2.3 Paulus' gebruik van de titel κύριος	319
8.2.2.4 Eigen visie	323
8.3 LXXPs 109 en het ontstaan en de vorming van de christologie	325
8.3.1 Inleiding	325
8.3.2 L.W. Hurtado	325
8.3.3 T. Eskola	329
8.3.4 A. Chester	335
8.3.5 Evaluatie	341
8.3.6 Eigen visie	346
8.4 Samenvatting	356
Hoofdstuk 9 Conclusies	357
Samenvatting	367
Summary	377
Lijst van afkortingen	387
Beknopte literatuurlijst	391
Tekstregister	451
I. Oude Testament	451
II. Griekse vertaling van het Oude Testament (LXX)	459
III. Literatuur uit het Oude Nabije Oosten	467

INHOUD

IV.	Apocriefen en Pseudepigraphen van het Oude Testament	468
V.	Teksten uit Qumran en Judea	470
VI.	Vroegjoodse geschriften	471
VII.	Nieuwe Testament	472
VIII.	Vroegchristelijke auteurs en Patres	488
IX.	Nag Hammadi (NHC)	488
X.	Rabijnse geschriften	488
XI.	Auteurs uit de klassieke oudheid	489
XII.	Papyri en inscripties	489
Auteursregister		491
Curriculum vitae		505

Woord vooraf

Veel dank ben ik verschuldigd aan verschillende personen die bij het vervaardigen van dit proefschrift voor mij van grote betekenis zijn geweest. Als eerste dank ik mijn docenten en hoogleraren van de Theologische Universiteit van de Christelijke Gereformeerde Kerken te Apeldoorn. Zij hebben mij door hun onderwijs en persoonlijke contacten blijvend gevormd. Het is mij een eer om mijn proefschrift in 'Apeldoorn' te mogen verdedigen. Van hen dank ik mijn eerste promotor, prof. dr. T.M. Hofman, hartelijk voor alles wat hij voor mij en Gerlinda betekent. U bent vanaf het begin bij mijn onderzoek betrokken. Uw enthousiasme, positief-kritische betrokkenheid en hartelijke vriendschap zijn voor ons van grote betekenis geworden. Dank aan Hem die u voor dit alles kracht, liefde en wijsheid verleend heeft! U, hooggeleerde heer prof. dr. H.G.L. Peels, mijn tweede promotor, leerde mij om eerbiedig en nauwgezet te luisteren naar het Woord van onze God. Deze attitude is in mijn ambtelijke arbeid van grote betekenis geworden en heeft mijn studie van de Schrift diep gestempeld. U, hooggeleerde heer prof. dr. H. Gzella, ben ik zeer dankbaar voor uw eruditie, inhoudelijk opmerkingen en kritische kanttekeningen. U hebt mij enorm geholpen! In uw persoon dank ik de (oud-)hoogleraren en docenten van de faculteit Semitische Talen van de Universiteit te Leiden, waar ik in de periode 2000 tot en met 2003 met heel veel plezier mocht studeren. Ten slotte ben ik de verschillende hoogleraren en docenten van de Universiteit van Utrecht, de Katholieke Universiteit te Utrecht en de Theologische Universiteit te Kampen (Broederweg) dankbaar voor hun onderwijs dat ik in de periode 1996 tot en met 2000 mocht ontvangen.

In de achterliggende jaren zijn onderdelen van mijn proefschrift in verschillende gremia gepresenteerd en besproken. Ik dank de deelnemers aan het Promovendiberaad van de Gereformeerde Bond, de onderzoeksgroep Biblical Exegesis and Theology van de Theologische Universiteiten te Apeldoorn en Kampen, de participanten van het Nieuwtestamentisch Werkgezelschap te Apeldoorn en de leden van het Oudtestamentisch Werkgezelschap in Nederland en België voor de gelegenheid om een onderdeel van mijn studie te mogen presenteren tijdens een van hun samenkomsten. De bespreking en opbouwende kritiek hebben mij verder geholpen in het doordenken en presenteren van mijn onderwerp.

WOORD VOORAF

Veel dank ben ik verschuldigd aan mijn meelezers mevrouw drs. M.W. van Wijngaarden, drs. H. Korving, drs. G.A. Oosterom en dr. A. Versluis. Door hun accuratesse en punctualiteit hebben zij mij voor veel fouten, onjuistheden, oneffenheden en onduidelijkheden bewaard. Voor fouten in deze studie ben ik verantwoordelijk. Mevr. T.W. Tanis vertaalde de samenvatting in het Engels. Rev. E. Moerdyk (Monarch, Canada) heeft deze weergave gecorrigeerd. Beiden ben ik daarvoor zeer erkentelijk.

Ook gaat mijn dank uit naar de leden van beoordelingscommissie: prof. dr. M.J. Kater (hoogleraar ambtelijke vakken aan de Theologische Universiteit te Apeldoorn), dr. P. Lalleman (tutor in het Nieuwe Testament verbonden aan het Spurgeon College te Londen), prof. dr. L.J. Lietaert Peerbolte (hoogleraar Nieuwe Testament aan de Vrije Universiteit te Amsterdam) en de rector prof. dr. H.J. Selderhuis (hoogleraar Kerkgeschiedenis en Kerkrecht aan de Theologische Universiteit te Apeldoorn).

Dit proefschrift is geschreven in de studeerkamer van de pastorieën te Werkendam, Urk en Sliedrecht. Zonder de praktische medewerking en hartelijke steun en betrokkenheid van de kerkenraad van de Christelijke Gereformeerde Kerk te Werkendam was ik niet in staat geweest om deze studie te realiseren. Het curatorium van de Theologische Universiteit te Apeldoorn en de kerkenraad van de Christelijke Gereformeerde Kerk Urk-Marana-tha dank ik voor het steunen van mijn subsidieaanvraag bij het voormalig Deputaatschap Stimuleringsfonds. Dankzij deze financiële steun waren de kerkenraden van Urk-Marana-tha en Sliedrecht Beth-El in staat om mij voor een langdurige periode studieverlof te verlenen, terwijl het ambtelijke werk kon doorgaan. Gedurende de eerste periode van drie maanden in 2015 heeft ds. J. Westerink mij in prediking en pastoraat waargenomen, waarvoor ik hem nogmaals hartelijk dankzeg. De tweede periode viel tussen het afscheid van Urk en de bevestiging en intrede in Sliedrecht in 2016. De Sliedrechtse kerkenraad dank ik opnieuw voor het uitstellen van de datum van bevestiging en intrede waardoor ik dit intermezzo kon benutten voor mijn proefschrift.

Deputaten Stimuleringsfonds zeg ik hartelijk dank voor de financiële bijdrage waardoor deze studie in de pastorie vervaardigd kon worden, terwijl het werk in de gemeenten daaronder niet geleden heeft. Uw steun heb ik gezien als geschenken vertrouwen van de kerken. Dank daarvoor!

WOORD VOORAF

Ik dank de medewerkers van de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag, van de bibliotheken van de Theologische Universiteit te Apeldoorn, van de Theologische Universiteit te Kampen (Broederweg), van de Universiteit te Utrecht en van de Universiteit te Leiden, van het Nederlands Instituut Nabije Oosten te Leiden en van het Papyrologisch Instituut van de Universiteit van Leiden voor het gebruikmaken van hun faciliteiten, collecties en het raadplegen en lenen van literatuur.

Tijdens de voorbereidingen voor de publicatie van dit proefschrift heeft drs. Kees de Wildt mij met raad en daad bijgestaan. Met zijn onmisbare hulp kon ik de laatste fase van mijn promotiestudie voorspoedig afronden. Ook zeg ik uitgeverij De Banier hartelijk dank voor de uitgave van mijn dissertatie en de opname daarvan in het fonds Labarum Academic.

In de achterliggende jaren leefden onze ouders, familieleden, collega's en vrienden intensief mee. In dankbare herinnering vermeld ik hier alleen de namen van wijlen di. G. Bouw en P. van Zonneveld die door hun prediking en vriendschap voor Gerlinda en mij veel hebben betekend.

Aan deze studie hebben twee personen gewerkt. Het grootste aandeel aan dit intensieve project heeft Gerlinda geleverd. In de achterliggende jaren creëerde en bewaarde zij rust, structuur en stabiliteit in ons jong, bruisend en groeiend gezin. Gedurende die jaren zorgt zij ervoor dat de pastorie voor onze kinderen en mij een oase van rust is, ook tijdens hectische en turbulente perioden of wanneer aangrijpende gebeurtenissen in de gemeente plaatsvonden. Haar rust, zachtheid en gebed betekenen voor mij en onze kinderen veel. Het kleinste aandeel aan dit project is door mij geleverd en ligt in boekvorm in uw handen. Alle dank gaat uit naar Hem uit Wie, door Wie en tot Wie alle dingen zijn. *Soli Deo gloria!*

Dit proefschrift is opgedragen aan onze kinderen: Dirk-Jan, Wilbert, Pieter-Bas, Joanna, Deborah, Rachel, Hendrik, Geralyn en Hanneke met de bede van jullie 'va' en 'moe' dat jullie door Gods genade de woorden van de kerkvader Augustinus je eigen maken:

'Onze zonde is onze ondergang, het bloed van Christus de voor ons betaalde prijs. De verrijzenis van Christus is onze hoop, de wederkomst van Christus zal die hoop verwezenlijken. *Hij die aan de rechterhand van de Vader*

WOORD VOORAF

vertoeft, moet dus door ons verwacht worden, verwacht totdat Hij komt. Onze ziel moet naar Hem dorstend zeggen: “Wanneer zal Hij komen?””

Aurelius Augustinus (*Sermo* 265)

C.P. Boer vdm, Sliedrecht
Advent 2019

Hoofdstuk 1

Inleiding

1.1 Inleiding

Ps 110 is een van de meest geciteerde oudtestamentische teksten in het Nieuwe Testament. In de synoptische evangeliën, Handelingen, Romeinen, 1 Korinthe, Efeze, Kolossenzen, 1 Petrus en Hebreeën staan een of meerdere verwijzingen naar deze psalm, in totaal 21.¹ Door dit hoge aantal verwijzingen neemt deze psalm een centrale plaats in het Nieuwe Testament in. Maar waarom verwijzen deze auteurs frequent naar Ps 110? Hoe interpreteren zij deze psalm? En: interpreteren zij Ps 110 allen op dezelfde manier? Deze drie vragen zijn de aanleiding tot mijn onderzoek naar de oorsprong en het karakter van het gebruik van Ps 110 in het Nieuwe Testament. Naar Psalm 110 is veel onderzoek gedaan. Het hoge aantal studies naar deze psalm, met ook nog eens zeer uiteenlopende resultaten, vergemakkelijkt een eerste kennismaking met het huidige onderzoek naar deze psalm en het nieuwtestamentische gebruik van Ps 110 niet. Om die reden en met het oog op de toegankelijkheid heb ik gekozen voor een thematisch overzicht van de stand van het onderzoek (1.2). Met het formuleren van mijn onderzoeksvraag sluit ik het inleidend hoofdstuk af (1.3).

1.2 Stand van het onderzoek

Tekst

‘Kein Psalm hat in der Forschung so viele Hypothesen und Diskussionen ausgelöst wie der 110. Psalm. Das mag zunächst an dem äußerst schwierigen und umstrittenen Textbestand in MT liegen.’, zo begint H.-J. Kraus zijn uitleg van Ps 110.² Treffend vat hij met deze openingszin de interpretatieproblemen van Ps 110 samen. De exegese-geschiedenis van Ps 110 bewijst dat Kraus niet overdrijft. In de loop der tijd zijn talrijke voorstellen gedaan om deze problemen op te lossen. Ze variëren van voorstellen van hervocalisatie

-
1. In Johannes, Jakobus en Judas ontbreken verwijzingen naar Ps 110 of LXXPs 109. Volgens W.R.G. Loader (1977), 213 en M.C. Albl (1999), 218 verwijzen de woorden ‘zitten op de troon met Christus en God’ in Openb 3,21 naar Ps 110,1, maar daarvoor biedt Openb 3,21 geen aanknopingspunt.
  2. H.-J. Kraus (1961), 2.754.

tot en met het rigoureuze middel van emendatie. De interpretatieproblemen in Ps 110 concentreren zich vooral in vers 3, bijvoorbeeld met het vaststellen van de exacte betekenis van de woordcombinatie יום חילך. Afhankelijk van de vocalisatie van deze woorden betekent deze combinatie ‘de dag van uw kracht’ (יום חִילְךָ) of ‘de dag van uw aanstelling’ (יום חִילָּךְ). De vraag welke van de twee lezingen in dit vers de oorspronkelijke lezing is: בהררי קדש (‘in heilige pracht’) of בהררי קדש (‘op de heilige bergen’), veroorzaakt veel discussie en leidt tot sterk uiteenlopende meningen. Forse interpretatieproblemen veroorzaakt ook het laatste woord van vers 3 (ילדתיך). Dit woord kan namelijk op drie verschillende manieren gevocaliseerd worden, elk met een eigen betekenis: יִלְדֵתִיךָ (‘heb Ik u gegenereerd’), יִלְדֵתִיךָ (‘van uw jeugd’, ‘de jeugdige strijders’ of ‘op de dag van uw geboorte’) of יִלְדֵתִיךָ (‘heb Ik geholpen u te baren’). Een soortgelijk probleem doet zich voor in vers 2. Maar ook de exacte betekenis van vers 7 roept veel discussie op. Een minderheid vat dit vers letterlijk op en laat de tekst ongemoeid, hoewel dan onduidelijk blijft wat de auteur met dit vers bedoelt.¹ De meerderheid van de geleerden stelt om die reden voor om vers 7 te hervocaliseren.² Anderen wijzigen de volgorde van de consonantentekst,³ emenderen de consonantentekst⁴ of wijten de oorzaak van deze interpretatieproblemen hoofdzakelijk aan het woord מנחל; een woord dat volgens hen een defectief geschreven participium (Hif’il) moet zijn.⁵ Kraus heeft dus geen woord te veel gezegd, wanneer hij spreekt over een ‘einem umstrittenen Textbestand’.

Datering, locatie en auteur

Ook over het milieu en de tijd waarin Ps 110 ontstaan is, lopen de meningen van de geleerden uiteen. Aan de wieg van de klassieke opvatting met betrekking tot de Sitz im Leben van deze psalm staan H. Gunkel en zijn leerling S. Mowinckel.⁶ Zij beschouwen de psalm als een Godsspraak die ter gelegenheid van de zalving van een koning is uitgesproken.⁷ Sindsdien houdt de meerderheid van de exegeten de psalm voor een lied, dat is ge-

1. Th.C. Vriezen (1944), 85; K. Seybold (1996), 440 en R. Alter (2007), 398.

2. O.a. C.A. Briggs & E.G. Briggs (1925), H. Herkenne (1930) en (1935), J. Coppens (1943), P. Nöber (1948) en M. Dahood (1970).

3. O.a. F. Wutz (1925), 294; J. Coppens (1943); R.J. Tournay (1945), 214-237; E.J. Kissane (1954), 191 en 195 en H.E. Del Medico (1957), 160-170.

4. H. Gunkel (1926), 481, 483 en 487.

5. C. Schedl (1961), 290-297.

6. Voor een overzicht van de invloed van Gunkel en Mowinckel op het Psalmenonderzoek, zie bijvoorbeeld M.J. Buss (1999); J.J.M. Roberts (2005), 97-115 en E. Zenger (2010), 17-24.

7. S. Mowinckel (1922^b), 79.

dicht ter gelegenheid van de troonsbestijging van koning David of een van zijn Judese opvolgers. In dit lied figureren drie personen: JHWH, David en een (hof)profeet¹ of een anonieme priester.² Andere onderzoekers treffen in Ps 110 sporen van Kanaänitische invloeden aan. Volgens J. Day (1998) bijvoorbeeld is Ps 110 ‘the clearest evidence of Canaanite, indeed Jebusite Jerusalemite, influence on Israel’s monarchy’ (73). Vooral in het derde vers bespeurt Day invloeden van de kanaänitische mythologie (83).³ Hij twijfelt niet aan deze mythologische invloeden, want ‘Melchizedek is, of course, the pre-Israelite Jebusite priest-king of Jerusalem who is said to have encountered Abraham in Genesis 14’.⁴ Om die reden is Ps 110 volgens P.J. Nel (1996) geschreven om de oude traditie van Melchizedek te verbinden met de oude El-Elyon-cultus op Sion. De dichter wil deze traditie en cultus uit oude tijden integreren in de nieuwe Davidische koningsideologie. De psalm bewijst hoe Davids dynastie de legitieme voortzetting van de cultus op Sion is (6). Via een andere route komt R. Kilian tot dezelfde slotsom, wanneer hij signaleert dat er in Ps 110 sprake is van zgn. ‘relecture’.⁵ Kilian leest de oudtestamentische uitspraken over de ideologie van de Davidische dynastie tegen de achtergrond van de ‘gemeinorientalischen Vorstellungen’. Volgens hem ‘haben sie (Hoftheologen) ihn in einer ersten Relecture auf die jerusalemischen Verhältnisse und die dortige Königsideologie übertragen’.

De meerderheid van de geleerden dateert Ps 110 in de pre-exilische tijd. Een van de uitzonderingen is R. Tournay. Volgens hem is de psalm kort na de ballingschap geschreven.⁶ Het oude karakter van deze psalm is het resultaat van een ‘composition volontairement archaïsante’. Met behulp van de zgn. ‘comparative philological method’ probeert M. Dahood de Vorlage

1. Th.C. Vriezen (1944), 82.

2. Zo bijvoorbeeld E.S. Gerstenberger (2001) en J. Eaton (2008), 384-385. Een variant presenteert J. Doré (1998), 19-53. Volgens Doré is Ps 110 gedicht in het kader van een feest na de inname van Jeruzalem en de overkomst van de ark in de residentie op instigatie van David. Via Melchizedek, de koning-priester van Salem (is Jeruzalem), verwijst Ps 110 naar David. Voor een overzicht van voor- en tegenstanders en een kritische bespreking van Mowinckels visie, zie W. von Soden (1955), 157vv.; P. Welten (1982), 297-310 en J.J.M. Roberts (2005), 97-115.

3. Vgl. o.a. L. Dürr (1929); T.H. Gaster (1937), 37-44 en (1965), 148-151 en F. Stolz (1970). Voor andere mogelijke kanaänitische invloeden in Ps 110, zie H.H. Rowley (1950) en H.G. Jefferson (1954), 152-156.

4. Zo ook bijvoorbeeld A. Laato (1988), 70 en (1997), 93; J. Eaton (1995), 385 en R.G. Haney (2002), 117.

5. Vgl. ook A. Robert (1939), 5-20 en A. Gelin (1954), 303-315.

6. R. Tournay (1960), 40; zo ook bijvoorbeeld M. Rehm (1968), 329-331; S. Schreiner (1977), 216-222 en E.S. Gerstenberger (2001), 267.

van deze psalm te traceren. Hij verbindt de psalm met een historische veldslag, vanwege de overheersende militaire connotatie¹ en dateert Ps 110 in de tiende eeuw voor Christus.²

Verschillende negentiende-eeuwse geleerden dateren Ps 110 in de hellenistische periode.³ De psalm legitimeert de aanspraak van de Hasmoneeën op het koningschap en priesterambt van Israël. In de eerste helft van de twintigste eeuw wordt deze opvatting nauwelijks verdedigd, maar in de tweede helft is er sprake van een ‘revival’ van deze visie.⁴ Deze oude opvatting is recent bijvoorbeeld door M. von Nordheim verdedigd. Zij concludeert mede op grond van haar analyse van de structuur van Ps 110 dat deze psalm uit zeer oude delen bestaat die vanwege politieke en sociale motieven in de hellenistische tijd zijn samengevoegd (137). Volgens haar is de psalm om die reden geen poëtische tekst, maar ‘ein poetisierender Text’ (130), een ‘Enkomion’ (133), dat wil zeggen: een lied dat oude elementen bevat en in de Ptolemeïsche tijd te Alexandrië gecomponeerd is.⁵

Ook verschillen de geleerden van mening over de vraag wie in Ps 110 het woord voert. Volgens een minderheid van de exegeten is David de auteur en spreker. Hij richt het woord tot zijn zoon Salomo of een van zijn andere zonen, die hem door zijn priesterschap ver overtreft,⁶ of hij spreekt tot de messias.⁷ Volgens andere geleerden is de psalm kort na de inname van Jebus door David geschreven. Zadok, een priester van Jebus, garandeert de onderwerping van Jeruzalem aan David (vss. 1-3). Op zijn beurt zegt David aan Zadok het priesterambt toe en belooft dit ambt aan Zadoks nageslacht (vs. 4). Deze belofte beantwoordt Zadok op zijn beurt met zegeningen voor David (vss. 5-7).⁸ De meerderheid van de wetenschappers meent dat niet David maar een profeet het woord voert. Deze profeet is verbonden aan het hof of is iemand met dichterlijke gaven die dit lied aan een Israëlitische vorst opgedragen heeft. Zijn voordracht vond plaats tijdens een jaarlijks

1. Vgl. ook F.L. Horton (1976), 34 en T. Longman III (2007), 26.

2. M. Dahood (1970), 116; vgl. ook H.G. Jefferson (1954), 152-156.

3. O.a. F. Hitzig (1893); B. Duhm (1922) en R.H. Pfeiffer (1949), 19.

4. O.a. H. Donner (1991), 89-98; E.A. Knauf (2000), 61-65 en A. Doeker (2002), 107-108.

5. M. von Nordheim (2008), 130-141. Haar visie lijkt sterk op die van J.A. Soggin (1995), 283-291.

6. M.J. Paul (1987), 209.

7. O.a. D.L. Williams (1989), 300; B.C. Davis (2000) en E.S. Gerstenberger (2002).

8. H.H. Rowley (1950), 469-472 en (1967), 485.

kroningsfeest,¹ nieuwjaarsfeest² of een feest ter ere van de vernieuwing van het verbond.³ Een klein aantal exegeten veronderstelt dat de psalm door een profeet is voorgedragen tijdens de viering van Davids nieuwe koninkrijk,⁴ de kroning van Salomo tot koning⁵ of ter gelegenheid van een overwinningsfeest.⁶

Nieuw in het onderzoek naar de Sitz im Leben van Ps 110 is de opvatting om deze psalm te zien als een uitwerking van Gen 14,17-24. Of omgekeerd: Gen 14,17-24 is een latere interpolatie in de Schrift om Ps 110 een historische context te geven. G. Granerød (2010) houdt Ps 110 voor ‘a historiographical psalm’ uit de Tweede Tempelperiode. In het eerste vers spreekt God tot Abraham. De psalm veronderstelt oorlogsactiviteiten en refereert aan de enige strijd die Abraham tijdens zijn leven gevoerd heeft. Deze veldslag wordt in Gen 14 beschreven. De psalm levert materiaal voor een zelfstandige traditie van Melchizedek. Tijdens het ontstaan van deze traditie is Gen 14,17-24 gecomponeerd en in het eerste boek van Mozes geïnterpoleerd. Op zijn beurt heeft deze traditie de Griekse vertaling van Ps 110,4 beïnvloed. In dezelfde lijn beweegt zich J.G. Mathews (2013). Hij houdt Ps 110 voor een van de geschriften in het tweede en derde deel van de Tenach die Melchizedek uit Gen 14 met Jeruzalem en de Davidische monarchie verbindt (zie verder hdst. 2 en 3).

Psalm 110 in de Griekse vertaling (LXXPs 109)

In tegenstelling tot Ps 110 bestaat er over de vraag naar de herkomst en datering van de Griekse vertaling van deze psalm (LXXPs 109) een grote mate van eensgezindheid. De discussie in het LXX-onderzoek spitst zich vooral toe op de vraag hoe de vertaler de psalm geïnterpreteerd en overgezet heeft. Een vooraanstaand wetenschapper naar deze materie is Joachim Schaper (1995 en 1998). In zijn proefschrift en in latere publicaties (2006) bespreekt hij LXXPs 109. Volgens hem was de Hebreeuwse tekst van vers 3 voor de vertaler obscuur en heeft hij om die reden dit vers eerst herschikt en vervolgens overgezet. De vertaler interpreteert dit vers messiaans. Volgens Schaper is er in vers 3 sprake van een messiaanse, pre-existente en

1. O.a. H. Gunkel (1926); S. Mowinckel (1922*), 1.46; G. Widengren (1955), 44; G. Cooke (1961), 204 en 211 en J.H. Eaton (1979), 250-255.

2. A. Bentzen (1955), 21-25.

3. A. Weiser (2000).

4. O.a. A.F. Kirkpatrick (1910), 664-665 en J.L. McKenzie (1957), 27-52.

5. O.a. D.L. Bock (1987), 129-132 en W.A. VanGemeren (2008), 697.

6. M. Dahood (1970), 3.112-113 en L. Jacquet (1979), 3.203.

hemelse figuur die in Gods gericht een beslissende rol zal spelen. Verder concludeert hij dat Paulus voor zijn christologische uitspraken en vooral voor zijn gedachtegoed van Christus' pre-existentie op LXXPs 109,3 heeft teruggegrepen.

Al presenteert Schaper zijn inzichten als nieuw, toch integreert hij voor een belangrijk deel de klassiek geworden visie van W. Bousset (1926) en P. Volz (1934) enigszins gewijzigd in het moderne onderzoek van LXXPs 109. Volgens Volz, Bousset, Schaper, e.a. bestaan tussen LXXPs 109 en LXXPs 2 opvallende overeenkomsten. Die overeenstemmingen analyseert E. Bons (2003). Ook hij concludeert dat LXXPs 2 de vertaler bij zijn weergave van Ps 110 beïnvloed heeft. Voor hem verklaren de onderlinge overeenkomsten de centrale plaats die beide psalmen in christologische passages in het Nieuwe Testament innemen. Ook voor E.G. Dafni (2012) staat het vast dat de vertaler Ps 110 als een messiaanse psalm gelezen heeft. Aan de rechterhand van de Kurios zit een andere Kurios 'who according this single psalm is by no means identical to David, but is pictured as the Lord of King David and the king of the kings, who will be executed from his right hand on the day of his wrath'. M. von Nordheim (2008) leest in LXXPs 109 een messiaanse en eschatologische boodschap, omdat in deze psalm God én de koning Kurios heten. Vanwege zijn messiaanse inhoud heeft LXXPs 109 het Nieuwe Testament diepgaand beïnvloed. Toch wijst Von Nordheim de gedachte af dat vers 3 over een pre-existente figuur spreekt en ontkent zij elke verwantschap tussen LXXPs 2 en LXXPs 109 (zie verder hfdst. 4).

Psalm 110 (LXXPs 109) en de vroegjoodse geschriften

Volgens verschillende geleerden komen in vroegjoodse geschriften verwijzingen naar LXXPs 109 of Ps 110 voor. Wat betreft de LXX wijzen F. Hesse (1973) en C.L. Meyers & E.M. Meyers (2004) op LXXZach 6,12-13. Volgens hen verweeft de vertaler in zijn weergave van deze verzen een verwijzing naar LXXPs 109,4. De verschillen tussen de Hebreeuwse tekst en de Griekse weergave van dit vers verklaren zij als een gevolg van deze verwijzing naar LXXPs 109,4. Met deze verwijzing naar LXXPs 109,4 legitimeert de vertaler de in zijn dagen bestaande politieke constellatie van een vorst die ook hogepriester is.

Naast deze plaats in de LXX staan volgens verschillende geleerden ook in andere vroegjoodse geschriften verwijzingen naar Ps 110 of LXXPs 109. Volgens G. Widengren (1963), J.W. Bowker (1967), D.M. Hay (1973), J.M. Scholer (1991), J. Fossum (1992) en M. von Nordheim (2008) bestaan er

verbale en thematische overeenkomsten tussen LXXPs 109 en het Testament van Levi. G. Widengren (1963), D. Goodblatt (1994), H. Donner (1999), D. Flusser (2007), A. van der Kooij (2001 en 2009), e.a. zien verbale overeenkomsten tussen de woorden ἀρχιερέα εἰς τὸν αἰῶνα in 1Makk 14.41 en de uitdrukking ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα in LXXPs 109,4. Volgens hen verwijst de auteur van dit historische werk naar LXXPs 109,4 om de bestaande praktijk van een priester met politieke macht te sanctioneren. Volgens J.J. Petuchowski (1954), D.M. Hay (1973), P.A. Rainbow (1997), J. Zimmermann (1998^a) en A. van der Kooij (2001) verwijst de passage ‘... die regeren zullen en zij zullen priesters van de allerhoogste God genoemd worden’ in Assumptio Mosis 6.1 om dezelfde reden naar Ps 110,4.

In verschillende vroegjoodse geschriften komt het motief van het zitten van iemand op Gods troon regelmatig voor. Zo beschrijft Ezechiël Tragicus in een toneelstuk hoe Mozes tijdelijk plaatsneemt op Gods troon. O.a. H. Jacobson (1983), W. Horbury (1985), P.W. van der Horst (1987) en D.L. Bock (1998^a) bespeuren hier de invloed van Ps 110,1. Een soortgelijke verklaring bieden o.a. E. von Nordheim (1980), J.A. Fitzmyer (1985), M. Hengel (1995), T. Eskola (2001) en G.H. Guthrie (2007) voor het Testament van Job. Volgens hen is T.Job 33.3 sterk door Ps 110,1 beïnvloed. Volgens deze en andere wetenschappers ontleenen vroegjoodse auteurs het motief van ‘zitten op Gods troon’ aan Ps 110,1. Zij vermoeden om deze en andere redenen dat Ps 110 al vóór de christelijke jaartelling als een messiaanse tekst gelezen wordt (zie verder hdst. 5).

Psalm 110 in het Nieuwe Testament

In een imponerend artikel over de woorden ‘Zit aan mijn rechterhand’, onderzoekt M. Hengel (1993) de nieuwtestamentische betekenis van deze uitdrukking die aan Ps 110,1 ontleend is. Hij vermoedt sterk dat dit gebruik van Ps 110,1 in de periode vóór Paulus’ bekering is ontstaan. Hem ontbreekt de ruimte voor een grondige analyse van het ontstaan van dit motief, zijn traditie-historische achtergrond en van de consequenties van dit motief voor de vorming van de vroegchristelijke christologie. ‘Such a study, which has not been made in the necessary detail, should be a comprehensive monograph.’¹ Hengels wens beperkt zich tot Ps 110,1. In zijn artikel wijdt hij nauwelijks aandacht aan de nieuwtestamentische verwijzingen naar LXXPs 109,4 (Ps 110,4). In deze studie worden voor het eerst in het

1. M. Hengel (1996^a), 134.

onderzoek alle verwijzingen naar Ps 110 in het Nieuwe Testament onderzocht.¹

In de nieuwtestamentische wetenschap zijn de verwijzingen naar Ps 110 intensief onderzocht. Dit onderzoek heeft geleid tot een groot aantal publicaties met uiteenlopende conclusies. Deze studies kunnen in zes categorieën verdeeld worden.

De eerste categorie bestaat uit publicaties over referenties aan LXXPs 109,1. Jezus citeert tweemaal dit vers. Het motief ‘zitten aan de rechterhand van God’ is van dit vers afgeleid. Dit motief staat op verschillende plaatsen in het Nieuwe Testament. Ten slotte speelt dit vers een grote rol in Hebreeën. Ter verklaring van de vele verwijzingen in het Nieuwe Testament stelt W.R.G. Loader (1977) in zijn bekende studie naar de interpretatie van Ps 110,1 in Hebreeën vast dat de uitdrukking ‘Kurios zit aan de rechterhand van God’ pas tijdens de tweede fase in de nieuwtestamentische gemeente in gebruik is geraakt. In deze fase kreeg in de Griekssprekende gemeenten de Griekse titel Kurios de betekenis van de verhoogde Jezus Christus. In de eerste fase van de nieuwtestamentische gemeente speelde deze Griekse titel geen rol. In deze periode voltrekt de ontwikkeling van de nieuwtestamentische christologie zich namelijk uitsluitend in gemeenten waar het Aramees de voertaal is (zie verder hdst. 5-7 en 8.4).

De woorden ‘zitten aan de rechterhand van’ zijn ontleend aan Ps 110,1. Deze woorden worden in het Nieuwe Testament op twee verschillende manieren weergegeven. In het nieuwtestamentisch onderzoek hebben deze twee verschillende schrijfwijzen de aandacht van enkele geleerden getrokken. O.a. W.R.G. Loader (1981) en T. Eskola (2001) analyseren en bespreken dit verschil. Loader vermoedt dat in de Aramese gemeenten een variant van dit vers ontstaan is. In deze gemeenten is deze variant een confessionele uitspraak over Christus’ dood en opstanding. Terloops merkt hij op dat het

---

1. In 2005 verschijnt de bundel *The Psalms in the New Testament* onder redactie van S. Moyise en M.J.J. Menken. Aan deze bundel hebben verschillende auteurs meegewerkt. Na een inleidende paragraaf over de status en interpretatie van Psalmen in de vroegjoodse literatuur en Dode Zeerollen, bespreken verschillende auteurs elke verwijzing naar een of meerdere psalmen in een nieuwtestamentisch werk. Met uitzondering van een enkeling stelt niemand de vraag naar de herkomst van het gebruik van Ps 110 in het Nieuwe Testament. In 2008 verschijnt het proefschrift van M. von Nordheim. Boven de slotparagraaf van het derde en laatste deel van haar studie plaatst zij de veelbelovende titel: ‘Psalm 110 und seine Wirkung im Neuen Testament’. Dit opschrift wekt de verwachting dat Von Nordheim alle nieuwtestamentische plaatsen bespreekt die een verwijzing naar Ps 110 bevatten. Toch beperkt zij zich tot slechts drie plaatsen: 1 Kor 15,25-26, Hand 2,30-36 en Heb 5,5-10. Waarom zij deze selectie gemaakt heeft, blijft onduidelijk.

nieuwtestamentische gebruik van Ps 110,1 al ‘in der vorpaulinischen Tradition fest verankert ist’. Vermoedelijk ontlenen de nieuwtestamentische auteurs hun gebruik van Ps 110,1 aan materiaal uit de doopcatechese. Over het ontstaan van dit gebruik kunnen we vandaag de dag alleen nog maar speculeren. Omdat het zwaartepunt van dit gebruik op dat moment op de uitspraak ‘Zit aan mijn rechterhand!’ en niet op de inleidende woorden van dit vers ligt, is dit vers pas later in de christelijke traditie met de titel Kurios verbonden. Eskola zoekt achter dit verschil een oude joodse traditie die nog niet door de LXX beïnvloed is (zie verder 8.1.5).

Ook M.C. Albl (1999) verdedigt de gedachte dat een christelijke interpretatie van Ps 110,1 vóór het ontstaan van het Nieuwe Testament ontwikkeld is. Hij spreekt van ‘a firmly established christological *testimonium*’ (236). Met deze laatste opmerking integreert Albl een oude en omstreden theorie, de zgn. ‘Testimonia Hypothese’ in het onderzoek naar het nieuwtestamentische gebruik van LXXPs 110,1. Hij borduurt daarmee voort op het werk van J.R. Harris, C.H. Dodd, B. Lindars, e.a. Zij veronderstellen dat al vóór het ontstaan van de nieuwtestamentische geschriften in de christelijke gemeenten zgn. Testimonia circuleerden (zie verder 8.2).

De vraag naar de herkomst van het nieuwtestamentische gebruik van LXX-Ps 109 komt ook aan de orde in enkele studies naar de receptie en interpretatie van LXXPs 109,1 in het Nieuwe Testament of naar aanleiding van de vraag welke rol Melchizedek in Hebreeën speelt. Volgens R. Watts (2004) heeft Ps 110 in de periode vóór het ontstaan van het Nieuwe Testament twee afzonderlijke interpretaties geïnitieerd. De eerste interpretatie is ontstaan naar aanleiding van een combinatie van priesterlijke en koninklijke taken in één persoon (bijvoorbeeld de Hasmoneeën en 11Q13). De tweede interpretatie is de idee van een definitief eschatologisch eindgericht dat volgt op een hevige strijd tussen God en zijn tegenstanders. In deze strijd is een rol weggelegd voor een messiaanse figuur (o.a. Jes 52 en Dan 7). Volgens Watts integreert de evangelist Markus deze tweede interpretatie in zijn evangelie (zie verder hdst. 4, par. 5.1 en hdst. 7).

Geheel anders concluderen R.G. Hamerton-Kelly (1973), S.J. Gathercole (2005) en J. Compton (2015): volgens hen vertolkt het gebruik van LXX-Ps 109,1 in nieuwtestamentische geschriften het belijden van de nieuwtestamentische gemeente in de pre-existentie van Jezus Christus (zie verder 8.4.6).

Tot de tweede categorie studies reken ik de nieuwtestamentische studies van LXXPs 109,3. Nagenoeg alle door mij onderzochte nieuwtestamentici

zijn van mening dat geen enkele nieuwtestamentische auteur naar LXXPs 109,3 verwijst. Toch veronderstellen sommige geleerden wel dat dit vers de nieuwtestamentische christologie in het algemeen en de ontwikkeling van het gedachtegoed van de pre-existentie van Christus in het bijzonder sterk beïnvloed heeft. Deze visie bezit oude papieren en gaat terug op de klassieke studies van W. Bousset en P. Volz. Recent heeft deze opinie een nieuwe stimulans gekregen door verschillende publicaties, onder andere van de hand van J. Schaper. Men beweert dat dit vers het geloof in de pre-existentie van de messias verwoordt. Het is dan nog maar een kleine stap om te stellen dat het nieuwtestamentische belijden van de pre-existentie van Jezus Christus mede door LXXPs 109,3 wordt gesteund (zie verder hdst. 4 en 8.4.6).

De derde categorie studies bestaat uit publicaties over LXXPs 109,4. Deze categorie studies concentreert zich vooral op de betekenis en rol van Melchizedek in het Nieuwe Testament. Veel nieuwtestamentici stellen dat de nieuwtestamentische auteurs een bestaande messiaanse traditie van de persoon van Melchizedek hebben bewerkt. Sporen van deze traditie zijn aan te wijzen in verschillende geschriften uit de intertestamentaire periode, waaronder natuurlijk 11Q13. In deze Dode Zeerol is Melchizedek een hemelse figuur,¹ een engel² of een eschatologische bevrijder die identiek is aan Melchizedek in Hebreeën.³ Het gebruik van LXXPs 109 in het Nieuwe Testament is dan niet nieuw, maar een christelijke uitloper van een messiaanse traditie.

De vierde categorie studies bestaat uit publicaties van onderzoekers over de structuur van Hebreeën. In hun onderzoek stellen verschillende nieuwtestamentici namelijk de vraag welke rol Ps 110 in de opbouw van Hebreeën gespeeld heeft. Als een van de eersten merkt G.W. Buchanan (1972), in zijn commentaar op dat Hebreeën ‘a homiletical midrash based on Psalm 110’ (xix) is. G.J.C. Jordaan en P.J. Nel (2012) werken deze visie gezamenlijk in een artikel uit. Zij concluderen dat de auteur van Hebreeën ‘not only took the central verses for his sermon from Ps 110, but also used the thought-structure of the Psalm as blueprint for the broad structure of his sermon’ (240). Volgens hen is Hebreeën een midrash (zie verder hdst. 7).

1. O.a. T. de Kruijf (1993), 398 en R. Hayward (1996), 80.

2. Bijvoorbeeld P.J. Nel (1996), 1.

3. Y. Yadin (1965*), 152-154; M. de Jonge & A.S. van der Woude (1965-1966), 320-323 en J.A. Fitzmyer (2004), 41, e.a.

De vijfde categorie studies onderzoekt de samenhang tussen verwijzingen naar het eerste en verwijzingen naar het vierde vers van Ps 110 in het Nieuwe Testament. Mocht daarvan sprake zijn, welk karakter bezit deze samenhang dan? De eerste nieuwtestamenticus die dit onderzocht heeft, is D.M. Hay (1973). Hij bestudeert de nieuwtestamentische en vroegchristelijke receptie van Ps 110. In zijn onderzoek betreft hij LXXPs 109, enkele Dode Zeerollen, teksten uit de intertestamentaire periode, een klein aantal vroegchristelijke werken en een paar rabbijnse geschriften. Na zijn analyse van verschillende geschriften uit de intertestamentaire periode concludeert hij dat Ps 110 al messiaans gelezen wordt ver vóór het vervaardigen van de nieuwtestamentische geschriften. De nieuwtestamentische schrijvers representeren dus een bestaande traditie. Daarbinnen slaan zij een nieuwe weg in, wanneer zij verkondigen dat deze messiaanse traditie in Jezus Christus is vervuld. Hoewel Hay LXXPs 109 beknopt bespreekt, schenkt hij geen aandacht aan de forse verschillen tussen deze Griekse vertaling en de Hebreeuwse tekst van Ps 110 (zie verder 8.1).

De zesde categorie is van geheel andere orde. Deze studies bespreken de rol van Ps 110 in het ontstaan en de vorming van de christologie in de nieuwtestamentische gemeente. Vooraanstaande wetenschappers als R. Bauckham, L.W. Hurtado, T. Eskola, A. Chester, e.a. hebben de rol van deze psalm grondig geanalyseerd. Hun visies op de invloed van Ps 110 op het ontstaan en de ontwikkeling van de christologie confronteer ik aan het slot van mijn studie met de uitkomsten van mijn onderzoek (8.4).

1.3 Onderzoeksvraag

Alle verwijzingen van nieuwtestamentische auteurs naar Ps 110 komen uitsluitend overeen met de Griekse vertaling van deze psalm, niet met de Hebreeuwse tekst. In het nieuwtestamentische onderzoek naar de betekenis van deze verwijzingen maakt niemand strikt onderscheid tussen beide teksten, voor zover ik dit kan overzien. Toch is dit onderscheid voor het antwoord op de vraag naar de herkomst en het gebruik van deze psalm in het Nieuwe Testament van cruciaal belang. Waarom kiezen alle nieuwtestamentische auteurs voor een verwijzing naar de Griekse vertaling van Ps 110, terwijl men in de eerste eeuw na Christus van de inhoudelijke verschillen tussen Ps 110 en LXXPs 109 op de hoogte is?

Sinds de publicatie van de studie van Hay in 1973 is geen studie meer verschenen die afzonderlijk alle verwijzingen naar Ps 110 in het Nieuwe

Testament analyseert, het bestaan van een mogelijke samenhang tussen deze plaatsen onderzoekt en het karakter van deze samenhang beschrijft. Ondanks de stroom publicaties over Ps 110 staat nog steeds de vraag van Martin Hengel open: een compleet overzicht met een grondige analyse en bespreking van alle plaatsen in het Nieuwe Testament waar een auteur naar Ps 110 verwijst. Hengel beperkt zijn vraag tot het eerste vers van Ps 110. In mijn onderzoek betrek ik ook vers 4 en onderzoek ik de vraag of LXXPs 109,3 een rol in het Nieuwe Testament speelt. Na een inventarisatie en analyse van elke afzonderlijke plaats, onderzoek ik vervolgens of de nieuwtestamentische schrijvers een gemeenschappelijke interpretatie delen en wat het karakter van hun interpretatie is. Daarna onderzoek ik de herkomst van hun gebruik van LXXPs 109 in hun geschriften. Ten slotte beschrijf ik welke consequenties dit gebruik voor de ontwikkeling van een aantal theologische thema's in het Nieuwe Testament heeft gehad.

Samenvattend luidt mijn onderzoeksvraag als volgt: *Wat is de herkomst, de aard, de functie en het onderlinge verband van verwijzingen naar Ps 110 (LXXPs 109) in verschillende nieuwtestamentische geschriften?*

Mijn onderzoek start ik met een literaire analyse, exegese en onderzoek naar de Sitz im Leben van Ps 110 (2.1 en 2.2). Daarna analyseer en bespreek ik de plaats van Ps 110 in Psalmen (2.3). Met de uitkomsten van dit onderzoek kan ik de oorspronkelijke betekenis van Ps 110 formuleren en de interpretatie van deze tekst traceren op het moment dat de psalm een plaats in Psalmen krijgt. Ik heb deze onderzoeksresultaten ook nodig om Ps 110 met de Griekse vertaling van deze psalm te kunnen vergelijken. In het derde hoofdstuk analyseer ik de Griekse vertaling van Ps 110 (LXXPs 109). Alle verwijzingen in het Nieuwe Testament verwijzen naar LXXPs 109 en niet naar Ps 110. Hoe groot zijn de verschillen tussen Ps 110 en LXXPs 109 en zijn deze verschillen wellicht de oorzaak voor de voorkeur van de nieuwtestamentische auteurs voor LXXPs 109 boven Ps 110? Leest de LXXPs-vertaler Ps 110 als een messiaanse tekst en biedt zijn interpretatie aanknopingspunten voor de interpretatie van deze tekst door de nieuwtestamentische auteurs? In het vierde hoofdstuk bespreek ik alle geschriften tot en met de eerste eeuw na Christus. Volgens een groot aantal geleerden staan in deze geschriften verwijzingen naar Ps 110 of LXXPs 109. Indien hun mening klopt, werpen deze verwijzingen in vroegjoodse geschriften wellicht ook licht op de herkomst van verwijzingen naar deze psalm in het Nieuwe Testament. Klopt bijvoorbeeld de gedachte van verschillende

HOOFDSTUK 1

wetenschappers dat de auteurs van vroegjoodse geschriften Ps 110 als een messiaanse tekst lezen? Indien hun visie correct is, is het goed denkbaar dat de nieuwtestamentische auteurs voor hun interpretatie van Ps 110 bij deze bestaande tradities aansluiting hebben gezocht.

In de hoofdstukken vijf tot en met zeven analyseer ik alle plaatsen waar een nieuwtestamentische auteur naar de Griekse vertaling van Ps 110 verwijst. In deze analyse staan twee vragen centraal. De eerste vraag is tweeledig: hoe interpreteert een nieuwtestamentische auteur het aangehaalde gedeelte van deze psalm en welke betekenis kent hij met zijn verwijzing toe aan de inhoud van de psalm waaruit dit gedeelte afkomstig is? De tweede vraag is welke rol de psalm in het desbetreffende nieuwtestamentische geschrift speelt. De vraag of er sprake is van een mogelijke samenhang tussen deze verschillende verwijzingen en wat het karakter van deze verwijzingen is, bespreek ik in 8.2.

In hoofdstuk acht werk ik na een inventarisatie en analyse van de resultaten van de voorgaande hoofdstukken de vier facetten van mijn onderzoeksvraag uit. Deze facetten zijn de herkomst, de aard, de functie en het onderlinge verband van verwijzingen naar Ps 110 in het Nieuwe Testament. In de slotparagraaf treed ik in discussie met L.W. Hurtado, T. Eskola en A. Chester over de rol van Ps 110 in het ontstaan en de vorming van de christologie in het Nieuwe Testament. In het negende en laatste hoofdstuk formuleer ik stellenderwijs mijn antwoorden op mijn onderzoeksvraag.

DEEL I

Algemene inleiding

Deel I telt drie hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk analyseer in het literaire karakter van Ps 110. Daarna exegetiseer ik de tekst en onderzoek ik de oorspronkelijke setting van deze psalm. In het tweede hoofdstuk bespreek ik de Griekse vertaling van Psalm 110 (LXXPs 109). In het derde hoofdstuk onderzoek ik alle plaatsen in de vroegjoodse literatuur waar volgens wetenschappers een citaat van of een verwijzing naar Ps 110 of LXXPs 109 staat.

Hoofdstuk 2

Psalm 110 in het Oude Testament

Mijn studie naar de herkomst, aard en samenhang van alle verwijzingen naar Ps 110 in het Nieuwe Testament start ik met een onderzoek naar de tekst in zijn oorspronkelijke setting. Dit onderzoek bestaat uit een vertaling (2.1), een analyse van de tekststructuur (2.2.1), een literaire analyse van de tekst (2.2.2) en een exegese van de psalm (2.2.3). Ten slotte onderzoek ik waar, wanneer en door wie Ps 110 geschreven is (2.2.4). In de derde paragraaf beschrijf ik de positie van Ps 110 in het Davidische drieluik Pss 108-110 (2.3). Wellicht biedt de uitkomst van deze paragraaf al aanknopingspunten om de herkomst van de verwijzingen naar Ps 110 in het Nieuwe Testament te kunnen traceren, bijvoorbeeld door de constatering dat Ps 110 door de redactoren van Psalmen messiaans geïnterpreteerd wordt. In de slotparagraaf vat ik dit hoofdstuk samen (2.4). Het vaststellen van de oorspronkelijke betekenis van Ps 110 heb ik nodig om in het derde hoofdstuk de verschillen tussen deze psalm en zijn vertaling in het Grieks te kunnen vaststellen en vervolgens om de aard van deze verschillen te analyseren.

2.1 Psalm 110: tekst en vertaling

¹ לְדָוִד מִזְמוֹר
נֶאֱמַר יְהוָה לְאֹדְנִי שָׁב לִימִינִי
עַד-אֲשִׁית אֲבִיךָ הַדָּם לְרִגְלֶיךָ:
² מִטֶּה-עֵזְךָ יִשְׁלַח יְהוָה מִצִּיּוֹן רֶדֶה בְּקֶרֶב אֲבִיךָ:
³ עֲמֹךְ נִדְבַת בְּיוֹם חֵילֶךָ
בְּהַרְרֵי-קָדֵשׁ מִרְחֹם מִשְׁחָר לֹךְ טַל יִלְדְּתִיךָ:
⁴ נִשְׁבַּע יְהוָה וְלֹא יִנָּחֵם
אֲתֶה-כֹּהֵן לְעוֹלָם עַל-דִּבְרֹתַי מִלְכִּי-צֶדֶק:
⁵ אֲדֹנִי עַל-יְמִינֶךָ מִחֹץ בְּיוֹם-אָפֹו מְלָכִים:
⁶ יָדִין בְּגוֹיִם מְלֹא גְיוֹת מִחֹץ רֹאשׁ עַל-אֲרֶץ רַבָּה:
⁷ מִנְּחַל בְּדֶרֶךְ יִשְׁתָּה עַל-כֵּן יָרִים רֹאשׁ:

Voor David, een lied

¹ JHWH betuigt tot adony:

‘Zit aan mijn rechterhand! Intussen stel Ik jouw vijanden tot een voetbank voor jouw voeten!’

- ² De scepter van jouw macht strekt JHWH uit vanaf Sion. Heers in het midden van jouw vijanden!
- ³ Jouw volk is loyaal op de dag van jouw aanstelling.
Op heilige bergen, uit de baarmoeder, bij zonsopkomst is er dauw voor jou: jouw nageslacht.⁷
- ⁴ JHWH zweert en het berouwt Hem niet:
‘Jij bent priester voor eeuwig naar mijn woord, loyale koning!’
- ⁵ Adonay is aan jouw rechterhand. Op de dag van zijn toorn verplettert hij koningen,
- ⁶ richt volkeren, stapelt lijken op, verplettert het hoofd van een uitgestrekt land,
- ⁷ drinkt onderweg uit een wadi en verhoogt ten slotte een hoofd.⁷

2.2 Psalm 110: een analyse

2.2.1 Structuur

Naast het vaststellen van de consonantentekst en de exacte vocalisatie roept ook het onderzoek naar de tekststructuur van Ps 110 de nodige vragen op. Volgens de meerderheid van de geleerden is de psalm samengesteld uit twee delen: vss. 1-3 en vss. 4-6.¹ Beide delen waren oorspronkelijk twee verschillende en zelfstandige uitspraken van God die later zijn samengevoegd. Andere wetenschappers tellen drie afzonderlijke uitspraken van God, namelijk vss. 1-2, vs. 3 en vss. 4-7² of vss. 1-2, vss. 3-4 en vss. 5-7.³ Een enkeling onderscheidt zelfs vier delen: vss. 1-2, vs. 3, vs. 4 en vss. 5-7.⁴ De discussie over de structuur beperkt zich niet tot de literaire samenhang binnen deze psalm. Dit debat is nauw verweven met de vraag naar de Sitz im Leben van deze psalm (zie onder). Ps 110 bestaat uit twee strofen: vss. 1-3 en vss. 4-7.

Strofe I

נאם יהוה לאדני שב לימיני
עד אשית איביך הדם לרגליך
מטה עזך ישלח יהוה מציון רדה בקרב איביך
עמך נדבת ביום חילך
בהררי קדש מרחם משחר לך טל ילדתיך

1. O.a. W. van der Meer (1988), 233.

2. O.a. H.-J. Kraus (1961), 755.

3. Zo bijvoorbeeld M. von Nordheim (2008), 128.

4. P. Aufrett (1982) en (2004).

Strofe II

נִשְׁבַּע יְהוָה וְלֹא יִנָּחַם
 אֶתְּהָ כֹהֵן לְעוֹלָם עַל דְּבַרְתִּי מַלְכִּי צָדֵק
 אֲדֹנָי עַל יְמִינֶךָ מִחֵץ בְּיוֹם אִפּוֹ מַלְכִּים
 יָדִין סְגוּיִם מֵלֶא גּוֹיֹת מִחֵץ רֹאשׁ עַל אֶרֶץ רַבָּה
 מִנְּחַל בְּדֶרֶךְ יִשְׁתָּה עַל כֵּן יָרִים רֹאשׁ

Een verbum (נָחַם (strofe I), שָׁבַע en נִפְ'אל (strofe II)) introduceert in beide strofen de directe rede van JHWH. Het werkwoord leidt tegelijkertijd een strofe in. In beide strofen spreekt JHWH tot אֲדֹנָי. In beide strofen staat de uitdrukking עַל יְמִינֶךָ (1) resp. עַל יְמִינֶךָ (5). Deze uitdrukking verwoordt JHWH's unieke relatie met zijn koning. In de eerste strofe zit de koning aan JHWH's rechterhand, intussen baant JHWH voor hem de weg om te heersen. In de tweede strofe strijdt Adonay aan de rechterhand van de koning. Samen overwinnen zij hun vijanden. In beide strofen staan de namen אֲדֹנָי en יְהוָה. In de eerste strofe heet de koning אֲדֹנָי, in de tweede strofe draagt יְהוָה deze naam. De naam אֲדֹנָי veroorzaakt in deze psalm continuïteit en discontinuïteit.¹ Door deze persoonswisseling veranderen de verhoudingen tussen JHWH en zijn koning. De eerste strofe beklemtoint de afhankelijkheid van de koning ten opzichte van JHWH. Dit blijkt uit het hoge aantal suffixen (tien) in vergelijking met met het lage aantal in de tweede strofe (vier). De tweede strofe beschrijft de gezamenlijke strijd van Adonay en zijn koning tegen hun vijanden waardoor de verhouding tussen JHWH en zijn koning veranderd is. Dit blijkt uit het lage aantal suffixen in deze strofe.

Het eerste deel van de eerste strofe telt slechts drie verba (רָדָה, שָׁלַח, שִׁית). In het tweede deel van de tweede strofe staat een dubbel aantal (2x) (מִחֵץ), (רֹם en שְׁתָּה, מֵלֶא, דִּין). In het eerste deel van de tweede strofe is één nominale zin (4). Het tweede deel van de eerste strofe telt een groot aantal nominale zinnen (2-3). Door het hoge aantal nominale zinnen in de eerste strofe bezit JHWH's woord een duratief karakter. De vele verba in de tweede strofe omschrijven de realisering van Gods beloften. Door de snelle opeenvolging van handelingen, de antithetische parallellie en de climax in het slotvers heeft deze strofe een dynamisch karakter. Wanneer God zijn beloften heeft vervuld, zijn de vijanden van zijn koning definitief verslagen. Vanaf dat moment begint zijn heerschappij en is de koning voor eeuwig JHWH's priester. In het centrum van de psalm staat het woord צָדֵק (4). Dit woord omschrijft

1. Anders dan P. van der Lugt (2014), 231 die stelt: 'it is a basic constituent of the overall framework of the psalm that God and the king are mutually exchangeable'.

de loyaliteit van de koning aan JHWH. Vanwege zijn attitude realiseert JHWH voor hem zijn toezeggingen.

2.2.2 Literaire analyse

In deze paragraaf analyseer ik de opbouw, de onderlinge verhoudingen en de samenhang van de zinsdelen en versregels.

Vers 1

עד אשית איביך הדם לרגליך   נאם יהוה לאדני שב לימיני

Vers 1 telt twee versregels (עד אשית איביך הדם לרגליך en נאם יהוה לאדני שב לימיני) (Lerglijch). Samen vormen deze versregels een zin (enjambement). Elke versregel bestaat uit twee zinsdelen: נאם יהוה לאדני (1^a) en שב לימיני (1^b), resp. עד אשית איביך (2^a) en הדם לרגליך (2^b). De klankrijm en het hoge aantal suffixen smeden deze twee zinsdelen tot een versregel. Op twee manieren is er sprake van klankrijm. In de eerste plaats eindigen het eerste en tweede zinsdeel van de eerste versregel met de suffix י-. In de tweede plaats sluiten het eerste en tweede zinsdeel van de tweede versregel af met de suffix יך- (vgl. Rich 5,26-27 en Job 30,12). Beide versregels beginnen met een verbum. Ook is de zinsopbouw van elke versregel identiek. De situatie in de eerste versregel is afhankelijk van de realisering van de belofte in de tweede regel. Net als de eerste versregel bestaat de tweede regel uit twee zinsdelen (עד אשית איביך en הדם לרגליך). Ook nu eindigen beide delen met een suffix; opnieuw is er sprake van klankrijm. In het eerste zinsdeel van beide versregels is JHWH het subject en in het tweede zinsdeel is adony het subject in beide regels.

	2 ^e zinsdeel	1 ^e zinsdeel
1 ^e versregel	אדני	יהוה
2 ^e versregel	אדני	יהוה

Inhoudelijk parallellisme verbindt het tweede zinsdeel van de eerste versregel ('hand') met het tweede deel van de tweede regel ('voet'). Ten opzichte van de eerste versregel wordt in de tweede regel het blikveld verbreed. De omstandigheid waarin adony nu zit, verschilt sterk van de situatie waarin hij straks zal heersen.

Vers 2

רדה בקרב איביך   מטה עזך ישלח יהוה מציון

Vers 2 bestaat uit twee versregels. De eerste regel telt twee zinsdelen (יְשַׁלַּח יְהוָה מַצֵּעוֹן וְרֹדָה בְּקֶרֶב אֵיבִיךָ, cf. de *atnach*).¹ De vooropstelling van מַצֵּעוֹן עִזְרְךָ benadrukt het lijdend voorwerp (emfase). Het vers begint met de staf van de koning en eindigt met de vijanden van adony. Het suffix relateert de koninklijke staf ('uw machtige staf') met de vijanden van de koning ('uw vijanden').² In de eerste versregel staat het symbool om te heersen centraal. Met de scepter van adony baant JHWH voor hem de weg, zodat hij kan heersen (vgl. Jer 48,17; Ez 19,14; Ps 2,9 en Ps 45,7). In de tweede versregel beveelt JHWH adony om te heersen.³ Beide regels delen hetzelfde thema: 'Heersen over de vijanden'. Het contrast tussen de imperativi רֹדָה en שֶׁב־ markeert de nieuw ontstane situatie. Het wachten aan JHWH's rechterhand is voorbij. Op Gods bevel heerst zijn koning vanaf Sion.

Onder het overkoepelende thema ('heersen over de vijanden') verschillen beide versregels op onderdelen van elkaar. Het eerste zinsdeel van de eerste versregel benoemt het machtssymbool van JHWH: 'de scepter van uw macht'. Het tweede zinsdeel vermeldt de plaats waar JHWH zijn macht uitoefent: 'vanaf Sion'. Deze twee aspecten van het gemeenschappelijke thema ontbreken in de tweede versregel. De eerste versregel noemt expliciet de naam van יְהוָה, de tweede versregel spreekt impliciet over אֲדֹנִי. Het subject (JHWH) van het verbum (יְשַׁלַּח) is in het tweede zinsdeel geëxtrapoleerd. Samen met de woorden מַצֵּעוֹן vormt het Tetragrammaton het tweede zinsdeel van de eerste versregel. In de tweede versregel is het subject van het verbum niet geëxtrapoleerd. Ook wordt de locatie waar JHWH's koning moet heersen, niet vermeld. Door het ontbreken van het suffix en het verbum onderscheidt dit zinsdeel zich van de andere twee zinsdelen. Het centrum van vs. 2 zijn de woorden יְהוָה מַצֵּעוֹן. Een gelijk aantal woorden flankeert dit

1. Volgens o.a. J.P.M. van der Ploeg (1975), 246; M. Dahood (1970), 112 en W. van der Meer (1988), 213 telt vs. 2 twee zinsdelen (יְשַׁלַּח יְהוָה מַצֵּעוֹן וְרֹדָה בְּקֶרֶב אֵיבִיךָ). Voorstanders van drie zinsdelen zijn o.a. H.-J. Kraus (1961), 926; L. Jacquet (1979), 202 en J.P. Fokkelman (2002), 119; vgl. ook de Masoretische accentuatie.
2. Anders dan G.R. Driver (1964), 18. Hij stelt voor om het suffix niet als een possessivum, maar als een indicatie voor het indirect object op te vatten. Het antecedent is dan niet gedetermineerd. De woorden יְשַׁלַּח יְהוָה מַצֵּעוֹן vertaalt hij met 'he will stretch out (i.e. offer, give) a staff of authority (or mighty weapon) to thee'.
3. Of hier sprake is van een imperativus energicus blijft onduidelijk, zoals o.a. W. Gesenius & E. Kautzsch (1995) §110^c en P. Joüon & T. Muraoka (2013) §114^p voorstellen. Volgens andere grammatici, bijvoorbeeld B.K. Waltke & M. O'Connor (1990), 572, is de imperativus op deze en andere plaatsen een equivalent van het futurum met een energische lading, de zgn. heterosis. Heterosis zou dan de tekst verlevendigen en meer dan een yiqtol-vorm de zekerheid van de toekomstige vervulling beklemtonen.

centrum. Twee verba met dezelfde semantische waarde (ישלח en רדה) staan aan weerszijden van de woorden יהוה מציון.

Vers 3

עמך נדבת ביום חילך בהררי קדש מרחם משחר לך טל ילדתיך

Vers 3 bestaat uit drie versregels (עמך נדבת ביום חילך, בהררי קדש מרחם משחר) en (לך טל ילדתיך).¹ Deze drie nominale zinnen omschrijven de omstandigheden waarin adony voor altijd heerst. Net als bij het eerste naar het tweede vers, markeert het suffix opnieuw de overgang tussen het tweede en het derde vers. Ook nu is adony het antecedent. Het tweede en derde vers tellen zes suffixen. Door hun regelmatige en overzichtelijke plaatsing veroorzaken ze ook in dit vers klankrijm. De vss. 2-3 verhouden zich als volgt tot elkaar:

vs. 2	רדה בקרב איביך	ישלח יהוה מציון	מטה עזך
vs. 3	לך טל ילדתיך (toezegging)	בהררי קדש מרחם משחר (locatie)	עמך נדבת ביום חילך (toezegging)

Het eerste en laatste woord van de eerste versregel staan in combinatie met een suffix (עמך נדבת ביום חילך). De tweede versregel telt twee zinsdelen: בהררי קדש en מרחם משחר. Beide delen beginnen met een prepositie en eindigen zonder suffix. De derde versregel is één zinsdeel: לך טל ילדתיך. In de tweede versregel ontbreken suffixen in tegenstelling tot de eerste en derde versregel.

1 ^e versregel	עמך נדבת ביום חילך
2 ^e versregel	בהררי קדש מרחם משחר
3 ^e versregel	לך טל ילדתיך

Net als het eerste zinsdeel staat het eerste en laatste woord van het derde zinsdeel in combinatie met een suffix. Het nomen עם staat voorop (emfase). Het suffix relateert de nomina עם en חיל met אדני. Deze woorden concretiseren de autoriteit waarmee adony op de berg Sion zich manifesteert. JHWH creëert voor hem een toegewijd volk (עמך נדבת), dat hem als koning aanvaardt (vgl. Rich 5,2 en 9). De eerste versregel staat in het teken van het heden. De tweede en derde versregel richten zich op de toekomst.

1. Contra W. van der Meer (1988), 213. Hij verdeelt vs. 3 in twee versregels, namelijk: (3^a) עמך נדבת ביום חילך en (3^b) בהררי קדש מרחם משחר לך טל ילדתיך.

De *BHS* heeft de lezing van de Codex Leningradensis in de hoofdtekst opgenomen. Maar meer dan tachtig Hebreeuwse handschriften lezen הָרָרִי in plaats van הָדָרִי. Veel exegeten baseren hun uitleg op de lezing van de *BHS* (הָדָרִי קִדְשׁ).¹ Y. Avishur bijvoorbeeld rekent het woordpaar הָיִל-הָדָר tot hetzelfde semantische veld als de woordparen עֶז-הָדָר en כֶּה-הָדָר.² Op grond daarvan stelt hij de juistheid van de lezing הָדָר vast. Vervolgens determineert Avishur dit woord als een mannelijke constructus naar analogie van de vrouwelijke constructus (הָדָרָה).³ Toch is de lezing van de *BHS* om verschillende redenen problematisch. Wanneer הָדָרִי de oorspronkelijke lezing is, is Ps 110,3 de enige oudtestamentische plaats waar de status constructus pluralis masculinum van הָדָר staat.⁴ In de tweede plaats doorbreekt het woord het semantisch chiasme (רָחֵם + dageraad *versus* dauw + יֵלֵד).⁵ Het tweede zinsdeel van het tweede vers ('Sion') en het tweede zinsdeel van het derde vers ('de heilige bergen') corresponderen door hetzelfde thema met elkaar. In het Oude Testament zijn Sion en de heilige berg(en) synoniemen.⁶ De lezing van de *BHS* doorbreekt deze parallellie. Ten slotte staat het tweede zinsdeel ('op de bergen') in tegenstelling tot het derde zinsdeel ('vanuit de opkomende zon'): hoog *versus* laag. Deze bezwaren kleven niet aan de lezing הָרָרִי קִדְשׁ (pluralis intensitatis).⁸

In de literatuur wordt מִשְׁחָה zeer verschillend gedetermineerd. De meerderheid houdt מִשְׁחָה voor de prepositie מִן in combinatie met het nomen שָׁחַר of interpreteert מִשְׁחָה als een participium. Een minderheid stelt een ande-

1. Vgl. o.a. G.R. Driver (1964), 22; R. Tournay (1960), 15-16 en M. von Nordheim (2008), 26-27.

2. Zie Y. Avishur (1984), 726-727.

3. Zie Y. Avishur (1994), 84-85.

4. De status constructus van הָדָר staat in het Oude Testament alleen in de stereotiepe uitdrukking הָדָרָה קִדְשׁ (fem. plur.; vgl. 1 Kron 16,29 en 2 Kron 20,21; Ps 29,2 en Ps 96,9). M. von Nordheim (2008), 27 erkent dat in het Oude Testament een pluralis van הָדָר (masc.) niet voorkomt. Maar volgens haar krijgt הָדָר een mannelijke uitgang wanneer het woord voor een nomen collectivum staat. Bedoelt het nomen iets concreets (nomen unitatis) dan is het geslacht vrouwelijk. Von Nordheim onderbouwt deze these echter niet met voorbeelden.

5. G.A. Rendsburg (1999), 549 vertaalt רָחֵם met 'regen'. Het woordpaar 'regen' en 'dauw' komt in het Oude Testament inderdaad vaker voor, maar deze lezing doorbreekt de chiastische structuur van vs. 3.

6. Voor Psalmen vgl. Ps 2,6; Ps 3,5; Ps 15,1; Ps 24,3; Ps 43,3; Ps 48,2-3; Ps 78,68-69; Ps 87,1-2 en Ps 99,9. Vgl. ook de woordcombinatie הָרָרִי צִיּוֹן in Ps 133,3 en הָר צִיּוֹן in Ps 48,3 en 12 en Ps 125,1.

7. Cf. Th. Booij (1991), 399 en (1987), 22-24.

8. Voor een verklaring voor het ontstaan van de lezing הָדָרִי, zie 3.2.5.2.

re tekstlezing voor¹ of kent aan שָׁחַר een andere betekenis toe.² Een enkeling houdt מִשְׁחָר voor een hapax legomenon.³ In vs. 3 staat het zinsdeel מִרְחֵם מִשְׁחָר naast קִדְשׁ בְּהַרְרֵי. Door de combinatie van de consonant ם met het nomen שָׁחַר, resp. רֶחֶם is er sprake van klankrijm. Beide nomina staan naast elkaar (parataxis) en vormen samen een zinsdeel. De herhaling van מֶן creëert een nadere precisering (‘uit de baarmoeder, *namelijk* de dageraad, is voor u de dauw, *namelijk* uw nageslacht’). Door hun schikking corresponderen de metaforen inhoudelijk met elkaar (‘baarmoeder’ (fem.) – ‘nageslacht’ (fem.) en ‘dageraad’ (masc.) – ‘dauw’ (masc.)). Deze woordvolgorde creëert een semantisch chiasme (baarmoeder/dageraad – dauw/jeugd).⁴ De dageraad is een metafoor voor de baarmoeder en de dauw symboliseert het nageslacht.⁵

De eerste en derde versregel zijn afhankelijk van de tweede versregel. De congruerende suffixen in de eerste en derde versregel smeden elke versregel tot een eenheid en verbinden beide versregels door klankrijm met elkaar. Het suffix relateert de woorden חֵיל en יִלְדָּתָה met אֲדֹנֵי. Deze twee nomina staan aan het slot van de eerste, resp. de derde versregel. Op de meeste plaatsen betekent het woord חֵיל ‘kracht/macht tegen de vijanden’. Deze betekenis is ook hier mogelijk. Maar in dit vers vormt het woord חֵיל een literair parallellisme met het woord יִלְדָּתָה. Ook op andere oudtestamentische plaatsen zijn beide nomina vaak een woordpaar.⁶ In die gevallen betekent חֵיל ‘voortbrengen/baren’ of ‘aanstellen tot’. Het woord חֵיל is een homoniem. De ongevoocaliseerde woorden betekenen zowel ‘de dag van uw geboorte/aanstelling’ (חֵילָה בְּיוֹם) alsook ‘de dag van uw kracht’ (בְּיוֹם חֵילָה).⁷ De betekenis ‘aanstellen tot’ raakt een van de betekenissen van יִלְדָּתָה. Dit woord kan namelijk op twee manieren gevocaliseerd worden (יִלְדָּתָהּ of יִלְדָּתֶיהָ). Omdat in Ps 2,7 dit nomen met de betekenis van ‘aanstellen tot’ voorkomt, interpreteert de meerderheid van de exegeten יִלְדִּיךָ in Ps 110,3 tegen de achtergrond van Ps 2,7 (vgl. de masoretische vocalisatie יִלְדָּתֶיהָ).⁸ Deze interpretatie negeert echter de parallellie in Ps 110,3.

1. Zo bijvoorbeeld M. von Nordheim (2008), 28 (Excurs I); vgl. ook Th. Booij (1991), 400-401 en K. van der Toorn (1994), 88 (voetnoot 20).

2. Zie bijvoorbeeld G.A. Rendsburg (1983), 357-362 en (1999), 548-553; anders dan W.P. Brown (1998), 94.

3. Zie bijvoorbeeld E. Bons (2003), 135.

4. Cf. J.P. Fokkelman (2000), 290.

5. Cf. W. van der Meer (1988), 213 en P.D. Miller (1994), 228-230.

6. Vgl. Job 15,7 en 39,1 [39,4] en Jes 66,8, zie Y. Avishur (1984), 121, 270, 588 en 599.

7. Voor andere voorbeelden, zie P.R. Raabe (1991), 213-227 en P.D. Miller (1994), 225-226.

8. Vgl. P. van der Lugt (2014), 225: ‘This reading, which is substantiated by *yldtyk* in Ps 2,7c ...’

De dichter creëert met de vooropplaatsing van het woord עם een inclusio met ילדתיך, het laatste woord van dit vers. De vorm ילדתיך is in orthografisch opzicht opmerkelijk vanwege de yod, maar niet ongebruikelijk (vgl. Pred 11,9).¹ Naast de belofte van een loyaal volk zegt JHWH aan adony nageslacht toe. Hierdoor bestendigt Hij zijn relatie met hem en zijn nakomelingen.

Het suffix in de eerste twee verzen omschrijft onder andere de onderlinge relatie tussen JHWH en adony. In het derde vers beschrijft het suffix de omstandigheden waarin adony dankzij JHWH heerst. De eerste en derde versregel zijn JHWH's beloften aan hem. De tweede regel noemt de plaats waar en de Persoon die deze beloften realiseert: Sion en God.

Vers 4

נִשְׁבַּע יְהוָה וְלֹא יִנָּחַם אֶתָּה כֹּהֵן לְעוֹלָם עַל דְּבַרְתִּי מַלְכִּי צִדֵּק

Vers 4 bestaat uit twee versregels. De eerste versregel luidt וְלֹא יִנָּחַם en de tweede regel וְלֹא יִנָּחַם אֶתָּה כֹּהֵן לְעוֹלָם עַל דְּבַרְתִּי מַלְכִּי צִדֵּק. De eerste versregel is een verbaal zin. In deze zin focust de dichter op de Spreker en benadrukt het karakter van zijn belofte. De tweede versregel is een nominale zin. De dichter concentreert zich nu op de adressant en de inhoud van Gods belofte. Met het weglaten van het werkwoord onderstreept hij het duratieve karakter van JHWH's toezegging. De eerste versregel telt twee zinsdelen: וְלֹא יִנָּחַם en נִשְׁבַּע יְהוָה.² Beide zinsdelen zijn door het subject יְהוָה en de copula met elkaar verbonden. De negatie in het tweede deel bewerkt een tegenstelling tussen het eerste (positief) en tweede zinsdeel (negatief). Door de combinatie met נָחַם versterkt de ontkenning de positieve boodschap van de eerste versregel (litotes).

Het pronomen אֶתָּה benadrukt het persoonlijk spreken van JHWH tot adony. De woorden מַלְכִּי צִדֵּק zijn ambigue woorden. Ze kunnen 'Melchizedek', 'loyale koning' of 'mijn loyale koning' betekenen. De derde betekenis ligt om de volgende redenen het meest voor de hand. In de eerste plaats telt de tweede versregel drie zinsdelen: וְלֹא יִנָּחַם, אֶתָּה כֹּהֵן לְעוֹלָם, en עַל דְּבַרְתִּי מַלְכִּי צִדֵּק.³ Het eerste en derde deel van de tweede versregel hebben veel gemeenschappelijke kenmerken. In de tweede plaats zijn beide zinsdelen nominale zinnen.

1. Zie Th. Booij (1994), 305 (eindnoot 33).

2. Cf. W. van der Meer (1988), 214; contra J.P. Fokkelman (2002), 119. Hij houdt וְלֹא יִנָּחַם voor één zinsdeel.

3. Anders dan de Masoretische punctuatie (atnach) en contra o.a. J.P.M. van der Ploeg (1974), 246; L. Jacquet (1979), 202 en W. van der Meer (1988), 214. Zij verdelen de versregel in twee zinsdelen (עַל דְּבַרְתִּי מַלְכִּי צִדֵּק en אֶתָּה כֹּהֵן לְעוֹלָם).

In de derde plaats zijn beide inhoudelijk nauw verwant. In beide zinsdelen betekent het zelfstandig naamwoord een ambt (priester, resp. koning), dat door een attribuut nader omschreven wordt (עולם, resp. צדק). In de vierde plaats creëren de woorden מלכי צדק en כהן עולם binnen de tweede versregel een inclusio. Deze woorden markeren de centrale positie van de woorden על דברתי. Ten slotte zijn de realisering van de toezeggingen in het eerste en derde zinsdeel van dit centrale deel afhankelijk, namelijk van de loyaliteit (צדק) van de koning (zie 2.2.3). Desondanks bezit de betekenis ‘Melchizedek’ oude papieren en heeft een brede ingang gekregen. Deze betekenis is echter van latere datum dan de betekenis ‘mijn loyale koning’ (zie verder hdst. 3 en 4).

In het Oude Testament zijn de nomina אדון en מלך regelmatig elkaars synoniemen.¹ Ook komt de overgang van אדני (1-3) naar מלך (4) op meer plaatsen voor, terwijl nog steeds dezelfde persoon bedoeld wordt.²

Vers 5

מחץ ביום אפו מלכים אדני על ימינך

Vers 5 telt twee versregels: מחץ ביום אפו מלכים en אדני על ימינך.³ De eerste versregel is een nominale zin, de tweede versregel is een verbale zin. Ze vormen samen met de twee versregels van vers 4 een chiasme.

vs. 4	verbale zin	nominale zin
vs. 5	nominale zin	verbale zin

Het perfectum in de eerste versregel beschrijft het daadkrachtig handelen van Adonay. De nominale zin onderstreept het duratieve karakter van יהוה's toezegging. Het subject in beide regels is dezelfde Persoon. Het eerste woord van de eerste versregel is אדני. Dit woord contrasteert op verschillende manieren met het laatste woord van de tweede regel (מלכים):⁴ singularis *versus* pluralis, bepaald tegenover onbepaald en een bekend Persoon (Adonay) contra anonieme figuren (koningen). Tegelijkertijd is er sprake van een strijd tussen twee koninkrijken: het rijk van Adonay en zijn koning tegenover (de overige) koninkrijken. De keus voor uitdrukkingen die

1. Zie Y. Avishur (1984), 383-384.

2. Vgl. 2 Sam 3,21 en 15,21; Jes 19,4 en Jer 22,18 en 34,5. De yod in מלכי צדק is een zgn. yod compaginis, cf. P. Joüon & T. Muraoka (2013) § 93^m.

3. Cf. W. van der Meer (1988), 214.

4. Vgl. Ps 45,12 en Ps 105,20-21; voor meer voorbeelden, zie Y. Avishur (1984), 383-384.

op de overige oudtestamentische plaatsen enkel voor JHWH gereserveerd zijn, geeft aan deze strijd een uniek en specifiek karakter (zie 2.2.3).¹ De vooropplaatsing van het onderwerp in combinatie met deze inclusio markeren de centrale positie van het verbum מחץ in het midden van vs. 5. Twee prepositionele bijstellingen met hetzelfde aantal woorden (3-3) flankeren dit werkwoord. De uitdrukking ביום אפּו verhoudt zich op een bijzondere manier tot de woordcombinatie ביום חילך (3). Beide temporele bepalingen werpen van twee verschillende kanten licht op de triomferende en richtende JHWH en zijn koning. De dag van de aanstelling van JHWHs koning is tegelijkertijd de dag van JHWHs toorn. Deze bepalingen verbinden de eerste met de tweede strofe.

JHWH heet vanaf nu Adonay. In de tweede strofe draagt Hij dus dezelfde titel als zijn koning (1). Adonay strijdt aan de rechterhand van zijn koning, verplettert koningen en behaalt voor hem de overwinning. In de eerste strofe beveelt JHWH adony om aan zijn rechterhand plaats te nemen, totdat Hij zijn vijanden aan hem onderworpen heeft. Terwijl hij op Gods troon zit, realiseert JHWH Gods beloften voor hem. In de tweede strofe beschrijft JHWH hoe Hij samen met zijn koning strijdt tegen zijn vijanden en overwint. In deze strijd zijn de titel, posities en de rollen verwisseld. Nu draagt JHWH de titel van zijn koning (Adonay), bevindt Hij zich aan zijn rechterhand en strijdt Hij samen met zijn koning tegen andere koningen. JHWHs koning ontvangt de vervulling van Gods belofte, die hij samen met Hem realiseert.

Vers 6

ידין בגוים מלא גויות מחץ ראש על ארץ רבה

Het verbum מחץ slaat een brug tussen vers 5 en 6. Beide verzen hebben hetzelfde grammaticale subject: JHWH. Vers 6 bestaat uit twee versregels: ידין בגוים מלא גויות en מחץ ראש על ארץ רבה (cf. de atnach). De eerste versregel telt twee zinsdelen: ידין גוים en מלא גויות, de tweede versregel één zinsdeel: מחץ ראש על ארץ רבה.²

De eerste versregel verschilt op een aantal punten van de tweede regel. Zo staat in de eerste versregel de adverbiale bijstelling tweemaal in de pluralis. In de tweede regel is het object een singularis. In de eerste versregel staan twee verba, in de tweede versregel één. De overgang van veel koningen (5), volkeren en lijken (6^a) naar een wereldhoofd (6^b) geeft aan het karakter

1. Vgl. P.D. Miller (1994), 224-225.

2. Cf. W. van der Meer (1988), 214 en J.P. Fokkelman (2002), 119.

van deze strijd onverwacht een nieuwe wending.¹ Adonay en zijn koning treffen uiteindelijk niet vele tegenstanders, maar staan samen tegenover een coalitie van vijandelijke volkeren die onder aanvoering staat van een leider, ‘een hoofd over een groot land’.²

Vanwege de combinatie met מחץ (cf. vs. 5) bezit het nomen ראש zowel een letterlijke betekenis, alsook door de combinatie met על ארץ רבה een figuurlijke betekenis.³ De slotwoorden על ארץ רבה kunnen met elk van de drie voorgaande frases verbonden worden.⁴ De keus en nevenschikking van twee nomina (גויים en גויות) met drie identieke consonanten, maar twee woorden met een verschillend geslacht, demonstreert de grote literaire vaardigheid van de dichter. Ook nu volgt een woordcombinatie (דין בגוים), waarvan op alle overige oudtestamentische plaatsen alleen JHWH het subject is (2.2.3).⁵

Vers 7

על כן ירים ראש מנחל בדרך ישתה

Vers 7 is één versregel, die twee zinsdelen telt: על כן ירים ראש en מנחל בדרך ישתה.⁶ De combinatie מנחל בדרך is een adverbiale bepaling bij ישתה. Het tweede zinsdeel van het vorige vers beschrijft hoe Adonay een hoofd verplettert. Dit deel vormt met het tweede zinsdeel van vs. 7 een antithetisch parallellisme. JHWH verplettert én verhoogt een hoofd. De conjunctie על כן creëert een climax waardoor het beslissende karakter van deze laatste handeling van JHWH onderstreept wordt.⁷

1. Anders dan A. Schökel (1984), 813 en U. Bail (2003), 101 (voetnoot 29). Zij vatten de singularis als een collectivum op.

2. Vgl. תהום רבה in Ps 36,7 en Jes 51,10; contra M. von Nordheim (2008), 33. Zij leest רבה als een adverbium bij מחץ.

3. Cf. P.R. Raabe (1991), 217. Ook elders in het Oude Testament komt ראש voor met de figuurlijke betekenis ‘stamhoofd’ (o.a. Ex 18,25; Num 25,4 en 15; Deut 1,15 en 5,23 en 1 Kon 8,1), ‘koning’ (o.a. Job 29,25 en Jes 7,8-9 (parallel met מלך)) of bedoelt het woord David (2 Sam 22,44).

4. Cf. P.R. Raabe (1991), 224. Naast Ps 110,6 staat de uitdrukking ראש על in het Oude Testament alleen nog in Rich 11,11. Toch worden de twee synonieme uitdrukkingen על מלך en פקיד על frequent in het Oude Testament aangetroffen, namelijk in de uitdrukkingen: על מלך (o.a. 2 Kon 8,13; Job 41,26 en Pred 1,12) en פקיד על (o.a. 2 Kon 25,19; Neh 11,9 en Jer 52,25).

5. Vgl. Gen 15,14; Deut 32,36; 1 Sam 2,10; Job 36,31; Ps 7,9; Ps 9,9; Ps 50,4; Ps 72,2; Ps 96,10 en Ps 135,14; Jes 3,13 en Dan 7,10, 22 en 26.

6. Cf. W. van der Meer (1988), 215.

7. Cf. R. Frankema (1966), 98; E. Jenni (2001), 201-215 en T. Zewi (2007), 55-58.

ביום אפו מלכים	מחץ	אדני על ימינך
על ארץ רבה	מחץ ראש	ידין בגוים מלא גויות
	על כן ירים ראש	

In het slotvers beschrijft JHWH hoe Hij zijn beloften realiseert (2). In de eerste strofe staan alleen imperfecta. In de tweede strofe wisselen perfecta (מלא en מחץ) en imperfecta (רומ, שְׁתֵּה en דִּין) elkaar af. Ook nu is Adonay het grammaticale subject. Hij verslaat koningen, verplettert een hoofd van een groot land en stapelt lijken van gedode vijanden op. Het slotwoord van vs. 7 (ראש) vormt een inclusio met het laatste woord van vs. 1 (רגל). JHWH's toezegging aan adony (1-3) is door Adonay voor zijn koning-priester gerealiseerd (4-7).

2.2.3 Exegese

In deze paragraaf exegetiseer ik Ps 110. Het uitgangspunt voor mijn exege-
se is het resultaat van de twee voorgaande subparagrafen: de tekst, vertaling
(2.2.1) en de literaire analyse van deze psalm (2.2.2).

Opschrift

לְדָוִד מְזִמֹּר

Het opschrift verwijst niet naar een historisch-narratieve tekst. Het woord מְזִמֹּר staat in het Oude Testament alleen in psalmopschriften.¹ De exacte betekenis van מְזִמֹּר is tot op heden onduidelijk.²

De eigennaam דָּוִד staat in drieënzeventig psalmopschriften. Vanaf de tweede eeuw voor Christus is het gangbaar om de combinatie ל + eigennaam als een auteursaanduiding te interpreteren (lamed auctoris).³ Echter, sommige opschriften, zoals לְאֶסֶף en בְּנִי־קֶרֶחַ, verwijzen naar een klasse onder de tempelkoren en betekenen 'voor het gebruik van NN'. Naar analogie daarvan kan de combinatie לְדָוִד dus ook refereren aan de Davidische dynastie, Davidische koningen of gebeurtenissen uit Davids leven.⁴ In dat geval is

1. 75 maal waarvan 35 keer in combinatie met דָּוִד. Voor buiten-Bijbelse plaatsen waar זִמֵּר voorkomt, zie J. Hoftijzer & K. Jongeling (1995), 332. Voor een vergelijking tussen psalmopschriften met opschriften boven inscripties, zie P.D. Miller (1981), 311-332.

2. Cf. C. Barth (1977), 607. Waarschijnlijk is מְזִמֹּר laat geformeerd tot een technisch woord voor een psalmopschrift. Het woord is geen muzikaal begrip, want het staat in andere opschriften in combinatie met het woord שִׁיר (vgl. Ps 30,1; Ps 48,1; Ps 65,1; Ps 66,1; Ps 83,1; Ps 87,1; Ps 92,1 en Ps 108,1), contra F. van der Velden (1997), 58 (voetnoot 3).

3. Zie J.L. Kugel (1990), 45-55 en E.M. Menn (2003), 61-74.

4. Cf. M. Kleer (1996), 78-80; C. Rösel (1999), 162 en R. Rendtorff (2005), 53-64.

de combinatie een aanwijzing voor de interpretatie van de desbetreffende psalm. David is dan niet de auteur van deze psalm, maar een identificatiefiguur voor de lezer.¹ Een derde verklaring is dat het opschrift boven deze psalm is geplaatst toen Ps 110 samen met Ps 108 en Ps 109 tot een Davidisch drieluik samengesteld werd.

Vers 1

נָאֵם יְהוָה לְאֹדֹנִי שֹׁב לִימִינִי
עַד-אֲשִׁית אֲבִיבִךָ הָדֵם לְרִגְלֶיךָ

Psalm 110 opent met het woord נָאֵם, net als Ps 36 waar נָאֵם een verbum is. In deze psalm spreekt de dichter tot zichzelf. In Ps 110 richt JHWH zich tot adony. Op meerdere oudtestamentische plaatsen introduceert נָאֵם een directe rede of besluit, bijvoorbeeld van JHWH, David (2 Sam 23,1), Agur (Spr 30,1) of Bileam (Num 24,3-4 en 15-16).² Op deze plaatsen vocaliseren de Masoreten נָאֵם als een verbum. In de profetische literatuur uit de post-exilische periode komt נָאֵם zeer frequent voor; het woord is dan een werkwoord of een nomen verbale.

H.-J. Kraus e.a. veronderstellen dat in Ps 110,1 drie personen figureren: JHWH, de koning en een cultische profeet. Om die reden interpreteren zij נָאֵם als een profetische formulering dat Gods woord gesproken door een profeet tot zijn koning citeert. Maar de laatste decennia wordt het bestaan van een cultusprofeet in Jeruzalem ten tijde van de koningen steeds meer betwijfeld.³ De vooronderstelling dat in dit vers drie personen figuren (JHWH, de koning en een profeet) in combinatie met de Masoretische vocalisatie (נָאֵם יְהוָה) is voor Kraus voldoende om de opening van Ps 110 als ‘eine prophetische Offenbarungsformel’⁴ te typeren. Ook F.-L. Hossfeld en E. Zenger spreken over ‘ein hof- oder kultprophetischer Sprecher’.⁵ Maar

1. Cf. J.L. Kugel (1990), 49; M. Kleer (1996), 80-85 en H.N. Wallace (2007), 267-277.

2. Het woord נָאֵם komt 376 maal in het Oude Testament voor. Het introduceert 365 keer een uitspraak van JHWH en elfmaal van een mens. De hoge frequentie van het woord in de Profeten is opvallend (356x). Van hen spant Jeremia de kroon (176x). Buiten de profeten komt נָאֵם negentien keer voor; in Psalmen alleen in Ps 110,1 en Ps 36,2; zie H. Eising (1986), 119-123.

3. Grondlegger van deze hypothese is S. Mowinckel. Zijn visie is door velen overgenomen. Voor een kritische bespreking, zie Th. Booij (1978), 40-62 en A. Doeker (2002), 5-41 en 307-311.

4. H.-J. Kraus (1961), 756 en (1979), 39; zo ook o.a. H.W. Hamilton (2005), 66; H.G.L. Peels (2007), 141 en G. Barbiero (2014), 5-6. Voor een kritische bespreking van deze these, zie A. Doeker (2002), 307-311.

5. F.-L. Hossfeld & E. Zenger (2008), 206; zo ook o.a. L.C. Allen (2002), 114 en J. Goldingay (2008), 291 en 293.

נאם komt ook voor in andere geschriften dan alleen in de profetische literatuur, waaronder teksten van zeer vroege datum (vgl. Gen 22,16; Num 14,28 en 1 Sam 2,30 (2x)). In deze teksten is het woord regelmatig een synoniem van het verbum דבר.¹ Op deze plaatsen is נאם als een werkwoord gevocaliseerd. Vermoedelijk circuleert de uitdrukking נאם יהוה ('woord van JHWH') in Israël al voor het schrijven van de boeken Jeremia en Ezechiël. Deze uitdrukking krijgt in een later stadium naast een algemene ook de specifieke betekenis die het in de profetische geschriften bezit.² Ten slotte hebben de Masoreten נאם in de uitdrukking יהוה נאם niet consistent als een nomen verbale gevocaliseerd, ook niet in de profetische literatuur.³ Deze gegevens in combinatie met de onzekerheid of aan het hof van Israëls koningen een cultusprofeet verbonden is geweest, zet de stelling dat de oorspronkelijke betekenis en setting van Ps 110,1 'eine prophetische Offenbarungsformel' is, op losse schroeven.⁴ Ook de versiones geven נאם weer als een verbum finitum in tegenstelling tot de Masoreten.⁵ De masoretische vocalisatie is te herleiden tot een specifieke interpretatie. Deze interpretatie heeft uiteindelijk in de rabbijnse exegetische literatuur de overhand gekregen, maar bestond vermoedelijk ten tijde van het ontstaan van de Griekse overzetting van Ps 110 nog niet.⁶

Vers 1 staat op gelijke hoogte met vs. 4 (שבע/נאם יהוה (Nif'al)). De keus voor, נאם, שבע (Nif'al) en נהם (Nif'al) hangt samen met de identiteit van de Spreker en het karakter van zijn woord tot adony (2.2.2 en 2.2.3).⁷ De plaats en het gebruik van נאם aan het begin van een directe rede in een koningstekst correspondeert met het woordgebruik van *umma* in teksten van hetzelfde genre.⁸ In deze teksten is *umma* een partikel. In de directe rede spreken de goden tot een koning of een ander hooggeplaatst persoon. Het

1. Vgl. Spr 30,1; Jer 23,29; Ez 37,14 en Zach 12,1; zie F. Baumgärtel (1961^b), 1-29.

2. Zie F. Baumgärtel (1961^a), 277-290.

3. Vgl. F.-L. Hossfeld (1988), 223-244; S.A. Maier (1992), 301-302 en 309-314 en A. Doeker (2002), 102-103.

4. Daarmee wordt de centrale functie van een orakel voor de aanstelling van een koning door JHWH of de goden niet ontkend. Zowel in de omliggende volkeren alsook in Israël is de roeping door de goden dan wel door JHWH tot het koningsambt een absolute voorwaarde, zie M. Dietrich & W. Dietrich (1998), 223-232 en 251-258. Echter Ps 110 biedt te weinig houvast om dit ook voor deze psalm te veronderstellen.

5. Vgl. LXXPs (zie 3.2.5.2), de Peshitta, Syro Hexapla, Koptische vertaling, Hiëronymus en de Vulgata.

6. F.L. Horton (1976), G. Bodendorfer (1999) en M. McNamara (2011).

7. Cf. H. Eising (1986), 123 en A. Doeker (2002), 109-110.

8. Voor de onderverdeling van een orakel met behulp van twee introductieformules bijvoorbeeld in het Akkadisch, zie S. Parpola (1997), 2.4 ii 29-iii 18.

werkwoord benadrukt in deze teksten het onherroepelijke karakter van deze uitspraak, net als in Ps 110.¹ JHWH richt zich rechtstreeks tot adony, conform Assyrische en Egyptische teksten waar goden rechtstreeks tot een koning spreken.² In deze teksten wordt de koning bij zijn naam aangesproken, in Ps 110 niet. Net als andere oudtestamentische koningspsalmen is Ps 110 'atypical' en focust op het Davidisch koningschap an sich.³

Voordat JHWH voor adony de weg baant tot het heersen over zijn vijanden, beveelt Hij hem om eerst aan zijn rechterhand plaats te nemen.⁴ Het verbum יָשָׁב ('wonen/verblijven' of 'zitten') bezit op verschillende oudtestamentische plaatsen de specifieke betekenis: 'het bestijgen van de troon/het aanvaarden van het koningschap' of 'regeren', conform de betekenis van dit werkwoord in verwante Noordwest-Semitische talen.⁵ Het motief van een koning zittend aan de rechter- of linkerhand van een of meerdere goden komt ook in de Egyptische iconografie en epigrafie, de Ugaritische literatuur en de epigrafie uit Mesopotamië en Assyrië voor.⁶ In de Egyptische iconografie en epigrafie symboliseert deze plaats de afkomst van farao; Amon-Re heeft hem verwekt.⁷ In de rest van de Levant staat deze positie voor de ideologische status van de koning, maar symboliseert het motief

1. Cf. S.A. Maier (1992), 302-308. In navolging van G. von Rad (1947), 211-218 wijst H.-J. Kraus (1979), 141 op parallellen met Egyptische koningsprotocollen. Zijn verwijzing is gebaseerd op de vooronderstelling dat Ps 110 een kroningsritueel beschrijft.
2. Voor Assyrië, zie S. Parpola (1997) 2.3; 2.4; 3.2; 3.4; 3.5 en 9; voor Egypte, zie J. Assmann (1999), 524.
3. Cf. S.R.A. Starbuck (1999), 67-83 en 101-102.
4. Hoewel niet expliciet wordt gezegd, dat אָדֹנִי aan de rechterhand van JHWH op diens troon moet plaatsnemen, wordt dit wel duidelijk uit het geheel van Ps 110 en uit de wijze waarop deze uitdrukking elders in het Oude Testament en in buiten-Bijbelse teksten gebruikt wordt. De uitdrukking יָשָׁב לִימִינִי is dus geen geografische aanduiding. Tegen deze opvatting pleit ook de literaire parallel tussen vs. 1 (שָׁב לִימִינִי) en vs. 5 (עַל יְמִינִי), contra o.a. K. Seybold (1996), 438; O. Keel (1996), 241 afbeelding 354 en J. Eaton (2008), 385.
5. Vgl. Ex 11,5 en 12,29 en 1 Kon 1,17 en 24; vgl. ook de verwante uitdrukkingen עַל כִּסֵּא יֵשֵׁב in het Fenicisch (*KAI* 24.9 en 26 A I 11), עַל כִּסֵּא יֵשֵׁב of עַל מִשְׁבַּח יֵשֵׁב in het Aramees (*KAI* 216.5-7; *KAI* 224.17 en *KAI* 214.8. 15. 20. en 25) en *ina kussî ūšib* (cf. *ana kussî ērub* en *kussā iṣbat*) in het Akkadisch (*CAD* A, II 390-391 en 405; *CAD* K, 590-591 en *CAD* S, 28).
6. Voor Egypte, zie J. de Savignac (1951), 114; M. Seidel (1996), Abb. 45, 46, 47, 48, 60, 64, 65 en 67; J. Kügler (1997), 202vv. en O. Keel (1996) afbeeldingen 333, 341, 342, 352 en 353; voor Ugarit, zie *KTU* 1.4 v:46-48: *t' db. ksu w yṯb. l ymn. aliyn b'l* ('een troon is opgericht en hij zit aan de rechterhand van de almachtige Ba'al') en *CTA* 4 V:109-110: *wyṯb. l ymn. 'al'iyn b'l* ('en hij zit aan de rechterhand van de almachtige Ba'al'); vgl. ook A. Caquot, M. Sznycer & A. Herdner (1974), 210; voor Mesopotamië, zie S. Parpola (1997), 1.4,20; 2.2,15 en 5.6 en voor Assyrië, zie A. Falkenstein & W. von Soden (1953), 98 en S. Parpola (1993), 185,5-13.
7. Zie O. Keel (1996) 224-233.

niet zijn unieke herkomst (Excurs I).¹ JHWHs bevel om aan zijn rechterhand plaats te nemen kan ook betekenen: een participeren in zijn heerschappij² of een genieten van zijn bescherming.³ Deze twee motieven komen eveneens in Egyptische teksten voor.⁴

De meeste exegeten classificeren עַד als een temporele conjunctie. In dat geval betekent de combinatie עַד אֲשִׁית ‘*totdat* Ik gesteld heb’ (perfectum) of ‘*totdat* Ik stel’ (presens).⁵ In zijn bespreking van het gebruik van het voorzetsel עַד verwijst M. Görg naar Gen 38,11^{b-c}. Hier begint de hoofdzin met de imperativus וְשֹׁב, gevolgd door een bijzin met עַד in combinatie met een yiqtol-vorm (יָגֵדֶל). Juda draagt de weduwe op om in haar ouderlijk huis te blijven, zolang zijn zoon Selah opgroeit. Heeft hij de volwassenheid bereikt, dan mag zij haar ouderlijk huis verlaten en met hem huwen. Deze betekenis bezit עַד ook in Ps 110,1. Zolang JHWH strijdt, zit אֲדֹנִי op zijn troon.⁶ Zodra JHWH zijn vijanden verslagen heeft, mag אֲדֹנִי over hen heersen (2). Ook in Assyrische en Egyptische teksten komt het motief voor van een koning die op een godentroon zit, zolang zijn god tegen zijn vijanden strijdt.⁷ De uitdrukking הָדָם לְרַגְלֵיךָ (‘een voetbank voor de voeten’) komt in zes oudtestamentische plaatsen voor; vijfmaal is JHWH het grammaticale subject.⁸ Het beeld symboliseert JHWHs soevereiniteit. In Ps 110,1 stelt JHWH zijn verslagen vijanden tot een voetbank op voor adony. De context van dit koningslied verschilt van de cultische context van de vijf overige oudtestamentische plaatsen waar ook sprake is van een voetbank van JHWH. Daar symboliseert een voetbank Gods soevereiniteit over zijn schepping, tempel, etc. In Ps 110,1 symboliseren de woorden הָדָם לְרַגְלֵיךָ de definitieve onderwerping van de vijanden door God aan zijn koning. Dit beeldgebruik raakt andere oudtestamentische plaatsen waar bijvoorbeeld de overwinnaar zijn voeten door de overwonnenen laat kussen, zijn vijanden het stof van zijn voeten laat likken of zijn voet op het hoofd of in de nek van zijn overwon-

1. Cf. K. van der Toorn (1987), 88; O. Keel (1996), 246 en J.W. Hilber (2003), 356.

2. Cf. H. Lamparter (1953), 227; H.-J. Kraus (1979), 145 en L. Jacquet (1979), 215.

3. Cf. W.O.E. Oesterley (1953), 463; W. van der Meer (1988), 224 en C. Houtman (2001), 4-7.

4. Zie S. Morschauser (1985), 129.

5. Verdedigers van een temporele strekking zijn o.a. K. Seybold (1996), 436; E.S. Gerstenberger (2001), 264 en T. Longmann III & D.E. Garland (2005), 814. Verdedigers van een finale strekking zijn E.J. Kissane (1954), 191 en H.M. Orlinsky (1969), 794. Volgens M. Dahood (1970), 114 is עַד door het Ugaritisch (‘d’) beïnvloed.

6. Cf. o.a. Th. Booij (1991), 407; L.C. Allen (2002), 110 en H.-L. Hossfeld & E. Zenger (2008), 198; contra G.R. Driver (1964), 19-21.

7. Voor Egypte, zie S.R.A. Starbuck (1999), 147-148; voor Assyrië, zie S. Parpola (1997), 11,5.

8. 1 Kron 28,2; Ps 99,5; Ps 110,1; Ps 132,7; Jes 66,1 en Klg 2,1.

nen tegenstanders zet om hen tot in het stof toe te vernederen.¹ Het gebruik van het beeld van overwonnen vijanden die dienen als voetbank voor de koning in Ps 110,1 komt ook voor in Egyptische en Assyrische teksten.² Vers 1 formuleert een van de hoofdthema's van Ps 110: JHWH's vernedering van de vijanden van de koning *versus* zijn verhoging van zijn koning.

Vers 2

מִטָּה-עֶזְרָךְ יִשְׁלַח יְהוָה מִצִּיּוֹן רֹדֶה בְּקֶרֶב אֲבִיכֶךָ

De overgang van de eerste naar de derde persoon is abrupt. Het grammaticale subject blijft ongewijzigd. Dit verschijnsel heet deixis³ en komt ook voor in Akkadische teksten.⁴ De metafoor רגליך *de* en de impliciete vermelding van JHWH's troon in vs. 2 anticiperen op het volgende vers dat de locatie vermeldt waar JHWH resideert: Sion. Vanaf Sion bindt JHWH de strijd tegen de vijanden van de koning aan. Op deze berg troont JHWH. Hier wacht zijn koning op de vervulling van Gods belofte. JHWH realiseert zijn toezegging met de scepter van zijn koning. Met zijn scepter oefent Hij absolute heerschappij over diens vijanden uit. Impliciet identificeert Hij zich op deze manier met zijn koning. De summiere verwijzing naar de koning met het suffix onderstreept JHWH's centrale rol in deze strijd.

Het nomen מטה bezit een letterlijke ('een etnische groepering') en een figuurlijke betekenis ('scepter'). Op sommige plaatsen staan beide betekenissen naast elkaar.⁵ De combinatie עז מטה staat ook in Jer 48,17 en Ez 19,11, 12 en 14 en is ook op deze plaatsen een machtssymbool (vgl. Ps 2,9 en Ps 45,7).⁶ Het beeldgebruik in Ps 110,2 verschilt van het gebruik van dat

1. M. Görg (1987), 125-148. Het beeld visualiseert de volstreekte onderwerping van de vijanden aan de overwinnaar (vgl. Joz 10,24 en Jes 51,23), cf. H.-J. Fabry (1977), 350.

2. Voor de Egyptische iconografie, zie U. Luft (1978), 50-64; M. Metzger (1985) 1.46 en O. Keel (1996), 144; vgl. ook de afbeeldingen 341 en 342. Voor de Assyrische iconografie, zie A. Hultgård (1993), 4-6. Voor de Assyrische epigrafie, vgl. *a-na-ku* ⁴15 ša ^{ur}Arba-il ša na-KA-ru-te-ka ina IGI GiR ^{2.meš}-ka ak-kara-ru-u-ni ('Ik ben Ištar van Arbela, die uw vijanden voor uw voeten stelt.') in S. Parpola (1997) 1.1,11; *a-a-bi-šú* ina KI.TA! GiR!2! ('zal zijn vijanden onder zijn voeten stellen') in S. Parpola (1997) 5.7 en *qāti ikšud kišād bēlutišu kīma galtappi ina šēpīya* ('ik plaatste mijn voet op zijn koninklijke nek alsof het een voetbank was'), vgl. ook S.R.A. Starbuck (1999), 144.

3. Voor het verschijnsel deixis, zie C.L. Miller (1996), 61-74.

4. Voor voorbeelden van een overgang van de tweede naar de derde persoon in Akkadische teksten van hetzelfde genre, zie S. Parpola (1997) 9 1.2; 1.6; 2.2; 2.4 en 2.5.

5. Vgl. Ez 19,10-14; vermoedelijk heeft Ps 110,2 het beeldgebruik van מטה in Ez 19,10-14 beïnvloed, zie H. Simian-Yofre & H.-J. Fabry (1984), 819-820.

6. M.Z. Brettler (1989), 80-81 en A. Doeker (2002), 104 (voetnoot 10) dateren Ps 110 daarom in de post-exilische tijd. Zij baseren hun stelling echter ook op andere teksten.

beeld in andere buiten-Bijbelse teksten. In deze geschriften ligt de scepter in de hand van een koning, in Ps 110,2 hanteert JHWH de koninklijke scepter.¹ Het unieke gebruik van dit beeld visualiseert de bijzondere eenheid tussen JHWH en zijn koning in hun gezamenlijke strijd tegen de vijanden van de koning. JHWH bewijst de macht van adony. Troon, voetbank, scepter, koning en heersen: al deze woorden behoren tot het idioom van de oudtestamentische koningsideologie.² De eerste versregel stelt het symbool van de macht centraal (מטה עזר); de tweede versregel het centrum van de macht (ציון). Ook deze twee metaforen symboliseren het hoofdthema van Ps 110: 'heersen over de vijanden van de koning'.

De identiteit van de vijanden blijft in Ps 110 in nevelen gehuld. JHWH strijdt tegen veel vijanden. Vanaf Sion trekt Hij tegen hen ten strijde. In vs. 2 treedt een verschuiving op van het subject JHWH (שלה) naar de koning (רדה).³ De woorden 'de scepter van uw macht' (מטה עזר) bewaren de bijzondere eenheid tussen JHWH en zijn koning.⁴ Nu JHWH de condities voor een nieuwe heerschappij van zijn koning heeft gecreëerd, oefent hij absolute macht uit over de overwonnen vijanden. Het werkwoord רדה accentueert op andere oudtestamentische plaatsen de soevereine heerschappij van de koning.⁵ De combinatie בקרב is in het Oude Testament uniek. De combinatie onderstreept het bijzondere karakter van deze heerschappij. JHWHs bevel grijpt terug op zijn belofte in het vorige vers. Deze toezegging heeft Hij vervuld. Alles heeft JHWH onder de voeten van de koning gesteld (vgl. Ps 8,7).⁶ Vanaf nu deelt zijn koning in JHWHs universele heerschappij, een motief dat in Israëls koningsideologie een prominente rol speelt.⁷

Vers 3

עֵמֶךְ נִדְבַת בְּיוֹם חֵילֶךְ
בְּהִרְבֵּי קִדְשׁ מִרְחֶם מִשְׁחָר לֶךְ טַל יִלְדָּמִיךְ

1. Volgens C.A. Briggs & E.G. Briggs (1906), 377 hanteert de pas gekroonde koning zijn scepter. Hij beschouwt de woorden יהוה מציון ישלח als een glosse van de hand van een latere editor. Volgens S.R.A. Starbuck (1999), 146 is het bevel בקרב איביך רדה tot de scepter gericht.

2. Zie A. Salvesen (1998), 119-141.

3. Contra G.R. Driver (1964), 18-19.

4. Cf. S. Wagner (1987), 8. De combinatie van שלה en רדה komt met dezelfde betekenis ook in Klg 1,13 voor. In beide plaatsen is רדה een nadere uitwerking van שלה, cf. H.-J. Zobel (1990), 352.

5. Vgl. 1 Kon 4,24 [1 Kon 5,4 MT] en Ps 72,8-11; zie B. Janowski (1993^a), 183-198, m.n. 192-194.

6. Cf. M. Görg (1986), 138.

7. Zie A. Laato (1997), 177.

Het slotvers van de eerste strofe verlegt de blik van buiten naar binnen.¹ Met uitzondering van Rich 5,2 en 9 en Ps 110,3 komt het nomen נִדְבָה in het Oude Testament alleen in een cultische context voor. Op deze plaatsen betekent het woord ‘een vrijwillige offergave’² Op drie plaatsen staat נִדְבָה in combinatie met עָם. In Rich 5 verzamelen de leiders en het volk zich vrijwillig (נִדְבָה) onder Baraks banier.³ Het motief van een volk dat zich van harte achter de nieuwe koning schaart, deelt de oudtestamentische koningsideologie met contemporaine teksten uit de volkeren rondom Israël (Ps 68,10 en Hos 14,5).⁴ Na JHWHs overwinning heerst zijn koning in het midden van zijn vijanden. Dankzij JHWH is het volk hem loyaal.⁵ Deze twee motieven uit de oudtestamentische koningsideologie staan samen in dit vers. In Rich 5 typeert Debora de strijd tegen Jabin en Sisera als ‘een oorlog van JHWH’ (Rich 5,2-5). Ook in Ps 110,3 dient een loyaal volk de koning. JHWH heeft zo’n volk aan zijn koning geschonken. Vanaf vs. 5 wordt dit expliciet uitgewerkt.

Het woord חַיִּל is een homoniem. Om die reden bestaat onder exegeten verschil van mening over de interpretatie van de status constructus יוֹם חַיִּלָּךְ.⁶ Deze woordcombinatie kan zowel ‘de dag van uw kracht’ (יוֹם חַיִּלָּךְ)⁷ alsook ‘de dag van uw aanstelling’ (יוֹם חַיִּלָּךְ) betekenen.⁸ De ongevocaliseerde tekst en de directe context staan beide betekenissen toe. Net als op andere oudtestamentische plaatsen staat חַיִּל hier in de directe omgeving van יָלַד.⁹ Ook in Kanaänitische en Ugaritische teksten staan beide woorden regelmatig

1. Contra Th. Booij (1991), 399.

2. Verschillende exegeten interpreteren נִדְבָה als een cultische term, vgl. o.a. H.-J. Kraus (1961), 758 en M. Saur, (2004), 211-212. Volgens J. de Savignac (1957), 83-84 is het woord נִדְבָה van Egyptische origine. Hij vertaalt נִדְבָה daarom met ‘luister’. A. Laato (1997), 93 ziet een parallel tussen Ps 110,3^a en 1 Kon 11. Volgens hem refereert dit versdeel aan een onderdeel uit het intronisatieritueel van de koning.

3. Zie H.J. Stoebe (1959), 175-191, m.n. 184vv.; cf. o.a. J.-L. Vesco (2006), 1055; R. Alter (2008), 397 en Ch. Radebach-Huonker (2010), 54-55.

4. Zie M. Dietrich & W. Dietrich (1998), 223-232 en 244-258.

5. Contra o.a. H.J. Stoebe (1959), 184vv.; W. van der Meer (1988), 227 en K. Seybold (1996), 439. Zij vertalen onder invloed van עֶמְךָ het woord יְלִדֶיךָ met ‘uw jeugdige strijders’.

6. De BHS-redactie stelt de lezing חוֹלְלֶךָ (‘uw wijding’) in plaats van חַיִּלָּךְ voor. Maar deze lezing is niet geattesteerd en gebaseerd op een discutabele vooronderstelling van de Sitz im Leben van Ps 110 (2.2.4).

7. De keus van o.a. J.P.M. van der Ploeg (1974), 254 en Th. Booij (1994), 305.

8. Cf. o.a. F. Wutz (1925), 294; B. Eerdmans (1947), 499 en 502 en E.J. Kissane (1954), 192.

9. Vgl. Job 15,7 en 39,1 [39,4]; Ps 90,2 en Jes 13,8; 23,4; 26,18 en 66,7-8; zie Y. Avishur (1984), 13 (voetnoot 6), 121, 270, 588 en 599. In navolging van H. Gunkel (1926), 481 (“am Tag da, du gekreißt wardst”) en H. Herkenne (1935), 454 stelt het tekstkritisch apparaat van de BHS de lezing חוֹלְלֶךָ voor (infinitivus Polal van חַיִּל; vgl. Ps 90,2).

in elkaars directe omgeving. Ze zijn dan vaak elkaars synoniemen.¹ In Ps 110,3 correspondeert het laatste woord van de eerste versregel (חיל) met het laatste woord van de derde regel (ילד). De literaire structuur van dit vers is: A-B-C-C-A-B. Het Oude Testament distantieert zich van de mythologische betekenis die de woorden חיל en ילד in buiten-Bijbelse teksten bezitten.² JHWH verwekt geen koning, maar stelt hem tot heerser aan.³

De eerste betekenis van de combinatie יום חילך plaatst de koning op de voorgrond. Op de dag van zijn aantreden demonstreert hij zijn kracht. De tweede betekenis onderstreept het tijdstip waarop JHWH zijn koning aanstelt.⁴ Het nomen rectum יום markeert dit momentum.⁵ Beide betekenissen zijn in dit vers mogelijk, een combinatie van beide betekenissen past wellicht nog beter binnen het geheel van dit vers. De dag waarop JHWH de vijanden van zijn koning verslaat, is tegelijkertijd het moment waarop zijn koning op Gods bevel zijn macht aan zijn loyale volk demonstreert en zijn soevereiniteit over zijn overwonnen vijanden zegevierend manifesteert.⁶ Dit momentum is de geboorte van een nieuw koninkrijk (vgl. Ps 2,9).⁷

Vers 3 kent twee varianten: בהררי קדש en בהררי קדש.⁸ Het nomen הדר betekent ‘JHWHs pracht of majesteit’,⁹ die Hij meedeelt aan de koning (Ps 21,6 en Ps 45,3-5), de mens (Ps 8,6 en Ps 149,9), Sion (Klg 1,6 en Ez 16,14) of de natuur (Lev 23,40 en Jes 35,2). Verschillende exegeten vertalen de woorden הדר קדש met ‘heilige pracht’. Volgens hen bedoelen deze woorden de ‘sieraden’ of ‘sierlijke kleding’ van de koning.¹⁰ Sommigen van hen gaan nog een stap verder en stellen dat hiermee bedoeld wordt: de pries-

1. Voor Ugarit, zie S. Rummel (1981), 93-94; voor een Kanaänitische tekst, zie *KAI* 27.27.

2. Cf. M. Grohmann (2007), 108-110. In buiten-Bijbelse teksten bezitten de woorden חיל en ילד een letterlijke betekenis. De koning is een godenzoon. Hij is verwekt door een god en geboort door zijn moeder (Excurs I).

3. Vgl. Deut 32,18; Ps 90,2 en Jes 66,7-8; cf. J. Schreiner (1982), 637-638.

4. Cf. H. Eising (1977), 904.

5. Cf. M. Sæbø (1982), 584.

6. Cf. C. Körting (2006), 209-210.

7. Cf. H. Gese (1974^b), 130-146 en J. Fossum (1992), 129.

8. De versiones hebben beide lezingen. Naast de lezing בהררי קדש, die ook staat in LXXPss (ἐν ταῖς λαμπρότησιν τῶν ἁγίων), de Peshitta (בְּסִימָהּ מִלְּפָנֵי מַלְאָכָא) en de Iuxta LXX (*in splendoribus sanctorum*), lezen Symm (ἐν τοῖς ὁροῖς τῶν ἁγίων), Hiëronymus en de Iuxta Hebr (*in montibus sanctis*) blijkens hun vertaling בהררי קדש.

9. Vgl. Job 40,10; Ps 90,16; Ps 96,6; Ps 104,1; Ps 111,3 en Jes 2,10.

10. Zo bijvoorbeeld J. Eaton (1986), 385 en G. Barbiero (2014), 2-3.

terkleding of kledij die de koning of zijn strijders op het slagveld dragen.¹ Een enkeling interpreteert de woorden *קדש הדר* als een verwijzing naar ‘een messiaanse vorst’.² Anderen verdedigen de variant *בהררי קדש*. Volgens hen bedoelen deze woorden de opgang van de zonnegod tussen de bergen bij zonsopkomst,³ de omstandigheden tijdens de geboorte van een kind⁴ of een goddelijke openbaring aan de koning.⁵

De opvatting die *הדרי* voor de oorspronkelijke lezing houdt, is omstreden. Vijf argumenten pleiten voor de lezing *בהררי קדש*. Allereerst is de pluralis van *הדר* (masc.) nog niet geattesteerd, wel de vorm *הדרת* (fem.). In de tweede plaats steunen een groot aantal Hebreeuwse manuscripten uit de Middeleeuwen, sommige versies en een fragment uit de Caïro Geniza de lezing *בהררי קדש*. In de derde plaats pleit de literaire samenhang van vs. 3 voor de lezing *הררי קדש* (2.2.3). De eerste en de derde versregels omvatten de middelste versregel. In de eerste versregel belooft JHWH zijn koning een loyaal volk, in de derde versregel zegt Hij hem nageslacht toe. Deze toezeggingen zijn twee duratieve beloften. De tweede versregel van dit vers stemt inhoudelijk overeen met de tweede versregel van het vorige vers. Beide versregels staan in het centrum van het vers. Ze vermelden de locatie waar JHWH zijn beloften realiseert: Sion, het centrum van Israëls heilsgeschiedenis (1-3).⁶ In de vierde plaats staat de combinatie *הרריקדש* alleen in Psalmen en Profeten.⁷ De uitdrukking *הרריקדש* is een synoniem van Sion (2).⁸ Ten slotte is in de Kanaänitische mythologie het motief bekend van een tronend god op een (goden)berg, die een scepter hanteert.⁹ Ps 110 getuigt dat JHWH samen met zijn koning vanaf Sion regeert. Resumerend: veel pleit ervoor om de woorden *בהררי קדש* te houden voor de oorspronkelijke lezing.

De betekenissen van de nomina *משחר-טל-ילד* *מרחם-משחר-טל-ילד* corresponderen met elkaar. De woorden *רהם* en *ילד* alsook *שחר* en *טל* behoren tot hetzelfde seman-

1. Zo bijvoorbeeld O. Keel (1996), 18-19; R.G. Haney (2002), 113 (voetnoot 1) en 123 en J. Goldingay (2008), 296; vgl. 2 Kon 20,21. Volgens S.R.A. Starbuck (1999), 151-152 betekenen de woorden *בהררי קדש* de heilige kleding die de koning direct na zijn goddelijke geboorte draagt.
2. Zie P. de Vries (2010), 52.
3. Vgl. o.a. J. Doré (1998), 23; K. Koch (2002), 18 en A. Grund (2006), 114. Voor het iconografisch materiaal uit Mesopotamië, zie S. Schroer & O. Keel (2002), 348 Abb. 250.
4. Bijvoorbeeld M. Grohmann (2010), 30.
5. Bijvoorbeeld M. Dahood (1970), 116 en H.W. Hamilton (2005), 69-70.
6. Cf. H. Gese (1987), 304-307.
7. Zie H. Ringgren & M. Tsevat (1982), 930-939.
8. Cf. o.a. A. Grund (2006), 100-105; O. Keel (2007), 71-72 en R. Alter (2007), 397.
9. Vgl. CAT 1.101.1-4. Voor het motief van de godenbergen Zaphon en Sion in de Kanaänitische mythologie, zie H. Kühne (1980), 59-62; S. Schroer & O. Keel (2005), 350 en 352-353, Abb. 253 en 257 en R.D. Miller II (2010), 668-670.

tische veld. In poëtische bewoordingen belooft JHWH zijn zegen aan zijn koning (לך, lamed ascriptionis).¹ De prepositie מן voor שחר ('dageraad')² en voor רחם preciseert deze zegen: 'uit de baarmoeder, *namelijk* de dageraad, ontvangt u de dauw, *namelijk* uw nageslacht'.³ 'De dauw' symboliseert Gods zegen.⁴ In een status constructus verbinding kan טל een specifieke zegen bedoelen. Hier betekent de status constructus (טל ילדתיך) de zegen van nageslacht.⁵ De tijdsbepaling 'dageraad' markeert het begin van een nieuwe periode.⁶ Dit motief komt ook in Ugaritische teksten frequent voor.⁷ JHWH's belofte aan zijn koning is nu gerealiseerd.⁸

Wanneer verschillende geleerden ילדתיך interpreteren als 'heb ik u gegeneerd' (יִלְדֵיתִיךָ),⁹ 'van uw jeugd' (יְלֻדְתִּיךָ),¹⁰ 'de jeugdige strijders',¹¹ 'on the

1. Cf. B. Otzen (1982), 345-347. Anders dan S.R.A. Starbuck (1999), 150; H.W. Hamilton (2005), 68 en A.Y. Collins & J.J. Collins (2008), 18 e.a., die naar analogie van de Egyptische voorstellingen menen dat de beelden in Ps 110 de koning met de rijzende zon associëren, met alle mythologische connotaties die daarmee samenhangen. Voor de associatie van JHWH met de zon, zie M.S. Smith (2002), m.n. 148-159 en J.G. Taylor (1993).
2. Contra G.A. Rendsburg (1983), 357-363 en (1999), 548-551 die רחם vanuit het Oud Zuid-Arabisch interpreteert en met 'regen' overzet. G.R. Driver (1964), 23 stelt de tekstlezing שְׁחָרִית 'glans' voor. W.P. Brown (1998), 94-96 interpreteert de tweede ם in מִרְחָם מִשְׁחָר als een 'directional movement' ('Out of the womb, towards the dawn go forth!'). G. Gerleman (1981), 9 vat מִשְׁחָר als een 'm-präfigierte Nominalableitung' van het verbum שָׁחַר op. De BHS stelt voor om de ם als een schrijffout te beschouwen (een reduplicatie van מִרְחָם), vgl. ook J.W. McKay (1970), 458 en H.-J. Kraus (1961), 926-927.
3. De consonant ם is dus geen enclitische *mem*, contra H.D. Hummel (1957), 98 en J.A. Emerton (1996), 335. In vs. 3 is dan ook geen sprake van een dittografie, contra F. Delitzsch (1920), 12, waarachter oorspronkelijk een status constructus schuilgaat ('de baarmoeder van de dageraad'), zoals o.a. J. Coppens (1959), 188; de BHS t.p. en L.C. Allen (2002), 110 veronderstellen. Voor een bespreking van andere conjecturen, zie H.-J. Stoebe (1959), 188.
4. Vgl. Gen 27,28 en 39; Job 38,28-29; Ps 133,3; Hos 14,6; Micha 5,6 en Zach 8,12. Daarom is de dauw in verschillende zegenformules of vervloekingsteksten een symbool van het leven, zie O. Keel & S. Schroer (2002), 75.
5. O.a. BHS; H.-J. Kraus (1961); M. Saur (2004), 205 en A. Grund (2006), 114-115 stellen de conjectuur קָטַל voor.
6. Cf. H. Gese (1974), 81.
7. Zie B. Janowski (1989). In het Ugaritsch pantheon is *Šahar* een dochter van El, de hoofdgod van het pantheon (zie bijvoorbeeld KTU 1.23). *Šahar* (morgenster) is de echtgenote van *Šalim* (avondster). Dit godenpaar keert later in de hellenistische periode onder andere namen in het pantheon terug. In deze periode absorbeert de godin Venus veel trekken van *Šahar*.
8. Cf. J. Ziegler (1950), 281-288.
9. Zie het voorstel van de BHS, vgl. o.a. M. Saur (2004), 211; J.J. Collins (2007), 2 en M. von Nordheim (2008), 88-90. Deze opvatting veronderstelt een verband tussen Ps 2,7 en Ps 110,3. Vandaar dat de BHS voorstelt om ילדתיך op beide plaatsen op dezelfde wijze te vocaliseren. Justinus Martyr is de eerste vroegchristelijke auteur die Ps 2,7 met Ps 110,3 verbindt (Dial. 3-88).
10. Bijvoorbeeld W. Gesenius (1995), 466; C. Körting (2006), 206 en F.-L. Hossfeld & E. Zenger (2008), 209.
11. Zo o.a. W. van der Meer (1988), 227; K. Seybold (1996), 439 en J. Goldingay (2008), 295.

day of your birth (...) on you is the dew of your fresh life'¹ of 'heb Ik geholpen, u te baren' (יִלְדֶתִיךָ),² gaan ze voorbij aan de literaire samenhang van dit vers. In dit vers zijn de woorden יִלְדֶתִיךָ en עַם op elkaar betrokken (inclusio). Om die reden sluit deze literaire structuur de interpretatie יִלְדֶתִיךָ ('heb ik u gegenereerd') uit. Deze toezegging is de climax van JHWH's beloften aan zijn koning.³ Het is de laatste belofte in een reeks van vijf: JHWH's hulp, de overwinning over de vijanden, een loyaal volk op de dag van zijn heerschappij, de uitoefening van universele heerschappij vanaf Sion en de belofte van nageslacht. Deze beloften zijn belangrijke motieven uit de oudtestamentische koningsideologie. Met de laatste belofte mondt de persoonlijke verhouding tussen JHWH en zijn koning uit in een blijvende relatie tussen God en de Davidische dynastie. Ps 110 staat in de traditie van 2 Sam 7.⁴ De psalm verbindt deze belofte voor het huis van David met de oudtestamentische Siontraditie (vgl. Ps 78,68-72; Ps 122 en Ps 132).

Excurs I. De interpretatie van Ps 110,3 door M. von Nordheim

Volgens verschillende geleerden veronderstelt Ps 110,3 een *hieros gamos*. Deze visie is recent door M. von Nordheim opnieuw verdedigd.⁵ Om te beginnen onderscheidt zij tussen een onbepaalde vorm ('dageraad') en een bepaalde vorm van שָׁחַר (Šaḥar).⁶ In Ps 110,3 is שָׁחַר onbepaald, zo ook in Jes 14,12. In Jes 14 beschrijft de profeet de val van de koning van Babel. Volgens haar heet de gevallen koning van Babel Helel. Hij is de zoon van Šaḥar (הֵילֵל בֶּן שָׁחַר).⁷ Zijn moeder is de godin Šaḥar.⁸ Šaḥar is in het Ugaritische pantheon een bekende godennaam.⁹ Samen met Šalem is hij een zoon van El.¹⁰ Echter Šaḥar is in Ugaritische en Hebreeuwse teksten een god en geen godin, maar Von Nordheim ziet hier geen probleem. Zij verwijst naar

1. Bijvoorbeeld J.H. Eaton (1986), 147.

2. Zo K. van der Toorn (1994), 88.

3. Vgl. 2 Sam 7,12vv.; Job 38,28-29; Ps 45,17; Ps 72,17; Ps 89,5,30 en 37 en Ps 132,11-12; contra F.-L. Hossfeld & E. Zenger (2008), 200 en 209.

4. Cf. A. Laato (1997), 46; vgl. ook T. Veijola (1975).

5. M. von Nordheim (2008), 80vv. Voor haar o.a. L. Dürr (1929); I. Engnell (1943) en G. Widengren (1976), 185-216. Hun standpunt vindt nog steeds navolging, vgl. o.a. H.-J. Kraus (1961), 759-760; R. Kilian (1999), 242-243 en H.W. Hamilton (2005), 70-71. B. Otzen (1982), 347 interpreteert Ps 110,3 tegen de achtergrond van de kanaänitische religie. Hij stelt dat mythologische noties in Israëls cultus ontbreken; vgl. ook N. Wyatt (1996), 270-274 en 284-287.

6. M. von Nordheim (2008), 80-81 volgt hier de opvattingen van F. Stolz (1970).

7. Over Helel, zie W.G.E. Watson (1999), 392-394. Voor een mogelijke relatie tussen Jes 14,12 en buiten-Bijbelse teksten, zie K. Spronk (1998), 717-726.

8. Vgl. *KTU* 1.23, cf. M. von Nordheim (2008), 81-82.

9. Zie M.H. Pope (1965), 306vv.; S.A. Meier (1992^b), 1150-1151 en S.B. Parker (1999), 754-755.

10. Voor de geboortelgende van Šaḥru en Šalimu, zie *KTU* 1.23 en M. Dijkstra (1998), 265-287.

Hgl 6,10 waar שחר (onbepaald) met een bruid vergeleken wordt. Verder kent het Griekse pantheon de godin Eos. Zij is een dochter van Theia en de zonnegod Hyperion (Theog. 372). Beide godheden symboliseren de dageraad.¹ Von Nordheim dateert Ps 110 in de hellenistische periode. Volgens haar heeft de Griekse mythologie het religieuze referentiekader van de dichter sterk beïnvloed.² Ten slotte wijst zij erop dat in het Oude Nabije Oosten de sekse van goden per land kan verschillen.³ Zonder nadere onderbouwing veronderstelt zij dat men Šaḥar in de loop van de tijd als vrouw is gaan zien.⁴ Tegen deze achtergrond interpreteert zij de woorden לך טל in Ps 110,3. Deze woorden bedoelen volgens haar een godenzoon. Daarvoor verwijst zij naar het Ugaritisch pantheon waar een godin Tallay voorkomt.⁵ Samen met Pidray en Artsay is Tallay een dochter van Ba'al en symboliseert zij de dauw.⁶ Dit gegeven combineert Von Nordheim met de Egyptische mythologie waar de dauw Amons sperma symboliseert. In de Egyptische mythologie verwekt Amon bij de moederkoning de farao.⁷ Von Nordheim vraagt zich niet af of deze teksten een metaforische betekenis bezitten en niet op de persoon, maar wellicht op het ambt betrekking hebben. In de Egyptische literatuur leeft de gedachte van een incarnatie in die zin dat farao een incarnatie van Horus is, maar hij is geen fysiologisch kind van Amon-Re.⁸ In het Oude Testament is de koning niet wezensgelijk aan een god of aan JHWH.⁹ De voorstelling in pagane religies dat goden bij vrouwen zonen verwekken of godinnen koningszonen baren, is aan het Oude Testament vreemd.¹⁰ In het Oude Testament verwoordt יי in deze context de status en positie van de koning onder de mensen en zijn bijzondere relatie tot God.¹¹ De drie oudtestamentische teksten waarin JHWH het grammaticale subject van יי is, zijn Deut 32,18;

1. Zie A.H. Griffiths (1996), 526-527.

2. M. von Nordheim (2008), 134-141 integreert hier in haar studie de onderzoeksresultaten van J.W. McKay (1970), 451-464.

3. Zie G. Baumann (2004), 197-213.

4. L. Ruppert (1993), 1232 merkt terecht op dat in het Oude Testament een vrouwelijke vorm van שחר niet voorkomt.

5. *KTU* 1.3 i:24, iii:7; iv:51; v:42; 1.4 i:17; iv:56; v:6-11; v:7.23 en vi:11.5.

6. Zie S.A. Meier (1992^b), 1150-1151 en J.F. Healey (1999), 249-250.

7. M. von Nordheim volgt de visie van R. Kilian (1990), 417-419 en (1999), 241-243. Voor de symbolische betekenis van de dauw in de Egyptische mythologie, H. Brunner (1964) en K. Koch (2002), 1-32. Voor de voorstelling van de farao als zoon van Amon, zie J. Assmann (1982), 13-61.

8. Zie E. Brunner-Traut (1990), 111-121; D.P. Silverman (1994), 157-184 en R.J. Leprohon (1995), 273-287.

9. Voor Sumer en Mesopotamië, zie W.G. Lambert (1998), 54-70; J. Klein (2006), 115-131 en P. Machinist (2006), 152-188. Voor Ugarit, zie bijvoorbeeld K. Koch (1988^a), 18-25; T.J. Lewis (1989), 47-52 en J. Day (1998), 82-88.

10. Cf. G. Cooke (1961), 212-218 en M.C.A. Korpel (1990), 243-261.

11. Cf. M.C.A. Korpel (1990), 258-259; A. Laato (1997), 93 en E. Otto (2006), 131-139.

Ps 2,7 en Ps 110,3.¹ Deze verzen benadrukken de nauwe relatie tussen JHWH en David, resp. Israël. Ze zijn onderdeel van een adoptieformule die zowel in het Oude Testament alsook in buiten-Bijbelse teksten voorkomt.² Deze adoptie-terminologie vergelijkt de unieke verhouding tussen JHWH en Israël of de koning met behulp van de metaforische beelden van het huwelijk of van de ouder-zoon relatie. Soortgelijke formuleringen staan ook in Hettitische teksten en geschriften uit Mari en Ugarit.³ Maar volgens Von Nordheim interpreteert de LXXPss-vertaler de frase *לך טל* als oudoriëntaalse mythologie en geeft hij om die reden die woorden weer met *πρὸ ἑωσφόρου*. De woorden staan voor de god Heosphoros, de zoon van Eos. De omissie van *טל* in LXXPs 109,3 verklaart ze vanuit de Griekse mythologie waar de dauw geen kind van de dageraad is, maar van Heosphoros, de morgenster. Om die reden geeft de LXXPss-vertaler *טל* niet weer en keert dit woord in de naam Heosphoros niet terug. Von Nordheim concludeert via deze omslachtige omweg uiteindelijk dat JHWH bij de godin Šaḥar een kind verwekt heeft, dat *טל* heet.⁴ Om haar doel te bereiken slaat Von Nordheim alle waarschuwingen in de wind met betrekking tot de door haar gehanteerde methodische benadering.⁵ Ook stelt ze zichzelf niet de vraag of haar interpretatie recht doet aan het eigene van Israëls religie.⁶ Ten slotte negeert ze de literaire parallel tussen *חיל* en *ילד* en de plaatsing van de *ם* in Ps 110,3 die juist een directe associatie met de god Šaḥar willen voorkomen.⁷

Vers 4

נִשְׁבַּע יְהוָה וְלֹא יִנָּחֵם
אֶת־הַכֹּהֵן לְעוֹלָם עַל־דִּבְרֹתַי מִלְכִּי־צֶדֶק

Met vers 4 begint de tweede strofe. Net als in de eerste strofe introduceert een verbum de directe rede. Regelmatig staan in het Oude Testament de twee verba *נאם* en *נִשְׁבַּע* (Nif'al) naast elkaar en zijn dan elkaars synoniemen.⁸ De positivus (*נִשְׁבַּע*) in combinatie met een negatie (*לֹא יִנָּחֵם*) beklemtoont het onomkeerbare karakter van JHWH's belofte. Op meer oudtestamentische

1. Cf. J. Schreiner (1982), 637-638; M.C.A. Korpel (1990), 247-251 en M. Grohmann (2007), 93-117, m.n. 114.

2. Zie F.C. Fensham (1971), 121-135. Voor buiten-Bijbelse teksten, zie S.M. Paul (1979-1980), 173-185.

3. Voor Mari, Ugarit, Hettitische teksten en de Amarna-literatuur, zie F.C. Fensham (1971), 121-135; S.M. Paul (1980), 173-186 en G.N. Knoppers (1996), 670-697.

4. M. von Nordheim (2008), 85-86 en 114-115.

5. Cf. S. Sandmel (1962), 1-13 en M. Malul (1990), 1-112.

6. Vgl. de opmerking van H. Gese (1974), 137 (voetnoot 20).

7. Vgl. Th. Booij (1994), 305 en J.-L. Vesco (2006), 1055.

8. Vgl. Gen 22,16; Jes 14,24; Jer 4,1-2; 22,5; 44,26-29 en 49,13; Ez 16,8 en Amos 6,8.

plaatsen introduceert het werkwoord שָׁבַע (Nif'al) JHWHs directe rede.¹ In de oudtestamentische koningsideologie bezit het verbum נָחַם een specifieke connotatie die te herleiden is tot 1 Sam 15,11vv. In dit gedeelte verwoordt JHWH zijn berouw over zijn keus voor Saul tot koning over Israël. Om die reden stelt Hij David aan tot koning over zijn volk. God legt daarbij een eed af waardoor Hij zijn trouw aan Davids huis bekrachtigt.² Ook nu is JHWH het grammaticale subject van de verba שָׁבַע en נָחַם, met dit verschil dat de negatie het onherroepelijke karakter van JHWHs besluit onderstreept.³ Het vaststellen van de betekenis van de woorden עַל-דִּבְרָתִי roept in de literatuur veel discussie op. De combinatie עַל-דִּבְרָתִי komt elders in het Oude Testament niet voor. De meerderheid van de geleerden houdt de woorden עַל-דִּבְרָתִי voor Aramese woorden,⁴ in navolging van de lexica.⁵ Men determineert deze combinatie als een afgeleide vorm van de Aramese conjunctie עַל דְּבַר (vgl. Pred 3,12; 7,14 en 8,2) met de kanttekening dat de combinatie עַל-דִּבְרָתִי in Ps 110,4 geen causale betekenis bezit. De woorden betekenen: 'Jij bent priester in eeuwigheid vanwege de orde van Melchizedek'. Maar deze verklaring laat vragen onbeantwoord. In de eerste plaats wordt de uitgang י niet uitgelegd. In de tweede plaats blijft ongewis wat de woorden 'vanwege de orde van Melchizedek' betekenen. Is JHWHs verwijzing naar de orde van Melchizedek een motief of een uitleg voor zijn eed aan David? Dat de meerderheid van de exegeten deze woorden zo uitlegt, hangt samen met twee andere hypothesen. De eerste hypothese is dat Salem de oude naam voor Jeruzalem is. De tweede is dat in deze plaats in een ver verleden de priester-koning Melchizedek JHWH gediend heeft.

1. Cf. A. Doeker (2002), 105. De combinatie נִשְׁבַּע יְהוָה is dus geen redactionele inlassing, contra S.E. Gerstenberger (2001), 265.
2. Zie H. Simian-Yofre & H.-J. Fabry (1986), 366-384.
3. Vgl. Num 23,19; 1 Sam 15,29; Ps 89,36 en Ps 132,11. Het verbum שָׁבַע (Nif'al) kan een nieuw orakel of een uitspraak uit het verleden of een voorzegging met het oog op de toekomst inleiden (vgl. Gen 22,16 en Num 32,10). In combinatie met een relatieve bijzin of een bijzin die soms wordt ingeleid door כִּאֲשֶׁר, wordt het verbum ook vaak gebruikt om aan een belofte uit het verleden te refereren. Op al deze plaatsen benadrukt שָׁבַע (Nif'al) een actuele handeling of een actueel woord, cf. W. van der Meer (1988), 222-223. Van der Meer interpreteert שָׁבַע (Nif'al) in Ps 110,4 naar analogie van Ps 89 en Ps 132 onterecht als een verwijzing naar het verleden, zo ook J. Olshausen (1853), 432 en C.A. Briggs & E.G. Briggs (1906), 373.
4. S.R.A. Starbuck (1999), 154-156 erkent dat een determinatie uit het Aramees problematisch is. Volgens hem is de MT-lezing hier bewust gecorrumpeerd. Met een beroep op M. Fishbane (1988), m.n. 66-77, stelt hij de lezing בַּעַל דְּבָרִי ('Heer van mijn besluit') voor. M. Dahood (1952), 47 plaatst דְּבָרִי op dezelfde hoogte met עַל דְּבַר in Pred 3,18; 7,14 en 8,2. Hij houdt עַל-דִּבְרָתִי voor een samengestelde prepositie.
5. Bijvoorbeeld W. Gesenius (1995), 241 en L. Koehler & W. Baumgartner (Leiden, 1998), 202 en E. Lipinski (2016), 19.

De andere optie is om de woorden *עַל־דְּבָרָתִי* als Hebreeuwse woorden te interpreteren. Ook in het Hebreeuws komt voor zover bekend deze combinatie niet voor, maar wel de combinatie *עַל דָּבָר*. In 2 Sam 18,5 bijvoorbeeld zijn deze woorden onderdeel van een asyndetische objectszin. ('En het hele volk hoorde de koning toen hij al de vorsten over Absalom instrueerde'). In Ex 22,8 is deze combinatie uitgebreid (*עַל־כָּל־דְּבָר־פֶּשַׁא*): 'bij elke onrechtmatige zaak ...', vgl. ook Ester 9,26). Een ander voorbeeld staat in Job 4 en 5. Hier maant Elifaz Job om naar JHWH te vragen (אִי־לָם אֲנִי אֶדְרֹשׁ אֶל־אֵל וְאֶל־אֱלֹהִים אֲשִׁים דְּבָרָתִי (Job 5,8). In dit vers is *דְּבָרָתִי* een nomen in combinatie met een suffix possessivum. Deze combinatie is het object van het verbum *שִׁים*. In het Oude Testament is de combinatie *עַל דְּבָרָה* meerdere malen een nomen regens van een status constructus.¹ Soms is zo'n combinatie verbonden met een suffix possessivum.² De combinatie *עַל־דְּבָרָתִי* in Ps 110,4 is samengesteld uit een prepositie (*עַל*) en een nomen (*דְּבָרָה**) in de status constructus. De yod kan een zgn. yod-compaginis zijn.³ Toch ligt een suffix possessivum meer voor de hand, gelet op de literaire samenhang van dit vers (2.2.2).⁴ Deze lezing is niet nieuw. Reeds Aquila en Symmachus interpreteren deze combinatie op dezelfde wijze (3.2.5.2). Samen met de nomina *בֵּן*, *אָב*, *חֶסֶד* en *טָבָה* behoort *דָּבָר* tot de verbondsterminologie en koningsideologie van het Oude Testament.⁵ Het woord refereert aan JHWH's belofte, waarvan de auteur de inhoud als bekend veronderstelt.⁶ De woorden *עַל־דְּבָרָתִי* impliceren dat de koning van de inhoud van JHWH's woord op de hoogte is. In 2 Sam 7,21-22 dankt David JHWH voor zijn belofte aan hem en zijn huis. Hij noemt drie motieven, die JHWH hiertoe bewogen hebben: JHWH kent zijn knecht, JHWH's woord (*בְּעוֹר דְּבָרֶךָ*) en JHWH's hart. Volgens sommige geleerden verwijst het tweede motief naar de specifieke belofte in 2 Sam 7,19.⁷ Vermoedelijk verwijst dit motief echter naar JHWH's verbond met David.⁸ Ook in Psalmen kan *דָּבָר* refereren aan JHWH's verbond met David.⁹ Dit geldt ook voor Ps 110,4. De woorden *עַל־דְּבָרָתִי* betekenen 'op grond

1. Vgl. 2 Kon 22,13 (2x), 33,18-19 en 34,21; Ps 7,1 en Jer 1,12; 7,8 en 22; 14,1 en 23,16.

2. Vgl. Deut 4,21; 1 Kon 10,6; 2 Kron 9,5; Jes 66,2 en Jer 6,19.

3. Zie H. Bauer & P. Leander (1927), 526 en 603.

4. De absolutus vorm van *דְּבָרָה* (*) is tot nog toe niet in het Oud-Hebreeuws aangetroffen. Wel komt de vorm in het Ugaritisch voor, zie *UDB* 1.76:9 en 10.

5. Zie T. Ishida (1977), 107-108.

6. Cf. H. Spieckermann (1995), 157-173, m.n. 167-170.

7. Zie bijvoorbeeld A.A. Anderson (1989), 127.

8. Cf. o.a. M. Weinfeld (1973), 786; P.K. McCarter jr. (1984), 237-238 en M. Avioz (2005), 41-42.

9. Vgl. Ps 89,4 en 35-36 en Ps 105,9; zie T. Veijola (1975), 85-86.

van mijn woord ...’ en verwijzen naar Gods belofte aan het huis van David.¹ De woorden מֶלֶכ־יֶצְדֵק kunnen op twee manieren geïnterpreteerd worden: ‘Melchizedek’ of ‘mijn rechtvaardige koning’. De meeste exegeten kiezen voor de eerste optie. Zij vereenzelvigen Melchizedek met de priester-koning van Salem (Gen 14,17-24).² De tweede interpretatie is ingegeven door de literaire samenhang van dit vers en het karakter van de psalm. Ps 110 is een ahistorische psalm. Vanuit verschillende invalshoeken belicht de psalm de unieke relatie tussen JHWH en zijn koning. Het hart van hun bijzondere verhouding is צדק. Dit woord staat voor de loyaliteit van de koning aan God. Zijn loyaliteit is van vitaal belang voor de verhouding tussen Israël en JHWH alsook voor de ordening van allerlei verbanden binnen Israël (vgl. Ps 18,21; Ps 72 en Zach 9,9). Dit gebruik van het woord צדק komt ook in contemporaine teksten voor.³ De koning verhoudt zich recht tot JHWH. Om die reden noemt JHWH hem ‘mijn *loyale* koning’. Met deze attitude belichaamt de koning het Davidisch verbond met JHWH.⁴ Zijn loyaliteit is JHWHs gave.⁵ In vers 4 staan de woorden מֶלֶכ־יֶצְדֵק parallel met de woorden כֹהֵן לְעוֹלָם (2.2.2).⁶ De koning is voor eeuwig priester.⁷ In buiten-Bijbelse teksten komt het voor dat een vorst koning én priester is. In deze teksten beloven de goden hem meer dan eens het eeuwige leven. Deze toezeggingen impliceren een vergoddelijking van de koning.⁸ Phoenicische inscripties spreken bijvoorbeeld over koning Yehimilk, een vorst van Byblos (tiende eeuw voor

1. Vgl. Gen 37,8; Deut 4,21 en 1 Kron 10,13; cf. A. Geiger (1857), 29; S. Schreiner (1977), 217 en R. Alter (2007), 397. Contra o.a. K. Seybold (1996), 439; J.P. Fokkelman (2002), 170 en F.-L. Hossfeld & E. Zenger (2008), 201. S.R.A. Starbuck (1999), 155-156 leest de woorden עֲלִי־דָרְתִי net als מֶלֶכ־יֶצְדֵק (‘King of Righteousnes’) en כֹהֵן לְעוֹלָם (‘Priest Eternal’) als een epitheton en vertaalt daarom met ‘Lord of My Command’.
2. Vgl. מלכישוע in 1 Sam 14,19 en מלכירם in 1 Kron 3,18. Een uitzondering is R. Alter (2007), 397. Hij vertaalt de woorden מֶלֶכ־יֶצְדֵק letterlijk (‘my righteous king’), maar houdt de mogelijkheid voor een eigenaam open. Echter volgens hem is Melchizedek ‘the king priest of Jerusalem who participates in Abraham’s victory over the alliance of eastern kings in Genesis 14:8’ (voetnoot 4).
3. Vgl. het woordgebruik van צדק in het Phoenicisch (zie *KAI* 4.6; 10.9 en 26 A.1.12-13), in het Oud-Aramees (zie *KAI* 215.11 en 19; 216.4-10; 217.3 en 5; 219.4 en 226.2) en in het Ugaritisch (zie *KTU* 2.81). Voor Egypte, zie K. Koch (1998), 37-64 en J. Assmann (2006); voor Assyrië, zie S.M. Malul (1998), 65-77.
4. Voor צדק als voorwaarde van het Davidisch verbond, zie W. Brueggemann (1990), 390 en M. Avioz (2005), 66-67.
5. Cf. G. von Rad (1969), 334.
6. Cf. o.a. M. Dahood, (1970), 112 en 117vv.; M. Girard (1994), 160; J.P. Fokkelman (2002), 170 en de *JPS*.
7. Cf. W. van der Meer (1988), 228.
8. Zie J. Healey (1984), 245-254 en S. Parpola (1997), 1.6,8-14 en iv. 14-19 en 9.16-20 en r.1-3.

Christus). Omdat hij een מלך צדק is, ontvangt hij een lang leven (*KAI* 4,3-7). Hetzelfde geldt voor Yəhawmilk (vijfde eeuw voor Christus), een van zijn opvolgers (*KAI* 10,8-9). Ook in Ugaritische teksten komt de woordcombinatie *mlk šdq* voor.¹ In Ps 110,4 motiveert JHWH deze voor het Oude Testament unieke belofte. Hij verwijst naar zijn woord en naar de loyaliteit van zijn koning.² Gods belofte behelst een belangrijk motief uit de verwachting omtrent het huis van David. In 2 Sam 7 zegt JHWH aan Davids huis het eeuwig koningschap toe. In Ps 110 belooft Hij aan zijn koning een eeuwig priesterschap.³

Vers 5

אֲדָנִי עַל־יְמִינְךָ מִחַץ בְּיָוִם־אָפוּ מְלָכִים

Net als in vers 2 is ook in dit vers sprake van deïxis.⁴ Het epitheton Adonay staat op drieënzestig plaatsen in negenendertig psalmen. Al deze verzen belijden dat God zijn heerschappij laat gelden. Hij vernietigt de machtsaanspraken van aardse koningen.⁵ Wel is het feit dat JHWH zichzelf Adonay noemt, in Psalmen uniek.⁶ Hierdoor identificeert Hij zich met zijn koning die Hij in de eerste strofe met adony aanspreekt. Op dit punt onderscheidt Ps 110 zich van andere oudtestamentische ‘koningspsalmen’.⁷ JHWH en zijn koning zijn in hun strijd tegen de vijanden één. De vijanden van David en

1. Vgl. de lezing *mlk.šdq.mlk.mlkm* in een tekst uit Ras Ibn Hani (*RIH* 1978, regel 3). In deze tekst heet *Shapash* ‘de rechtvaardige koning, de koning der koningen’.
2. Contra F.-L. Hossfeld & E. Zenger (2008), 201.
3. Cf. T. Veijola (1979), 136.
4. Cf. F. Delitzsch (1867), 684; J. Doré (1998), 26 en F.-L. Hossfeld & E. Zenger (2008), 201. Al in 1899 vraagt Duhm zich af wie het subject van מִחַץ in vss. 5 en 6 is: JHWH of de koning (256)? Hij kiest voor de koning, zo ook o.a. H. Möller (1980), 288-289 en N. Wyatt (1996), 192 en 210. M. Gilbert & S. Pisano (1980), 346-349 veronderstellen in vs. 5 een abrupte overgang van JHWH (5^a) naar de koning (5^b). Volgens hen is in Ps 110,5^b-7 de koning het subject van מִחַץ. O.a. H.-J. Kraus (1961), 761-762; L.C. Allen (2002), 117 en W.A. VanGemeren (2008), 817 huldigen omwille van theologische bezwaren een andere opvatting. Zij beschouwen in vss. 5-7^a JHWH en in vs. 7^b de priester-koning als het grammaticale subject; vgl. ook R. Kilian (1999), 244-249 en M. von Nordheim (2008), 42 en 99-100, maar dit wordt weerlegd door F.-L. Hossfeld & E. Zenger (2008), 201. K. Seybold (1996), 440 omzeilt het probleem door het subject in vs. 7 onbepaald met ‘men’ weer te geven. M. Saur (2004), 205 zoekt de oplossing door שָׁתָה als een Hif’il te determineren. Hij interpreteert vs. 7 als volgt: JHWH geeft drinken aan de koning (‘wird er zu trinken geben’).
5. Cf. M. Rösel (2000), 196-197.
6. Een groot aantal handschriften, waaronder de Caïro Geniza, lezen יְהוָה in plaats van אֲדָנִי (zie *BHS* t.p.). Hoewel אֲדָנִי de oorspronkelijke lezing is, reflecteert de lezing יְהוָה een van de interpretaties van vs. 5 binnen de joodse traditie.
7. Cf. N. Whybray (1996), 26.

Israël zijn Gods tegenstanders.¹ Het thema van een definitieve eindstrijd van een koning en zijn god(en) tegen alle vijanden deelt het Oude Testament met buiten-Bijbelse teksten.²

Een god die het hoofd van zijn vijanden verplettert, is in de iconografie en epigrafie wijd en zijd bekend.³ In Ugaritische teksten bijvoorbeeld betekent מִחַץ het heldhaftig optreden van Baäl en Anat.⁴ Ook in deze teksten benadrukt het werkwoord het koninklijk optreden van de goden. Het verbum מִחַץ staat dertienmaal in het Oude Testament en beschrijft overal JHWHs verpletterend optreden.⁵ Het grammaticale subject is altijd JHWH of Israël.⁶ Wanneer God het onderwerp is, vecht Hij tegen de vijanden van zijn volk (Deut 33,11; Ps 68,22 en Hab 3,13) of tegen de zee, het symbool van de oermachten die zich tegen Hem verheffen (Job 26,12).

Net als het werkwoord מִחַץ wordt in het Oude Testament de uitdrukking יוֹם-יְהוָה op een specifieke manier gehanteerd. Deze combinatie staat vijfmaal in het Oude Testament en is nauw verwant met de uitdrukking יוֹם יְהוָה.⁷ In Zef 2,3 is JHWH het grammaticale subject van de combinatie אֶף בְּיוֹם. In Job 20,28 en Klg 2,1 en 21-22 is JHWH het antecedent. De verhouding van één (אֶחָד) tegenover allen (כָּל) in combinatie met deze uitdrukking tekent Gods almacht. Het momentum waarop deze strijd ontbrandt, valt samen met בְּיוֹם חֵילָךְ (3).⁸ De combinaties יוֹם חֵילָךְ en יוֹם אָפוּ zijn verwant met andere uitdrukkingen, zoals יוֹם יִזְרְעָאֵל (Hos 2,2), יוֹם מִדְיָן (Jes 9,3) en יוֹם יְרוּשָׁלַם (Ps 137,7). Elk van deze uitdrukkingen concretiseert een facet van de oudtestamentische uitdrukking יוֹם יְהוָה.⁹

1. Vgl. 2 Sam 7,9; Ps 18,4-20 en 48-49; Ps 21,8-14 en Hab 3,13, cf. C.L. Crough (2009), 71.

2. Zie N. Wyatt (1996), 158-218; voor Psalmen, zie J.H. Eaton (1986), 137-141.

3. Zie I. Cornelius (1994), 25-56, 91-102, 134-142, 168-181, 232-233 en 255-259; O. Keel & Ch. Uehlinger (1998), 114-122 en M. Klingbeil (1999), 168-178.

4. Voor Baäl(-Mot), zie KTU 1.2 i:39 en iv:9; 1.3.iii:43; 1.5 i:1 en 27; KTU 1.3 ii:5/6.7 en 19/29. Voor Anat, zie KTU 1.18 iv:13 en KTU 1.19 i:14/15/17; vgl. ook de nevenvorm van מִחַץ in KTU 1.3 iii:34.38.40.42.

5. In Deut 32,39 en 33,11; Job 5,18 en 26,12; Ps 68,22 en 24 en Hab 3,13 is JHWH het grammaticale subject van מִחַץ. In Num 24,8 en 17; Rich 5,26 en Ps 18,39//2 Sam 22,39 is Israël, Jaël of David wel het grammaticale subject, maar wordt de bezongen heldendaad rechtstreeks aan JHWH toegeschreven, vgl. H.G. Jefferson (1954), 154; contra M. Gilbert & S. Pisano (1980), 350.

6. Cf. L. Alonso-Schökel (1984), 812.

7. Cf. P.-G. Schwesig (2006), 29.

8. Volgens R.J. Tournay (1998), 331 beschrijven de laatste verzen ‘een nieuwe dag van Midian’ (zie Jes 9,3).

9. Vgl. Klg 2,2 en Zef 2,2vv.; cf. E. Jenni (1971-76), 723vv.

Vers 6

יָדִין בְּגוֹיִם מְלֵא גֵוִיּוֹת מִחֵץ רֹאשׁ עַל-אֶרֶץ רַבָּה

Het werkwoord *מִחֵץ* verbindt dit vers met het vorige vers. Het verbum creëert tussen beide verzen een inclusio. Adonay verplettert in een klap zijn vijanden. Verschillende nomina benadrukken de omvang van de vijanden, maar identificeren ze niet. Dit is kenmerkend voor een ahistorisch en ‘a-typical’ lied. In deze strijd oordeelt God de volkeren. Zijn gericht heeft altijd twee kanten. Hij verdelgt zijn vijanden en bevrijdt zijn volk.¹ Op alle oudtestamentische plaatsen is het werkwoord *דִּין* gecombineerd met de prepositie *עַם*. Ps 110,7 is een uitzondering, omdat in dit vers het verbum met de prepositie *ב* gecombineerd is.

Reeds de versiones interpreteren de woorden *מְלֵא גֵוִיּוֹת* verschillend. Hiëronymus volgt de interpretatie van Aquila en Symmachus en vertaalt deze woorden met *implevit valles*. In navolging van hen interpreteert hij *מְלֵא* als een transitief verbum en leest hij niet *גֵוִיּוֹת*, maar *גְּאוֹיֹת*. Voorstellen uit latere tijden variëren van een hervocalisatie, een conjectuur,² het lezen van *מְלֵא* als een passieve vorm (‘gevuld worden’) tot de suggestie dat *מְלֵא* (Pi’el) ook kan betekenen: ‘verzamelen, bijeen vergaderen’.³ Deze laatste optie is de meest aannemelijke interpretatie en steunt ook op verschillende Summerische, Akkadische en Egyptische teksten⁴ alsook op oudtestamentische plaatsen. Zo spreekt Ezechiël over het opvullen van de voorhoven met lichamen van gedode mensen (Ez 9,7) en claimt bijvoorbeeld Tiglath-Pileser III, dat hij de bergravijnen met lichamen van overwonnen vijanden gedempt heeft.⁵ De combinatie *רֹאשׁ מִחֵץ* komt naast verschillende oudtestamentische plaatsen (o.a. Rich 5,26; Ps 68,22 en Hab 3,13) ook in Akkadische teksten voor.⁶ Het woord *רֹאשׁ* bezit in het Oude Testament naast een letterlijke ook een figuurlijke betekenis (‘stamhoofd’ of ‘koning’). Het verpletteren van een hoofd staat gelijk aan het vernietigen van een leider. De woorden *אֶרֶץ רַבָּה*

1. Vgl. Gen 15,14; 1 Sam 2,10; Job 36,31; Ps 7,8; Ps 9,8; Ps 76,8 en Ps 96,10.

2. Bijvoorbeeld F. Wutz (1925), 294 en E.J. Kissane (1954), 194.

3. Bijvoorbeeld D.W. Thomas (1952), 48 en M. Dahood (1970), 118, vgl. ook J. Doré (1998), 27.

4. Voor Sumer, zie ‘*zar-re]-eš mu-un-du₈ mir-ra-a-ni-ta dingir’ Ki-b[al ina a-ga-gi-šú* DIN-GIR.MEŠ KUR *n[u-kur-ti]*’, in: J.S. Cooper (1978), 48 en 109 (commentaar). Voor Akkad, zie *CAD* 10.181 en 186 en de epiloog van de Codex Hammurabi, zie J.B. Pritchard (1969), 179-180. Voor Ebla, zie G. Pettinato (1977), 20-28. Voor Egypte, zie J.H. Breasted (1906), 265 §660 en J. Assmann (1999), 526, r. 70-71.

5. Vgl. N. Wyatt (1996), 83-84 en H. Tadmor (2007), 51.

6. Vgl. het Akkadische equivalent *qaqqada maḥāsu*; zie S. Gevirtz (1963), 70 (voetnoot 56).

omschrijven het grondgebied van deze heerser.¹ Adonay verplettert zijn koninkrijk. De combinatie על ראשׁ betekent in alle overige oudtestamentische plaatsen ‘een leider over’ (vgl. Deut 1,15).² In het slotvers vervagen landsgrenzen en doemen de contouren van een wereldomvattend rijk op.³ Met het verslaan van alle vijanden schenkt Adonay zijn koning een universele heerschappij.⁴

Vers 7

מִנְחַל בְּדָרֶךְ יִשְׁתָּה עַל־כֵּן יָרִים רֹאשׁ

Over de precieze betekenis van dit vers is veel te doen. Vooral de voorstelling dat Adonay uit een wadi water drinkt, roept veel vragen op.⁵ Moet dit vers letterlijk opgevat worden? Zo ja, wat betekent dan dit beeld?⁶ De ongevocaliseerde woorden staan twee interpretaties toe. Allereerst het beeld van God die zich laaft en zelfs dronken wordt van het bloed van zijn vijanden. Deze interpretatie vat de woorden dus letterlijk op.⁷ De andere interpretatie leest de woorden figuurlijk. Het opheffen van een hoofd (יָרִים רֹאשׁ) kan ook een provocatieve handeling of arrogant gebaar van totale overmacht over de overwonnen vijand⁸ of een opgeluchte en vrolijke houding van de

1. F. Delitzsch (1867), 685 leest ‘het land van Rabbah’. Volgens hem verwijst dit vers naar de verovering van Rabbat Ammon, de hoofdstad van de Ammonieten (2 Sam 10-12).

2. Zie J. Bartlett (1969), 1-10.

3. Cf. A. Caquot (1956^b), 47; vgl. ook תהום רבה in Ps 36,7 en Jes 51,10, zie E. Zenger (1986^b), 495-511.

4. Cf. N. Whybray (1996), 96.

5. Voor een uitvoerig overzicht van alle opvattingen, zie J. Becker (1986), 17-31.

6. Als de koning het grammaticale subject van vs. 7 is, lopen de verschillende interpretaties ver uiteen.

7. Anders dan J. Becker (1986), 26-31 die vs. 7 ook letterlijk opvat, maar כֵּן als een comparativus interpreteert en het volgende leest: ‘Mehr (noch) als (= *min*) ein *nahal* (als Bach oder als Talschlucht das Wasser, es gleichsam trinkend, aufnimmt) wird er trinken (das Blut seiner Feinde).’, of ‘aus dem Wildbach wird er trinken (das Blut)’. Voor buiten-Bijbelse plaatsen, zie J. Gray (1979), 315-324.

8. Zo F.-L. Hossfeld & E. Zenger (2008), 213. Anders dan M. Saur (2004), 214 die vss. 4-7 als een toevoeging ten tijde van de periode na het exil aan vss. 1-3 aanmerkt, een gedeelte dat hij dateert vóór de tijd van de ballingschap. In vss. 4-7 wordt een nauwe verbinding tussen de koning en de priester gelegd. Tegen deze achtergrond leest Saur vs. 7. Het behoort tot de priesterlijke functie om uit de beek aan de rand van de weg te drinken. Saur legt een link met Ez 47 en wil vanuit deze heilsprofetie Ps 110,7 verstaan. Het water dat uit de tempel stroomt, heeft helende werking. Volgens Saur bedoelt Ps 110,7 met נַחַל deze zegenrijke stroom water.

koning na zijn overwinning uitbeelden.¹ Het ontbreekt ons tot nog toe aan voldoende gegevens om een verantwoorde keus tussen een van beide interpretaties te maken. Dit slotvers vormt met het beginvers een inclusio (ראש-רגל).² Binnen deze context ligt een figuurlijke betekenis van de uitdrukking יָרִים רֹאשׁ voor de hand ('iemand tot koning verheffen').³

Deze interpretatie sluit aan op het vorige vers waar de verwante uitdrukking מָחַץ רֹאשׁ ook in overdrachtelijke zin gebruikt wordt.⁴ De woordcombinaties נָשָׂא רֹאשׁ en בָּזַז רֹאשׁ bezitten afhankelijk van de context een algemene of negatieve betekenis.⁵ Daarentegen heeft de uitdrukking יָרִים רֹאשׁ uitsluitend een positieve connotatie. Op alle oudtestamentische plaatsen is JHWH het grammaticale subject van deze uitdrukking. Deze oudtestamentische uitdrukking heeft een Akkadisch equivalent: *ullû rēšu* ('iemand tot koning verheffen', vgl. CAD 5.126).

Ook in dit laatste vers handelt Adonay.⁶ Het vers beschrijft de afloop van de veldslag en de gelukkige gevolgen hiervan voor God en zijn koning.⁷ De laatste verzen beschrijven het daadkrachtig optreden van Adonay. Hij betreedt het slagveld aan de zijde van zijn koning, verplettert diens vijanden en verheft hem ten slotte tot hoofd in de plaats van een verslagen hoofd van volkeren.⁸ Nu de strijd definitief in zijn voordeel beslecht is, is Gods belofte uit de eerste strofe gerealiseerd.⁹ Zijn priester-koning mag voor eeuwig heersen over zijn volk op Sion.

1. Zo O. Loretz (1988), 259-263; vgl. ook P. van der Lugt (2014), 231. De opvatting dat dit vers refereert aan een rituele heiliging, een van de belangrijkste motieven van de goddelijke oorlog in het Oude Nabije Oosten, misvat Ps 110, contra o.a. S.-M. Kang (1989), 46-48 en N. Wyatt (1998), 51, 54-55 en 67. A. Laato (1997), 94 leest Ps 110,7 als 'a sacramental act in the enthronement ceremony', vgl. ook A. Laato (1988), 73.

2. Cf. W. van der Meer (1988), 225-226.

3. Vgl. 1 Kron 29,11; Ps 3,3 en Ps 27,6; zie ook het voorstel van een suffix 3^e masc. sing. (י) door o.a. G.R. Driver (1964), 27 (vgl. Peshitta en Syro-Hexapla t.p.); J.P. Sterk (1991), 441 en R.G. Haney (2002), 113 (voetnoot 6). Het veronderstellen van een suffix onder verwijzing naar 2 Kon 19,21 (vgl. Jes 37,22); Ps 22,8 en Ps 83,3 is overbodig, vgl. Th. Booij (1991), 404.

4. Cf. M. Saur (2004), 220.

5. Voor נָשָׂא רֹאשׁ vgl. Gen 40,13 en 19; Ex 30,12; Num 1,2 en 49; 4,2 en 22; 26,2 en 31,26 en 49; Rich 8,28; 2 Kon 25,27; Job 10,15; Ps 83,3; Jer 52,31 en Zach 2,4. Voor בָּזַז רֹאשׁ, vgl. Num 14,4 en Deut 28,13.

6. Contra o.a. W.A. VanGemeren (2008), 816-817.

7. Anders dan A. Doeker (2002), 107. In navolging van E.A. Knauf (2000), 62 ziet zij een overeenstemming tussen de drie woorden נָחַל, דָּרַךְ en שָׁתָה, die ook in 2 Kon 3 binnen dezelfde context voorkomen en tussen Ps 110,7. Volgens haar knoopt Ps 110,7 hierbij aan en wil zo de priester-koning in de lijn van de profeten plaatsen.

8. Cf. A. Doeker (2002), 107.

9. Anders dan W. van der Meer (1988), 226 en 230. Volgens hem voltrekt de vervulling van vs. 7 zich in het midden van de vijanden (vs. 1), omdat JHWH aan de rechterhand van zijn koning is.

2.2.4 Datering, locatie en auteur

De laatste stap in het onderzoek naar de betekenis van Ps 110 is het dateren van de psalm, het lokaliseren van de plaats waar de tekst vervaardigd is en het beantwoorden van de vraag wie de auteur van deze psalm is.

Voor het traceren van zijn herkomst geeft Ps 110 slechts enkele indirecte indicaties. Zo lijkt het gedachtegoed van de psalm dichter bij de koningsideologie van Ugarit en Assyrië dan bij die van Egypte te staan. Een ander element is de gedachte is dat JHWH zich voorgoed wreekt op de vijanden van zijn koning en volk. Omwille van zijn verbondstrouw laat Hij hen in zijn heil delen. Ps 110 beschrijft JHWH's beslissende rol in de strijd tegen de vijanden van zijn koning.¹ Dit gedachtegoed komt ook gewijzigd voor in Hettitische en Mesopotamische teksten, maar treffen we niet in Egyptische bronnen aan.² De thema's in de eerste twee verzen hebben raakvlakken met Hettitische en Mesopotamische teksten. Verder herinnert de centrale rol van קֶדָשׁ aan de koningsideologie uit de pre-exilische periode. Ten slotte bevat Ps 110 bevat thema's en motieven uit Ex 14-15, Num 24, Rich 5, 1 Sam 8³ en 2 Sam 7. Hiermee sluit deze psalm aan op een oude Israëlitische traditie, die JHWH's koningschap belijdt. In deze traditie is JHWH koning én wreker.⁴ Op grond van deze indirecte gegevens dateren verschillende geleerden Ps 110 ten tijde van de Davidische dynastie.⁵ Ps 110 geeft voor deze datering geen harde gegevens, of men moet het opschrift van deze psalm rekenen tot de oorspronkelijke tekst en deze woorden interpreteren als een auteursaanwijzing. De tekst zelf hult zijn auteur, datering en oorspronkelijke context in nevelen.

2.3 Psalm 110 in Psalmen

In deze paragraaf onderzoek ik de interpretatie van Ps 110 op het moment dat de tekst in Psalmen opgenomen wordt. Aan dit onderzoek gaat een be-

1. Cf. M.Z. Brettler (1993), 137-139.

2. Zie S.-M. Kang (1989), 11-110.

3. Zie S.-M. Kang (1989), 193-224, m.n. 212-214 en 223-224. Het slot van Ps 110 heeft hetzelfde stramen als Hanna's lied (1 Sam 2,6-10). JHWH doodt en maakt levend; Hij vernedert en verhoogt (רם, 6-8). Hij verplettert (מחץ) hen die tegen Hem opstaan (10^a). Hij richt de einden der aarde (ידין אפסי ארץ, 10^c), geeft zijn koning sterkte en verhoogt (רם) de hoorn van zijn gezalfde (10^d).

4. Cf. P.D. Miller (1973).

5. Cf. O. Eissfeldt (1971), 99; A. Laato (1988), 69-73 en Th.C. Vriezen & A.S. van der Woude (2000), 338; vgl. G. Granerød (2010), 181-188. Ook W.L. Holladay (1996), 23-24 situeert Ps 110 in de tijd van David.

knopte uiteenzetting over de indeling van Psalmen vooraf (2.3.1). Het onderzoek start met een beschrijving van de plaats van Ps 110 in het tweede deel van Psalmen (2.3.2). Daarna wordt de positie van deze tekst binnen het Davidische drieluik Pss 108-110 geanalyseerd (2.3.3). Belangrijke motieven verbinden Ps 110 met Ps 108 en Ps 109. Deze overeenstemmingen stellen ons voor de vraag welke rol Ps 110 binnen dit drieluik vervult (2.3.4).

2.3.1 De indeling van Psalmen

De opbouw van Psalmen is onder andere het resultaat van het schikken (juxtapositie) van bestaande psalmen, het componeren van nieuwe psalmen en het semantisch en thematisch verbinden van individuele psalmen met sleutelwoorden (concatenatio).¹ Dit redactioneel proces van selectie, kopiëren, overleveren en redigeren is een consequentie van het erkennen en aanvaarden van de autoriteit van deze psalmen. Dit proces reflecteert een leespraktijk die aan dit redactionele proces voorafgaat en waarbinnen dit proces zich voltrekt. Volgens G.H. Wilson e.a. bestaat Psalmen uit een introductie (Ps 1-2), een appendix (Ps 146-150) en twee delen: Ps 3-89 en Ps 90-145.² Deze twee delen worden voor de christelijke jaartelling³ ingedeeld in vijf boeken: Ps 3-41; Ps 42-72; Ps 73-89; Ps 90-106 en Ps 107-145.⁴ In het tweede deel van Psalmen nemen de zgn. koningspsalmen niet langer meer een sleutelpositie in, zoals in het eerste deel het geval is. In dit deel wordt elk boek met een koningspsalm afgesloten.⁵ Toch behouden de koningspsalmen ook in het tweede deel een sleutelrol in de redactie van Psalmen, zij het op een andere manier.⁶ Nu zijn deze psalmen ondergeschikt aan het theocratische gedachtegoed van Ps 93-99, dat het tweede deel karakteriseert. Mays typeert deze psalmen als ‘the center of the Psalms’. Zijn

1. Zie C. Barth (1976), 30-40.

2. Zie G.H. Wilson (1992), 131-132.

3. Vgl. de uitdrukking ספרים חמישים (1Q30), zie M. Millard (1994), 8 (voetnoot 10) en P.W. Flint (1997), 135-171. Voor de vroegchristelijke traditie, vgl. Hyppolytus: Καὶ τοῦτο δέ σε μὴ παρέλθοι (...) ὅτι καὶ τὸ ψαλτήριον εἰς πέντε διεῖλον βιβλία οἱ Ἑβραῖοι, ὥστε εἶναι καὶ αὐτὸ (sc. τὸ ψαλτήριον) ἄλλην πεντάτευχον (MPG 10, 720B); Origines' opmerking in Comm. in Psalmos (MPG 12 1056A); Hiëronymus in Ep. CXL (MPL 22 1168) en Gregorius van Nicea in In Inscriptiones Psalmorum I.IX.II (GNO 5); voor de vroegjoodse traditie, vgl. Midrash Tehillim Ps 1,2 en Ps 78; b.Baba Batra 14b en 15a en b.Pesachim 117a.

4. Hoewel het aantal psalmen per boek verschilt, is de omvang geen toevallige samenloop van omstandigheden, maar een indicatie van redactionele arbeid, zie G.H. Wilson (1985*), 157 en M. Leuenberger (2004), 72. Voor een bespreking van de positie en functie van de openings- en slotpsalm van elk boek, zie N.L. deClaissé-Walford (1997), 48-56 en 67-99.

5. Cf. G.H. Wilson (1986), 85-94; M.S. Smith (1992*), 411 en M. Saur (2010), 689-699.

6. Zie G.H. Wilson (1986), 85-94; M.S. Smith (1992*), 411 en M. Saur (2010), 689-699.

typering is wellicht enigszins overtrokken, maar terecht vraagt hij aandacht voor de invloedrijke rol die Pss 93-99 in het tweede deel van Psalmen vervullen.¹

2.3.2 Ps 110 in het tweede deel van Psalmen

In het tweede deel van Psalmen is elk boek samengesteld uit composities die in de meeste gevallen geen naam in het opschrift dragen. Daarom springt de naam van David in de opschriften van Pss 108-110 nog meer in het oog dan in het eerste deel, zeker wanneer het geringe aantal Davidische psalmen in het tweede deel afgezet wordt tegen de hoge frequentie Davidische psalmen in het eerste deel. Boek IV eindigt met een ‘hodoyot-compositie’ (Pss 105-107). Boek V opent en sluit af met een Davidische bundel (Pss 108-110, resp. Pss 138-145). Deze Davidische composities corresponderen op verschillende niveaus met de vijf ‘Hallel-Psalmen’ (Pss 146-150), die samen het slot van Psalmen vormen.

Boek IV telt vier composities:²

Pss 90-92	(Mozes en JHWS חסד)
Pss 93-100	(JHWH Malak)
Pss 101-104	(David en JHWS חסד)
Pss 105-107	(Israël en JHWS חסד)

Boek V bezit naast een chiastische structuur, een ringcompositie.³ Dit boek telt vijf composities:

Pss 108-110	(David)
Pss 111-119	(geen opschrift)
Pss 120-134	(שיר המעלות)
Pss 135-137	(geen opschrift)
Pss 138-145	(David)

Het vierde boek is een bezinning op de aard van JHWS koningschap. Deze bezinning loopt in het vijfde boek uit op Israëls doxologie op Gods koninkrijk.

1. Zie J.L. Mays (1994^a), 12-22.

2. Voor een overzicht van verschillende voorstellen, zie M. Leuenberger (2004), 126-128; anders dan E. Zenger (1991^b), 236-254. Hij verdeelt Boek IV in Pss 90-92; Pss 93-100 en Pss 101-106; D.M. Howard Jr. (1986), 166-183 daarentegen in Pss 90-94; Pss 95-100 en Pss 101-106.

3. Voor een overzicht van verschillende indelingen van Boek V, zie E. Zenger (1996), 101-105.

2.3.3 Pss 108-110: een Davidisch drieluik

Ps 108, Ps 109 en Ps 110 dragen een Davidisch opschrift en vormen samen een Davidisch drieluik. Als onderdeel van dit drieluik heeft Ps 110 een nieuwe verstaanshorizon gekregen, die de betekenis van dit lied op onderdelen beïnvloedt.¹ In deze paragraaf beschrijf ik deze invloed door eerst de invloed van Ps 108 op Ps 110 en vervolgens van Ps 109 op deze psalm te analyseren. Ten slotte beschrijf ik de motieven die deze drie Davidische psalmen gemeenschappelijk delen.

2.3.3.1 Ps 108

Naar alle waarschijnlijkheid is Ps 108 samengesteld uit Ps 57,8-12 en Ps 60,7-14.² Deze twee elohistische psalmen bezitten drie gemeenschappelijke kenmerken. Het opschrift verbindt hen met de historische en narratieve teksten 1 Sam 22 en 24 (Ps 57), 2 Sam 8 en 10 en 1 Kron 18 en 19 (Ps 60). Verder hebben beide psalmen een Davidisch opschrift. Ten slotte staan Ps 57 en Ps 60 in het tweede boek van Psalmen. Het weglaten van de opschriften maakt Ps 108 tot een ahistorische Psalm. De beide delen waaruit Ps 108 samengesteld is, zijn bewerkt. Toch is de volgorde in Psalmen van Ps 57 gevolgd door Ps 60 in de compositie van Ps 108 gehandhaafd. Ook is de tekststructuur van beide delen in Ps 108 intact gebleven.³ In beide psalmen markeert het woordje סלה de overgang tussen de verschillende delen. Dit kleine woord markeert het deel dat opgenomen en het deel dat weggelaten is. Deze gegevens kunnen indirecte indicaties zijn voor de these dat Ps 108 uit twee bestaande psalmen gecomponeerd is. De combinatie van שיר מזמור met לדוד in het opschrift is uniek. Ps 108 is een individuele belijdenis van David. Hij belijdt zijn vertrouwen in JHWH en bezingt zijn lof op JHWHs woord die hem naar zijn belofte gered heeft. De psalm onderscheidt zich van Ps 57 (een individueel klaaglied) en van Ps 60 (een collectief gebed).⁴ Ps 108 heeft daarom recht op een zelfstandige exegese.⁵

Wanneer Ps 108 samengesteld is uit een deel van Ps 57 en een deel van Ps 60, zijn tijdens het componeren van deze delen tot een nieuwe psalm op

1. Cf. J.L. Kugel (1987), 129-132.

2. B. Duhm (1899), t.p. beschouwt Ps 57,8-12 en Ps 60,8-12^a als van origine twee zelfstandige liederen, vgl. ook C.A. Briggs & E.G. Briggs (1906), 36 en 57. H. Spieckermann (1995), 165 stelt dat tussen het ontstaan van Ps 60 en Ps 108 slechts enkele jaren liggen wat A.E. Knauf (2000), 56-61; E. Ballhorn (2004), 151-153 en P.J. Botha (2010), 574-596 bestrijden.

3. Voor deze specifieke omgang met een tekst in Psalmen, zie E. Ballhorn (2007), 151-153.

4. Cf. F. Crüsemann (1989), 139-148.

5. Contra o.a. R. Kittel (1922), 393; H.-J. Kraus (1961), 742-743 en J.P.M. van der Ploeg (1974), 233. Voor de exegese van Ps 108 verwijzen zij in hun commentaar naar Ps 57 en Ps 60.

detailniveau verschillende wijzigingen aangebracht.¹ Bijvoorbeeld in vs. 2 waar de herhaling van נכון לבי וורה (Ps 57,8-9) weggelaten is, waardoor כבודי (Ps 57,8) nu op de voorgrond staat. De conjunctie אף verbindt dit deel direct met אשירה ואזמרה (l). Verder zijn de muziekinstrumenten gepersonifieerd.² Ook zijn de woorden עד־שמים (Ps 57,11) gewijzigd in מעל־שמים (5). JHWHs goedertierenheid reikt hoger dan de hemelen.³ De wijziging van het getal in vs. 7 ענו in Ps 60,7 impliceert een collectief gebed, terwijl in Ps 108,7 (ענוי) een individu bidt) creëert een vloeiende overgang van het eerste (Ps 57,8-12) naar het tweede citaat (Ps 60,7-14). David bidt om uitkomst tot JHWH en wil Hem onder de volkeren loven.⁴ De klacht van Ps 57 is gewijzigd in een loflied.

De grootste verandering betreft het beeld van David. In Ps 108 is David Israëls voorspreker. Het citaat uit Ps 60 spreekt in de 'wij-vorm'. Door deze eigenschap onderscheidt Ps 60 zich van alle andere klaagpsalmen.⁵ In Ps 108 is David een eenzaam en kwetsbaar mens, die bidt om redding door JHWH.⁶ Zo is hij een identificatiefiguur en voorbidder voor Israël. Tegen deze achtergrond moet de wijziging van עיר מבצר in עיר מצור in vs. 11 verklaard worden. De belegerde stad (Ps 60,11) is nu een ommuurde stad (Ps 108,11). Deze wijziging zinspeelt op Bozra (בצרה), een stad in Edom en Moab (vss. 10-11; vgl. Ps 89,41).⁷ Langzaam maar zeker rijst het beeld op van de David redivivus, JHWHs gezalfde. Hij is de personificatie van het toekomstige Davidische koninkrijk.⁸

De compositie van Ps 60,7-14 met Ps 57,8-12 geeft deze delen in hun nieuwe omgeving een universele strekking.⁹ JHWHs woord is nu gericht op Isra-

1. De verschillen betreffen het opschrift, de omissie van de herhaling נכון לבי וורה in vs. 2 (Ps 57,8). Verder staat in vs. 2 אף כבודי in plaats van עורה כבודי (Ps 57,9); in vs. 4 is אדני (Ps 57,10) gewijzigd in יהוה... אודך; in vs. 5 staat מעל־שמים in plaats van עד־שמים (Ps 57,11); in vs. 6 is על toegevoegd; de pluralis in Ps 60,7 (ענו) is in Ps 108,7 gewijzigd in een singularis (ענוי); in vs. 9 is de copula weggelaten (לי in plaats van ולי, zoals in Ps 60,9); in vs. 10 staat nu אתרועע in plaats van התרועע (Ps 60,10); in vs. 11 is מבצר veranderd in מצור (vgl. Ps 60,10) en is in vs. 12 אתה weggelaten (vgl. Ps 60,12).

2. Zie H. Seidel (1989), 97-98.

3. Cf. J. Becker (1967), 66; Chr. Rösel (1999), 67 en A. Doeker (2002), 260.

4. Cf. M. Emmendorffer (1998), 174; Chr. Rösel (1999), 67 en F.-L. Hossfeld & E. Zenger (2008), 165-166 (vgl. de Qere bij Ps 60,7).

5. Cf. E. Ballhorn (1995), 29.

6. Cf. F.-L. Hossfeld & E. Zenger (2008), 169.

7. Voor Edom: Gen 36,33; 1 Kron 1,44; Jes 34,6 en 63,1; Jer 49,13 en 22 en Amos 1,12. Voor Moab: Jer 48,24.

8. Cf. F.-L. Hossfeld & E. Zenger (2008), 168.

9. In Ps 108 resoneren motieven uit het lied van Mozes (Ex 15,1-18), zie R.J. Tournay (1991), 180.

els eschatologische triomf over de volkeren.¹ Ps 60 roept de Filistijnen op om JHWH te loven (הִתְרַעֲעִי, 10). Ps 108 is Gods triomferende jubel over de Filistijnen (אֶתְרַעֲעִי, 10).² De weglating van het historisch opschrift in Ps 108 creëert de mogelijkheid om de landsnamen als metaforen te interpreteren.³ In deze nieuwe context is Edom het symbool voor JHWHs vijanden.⁴ Het gebed tot JHWH om zich te verheffen (רוּם, 6) over hemel en aarde (עַל כָּל אֶרֶץ, 6) geeft aan Ps 108 een universeel en eschatologisch perspectief.⁵

In Ps 108 staat de ‘Gottesrede’ centraal (Ps 108,7vv. = Ps 60,7-14).⁶ Vooraf aan JHWHs woord (דָּבַר, Ps 108,8//Ps 110,4) gaat de bede om de openbaring van zijn heerlijkheid (6) en om de verlossing van Israël (7) door zijn rechterhand (Ps 108,7 en Ps 110,1 en 4). Dit gebed appelleert aan JHWHs verbondstrouw (חֶסֶד וְאֱמֻנָה, Ps 108,5). De vernedering van Edom door JHWH (10) resoneert in Ps 110,1-2. JHWH strijdt aan de rechterhand van zijn koning. Voor deze gebedsverhoring verwijst JHWH naar zijn belofte (דָּבַר, Ps 108,8//נֶאֱמַר, Ps 110,1 en 4), die Hij gesproken heeft in zijn heiligdom op Sion (Ps 108,8 en Ps 110,2). Hij verslaat een hoofd over een groot land (Ps 110,6) en verhoogt in zijn plaats een ander hoofd (Ps 110,7). Binnen het Davidische drieluik klinkt in het slotvers van Ps 110 de verwachting van de verhoging van de Davidide door. Het slot van Ps 108 belijdt Davids hoop op Gods kracht (חֵיל; vgl. Num 24,18). In Ps 110 wordt Davids gebed door JHWH verhoord (חֵיל, 3), al schrijft JHWH alles toe aan de kracht van zijn koning (חֵילִיךָ, 2). Daarom kan hij in de vroege morgen van de nieuwe dag (Ps 108,3 en Ps 110,3) God loven (הִדָּה, Ps 108,3 en הלל, Ps 109,1 en 30).

2.3.3.2 Ps 109

Na het loflied van Ps 108 volgt ‘der Gerechtigkeitspsalm’: Ps 109.⁷ Kenmerkend voor deze psalm is het juridisch taalgebruik, onder andere door de herhaling van het ‘Stichwort’ פִּקֵּד.⁸ David appelleert aan de allerhoogste

1. Zie S.L. Cook (1992), 82-99, m.n. 91-93.

2. Cf. C. Rösel (1999), 67.

3. Voor het fenomeen ‘metafoor’ in Psalmen, zie B. Janowski (1998), 393-397.

4. Cf. J. Becker (1967), 67; vgl. Ps 137,7-9; Jes 34-35 en 63,1-5; Jer 49,7-22; Klg 4,21-22; Amos 9,11-12; Obadja en Mal 1,2-5.

5. Cf. J. Becker (1967), 66 en J.-L. Vesco (2006), 1039; vgl. Ps 97,6 en Jes 35,2; 40,5; 59,19 en 60,2.

6. Zie H. Spieckermann (1995), 157-173 en A. Doeker (2002), 262-263 en 294-295.

7. Cf. F.-L. Hossfeld & E. Zenger (2008), 181 en 183.

8. Over de juridische betekenis van פִּקֵּד, zie G. André (1988), 709-723 en J.-L. Vesco (2006), 1046.

rechtsinstantie, de alwetende God.¹ Hij pleit voor zijn volk.² De vss. 3-4 beschrijven het laaghartige karakter van de vijanden: volkeren en personen in Davids directe omgeving. David bidt om een goddeloze over hen aan te stellen (הפקד, 6),³ zijn plaats aan een ander te geven (פקדתו, 8), ja, God moet hem zijn kinderen ontnemen (9-10). Verder verzoekt hij God om het nageslacht van zijn vijanden zijn goedertierenheid (חסד) en genade (חונן) te ontzeggen (12) en de nakomelingen de ongerechtigheid van hun vaders aan te rekenen (14). Deze juridische terminologie en allusies in Ps 109 refereren aan Ex 34,6-7, een Schriftgedeelte dat Ps 109 herinterpreteert.⁴ Zo schept Ps 109 een kader waarbinnen het semantisch veld van de ‘Armentheologie’ (אבינים, 16, 22 en 31) gesitueerd wordt.⁵

Een ‘Stichwort’ in Ps 109 is שָׁטָן (vgl. 4,6,20 en 29). Het woord komt in het Oude Testament zelden voor en daarom valt de hoge frequentie in Ps 109 op. Het verbum שָׁטָן betekent doorgaans ‘tegenstaan’, maar door de juridische context in Ps 109 vooral ‘aanklagen, beschuldigen’ (vgl. Zach 3,1vv.).⁶ In onderscheid van andere oudtestamentische plaatsen waar שָׁטָן staat,⁷ delen alleen Zach 3,1vv. en Ps 109,6 dezelfde juridische terminologie en context.⁸ Het zelfstandige optreden van satan aan de rechterzijde van de vijanden van de koning (6), geeft aan de strijd tussen JHWHs Davidide en diens vijanden een universeel en eschatologisch karakter.⁹ Deze wraakbede hangt nauw samen met het pleiten van de koning op JHWHs verbondstrouw (חסד, Ps 109,21 en 26//Ps 108,5). Ps 109 werkt het universele perspectief en de eschatologie van Ps 108 verder uit.

Het indringende gebed tot JHWH om niet te zwijgen (על־תּחַרֵּשׁ, Ps 109,1)

1. Cf. N. Lohfink (1997), 331 en 336 en S. Egwim (2004), 112-130.

2. Cf. J.L. Mays (1994⁸), 35.

3. G. André (1988), 715 suggereert zonder uitleg dat de lezing פָּקַד in Ps 109,6 corrupt is.

4. Zie M. Fishbane (1988), 347-348.

5. Cf. F. van der Velden (1997), 131-133. Voor het motief van de ‘Armentheologie’ in Psalmen, zie H.-J. Kraus (1979), 188-193.

6. Cf. F.-L. Hossfeld & E. Zenger (2008), 178 en 186.

7. Num 22,22 en 32; 1 Sam 29,4; 2 Sam 19,23; 1 Kon 5,4 [1 Kon 5,18 MT]; 1 Kon 11,14,23 en 25; 1 Kron 21,1 en Job 1,6-9 en 12 en 2,1-4 en 6vv.

8. De overeenstemming in opbouw en formulering met Zach 3,1vv. is treffend en berust zeker niet op toeval. De andere plaatsen benadrukken het onoverwinnelijke karakter van ‘de tegenstander’, zie F. van der Velden (1997), 71-72, 97-99 en 108-109. Naast een parallel met Zach 3,1vv. trekt M.D. Goulder (1998), 134-135 een lijn naar Ezra 4,6 (שִׁטְנָה). Hij beschouwt Zach 3,1vv. als een theologische reflectie op de historische situatie, die Ezra 4 beschrijft. Ps 109,4 refereert aan deze geschiedenis en biedt zo een handvat om deze psalm binnen een concrete historische context te plaatsen. De combinatie van dit filologisch argument met zijn veronderstelde Sitz im Leben geeft aan zijn redenering een hoog speculatief gehalte.

9. Cf. F. van der Velden (1997), 71-72.

verhoort JHWH (נאם יהוה לאדני, Ps 110,1).¹ Hij getuigt van Davids onschuld en loyaliteit (Ps 110,4). Ook oordeelt JHWH Davids vijanden (Ps 110,6). Hij bekrachtigt zijn vonnis en belofte met een eed (Ps 110,4). Daarmee legt Hij de aanklagers het zwijgen op (Ps 109,2vv.). Het gebed om de ondergang van het nageslacht van de vijand (Ps 109,13-15) contrasteert met JHWHs belofte van nakomelingen en zijn garantie van een eeuwigdurende dynastie (Ps 110,3). Ps 109 eindigt met de belijdenis dat JHWH de nooddruf-tige aan zijn rechterhand bijstaat. Ps 110 haakt direct daarop in. De koning moet aan JHWHs rechterhand plaatsnemen (1). In de strijd tegen de vijanden staat JHWH aan de rechterhand van zijn koning (5), terwijl satan zich aan de rechterhand van de vijanden van JHWHs koning opgesteld heeft (Ps 109,6). David is hulpbehoevend en zwak (Ps 109,31). Meerdere malen beroept hij zich in Ps 109 op zijn persoonlijke band met JHWH (1, 21 en 26). Zo noemt hij zichzelf bijvoorbeeld JHWHs knecht (Ps 109,28). Buiten Psalmen is David vrijwel alleen de knecht van JHWH.² In Ps 109 is deze uitdrukking een van Davids titels. Deze titel onderstreept zijn bijzondere band met JHWH.³ In Ps 109 belijdt David deze unieke relatie, in Ps 110 wordt deze bijzondere verhouding door JHWH zélf bevestigd.

2.3.3.3 Gemeenschappelijke motieven in Pss 108-110

Het Davidische drieluik Pss 108-110 deelt verschillende thema's en woorden.⁴ Er is sprake van concatenatio tussen Ps 108 en Ps 110,⁵ Ps 108 en Ps 109⁶ en tussen Ps 109 en Ps 110.⁷ De volgorde van deze drie Davidische psalmen vertoont het volgende patroon: Davids loflied – Davids klaaglied – JHWHs antwoord. Door de semantische en thematische overeenstemmingen, dit patroon en de onderlinge literaire samenhang van deze drie Davidische

1. Cf. N. Lohfink (1997), 336.

2. 1 Sam 23,10-11 en 25,39; 2 Sam 7,19-21, 25-30 en 24,10 en 1 Kron 17,17-19 en 23-27 en 21,8, zie H. Ringgren (1986), 982-997.

3. Cf. J.H. Eaton (1986), 149-150.

4. Ps 108, Ps 109 en Ps 110 delen de volgende woorden: ימין (Ps 108,7//Ps 109,6 en 31//Ps 110,1 en 4) en דבר (Ps 108,8//Ps 109,2 en 20//Ps 110,4).

5. De overeenkomsten tussen Ps 108 en Ps 110 zijn: שחר (Ps 108,3//Ps 110,3); רום (Ps 108,6//Ps 110,7); עזר (Ps 108,9//Ps 110,2); ראש (Ps 108,9//Ps 110,6 en 7); שלח (Ps 108,10//Ps 110,2) en חיל (Ps 108,14//Ps 110,3).

6. Ps 108 en Ps 109 delen de volgende woorden: לב (Ps 108,1//Ps 109,16 en 22), אלהים (Ps 108,1//Ps 109,26), ידא (Ps 108,4//Ps 109,30), חסד (Ps 108,5//Ps 109,12,16,21 en 26), ישע (Ps 108,13//Ps 109,26 en 31), עזר (Ps 108,13//Ps 109,26) en עשה (Ps 108,14 en Ps 109,27).

7. De overeenkomsten tussen Ps 109 en Ps 110 zijn: ימין (Ps 109,6 en 31//Ps 110,4 en 5), בקרב (Ps 109,22//Ps 110,2), ראש (Ps 109,25//Ps 110,6 en 7) en רב (Ps 109,30//Ps 110,6).

psalmen worden verschillende onderwerpen verder ontvouwd.¹ Die thema's zijn: Davids kwetsbaarheid, JHWHs woord, de eindstrijd, de overwinning en de twee Godsnamen: JHWH en Adonay.

Het Davidische drieluik Pss 108-110 tekent *Davids kwetsbaarheid*. Dit onderwerp is in Psalmen niet nieuw, maar de wijze waarop Pss 108-110 dit thema uitwerkt, is wel bijzonder. David bidt om hulp (Ps 108,11 en 13), veroetmoedigt zich tegenover God (Ps 108,12), beseft zijn vergankelijkheid (Ps 109,23-24), lijdt onder leugen, spot en hoon (Ps 109,2-3 en 25), weet zich miskend (Ps 109,4-5), gehaat (Ps 109,3 en 5) en vervolgd (Ps 109,16). Tegen deze achtergrond klinken de woorden: 'Zit aan mijn rechterhand!' Ondertussen strijdt Hij tegen zijn vijanden. In vergelijking met Ps 2, Ps 18, Ps 21, Ps 45, Ps 72 en Ps 89 is het Davidische drieluik Pss 108-110 in het beschrijven van Davids macht terughoudend.² David is juist ellendig en hulpbehoevend (Ps 109,16, 22 en 31).³ Mensenhulp biedt hem geen heil (Ps 108,13). Hij is van JHWH afhankelijk (Ps 110).⁴ Wanneer JHWH zijn vijanden verpletterd heeft (Ps 110), is zijn gebed verhoord (Ps 108 en Ps 109).⁵ In Ps 108 staat *JHWHs woord* centraal. Hij sprak in zijn heiligdom op Sion (8). Zijn woord staat haaks op het woord van de vijanden van de koning (Ps 109,2,3 en 20). In Ps 110 verwijst JHWH naar zijn woord (4). Op Sion heeft Hij zijn heil beloofd (Ps 108,8). Op deze plaats vervult Hij zijn toezegging aan zijn koning (Ps 110,3).⁶ David pleit in zijn gebed om hulp en heil op Gods goedertierenheid.⁷ Ps 108 verbindt Gods heil en goedertierenheid met Gods rechterhand (5-7).⁸ Na Davids gebed en de woorden van zijn vijanden in Ps 109 volgt in Ps 110 JHWHs antwoord. Tweemaal wordt Gods woord met een verbum declarandi ingeleid (1 en 4). Vanwege zijn woord realiseert JHWH voor zijn koning op Sion zijn heil. In Ps 110 verhoort Hij Davids gebeden.

1. Vgl. F.-L. Hossfeld & E. Zenger (2000), 237-257.

2. Cf. F.-L. Hossfeld & E. Zenger (2008), 20.

3. Cf. R. Rendtorff (2005), 63; anders dan o.a. L.C. Allen (2002), 79 die Ps 108-110 enkel als Israëls collectieve gebed bij monde van David interpreteert. Onder עַיִן יְהוָה verstaat hij Israël als geloofsgemeenschap.

4. Cf. G.H. Wilson (1985^a), 221.

5. Cf. F.-L. Hossfeld (2004^b), 319.

6. Hiermee vervalt een van de belangrijkste argumenten waarom F.-L. Hossfeld (2004^b), 313-314 Ps 110 in de post-exilische periode dateert. Volgens hem nemen in pre-exilische koningspsalmen de thema's 'Sion', 'tempel' en 'cultus' een voorname plaats in, maar ontbreken deze motieven in de koningspsalmen uit de post-exilische tijd. Om die reden dateert hij Ps 110 in de post-exilische periode.

7. Cf. F.-L. Hossfeld & E. Zenger (2008), 192-193.

8. A. Frisch (1999), 5-10 vertaalt Ps 60,7//Ps 108,7 als volgt: 'Geef heil (door de man van) uw rechterhand!'

Pss 108-110 beschrijven hoe JHWH en David de *strijd* aanbinden tegen een overmacht aan vijanden. Het motief ‘aan de rechterhand van’ vervult in deze beschrijving een centrale rol. In Ps 108 bidt de koning om heil door JHWHs rechterhand (7). Het motief ‘de rechterhand van’ keert in Ps 109 op twee verschillende manieren terug. Ter rechterzijde van Davids vijanden heeft satan zich opgesteld (6). De psalm eindigt met de verwachting dat JHWH de nooddruftige David aan zijn rechterhand bijstaat (31). In Ps 110 beveelt JHWH hem om aan zijn rechterhand plaats te nemen (1). Intussen strijdt JHWH tegen zijn vijanden en tegen satan die aan hun rechterhand meestrijdt (Ps 109,6). Aan de rechterzijde van de koning strijdt JHWH (Ps 110,5).¹ Satan voert de leiding over velen, JHWH en David strijden samen. De pluralis in Ps 110 (אִיבִיד, 1 en מְלִכִים, 5// גִּיּוֹם, 6) stemt overeen met de vele landen uit Ps 108 en het meervoud in Ps 109. Allen hebben het voorzien op de ondergang van de Davidische koning en zijn volk (Ps 109,2-5, 20, 25 en 27-29).

Deze strijd eindigt in een totale *overwinning* van JHWH en David op hun vijanden. In Ps 108 staat het nomen ראש (9), dat in Ps 109 terugkeert. Bij het zien van de koning schudt zijn vijand minachtend het hoofd (ראש, 25). In Ps 110 verplettert JHWH het hoofd van de vijand (ראש, 6) en verheft in zijn plaats een hoofd (יָרִים ראש, 7). De strijd tussen JHWH aan de ene zijde en satan en de koningen van de aarde aan de andere zijde spitst zich toe op de vraag wie het hoofd van de ganse aarde is (Ps 108,6 *versus* Ps 110,6). JHWH verheft zijn koning tot een hoofd. David is zijn beminde (יִדִידךָ, Ps 108,7), zijn knecht (עַבְדְּךָ, Ps 109,28), zijn koning (אֲדֹנִי, Ps 110,1// מֶלֶכִּי, Ps 110,4) en priester (כֹּהֵן, Ps 110,4).

Het gebruik van de twee *godsnamen* יהוה en אֲדֹנִי in Pss 108-110 is uniek. In de eerste strofe van Ps 110 heet de koning אֲדֹנִי en God יהוה. In de tweede heet God אֲדֹנִי en zijn vorst מֶלֶךְ. Tijdens de compositie van Ps 108 is אֲדֹנִי in Ps 57,10 gewijzigd in יהוה (Ps 108,4).² Deze verandering integreert Ps 108,4 in het refrein van het vijfde boek: אודה יהוה. Nu staat alleen in vs. 4 יהוה, op de overige plaatsen van Ps 108 staat אֱלֹהִים, conform de oorspronkelijke tekst van Ps 57 en Ps 60.³ In Ps 109 komt יהוה

1. Het motief ‘rechterhand’ linkt het Davidische drieluik Pss 108-110 met Ps 89, cf. T. Veijola (1982), 56.

2. Contra C. Rösel (1999), 66-67.

3. De eigenaam אֱלֹהִים komt zevenmaal in het vierde en vijfde boek voor; zes keer in Ps 108 (een psalm die uit twee elohistische psalmen samengesteld is) en de zevende keer in Ps 144,9. Dit vers combineert Ps 57,8vv. met Ps 33,2vv. In Boek IV-V komt de godsnaam אֱלֹהִים niet voor, cf. C. Rösel (1999), 23-24.

meestal zelfstandig en eenmaal in combinatie met אֲדֹנִי (21), resp. אֱלֹהִים voor (26). De verzen 21 en 26 stemmen nagenoeg met elkaar overeen. Door de verwisseling van צִיל met יֵשַׁע en van יְהוָה אֲדֹנִי met יְהוָה אֱלֹהִים verschillen beide verzen van elkaar. In vers 26 staat אֱלֹהִים nog eenmaal, nu in combinatie met יְהוָה. Binnen het Davidische drieluik staat אֲדֹנִי voor het eerst in Ps 108,21. Deze godsnaam staat in een bede waarin de dichter God smeekt hem te helpen ‘omwille van zijn Naam’ (לְמַעַן שְׁמִי). Met het specifieke gebruik van de twee godsnamen יְהוָה en אֲדֹנִי in Ps 110 en het aanspreken van de koning met אֲדֹנִי door JHWH in de eerste strofe van Ps 110 visualiseert deze psalm hoe JHWH zijn koning helpt om wille van zijn naam. De vijanden van de koning zijn Gods vijanden. Het koninkrijk van David is het koninkrijk van JHWH.

2.4 Samenvatting

Het eerste deel van dit hoofdstuk is een literaire analyse van Ps 110, een exegese van deze psalm en een onderzoek naar de Sitz im Leben van Ps 110 (2.1). De psalm telt een spreker (JHWH) en twee hoofdpersonen (JHWH en zijn koning). JHWH beschrijft het karakter en de afloop van de strijd die Hij voert samen met zijn koning tegen hun vijanden. Enerzijds strijdt Hij voor zijn koning. Anderzijds trekken ze samen op in de strijd tegen de volkeren die door een grote leider aangevoerd worden. God belooft zijn koning het priesterschap omwille van zijn woord en vanwege de loyaliteit van zijn koning. De psalm telt verschillende woorden en motieven uit oude Israelitische tradities. De psalm is verwant met teksten van hetzelfde genre uit Assyrië en Ugarit. Desondanks geeft de tekst geen informatie voor een datering van de psalm en een identificatie van de auteur.

In paragraaf 2.3 beschrijf ik hoe Ps 110 gelezen en geïnterpreteerd wordt binnen het Davidische drieluik Pss 108-110, hoe Ps 108 en Ps 109 de betekenis van deze psalm beïnvloeden en welke rol Ps 110 binnen dit drieluik vervult. Ps 110 is de derde psalm van dit drieluik. Binnen dit drieluik krijgt Ps 110 een nieuw referentiekader. Ps 108 is samengesteld uit Ps 57,8-12 en Ps 60,7-14; twee psalmen met een historisch opschrift. Het karakter van Davids gebed en Gods belofte zijn in deze psalm ingrijpend veranderd. Ps 110 is Gods antwoord op Davids gebed in Ps 108. In Ps 109 gaat David bij JHWH in beroep. Hij bidt God om ontzet te worden van zijn tegenstanders die onder aanvoering van satan hem naar het leven staan. In deze universele en eschatologische strijd staat satan aan de rechterhand van Davids vijanden. Nu beveelt God zijn koning om aan zijn rechterhand plaats te nemen.

HOOFDSTUK 2

Hij zal Davids vijanden definitief verslaan. Door juxtapositie en concatenatio zijn deze drie psalmen tot een bundel samengesteld. Het patroon van deze bundel is: Davids loflied – Davids klaaglied – JHWH s antwoord. In het Davidsche drieluik Pss 108-110 staat de naam David voor een a-historische figuur. Hij symboliseert de unieke verhouding tussen JHWH enerzijds en het huis van David anderzijds. Het drieluik beschrijft hoe JHWH al zijn en Davids vijanden definitief verslaat, Davids heerschappij voor eeuwig herstelt en consolideert en daardoor zijn beloften aan hem realiseert.

Hoofdstuk 3

Psalm 110 (LXXPs 109) in de Griekse vertaling

Vanaf de derde eeuw voor Christus start het vertalen van het Oude Testament in het Grieks, te beginnen met Pentateuch. In dit hoofdstuk analyseer ik de Griekse weergave van Ps 110 (LXXPs 109). Deze vertaling biedt indirect de mogelijkheid om te onderzoeken hoe Ps 110 ten tijde van het overzetten naar het Grieks gelezen werd. Na een inleiding (3.1) volgt een kwantitatieve en een kwalitatieve analyse van LXXPs 109 (3.2 en 3.3). In de slotparagraaf vat ik dit hoofdstuk samen (3.4).

3.1 Inleiding

In deze inleiding beschrijf ik eerst beknopt door wie, waar en wanneer LXXPss vervaardigd is (3.1.1). Daarna schets ik in hoofdlijnen het karakter van LXXPss (3.1.2). Ten slotte ga ik kort in op de complexe overleveringsgeschiedenis van de tekst van LXXPss (3.1.3). Met deze inleiding zet ik het raamwerk neer waarbinnen ik LXXPs 109 analyseer.

3.1.1 Auteur, tijd en plaats

LXXPss is het werk van één vertaler. Naar alle waarschijnlijkheid heeft hij Psalmen in Egypte overgezet.¹ LXXPss is nauw verwant met LXXJes.² Jesaja is omstreeks 140 voor Christus in Egypte in het Grieks overgezet.³ Verder staat vast dat LXXSpr (begin tweede eeuw voor Christus) van LXXPss afhankelijk is⁴ en LXXPss op haar beurt van het Dodekapropheton.⁵ Ten slotte citeren de schrijver van 1 Makkabeeën en Philo van Alexandrië

-
1. Over de herkomst van LXXPss variëren de meningen van Egypte: M. Flasher (1912), 81-116; 161-189 en 241-268; O. Montevecchi (1958), 293-310 en A. van der Kooij (1983), 67-74; Alexandrië: O. Munnich (1987), 75-89 en A. Pietersma (2001^b), 252-274; Judea: D. Barthélemy (1963) en H. Gzella (2001^a), 19-48; tot Jeruzalem: H.J. Venetz (1974) en J. Schaper (1995).
  2. Volgens o.a. S. Olofsson (1990^b), 23; T.F. Williams (2001), 264-268 en A. Schenker (2004^a), 230-231 is Psalmen kort na de vertaling van Jesaja in het Grieks overgezet.
  3. Zie I.L. Seeligmann (1948), 70-91 en A. van der Kooij (1981), 71-73.
  4. Zie J. Cook (1993), 383-399 en T.F. Williams (2001), 268-270.
  5. Zie A. Aejmelaeus (2003), 506.

uit LXXPss. Resumerend: LXXPss is tegen het einde van de tweede eeuw voor Christus vervaardigd.¹

3.1.2 Karakter

De LXX-vertalers stuiten tijdens hun vertaalarbeid op tal van problemen van uiteenlopende aard. Wanneer bijvoorbeeld meerdere interpretaties van een vers of Schriftpassage circuleren, staat men voor de vraag welke van deze legitieme interpretaties schriftelijk gefixeerd moet worden. Regelmatig is een woord of een combinatie van woorden multi-interpretabel. In sommige gevallen hangt dit samen met het genre, bijvoorbeeld in poëtische teksten. Welke van deze betekenissen neemt men in de vertaling op? Een ander probleem waar de vertalers tegenaan lopen zijn de linguïstische grenzen tussen de brontaal en de doeltaal. Het Semitisch en het Indo-Europees zijn immers twee verschillende taalfamilies.² Verder mag een equivalent niet conflicteren of belast zijn met een religieuze of politieke gewoonte van de samenleving waarin de doelgroep van de vertalers participeert.³ Daarnaast staan zij voor talrijke praktische problemen. Zo beschikt men niet over een lexicon, een grammatica of andere Griekse vertalingen van de Schrift (C.Ap. 1.224).⁴ Of zij in hun vertaalwerkzaamheden door de Alexandrijnse historisch-kritische filologie beïnvloed zijn, blijft onduidelijk.⁵ In de Tenach bezit de Tora ten opzichte van de andere geschriften een zekere status ('Thorazentrik'⁶). Dit geldt ook voor LXXPen ten opzichte van de overige LXX-boeken (vgl. Mos. II.VII.37). Op verschillende niveaus (lexicaal, syntactisch en theologisch) heeft LXXPen de vertaling van deze boeken beïnvloed.⁷ Wanneer de LXXPss-vertaler zijn werk begint, is LXXPen al in omloop. De invloed van de LXXPen op de vertaalarbeid van de

1. Cf. T.F. Williams (2001), 276; A. Schenker (2004^a) en E. Bons (2009), 752.

2. Zie J. Heller (1969), 234-248 en J.W. Wevers (1985^b), 15-20.

3. Zie A.P. Dell'Acqua (2008), 236-247.

4. Waarschijnlijk is de Tora in de synagoge al mondeling vertaald vóór het ontstaan van LXXPen, zie S.P. Brock (1974), 552. Mogelijk hebben de LXXPen-vertalers mondeling overgeleverde tradities in hun vertaling verdisconteerd, zo I.L. Seeligmann (1961), 198 en (1990), 232. Ook hebben zij vermoedelijk de grondslagen voor een lexicon gelegd, zo M. Rösel (2008), 94-95. Over het vervaardigen van een lexicon door Griekse geleerden in Alexandrië in de derde eeuw voor Christus, zie P.M. Fraser (1976), 456.

5. Over de opkomst en ontwikkeling van de literaire- en tekstkritiek in Alexandrië, zie N. Wilson (1997), 87-103, m.n. 89-94 en F. Lambert (2000), 385-394. Over de invloed van het Alexandrijnse Homerusonderzoek op de vroegjoodse exegese, zie M. Niehof (2011), 19-33.

6. Zie H. Stegemann (1987), 158-159.

7. S. Olofsson (1990^a), 26-28, e.a. typeert LXXPen als een 'woordenboek' voor de andere vertalers. Deze opvatting bekritiseert J. Barr (2003).

LXXPss-vertaler is aantoonbaar.¹ Aan LXXPen ontleent de vertaler bijvoorbeeld specifieke lexica en equivalenten, hoewel hij die niet zomaar kritiekloos overneemt.² Maar hij integreert ook exegetische inzichten van LXXPen in zijn vertaling,³ bijvoorbeeld in zijn weergave van aanstootgevende of discutabele passages.⁴ Hierdoor ontstaan intertekstuele verbanden tussen LXXPen en LXXPss ('inner-biblical exegesis').⁵

De LXXPss-vertaler geeft een Hebreeuwse ongevocaliseerde consonantentekst in het Grieks weer. Aan ongevocaliseerde Hebreeuwse woorden en woordverbindingen moet hij een betekenis toekennen die en voor zijn doelgroep aanvaardbaar en binnen het zinsverband van zijn doelttekst zinvol is.⁶ Vaak geeft zijn interpretatie van de context de doorslag voor de weergave van het desbetreffende vers, wanneer hij op vertaalproblemen stuit.⁷ Regelmatig moet hij een multi-interpretabel vers overzetten. In zo'n geval moet hij vanwege de linguïstische grenzen van het Grieks een keuze maken.⁸ Op andere momenten is het mogelijk om een woord op twee verschillende manieren te interpunctueren. Beide opties bieden een zinnige weergave van het desbetreffende woord.⁹ Dit kan leiden tot een vertaling die goed te verdedigen is, maar wel afwijkt van de Masoretische vocalisatie (zie bijvoorbeeld de bespreking van עִמָּךְ in LXXPs 109,2). Af en toe is de

1. Over de verhouding van de LXXPss-vertaler tot LXXPen, zie J. Joosten (2008^a), 197-205 en 287-299 en S. Olofsson (2013), 625-643.

2. Zie A. Aejmelaeus (2001^b), 369; F. Austermann (2003) en E. Bons (2008), 454-455.

3. Zie S. Safrai (1987), 137-160 en M. Fishbane (1988), 83.

4. Zie R. Hanhart (1994), 98-102.

5. Zie M. Flasher (1912), 165-173.

6. Zie J. Barr (1967), 1-11.

7. Zie J. Barr (1967), 308. Hierbij moeten twee kanttekeningen gemaakt worden. Allereerst ligt tussen LXXPss en de schriftelijke fixatie van de Masoretische vocalisatie ongeveer duizend jaar. In de tweede plaats reflecteert de Masoretische vocalisatie een interpretatie van een ongevocaliseerde tekst. De Hebreeuwse consonantentekst is regelmatig multi-interpretabel waardoor de vertaler legitiem een verbum of nomen anders kan interpreteren dan andere lezers, bijvoorbeeld de Masoreten. Dit zegt dus niets over een bewuste interpretatie van de vertaler of een afwijkende Hebreeuwse Vorlage, cf. H. Gzella (2002), 57-63. Voor voorbeelden in LXXPss, zie M. Flasher (1912) en F. Austermann (2003), 93-100.

8. Zo struikelt de vertaler in Ps 141,4 over het polyseme woord לָחַם ('eten' of 'strijden'). Hij kiest voor 'eten' (συνδύσω, LXXPs 140,4). Ook woordscheiding veroorzaakt soms een andere vertaling dan de MT-lezing, vgl. LXXPs 4,3 βαρυκάρδιοι; ἴνα τί (כִּבְדִּי לֵב) in plaats van כְּבוֹדִי לִבְלִיָּה (MT).

9. Voor de verwisseling van שׁ met שׁ in de LXX, zie E. Tov (1997), 111-112. In Ps 9,6 lezen de Masoreten: 'U vernietigt de goddeloze' (אֲבִידֶה רָשָׁע). De vertaler vertaalt 'en de goddeloze gaat ten onder' (καὶ ἀπώλετο ὁ ἀσεβής). Hij leest geen Hif'il (2^e sing.), maar een Qal (3^e sing.) en een י in plaats van een א.

vertaler niet op de hoogte van de oorspronkelijke betekenis van een woord.¹ Dan zoekt hij zijn toevlucht tot de directe context om alsnog dit woord op een zinnige manier weer te geven.² Een enkele keer verandert of elimineert hij een consonant, bijvoorbeeld wanneer ook de directe context hem in de steek laat.³

Heeft de LXXPss-vertaler eenmaal een keus voor een equivalent gemaakt dan handhaaft hij consistent zijn beslissing. Daardoor heeft zijn overzetting een isomorf karakter. Ook legt hij door de keuzes nieuwe intertekstuele relaties tussen verschillende LXXPss (vgl. bijvoorbeeld de bespreking over een mogelijke relatie tussen LXXPs 109,2-3 en LXXPs 2,7).⁴ Verschillende geleerden wijzen op de invloed van een theologisch gemotiveerde exegese in het vertaalproces van LXXPss.⁵ Deze exegese heeft de semantiek en syntaxis van LXXPss beïnvloed.⁶ Om die reden is LXXPss nauw verwant met de vroegjoodse exegese.⁷

De LXXPss-vertaler zet poëtische teksten uit het Hebreeuws in het Grieks over. Deze poëtische teksten kenmerken zich onder andere door het veelvuldige gebruik van polyseme woorden.⁸ Door zijn keus voor stereotiepe equivalenten, die hij bij voorkeur aan LXXPen ontleent, keert slechts een (hoofd)aspect van een polyseem woord in de doeltekst terug.⁹ Dit heeft consequenties voor het bewaren van het genre van de brontekst. Daarnaast

1. Zie E. Tov (1984^b), 50-73; K. Reiß (1985), 36-40 en J. Barr (1990), 19-34.
2. De vertaler leest bijvoorbeeld in Ps 18,35 ונתתה in plaats van ונתתה. Hij zet נתן vaker met τίθημι over. Ook op andere plaatsen blijkt de vertaler de betekenis van נתן niet te weten. Om die reden neemt hij zijn toevlucht tot de directe context (ἐπιστηρίζω in LXXPs 37,3; vgl. voor πληθύνω in LXXPs 64,11 [Ps 65,10]) of een parallelplaats (voor ἐνπήγνυμι vgl. LXXPs 37,3 met LXXPs 31,4), anders dan R. Brucker (2011), 1544.
3. Bijvoorbeeld in LXXPs 38,2 waar het verbum שָׁמַר met τίθημι overgezet is. De reden van deze unieke weergave van שָׁמַר is de beeldspraak ('Ik zal mijn tong met een muilband in toom houden.'), die de dichter in vs. 2 hanteert. De woorden מַחֲסוֹת לִפִּי אֲשַׁמְרָה zijn vertaald met ἐθέμην τῷ στόματί μου φυλακὴν ('Ik stelde een wacht bij mijn mond op.'). Hiervoor laat de vertaler de ר van שָׁמַר vervallen (מַחֲסוֹת לִפִּי אֲשַׁמְרָה). In het Oude Testament staat het nomen מַחֲסוֹת alleen in Ps 39,2. De vertaler interpreteert מַחֲסוֹת vanuit het Aramees (חֲסִין).
4. Zo geeft hij רִיב in LXXPs 102,9 met ὀργίζομαι weer, waardoor de belijdenis (οὐκ εἰς τέλος ὀργισθήσεται) op gelijke hoogte staat met het gebed in LXXPs 78,5 (ἕως πότε, κύριε, ὀργισθήσῃ εἰς τέλος, ...).
5. Bijvoorbeeld M. Flasher (1912), 241-268; S. Olofsson (1990^b) en A. van der Kooij (2000), 366-379. Van geheel andere orde zijn de studies van H.M. Ervin (1962) en zijn leerling C.T. Fritsch (1973), 741-729 (Hebreeuwse paginering). Hun methodische benadering lijkt sterk op die van J. Schaper.
6. Bijvoorbeeld J.H. Sailhamer (1991), 3-41 en H. Gzella (2002).
7. Cf. H. Gzella (2001^a), 31-32.
8. Zie P.R. Raabe (1991).
9. Cf. S. Olofsson (2001), 296.

bieden polyseme woorden hem de legitieme mogelijkheid om contemporaine interpretaties in zijn doelttekst te verdisconteren zonder daarvoor de consonantentekst geweld aan te doen.¹ Op zulke momenten is het wel de vraag of deze interpretaties theologisch gemotiveerd zijn en ook of ze afkomstig zijn van de vertaler, zijn milieu of zijn traditie.

Een vertaler van de Tora is volgens Aristeas godvrezend en wijs.² Met het woord ‘wijsheid’ omschrijft Aristeas de attitude van een vertaler jegens God en de Tora. Deze grondhouding heeft hij door onderwijs en godsvrucht zich eigen gemaakt. Zijn opleiding en werkzaamheden zijn nauw gerelateerd aan de synagoge en school. Volgens Aristeas maken deze eigenschappen een vertaler bekwaam om de Tora in het Grieks weer te geven. Een LXX-vertaler combineert zijn kennis van de contemporaine theologie, vroegjoodse exegese en andere religies uitstekend met een adequate en punctuele vertaalvaardigheid.³ Daarbij overziet hij de consequenties van zijn vertaalkeuzes doorgaans goed.⁴ De combinatie van deze competenties is kenmerkend voor een Schriftgeleerde (סופר).⁵ De Schriftgeleerde is de opvolger van Mozes, de eerste Tora-uitlegger.⁶ Ook de LXXPss-vertaler is méér dan een steriele vertaler.⁷

3.1.3 Tekstoverlevering

De Codices Vaticanus (vierde eeuw), Sinaïticus (vierde eeuw) en Alexandrinus (vijfde eeuw) zijn de oudste complete handschriften van LXXPss. Deze handschriften hebben de oorspronkelijke tekst van LXXPss niet bewaard. De tekstoverlevering van LXXPss is uiterst complex, wellicht meer dan die van de overige LXX-boeken.⁸ Een complicerende factor is de arbeid

1. Cf. H. Gzella (2002), 27.

2. Zie G. Veltri (1994^a), 133-140 en M. Hengel (1994^b), 35-44; vgl. ook Aristeas (B.Ar. 32, 121 en 122); Josephus; Ezra 4 en Neh 8. B.Ar. verdedigt de autoriteit van een bestaande Griekse vertaling van de Pentateuch, cf. A. Pietersma (2003^b), 349 en B.G. Wright (2006), 50-57. Josephus' karakterisering van de LXXPen-vertalers verschilt van zijn beschrijving van een beroepsvertaler. Van een beroepsvertaler mag verwacht worden dat hij ad hoc een document of gesproken woord overzet. Van de LXX-vertalers moet congeniaal aan de joodse religie en voorvaderlijke tradities de Schrift in het Grieks overzetten, zie G. Veltri (1994^a), 131-133.

3. Zie F. Austermann (2000), 383-384 en H. Gzella (2002), 59.

4. Cf. A. van der Kooij (2000), 375-376. Volgens H. Gzella (2001^a), 33-34 is LXXPss ontstaan in kringen van de ‘maskilim-pazifistische Intellectuele, die ein Gegenwicht zum Waffengang der Makkabäer bildeten’ (42).

5. Cf. A. van der Kooij (1998^b), 219-224; (2000), 372-379 en (2013), 33-39 en E. Bons (2008), 470.

6. Cf. K. van der Toorn (2007), 80.

7. Zo bijvoorbeeld C. Rabin (1966), 1-26; S.P. Brock (1988), 87-98 en J. Barr (1990).

8. Zie A. Pietersma (1990), 262-286.

van revisoren tijdens de overlevering van de Hebreeuwse tekst van Psalmen vanaf de derde en tweede eeuw voor Christus. Door deze revisionele arbeid circuleren Hebreeuwse handschriften met verschillende lezingen.¹ Een van de gevolgen daarvan is het ontbreken van een uniforme en gezaghebbende tekst die de LXXPss-vertaler kan gebruiken voor zijn vertaling van Psalmen.² Hij stond dus voor het dilemma welk handschrift hij moest selecteren.³ Of hij heeft een van de Hebreeuwse handschriften gekozen of hij heeft meerdere handschriften geraadpleegd. In elk geval staat zijn vertaling dicht bij de latere MT-tekst.

Op dit moment is de enige gezaghebbende tekstuitgave van LXXPss de editie A. Rahlfs (1967). Deze editie wordt voor de analyse van de Griekse overzetting van Ps 110 gebruikt, maar aan deze editie kleven wel grote bezwaren.⁴ Uitgaven van oude en nieuwe manuscripten volgens hedendaagse wetenschappelijke maatstaven,⁵ recente tekstvondsten te Qumran, Massada, Nahal Hever, Wadi Murabba'at en Wadi Sdeir,⁶ nieuwe onderzoeksresultaten van de voortgaande bestudering van de versiones en de Hexapla,⁷ nieuwe opvattingen omtrent de status, omvang en datering van de recensie van Lucianus⁸ en van de versiones (m.n. de Syro-Hexapla) hebben nieuwe inzichten met betrekking tot de tekstoverlevering en de oorspronkelijke lezing van LXXPss opgeleverd. Ze vragen om een grondige herziening van Rahlfs' editie.

3.2 LXXPs 109

In deze paragraaf analyseer ik LXXPs 109. Allereerst presenteer en beschrijf ik de Griekse tekst (3.2.1). Vervolgens zet ik deze over in een Nederlandse vertaling (3.2.2). Daarna analyseer ik de structuur (3.2.3) en het

1. De arbeid van revisoren is onder andere het gevolg van een doorgaande interpretatie van de Hebreeuwse tekst, zie Ch. Perrot (1990), 149-159; G. Veltri (1994^b), 92-115 en L.H. Schiffman (1999), 44-56. Hun tekstingrepen is een van de oorzaken van tekstvarianten, zie E. Bickerman (1976), 137-166 en E. Tov (1997), 10-15.

2. Zie E. Tov (2000^b), 1-34.

3. Zie J. Barr (1990), 25-26 en M. Rösel (2008), 101.

4. Voor een kritische bespreking, zie bijvoorbeeld P.L. Hedley (1933), 57-72; R.J.V. Hiebert (1989), 179-234 en A. Pietersma (1990), 262-286 en (2000), 12-32.

5. O.a. de Papyrus Bodmer XXIV uitgegeven door R. Kasser & M. Testuz (1967) en de Papyri Chester Beatty XIII en XIV door A. Pietersma (1978).

6. Zie F.M. Cross (1975), 177-195 en E. Ulrich (2012), 54-59 en vooral het werk van P.W. Flint ((1995), (1997) en (2000)).

7. Zie R.J.V. Hiebert (1989) en D. Fraenkel (2000), 309-322.

8. Zie N.F. Marcos (1990), 219-229 en S. Kreuzer (2008), 239-253.

literaire karakter van de tekst (3.2.4). Ten slotte lever ik een kwantitatieve en kwalitatieve analyse van LXXPs 109 (3.2.5.1 en 3.2.5.2).

3.2.1 Tekst

Τῷ Δαυιδ ψαλμός

¹ Εἶπεν ὁ κύριος τῷ κυρίῳ μου Κάθου ἐκ δεξιῶν μου,
ἕως ἄν θῶ τοὺς ἐχθρούς σου ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου.

² ῥάβδον δυνάμεώς σου ἐξαποστελεῖ κύριος ἐκ Σιων,
καὶ κατακυρίευσεν ἐν μέσῳ τῶν ἐχθρῶν σου.

³ μετὰ σοῦ ἡ ἀρχὴ ἐν ἡμέρᾳ τῆς δυνάμεώς σου
ἐν ταῖς λαμπρότησιν τῶν ἁγίων •

ἐκ γαστροῦ πρὸ ἑωσφόρου ἐξεγέννησά σε.

ὥμοσεν κύριος καὶ οὐ μεταμεληθήσεται⁴

Σὺ εἰ ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδεκ.

⁵ κύριος ἐκ δεξιῶν σου συνέθλασεν ἐν ἡμέρᾳ ὀργῆς αὐτοῦ βασιλεῖς •

⁶ κρινεῖ ἐν τοῖς ἔθνεσιν, πληρώσει πτώματα,
συνθλάσει κεφαλὰς ἐπὶ γῆς πολλῶν.

⁷ ἐκ χειμάρρου ἐν ὁδῷ πίεται •

διὰ τοῦτο ὑψώσει κεφαλὴν.

3.2.2 Vertaling

Voor David. Een Psalm.

¹ De Kurios sprak tot mijn kurios: Zit aan mijn rechterhand,
totdat Ik jouw vijanden tot een voetbank voor jouw voeten zal gesteld hebben.

² Jouw machtige scepter zal de Kurios vanuit Sion uitstrekken.
Overheers in het midden van jouw vijanden!

³ Met jou (is) de heerschappij op de dag van jouw kracht,
in de glans van het heiligdom

uit de buik eerder dan Heosforos heb Ik je geschapen.

⁴ Kurios zwoer en het zal Hem niet berouwen: ‘Jij bent priester voor eeuwig net als Melchizedek.’

⁵ Kurios (is) aan jouw rechterhand, Hij verbrijzelde op de dag van zijn toorn koningen;

⁶ Hij zal oordelen onder de volkeren, Hij zal lijken voltallig maken, Hij zal hoofden van velen op aarde verbrijzelen.

⁷ Onderweg drinkt hij uit de wadi; daarom zal Hij een hoofd verhogen.

3.2.3 Structuur

Ps 110 bestaat uit twee strofen: vss. 1-4 en vss. 5-7. Beide strofen worden ingeleid door יהוה in combinatie met een verbum. De Godsnamen יהוה en אדני maken het belangrijkste verschil tussen beide delen. Beide namen zijn met κύριος weergegeven, waardoor dit significante verschil tussen de eerste en de tweede strofe in de vertaling weggevalen is. Nu valt alleen uit het zinsverband op te maken wie met kurios bedoeld wordt: God of David. Alleen het suffix (μου) maakt het verschil tussen beiden hoofdpersonen zichtbaar. De overgang van de eerste naar de tweede strofe wordt gemarkeerd door (ὁ) κύριος in combinatie met een verbum (εἶπεν ὁ κύριος, resp. ὁμοσεν κύριος).¹

LXXPs 109 verschilt op drie belangrijke punten van Ps 110. Zo moet in Ps 110,1 de koning op bevel van JHWH plaatsnemen aan zijn rechterhand, zolang JHWH strijdt tegen zijn vijanden. Wanneer zij verslagen zijn, mag zijn vorst heersen. Echter in LXXPs 109,1 zit κύριος aan de rechterhand van Κύριος op diens troon, *totdat* zijn vijanden door God aan hem onderworpen zijn. Terwijl κύριος op Gods troon zit, heerst Hij op Sion. In LXXPs 109 valt het zitten aan Gods rechterhand dus gelijk met het heersen op Gods troon. Het tweede verschil is de abrupte overgang van de tweede naar de derde persoon singularis in Ps 110,2, terwijl het grammaticale subject ongewijzigd blijft (deixis). In LXXPs 109,1^a en 4^b spreekt Κύριος in de directe rede. Maar in de overige verzen wordt consequent over Κύριος of tegen κύριος gesproken. Daardoor verschilt het vertelperspectief van LXXPs 109 van dat van Ps 110. Het derde verschil is dat Ps 110 alles vanuit JHWHs perspectief belicht. Hij spreekt. LXXPs 109 beschrijft alles vanuit het gezichtspunt van een anonieme spreker. In Ps 110 figureren twee personen, in LXXPs 109 drie: Κύριος (God), κύριος (David) en een anonieme derde spreker. De tekststructuur van LXXPs 109 is:

A.	vs. 1 ^a	anonieme spreker over Κύριος en κύριος
	vs. 1 ^b	Κύριος tot κύριος
	vs. 2 ^a	anonieme spreker over Κύριος
	vs. 2 ^b	anonieme spreker tot κύριος
	vs. 3	Κύριος tot κύριος
B.	vs. 4 ^a	anonieme spreker over Κύριος
	vs. 4 ^b	Κύριος tot κύριος
	vss. 5-7	anonieme spreker over Κύριος

1. Cf. A. Cordes (2006), 255.

3.2.4 Literair karakter

LXXPs 109 heeft slechts enkele poëtische eigenschappen van Ps 110 behouden. Zo wijst E. Bons op het homoioteleuton tussen τῶν ποδῶν σου (1^b) en τῶν ἐχθρῶν σου (2^b).¹ Ook in de weergave van de woorden ἐκ δεξιῶν μου is er sprake van homoioteleuton (1^a). De pronomina possessiva (σου en μου) creëren tussen de eerste drie verzen eveneens homoioteleuton. In drie verzen komt klankrijm voor: vs. 1 (εἶπεν ὁ κύριος τῷ κυρίῳ μου Κάθου ἐκ δεξιῶν μου, ἕως ἂν θῶ τοὺς ἐχθρούς σου ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου), vs. 3^a (μετὰ σοῦ ἡ ἀρχὴ ἐν ἡμέρᾳ τῆς δυνάμεώς σου) en vs. 6 (κρινεῖ ἐν τοῖς ἔθνεσιν, πληρώσει πτώματα, συνθλάσει κεφαλὰς ἐπὶ γῆς πολλῶν). Toch is het poëtische karakter van Ps 110 in LXXPs 109 grotendeels verloren gegaan. Dit roept de vraag op of de vertaler deze paar poëtische kenmerken van LXXPs 109 opzettelijk bewaard heeft.

3.2.5 Analyse

De analyse van LXXPs 109 start met een kwantitatieve analyse (3.2.5.1), gevolgd door een kwalitatieve analyse (3.2.5.2).² De kwantitatieve vergelijking analyseert het woordaantal en de consistentie van de keus van de vertaler voor een specifiek equivalent. Door het inventariseren van deze gegevens kan hopelijk het vertaalkarakter van LXXPs 109 vastgesteld worden.³ De kwalitatieve analyse concentreert zich vooral op de syntaxis, semantiek en morfologie. Met het verzamelen van de resultaten van deze analyse kan wellicht het karakter van de vertaaltechniek omschreven worden.⁴ Ten slotte onderzoek ik op welk niveau de vertaler zijn interpretatie van de brontekst in zijn doeltekst geïntegreerd heeft.⁵

3.2.5.1 Kwantitatieve analyse

Woordaantal

Ps 110 telt 95 segmenten, LXXPs 109 telt 102 segmenten. Van de vijfennegentig segmenten heeft de vertaler achtentachtig segmenten een op een overgezet. Tienmaal geeft hij een nomen of eigennaam in combinatie met een lidwoord weer, ondanks dat het Hebreeuwse segment onbepaald

1. E. Bons (2003), 129.

2. Voor het onderscheid tussen een kwantitatieve en kwalitatieve analyse, zie A. Aejmelaeus (1996), 1-22.

3. Zie J. Barr (1979), 18-29.

4. Zie E. Tov (1999), 85-94.

5. Zie J. Barr (1979), 29-44 en 48-49.

is of een suffix ontbreekt.¹ In vs. 1^c heeft hij de prepositie עַד met twee partikels overgezet (εἰς ἄν). In vs. 2^c heeft hij een copula (καὶ) en in vs. 4^c een verbum finitum (εἶναι) ingevoegd.² In vs. 3 keren de drie segmenten לך טל niet een op een in de vertaling terug. In vs. 4^d zijn drie segmenten (מלכי צדק) getranslitererd en tot één woord samengevoegd (Μελχισεδεκ). Dit leidt per saldo tot een verlies van twee segmenten. Ten slotte: de vertaler interpreteert דברתי (4) als een nomen (τάξις), voegt een lidwoord toe, maar vertaalt niet het suffix (*).

Nomen

Alle Hebreeuwse nomina in de eerste strofe zijn bepaald, als ze niet in een status constructus staan of met een prepositie verbonden zijn.³ Hetzelfde geldt voor bijna alle Griekse nomina in dit deel. In de tweede strofe wijkt de vertaler hiervan vijfmaal af (κύριος in vs. 4^a en 5^c niet meegerekend). Nu combineert hij bijna alle nomina met een prepositie of een geconjugerd lidwoord.⁴ In de overige gevallen geeft hij een nomen onbepaald weer zonder daarmee de verstaanbaarheid van de tekst geweld aan te doen.⁵

Verbum

De grammaticale regels van het Grieks dwingen de vertaler om het tempus van een verbum duidelijk weer te geven. Daardoor loopt hij het risico om de doeltekst een ander karakter te geven dan de brontekst.⁶ Wanneer LXX-vertalers in prozateksten het tempus determineren, geven de woordbetekenis en de directe context voor hen de doorslag.⁷ Voor het vertalen van poëtische literatuur ligt dit anders, omdat in deze teksten de inhoud en de directe context op dit punt meestal onduidelijk blijft. In de LXX is een

1. Vgl. de vss. 1^a, 1^c, 3^a, 3^b, 3^c (2x), 4^d en 6^a. Het Hebreeuwse lidwoord functioneert anders dan het Griekse lidwoord. De vertaling is afhankelijk van de vertaalopvattingen van de vertaler, cf. E. Tov (1997), 162.
2. In LXXPss is καὶ op meerdere plaatsen ingevoegd, bijvoorbeeld LXXPs 29,6; LXXPs 66,3 en LXXPs 112,7.
3. De volgende nomina zijn onbepaald: ἱερεὺς (4^c), βασιλεῖς (5^b), πτόματα (6^b), κεφαλὰς (6^c) en κεφαλὴν (7^b); vanwege de directe rede is ἱερεὺς (4^c) onbepaald.
4. In het Attisch staat het pronomen vaak voor het nomen. Het Hebreeuws gebruikt daarvoor het suffix. Van de 2270 gevallen in LXXPss staat op ongeveer twintig plaatsen het enclitisch pronomen voor het corresponderende woord. Bij de overige verzen handhaaft de vertaler de woordvolgorde van de brontekst.
5. Vgl. ῥάβδον δυνάμεώς (2^a), ἡμέρα (3^b), ἐωσφόρου (3^c), ἡμέρα en ὀργῆς (5^b), πτόματα (6^b), κεφαλὰς (6^c), γῆς en πολλῶν (6^d), ὀδῶ (7^a) en κεφαλὴν (7^b).
6. Cf. J. Schreiner (1968), 365-366.
7. Cf. J. Barr (1987), 386.

Hebreeuws imperfectum vaak met een aoristus en een imperfectum consecutivum met een futurum overgezet.¹ In LXXPs 109 zijn op twee na alle imperfecta met een futurum² en alle perfecta met een aoristus indicativus weergegeven. De voorkeur van de vertaler voor een futurum staat niet op zichzelf. Zijn voorkeur hiervoor is namelijk ook in andere LXX-boeken aanwijsbaar, vooral in teksten die spreken over de koning JHWH of JHWHs koningschap.³ Hetzelfde geldt ook voor de vertaling van het nomen יְהוָה met het verbum ἐξεγέννησά σε (vs. 3^c). De modus van κάθου (imp.) in vs. 1^a, van κατακυρίεue (imp.) in vs. 2^b en van ἂν θῶ (aor. con. futuralis) in vs. 1^b is deels door de directe context ingegeven, deels het gevolg van de interpretatie van de vertaler. Ten opzichte van de brontekst is de doeltekst in vs. 2^c met καὶ uitgebreid.⁴ Ten slotte is het tempus van het werkwoord κατακυρίεue (imp.) door de invoeging van de copula afhankelijk van het verbum finitum ἐξαποστελεῖ (fut.).

Samenvattend: de Vorlage van LXXPs 109 staat zeer dicht bij de MT.⁵ Ondanks de linguïstische grenzen realiseert de vertaler een isomorfe vertaling van Ps 110.⁶

3.2.5.2 Kwalitatieve analyse

Opschrift

Τῷ Δαυιδ ψαλμός

In LXXPss voltrekt zich een ‘Davidisering’ van de opschriften. Dit proces is al begonnen vóór het overzetten van Psalmen in het Grieks. Het proces voltrekt zich bijvoorbeeld door het homogeniseren of uitbreiden van ver-

1. Cf. J. Barr (1987), 387.

2. Vgl. ἐξαποστελεῖ (2^b), μεταμεληθήσεται (4^b), κρινεῖ (6^a), πληρώσει (6^b), συνθλάσει (6^c), πίεται (7^a) en ὑψώσει (7^b). De uitzonderingen zijn תִּשָּׂא (1^b), dat met de coniunctivus ἂν θῶ vertaald is en עָבַד (4^a), dat met de aoristus ὤμοσεν overgezet is.

3. Zie O. Camponovo (1984), 398-400.

4. Voor meer voorbeelden van invoegingen van conjuncties, pronomina, numeralia, negaties, vormen van εἶναι en preposities in LXXPss om de verstaanbaarheid te bevorderen, zie F. Austermann (2003), 50-55.

5. Cf. E. Zenger (2008*), 542.

6. Cf. F.W. Mozley (1905), xv; S. Olofsson (1996), 217-237 en F. Austermann (2003), 47vv. Deze kwalitatieve typering bedoelt iets anders dan ‘een letterlijke vertaling’, zie S. Olofsson (1992), 14-30.

schillende opschriften met de naam van David.¹ Het is een onderdeel van een bredere ontwikkeling die al in de derde eeuw voor Christus begonnen is.²

Ook op andere momenten vindt in LXXPss-opschriften een homogenisering plaats, bijvoorbeeld door het overzetten van verschillende Hebreeuwse woorden met hetzelfde equivalent: ψαλμός. Een van die woorden is זמר; een woord dat oorspronkelijk het zingen onder begeleiding van blaas- en/of snaarinstrumenten betekent. Het verbum ψάλλω betekent oorspronkelijk het tokkelen op een snaarinstrument (ψαλτήριον). Pas in een latere fase krijgt het werkwoord de betekenis van het zingen onder begeleiding van een harp of citer. De vertaler handhaaft consistent het onderscheid tussen de ḥ-genitivus en de ḥ-dativus.³ In het opschrift heeft hij de prepositie ḥ met een dativus overgezet. Zijn vertaling staat niet voor het Davidisch auteurschap (nota auctoris), maar verwijst naar David die in deze psalm toegeproken wordt. Deze vertaalkeus is een indicatie voor zijn interpretatie van LXXPs 109.

Vers 1

Εἶπεν ὁ κύριος τῷ κυρίῳ μου Κάθου ἐκ δεξιῶν μου,

In de LXX is נאם altijd met (τάδε) λέγειν of φάναι vertaald.⁴ Voor de uitdrukking יהוה נאם bezit de LXX geen vast equivalent. De uitdrukking τάδε λέγει κύριος staat bijvoorbeeld ook voor כה אמר (οὕτως λέγει).⁵ Hoewel נאם in Psalmen alleen in Ps 36,2 en Ps 110,1 staat, is het op beide plaatsen toch verschillend vertaald (φάναι, resp. λέγειν).

1. Het opschrift τῷ Δαυὶδ in LXXPs 32; LXXPs 103 en LXXPs 136 heeft geen equivalent in Psalmen. De lezing van LXXPs 32 wordt door 4Q98 (לדוד שיר מזמור) gesteund, die van LXXPs 103 door 11Q5 (לדוד), zie E. Ulrich (2010), 636 en 664. Zo goed als zeker zijn verschillende opschriften in LXXPss niet van de hand van de vertaler, maar van later datum, cf. A. Pietersma (1980), 213. Voor een afwijkend standpunt, zie R. Stichel (2001), 149-162. Voor een bespreking van de LXXPss-opschriften, zie M. Rösel (2001), 125-148.

2. Zie M. Kleer (1996).

3. Vgl. bijvoorbeeld LXXPs 16,1 προσευχή τοῦ Δαυὶδ (Ps 17,1: תפלה לדוד); LXXPs 25,1; LXXPs 26,1; LXXPs 27,1; LXXPs 34,1 en LXXPs 37,1 τοῦ Δαυὶδ (Ps 26,1; Ps 27,1; Ps 28,1; Ps 33,1 en Ps 36,1: לדוד); LXXPs 71,1 εἰς Σαλωμων (Ps 72,1: לשלמה); LXXPs 89,1 προσευχή τοῦ Μωυση (Ps 90,1: תפלה למשה) en LXXPss 119-133 ὡδὴ τῶν ἀναβαθμῶν (Pss 120-134: שיר למעלות). Op vijf plaatsen in LXXPss is לדוד met τοῦ Δαυὶδ (gen. auct.) vertaald (LXXPs 25; 26; 27; 34 en 36). Dit opschrift is een (latere) revisie van τῷ Δαυὶδ, zie A. Pietersma (1996), 213-226.

4. In de LXX is נאם bijna 120x met (τάδε) λέγειν (inf. pres.) en ongeveer 40x met φάναι (inf. pres.) overgezet. Uitzondering is 2 Sam 23,1 (πιστός), waar de consonanten (נאם-נאם) verwisseld zijn (metathesis), zie E. Tov (1997), 142.

5. Cf. S. Olofsson (1990^b), 123; contra M. von Nordheim (2008), 173.

De vertaler handhaaft de woordvolgorde door נאם יהוה לאדני met εἶπεν ὁ κύριος τῷ κυρίῳ μου weer te geven. Met uitzondering van twaalf plaatsen zet hij יהוה of יה overal met (ὁ) κύριος over.¹ In LXXPss is ὁ κύριος in sommige gevallen een equivalent van אל (18x) of אלהים (23x). De vertaler volgt een bestaande mondelinge traditie, wanneer hij in plaats van יהוה of אלהים of אדני leest (vgl. de Qe're). Het is ook goed mogelijk dat op deze plaatsen de hand van een christelijke revisor zichtbaar is.²

Het nomen אדני is een polyseem woord. De context bepaalt de betekenis van dit nomen. Daarom is אדני in de LXX met verschillende woorden weergegeven (o.a. ἀνὴρ, ἄρχων, δεσπότης of κύριος). Voor de LXXPen-vertalers is (ὁ) κύριος een gelijkwaardig equivalent van יהוה en אדני.³ De LXXPss-vertaler zet אדני consequent met κύριος over; ook op die plaatsen waar אדני staat voor een afgod (LXXPs 11,5) of Jozef (LXXPs 104,21).⁴ Voor joodse lezers betekent κύριος niet per definitie יהוה, zeker niet wanneer κύριος tweemaal kort achter elkaar staat. In de vroegjoodse literatuur wordt bijvoorbeeld ook een koning met κύριος aangesproken. Deze aanspraak onderkent zijn koninklijke waardigheid.⁵ In LXXPs 109,1 wordt David om die reden met deze titel aangesproken.

1. Vgl. ook het overzicht van T. Muraoka (2016), 17-20. In LXXPs 68,32; LXXPs 69,2 en LXXPs 97,4 is יהוה met ὁ θεός vertaald. In LXXPs 68,32 en LXXPs 69,2 staat κύριος in de vocativus. Met het eenmalig vertalen van יהוה met ὁ θεός synchroniseert de vertaler LXXPs 68,32 met de overige plaatsen in LXXPss. Bijna overal is de combinatie יהוה הררעו weergegeven met ἀλαλάζω + ὁ θεός (LXXPs 46,1; LXXPs 65,1; LXXPs 80,1 en LXXPs 94,1); met uitzondering van LXXPs 99,1. Hier zijn de woorden כל הארץ ליהוה כל הררעו met ἀλαλάζετε τῷ κυρίῳ, παῶν ἡ γῆ overgezet (vgl. LXXPs 97,4). Met zijn keus handhaaft de vertaler in de doeltekst het onderscheid tussen כל הארץ ליהוה כל הררעו en כל הארץ לאלהים כל הררעו in Ps 66,1 (vgl. LXXPs 65,1 ἀλαλάζετε τῷ θεῷ, πᾶσα ἡ γῆ).
2. Net als andere LXX-boeken heeft ook LXXPss een of meerdere christelijke revisies ondergaan. In deze periode wordt יהוה in Hebreeuwse teksten weergegeven met vier punten, met יי in een Aramese tekst (Pap. Oxyr. 7.1007) of in een Aramese tekst weergegeven met אדני. In Griekse teksten wordt יהוה overgezet met een Aramees schrift (Pap. Fouad 266), weergegeven met een Oud-Hebreeuwse schrift (8HevXIIgr), met ΙΑΩ (4Q120), met ΠΙΠΙ (vgl. Aq en Symm) of κύριος (Pap. Oxyr. 656). Opmerkelijk is de lezing van Codex Casselanus. Deze codex vocaliseert אדני ('Adonay') in plaats van אדני ('adony'). Sommige handschriften lezen zelfs ליהוה in plaats van אדני.
3. Zie A. Pietersma (1984), 95-98.
4. Op drie plaatsen in LXXPss staat κύριος voor אדני en is het een titel van יהוה (LXXPs 44,12; LXXPs 104,21 en LXXPs 122,2). Buiten LXXPss staat ὁ κύριος ook voor בעל (vgl. LXXGen 49,23; LXXEx 21 en 22 (11x); LXXRich 19,22vv.; LXXJes 1,3 en LXXJer 31,39) en גביר (LXXGen 27,29 en 37), מרא (vgl. Dan^{Theod} 2,47; 4,16 [19], 21 [24] en 5,23) en שליט (Dan^{Theod} 4,14 [17]). Bedoelt בעל een heidense god dan geven de LXX-vertalers בעל weer met een eigenaam (ὁ/ἡ Βάαλ) of een interpreterende weergave (εἰδωλον of αἰσχύνη).
5. Zie W. Foerster & G. Quell (1938), 1040-1045.

Van de in totaal negenenvijftig locaties waar אדני in Psalmen staat, is het suffix י alleen in LXXPs 15,2 en LXXPs 109,1 met het suffix μου overgezet.¹ In LXXPs 15,2 zijn de woorden אמרת ליהוה אדני אתה met εἶπα τῷ κυρίῳ Κύριός μου εἶ σύ vertaald. Hier spreekt David tot JHWH. In LXXPs 15,2 is het lidwoord de tweede keer weggelaten vanwege de directe rede. In LXXPs 109,1 geeft het lidwoord de prepositie ἡ weer. Om die reden is het lidwoord geconjugéerd in de dativus (εἶπεν ὁ κύριος τῷ κυρίῳ).² Volgens de vertaler geeft de prepositie ἡ het indirect object aan. In vergelijkbare situaties hebben de LXXPen-vertalers dezelfde keus gemaakt.³ Het lidwoord en het suffix maken in LXXPs 109 hét onderscheid tussen κύριος (אדון) en Κύριος (יהוה). Met het vertalen van het suffix en het overzetten van de prepositie in het lidwoord handhaaft de vertaler in LXXPs 15,2 en LXXPs 109,1 het principiële verschil tussen JHWH en David. Daardoor creëert hij onbedoeld interpretatiemogelijkheden, die hij met zijn vertaalkeus juist wil voorkomen (zie hdst. 5).⁴

Met zijn keus voor κάθηναι ('zitten') geeft de vertaler de algemene betekenis van ישב weer. LXXPs 109 handhaaft het beeld van een koning die op Gods troon zit.⁵ Op alle achtendertig plaatsen waar in Psalmen ימין/ימיני staat, heeft hij het woord consequent met ἡ δεξιά (μου) overgezet. Omgekeerd is ἡ δεξιά (μου) in LXXPs het enige equivalent van ימין/ימיני. In het eerste en vijfde vers kiest de vertaler voor dezelfde prepositie (ἐκ δεξιῶν), ondanks dat ימיני in vs. 1 in combinatie met de prepositie ל en in vs. 5 in combinatie met het voorzetsel על staat. Door deze vertaalkeus is het nuancesverschil tussen ימיני en על-ימיני verloren gegaan.⁶

1. Vgl. LXXGen 24,27 Εὐλόγητὸς κύριος ὁ θεὸς τοῦ κυρίου μου Αβρααμ (...) τοῦ κυρίου μου (...) τοῦ κυρίου μου voor אדני (...) אדני (...) אברהם אדני אלהי אברהם.

2. Wordt יהוה overgezet dan is κύριος vaak bepaald en vervoegd in de dativus (τῷ κυρίῳ), A. Pietersma (1984), 93-95. Naast Ps 110 komt de combinatie לאדני waarmee JHWH bedoeld wordt, zevenmaal in het Oude Testament voor. De LXX-vertalers vertalen deze combinatie op vier manieren: τῷ κυρίῳ (LXXPs 21,31; LXXMal 1,14 en Dan^{Theod} 9,9/LXXDan 9,9), de vocativus κυριε (LXXGen 18,30 en 32), onbepaald en in de genitivus: κυρίου (LXXJes 28,2) en bepaald met ἐπὶ (acc.): ἐπὶ τὸν κύριον (LXXPs 129,6).

3. Zie A. Pietersma (1984), 95-97.

4. Vermoedelijk heeft Symm om die reden לאדני met τῷ δεσπότη μου overgezet.

5. In LXXPs is het verbum ישב eenmaal met het nomen ἡ καθέδρα overgezet (LXXPs 138,2); op de overige plaatsen met (κατ)οικίζειν (23x), (συγ)καθίζειν (10x), (ἐγ)κάθηναι (6x) en (δια)μένειν (3x). De vertaling met (δια)μένειν komt alleen in de stereotiepe uitdrukking (δια)μενεῖ εἰς τὸν αἰῶνα voor. De verba καθήμαι en κατοικίζειν staan in LXXPs alleen voor ישב.

6. Zo staat de uitdrukking ἐκ δεξιῶν voor לימיני (LXXPs 44,10), מימיני (LXXPs 90,7) en על-ימיני (LXXPs 108,6). Een uitzondering is LXX1Kron 6,24 [1 Kron 6,39] waar על-ימיני met ἐν δεξιῶν αὐτοῦ vertaald is.

ἕως ἄν θῶ τοὺς ἐχθρούς σου ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου.

De vertaler geeft het verbum הָשׁ op vijftientwintig plaatsen weer met de verba τίθημι, διατιθήμι, κατατιθήμι, συνεπιτιθήμι, προτιθήμι of προστιθήμι. In LXXPs 109,1 staat het partikel ἕως in combinatie met τίθημι en ἄν (coniunctivus futuralis). Het accent valt op het moment waarop de handeling voltooid is ('totdat uw vijanden aan uw voeten liggen'). In vergelijking met Ps 110,1 staan de coöperatie en participatie van de koning in JHWH's regering nu dus in een ander licht. Ps 110 benadrukt het realiseren van Gods belofte aan zijn koning zolang hij aan Gods rechterhand zit. In LXXPs 109 volgt het een op het ander. De koning neemt plaats aan Gods rechterhand en heerst over zijn vijanden, totdat ze door God aan zijn voeten onderworpen zijn. De coniunctivus futuralis staat in een temporele bijzin. Door de combinatie met de algemene betekenis van κάθημαι verschilt de vertaling ook hier ten opzichte van de brontekst.¹ Nu is de horizon verschoven van JHWH's belofte van zijn bijstand in Davids huidige strijd tegen zijn vijanden (Ps 110) naar Gods toekomstige overwinning over Davids vijanden (LXXPs 109).

Conform de overige LXX-boeken geeft ook de vertaler op alle tweeënzestig plaatsen אֵרִיב/אֵרִיבָה met het nomen ἐχθρός of het participium van ἐχθραίνω weer. In Ps 110 staat de prepositie ל in combinatie met שׂית ('stellen tot'). Het verbum τίθημι (c. acc.) behoeft geen prepositie. Om die reden is het Hebreeuwse voorzetsel niet weergegeven. Omdat de vertaler het woordaantal zoveel als mogelijk is handhaaft, zet hij de prepositie ל met het lidwoord over (τῶν). Deze keus veroorzaakt twee lichte wijzigingen in de vertaling van de uitdrukking הָדָם לְרַגְלֶיךָ.² Allereerst kiest de vertaler niet voor een dativus (τοῖς), maar voor een genitivus (τῶν ποδῶν). In de tweede plaats suggereert deze genitivus een status constructus, maar geen combinatie van een nomen met de prepositie ל zoals in Ps 110,1. De genitivus is een genitivus objectivus ('een voetbank voor uw voeten').

1. Zie T. Muraoka (2016), 319.

2. Volgens E. Bons (2003), 129 hoort aan het slot van vs. 1 een dativus (τοῖς ποδὶν σου) te staan in plaats van een genitivus (τῶν ποδῶν σου). Hij wijt deze afwijkende vertaling aan stilistische motieven die de vertaler hier parten spelen. Het nomen הָדָם komt in het Oude Testament zesmaal voor, altijd in combinatie met רַגְלִי (st. constr.). In LXXPs 98,5 en LXXPs 109,1 is het weergegeven ὑποπόδιον τῶν ποδῶν, cf. LXXJes 66,1 en LXXKlg 2,1. Met uitzondering van LXXPs 131,7 (οὗ ἔστησαν οἱ πόδες αὐτοῦ) en LXX1Kron 28,2 (στάσιν ποδῶν) is הָדָם לְרַגְלִי overal vertaald met ὑποπόδιον τῶν ποδῶν.

Vers 2

ῥάβδον δυνάμεώς σου ἐξαποστελεῖ κύριος ἐκ Σιών,

Het woord מטה komt in Psalmen naast Ps 110,1 alleen in Ps 105,16 voor. In deze psalm is מטה onderdeel van de uitdrukking מטה לחם שבר ('de staf des broods verbreken').¹ De vertaler zet deze woorden met de stereotiepe Griekse uitdrukking συντρίψω στήριγμα ἄρτου over. In Ps 110,1 vertaalt hij מטה met ῥάβδος. Met zijn keus harmoniseert hij מטה met de zeven andere plaatsen in Psalmen waar שבט staat. Een van deze plaatsen is LXXPs 2,9. In zijn bespreking van LXXPs 109,2 concludeert E. Bons 'dass Gott den irdischen König gleichsam als seinen Bevollmächtigten mit dem ῥάβδος ausrüstet, mit den er die schon in V.1a angekündigte Unterwerfung der Feinde (ἐχθροί) ausführt'.² Voor deze stelling verwijst hij naar LXXPs 2,9 en LXXPs 44,7. Maar Bons' opmerking over de identiteit van de aardse koning is te snel gemaakt. De vertaler geeft zijn brontekst isomorf weer. Om die reden heeft hij deze vertaalkeus gemaakt. Zijn vertaling biedt anderen na hem de mogelijkheid om tussen LXXPs 2,9 en LXXPs 109,2 een intertekstueel verband te leggen (potentiële exegese).³

Zoals al eerder is opgemerkt, geeft de LXXPss-vertaler zelden een Hebreuws nomen of verbum met verschillende Griekse equivalenten weer. Een van de uitzonderingen is zijn weergave van het nomen עז, een woord dat vierenveertigmaal in Psalmen staat. De vertaler heeft עז met elf nomina en twee verschillende verba overgezet. In LXXPs 109,2 kiest de vertaler voor ἡ δυνάμεις. Dit woord staat in LXXPss bijna overal voor חיל (o.a. vs. 3), גבורה of צבא. In vs. 2 is עז met dezelfde equivalent overgezet als חיל in

1. LXXPs 105,16 correspondeert met LXXEz 4,16; 5,16 en 14,13 (συντρίψω στήριγμα ἄρτου); vgl. S. Seiler (2011°), 1796.

2. Zie E. Bons (2003), 130 en (2011), 1813.

3. Vgl. ook de gedachtesprong die J. Schaper (2011), 266 en 283 maakt door achter de vertaling van LXXPs 109,2 de invloed van LXXEx 4,20 te bespeuren. Op een aantal punten verschilt Jes 11,1 van LXXJes 11,1, onder ander in de Masoretische vocalisatie van חטף (חָטַף) en de vertaling in LXXJes met ῥάβδος. Dit verschil herleidt Schaper tot drie messiaanse teksten: LXXJes 11,1; LXXPs 44,7 en LXXPs 109,2. Volgens hem e.a. vormen die in de intertestamentaire periode een cluster van messiaanse teksten. Volgens hem heeft de vertaalkeus voor ῥάβδος in LXXEx 4,20 de overzetting van deze verzen beïnvloed, waaronder die van LXXPs 109,2 (intertekstualiteit). De term ῥάβδος in deze cluster messiaanse verzen betekent 'königlich-messianisches Zepters', aldus J. Schaper (2006), 376-378. Hij beroept zich daarvoor op W. Horbury (1998^b), 46-51 en 92-93. Horbury wijst op de invloed van messiaanse thema's uit de Pentateuch tijdens de overzetting van de overige Bijbelboeken in het Grieks, m.n. op de profeten. Hij stelt echter nergens het onderwerp intertekstualiteit aan de orde.

vs. 3^b. Met zijn vertaalkeus verbindt hij de uitdrukking $\rho\acute{\alpha}\beta\delta\omicron\nu\ \delta\upsilon\nu\acute{\alpha}\mu\epsilon\omega\varsigma$ σου met $\acute{\epsilon}\nu\ \eta\mu\acute{\epsilon}\rho\alpha\ \tau\eta\varsigma\ \delta\upsilon\nu\acute{\alpha}\mu\epsilon\omega\varsigma$ (3^b). De staf van zijn macht manifesteert zich op de dag van zijn macht. Nu is $\delta\upsilon\nu\acute{\alpha}\mu\epsilon\omega\varsigma$ een attribuut van God conform het woordgebruik van $\delta\upsilon\nu\acute{\alpha}\mu\iota\varsigma$ in de hellenistische tijd.¹

Op zeventien van de vijftientig plaatsen waar $\pi\lambda\omega$ in Psalmen staat, kiest de vertaler voor $\acute{\epsilon}\xi\alpha\pi\omicron\sigma\tau\epsilon\lambda\epsilon\iota$. Op de overige acht plaatsen vertaalt hij $\pi\lambda\omega$ met $\acute{\alpha}\pi\omicron\sigma\tau\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega$. Wanneer hij $\pi\lambda\omega$ niet met $\acute{\epsilon}\xi\alpha\pi\omicron\sigma\tau\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega$ of $\acute{\alpha}\pi\omicron\sigma\tau\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega$ weergeeft, is dit vanwege stilistische motieven. Betekent $\pi\lambda\omega$ ‘het zenden van iets of iemand naar/tot’, dan kiest de vertaler voor $\acute{\alpha}\pi\omicron\sigma\tau\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega$. Op dat moment is JHWH of een mens het grammaticale subject (vgl. LXXPs 58,1 en LXXPs 104,20). Betekent $\pi\lambda\omega$ ‘het uitstrekken of zenden vanuit de hoogte naar beneden’ dan kiest hij voor $\acute{\epsilon}\xi\alpha\pi\omicron\sigma\tau\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega$.² In dat geval is JHWH het subject. Tussen $\acute{\epsilon}\xi\alpha\pi\omicron\sigma\tau\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega$ en $\acute{\alpha}\pi\omicron\sigma\tau\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega$ bestaat in LXXPss terdege een betekenisverschil.³

Overall in LXXPss is de prepositie $\pi\alpha$ door $\acute{\epsilon}\kappa$ + gen. vertaald, zo ook in LXXPs 109,3^d en 7^a. Vanuit Sion strekt JHWH de machtige staf van de koning uit, terwijl hij zijn koning beveelt om in het midden van zijn vijanden te heersen. De combinatie van $\acute{\epsilon}\xi\alpha\pi\omicron\sigma\tau\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega$ met $\acute{\epsilon}\kappa\ \Sigma\iota\omicron\nu$ benadrukt de distantie tussen JHWH en zijn koning aan de ene kant en tussen de vijanden van zijn koning aan de andere kant. Nu heersen God en zijn koning over de vijanden. De vertaler legt hier een ander accent dan Ps 110,2. Dit vers benadrukt de locatie Sion waar JHWH en zijn koning heersen. De vertaler

1. Cf. H.D. Betz (1999), 267-270.

2. Meer dan de andere LXX-vertalers heeft de LXXPss-vertaler een voorliefde voor verba in combinatie met $\acute{\epsilon}\xi$ -. Zo staat bijvoorbeeld het werkwoord $\acute{\epsilon}\xi\alpha\gamma\gamma\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega$ in de LXX alleen in LXXPss en in LXXSpr 12,16. Het verbum is in LXXPs 55,9 een equivalent van $\pi\sigma\epsilon\lambda$ (Pi'el), en van $\pi\sigma\epsilon\lambda$ (Qal). Een ander voorbeeld is $\acute{\epsilon}\xi\alpha\nu\acute{\alpha}\tau\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega$. Dit verbum staat met uitzondering van LXXGen 2,9 alleen in LXXPss. Het werkwoord is een equivalent van $\pi\alpha\tau\epsilon$ (Hif'il) in LXXPs 103,14; LXXPs 131,17 en LXXPs 146,8 en in LXXPs 111,4 voor $\pi\alpha\tau\epsilon$. Andere voorbeelden zijn: $\acute{\epsilon}\xi\alpha\sigma\theta\epsilon\nu\acute{\epsilon}\omega$ in LXXPs 63,9 voor $\kappa\alpha\tau\epsilon$ (Hif'il); met uitzondering van LXXEx 7,28 ($\kappa\alpha\tau\epsilon$), komt $\acute{\epsilon}\xi\epsilon\pi\epsilon\upsilon\gamma\omicron\mu\alpha\iota$ in de LXX alleen voor in LXXPs 44,2 ($\psi\alpha\tau\epsilon$); LXXPs 118,171 ($\kappa\alpha\tau\epsilon$ (Hif'il)); LXXPs 143,13 ($\pi\alpha\tau\epsilon$ (Hif'il)) en LXXPs 144,7 ($\kappa\alpha\tau\epsilon$ (Hif'il)).

3. Contra K.H. Rengstorf (1957), 405. J. Lust, E. Eynikel & K. Hauspie (2003), 211 en T. Muraoka (2009), 247 merken het betekenisverschil tussen $\acute{\epsilon}\xi\alpha\pi\omicron\sigma\tau\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega$ en $\acute{\alpha}\pi\omicron\sigma\tau\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega$ niet op. Voor een identiek gebruik van $\acute{\epsilon}\xi\alpha\pi\omicron\sigma\tau\acute{\epsilon}\lambda\lambda\omega$ in het Nieuwe Testament, zie J.D.G. Dunn (2003), 39. De tekstoverlevering van dit vers levert een gevarieerd beeld op. R, $\aleph^a$ en T lezen $\acute{\epsilon}\xi\alpha\pi\omicron\sigma\tau\epsilon\lambda\lambda\epsilon\iota$ (pres. med.); Papyrus Bodmer XXIV $\acute{\epsilon}\xi\alpha\pi\omicron\sigma\tau\epsilon\lambda\lambda\omicron\nu$ (aor. med.) en Bo Sa S A'' R'' GaHi Tertullianus (adv.Marc. V 9) Cyprianus en Sy $\acute{\epsilon}\xi\alpha\pi\omicron\sigma\tau\epsilon\lambda\epsilon\iota$ (fut.); Bo R'' GaHi en Tertullianus (adv.Marc. V 9) en Bo R'' GaHi en Tertullianus (adv.Marc. V 9) en Cyprianus missen het suffix $\tau\epsilon$ - ($\gamma\eta\lambda\omega$). $\aleph^a$ T lezen $\acute{\epsilon}\xi\alpha\pi\omicron\sigma\tau\epsilon\lambda\lambda\epsilon\iota\ \sigma\omicron\iota$ en Sa $\acute{\epsilon}\xi\alpha\pi\omicron\sigma\tau\epsilon\lambda\epsilon\iota\ \sigma\epsilon$.

onderstreept met de herhaling van ἐκ dat uitsluitend JHWH de machtige staf van de koning op Sion uitstrekt.¹

καὶ κατακυρίεψε ἐν μέσῳ τῶν ἐχθρῶν σου.

Het verbum יָשַׁל (impf.) is overgezet met het werkwoord ἐξαποστελεῖ (fut.). De conjunctie καὶ (καὶ-consecutivum) verbindt dit verbum met κατακυρίεψε (imp.).² In LXXPs is יָשַׁל driemaal met κατακυρίεψω weergegeven en een keer met het nomen ἡγεμόνες (LXXPs 67,28).³ Het werkwoord is in LXXPs 9,26 een equivalent van פָּחַ (Hif'il), in vs. 31 van עָצַם en in LXXPs 118,133 van שָׁלַח (Hif'il). Met zijn keus voor κατακυρίεψω onderscheidt de vertaler zich op twee punten van andere LXX-vertalers. Dit verbum is een relatief laat woord en vaak een synoniem van δεσπόζω en κυριεύω.⁴ Wanneer JHWH in Psalmen het grammaticale subject is, kiest de vertaler consistent voor δεσπόζω.⁵ Het tweede onderscheid is het betekenisverschil dat hij maakt tussen κατακυρίεψω, κυριεύω of ἄρχω, waarmee hij het karakter van de heerschappij typeert. Het werkwoord κατακυρίεψω betekent de onderwer-

1. Voor de combinatie van ἐξαποστέλλω met ἐκ Σιών, vgl. LXXPs 19,3; voor de combinatie ἐξαποστέλλω met ἐξ οὐρανοῦ, vgl. LXXPs 56,4 en voor ἐξαποστέλλω in combinatie met ἐξ ὕψους, zie LXXPs 143,7.
2. Een Hebreeuws manuscript leest ook יָשַׁל, vgl. ook de Targum. De vertaling van de Syriaca (ܡܫܠܝܢ) veronderstelt de lezing יָשַׁל en uniformeert vermoedelijk dit werkwoord met de voorafgaande yiqtol-vorm (יָשַׁל). E' leest κατακυρίευσον en ms 55 κατακυριευσει; vgl. مَسَلَحِي in de Syro-Hexapla. Zij interpretern יָשַׁל als een 3^e sing. waarvan het grammaticale subject κύριος is; vgl. de tekstoverlevering van de Latijnse vertaling: GaAug *dominare* (imp. sing.), La^G en Cyprianus *dominaberis* (2^e sing.) en La^R en Tertulianus *dominabitur* (fut. 3^e sing.).
3. In LXXPs 67,28 kiest de vertaler voor ἡγεμόνες. Hij leest niet מָדָר, maar מָדָר (ptc.), contra BHS t.p.
4. Is JHWH het grammaticale subject van מָשַׁל dan kiest de vertaler voor δεσπόζω (vgl. LXXPs 21,29; LXXPs 58,14; LXXPs 65,7; LXXPs 88,10 en LXXPs 102,19). In LXXPs 104,20 en 21 is מָשַׁל met ἄρχω overgezet, omdat het grammaticale subject βασιλεύς is; in LXXPs 18,14 met κατακυρίεψω, vanwege מָדָר. In LXXPs 8,7 geeft de vertaler תַּמְשִׁיחוּהוּ met κατέστησας αὐτὸν weer, waarmee hij de betekenis van Ps 8,7 afzwakt. Nu accentueert hij meer JHWH's aanstelling van de mens dan het heersen van de mens over de werken van JHWH's handen.
5. Cf. M. Flasher (1912), 255-259. Het gebruik van κατακυρίεψω bespreekt Flasher niet. De vertaler kiest het verbum niet wanneer JHWH het grammaticale subject is (vgl. LXXPs 9,26 en 31; LXXPs 18,14; LXXPs 48,15; LXXPs 71,8 en LXXPs 118,133). Hetzelfde onderscheid maakt Philo (Opif. 84) en sommige rabbijnse geleerden (vgl. bijvoorbeeld Pesiqta Rabbati 1:58). Naast deze lezing circuleert in de eerste eeuw na Christus nog twee andere interpretaties. De eerste is de lezing van Symm σὺ δὲ παίδευσεν ἔνδον τοὺς ἐχθρούς σου. Hij leest יָדַע (δὲ), vgl. ook de Targumim en Peshitta die יָדַע lezen (vgl. ook E' en ms 55). De lezing van Symm is wellicht onder invloed van LXXPs 2,10 ontstaan (παίδευθητε πάντες οἱ κρινόντες τὴν γῆν). De tweede lezing is van Aq ἐπικράτει ἔνεκα τῶν ἐχθρῶν σου.

ping aan de absolute heerschappij van de koning.¹ Niet J_{HWH}, maar de koning moet in LXXPs 109,2 heersen. Naast de vertaling van het suffix י van אדני in vs. 1 (κύριός μου) en het lidwoord (εἶπεν ὁ κύριος τῷ κυρίῳ), is dit opnieuw een moment waarop de vertaler het principiële onderscheid tussen J_{HWH} en de koning handhaaft.

De combinatie קרב + ב fungeert in Psalmen als een samengestelde prepositie of als een combinatie van de prepositie ב met het nomen קרב. Met uitzondering van LXXPs 54,12 (onvertaald) en LXXPs 77,28 (εἰς μέσον) wordt בקרב op alle plaatsen in LXXPss met ἐν μέσῳ overgezet.² In het Grieks wordt ἐν μέσῳ doorgaans absoluut gebruikt, in LXXPss alleen in LXXPs 81,1.³ Op alle overige plaatsen in LXXPss staat ἐν μέσῳ in combinatie met een genitivus, zo ook in LXXPs 109,2^c (ἐν μέσῳ τῶν ἐχθρῶν σου).

Aan het slot van vs. 2 geeft de vertaler net als in vs. 1 (vgl. τοὺς ἐχθρούς σου in vs. 1^c), אִיבִיךְ met τῶν ἐχθρῶν σου bepaald weer.

Vers 3

μετὰ σοῦ ἡ ἀρχὴ ἐν ἡμέρᾳ τῆς δυνάμεώς σου

De weergave van עַם met μετὰ (prepositie) verschilt van de Masoretische vocalisatie. De Masoreten vocaliseren עַם (nomen). Zesenzeventig plaatsen waar de Masoreten עַם vocaliseren corresponderen met de vertaling λαός/λαοί in LXX-Pss. Alleen in LXXPs 109,3 en LXXPs 46,10 zet de vertaler עַם met μετὰ over.⁴

1. De betekenis van de prepositie κατα- (κατακυριεύω) is in de zesde eeuw na Christus uiteindelijk verloren gegaan. Dit proces is in sommige LXX-boeken al zichtbaar, zie W. Foerster (1938), 1097.
2. In LXXPs 54,12 is בקרב niet vertaald, omdat בקרב tweemaal kort na elkaar staat (vs. 11 en 12), cf. R. Sollamo (1979), 244. Staat בקרב samen met een suffix dan is deze combinatie consequent vertaald, bijvoorbeeld ἡ καρδία μου ἐντός μου (LXXPs 38,4), ἐν ἐμοί (LXXPs 54,5), ἐν σοί (LXXPs 147,2 [Ps 147,13]) en εἰς τὰ ἔγκατα αὐτοῦ (LXXPs 108,18). In LXXPs 54,16 heeft בקרב een lokale betekenis en is het daarom met ἐν μέσῳ αὐτῶν overgezet. Voor LXXPs 77,28, zie R. Sollamo (1979), 236.
3. Cf. A. Cordes (2004), 208.
4. Vgl. ook LXXPs 79,5; LXXPs 94,10 en LXXPs 115,6 [Ps 116,14]. De vertaling van עַם met μετὰ in LXXPs 46,10 is een consequentie van zijn keus voor συνάγω als equivalent van נִפְ'אֵל (Nif'al) (vgl. LXXPs 34,15 (2x) en LXXPs 103,22 voor נִפְ'אֵל (Nif'al) en LXXPs 49,5 voor נִפְ'אֵל). De koningen van de volkeren verzamelen zich met Abrahams God (ἀρχοντες λαῶν συνήχθησαν μετὰ τοῦ θεοῦ Ἀβραάμ). Dit woordgebruik vertolkt de heilsverwachting dat eens de volkeren met Israël worden samengevoegd om J_{HWH} te dienen (vgl. ἐπισυνήχθησαν αὐτοῖς in LXX1Kron 5,49). Deze lezing circuleert ten tijde van het ontstaan van LXXPss en komt ook voor in vroegchristelijke en vroegjoodse geschriften (vgl. de lezing λαὸς τοῦ θεοῦ Ἀβραάμ bij Symm, Aq en Theod en Eusebius). De Masoreten willen de aanstootgevende gedachte voorkomen, dat J_{HWH} samen met de vorsten van de volkeren wordt ingezameld (lees: begraven). Hoewel in het Bijbels Hebreeuws אָסַף (Nif'al) alleen in combinatie met de prepositie אֶל deze specifieke betekenis bezit, heeft in het Rabbinjs Hebreeuws אָסַף (Nif'al) deze betekenis ook zonder אֶל, zie M. Jastrow (1950), 94.

In de literatuur roept de vertaling van נדבָה met ἡ ἀρχὴ veel discussie op. In navolging van F.L. Horton¹ vermoedt E. Bons dat de vertaler נדבָה met נִדְבִיב verband brengt. Ter onderbouwing van zijn vermoeden verwijst hij naar plaatsen waar נדִיב met ἀρχὼν overgezet is. De keus voor ἡ ἀρχὴ is merkwaardig, maar past volgens hem in dit vers uitstekend vanwege de context.² Ook M. von Nordheim staat voor een dilemma. De vertaler beschikt óf over een andere Vorlage óf interpreteert נדבָה anders dan de Masoreten. Von Nordheim houdt het op het laatste. Volgens haar leest de vertaler נִדְבִיב. Deze vorm is een hapax legomenon, maar volgens haar is ‘eine solche Substantivbildung analog zu „Edlen, Fürsten“ נִדְבִיב allerdingens möglich’.³ Het nomen נדבָה (‘vrijwillig offer’) komt in het Oude Testament zesentwintig keer voor (19x het verbum נָדַב). Het woord is in de LXX verschillend vertaald.⁴ De weergave van נדבָה met een vorm van ἀρχ- roept geen vragen op. In het Oude Testament komt נָדַב ook voor als een eigennaam (‘edel/voornaam’). Het woord staat daarnaast twintig keer voor de sociale categorie van een koning, leider of een voornaam persoon. Ook in het epigrafisch materiaal betekent נָדַב ‘voornaam’ of ‘edel’.⁵ Op alle vijftien plaatsen waar נִדְבִיב ‘heerser’, ‘edele’ of ‘voornaam’ betekent, kiezen de LXX-vertalers voor een equivalent uit hetzelfde semantische veld.⁶ De LXXPss-vertaler geeft נִדְבִיב altijd met ἄρχοντες weer.⁷ Ook is hij bekend met de cultische betekenis van נָדַב/נדבָה, zoals blijkt uit zijn vertaling van נדבָה met ἐκουσίως in LXXPs 53,8 en נִדְבִיב met ἐκούσιος in LXXPs 67,10 en LXXPs 118,108.⁸ Verder geeft hij de woorden נִדְבִיב רוּחַ weer met πνεύματι ἡγεμονικῷ (LXX-Ps 50,14; vgl. 4Makk 8.7). Kortom: de vertaler is op de hoogte van de brede betekenis van dit woord. De vertaling van נִדְבִיב met ἡ ἀρχὴ in LXXPs 109,3 is opvallend, maar dan wel in een andere zin dan Von Nordheim e.a.

1. F.L. Horton (1976), 25.

2. E. Bons (2003), 131.

3. M. von Nordheim (2007), 176.

4. Met ἀφαίρεμα (2x), σφαγὴ (1x), δόμα (1x), ὁμολογία (5x), δωρεά (1x), εὐχὴ (2x); ἀπάρχομαι (1x), ἰσχύει (1x), αἵρεσις (1x), πρόθυμος (1x) en ἐκούσιος (7x).

5. Zie H. Rechenmacher (1997), 62. Voor het epigrafisch materiaal, zie J. Renz & W. Röllig (2003) II.2.147.

6. Voor de radix ἄρχ-, zie LXXNum 21,18; LXXJes 13,2 en 32,5 en LXXJob 12,21,28 en 34,18. Andere equivalenten van נִדְבִיב zijn τυρραννίς (LXXSpr 8,16), δυνάστης (LXX1Sam 2,8 en LXXSpr 17,26) en δικαίως (LXXSpr 17,7).

7. Met uitzondering van Ps 51,14 en Ps 110,3 komt נִדְבִיב in Psalmen alleen in de pluralis voor. De verschillende betekenissen van נִדְבִיב zijn bekend in de tijd van de LXXPss-vertaler, zie G. Dellling (1933), 479.

8. Vgl. de weergave van נִדְבִיב door Aq (μετὰ σοῦ ἐκουσιασμοὶ ἐν ἡμέρᾳ εὐπορίας σου), Symm (ὁ λαός σου ἡγεμονικοὶ ἐν ἡμέρᾳ τῆς ἰσχύος σου) en de Syro-Hexapla (حصى وحملا حصدا وحمدا).

bedoelen. In LXXPs 109,3 bepaalt de context de keus voor ἡ ἀρχὴ (fem.), vanwege de unieke adverbiale uitdrukking.¹ Omdat נדבה vrouwelijk is, is de stap naar ἡ ἀρχή (fem.) snel gezet, ondanks het verschil in getal. In LXX-Pss is het grammaticale subject van (κατα)κυριεύειν en ἀρχῶν nooit JHWH, altijd een mens. Voor JHWH is δεσπόζω gereserveerd.² In het verlengde van vs. 2 leest de vertaler opnieuw κατακυριεύειν. JHWH roept zijn vorst op om te heersen (κατακυριεύε). De heerschappij is met hem (μετὰ σοῦ ἀρχή). Soisalon-Soininen heeft bewezen dat LXX-vertalers de prepositie ἐν (temporalis) niet mechanisch overzetten.³ Voor de vertaling van ביום onderscheidt hij twee categorieën. De eerste categorie is waar ביום door een pronomen demonstrativum (הוא/הזה) nader bepaald is. Deze combinatie is altijd met ἐν τῇ ἡμέρᾳ ἐκείνῃ/ταύτῃ overgezet. De tweede categorie is waar ביום door een telwoord nader bepaald is en ἐν in de vertaling niet terugkeert (bijv. ביום הרביעי met τῇ ἡμέρᾳ τῇ τετάρτῃ). In de eerste categorie is de prepositie ἐν met ἐν (c. dat.) vertaald, in de tweede groep is ἐν weergegeven door het geconjugeerde lidwoord (τῇ). Naast de brontekst, maakt ook de context het verschil.⁴ Soisalon-Soininen toont aan dat de LXXPen-vertalers bij concrete middelen een voorkeur voor ἐν instr. hebben.⁵ Hij wijt dit specifieke gebruik van ἐν in LXXPen aan de invloed van het Hebreeuws op het Grieks (hebraïsme). In Psalmen staat de prepositie ἐν (instrumentalis) zevenennegentig keer (op een totaal van ongeveer vijftienhonderd in het Oude Testament). In ongeveer zeventig van de zevenennegentig gevallen is ἐν met een Hebreeuwse uitdrukking gecombineerd.⁶ Daarvan zijn achtentachtig gevallen overgezet met ἐν (instrumentalis). In Psalmen staat de combinatie יום + ב veertien keer. In LXXPss is ביום tweemaal met een genitivus en twaalf keer met ἐν vertaald. In vs. 3 zet de vertaler ביום הלילה met ἐν ἡμέρᾳ τῆς δύναντος μου over. In vs. 5^b vertaalt hij de uitdrukking ביום אפו zonder lidwoord: ἐν ἡμέρᾳ ὀργῆς αὐτοῦ. Dit geldt ook voor de zeven andere plaatsen waar ביום (c. gen.)

1. Vgl. C. Brockelmann (1956), 10-11. In LXXPss staat ἡ ἀρχὴ voor ראש (3x) en קדם (4x). Het nomen קדם is ook met ἀρχαῖος (4x), ὑπάρχων (1x) en κατὰ ἀνατολὰς (1x) vertaald. In LXXPss is ἡ ἀρχή een equivalent van פנה (LXXPs 101,26) en van ראשית (LXXPs 110,10). Het nomen ראשית is ook met ἡ ἀπαρχή vertaald (LXXPs 77,51 en LXXPs 104,36).

2. Cf. M. Flasher (1912), 255-259.

3. Zie I. Soisalon-Soininen (1987), 107-115.

4. I. Soisalon-Soininen (1987) verwijst naar het gebruik van de dativus temporalis in het Nieuwe Testament en valt op dit punt BDR, 162 bij. Zij constateren dat in het Nieuwe Testament de dativus alleen maar het tijdpunt aanduidt, de prepositie ἐν (c. gen.) het tijdpunt en de tijdruimte. Zo wordt voor de tijdsaanduiding 's nachts' of 'overdag' (tijdruimte) wel ἐν (τῇ) νυκτὶ of ἐν (τῇ) ἡμέρᾳ gebruikt, maar een dativus zonder ἐν niet. Dan staat er enkel een genitivus. Staat naast ἐν een dativus dan wordt een bepaalde dag/nacht bedoeld.

5. Zie I. Soisalon-Soininen (1987), 116-130.

6. Zie E. Jenni (1994), 118-149.

staat. In vs. 3 kiest hij bewust voor het anaforische gebruik van het lidwoord. Dit lidwoord verwijst naar de uitdrukking $\rho\acute{\alpha}\beta\delta\omicron\nu\ \delta\upsilon\nu\acute{\alpha}\mu\epsilon\omega\varsigma\ \sigma\omicron\upsilon$ in vs. 2^a.¹ In combinatie met de vertaalkeus voor חֵל legt de vertaler op deze manier een intertekstueel verband tussen de verzen 2 en 3.

De LXXPs-vertaler zet חֵל van de negentien keer zestienmaal met $\delta\upsilon\nu\acute{\alpha}\mu\iota\varsigma$ over.² In vs. 3 vertaalt hij חֵל met $\delta\upsilon\nu\acute{\alpha}\mu\iota\varsigma$. Met dit woord heeft hij in vs. 2 עָז weergegeven. Voor hem zijn in LXXPs 109 beide woorden synoniemen, ondanks dat hij goed op de hoogte is van het betekenisverschil tussen חֵל en עָז (vgl. LXXPs 47,7).³ Maar hij interpreteert vs. 3 tegen de achtergrond van vs. 2. De heerschappij ($\acute{\alpha}\rho\chi\eta$) en macht ($\delta\upsilon\nu\acute{\alpha}\mu\iota\varsigma$) komen van God uit Sion (2).

$\acute{\epsilon}\nu\ \tau\alpha\acute{\iota}\varsigma\ \lambda\alpha\mu\pi\rho\acute{o}\tau\eta\sigma\iota\nu\ \tau\omicron\omega\nu\ \acute{\alpha}\gamma\acute{\iota}\omega\nu$

De BHS heeft de tekstlezing הַדָּרִים in de hoofdttekst opgenomen (2.2.2). Waartoe het kritiekloos overnemen van het voorstel van de BHS kan leiden, bijvoorbeeld in het onderzoek van de Griekse vertaling van deze psalm, bewijst E. Bons in zijn artikel over LXXPs 109. Bons concentreert zich direct op het meervoud van $\lambda\alpha\mu\pi\rho\acute{o}\tau\eta\sigma\iota\nu$ en de vertaling van עָז met $\acute{\alpha}\gamma\acute{\iota}\omega\nu$ (plur.).⁴ Ondertussen gaan hij en anderen voorbij aan de vraag of dit voorstel wel correct is, zo ook bijvoorbeeld M. von Nordheim.⁵ Het woord הָדָר staat negenenveertig keer in het Oude Testament. Het nomen

1. In LXXPs 58 is $\text{יְהוָה אֱלֹהִים צְבָאוֹת}$ met $\acute{\omicron}\ \theta\epsilon\acute{o}\varsigma\ \tau\omicron\omega\nu\ \delta\upsilon\nu\acute{\alpha}\mu\epsilon\omega\nu$ vertaald (6) en בַּחֵלֶךְ met $\acute{\epsilon}\nu\ \tau\eta\ \delta\upsilon\nu\acute{\alpha}\mu\epsilon\iota\ \sigma\omicron\upsilon$ (12). Het anaforisch gebruik van het lidwoord verbindt vs. 12 met vs. 6.

2. Het nomen חֵל betekent ook 'wal' of 'vestingmuur'. In Ps 48,14 en Ps 122,7 is חֵל (MT) met $\delta\upsilon\nu\acute{\alpha}\mu\iota\varsigma$ overgezet, waarschijnlijk door een inadequate kennis van de betekenis, cf. M. Flasher (1912), 107 en S. Olofsson (1990^a), 30. In LXXPs 75,6 is de combinatie חֵל אֲנֹשִׁי met $\text{οἱ ἄνδρες τοῦ πλοῦτου}$ vertaald, zie H. Gzella (2001^a), 37 en A. Cordes (2004), 117. In LXXPs 47,7 is חֵל met $\acute{\omicron}\delta\acute{\iota}\nu\epsilon\varsigma$ weergegeven (MT חֵל). Omgekeerd staat in LXXPs $\delta\upsilon\nu$ - ook voor גִּבּוֹר (27x), חֲסִיד (1x), יָכַל (7x), עֶז (2x) en עָז . Uitzonderingen zijn LXXPs 18,6 en LXXPs 32,16 waar גִּבּוֹר met $\gamma\acute{\iota}\gamma\alpha\varsigma$ overgezet is. In LXXPs 61,11 keert de figuurlijke betekenis van חֵל terug (πλοῦτος ἄν ρῆη), zo ook in LXXPs 72,12. Hier is חֵל met κατέσχεον πλοῦτου overgezet, contra E. Bons (2011), 1701. Eenmaal is חֵל een onderdeel van de uitdrukking חֵל אֲנֹשִׁי . Nu kiest de vertaler niet voor de gebruikelijke vertaling ἄνδρες δύναντοι (cf. de overige zes plaatsen: LXXGen 47,5; LXXEx 18,21 en 25; LXX2Sam 11,16; LXXJer 48,14 en LXXNahum 2,4), maar voor de weergave $\text{οἱ ἄνδρες τοῦ πλοῦτου}$ vanwege de directe context. In LXXPs 47,14 is חֵל met $\delta\upsilon\nu\acute{\alpha}\mu\iota\varsigma$ overgezet, in vs. 7 met $\acute{\omicron}\delta\acute{\iota}\nu\epsilon\varsigma$ ('barenspijn'). Hier leest de vertaler חֵל (vgl. LXXPs 47,7 en 14).

3. Contra J. Schaper (1995), 106-107 en (1998), 174-175.

4. Zie E. Bons (2003), 132.

5. Zie M. von Nordheim (2007), 177-178.

is in LXX verschillend vertaald.¹ Dit geldt ook voor de weergave van het verbum הדר. Op de zes plaatsen waar dit verbum voorkomt, is het bijna altijd met een werkwoord overgezet, zij het op elke plaats met een ander verbum.² Ook de weergave van הדרה varieert sterk.³ De nomina הדר en הדרה en het verbum הדר hebben in de LXX dus geen exclusief equivalent. Ook de LXXPss-vertaler geeft הדר op zes verschillende manieren weer. Ten slotte valt op dat de Griekse vertaling van הדר in de LXX zelden correspondeert met de vocalisatie van dit woord in de Masoretische tekst.⁴

Volgens verschillende geleerden is de vertaling van הדר met λαμπρότης (LXXPs 109,3) veroorzaakt door een onopzettelijke verwisseling van de ר met ד (2.2.2). Maar hun opvatting is discutabel. In Psalmen komt het Hebreeuwse nomen הדר/הדרים zevenenveertigmaal voor. Het nomen הדר/הדרים is in LXXPss vierenveertig keer met ὄρος/ὄρεσιν weergegeven. Op slechts drie plaatsen is הדר/הדר anders vertaald: LXXPs 29,8; LXXPs 49,11 en LXXPs 109,3. In LXXPs 29,8⁵ en LXXPs 49,11⁶ is de directe context de

1. In LXX1Kron 16,27; LXXJob 40,10; LXXPs 149,9; LXXSpr 20,29; LXXJes 2,10,19 en 21; 5,14 (ἐνδοξοί) en 53,2; LXXEz 27,10; LXXDan 11,20 is הדר met δόξα vertaald. In Dan 5,23^{Theod} is δόξα een equivalent van הדרה. Verder is הדר overgezet met ὠραῖος (LXXLev 23,40 en LXXEz 16,14), κάλλος (LXXDeut 33,17), μεγαλοπρέπεια (LXXPs 20,6; LXXPs 28,4; LXXPs 95,6; LXXPs 110,3 en LXXPs 144,5 en 12), τιμή (LXXPs 8,6 en LXXJes 35,2 (2x)), ἔξομολόγησις (LXXPs 103,1), ἐντείνω (LXXPs 44,5), ὀδηγέω (LXXPs 89,16), εὐπρέπεια (LXXSpr 31,26 en LXXKgl 1,6) en λαμπρότης (LXXPs 109,3). De LXXPss-vertaler determineert הוד in Ps 104,1 van ידה, cf. M. Flasher (1912), 176-180 en S. Seiler (2001), 203. In LXXPs 89,17 geeft hij הִי λαμπρότης weer met נעם. Buiten LXXPss is λαμπρότης ook een equivalent van זרה in Dan^{Theod} 12,3 en van זרה נגה in LXXJes 60,3. Alleen in LXXMicha 2,9 leest de vertaler הדרים (ὄρεσιν) in plaats van הדרים. Deze vertaalkeus reflecteert zijn interpretatie van de directe context van Micha 2,9; contra H. Utzschneider (2011), 2370. Het woord μεγαλοπρέπεια is ook een equivalent van הוד in LXXPs 8,2, van גאווה in LXXPs 67,35 en van תפארה in LXXPs 70,8.
2. Met ἐλεήσεν (LXXEx 23,3), τιμήσεις (LXXLev 19,15 en 32), ὠραῖος (LXXJes 63,1), ἐνδοξάσθησαν (LXXKgl 5,12) en ἀλαζονεύου (LXXSpr 25,6).
3. Het is overgezet met δόξα (LXXSpr 14,28), αὐλή (LXXPs 28,2 en LXXPs 95,9 en LXX1Kron 16,29) en αἰνέω (LXX2Kron 20,21).
4. Een uitzondering is het woord הָדַר dat alleen in Gen 36,39 en Dan 4,27 en 33 en 5,18 staat. In LXXGen 36,39 is הדר getranscribeerd (eigenaam). Dan 4,27 en 33 keren in de LXX en Theodotion niet terug. Alleen in Dan^{Theod} 5,12 is הָדַר met ἡ δόξα overgezet.
5. De vertaler geeft יהריי weer met τῷ κάλλει (LXXPs 29,8) vanwege zijn interpretatie van de directe context. Het woord κάλλος staat alleen nog in LXXPs 44,3 en 12. De vertaling van יפִי in LXXPs 44,3 met twee woorden (ὠραῖος κάλλει) valt op, vergelijk vs. 5 waar יפִי met κάλλος overgezet is. De weergave van vers 3 is een etymologische exegese van יפִי. Voor de vertaler is ὠραῖος een synoniem van κάλλος, zie A. Cordes (2004), 40.
6. In LXXPs 49,10 is הדרים met ὄρεσιν overgezet. In vs. 11 is de combinatie עוף הרים met τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ vertaald, een concretisering van de oorspronkelijke betekenis (etymologische exegese).

oorzaak voor de keus voor κάλλος, resp. οὐρανός. Zoals we zullen zien, geldt dit ook voor de keus van λαμπρότησιν in LXXPs 109,3.¹ In LXXPs 89,17 is λαμπρότης² een equivalent van נֹרָא. Op deze plaats betekent het woord een eigenschap van God (vgl. LXXJes 60,3).³ Dit woordgebruik correspondeert met andere plaatsen in de contemporaine literatuur. Het equivalent van נֹרָא is in de LXX een kenmerk van de glorievolle staat van een vorst of god.⁴ Deze betekenis hangt samen met de etymologie van de radix λαμπρ- en het specifieke gebruik daarvan in de LXX.⁵ In de LXX bezit ὁ λαμπρός uitsluitend een theologische betekenis.⁶

In de klassieke oudheid leeft het wijdverspreid motief, dat de geboorte van een koning of held gepaard gaat met een bijzonder licht.⁷ Deze gedachte leeft ook in vroegjoodse, nieuwtestamentische en vroegchristelijke geschriften. Het gebruik de radix λαμπρ- door de LXXPss-vertaler is representatief voor zijn tijd. Met zijn keus relateert hij LXXPs 109,3 aan LXX2Sam 23,1-7. Davids laatste woorden spreken over JHWHs belofte aan hem en zijn huis. God heeft tot hem gesproken: ‘Wie rechtvaardig heerst over de mensen, wie heerst in de vreze Gods, is als het stralend zonlicht in de ochtendstond, tijdens een wolkeloze ochtend, wanneer door haar gloed na de regen de grasscheutjes opkomen’ (3^b-4). Hoewel de twee versies van LXX2Sam 23,1-7 op verschillende punten onderling van elkaar afwijken en deze twee versies samen verschillen van 2 Sam 23,1-7 [MT], is het motief van het morgenlicht in beide versies bewaard gebleven (vgl. καὶ ἐν θεῷ φωτὶ πρωίας ἀνατεῖλαι ἥλιος, τὸ πρωὶ οὐ παρήλθεν ἐκ φέγγους, 4). In de zgn. KAIGE-recensie is dit motief zelfs aangescherpt.

In LXXPs 109,3 is λαμπρότης een kenmerk van τῶν ἁγίων. Volgens sommige wetenschappers betekenen de woorden τῶν ἁγίων hier ‘de heiligen (in

1. Ook in de latere receptiegeschiedenis van LXXPs 109,3 blijft de lezing ַרְרִי bestaan. Zo lezen Symmachus en Hieronymus niet ַרְרִי, maar ַרְרִי. Vgl. cat pal: μετὰ σοῦ ἡ ἀρχὴ ἐν ἡμέρᾳ τῆς δυνάμεώς σου. ἀνθ’ οὗ ὁ μὲν ἀκύλας φησί. μετὰ σοῦ ἐκουσιασμοὶ ἐν ἡμέρᾳ εὐπορίας σου ἐν διαπρεπείαις ἡγιασμένου. ὁ δὲ Σύμμαχος ὁ λαός σου ἡγεμονικοὶ ἐν ἡμέρᾳ τῆς ἰσχύος σου ἐν ὄρεσιν ἁγίοις. ἡ δὲ πέμπτη ἔκδοσις, μετὰ σοῦ ἐκουσιασμοὶ ἐν ἡμέρᾳ δυνάμεώς σου ἐν δόξῃ τῶν ἁγίων. Zie ook cat XVII: ἐν ταῖς λαμπρότησι: α’ ἐν διαπρεπείαις ἡγιασμένου. σ’ ἐν ὄρεσιν ἁγίοις. θ’ ε’ ἐν εὐπρεπείᾳ (cursivering CPdB).
2. In de vroegjoodse literatuur staat λαμπρότης in B.Ar. 16,7; FAch. 115 (2x); Tob 13,11; Sap. 6,12 en 17,20; Sir 29,22; 33,13 [30,25]; 34,23 [31,23]; Ep.Jes. 60 en Bar 4,24 en 5,3.
3. Ook in de Palestijnse Targumim is ַרְרִי een goddelijk attribuut, zie M. Sokoloff (2002), 159.
4. Zie C. Spicq (1982), 460-462.
5. Zie A. Oepke (1942), 17-28.
6. In Symm ook in Hgl 5,10; Jes 58,11 en Kgl 4,7; bij Theod in Jes 58,11; Dan 12,3; Zach 4,14; Spr 20,11 en in Aq in Hab 3,11.
7. Zie E. Norden (1958), 14-50.

de hemel)'.¹ Echter de woorden τῶν ἁγίων kunnen ook een genitivus van τὰ ἅγια zijn. In LXXPss betekent τὰ ἅγια onder andere: 'het heiligdom', dat is: de tempel te Jeruzalem.² In LXXPss staat τὰ ἅγια (plur.) op zeven plaatsen voor קֹדֶשׁ (sing.).³ Samen met τὰ ἅγια geeft ook ἁγίασμα in LXXPs 72,17 en LXXPs 73,7 het nomen שְׁכֵנִת (נ) weer.⁴ Ook in LXXPs 109,3 bedoelt τὰ ἅγια Gods heiligdom te Sion. Het woord λαμπρότης congrueert met τὰ ἅγια en staat om die reden in het meervoud. Vanuit Sion oefent JHWH samen met zijn κύριος heerschappij uit (2).⁵ JHWH heeft zijn koning op Sion aangesteld in de glans van zijn heiligdom. Het motief van JHWHs glans komt in Psalmen vaker voor. Op sommige plaatsen versterkt de vertaler zelfs dit thema. Dit motief is een eigenschap van JHWHs schoonheid (LXXPs 49,2), waarin Hij de tempel (LXXPs 67,13) en zijn koning (LXXPs 44,4) laat delen. Het licht van Gods tempel symboliseert Gods aanwezigheid. God is het licht.⁶ De koning is geboren in de glans van Gods heiligdom. Compact wordt op deze manier verteld dat God de koning in zijn tempel op Sion aangesteld heeft. Het woord verenigt een theologische (specifieke eigenschap van Gods heiligdom) met een concrete betekenis ('glans' als weergave van הָדָר). De vertaalkeus voor λαμπρότης is dus door de directe context ingegeven. Om die reden heeft de LXXPss-vertaler de consonant ר verwisseld met γ, of geeft hij een bestaande interpretatie van dit vers weer.⁷

1. Bijvoorbeeld J. Schaper (1995), 103-106.

2. Vgl. LXXPs 21,4; LXXPs 55,1; LXXPs 73,3; LXXPs 67,36 en LXXPs 150,1, cf. A. van der Kooij (2001), 240vv.; A. Cordes (2003), 74 en E. Bons (2011), 1814.

3. In LXXPs 28,2 en LXXPs 95,9 is de combinatie קֹדֶשׁ בְּהָדָר overgezet met ἐν αὐτῇ ἁγία (vgl. LXX1Kron 16,29); in LXX2Kron 20,21 echter met αἰεὶν τὰ ἅγια. Waarschijnlijk is de oorspronkelijk lezing hier niet בְּהָדָר קֹדֶשׁ, maar בְּהָדָר קֹדֶשׁ, cf. S. Seiler (2001), 213-214; H. Gzella (2001^b), 267-268 en A. Pietersma (2005^b), 316. LXXPss accentueert de centrale positie van de tempel te Jeruzalem op verschillende manieren. In LXXPs 72,17 bijvoorbeeld zijn de woorden מִקְדָּשֵׁי־יְהוָה (plur.) overgezet met τὸ ἁγιαστήριον τοῦ θεοῦ (sing.). De singularis benadrukt het ene heiligdom van God. Dat hiermee de tempel te Jeruzalem bedoeld wordt maakt het specifieke woord τὸ ἁγιαστήριον duidelijk. Dit woord is ontleend aan LXXPen en staat voor het voorhof van Gods tempel te Jeruzalem. Deze concentratie op de tempel te Jeruzalem deelt de LXXPss-vertaler met andere tijdgenoten, bijvoorbeeld de LXX-vertaler van Samuël, Koningen en Kronieken, zie W.M. Schniedewind (1999), 144-152.

4. Cf. A. Cordes (2004), 67 en 159-160. In LXXPs 88,40 en LXXPs 131,18 is ἁγίασμα een equivalent van נֹר onder invloed van LXXLev 25,5; cf. M. Flasher (1912), 184-185 en van de weergave van נֹר met τὸ ἁγίασμα in LXXPs 82,13. Volgens J. Schaper (1995), 127-128 betekent τὸ ἁγίασμα altijd Gods tempel te Jeruzalem, maar deze stelling is niet correct, cf. A. Pietersma (2001^b), 272.

5. Cf. A. Cordes (2006), 259.

6. Voor het motief dat het licht in de tempel de aanwezigheid van God symboliseert, zie 2 Kron 7,1-3; Ant. 8.118vv. en 12.323-326; 2Makk 1,18-36 en VP.Hab 10-11.

7. Vgl. de vertaling van Symm (ἐν ὄρεσιν ἁγίοις) en de Syro-Hexapla (ܡܕܢܗܐ ܡܕܢܗܐ).

ἐκ γαστρὸς πρὸ ἑωσφόρου

Het nomen רַחֵם komt in het Oude Testament zesentwintig keer voor. In LXXPss is het woord bijna overal met ἡ μήτρας overgezet. Alleen in LXX-Ps 21,11 geeft de vertaler רַחֵם met κοιλίας weer, omdat in de directe omgeving het synoniem ἡ μήτρας voorkomt. In LXXPss is ook ἡ γαστὴρ een equivalent voor רַחֵם.¹ Dit maakt de vertaalkeus voor ἡ γαστήρ als equivalent voor רַחֵם nog opvallender. Deze keuze in LXXPs 109,3 is niet alleen in LXXPss uniek, maar in de weergave van רַחֵם in de overige LXX-boeken.² De doelttekst verschilt hier principieel van de brontekst, omdat רַחֵם ‘moederschoot’ of ‘baarmoeder’ betekent, maar niet ‘buik’ (ἡ γαστήρ). Vermoedelijk probeert de vertaler met deze vertaalkeus de aanstootgevende gedachte te voorkomen dat JHWH een kind verwekt of gebaard heeft.³ In de literatuur spitst de discussie over de keus van de vertaler voor πρὸ zich toe op de vraag of hij deze prepositie als een temporalis of locativus bedoeld heeft. A. van der Kooij pleit onder verwijzing naar LXXPs 71,5 en 17^a voor een locativus.⁴ A. Cordes opteert voor een temporalis.⁵ Omdat מָן verschillende functies bezit, heeft de vertaler deze prepositie verschillend weergegeven. Op de meeste plaatsen zet hij het voorzetsel over met ἀπὸ en ἐκ (vgl. ἐκ voor מִצִּיּוֹן in vs. 2, voor מִרַחֵם in vs. 3 en voor מִשְׁחָר in vs. 7). Op sommige plaatsen heeft hij de prepositie anders vertaald.⁶ Het ligt voor de hand om te verwachten dat de vertaler in LXXPs 109,3 voor ἐκ kiest, omdat מָן in dit vers een relatie in ruimte legt (מִשְׁחָר). Toch kiest hij hier voor het voorzetsel πρὸ + genitivus.⁷ Er zijn nog een derde en vierde optie om zijn opvallende keus te verklaren. Deze twee opties zijn in de discussie nog niet voorgesteld, voor zover ik kan overzien, namelijk die van een genitivus comparationis of separativus. Deze twee opties betrek ik in mijn analyse en

1. In LXXPs 131,11 is רַחֵם met κοιλία overgezet, omdat רַחֵם onderdeel is van de uitdrukking פָּרִי הַבֶּטֶן. De vertaler ontleent zijn keus aan LXXPen (vgl. LXXGen 30,2 en LXXPs 126,3), cf. J. Barr (1979), 310-311.

2. Anders dan E. Bons (2011), 1814. Aq zet רַחֵם over met μήτρας, zie A. Schenker (1975), 116.

3. Vgl. de vertaling van אָמִי תִסְכְּנִי בִבְטֵן אִמִּי met ἀντελάβου μου ἐκ γαστρὸς μητρός μου in LXXPs 138,13, zie M. Flasher (1912), 241; vgl. ook LXXPs 21,10 en LXXPs 86,5-6.

4. ‘The meaning of the expression then would be ‘before/in front of the morning star’, that is, at the moment of the morning star, the first light in the morning’, zie A. van der Kooij (2001), 239. Ook G. Schimanoeski (1985), 139-140 verwerpt de temporele betekenis van מָן. Hij spreekt over een ‘Bevorzugung’.

5. A. Cordes (2006), 258.

6. Voor een bespreking van de vertaling van מָן in LXXPss, zie A. Aejmelaeus (2001*), 60-70.

7. Vgl. LXXPs 26,1; LXXPs 71,5 en 17; LXXPs 73,12; LXXPs 89,2; LXXPs 118,67 en LXXPs 128,6, contra W.P. Brown (1998), 94 (voetnoot 7).

bespreking van deze frase. De directe context zal de doorslag geven welke van deze vier functies de prepositie *πρὸ* heeft.¹

Het woord שָׁחַר staat ook in Ps 22,1; Ps 57,9; Ps 108,3 en Ps 139,9.² Alleen in Ps 110,3 staat שָׁחַר in combinatie met מֶן.³ De vertaler zet שָׁחַר over met ὀρθρός in LXXPs 56,9; LXXPs 107,3 en LXXPs 138,9, met ἑωθινός in LXXPs 21,1 (vgl. ook LXXJona 4,7) en met ἑωσφόρος in LXXPs 109,3.⁴ Ook in LXXJob 3,9; 38,12 en 41,10 is het woord שָׁחַר met ἑωσφόρος vertaald.⁵ De lezing ἑωσφόρος in LXXPs 109,3 is in de overlevering van de Griekse tekst omstreden.⁶

De keus van de vertaler voor ἑωσφόρος is door interne en externe factoren ingegeven. De interne factoren zijn de woorden in de directe context: λαμπρότης en לָךְ. Volgens sommige geleerden heeft de vertaler de combinatie לָךְ לָךְ (3^e) niet een op een weergegeven.⁷ In Psalmen staat לָךְ ook in Ps 132,3. Hier is לָךְ met ἡ δρόσος vertaald, cf. de overige eenentwintig plaatsen in de LXX.⁸ Volgens sommige wetenschappers zijn de woorden לָךְ לָךְ in LXXPs 109,3 geëlimineerd. Indien dit zo is, behoren deze woorden tot de categorie van ongeveer zestig Hebreeuwse substantiva, adjectiva of verba, die de vertaler niet overgezet heeft.⁹ Het ligt niet voor de hand om in LXXPs 109,3 een Vorlage te veronderstellen waarin deze woorden ontbreken, aangezien de woorden לָךְ לָךְ in de tekstoverlevering van Ps

1. Zie F. Passow (2004), 1079.

2. Naast LXXPs is ἑωσφόρος alleen in LXXJob een equivalent van שָׁחַר (vgl. LXXJob 3,9; 38,12 en 41,10; in LXXJob 11,17 van בָּקָר). In LXXJes 14,12 is הִילֵל met ἑωσφόρος overgezet, volgens I.L. Seeligmann (1948), 100 een polemische keus. De LXX1Sam-vertaler vertaalt נָשָׁא met ἑωσφόρος (30,17). De LXXSpr-vertaler kiest soms voor (ἐκ)ζήτέω (1,28; 8,17 en 11,27), soms voor ποθέω (7,15) of voor het adverbium ἐπιμελῶς (13,24). Overal kent hij aan שָׁחַר de betekenis 'zoeken naar' toe, vgl. HALAT, 1359. Op de overige LXX-plaatsen is voor ὀρθρός gekozen. In LXXPs 62,2 en LXXPs 77,34 is שָׁחַר met ὀρθρίζω vertaald, zie E. Tov (1999), 124-128.

3. E. Bons (2003), 135 typeert מֶשַׁחַר onterecht als een 'Hapaxlegomenon'.

4. Contra L. Prijs (1987), 53 en J. Schaper (1994^b), 54 die deze vertaling als een תַּקְרָא אֶל-lezing typeren.

5. Verder staat ἑωσφόρος voor נָשָׁא (LXX1Sam 30,17), בָּקָר (LXXJob 11,17) en הִילֵל (LXXJes 14,12).

6. Theod leest ἀπὸ πρῶτ, Q ἀπὸ ὀρθρου ἔβρ. μέσσαάρ, P מֶשַׁחַר, S ζητήσουσι (σε) מֶשַׁחַר לָךְ, *V misericordiae Dei ad te properabunt*, Hiëronymus (quasi ex vulva) orietur en Aq ἀπὸ μήτρας ἐξωρτισμένης.

7. Volgens F.W. Mozley (1905), 164 keert לָךְ in σε terug, cf. LXXPs 11,5. Maar de vraag waar de suffix -ך- van ילדתיך gebleven is, beantwoordt hij niet.

8. LXXSpr 26,1 is de enige uitzondering in de LXX. Hier is ἡ δρόσος het equivalent van שֶׁלָּה. Verder is שֶׁלָּה overal met χιών vertaald (vgl. LXXPs 50,9; LXXPs 147,5 [Ps 148,6] en LXXPs 148,8).

9. Zie F. Austermann (2003), 55-56 en E. Tov (1997), 47-48.

110 onomstreden zijn.¹ Ook de joodse teksttraditie (Aq, Symm en Theod) en de vroegchristelijke tekstoverlevering (de Sexta in Origines' Hexapla (λακταλ), de Syriaca (טליא) en Hiëronymus (tibi ros)) heeft de lezing טל ך bewaard.² Deze lezing geniet dus brede steun.³

Het is waarschijnlijker dat deze drie segmenten in de vertaling op een andere manier terugkeren, namelijk in ἔως (ήώς), een van de namen van de Griekse godin Aphrodite (Eos). Aphrodite is onder andere de godin van de dauw (vgl. de betekenis van טל 'dauw'). Van haar zegt Euripides: 'Eos brengt het licht van de dag en verdrijft de sterren' (Ion. 1157). Een van haar namen is Heosforos. De vertaler heeft de vier Hebreeuwse segmenten שחר - ל - ך - טל tot een eigenaam (ἑωσφόρος) samengevoegd (vgl. zijn weergave van de drie Hebreeuwse segmenten מלכי צדק met Μελχισεδεκ in vs. 5).

Excurs II. Aphrodite en Venus

Sinds Homerus noemen de Grieken Aphrodite ook Heosforos of Hesperos. Samen met Eos is Heosforos een oudere naam voor Fosforos. Vanaf het begin van de hellenistische tijd draagt de Griekse godin Aphrodite deze drie namen. Zij is de morgenster, draagster en brengster van het licht.⁴ Oorspronkelijk is Heosforos een naam voor een natuurverschijnsel. Maar vanaf de vierde eeuw voor Christus krijgt deze naam langzaam maar zeker een religieuze lading.⁵ De zon en maan worden in

1. A. Cordes (2006), 257 veronderstelt wel een andere Vorlage.
2. Vgl. Ps 110,3 in de Vulgata: *populi tui spontanei erunt in die fortitudinis tuae in montibus sanctis quasi de vulva orietur tibi ros adulescentiae tuae*. De lezing van de Syriaca, die de woorden טל ילדתיך מרחם משחר לך טל ילדתיך overzet met *בבית מרחם מרחם מרחם* ('In de glans van heiligheid uit de moederschoot, voor het ochtendgloren liet Ik voor u een kind geboren worden.') is gechristianiseerd, contra A. Cordes (2006), 257 die een andere Vorlage veronderstelt. De lezing טל ך komt ook voor bij Origines (citaat bij Epiphane Panarion Haereses LXV.4).
3. De Syriaca en de Targum lezen טל ך, zo ook Origines, Aq, Symm, Eusebius, Chrysostomus en Epiphane.
4. In sommige vroege teksten is Aphrodite de morgen- en avondster (Homerus in Il. 22.317vv.) of is Eos 'de ster van Aphrodite' of 'Hesperos' (Plato, Tim. 38d). In latere teksten is Aphrodite enkel de morgenster. Vanaf de vroege tijd heeft Aphrodite een grote rol in de antieke astronomie gespeeld, reeds lang voor de opkomst van de andere vier planeten. Later behoort Aphrodite (Venus) met Kronos (Saturnus), Zeus (Jupiter), Ares (Mars), Hermes (Mercurius), de zon en maan tot de zeven planeten, zie W. Gundel & H. Gundel (1941), 2023-2025. De schoonheid van Aphrodites glans wordt door veel auteurs uit de klassieke oudheid uitbundig geprezen, zie C. Rehm (1914-1918), 1252 en A. Rapp (1965), 1257-1259. Haar licht is volgens Griekse auteurs sterker dan de glans van andere planeten, vgl. Homerus' opmerking: Ἐωσφόρος εἶσι φάος ἐρέων ἐπὶ γαῖαν (Il. 23.226). Zij is de grootste en schoonste van alle planeten. Een papyrus uit de tweede eeuw voor Christus bijvoorbeeld omschrijft haar als λαμπρότατος πάντων καὶ μέγιστος (Pap. CXLII,2 ed. Wessely SB (Wien, 1900)), zie W. Gundel & H. Gundel (1941), 2103-2105.
5. Voor deze ontwikkeling, zie A. Rapp (1965), 1252-1278.

steeds meer lokale religies als de belangrijkste en hoogste goden in het pantheon vereerd.¹ Ook de andere planeten Saturnus, Jupiter, Mars en Mercurius (Romeinse namen) worden met een of meer goden of godinnen uit Griekenland en het Nabije Oosten gerelateerd.² In de lokale religies wordt van de zeven planeten bij voorkeur Venus aan inheemse goden of godinnen gelijkgesteld. Vanaf de derde eeuw voor Christus zijn deze goden en godinnen uit het Griekse pantheon volledig in lokale religies geïntegreerd. Ze hebben dan een vaste plaats gekregen in verschillende godsdiensten in het Middellandse Zeegebied, bijvoorbeeld in de snel opkomende Mithras-religie. In deze periode neemt de verering van Venus sterk toe, ook in Alexandrië (Theocritus, Id. 15). Haar populariteit wordt nog groter wanneer rond de tweede eeuw voor Christus de religie van Venus de verering van de Griekse godin Aphrodite absorbeert.³ Venus is voor de Romeinen de godin van de liefde en de overwinning. Door haar gave van de overwinning krijgt Venus in de eerste eeuw voor Christus ook een politieke betekenis, vooral wanneer achtereenvolgens de keizers Sulla (Epaphroditus), Pompeius (Venus Victrix) en Caesar (Venus Genetrix) haar tot hun beschermster uitroepen en vereren.⁴ Vanaf dat moment is Venus een van de belangrijkste godinnen van het officiële Romeinse pantheon, ondanks dat ze oorspronkelijk hiertoe niet heeft behoord. De bakermat van de astrologie en astronomie is Babylon. Vanuit Babylon verspreiden deze wetenschappen zich door het hele Oude Nabije Oosten en bereiken hun hoogtepunt in de derde en tweede eeuw voor Christus, de tijd waarin o.a. LXXPen en LXXPss vervaardigd worden. In deze periode nemen astrologie en astronomie een hoge vlucht en vinden in alle lagen van de bevolking een brede ingang, ondanks verschillende edicten van Romeinse keizers tegen de astrologen (uitgevaardigd in 139, 33 en 11 voor Christus).⁵ Nu is niet meer Griekenland, maar Egypte het transmissiegebied van astrologie en astronomie, met Alexandrië als het centrum.⁶ LXXPss zijn waarschijnlijk in Egypte vervaardigd, vermoedelijk in Alexandrië (3.1.3). Deze havenstad is in deze periode uitgegroeid tot het centrum van de astrologie en astronomie in de klassieke oudheid (Theocritus, Id. 15). Het is goed denkbaar dat de LXXPss-vertaler in zijn weergave van LXXPs 109,3 polemiseert tegen deze in zijn ogen verkeerde praktijken.

1. Zie W. Gundel (1950), 811-817.

2. Saturnus met Kronos en Helios, Jupiter met Zeus en Bel, Mars met Ares en Herakles en Mercurius met Hermes en Apollon. In de loop van de tijd worden ook andere oriëntaalse goden/godinnen aan een van deze planeten verbonden. Het centrum van dit syncretisch proces is Alexandrië, zie W. Gundel & H. Gundel (1941), 2029-2030.

3. Zie C. Rehm (1914-1918), 1250-1257.

4. Zie M. Speidel (1984), 2225-2238.

5. Zie W. Gundel (1950), 817-831 en 831-836.

6. Zie W. Gundel & H. Gundel (1941), 2045.

Twee vergelijkingen omschrijven de status van JHWHs koning. Allereerst wordt de glans van Gods heiligdom vergeleken met het licht van Heosforos. In de Griekse en Romeinse literatuur wordt de glans van deze godin uitbundig bezongen. Maar in LXXPs 109,3 valt haar licht weg in de schaduw van JHWHs heiligdom.¹ Volgens de vertaler overtreft de glans van JHWHs heiligdom het licht van Aphrodite.² De sterk opkomende populariteit van Venus in Alexandrië en daarbuiten kan een verklaring voor deze vergelijking zijn. Het is ook mogelijk dat de vertaler de koning van JHWH afzet tegen de Egyptische despoot die voor de zoon van de zonnegod Re gehouden wordt. Deze titel uit de ideologie van de farao's hebben de Ptolemeeën zichzelf toegeëigend ver vóór het moment dat de vertaler Psalmen overzet.³ Indien deze analyse correct is, dan is de LXXPss-vertaler niet de enige joodse auteur die op deze manier tegen de Egyptische koningsideologie polemiseert. In Sib.Or. 3.652-656 bijvoorbeeld staat de volgende opmerking: 'Dan zal God een koning zenden vanuit de zon (ἄπ' ἡελίοιο), die de gehele aarde zal stoppen van het voeren van een boze oorlog ...' Dit joodse geschrift is in Alexandrië in het midden van de tweede eeuw voor Christus geschreven, dus in de periode en het milieu waarin de LXXPss ontstaan is.

Met de tweede vergelijking plaatst de vertaler JHWH en zijn koning chronologisch vóór Venus. Op de astrologische kalender van Melampus (derde eeuw voor Christus) is de tweede dag de geboortedag van Venus (Heosforos): Ἰεδονὰ ἀστὴρ ἐγεννήθη. ἄλλως· Φωσφόρος ἐγεννήθη.⁴ Volgens de vertaler heeft JHWH een dag vóór haar schepping zijn koning op Sion

1. De LXXPss-vertaler staat in een eeuwenoude traditie die regelmatig polemiseert tegen de astrologie (Jes 47,13-14; Jer 10,1-3 (cf. Deut 4,19); Dan 2,27; 4,7 en 5,7 en 11). Deze polemiek zet zich ook na de afronding van het Oude Testament voort, zie bijvoorbeeld Philo in Decal 52-56, zie P. Borgen (1997), 208-211. Tegen het einde van de tweede eeuw voor Christus kentert deze afwijzende houding en verschijnen in sommige joodse geschriften astrologische ideeën, zie J.H. Charlesworth (1987), 926-950.

2. Cf. H. Conzelmann (1973), 321.

3. Ptolemaeus IV Philopator en Ptolemaeus V noemen zichzelf 'zoon van de Zon'. Ptolemaeus IV Philopator en Ptolemaeus V Epiphanes worden 'zonen van de Zon' genoemd. In die tijd heten de Ptolemaei 'zonen van Re' of 'koning van de Zon'. Deze titel werd niet alleen aan Egyptische koningen gegeven, maar ook aan koningen van buitenlandse komaf die in Egypte resideren, bijvoorbeeld aan Alexander de Grote, vgl. ook J.G. Griffiths (1983), 275-276.

4. Voor meer plaatsen, zie W. Gundel (1950), 654. Volgens de vroegjoodse visie zijn de zeven planeten op de vierde scheppingsdag (Gen 1,14vv.) door JHWH in de volgende volgorde geschapen: als eerste en hoogste Saturnus (Kronos), Venus (Aphrodite), Mars (Ares), de zon, Jupiter (Zeus), Mercurius (Hermes) en als zevende en laatste de maan (vgl. 2Hen 24-33), zie H. Bietenhard (1951), 95-100.

aangesteld (πρὸ ἐωσφορόρου ἐξεγέννησά σε).¹ Zij is dus geschapen na de intronisatie van de koning (genitivus separativus). Tegelijkertijd is ze ook ondergeschikt aan JHWH, haar Schepper (genitivus comperationis). Als deze analyse klopt, dan is er ook hier sprake van een polemiëk. De vertaler polemiseert op deze manier tegen het syncretistisch polytheïsme in zijn dagen, waarvan de cultus van Aphrodite een exponent is.²

ἐξεγέννησά σε

De weergave van לָּךְ met een vorm van γεννάω is niet opmerkelijk. Op vijf van de negen plaatsen waar in Psalmen לָּךְ staat, kiest de vertaler voor het werkwoord γεννάω;³ op de vier overige plaatsen voor het verbum τίκτω. De identiteit van het grammaticale subject bepaalt de keus voor γεννάω dan wel voor τίκτω. Wanneer JHWH het subject van לָּךְ is, kiest de vertaler voor γεννάω. Zo niet dan kiest de vertaler voor τίκτω. JHWH ‘baart’ niet (τίκτω), maar ‘schept’, ‘formeert’ of ‘brengt voort’ ((ἐκ-)γεννάω).⁴ In de LXX zijn γεννάω en τίκτω niet altijd synoniemen, zoals F. Büchsel stelt.⁵ In de LXX staat het werkwoord ἐκγεννάω alleen op deze plaats. Deze vorm is geen creatie van de vertaler.⁶ Wel is het de vraag waarom hij hier voor ἐκγεννάω kiest en niet voor ἐγέννησά σε of γεγέννηκά (LXXPs 2,7).⁸ Vermoedelijk

1. In de Gelijkenissen van Henoch staat een opmerking die sterk overeenkomt met LXXPs 109,3. Hier wordt van de Zoon des Mensen gezegd, dat ‘zelfs voor de zon en de sterrenbeelden geschapen werden, voor de sterren des hemels gemaakt werden, zijn naam door de Heer van de Geesten genoemd werd’ (1Hen 48,3). Het uitspreken van de naam staat voor het scheppen van God. In dat geval staat de naam voor de persoon, vgl. 1Hen 70,1. Hoewel 1Hen 48,3 niet direct beïnvloed is door LXXPs 109,3 ademen beide plaatsen wel hetzelfde gedachtegoed.
2. Zo ook de LXXJes-vertaler, cf. I.L. Seeligmann (1948), 100 en E. Tov (1987^a), 150-151.
3. Vgl. LXXPs 2,7; LXXPs 86,4,5 en 6 en LXXPs 89,2. In LXXPs 44,16 staat γεννάω voor הָיָה.
4. Contra D.M. Hay (1973), 21-22 en E. Bons (2003), 1815.
5. Zie F. Büchsel & G. Quell (1933), 663.
6. Contra *GELS*, 178; vgl. Eupolis, Comicus 99 en Corinna, *Lyrica Suppl* 2.62.
7. Alexandrinus, Sinaïticus en Veronensis lezen ἐγέννησά σε. Deze lezing is wellicht een harmonisatie met LXXPs 2,7 en/of onder invloed van de exegetische opvattingen van de Griekse Patres over LXXPs 109,3-4 tot stand gekomen, cf. T. Heithier & Chr. Reemts (2005), 70-71; vgl. ook de vertaling van deze woorden in de Peshitta ܬܝܠܕܐܢܝܐ.
8. Daarom kan de vertaalkeus voor ἐγέννησά σε in LXXPs 109,3 niet met behulp van ἐγέννησά σε in LXXPs 2,7 verklaard worden, contra J.C. VanderKam (2004), 174; A. Cordes (2006), 258 en E.F. Manson (2008), 24.

leest hij חִיפִּיל (Hif'il).¹ Het voorvoegsel ἐκ- geeft de Hif'il weer (vgl. ἐξαποστέλλω in vs. 2). Met deze bijzondere weergave voorkomt de vertaler de gedachte dat de koning uit JHWH geboren of door Hem verwekt is.

Vers 4

$\text{ὁμοσεν κύριος καὶ οὐ μεταμεληθήσεται σὺ εἰς ἱερὺς εἰς τὸν αἰῶνα}$

In LXXPss staat ὁμνῶ/ὁμνῶμι overal voor שָׁבַע (Nif'al).² De keus voor μεταμέλω (fut.) als equivalent voor נָחַם (Nif'al) is niet vanzelfsprekend. Op alle overige plaatsen zet de vertaler (Nif'al, Pi'el en Hitpa'el) consistent over met een vorm van παρακαλέω . Naast LXXPs 109,4 kiest hij alleen in LXXPs 105,45 voor μεταμέλω als equivalent voor נָחַם .³ Dit vers spreekt over JHWH's verbond: 'JHWH denkt aan zijn verbond en het berouwt Hem naar de veelheid van zijn barmhartigheid.'

Het pronomen personale הוא staat in Psalmen vierenzeventig keer en is in LXXPss zeventigmaal met σύ vertaald. Psalmen telt een hoog aantal nominale zinnen. Met uitzondering van drie plaatsen zijn deze zinnen met een verbale zin overgezet. Ook in deze psalm is de nominale zin אתה כהן לעולם met een verbale zin weergegeven ($\text{σὺ εἰς ἱερὺς εἰς τὸν αἰῶνα}$) volgens de lezing van Vaticanus en Sinaiticus. Maar Codex Alexandrinus mist het verbum εἰς en handhaaft dus de nominale zin (vgl. ook het citaat van LXXPs 109,4 in Heb 5,6 en 7,21; zie 7.3 en 7.4). Op alle plaatsen waar het subject van de nominale zin een pronomen personale is, kiest de vertaler voor een verbale zin met εἶναι (pres.).⁴ Hierdoor heeft het pronomen personale dezelfde betekenis als een Griekse copula.⁵

1. Cf. A. Schenker (2007), 115. Naast deze lezing circuleert in de eerste eeuwen na Christus ook de interpretatie van Symm ($\text{ὡς κατ' ὄρθρον σοι δρόσος ἢ νεότητός σου}$ (vgl. ook Eusebius νεότητός σου en Epiphaneus ἐν νεότητί σου)), van Aq ($\text{ἀπὸ μήτρας ἐξωρητισμένης σοι δρόσος παιδιότητός σου}$) en Theod ($\text{ἐκ μήτρας ἀπὸ πρῶί (σοι δρόσος) νεότητός σου}$), vgl. ook de Peshitta ܡܝܪܝܬܐ ܕܡܝܪܝܬܐ en de Syro-Hexapla ܡܝܪܝܬܐ ܕܡܝܪܝܬܐ .

2. Het verbum ὁρκίζω dat in andere LXX-boeken voor שָׁבַע (Hif'il) staat, komt in LXXPss niet voor.

3. Met uitzondering van Zach 11,5 (נָחַם) staat μεταμέλω overal voor נָחַם , vgl. LXXEx 13,17; LXX1Sam 15,35; LXX1Kron 21,15; LXXSpr 5,11 en 25,8; LXXJer 20,16 en LXXEz 14,22; vgl. ook LXXHos 11,8 (μεταμέλεια voor נַחֲמִים).

4. Vgl. F. Austermann (2003), 54.

5. Zie I. Soisalon-Soininen (1987), 115-128.

De vertaling van כהן met ὁ ἱερεὺς stemt overeen met de overige plaatsen in de LXX.¹ Het is opmerkelijk dat de vertaler het onbepaalde substantief כהן onbepaald heeft overgezet (ὁ ἱερεὺς) in tegenstelling tot andere onbepaalde Hebreeuwse nomina in LXXPs 109 die hij wel met een lidwoord weergegeven heeft.

De combinatie לעולם staat eenennegentig keer in Psalmen, de uitdrukking εἰς τὸν αἰῶνα komt tweeënnegentigmaal in LXXPss voor. In LXXPss staat εἰς τὸν αἰῶνα exclusief voor לעולם. Met uitzondering van LXXEx 3,15 en 31,17, geldt dit ook voor de uitdrukking εἰς τὸν αἰῶνα (19x) in de overige LXX-boeken. Wel moet hierbij de kanttekening worden gemaakt, dat de uitdrukking εἰς τὸν αἰῶνα in LXXPss niet uitsluitend een futurale strekking heeft (vgl. LXXPs 9,6). De vertaler kiest voor de weergave van עולם voor het equivalent αἰών, αἰῶνος of voor verschillende determinativa. Deze variatie is in vergelijking met zijn consistente vertaling van de pluralis עוֹלָם opvallend.² Staat עולם/עוֹלָם in verschillende combinaties dan geeft hij die combinatie verschillend weer.³

κατὰ τὴν τάξιν Μελχισηδεκ

De weergave van de prepositie על met κατὰ roept geen vragen op. Dit geldt niet voor de overzetting van דברתי met τὴν τάξιν.⁴ Deze vertaalkuus is uniek.⁵ In de LXX komt ἡ τάξις frequent voor. Het woord betekent bijvoorbeeld: een woning voor de zon en maan (LXXHab 3,11), een (slag) orde van soldaten (LXXNum 1,52), de vastgestelde plaats van de hemellichamen (LXXJob 16,3; 28,3 en 38,12), een ordinantie (LXXSpr 31,25), enz. Maar nergens betekent ἡ τάξις ‘een priesterorde’, hoewel verschillende geleerden en vertalingen deze frase zo weergeven. Ook elders in het Oude Testament staat de woordcombinatie (על דברתי). Op deze plaatsen wordt de

1. In LXX2Kon 23,5 is כמר getranscribeerd in χωμαρεμ. In LXXZef 1,4 is כמר overgezet met ὁ ἱερεὺς en in LXXHos 10,5 geëlimineerd.

2. Al varieert de vertaling, maar ook nu zet de vertaler de pluralis עוֹלָם consistent over met εἰς τοὺς αἰῶνας, εἰς τὸν αἰῶνα en πάντων τῶν αἰώνων.

3. Zo is de uitdrukking ועד לעולם zesmaal vertaald met εἰς τὸν αἰῶνα καὶ εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος, tweemaal met εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος en eenmaal met εἰς αἰῶνα αἰῶνος. De combinatie ועד עולם is eenmaal met ἀπὸ τοῦ καὶ εἰς εἰς τὸν αἰῶνα overgezet, de uitdrukkingen עד העולם ועד העולם מן עולם עד עולם twee keer met ἀπὸ τοῦ αἰῶνος καὶ ἕως εἰς τοῦ αἰῶνος. De combinatie עולם עד is met ἕως αἰῶνος een keer weergegeven, עד העולם twee keer met ἕως τοῦ αἰῶνος.

4. In LXXJoz 19,12 (Δαβραθ^a en Δαβρωθ^b) en 21,18 (Δεββα) en LXX1Kron 6,57 (Δεβερι) is דברתי getranscribeerd.

5. Ook buiten LXXPss is דברתי overal als een perfectum van λαλέω weergegeven (vgl. LXXEx 25,22; LXXNum 11,17; LXXJer 1,16; LXXHos 2,16 en 12,11 en LXXPred 2,15).

woordcombinatie anders weergegeven dan hier.¹ Waarom kiest hij hier voor de vertaling *κατὰ τὴν τάξιν*?²

In de Griekse literatuur komt *κατὰ* in combinatie met *ἡ τάξις* in verschillende contexten voor. In juridische teksten bijvoorbeeld betekent deze combinatie ‘volgens de ordinantie’,³ in een militaire context ‘volgens de positie’.⁴ De prepositie *κατὰ* wordt ook regelmatig gecombineerd met het verbum *τάσσω*. Deze combinatie staat alleen in een militaire context.⁵ Daarnaast wordt *ἡ τάξις* aangetroffen in papyri met ambtelijke en administratieve passages of in namenlijsten van overledenen.⁶ Verder staat het woord ook in religieuze teksten, bijvoorbeeld in een papyrus uit Fayum (87 na Christus).⁷ Deze brief is opgesteld door priesters uit Neilupolis. Een gezantschap biedt dit epistel aan Nemesion aan. De schrijvers tekenen protest aan tegen belastingheffingen voor de positie van een priester (*δραχμὰς σας ἀντι τῶν ἱερατικῶν τάξεων*). Ze wijzen Nemesion erop dat de positie van een profeet (*τάξεως προφητείας*) met alle verworven (voor)rechten sinds jaar en dag via erfrecht hun toekomt. Zij hebben deze positie niet gekocht, maar ont-

1. In LXXPred 3,18 en 7,14 zijn de woorden *על דברת* met *περὶ λαλιᾶς* weergegeven en in 8,2 zijn ze met *περὶ λόγου* overgezet. In LXXDan en Dan^{Theod} 2,30 is *על דבר* met *ἐνεκεν* vertaald, cf. de betekenis van de Aramese conjunctie *על דברת*. Voor de weergave van de conjunctie *על דבר* kiezen de LXX-vertalers voor de prepositie *διὰ* (LXXGen 43,18 en LXXNum 25,18), *παρὰ* (LXXDeut 23,5) of *περὶ* (LXXGen 12,17 en LXXEx 8,8) of voor de conjunctie *ἐνεκεν/ἐνεκα* (LXXGen 20,11 en 18 en 37,8; LXXNum 17,14 en LXXPs 44,5 en LXXPs 78,9) of *ὅτι* (2x in LXXDeut 22,24). In LXX2Sam 13,22 is *על דברת* met *ἐπὶ λόγου* weergegeven.
2. M. von Nordheim (2007), 178-179 vertaalt de woorden *κατὰ τὴν τάξιν* als “gemäß der Ordnung Melchizedeks”. E. Bons signaleert (2003), 137-139 een discrepantie tussen Ps 110,4 en LXXPs 109,4. Hij vermoedt dat de vertaler ‘der hebräische Substantiv (!) *דברתי*’ als een uitspraak of een gebod opgevat heeft. Dit is inderdaad een van de vele betekenissen van *ἡ τάξις*. Bons vermeldt onder verwijzing naar E. Grässer, J. Lust & E. Eynikel & K. Hauspie en J. Doré nog een tweede optie, namelijk ‘Art, Natur, Beschaffenheit’. Maar ook dan is het volgens hem onduidelijk wat de aard van het priesterschap van Melchizedek is. Zelf vertaalt hij *κατὰ τὴν τάξιν* *Μελχισέδεκ* met ‘nach der Ordnung Melchisedeks’, zie E. Bons (2003), 125.
3. Plato, Leg. II.925b: *κατὰ τὴν τάξιν τοῦ νόμου ἐπὶ τὴν κληρὸν πορεύεσθω* (‘in overeenstemming met de ordinantie van de wet’); vgl. Herodotus IV, 162 en Aristoteles, Rh. 1366a 2.
4. Vgl. Xenofon, Cyropaedie VI. 3,35. In deze context is de combinatie soms een synoniem van *σύν κόσμῳ* (vgl. Herodotus VIII, 86 en IX,59) of *κατὰ κόσμον* (vgl. Aristoteles, Metaph. I.3, p. 984, 16b en Cael. III 2, p. 301a, 10 en Hom, Od 8, 179).
5. Vgl. Xenofon, Anabasis II.3,19 en V.4,22.
6. Vgl. bijvoorbeeld *ἡ τῶν τετελευτηκότων τάξις* in: CPJ III no 487, r 15.
7. Zie P.V. Boswinkel & E. Boswinkel (1942) regel 6 (*δραχμὰς σας ἀντι τῶν ἱερατικῶν τάξεων ἀντι ὧν δεδώκεισαν εἰς τὸν δραχμὰς σε*); regel 13-14 (*ἐξετασθῆναι πότερον πραταὶ αἱ τάξεις εἰσιν ἢ ἐπὶ ἰσκριτικῷ παραδοθῆναι ὀφείλουσιν*, vgl. regel 33-34); regel 16 (*μὴ εἶναι τὰς δηλούμενας τάξεις πρατάς*); regel 29-31 (*πότερον αἱ τάξεις πραταὶ εἰσιν ἢ ἐπὶ ἰσκριτικῷ παραδοθῆναι ὀφείλουσι*); regel 38 (*μὴ εἶναι πρῶτας τὰς τάξεις αὐτῶν*) en regel 40 (*τὰ τῶν τάξεων κεφάλαια διαγεγραφεῖν εἰς τὸ δημόσιον*) (cursivering CPdB).

vangen. De priesters vragen Nemesion te onderzoeken of hun fiscale positie (αἱ τάξεις) in het verleden via koop of erfrecht verworven is. Ook in een andere brief van de hand van priesters van Tebtunis (162 na Christus) aan de overheid is ἡ τάξις een aanduiding voor de juridische positie van een priester (ἐν τάξει ἱερέων).¹ Het woord ἡ τάξις is in deze papyri dus geen begrip uit de cultus (bijvoorbeeld '(priester)orde'), maar het woord omschrijft de positie van een priester in vergelijking met de positie van een ander. De context bepaalt het karakter van deze positie.

Het werkwoord דבר is een polyseem woord. De verschillende betekenissen zijn in de lexica onderverdeeld in דבר^I, דבר^{II} en דבר^{III}. De LXXPss-vertaler en verschillende van zijn collega's relateren דבר (Hif'il) met de composita ὑποτάσσω, προστάσσω en συντάσσω.² In LXXPss 17,48 en LXXPs 46,4 is דבר (Hif'il) met ὑποτάσσω overgezet (vgl. ook LXX2Sam 22,48).³ De vertaler interpreteert דברתי in de uitdrukking על דברתי מלכי צדק als een status constructus van דברה^I en vat vermoedelijk de י op als een yod-compaginis.⁴ Vanwege het nomen voegt hij het lidwoord toe (κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδεκ). Door de weergave van דברתי met τὴν τάξιν laat de vertaler de consonantentekst intact en handhaaft hij in zijn vertaling de woordvolg-orde.

Excurs III. De Griekse vertaling van Gen 14,17-24

LXXPen-vertalers handhaven strikt het onderscheid tussen JHWH en de afgoden. Dit gebeurt ook in de weergave van Gen 14,17-24.⁵ Het overzetten van deze verzen stelt de vertalers voor complexe vragen.

Wat bedoelt Abram wanneer hij zijn handen opheft? Alleen op deze plaats in de

1. Zie Tebtunis Papyri 291 frg (a), 18 en frg (b), 26. Voor deze betekenis van τάσσω in de LXX, zie LXX2Kron 31,2 waar de woorden על מחלקות והלועם על מחלקות הכהנים וייעמד יחזקיהו את מחלקות הכהנים en de woorden על מחלקות הכהנים וייעמד יחזקיהו את מחלקות הכהנים en de woorden על מחלקות הכהנים וייעמד יחזקיהו את מחלקות הכהנים en de woorden על מחלקות הכהנים וייעמד יחזקיהו את מחלקות הכהנים overgezet zijn (LXX1Esra 1,15).
2. Het verbum דבר^I is in de LXX o.a. met συντάσσω weergegeven (vgl. LXXEx 1,17; 9,12 en 31,13; LXXNum 27,23; LXXJoz 4,8 en LXXJob 42,9). In LXXEx 12,35 is דבר (Qal) met συντάσσω vertaald en דבר (Pi'el) in LXXJoz 5,14 en LXXEst 1,19 met προστάσσω overgezet, vaak is πρόταγμα een equivalent van דבר (Qal), zie F. Austermann (2003), 83.
3. Op de meeste plaatsen interpreteert de LXXPss-vertaler דבר anders dan de Masoreten, bijvoorbeeld in LXXPs 90,3 waar hij niet מְדַבֵּר, maar מְדַבֵּר leest (ἀπὸ λόγου παραχῶδους).
4. Contra V. Hamp (1974), 521. Of de LXXPss-vertaler de י als een yod-compaginis leest, is moeilijk te achterhalen, omdat hij met suffixen soms 'vrij' omgaat, zie F.W. Mozley (1905), xvii-xviii.
5. Illustratief is de weergave van de geschiedenis van Bileam in LXXNum 22-24, zie A. van der Kooij (2003^b), 601-605 en M. Rösel (2006^b), 161-163.

LXX is het werkwoord **רום** (Hif'il) met **ἐκτείνω** weergegeven.¹ In de LXX komt het verbum in combinatie met drie verschillende preposities voor. De eerste combinatie is het werkwoord met **εἰς**, wanneer het object **τὸν οὐρανόν** is ('de handen opheffen naar de hemel'; vgl. LXXEx 9,22 en 23 en 10,21 en 22).² De tweede combinatie is het verbum samen met het voorzetsel **ἐπὶ**, wanneer het indirect object **γῆ, θάλασσα** of **σκηνὴ** is ('uitstrekken over'). De derde combinatie is het werkwoord samen met **πρὸς**, wanneer **ἐκτείνω** in combinatie met **χεῖρά/χεῖράς** staat ('het uitstrekken van de handen over', vgl. LXXEx 6,8; 9,22 en 23; 10,21 en 22). De uitzonderingen zijn LXXEx 9,33 en LXXGen 14,22. In deze twee verzen is het indirecte object God. Volgens de LXXPen-vertalers heffen Mozes en Abram hun handen in gebed op tot God (vgl. LXXJes 1,15 en Tg.Onq. t.p.).³

Melchizedek is koning van Salem en priester van God, de Allerhoogste. Het epitheton **עֲלִיּוֹן אֵל** staat in Genesis alleen hier. De vertaler zet deze woorden met **τοῦ θεοῦ τοῦ ὑψίστου** over, cf. de overige LXX-plaatsen.⁴ In de vroegjoodse literatuur zijn de woorden **ὁ θεὸς τοῦ ὑψίστου** een enkele keer een equivalent van **יהוה**. De vertaling met **τὸν θεὸν τὸν ὑψιστον** verschilt van de MT (**יְהוָה אֱלֹהֵינוּ**). LXXGen 14 mist de weergave van het Tetragrammaton, zo ook P, I, 1QapGen, de Ethiopische versie van Jubileeën en het citaat van Gen 14,17 in Heb 7,1. Ook de SP wijkt met de lezing **אל האלהים אל עליון** af van de MT, vgl. ook V en Hiëronymus ('ad Dominum Deum excelsum'). De woorden **אֱלֹהֵינוּ** zijn op enig moment tijdens de overlevering van vs. 22 in de Hebreeuwse tekst geïnterpoleerd om duidelijkheid

1. In LXXPen is **ἐκτείνω** het equivalent van de verba: **נשא, שלח, פרש** en **נמה**, op de overige plaatsen in LXXGen is het werkwoord uitsluitend het equivalent van **שלח**. De vertaling van **רום** (Hif'il) met **ἐκτείνω** in LXXGen 14,22 is in de LXX uniek.
2. Daarmee kent de LXXGen-vertaler dezelfde betekenis toe aan de uitdrukking **רום יד אל** (Hif'il) als aan de woorden **נשאתי את ידי**, die in sommige situaties ook 'zweren' betekenen (vgl. Philo van Alexandrië in Leg.All. III.24 en Tg.Ps.-Jon. t.p.). Zo is **יד יי' נשאתי** in LXXEx 6,8 en LXXNum 14,30 met **ἐκτείνω τὴν χεῖρά μου** ('zweren') weergegeven. Niet alleen de directe context, maar ook de combinatie van het verbum met een andere prepositie is de oorzaak voor het betekenisverschil tussen deze twee plaatsen.
3. Anders dan J.W. Wevers (1993), 200; P. Prestel & S. Schorch (2007), 183 en T. Muraoka (2009), 217.
4. Het epitheton wordt in de LXX absoluut gebruikt en is de exclusieve aanduiding voor Israël's God. Dit in onderscheid met het relatief gebruik van **ὁ θεὸς τοῦ ὑψίστου** door pagane auteurs. Zo onderscheiden joodse auteurs tussen **יהוה** en de afgoden. Philo merkt in zijn commentaar op Gen 14,18 op: **τοῦ γὰρ ὑψίστου ἐστὶν ἱερεὺς** (Gen 14,18), **οὐχ ὅτι ἐστὶ τις ἄλλος οὐχ ὑψιστος – ὁ γὰρ θεὸς εἰς ὃν "ἐν τῷ οὐρανῷ ἄνω ἐστὶ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς κάτω, καὶ οὐκ ἐστὶν ἕτι πλεον αὐτοῦ [Deut 4,39]"**, (Leg.All. III.82). Het absoluut gebruik van dit epitheton heeft binnen de vroegjoodse literatuur en epigrafa een brede ingang gevonden, pas later ook daarbuiten, zie E. Schürer (1995), 169; E.E. Elnes & P.D. Miller (1999), 298 en C. Breytenbach (1999), 439-443; voor het Nieuwe Testament, zie P.R. Trebilco (1989), 51-73.

te geven welke god Melchizedek eert.¹ Abram bidt tot God, de Allerhoogste. De priester-koning Melchizedek dient Hem ook.

De vertaler extrapoleert het subject in vss. 19-20, zoals hij wel vaker doet (vgl. LXXGen 21,33 en 35,9). Melchizedek, priester van JHWH, zegent (ἐὐλόγησεν) de aartsvader Abraham (19). Overal waar JHWH mensen zegent of mensen namens JHWH een ander zegenen gebruikt de vertaler hetzelfde werkwoord.² Hij expliciteert wie aan wie tienden geeft. De aartsvader Abram geeft de tienden aan Melchizedek, de priester van JHWH. Met deze weergave zet de vertaler twee belangrijke stappen. Melchizedek, de priester van JHWH, zegent Abram en de aartsvader geeft tienden aan de priester van JHWH. Zo handelt Abram conform de halachische regels.³

Abram en Melchizedek ontmoeten elkaar in ‘de vlakte Sawe, dit was het dal van de koning’ (εἰς τὴν κοιλάδα τὴν Σαυη (τοῦτο ἦν τὸ πεδῖον βασιλέως)). In Gen 14,2, 3, 7, 8 en 17 zijn oude plaatsnamen in een nieuw Hebreeuws idioom overgezet (toponiem). Steeds introduceert het pronomen הוּא een toponiem.⁴ De naam שׁוּה staat voor het eerst in vs. 5. De stad van de Emieten heet קִרְיַת־שׁוּה (vgl. Grieks κυρια). In vs. 17 is de naam שׁוּה עֵמֶק vertaald met עֵמֶק הַמֶּלֶךְ (‘vallei van de koning’).⁵ De vertaler zet עֵמֶק (17) eerst over met τὴν κοιλάδα daarna met τὸ πεδῖον. Dit is de enige plaats in de LXX waar עֵמֶק met τὸ πεδῖον vertaald is.⁶ De namen de kloof van Sawe (τὴν κοιλάδα Σαυη) en de vallei van de koning zijn volgens de vertaler twee verschillende namen voor dezelfde locatie. Voor de weergave van עֵמֶק שׁוּה met τὸ πεδῖον βασιλέως grijpt de vertaler terug op het Aramese verbum שׁוּי.⁷

1. Zie J.C. VanderKam (1978), 53 (voetnoot 3).

2. Vgl. voor εὐλόγησεν LXXGen 1,22 en 28; 2,3; 5,2; 9,1; 12,2 en 47,7 en 10; voor εὐλογητός LXXGen 9,26; 12,2; 14,20 en 24,27 en 31.

3. LXXGen is op meerdere plaatsen door de halacha beïnvloed, bijvoorbeeld in LXXGen 2,2, zie G. Veltri (1994*), 47-51 en LXXGen 37, zie C.P. de Boer (2013), 59-78. Vgl. ook de Targumim die de status van Potifar veranderen van priester (כֹּהֵן) in ‘overste van Tanis/On’ (רַבָּא), vgl. Tg.Onq., Tg.Ps.-Jon. en Tg.Neof. t.p., zie B. Grossfeld (1988), 139 (voetnoot 22). Tg.Ps.-Joh. 41,45 gaat nog een stap verder met te stellen dat Asnath, een dochter van Dina is, Jakobs dochter. Daarentegen heet Jozefs schoonvader in Jub 40,10 en 44,24 Potifar. Hij is een priester in Heliopolis, waar een joods heiligdom staat, en is het hoofd van farao’s lijfwacht. Jubileeën combineert Gen 37,36 en 41,45 en werkt zo de vereenzelviging van beide personen in LXXGen verder uit.

4. Zie M. Fishbane (1988), 44-46 en 80-81 en E. Tov (1999), 63.

5. In het Ugaritisch betekent שׁוּה ‘heersen’, vgl. de vertaling van שׁוּה met מֶלֶךְ in Gen 14,17, zie A.A. Wieder (1965), 160-162 en G. del Olmo Lete & J. Sanmartín (2000), 510.

6. Blijkens zijn vertaling van de woorden עֵמֶק הַשָּׂדֵה met ἡ κοιλάς ἡ ἄλυσκῃ in vs. 10 beschouwt de LXXGen-vertaler φάρραγη en κοιλάς als synoniemen. Voor κοιλάς als equivalent van עֵמֶק, zie LXXGen 14,8,10 en 17 en 37,14; voor τὸ πεδῖον als equivalent van שׁוּה, zie LXXGen 4,8; 24,63 en 65; 25,29; 27,3 en 5; 29,2; 31,4; 34,5, 7 en 28; 35,27; 36,35; 37,7 en 15 en 41,48.

7. Cf. E. Tov (1997), 149-150. In het Joods-Palestijns Aramees betekent het verbum שׁוּי ‘effenen, gelijkmaken’ en het nomen שׁוּי ‘vlakte’ of ‘plateau’.

Met deze weergave actualiseert hij de woorden עמק המלך. Of hij met deze actualiserende vertaling Salem met Jeruzalem identificeert, blijft een open vraag.¹

De vertaler interpreteert de woorden מלכי צדק als een eigennaam: Μελχισεδεκ. Met deze weergave verbindt hij LXXPs 109,4 met LXXGen 14,17-24. Dit kan hij doen omdat de LXXPen-vertalers in de weergave van Gen 14,17-24 halachische exegese hebben verweven (Excurs III). Dankzij hun interpreterende vertaling van LXXGen 14,17-24 kan hij de woorden מלכי צדק met Μελχισεδεκ weergeven. Naast deze interpretatie is in zijn tijd en daarna de letterlijke betekenis van מלכי צדק bekend (vgl. Heb 7,3; Symm en Aq). Onder invloed van LXXGen 14,17-24 interpreteert en vertaalt hij de woorden על דברתי.² Hij geeft de frase מלכי צדק met κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδεκ weer. Dit zinsdeel betekent ‘net als de positie van Melchizedek’.³ De vertaler definieert met zijn weergave niet de herkomst van het priesterschap, zoals moderne vertalingen suggereren (‘volgens de orde van Melchizedek’). Hij vergelijkt met zijn vertaalkeus David met de koning-priester Melchizedek uit LXXGen 14. Het punt van vergelijking is het gelijktijdig bekleden van de twee ambten koning en priester door één persoon. Symmachus en Aquila onderscheiden zich van de LXXPss-vertaler wanneer zij על דברתי overzetten met κατὰ λόγον μου. Hun vertaling stemt overeen met de oorspronkelijke betekenis van deze woorden in Ps 110,4.⁴

1. Volgens 1QapGen 22.13-26, Josephus (Ant. I.180 en VII.67 en Bel.Iud. VI.438), Tg.Onq., Tg.Ps.-Jon., Tg.Neof. en Frag.Tg. is Salem een oudere of andere naam voor Jeruzalem. In de vroegjoodse literatuur komen verschillende plaatsen met de naam Salem voor: een ten noorden van Sichem (Judit 4.4), een ten oosten van Sichem (LXXGen 33,18, LXXJer 38,5 (Σαλήμ (B), Σαλώμ (A)) en Jub 30.1) en Σαλείμ eveneens in de nabijheid van Sichem (Joh 3,23). Ook ten tijde van de LXXGen-vertaler ligt in de directe omgeving van Sichem een plaats met de naam Salem (Σαλεμ), zie S. Mittmann & G. Schmitt (2001) B V18; vgl. ook Judit 4.4. Om die reden identificeert Pseudo-Eupolemus (fig. 1) Melchizedek als een priester afkomstig uit Salem, een Samaritaans dorp in de directe omgeving van het Samaritaanse heiligdom op de Gerizim. De Samaritaanse Pentateuch zet een stap verder door Melchizedek voor te stellen als een priester in dienst van het Samaritaanse heiligdom op de Gerizim.
2. Voor het onderscheid tussen contextuele en linguïstische exegese, zie J. Barr (1979), 290-293.
3. Dezelinguïstieke exegese van על דברתי komt naast Heb (zie 7.4.3.2) ook voor bij Rabbi Ismaël (rond 150 na Christus): בביתיה כתיב נשבע ה' ולא ינחם אתה כהן לעולם על דברתי מלכי צדק על דיבורי של מלכי צדק (b. Ned 32b).
4. Vgl. ook de vertaling met ܡܠܟܝ ܥܕܩܐ in sommige handschriften van de Syro-Hexapla. De meeste Syrische vertalingen hebben voor de frase κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδεκ de lezing ܡܠܟܝ ܥܕܩܐ ‘volgens het voorbeeld (manier, gelijkenis) van Melchizedek’. Echter drie handschriften (61l*, 8al* en 9al) hebben de lezing ܡܠܟܝ ܥܕܩܐ ‘volgens het woord van Melchizedek’. I. Carbajosa (2008), 364-366 stelt dat de tweede lezing, de oorspronkelijke lezing is. De eerste lezing is onder invloed van de Syrische vertaling van het Nieuwe Testament tot stand gekomen. Hij verdisconteert echter niet dat ook Symmachus en Aquila beide lezingen kennen.

Vers 5

κύριος ἐκ δεξιῶν σου συνέθλασεν

De vertaler geeft zowel de combinaties לִימִינִי (1^b) en עַל־יְמִינִי (5^a) met ἐκ δεξιῶν weer (vgl. LXXPs 44,10; LXXPs 90,7 en LXXPs 108,6). Hij kiest voor een stereotiepe uitdrukking, waardoor het nuanceverschil tussen לִימִינִי en עַל־יְמִינִי in zijn vertaling verdwenen is. Het verbum נָחַם staat ook in Ps 18,39 en Ps 68,22 en 24. In LXXPs 17,39 geeft de vertaler het werkwoord met ἐκθλίβω weer, in LXXPs 67,22 met συνέθλασεν (aor.) en in vs. 24 om stilistische redenen met βάπτω. Door zijn vertaalkeus is het theologisch woordgebruik van נָחַם in Psalmen in LXXPs verloren gegaan (zie 2.2.2 en 2.2.3).

ἐν ἡμέρᾳ ὀργῆς αὐτοῦ βασιλεῖς

Het nomen נָחַם heeft in de LXX de equivalenten: ἐκδίκησις, ἔχθρα, θυμός, ὀργίλος en ὀργή.¹ In de LXX is het oorspronkelijk betekenisverschil tussen ὀργή en θυμός verdwenen volgens sommige geleerden.² In LXXPs is נָחַם vertaald met ὀργή (23x), θυμός (9x), ὀργίζομαι (4x), ὀργίλος (LXXPs 17,49) en ῥίνας (LXXPs 113,14).³ In Ps 86,15 en Ps 145,8 is het woord een onderdeel van de uitdrukking אָפִים אָרַךְ (μακρόθυμος). In LXXPs betekent ὀργή Gods toorn over de goddelozen. Wanneer God toorn op de psalmist, Israël of de vromen dan kiest de vertaler voor θυμός.⁴

De vertaler zet מלכים/מֶלֶךְ consistent over met een vorm van βασιλ-. Andere LXX-vertalers geven מלכים/מֶלֶךְ soms ook met ἄρχων weer. Soms verschilt zijn overzetting van de Masoretische vocalisatie.⁵ Omgekeerd staat in LXXPs βασιλεύς/βασιλεῖς ook voor מַחֲקִי (vgl. LXXPs 59,7 en zijn parallelplaats LXXPs 107,9), maar hier is zijn keus uniek.⁶

1. Van deze nomina komt alleen ἐκδίκησις in LXXPs voor. Het woord is op alle plaatsen een equivalent van נָחַם. Het nomen ἔχθρος komt in LXXPs niet voor. Naast het nomen נָחַם bestaat ook de conjunctie נָחַם. Die is op eenentwintig plaatsen in LXXPs met een conjunctie weergegeven, uitgezonderd LXXPs 17,49 (ὀργίλων).

2. Zo bijvoorbeeld J. Fichter, O. Grether, e.a. (1954), 410-411.

3. Daarnaast staat θυμός in LXXPs voor הָמָה (4x), חָרֹן (2x), עֲבֹדָה (2x) en פֶּעַם (4x).

4. Cf. M. Flasher (1912), 259-265.

5. Soms is מֶלֶךְ vertaald met βασιλεία (4x) of βασιλείας (1x). In LXXPs 67,13 staat een singularis in plaats van pluralis.

6. Het nomen מַחֲקִי is in de LXX overal met 'heerser', 'prins', 'koning' of 'koninkrijk' overgezet. Voor de achtergrond en exegetische traditie van deze plaatsen in de LXX, Qumran, de Targumim en de rabbijnse exegese, zie G. Vermes (1983), 49-55 en H. Gzella (2002), 50-52.

Vers 6

κρινεῖ ἐν τοῖς ἔθνεσιν, πληρώσει πτώματα

De vertaler zet דין consistent met κρίνω over (9x).¹ Omgekeerd is κρίνω het exclusieve equivalent van ריב.² Andere LXX-vertalers daarentegen geven דין of ריב zelden met κρίνω weer.³ De LXXPss-vertaler beschouwt de verba דין, שפט en ריב als synoniemen.

Op alle achteenvijftig plaatsen vertaalt hij גוי/ים met ἔθνος/ἔθνεσιν. In andere LXX-boeken is ἔθνος/ἔθνεσιν ook van andere Hebreeuwse nomina een equivalent. In LXXPss staat τὸ ἔθνος naast גוי/ים overal voor לאם en op twaalf plaatsen voor עם.⁴ Het nomen גויה is in de LXX vaak met σῶμα vertaald, slechts een enkele keer met πῶμα. Het woord πῶμα bezit verschillende betekenissen, zoals ‘val’, ‘ineenstorting’, ‘ongeluk’, ‘nederlaag’, ‘ruïne’ of ‘lijk/gevallene’.⁵ Al deze betekenissen komen ook in de LXX voor. In LXXRich 14,8 (zowel in A als in B) is גויה ook met τὰ πτώματα vertaald. Daar betekent πῶμα het aas van de gedode leeuw, in LXXPs 109,6 betekent τὰ πτώματα de lijken van gedode vijanden.

De vertaling van מלא met πληρώ is in LXXPss niet opvallend.⁶ In zijn weergave van מלא varieert de vertaler tussen πληρώ⁷ of πληθύνω. Hij staat voor het dilemma om מלא als een transitief verbum of een adjectief te lezen. Hij interpreteert מלא als een transitief verbum en vertaalt de woorden גויות מלא met πληρώσει πτώματα. Deze weergave is in de LXX ongebruikelijk. Alleen de LXXPss-vertaler zet op deze plaats גויות met τὰ πτώματα over.

συνθλάσει κεφαλὰς ἐπὶ γῆς πολλῶν.

1. Vgl. ook de weergave van het nomen דין met κρίσις in LXXPs 9,5 en LXXPs 139,13.
2. In LXXPs 118,154 is de combinatie ריבה ריבי met κρίνον τὴν κρίσιν vertaald; in LXXPs 42,1 en LXXPs 73,22 met δίκασον τὴν δίκην. De LXXPss-vertaler geeft het nomen ריב in LXXPss weer met κρίσις of δίκαιος. Voor hem zijn κρίνω en δικάζω synoniemen.
3. Zie F. Büchsel (1957), 921.
4. Op zes plaatsen zet de LXXPss-vertaler לאם met γέμει over.
5. H.G. Liddel & R. Scott (1996), 1549.
6. De weergave van het verbum מלא met γέμει in LXXPs 9,28 [Ps 10,7] is in LXXPss uniek, maar in de overige LXX-boeken gebruikelijk (vgl. LXXGen 37,25; LXX2Kon 9,20; LXXJob 31,19 en LXXAmos 2,13). Het adverbium מלא is in LXXPss consequent overgezet met πλήρης (LXXPs 72,10; LXXPs 74,9 en LXXPs 143,13).
7. Het verbum πληρώ staat in LXXPss alleen in LXXPs 15,11 voor שבע. In Ps 16,11 staat שבע in combinatie met מחות (st. constr.) en betekent ‘verzadigd zijn van vreugde’. Een van de betekenissen van πληρώ is ‘verzadigd worden met voedsel’.

In de LXX is het nomen ראש op de meest uiteenlopende manieren vertaald, zo ook in LXXPs.¹ Van de drieëndertig keer dat ראש in Psalmen voorkomt, vertaalt de vertaler het woord zesentwintigmaal met ἡ κεφαλή. Op zeven plaatsen geeft hij het woord niet letterlijk, maar figuurlijk weer. Zo kiest hij in LXXPs 23,7 en 9 en LXXPs 138,17 voor de vertaling οἱ ἄρχοντες ὑμῶν en αἱ ἀρχαὶ αὐτῶν.² Hoewel hij dus ook de figuurlijke betekenis van ראש kent en daar waar nodig voor deze betekenis kiest, zet hij in LXXPs 109,6 en 7 ראש letterlijk over. Wel staat het nomen nu in de pluralis (αἱ κεφαλὰς), waardoor het meervoud congrueert met τοῖς ἔθνεσιν en πτόματα (vijanden – lijken – hoofden).

De vertaling van de prepositie על met ἐπὶ (6^d) roept geen vragen op. Het nomen ארץ is in de LXX op de meest uiteenlopende manieren vertaald. Juist daarom is in LXXPs de consistente vertaling van ארץ met ἡ γῆ opmerkelijk. Op alle plaatsen is ארץ met ἡ γῆ overgezet, met uitzondering van LXXPs 34,20; LXXPs 104,44; LXXPs 105,27 en LXXPs 106,3. In Ps 110,6 is רבה een adjectivum van ארץ. De weergave van רבה met πολλῶν is juist daarom opvallend. Hier is het woord niet met ἡ γῆ, maar met αἱ κεφαλὰς vertaald. Daardoor is het accent verschoven van ‘het hoofd van een groot land’ (Ps 110,6) naar ‘de hoofden van velen op aarde’.

Vers 7

ἐκ χειμάρρου ἐν ὁδοῖ πῖεται • διὰ τοῦτο ὑψώσει κεφαλὴν.

Het nomen נחל staat zevenmaal in Psalmen en is zes keer met τὸ χεῖμαρρος (‘het dal’) overgezet. Soms kiest een LXX-vertaler ook voor ἡ φάραγξ. De LXXPs-vertaler maakt onderscheid tussen een ‘ravijn/kloof’ (φάραγξιν) en een ‘dal/vallei/wadi’ (χεῖμαρρος). Naast ‘dal’ betekent נחל in LXXPs ook ‘bezit’ of ‘erfenis’ (נחל³).³ De Masoretische vocalisatie van deze twee

1. Cf. H. Schlier (1967), 672.

2. De overige vier plaatsen zijn: LXXPs 71,16 (ἐπ’ ἄκρων τῶν ὀρεῶν); LXXPs 118,160; LXXPs 136,6 (ἀρχῇ) en LXXPs 140,5 (ἀμαρτωλός). In Ps 72,16 staat ראש in combinatie met הרים en is het woord met ἄκρων (τῶν) ὀρεῶν vertaald, cf. de overige plaatsen waar de uitdrukking הרים ראש staat (vgl. Gen 47,21; Ex 34,2 en Jes 2,2; 28,4 en 42,11). Wordt ראש temporeel opgevat dan is de vertaling met ἀρχῇ gebruikelijk. Anders is de vertaling van שָׁמַיִם אֶל יְיָ אֱלֹהִים met ἑλαιοὶ δὲ ἀμαρτωλοῦ μὴ λιπανάτω τὴν κεφαλὴν μου in LXXPs 140,5 (vgl. ook LXXPs 128,3). De vertaler heeft de consonanten (metathesis) en de א met ε verwisseld (al-tiqre).

3. Naast נחל staat ook נחל in Psalmen. Het woord is overgezet met χεῖμαρρον (LXXPs 123,4), κληροδοσία (LXXPs 77,55) en κληρονομία (LXXPs 134,12 en LXXPs 135,22), cf. de Masoretische vocalisatie נַחֲלָה.

nomina correspondeert met de twee verschillende betekenissen die het woord in LXXPss bezit.¹

Voor de vertaling van דרך beschikt de vertaler over een scala van keuzemogelijkheden. Omdat hij consistent דרך met ὁ ὁδός overgezet heeft, komt het eigen karakter van zijn keuze des te scherper naar voren. Omgekeerd staat ὁ ὁδός in LXXPss alleen in LXXPs 37,18 voor יום.² Op de overige plaatsen is ὁ ὁδός een weergave van ארה. De uitdrukking בדרך is met ἐν ὁδῷ vertaald.³ Op vier andere plaatsen waar בדרך met ἐν (τῇ) ὁδῷ overgezet is, betekent ἐν (τῇ) ὁδῷ ‘onderweg’ (hebraïsme).

Het partikel על-כן is in de LXX tweeëntachtig keer met διὰ τοῦτο en tienmaal met ἔνεκεν τοῦτο vertaald.⁴ De LXXPss-vertaler geeft על-כן uitsluitend met διὰ τοῦτο weer. Een enkele keer staat διὰ τοῦτο ook voor een andere combinatie of conjunctie (voor לכן (5x), אכן, (2x), גם, (1x) en עתה (1x)).⁵ In de buiten-Bijbelse literatuur komt ὑψώω laat en sporadisch voor. Het woord wordt daar zowel letterlijk als figuurlijk gebruikt.⁶ De keus voor ὑψώω als equivalent van רום correspondeert met bijna alle veertig plaatsen waar het verbum of het nomen רום in Psalmen staat. Hoewel de vertaler dit woord letterlijk weergeeft, biedt zijn vertaalkeus de mogelijkheid om deze uitdrukking figuurlijk te interpreteren (vgl. LXXPs 18,48; LXX2Sam 22,49 en LXXJes 63,9).

3.3 LXXPs 109 en LXXPss 107-108

Ps 110 vormt samen met Ps 108 en Ps 109 een Davidisch drieluik aan het

1. Vgl. LXXPs 68,37; LXXPs 81,2 en LXXPs 118,111. In LXXPs 103,10 is נהל met ἡ φάραγξ weergegeven vanwege de directe context.

2. De woorden ימי תמימים ידע יהוה ימי תמימים zijn met γινώσκει κύριος τὰς ὁδοὺς τῶν ἀμώμων overgezet (LXXPs 36,18). De vertaler leest dus דרכי תמימים in plaats van ימי תמימים. De vertaler plaatst LXXPs 36,18 op gelijke hoogte met LXXPs 1,6 (γινώσκει κύριος ὁδὸν δικαίων).

3. De uitzonderingen zijn de plaatsen waar בדרך figuurlijk is weergegeven of met (τὸν) ὁδὸν vertaald is, zie I. Soisalon-Soininen (1982), 190-200. De lezing πηται ὁδῳ in A is een exegetische interpolatie.

4. Een uitzondering is LXXJes 13,13 waar על-כן met ὁ γὰρ weergegeven is. Soms is על-כן in een hoofdstuk om stilistische motieven zowel met διὰ τοῦτο als met ἔνεκεν τοῦτου vertaald (vgl. LXX2Sam 7,22 en 27).

5. In LXXPss is διὰ τοῦτο naast על-כן equivalent van לכן en אכן. Volgens Z. Frankel (1972), 82 en 168-169 waren de vertalers van LXXGen en LXXEx niet meer op de hoogte van de exacte betekenis van לכן in tegenstelling tot de LXXNum-vertaler, die על-כן correct weergeeft met διὰ τοῦτο. Maar διὰ τοῦτο komt niet exact overeen met de betekenis van על-כן, zie R. Frankema (1966), 94-99 en E. Jenni (2001), 201-215.

6. Zie G. Bertram (1969), 604.

begin van het vijfde boek van Psalmen.¹ Voor ons onderzoek is de vraag relevant of de vertaler de thematische en semantische eenheid van dit Davidsche drieluik in zijn weergave bewaard of gewijzigd heeft. Het antwoord op deze vraag geeft indirect inzicht in zijn interpretatie van Ps 110.

3.3.1 LXXPs 107

LXXPs 107 bewaart vijf verschillen tussen Ps 57,8-12 en Ps 60,7-14 enerzijds en tussen Ps 108 anderzijds. LXXPs 107 heft zes verschillen tussen Ps 108 enerzijds en tussen Ps 57,8-12 en Ps 60,7-14 anderzijds op door deze zes plaatsen met LXXPs 56,8-12 en LXXPs 59,7-14 te harmoniseren.² Daarnaast wijkt LXXPs 107 op vijf plaatsen zowel af van Ps 108 als ook van LXXPs 56,8-12 en LXXPs 59,7-14.³ Vier van deze vijf verschillen zijn opmerkelijk: de weergave van כִּבְדִּי מִתְּהִלָּתִי met ἐν τῇ δόξῃ μου (2), de unieke vertaling van מִלְּפָנֶיךָ met ὑψωθήσομαι (8), de vertaling van מַעַן met ἀντίλημψις (9)⁴ en de overzetting van צָרִימִי met τοὺς ἐχθροὺς ἡμῶν (14).⁵

1. *L^{pau}* heeft met ἀλληλοῦσια het opschrift geconformeerd aan de opschriften voor en na LXXPs 109 (vgl. LXXPs 104,1; 105,1; 106,1 (LXXPs 107,1 is een uitzondering), enz.).
2. Dit zijn: 1.) In LXXPs 107,2 is de weglating van כִּבְדִּי מִתְּהִלָּתִי (Ps 108,2) ongedaan gemaakt (vgl. tweemaal ἐτοίμη ἡ καρδία μου, cf. Ps 57,8); 2.) In LXXPs 107,7 is de suffix עָנִי in de singularis overgezet, cf. Ps 108,7. Ook in LXXPs 59,7 is de suffix een singularis (ἐπάκουσόν μου), terwijl in Ps 60,7 de suffix een pluralis is (עָנִי); 3.) In LXXPs 107,9 keert de copula (καὶ) terug, cf. LXXPs 59,9. In Ps 108,9 is de copula weggelaten (וְלִי vgl. Ps 60,9 met Ps 108,9); 4.) In LXXPs 107,10 is מַעַן met ὑπεράγιστον vertaald, dezelfde vorm die in LXXPs 59,10 het verbum מַעַן weergeeft; 5.) In LXXPs 107,10 staat εἰς πόλιν περιοχῆς voor מִצָּרַי, terwijl dit in LXXPs 59,11 voor מִצָּרַי staat (Ps 60,11) en 6.) In LXXPs 107,11 keert het pronomen personale terug, cf. LXXPs 59,12 (οὐχὶ σὺ, ὁ θεός), terwijl Ps 108,12 het pronomen weglaat (vgl. אֵלֵּיךָ אֶל־אֱלֹהֶיךָ in Ps 60,12).
3. De vertaler zet כִּבְדִּי מִתְּהִלָּתִי over met ἐν τῇ δόξῃ μου (LXXPs 107,2). Hij betreft ἐν τῇ δόξῃ μου bij de voorgaande woorden (ἔσομαι καὶ ψαλῶ). In LXXPs 56,9 volgen deze woorden op de imperativus ἐξεγέρθητι. In LXXPs 107,8 staat ὑψωθήσομαι in plaats van ἀγαλλιάσομαι. Het werkwoord is hier een equivalent van הִלָּלְתִּי. In LXXPs 107,9 is מַעַן overgezet met ἀντίλημψις in plaats van κραταίωσις. In vs. 14 is צָרִימִי niet met τοὺς θλίβοντας, maar met τοὺς ἐχθροὺς vertaald en keert het partikel δὲ niet meer terug.
4. Het nomen מַעַן komt naast Ps 108,9 zevenmaal in Psalmen voor en is overgezet met ὑπερασπιστής (LXXPs 26,1; LXXPs 30,3 en 5 en LXXPs 36,39); κραταίωμα (LXXPs 42,2 en LXXPs 59,9) of βοηθός (LXXPs 51,9). In LXXPs is מַעַן alleen in LXXPs 107,9 met ἀντίλημψις weergegeven; een vertaalkeus die in tweeërlei opzicht opmerkelijk is. Allereerst omdat in LXXPs 59,9 κραταίωμα staat. In de tweede plaats omdat de vertaler niet kiest voor een van de twee andere equivalenten: ὑπερασπιστής of βοηθός. Zijn keus voor ἀντίλημψις als equivalent van מַעַן is in LXXPs en in de LXX uniek, zie S. Olofsson (1990^b), 57-63.
5. Op meerdere plaatsen is צָרִימִי in LXXPs overgezet met οἱ ἐχθροί (LXXPs 30,12; LXXPs 41,10; LXXPs 43,6 en 11; LXXPs 73,10 (sing.); LXXPs 77,61 en 66 (sing.); LXXPs 88,23 en 43; LXXPs 96,3; LXXPs 104,24; LXXPs 106,2 (sing.); LXXPs 111,8; LXXPs 118,139 en LXXPs 135,24). Daarnaast is צָרִימִי in LXXPs ook met andere equivalenten vertaald. In LXXPs staat οἱ ἐχθροί ook voor andere Hebreeuwse nomina.

Het laatste verschil veroorzaakt een intertekstuele verbinding tussen vs. 14 en LXXPs 109,1-2. De unieke vertaling van מְלֹאֵי with ὑψωθήσομαι (8) is door vs. 6 veroorzaakt en staat los van de directe context van LXXPs 107.¹ Er is sprake van intertekstualiteit tussen de vss. 6 en 9 enerzijds en tussen LXXPs 107,8 en LXXPs 109,7 (ὑψώσει κεφαλὴν) anderzijds. Het vijfde verschil, de weglating van het partikel δὲ in vs. 14, kan verwaarloosd worden. De vertaling van מְלֹאֵי with ἐν τῇ δόξῃ μου (2) staat in combinatie met de opgenomen herhaling van de woorden ἐτοίμη ἡ καρδία μου (1). Hierdoor is de inleiding in LXXPs 107 anders dan de inleidende verzen van Ps 108. Meer dan Ps 108 plaatst LXXPs 107 David op de voorgrond. De vertaling van מְלֹאֵי with ἐν τῇ δόξῃ μου (2), het opnemen van de herhaling in vs. 1 (ἐτοίμη ἡ καρδία μου) en het handhaven van de singularis van het suffix in vs. 7 (ἐπάκουσόν μου) versterken de persoonlijke toonzetting van LXXPs 107.

3.3.2 LXXPs 108

Ook in LXXPs 108 staat de persoon van David meer op de voorgrond dan in Ps 109. De vertaler heeft de persoonlijke toonzetting van Ps 109 in LXXPs 108 versterkt. Bijvoorbeeld in vs. 4 waar hij מְלֹאֵי met een infinitivus weergeeft (vgl. vs. 5 waar מְלֹאֵי met het substantivum τῆς ἀγαπήσεώς μου overgezet is) en het direct daaropvolgende substantivum מְלֹאֵי met προσευχόμεν overzet. De persoonwisseling in vs. 4 wordt gemarkeerd door de inlassing van het partikel δὲ (ἐγὼ δὲ προσευχόμεν). Met dit partikel geeft de vertaler de Hebreeuwse copula ו weer, maar het partikel heeft in de doeltekst een andere positie en functie gekregen dan in de brontekst. Nog eenmaal versterkt hij het persoonlijke karakter, namelijk aan het slot van LXXPs 108 waar hij het suffix van מְלֹאֵי van 3^e in 1^e singularis gewijzigd heeft (τὴν ψυχὴν μου, 31).

Resumerend kan worden geconstateerd dat de vertaler het Davidische karakter van de bundel Pss 108-110 versterkt heeft. Deze aanscherping past binnen 'het Davidiseringsproces' dat zich in deze periode voltrekt.² Dit proces stempelt het referentiekader waarbinnen Ps 110 in de tweede eeuw voor Christus gelezen en geïnterpreteerd wordt.

1. Hoewel מְלֹאֵי in Psalmen op meer plaatsen staat, is het alleen in LXXPs 107,9 met ὑψώ overgezet. Deze vertaalkeus is ook in LXX uniek. De oorzaak daarvan ligt in vs. 6 waar ἰησὺν gebeden wordt om zichzelf te verhogen (ὑψώθητι). Dit gebed beantwoordt God in vs. 9 (ὑψωθήσεται).
2. Al in de intertestamentaire periode wordt het boek Psalmen op Davids naam gezet, zie M. Kleer (1996). De aanzet voor deze ontwikkeling is al zichtbaar in 1 en 2 Kron, zie A. Berlin (2007), 21-36.

3.4 LXXPs 109 en LXXPs 2

Tussen Ps 2 en Ps 110 bestaan meer semantische en thematische overeenkomsten dan tussen welk van de andere zgn. ‘Koningspsalmen’ dan ook. Deze paragraaf onderzoekt de vraag of deze overeenkomsten de vertaling van LXXPs 109 beïnvloed hebben, zoals veel geleerden suggereren of pomen.

Sinds de klassieke studie van P. Volz (1934) veronderstellen verschillende onderzoekers op grond van inhoudelijke overeenkomsten tussen LXXPs 109,3 en LXXPs 2,6-7 dat de vertaling van LXXPs 109,3 door LXXPs 2,6-7 gestempeld is.¹ Volgens hen verwoorden beide plaatsen het geloof van de vertaler en zijn tijdgenoten in een pre-existente messias. De overeenstemmingen tussen beide psalmen zijn inderdaad groot, maar wel op een ander niveau dan deze geleerden veronderstellen. Zoals de analyse van LXXPs 109,3 heeft aangetoond, onderscheidt de vertaler in zijn vertaling van יל' bewust tussen γεννάω en τίκτω. Is JHWH het grammaticale subject dan kiest hij voor γεννάω en anders voor τίκτω (3.2.5.2 t.p.). Daarnaast geeft de vertaler de woorden יאני נסכתי מלכי in Ps 2,6 anders weer, namelijk: ἐγὼ δὲ κατεστάθην βασιλεὺς ὑπ' αὐτοῦ.² In LXXPs 109,3-4 spreekt JHWH. In LXXPs 2,6 voert zijn koning het woord. Hij verhaalt wat JHWH tegen hem gezegd heeft toe hij door JHWH op Sion aangesteld werd (‘de berg van zijn heilgdom’).³ In LXXPs 109 handhaaft de vertaler het principiële verschil tussen JHWH en zijn koning door אדני met τῷ κυρίῳ μου weer te geven (1), zijn specifiek woordgebruik van ἐξαποστελεῖ en κατακυριεύει (2) en zijn vertaling van יל' met γεννάω in plaats van τίκτω (3). De stelling (onder

1. Zo bijvoorbeeld J. Schaper (1995), 101-107; W. Horbury (1998^b), 95-96 en 113 en H.-J. Fabry (2002), 42-43. Naast LXXPs 2,6-7 brengen zij ook LXXPs 109,2-3 in relatie met LXXMicha 5,1-2; vgl. ook J.D.G. Dunn (2003), 70-71.

2. Vgl. Ps 2,6 (יאני נסכתי מלכי על ציון הר קדש: אספרה אל חק יהוה אמר אלי בני אתה אני היום ילדתיך) met LXXPs 2,6 (ἐγὼ δὲ κατεστάθην βασιλεὺς ὑπ' αὐτοῦ ἐπὶ Σιών ὄρος τὸ ἅγιον αὐτοῦ). LXX-Pss-vertaler leest נסכתי als een passieve vorm van נסך of als een perfectum van נסך (Nif'al). Hij zet de suffix י over in een 3^e sing. (αὐτοῦ) en formeert met behulp van de prepositie ὑπὸ een passieve constructie (κατεστάθην ... ὑπ' αὐτοῦ), cf. S. Janse (2009), 37 en E. Bons (2011), 1501. In Psalmen staat נסך ook in Ps 16,4 en is het overgezet met συνάγω (LXXPs 15,4). LXXPs 2,6 is de enige plaats in de LXX waar נסך met καθίστημι weergegeven is (Aq vertaalt נסך met διάζεσθαι (‘aanstellen tot’)). Naast נסך bezit het Hebreeuws ook de vorm נסך (‘zalven’; vgl. de vertaling van Symm met ἔχρισμα), dat nergens met καθίστημι vertaald is. De keus voor καθίστημι komt door de directe context. In vs. 2 is יתיצבו met παρίστημι overgezet. Tegenover de koningen der aarde die zich tegen JHWH opstellen (παρέστησαν), heeft JHWH een koning op Sion opgesteld (κατεστάθην).

3. Volgens deze weergave spreekt tot en met vs. 5 JHWH. In vss. 6-7^a spreekt de koning. In vss. 7^b-9 citeert de koning wat JHWH tegen hem gezegd heeft.

verwijzing naar LXXPs 2,6), dat Ps 109,3 over een pre-existente messias spreekt, is dus ongefundeerd.¹

Dat de vertaler in LXXPs 2,6-7 zijn geloof in de pre-existentie van de messias belijdt, is dus onwaarschijnlijk. Het is trouwens nog maar de vraag of LXXPs 2 als een messiaanse psalm gelezen wil worden.² Mocht dit wel het geval zijn, dan kan men met recht met Steudel afvragen of de messias in LXXPs 2 voor een individu of een collectivum staat.³ De afwisseling van aoristi en futura in de eerste vijf verzen beschrijft chronologisch de gebeurtenissen rond en op Sion. De weergave van het partikel ἔν με τότε in combinatie met het futurum λαλήσει markeert deze tijdsvolgorde. De afwisseling tussen aoristi en futura, de wisselende sprekers, de locatie (JHWHs heiligdom op Sion), het spreken van JHWH tot de koning, de combinatie van een perfectum met een tijdsbepaling (ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε) en de bewuste keus voor γεννάω en niet voor τίκτω, maken de gedachte van een beschrijving van Gods voortijdelijk handelen in LXXPs 2,6-7 onwaarschijnlijk.⁴ Dat men echter later LXXPs 2 wel zo interpreteert en met LXXPs 109 verbindt, kan niet op rekening van de LXXPss-vertaler gezet worden.⁵

3.5 Samenvatting

Ps 110 is tegen het einde van de tweede eeuw voor Christus in Alexandrië door een joodse vertaler voor joden in het Grieks overgezet. Tijdens zijn vertaalwerkzaamheden is hij door de LXXPen beïnvloed. In Ps 110 figureren twee personen: JHWH en David. LXXPs 109 telt drie personen: God, David en een anonieme spreker. Ps 110 spreekt vanuit JHWHs perspectief, LXXPs 109 vanuit het gezichtspunt van een onbekende spreker. Hierdoor heeft de vertaling een profetisch karakter. LXXPs 109 is een isomorfe vertaling van Ps 110. Een van de gevolgen daarvan is dat het poëtische karakter

1. Contra o.a. J. Schaper (1994^b), 38-61 en (1995); J.J. Collins (2007), 18 en E. Otto (2010), 25.
2. Cf. J.J. Collins (2009), 55. Anders dan J. Schaper (1995), 72-76 die met behulp van interpretaties van Ps 2 in vroegjoodse geschriften van latere datum dan LXXPss zijn standpunt onderbouwt. Hij vraagt zich niet af of de auteurs van deze geschriften overeenstemmen met de interpretatie van de LXXPss-vertaler. P. Maiberger (1988), 89-90 wijst op de overeenkomsten tussen LXXPs 1 en LXXPs 2 en de afwijkingen tussen LXXPs 2 en Ps 2. Die laten zich niet als messiaanse aanwijzingen lezen, maar als 'Indiz einer weisheitlichen Interpretation oder der Torahfrömmigkeit erklären'.
3. Zie A. Steudel (2004), 189-197.
4. Cf. H.L. Strack & P. Billerbeck (1965), 3.675 (voetnoot 1) en S. Janse (2009), 37-43.
5. Voor de receptiegeschiedenis van Ps 2, zie P. Maiberger (1988), 85-151; A. Steudel (2004), 189-197 en S. Janse (2009).

ter van Ps 110 in de Griekse weergave nagenoeg verloren is gegaan (3.1). De vertaler zet יהוה en אדני met κύριος over, maar handhaaft op een subtiële manier het principiële verschil tussen beide personen. Hij polemiseert met zijn weergave van vs. 3 tegen de opkomende religie van Aphrodite. De invloed van LXXPen op LXXPss is ook in LXXPs 109 aantoonbaar, met name in vs. 4 waar de vertaler de woorden מלכי צדק met de eigennaam Μελχισέδεα overgezet heeft (3.2). Ook heeft hij het beeld van David in de Griekse weergave van het Davidische drieluik Pss 108-110 aangescherpt. Daardoor representeert hij ‘het Davidiseringsproces’ dat vanaf de derde eeuw voor Christus de interpretatie van Psalmen steeds meer stempelt (3.3). Ten slotte kan worden vastgesteld dat LXXPs 2 de Griekse weergave van Ps 110 niet beïnvloed heeft (3.4).

Hoofdstuk 4

Psalm 110 (LXXPs 109) in vroegjoodse geschriften

4.1 Inleiding

Vanaf de tweede eeuw voor Christus wordt in sommige vroegjoodse geschriften uitgezien naar Gods ingrijpen in Israëls geschiedenis. Deze verwachting wortelt in verschillende oudtestamentische passages. Sommige van deze passages dateren uit de pre-exilische periode. Deze vroegjoodse geschriften zijn allen afkomstig uit de bibliotheek van de Qumran-gemeenschap.¹ De schrijvers duiden actuele gebeurtenissen in het licht van eschatologische Schriftgedeelten, zoals bijvoorbeeld de opstand van de Makkabeeën, de opkomst van de Hasmoneeën, het kortdurend bestaan van een zelfstandige joodse natie onder leiding van Simon de hogepriester, de komst van de Romeinen en overige internationale ontwikkelingen.² In het verlengde van deze duiding van de actualiteit aan de hand van Gods Woord, ontstaan naast eschatologische ook messiaanse verwachtingen.

Buiten Qumran komen messiaanse verwachtingen pas voor in de eerste eeuw voor Christus in enkele vroegjoodse geschriften, namelijk in 4Ezra 7.28-29; 12.31-32; 13.51-52 en 14.9; 2Bar 29.3; 30.1; 39.7; 40.1; 70.9 en 72.2 (Syr); Pss.Sal 17 en 18 en het Shemoneh Esreh.³ De messiaanse verwachtingen in deze geschriften hebben een zeer uiteenlopend karakter.⁴ Ze variëren van een verwachting van een messiaanse figuur tot sterk uitzien naar een messiaanse tijd.⁵ Ook sommige nieuwtestamentische auteurs beschrijven in hun geschriften messiaanse verwachtingen die leven bij hun tijdgenoten. Men verwacht de komst van (een Davidische) messias, die in

-
1. Voor een traditie-historische beschrijving van de ontwikkeling van messiaanse verwachtingen in de Qumran-geschriften, zie G.S. Oegema (1998^b); voor een bespreking van messiaanse teksten en passages in deze werken, zie J. Zimmermann (1998^a).
  2. Cf. J.C. VanderKam (1998), 222-223 en J.J. Collins (2006), 78-81.
  3. Zie J. Heinemann (1977), 27-31 en 218-227 en Y. Miura (2007), 55-58 en 66.
  4. Contra F. Hahn (1995), 156-158.
  5. Cf. A. Chester (2007), 355.

de nabije of verre toekomst Israël van zijn vijanden bevrijden en de vrede herstellen zal.¹

Messiaanse verwachtingen van een vorst of Davidide ontstaan pas in de eerste eeuw na Christus met de opkomst van bewegingen onder leiding van bijvoorbeeld Theudas (Ant. 20.97-99 en Hand 5,36), ‘een Samaritaan’ (Ant. 18.85-87), ‘de Egyptenaar’ (Bel.Iud. 2.261-262 en Ant. 20.169-172), Simon bar Kochba en andere charismatische figuren.² Deze brede volksbewegingen haken sterk naar nationale vrijheid en naar een rechtvaardig sociaal en economisch stelsel. Ze staan onder leiding van inspirerende persoonlijkheden aan wie volgelingen messiaanse eigenschappen toeschrijven of die zelf een messiaanse status claimen. Tegelijkertijd klinken kritische tegenstemmen op (bijvoorbeeld in *Antiquitatum Biblicarum*),³ worden deze messiaanse verwachtingen genegeerd (o.a. Philo⁴) of zelfs afgekeurd (o.a. Flavius Josephus⁵).

Volgens sommige geleerden zijn in de derde eeuw voor Christus tot en met de eerste eeuw na Christus teksten geschreven waarin toespelingen op Ps 110 of LXXP 109 of verwijzingen naar een van beide teksten staan. Deze teksten zijn: LXXZacharia (4.2.1), Ezechiël Tragicus (4.2.2), Testament van Levi (4.2.3), 1 Makkabeeën (4.2.4), 11Q5 (4.2.5), 11Q13 (4.2.6), Testament van Job (4.2.7) en *Assumptio Mosis* (4.2.8). Deze teksten analyseer en bespreek ik in dit hoofdstuk (4.2). Onder de vraag of deze teksten naar Ps verwijzen ligt ook de vraag of Ps 110 een rol heeft gespeeld in het ontwikkelen van motieven of concepten in de periode waarin deze vroegjoodse geschriften geschreven zijn. Indien dit zo is, dan zouden nieuwtestamentische auteurs in het ontvouwen van hun christologie deze motieven of concepten hebben gebruikt, geabsorbeerd of gechristianiseerd. Deze aanname speelt een grote rol in de visie van verschillende nieuwtestamentici, zoals R. Bauckham, L.W. Hurtado, T. Eskola en A. Chester. Met hen ga ik in de slotparagraaf van het laatste hoofdstuk in discussie (8.5). Voor deze discussie zijn de onderzoeksresultaten van dit vierde hoofdstuk van groot belang. Dit hoofdstuk rond ik met een samenvatting af (4.3).

1. Cf. o.a. M.E. Stone (1987), 209-224; J.H. Charlesworth (1998^a), 29-43 en L.T. Stuckenbruck (2007), 90-113.

2. Zie bijvoorbeeld R. Gray (1993), 112-144; K.E. Pomykala (1995), 255-264 en H. Lichtenberger (1998), 18-20.

3. Zie D. Mendels (1992).

4. Zie R.D. Hecht (1987), 139-168 en A. Chester (2007), 360-363.

5. Zie K.E. Pomykala (1995), 222-229 en G.S. Oegema (1998^a), 134-140.

4.2 Ps 110 (LXXPs 109) in de LXX, Apocriefen, Pseudepigraphen en Qumran

4.2.1 LXXZacharia

Het zgn. ‘Dodekapropheton’ is een isomorfe vertaling¹ en het werk van één persoon.² De auteur heeft zijn werk in de eerste helft van de tweede eeuw voor Christus in Alexandrië vervaardigd, dus in dezelfde periode en op dezelfde locatie als LXXJes en LXXPs.³ Volgens sommige geleerden verwijst de vertaler met zijn weergave van עֲלֵי־כֶסֶד met ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ in LXXZach 6,12-13 bewust naar Ps 110,1 of LXXPs 109,1.⁴

Bespreking

Tussen Zach 6,12-13 (MT) en LXXZach 6,12-13 bestaan vijf verschillen.⁵ De verzen ontbreken in een tekst die in Nahal Hever gevonden is.⁶ De inhoudelijke verschillen tussen LXXPs 109,1 en LXXZach 6,13 zijn groot. In LXXPs 109 gaat een priester-koning aan de rechterhand van JHWH zitten. In LXXZach zet een priester zich neer ter rechterzijde van de (mes-

1. Zie B.A. Jones (1995), 83-91.

2. Cf. T. Muraoka (2002), IX; A. Scharf (2011), 2281-2282 en T. Pola (2011), 2446-2452.

3. Cf. M. Casevitz (2007), 116 en A. Scharf (2011), 2282. A. van der Kooij (2003^a), 63 en T. Pola (2011), 2451 vermoeden dat deze vertaling in de laatste decennia van de tweede eeuw voor Christus te Jeruzalem vervaardigd is.

4. Zo bijvoorbeeld F. Hesse (1973), 408 en C.L. Meyers & E.M. Meyers (2004), 360. Vgl. ook het wijzigingsvoorstel van עֲלֵי־כֶסֶד in עֲלֵי־מִינִי door o.a. H.G. Mitchell, J.M.P. Smith & J.A. Bewer (1937), 188 en W. Rudolph (1976), 127-128 dat verschillende moderne vertalingen overgenomen hebben, bijvoorbeeld D.J. Clark & H.A. Hatton (2002), 175. Volgens B.A. Mastin (1976), 113-115 interpreteert en exegetiseert de LXXZach-vertaler Zach 6,13 onder invloed van 1 Kon 2,19. Vanwege zijn koninklijke waardigheid neemt de priester aan de rechterhand van de vorst plaats.

5. In LXXZach 6,13 is de zinsnede יהוה יבנה אֶת־הַיֵּכָל יהוה vervallen, omdat vs. 12 nagenoeg identiek is (בְּיָמֵי יְהוֹשֻׁעַ בֶּן־נֹחַמָן), zie J. Joosten (2005^b), 219. De LXXZach-vertaler vertaalt יהוה אֶת־הַיֵּכָל met τὸν οἶκον κυρίου, cf. T. Pola (2011) 2460. Hij zet de frase יהוה יִשָּׂא הוּד over met καὶ αὐτὸς λήμψεται ἀρετὴν en עֲלֵי־כֶסֶד met ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ en voegt het lidwoord ὁ ἱερεὺς toe om te onderscheiden tussen ‘een man’ (ἀνὴρ) en ‘de priester’ (ὁ ἱερεὺς), die beiden op dezelfde troon zitten.

6. Wellicht zijn deze woorden het resultaat van een exegetische interpolatie van een christelijke revisor. Omdat ook de Targum van Zacharia op deze plaats afwijkt van de MT, is dit onwaarschijnlijk. De lacune in de teksten van Nahal Hever is wellicht veroorzaakt door politieke ontwikkelingen in de tweede eeuw voor Christus in Judea en Jeruzalem. In dat geval is vs. 13 in deze periode geëmdendeerd. Beide oversettingen reflecteren dan twee verschillende leestradiities die in dezelfde tijd circuleerden. P en V missen de lezing ‘aan zijn rechterhand’, vgl. וְהָיָה כִּי יִשָּׂא הוּד וְהָיָה אֵצֶל הַיְּהוָה וְהָיָה אֵצֶל הַיְּהוָה וְהָיָה אֵצֶל הַיְּהוָה en *et erit sacerdos super solio suo, et consilium pacis erit inter duos illos* (Zach 6,13^b). Op andere plaatsen staan P en de Targum dicht bij LXXZach, zie M. Cimosà (2011), 95.

siaanse) vorst (καθίεται καὶ κατάρξει ἐπὶ τοῦ θρόνου αὐτοῦ, καὶ ἔσται ὁ ἱερεὺς ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ). Hij deelt in de heerlijkheid van de koning (καὶ αὐτὸς λήμψεται ἀρετὴν). In LXXZach zitten twee personen op dezelfde troon, maar niet JHWH naast een priester-koning. Deze troon behoort God niet toe, maar is bestemd voor een mens. In LXXZach 6 blijft het koningschap strikt gescheiden van het priesterambt. In LXXPs 109 verenigt een persoon beide ambten. De vertaalkeus voor ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ in LXXZach 6,13 bedoelt de gelijkwaardigheid van koning en priester. Beiden personen delen in dezelfde eer en heersen samen. Kortom: de Griekse weergave van Zach 6,13 verwijst niet Ps 110,1 of LXXPs 109,1.

4.2.2 Ezechiël Tragicus

Van het oeuvre van de joodse dichter Ezechiël is vandaag slechts een fragment bekend. Dat fragment is overgeleverd als een citaat bij de kerkvader Eusebius.¹ Eusebius citeert uit een van de werken van Ezechiël. Vermoedelijk publiceerde Ezechiël dit werk onder de titel Ἐξαγωγή ('Uitleiding' of 'Exodus').² Zijn geschrift is een bewerking van de Griekse vertaling van Exodus 1-15. Waarschijnlijk schrijft hij zijn werk in de tweede eeuw voor Christus in het Grieks, vermoedelijk in Alexandrië.³ Het werk is een toneelstuk bestemd voor joden en niet-joden.⁴ Het centrale thema is Gods ingrijpen in de wereldgeschiedenis en in het persoonlijke leven van mensen. Een van de motieven waarmee hij dit stuk geschreven heeft, is de eschatologische verwachting dat God Israël zal redden.⁵ Het werk representeert een traditie waarin o.a. Pseudo-Philo en Philo van Alexandrië staan. Deze joodse auteurs leggen het eigen karakter van de joodse geschiedenis en godsdienst naar binnen en naar buiten toe uit. Voor ons onderzoek is een frase van belang waarin Mozes aan zijn schoonvader Jethro (Raguël) een droom verhaalt. Zijn schoonvader legt de betekenis van deze droom aan

1. Eusebius citeert in Praep.Ev. 9.28,1-4 en 29,4-16 uit het geschrift Περὶ Ἰουδαίων van Alexander Polyhistor. Epiphanes citeert in Haer. LXIV.29,6-30,1 uit Clemens van Alexandrië (Strom. 1.23), die ook aangehaald wordt door Eustatius van Antiochië (MPG 18,729 D).
2. De titel komt voor bij Clemens van Alexandrië in Strom. 1.23 (ἐν τῷ ἐπιγραφόμενῳ δράματι Ἐξαγωγή) en Eusebius in Praep.Ev. 9.29,4,12 en 15 (ἐν τῇ Ἐξαγωγῇ) en 9.29,14 (ἐν τῷ δράματι τῷ ἐπιγραφόμενῳ Ἐξαγωγῇ).
3. Zo E. Vogt (1983), 117; R.G. Robertson (1985), 804 en P.W. van der Horst (1983), 21 en (1987), 17.
4. Zie P.W. van der Horst (1987), 15-16 en G.S. Oegema (2002), 37. Voor het genre van de tragedie in de hellenistische literatuur, zie K. Ziegler (1937), 1971-1981; voor De Tragedie van Ezechiël, zie B. Schnell (1967), 150-164 en H. Jacobson (1981^a), 167-175.
5. Voor het geschiedenisbeeld en de eschatologie in Ezechiël Tragicus, zie G.S. Oegema (2002), 40.

zijn schoonzoon uit. Volgens verschillende geleerden staat in deze uitleg een verwijzing naar LXXPs 109,1.

Bespreking

In zijn droom nodigt God Mozes uit om tijdelijk plaats te nemen op zijn troon. Hij overhandigt hem de regalia die met Gods troon verbonden zijn. Zelf staat God zijn plaats af aan Mozes. Dit moment is een uitwerking van Ex 7,1 (ראה נחתך אלהים), een vers dat veel vroegjoodse auteurs intrigeert. Ezechiël werkt zijn interpretatie van deze woorden uit.¹ Het thema van Gods troon in de hemel komt in verschillende vroegjoodse teksten voor.² Ook is het zitten van een mens of engel samen met God op zijn troon een motief dat in verschillende vroegjoodse teksten staat.³ Maar alleen Ezechiël beschrijft dat God voor een mens opstaat van zijn troon, hem de scepter overhandigt en hem een wereldwijde heerschappij toezegt. Deze passage maakt zijn tekst uniek.⁴ Verschillende geleerden typeren dit gedeelte als een apotheose van Mozes.⁵ Volgens o.a. H. Jacobson, W. Horbury, P.W. van der Horst en D.L. Bock is dit motief te herleiden tot Ps 110,1.⁶ Volgens hen wordt dit motief in verschillende vroegjoodse werken van latere datum verder ontvouwd.⁷

Toch zijn de verschillen tussen Ps 110 en Ezechiël Tragicus groot. Allereerst wordt Mozes en niet David uitgenodigd om op Gods troon plaats te nemen. Ook is Mozes geen koning, zoals David. In de tweede plaats gaat Mozes in de plaats van God tijdelijk op diens troon zitten, nadat God voor hem is opgestaan. In Ps 110 neemt David definitief aan Gods rechterhand plaats. In de derde plaats zit in Ps 110 David aan Gods rechterhand, intussen verslaat God zijn vijanden. Wanneer zijn tegenstanders verslagen aan zijn voeten liggen, ontvangt David van God de wereldwijde heerschappij.

1. Philo in Mos. I.55-58, vgl. 4Q374 frg. 2 col ii.6. In de Qumran-geschriften blijft Mozes de dienaar van God, maar tijdens het proces wordt hij een אלהים in de ogen van mensen, cf. J.J. Collins (2000^a), 23.
2. Zie H. Jacobson (1983), 90-97.
3. Voor meer voorbeelden van Bijbelheiligen of engelen die plaatsnemen op Gods troon, zie D.L. Bock (1998^a), 113-183 en J.J. Collins (2010), 149-170.
4. In de latere rabbijnse literatuur komt dit motief ook voor, vooral in de Merkavah-literatuur, waarom P.W. van der Horst (1982), 102-110 en (1984), 364-365 Ezechiël Tragicus als de oudste tekstgetuige van deze vroegjoodse mystieke traditie beschouwt.
5. Zo bijvoorbeeld H. Jacobson (1983); P.W. van der Horst (1987) en J.J. Collins (2010), 162-163.
6. H. Jacobson (1983), 90; W. Horbury (1985), 45; P.W. van der Horst (1987), 30 en D.L. Bock (1998^a), 144.
7. Vgl. Philo in Mos. I.148-149 en 155-158 en QE I.29; over de ontwikkeling van dit thema in de vroegjoodse, Samaritaanse en rabbijnse literatuur, zie J.R. Davila (1999^a), 472-473.

In de vierde en laatste plaats spreekt Ps 110 over een eeuwig koningschap in combinatie met het priesterambt. Ook op dit punt verschilt de psalm van Ezechiël Tragicus waar Mozes wel koning, maar geen priester is. Conclusie: Ezechiël Tragicus verwijst niet naar Ps 110,1 of LXXPs 109,1.

4.2.3 Testament van Levi

Het Testament van Levi (T.Levi) heeft samen met het Testament van Juda (T.Juda) de grootste omvang binnen het Testament van de Twaalf Patriarchen (TXIIPatr). TXIIPatr is in het Grieks overgeleverd. Aramese teksten, gevonden te Qumran, hebben duidelijk gemaakt dat deze Griekse versie teruggaat op andere Aramese teksten dan die in Qumran gevonden zijn.¹ De Aramese teksten zijn door verschillende auteurs vervaardigd. Waarschijnlijk hebben zij uit dezelfde traditie geput, maar schreven ze zelfstandig hun werk.² TXIIPatr is vermoedelijk geen vertaling van een Aramees of Hebreeuws werk. Het werk is door één auteur geschreven. Tijdens het schrijven heeft hij waarschijnlijk Aramese en/of Hebreeuwse bronnen geraadpleegd en verwerkt.³ Wanneer dit vermoeden klopt, komt TXIIPatr uit een ander milieu dan de teksten uit Qumran. Vermoedelijk is het geschrift in Egypte⁴ of Syrië⁵ vervaardigd. De meeste geleerden dateren TXIIPatr in het begin van de tweede eeuw voor Christus.⁶

Bespreking

Volgens D.M. Hay e.a. verwijzen T.Levi 8 en 18 naar LXXPs 109. Hij wijst op de volgende overeenkomsten: ῥάβδον (κρίσεως) in 8.4 (vgl. ῥάβδον (δυνάμεως) in LXXPs 109,2),⁷ τοῦ πατεῖν ἐπὶ τὰ πονηρὰ πνεύματα in 18.12 (vgl. LXXPs 109,1^b), ἄστρον in 18.2 (LXXPs 109,3), κρίσιν ἀληθείας ἐπὶ τῆς γῆς in 18.2 (vgl. κρινεῖ ἐν τοῖς ἔθνεσιν in LXXPs 109,6) en εἰς τὸν αἰῶνα

1. Zie M. de Jonge (1991), 244-262.

2. Cf. H.W. Hollander (1981), 61; H.C. Kee (1983), 777 en M. de Jonge (1975^b), 39; (1987), 371 en (1992), 183. Volgens J. Becker (1974), 69-105 zijn de Griekse, Hebreeuwse en Aramese teksten niet te herleiden tot een gemeenschappelijke tekst of traditie, maar zijn ze schriftelijke fixaties van mondelinge tradities over Levi, die naast elkaar overgeleverd zijn.

3. Cf. H.W. Hollander (1981), 14 (eindnoot 70).

4. Dit standpunt wordt bijvoorbeeld verdedigd door J. Becker (1974), 374.

5. O.a. H.C. Kee (1983), 778 representeert deze visie.

6. Bijvoorbeeld E.J. Bickerman (1950), 245-260 en J. Becker (1974), 17; anders dan H.C. Kee (1978), 269 die TXIIPatr in de eerste eeuw voor Christus dateert.

7. Zie o.a. J.W. Bowker (1967), 31-41; D.M. Hay (1973), 24 en J.M. Scholer (1991), 24; vgl. J. Fossum (1992), 130.

in 18.8 (vgl. εἰς τὸν αἰῶνα in LXXPs 109,4).¹ M. von Nordheim ontkent dat er tussen T.Levi 18 en LXXPs 109 overeenstemmingen bestaan. Wel verwijst volgens haar T.Levi 8 op verschillende punten naar LXXPs 109. Zo staat er in 8.3 dat Levi en zijn nageslacht voor altijd priesters zullen zijn (LXXPs 109,4). Verder wijst zij op het motief van de staf in 8.4 (LXXPs 109,2). Ook zinspeelt volgens haar de auteur in 8.5 op Melchizedek die Abraham brood en wijn geeft (Gen 14,18) en verwijst Levi's kostbare gewaad naar Ps 110,3 (niet naar LXXPs 109,3, zie onder). Ten slotte wijst Von Nordheim in navolging van G. Widengren² op de drie insignia (staf, twijg van de vette olijfbom en de purperen gordel), die volgens haar Levi's koninklijk ambt symboliseren.³

Toch manen drie gegevens tot voorzichtigheid.⁴ Allereerst het feit dat een christen in later tijd het Testament van Levi gereviseerd heeft.⁵ In de tweede plaats komt de samensmelting van koninklijke en priesterlijke beelden niet voor in 4Q541, een tekst waarop Von Nordheim zich beroept om te bewijzen dat het Testament van Levi door LXXPs 109 beïnvloed is. Ten slotte is T.Juda 24 inderdaad nauw verwant met T.Levi 18, maar ook dit hoofdstuk is door een christelijke revisor bewerkt.⁶ Voor de overeenkomst tussen T.Levi en Ps 110,3 (het priesterlijke gewaad) beroept Von Nordheim zich op de omstreden tekstlezing קדש הדר' in Ps 110,3 (zie verder 2.2.2 en 2.2.3) en niet op LXXPs 109,3. De uitdrukking ἄγια ἄγίων komt in de LXX frequent voor, bijvoorbeeld voor de offerdelen die door de priesters gegeten worden.⁷ Bij hun aanstelling eet men brood (vgl. Ex 29 en Lev 8).⁸ Maar de combinatie brood en wijn is volgens M. de Jonge een christelijk element in T.Levi 8.⁹ In Gen 14 voorziet de priester Melchizedek Abram van brood

1. Zie D.M. Hay (1973), 24-25 en J.A. Fitzmyer (1985), 1311. Ook M. de Jonge (1991), 202 leest hier een verwijzing naar Ps 110,4, maar dan van de hand van een christelijke auteur. Daarom plaatst hij T.Levi 18.8 naast 1Clem 36.1, 61.3 en 64.1; Ignatius, Phil. 9.1; Polycarpus, Phil. 13.2; Mart.Pol. 14.3 en Justinus, Dial. 42.1.

2. Zie G. Widengren (1963), 205vv.

3. Zie M. von Nordheim (2008), 232-233.

4. Vgl. G.S. Oegema (1998^a), 81.

5. O.a. M. de Jonge (1991), 184-185 en 198-200; G.S. Oegema (1998^a), 79 en J.J. Collins (2010), 105. Voor de discussie over de vraag of TXIIPatr een christelijke revisie heeft ondergaan, zie M. de Jonge (1987), 384-390 en 405-419 en (1991), 233-243; H.C. Kee (1983), 778-781 en J.J. Collins (1986) 331-344.

6. Zie H.W. Hollander & M. de Jonge (1985), 227-228 en K.E. Pomykala (1995), 246-255.

7. Cf. H.W. Hollander & M.J. de Jonge (1985), 152.

8. Cf. H.W. Hollander & M.J. de Jonge (1985), 152.

9. Zie M. de Jonge (1975^a), 44.

en wijn, terwijl in T.Levi 8 de priester brood en wijn ontvangt.¹ Hetzelfde geldt voor de uitdrukking τοῦ πατεῖν ἐπὶ τὰ πονηρὰ πνεύματα in T.Levi 18.12. Maar ook deze referentie is het resultaat van een christelijke revisor. De twee andere overeenkomsten: T.Levi 8.4 (ῥάβδον κρίσεως) en T.Levi 18.2 (ἄστρον), verwijzen naar LXXNum 24,17; LXXJes 11,1 en LXXPs 44,7.² Deze drie Schriftplaatsen komen ook in messiaanse passages in andere vroegjoodse teksten gezamenlijk of zelfstandig voor.

Nergens vergelijkt de auteur Levi met Melchizedek. Wel vergelijkt hij de ijver van Levi met die van Pinehas om te verklaren waarom Levi het priesterambt ontvangen heeft (vgl. T.Levi 6.3 cf. Num 25).³ In zijn ijver voor God heeft Levi de stad Sichem uitgeroeid. Om die reden schenkt God hem het priesterambt (vgl. Jub 30.18).⁴ Zijn priesterschap duurt tot het eschaton, maar is niet eeuwig (2.10). Levi is een wijs man, hij kent de Tora, leeft daarnaar en roept zijn zonen op om Jozefs voorbeeld na te volgen (2.13). In alle verzoeken en beproevingen blijft hij standvastig. Uiteindelijk mag hij plaatsnemen op de koninklijke troon.⁵ In T.Levi 18.8 wordt eveneens van de priester ná Levi gezegd dat hij het priesterschap voor eeuwig bekleedt (εἰς τὸν αἰῶνα). Ook zijn priesterschap vertoont koninklijke trekken.⁶ Maar ook nu ontbreekt een verwijzing naar Melchizedek.⁷ Voor de koninklijke trekken van deze unieke priester verwijst de auteur naar de stam

1. In de Aramese fragmenten wordt Levi aangesteld en geheiligd door Jakob tot priester van God, de Allerhoogste. Jub 32 is een parallelplaats van deze passage. Dit gedeelte suggereert dat Jakob zijn zoon Levi als een tiende aan God geeft, omdat hij de tiende zoon is, cf. J. Kugel (1993), 13-17.
2. Cf. M. de Jonge (1975^b), 213.
3. In vroegjoodse geschriften is de ijver van Levi en Juda (Gen 34) en van Pinehas een belangrijk propagandamotief om de strijd van de Hasmoneense priesters te sanctioneren, zie S.M. Olyan (1987), 262-286. Dit motief is ook verwerkt in T.Levi om het priesterschap van Levi te onderbouwen, zie J. Kugel (1992), 1-34 en (1993), 1-64.
4. Voor verwantschap tussen het Testament van Levi, Jubileëen en de Henoch-literatuur, zie M.E. Stone (1988), 159-170 en J. Kugel (1993), 1-64.
5. Cf. H.W. Hollander (1981), 57-62.
6. Cf. M. de Jonge (1975^b), 217 en D. Goodblatt (1994), 43-49; anders dan o.a. A.S. van der Woude (1957), 190-216; K.G. Kuhn (1957), 57-58 en J. Liver (1969), 163-179. Volgens hen verwacht de auteur van TXIIPatr twee messiaanse figuren: een priester en een koning.
7. In de Aramese fragmenten wordt Levi met het koningschap geassocieerd. In IQ21 bijvoorbeeld staat 'het koninkrijk van zijn priesterschap is groter dan het koninkrijk ...' (מלכות כהנותא רבא מן מלכות), zie J.C. Greenfield, M.E. Stone & E. Eshel (2004), 35-37 en 139-141 en J.J. Collins (2010), 97-98.

van Juda, voor het karakter van zijn priesterschap naar de stam van Levi.¹ Dit betekent dat het Testament van Levi niet naar Ps 110 of LXXPs 109 verwijst.

4.2.4 1 Makkabeeën

A. van der Kooij e.a. wijzen op de overeenkomst tussen de woorden ἀρχιερέα εἰς τὸν αἰῶνα in 1Makk 14.41 en de uitdrukking ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα in LXXPs 109,4.² Hij concludeert dat 1Makk 14.41 naar LXXPs 109,4 verwijst.³ 1 Makkabeeën (1Makk) is in verschillende vertalingen overgeleverd, die allemaal tot hetzelfde Hebreeuwse origineel te herleiden zijn. Helaas is dit origineel verloren gegaan.⁴ Het werk is kort na de dood van Johannes Hyrkanus in 104 voor Christus waarschijnlijk in Jeruzalem met grote sympathie voor de Hasmoneeën geschreven.⁵ Bij het schrijven heeft de auteur verschillende bronnen verwerkt.⁶ De historie van de Hasmoneeën presenteert hij als een voortzetting van Israëls (heils)geschiedenis.⁷ Hij doet dit bijvoorbeeld door de daden van Johannes Hyrkanus thematisch en semantisch te associëren met het optreden van de Bijbelse figuren Pinehas, Jozua, Gideon⁸ en Simson.⁹ Hierachter schuilen theologische motieven, onder andere zijn specifieke opvatting en uitwerking van Gods verbond met Israël.¹⁰ Hoofdstuk 14 beschrijft de formele legitimatie van Simon en zijn familie door Demetrius. Deze vorst neemt een besluit over van een grote volksvergadering en kent Simon het erfrecht toe van de titels veldheer en hogepriester (ἡγούμενον καὶ ἀρχιερέα, vgl. 1Makk 13.42 en 15.1-2). Dit decreet forceert een breuk met een eeuwenoude traditie. Tot nog toe was dit erfrecht een exclusief bezit van de priesterfamilie van Zadok.

1. Cf. M. de Jonge (1991), 191-203. Volgens W. Bousset (1900), 197 en H.C. Kee (1983) verwijst dit motief naar Johannes Hyrkanus. Maar dit motief verschijnt al in het Oude Testament, zie D.M. Goodblatt (1994), 57-76. Volgens W. Bousset (1900), 201 (voetnoot 1) is Ps 110 in dezelfde tijd en hetzelfde milieu als TXIIPatr geschreven met het oog op Simon de Makkabeeër.
2. Zie D. Goodblatt (1994), 55 en A. van der Kooij (2009), 239.
3. Vgl. ook H. Donner (1999), 213-223; A. van der Kooij (2001), 229-247 en D. Flusser (2007), 180.
4. Zie D.A. deSilva (2004), 246-247.
5. Zie J.A. Goldstein (1983), 171; E. Schürer (1995), 3.1.181 en D.A. deSilva (2004), 248. K.-D. Schunck (1980), 292 dateert 1 Makkabeeën in 120 voor Christus en situeert het ontstaan van deze tekst in farizee kringen; W.O.E. Oesterley (2004), 59 in het milieu van de sadduceeën.
6. Zie B.-Z. Wacholder (1974), 27-38; J.A. Goldstein (1976), 4-26 en K.-D. Schunck (1980), 289-292.
7. Cf. D.A. deSilva (2004), 248-250.
8. Zie R. Egger-Wenzel (2006), 141-147.
9. Zie D.A. deSilva (2004), 257-260.
10. Cf. D. Arenhoevel (1967), 22-33.

Bespreking

De woorden *ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα* uit LXXPs 109,4 staan niet letterlijk in 1Makk 14.41. Wel beschrijft deze plaats dat één persoon het ambt van priester en koning bekleedt.¹ De auteur van 1Makk benadrukt de continuïteit tussen zijn tijd en de Bijbelse periode.² Om die reden verweeft hij Schriftcitaten, referenties en allusies in de door hem beschreven geschiedenis.³ Hierdoor onderscheidt hij zich van contemporaine geschriften die voor historiografie de Schrift herschrijven, zoals bijvoorbeeld het genre 'rewritten bible'.⁴ Maar vergelijkt hij de hogepriester Simon onder verwijzing naar Gen 14,17-24 en Ps 110,4 met de priester-koning Melchizedek en wil hij met deze vergelijking zijn positie sanctioneren?

De auteur ontleent vooral aan Samuël en Koningen motieven en citaten. Daarmee creëert hij overeenkomsten tussen Davids huis en Mattatias' familie.⁵ Hij benadrukt Mattatias' ijver in zijn oproep voor herstel van de heiligheid en cultus van de tempel. In 1Makk 2.15-25 vergelijkt hij middels remiscenties en citaten Mattatias' ijver met die van Pinehas (Num 25,6-15; vgl. ook 1Makk 2.54 en 3.8). De uitdrukking *εἰς τὸν αἰῶνα* staat ook in Davidische beloften. Deze woorden omschrijven het eeuwig erfrecht van het koningschap dat het huis van David bezit. Hetzelfde recht geldt ook voor Pinehas' nageslacht maar dan voor het priesterschap (2 Sam 7,16 en 29; Ps 89,5 en 30 en Ps 132,12).⁶ Pinehas' optreden is door JHWH met de gave van het eeuwig priesterschap beloond (vgl. LXXNum 2,13). De auteur van 1Makk borduurt in caput 14 dus voort op een oudtestamentische traditie rond de figuur van Pinehas, zoals ook tijdgenoten dit in hun geschriften doen.⁷ Hij bewijst op deze manier dat het huis van Mattatias de legitieme

1. Vgl. ook A.J.B. Higgins (1953), 326 en M. von Nordheim (2008), 225-226. Ook M. McNamara (2011), 304 leest 1Makk 14.35 en 41 als een legitimatie van het hogepriesterschap van Simon en zijn opvolgers. De Chassidim wijzen deze claim van Simon resoluut af. Deze afwijzing leidt volgens McNamara tot een anti-Hasmoneense interpretatie van Ps 110 in de tweede eeuw voor Christus. Later is deze interpretatie door de farizeeën en daarna door de rabbijnen overgenomen, vgl. ook J.J. Petuchowski (1957), 130-136.

2. Cf. D.A. deSilva (2004), 255-256.

3. Zie D. Arenhoevel (1967), 3-33; J.A. Goldstein (1987), 74-81 en D.A. deSilva (2004), 257-262.

4. Cf. D. Dimant (1990), 379.

5. Vgl. K.E. Pomykala (1995), 152-159.

6. Cf. D. Arenhoevel (1967), 92-93.

7. Ex 6,25; Num 25,7; Rich 20,28; 1 Kron 5,30 en 6,35; Ezra 7,5; Ps 106,28-31 en T.Juda 9.2-4; Sir 50.23-24; Jub 30; T.Levi 2.1-2.5-7 en Hell.Syn.Pr. 8.4-5, cf. o.a. G.S. Oegema (1998), 48-54; O. Mulder (2000), 241-246 en G.W.E. Nickelsburg (2005), 104. Voor de ontwikkeling van het motief van Pinehas' ijver in vroegjoodse geschriften, zie M. Hengel (1997^b), 146-177.

voortzetting is van het Davidisch koningschap en dat hij de wettige erfgenaam is van het priesterschap van Pinehas.

Conclusie: de uitdrukking ἀρχιερέα εἰς τὸν αἰῶνα in 1Makk 14.41 verwijst niet naar LXXPs 109,4 of Gen 14,17-24, maar wel naar Gods belofte aan Pinehas (Num 25).

4.2.5 11Q5

Onder de teksten die in Qumran, Massada, Wadi Murabba‘at, Naḥal Hever, Naḥal Se’elim en Naḥal Mishmar gevonden zijn, bevinden zich negenendertig rollen van (een deel van) Psalmen (o.a. 1Q16; 4Q171; 4Q173-174; 4Q176-177 en 11Q13).¹ Verder zijn er rollen aangetroffen van psalmen die niet in het boek Psalmen opgenomen zijn. De rollen worden gedateerd in de periode van de tweede eeuw voor Christus tot en met 68 na Christus.

Na zijn publicatie van 11Q5 bespreekt J.A. Sanders in een artikelenserie² de status van deze rol en de volgorde van de psalmen in deze rol. Sanders' bespreking veroorzaakt een intensief en nog onbeslecht debat over deze twee onderwerpen.³ De rol bevat Pss 1-89 conform de volgorde van Psalmen (MT), maar het tweede deel wijkt sterk af van de volgorde van MT. Volgens Sanders is 11Q5 in Qumran 'canonical'. De rol vertegenwoordigt een vroege vorm van Psalmen⁴ en is voor de Qumran-leden 'a true Davidic Psalter'.⁵ Ten tijde van het ontstaan van Qumran was de volgorde van het eerste deel van Psalmen al gestabiliseerd, het tweede deel van Psalmen nog niet, aldus Sanders.⁶ G.H. Wilson valt hem hierin bij.⁷ Sanders stelt dat de redactie van

1. Het zijn zesendertig rollen te Qumran verspreid over grot 1-5, 10 en 11, twee rollen te Masada en een rol in Naḥal Hever, zie H.-J. Fabry (1998), 138-146. Voor een overzicht en beknopte bespreking van alle rollen, die (fragmenten van) een of meerdere psalmen bevatten, zie P.W. Flint (1997), 27-49.

2. Zie J.A. Sanders (1965) en (1966), 83-94.

3. Zo bijvoorbeeld S. Talmon (1966), 11-21, m.n. 12 (11Q5 is een verzameling liturgische composities); M.H. Goshen-Gottstein (1966), 22-33 ('verzameling psalmen voor de liturgie'); P.W. Skehan (1973), 195-205 en (1978), 163-182, m.n. 164-172 (11Q5 is een verzameling van Pss 101-150 met hergroeperingen en toevoegingen bestemd voor liturgisch gebruik); vgl. ook R.T. Beckwith (1984), 499-524 (11Q5 is voor liturgisch gebruik samengesteld); B.Z. Wacholder (1988), 23-72 (11Q5 is een eschatologische verzameling van lofpsalmen met de verwachting van een Davidide die in het einde der tijden Israël zal bevrijden en leiden) en M. Haran (1993), 193-201 (11Q5 is een verzameling van psalmen die ook in het boek Psalmen staan en van psalmen die niet in dit boek opgenomen zijn).

4. Zie J.A. Sanders (1971), 113-130, m.n. 118-127.

5. Zie J.A. Sanders (1966), 85-86.

6. Zie J.A. Sanders (1974), 79-99, m.n. 95-99.

7. Zie G.H. Wilson (1985^a).

11Q5 volgens dezelfde principes als Psalmen geordend is.¹ P.W. Flint deelt zijn mening. Flint concludeert dat de volgorde van het tweede deel van Psalmen in de eerste eeuw voor Christus niet vastligt. Daarom circuleren in de eerste eeuw na Christus uiteenlopende tekstverzamelingen.² In navolging van M. Chyutin stelt hij dat de schikking van Psalmen in 11Q5 gebaseerd is op een zonkalender in combinatie met een Davidische compositie. Deze compositie bestaat al vóór het ontstaan van de Qumran-gemeenschap. 11Q5 is daarvan een kopie.³ Voor U. Dahmen is deze boekrol ‘eine gegenüber der Endredaktion des proto-masoretischen Psalters sekundäre Zusammenstellung von Psalmen’.⁴ De compositie is volgens een Davidisch programma samengesteld waarvoor (proto MT-) Psalmen gebruikt is.⁵ De boekrol beklemtoont de positie van de eenzame tegenover de gemeenschap, dat wil zeggen de Qumran-gemeenschap tegenover de rest van Israël en de tempel te Jeruzalem. Voor M. Leuenberger is 11Q5 een eschatologisch geschrift bestemd voor een lezer die zich oriënteert op het Davidisch model, dat deze rol tekent.⁶ De rol spreekt niet over een eschatologische messiaanse Davidide, maar bezingt juist een historische David in combinatie met een ideale en eschatologische rechtsorde, die tegen de achtergrond van de eschatologische strijd tussen de rechtvaardigen en de goddelozen beschreven wordt.⁷ Leuenberger stelt dat 11Q5 van Psalmen direct afhankelijk is.⁸

Bespreking

In deze discussie komt de vraag naar de oorzaak voor het ontbreken van Ps 110 in 11Q5 zijdelings ter sprake.⁹ Sanders verklaart deze omissie als

1. Vgl. G.J. Brooke (1989), 269-292 en P.W. Flint (1997), 7-9. M. Chyutin (1994), 367-395 daarentegen stelt dat de redactie van 11Q5 op de zonkalender (364 dagen) is gebaseerd en de redactie van Psalmen (MT) op de maankalender (354 dagen). Ook hij veronderstelt achter beide composities een liturgisch gebruik van Psalmen, waarbij Psalmen oorspronkelijk niet vijf, maar zes boeken telt (de liederen van Boek I-III voor elke dag; de liederen van Boek IV voor de sabbat; de liederen van Boek V voor de maanden en de liederen van Boek VI voor de feestdagen); voor een kritische bespreking, zie P.W. Flint (1997), 182-186.
2. Zie P.W. Flint (1997), 135-149 en 150-171; vgl. o.a W.L. Holladay (1996), 134-135 en N.L. deClaissé-Walford (1997), 18.
3. Cf. P.W. Flint (1997), 198-200; voor een kritische bespreking, zie bijvoorbeeld H.-J. Fabry (1998), 157-159 en U. Dahmen (2003*), 21-22.
4. Zie U. Dahmen (2003*), 267.
5. Zie U. Dahmen (2003*), 268-269; vgl. M. Millard (1994), 223.
6. Zie M. Leuenberger (2005), 165-211.
7. Zie M. Leuenberger (2005), 177-178 en 194-197.
8. Zie M. Leuenberger (2005), 200-204.
9. 4Q84 mist Pss 104-111 waarom op Ps 103 direct Ps 112 volgt. In 4Q86 volgt Ps 147 direct op Ps 104, terwijl in 11Q5 Ps 104 na Ps 147 staat.

volgt: ‘Failure to find evidence of the presence of Psalm 110 in any of the many Psalter copies represented is mitigated by the fact that the figure of Melchizedech, important in Psalm 110, was prominent in the angelology of Qumran thinking; yet, Psalm 110 is not needed to deem Melchizedech a canonical figure since he is prominent also in Genesis 14 (cf. Hebrews 6-7).’¹ Volgens P.W. Flint maakte Ps 110 deel uit van een bundel Davidische Psalmen in 11Q5. De rol is echter op deze plaats beschadigd. Om die reden ontbreekt Ps 110. Hij reconstrueert de volgorde in col. iv-vi als volgt: Ps 101→Ps 102→Ps 103→Ps 109→[Ps 110], gevolgd door Pss 113-118.² Het gemeenschappelijke thema van deze bundel is gerechtigheid of een rechtvaardige heerser. U. Gleßmer maakt bezwaar tegen deze reconstructie. Volgens hem misrekent Flint zich in de beschikbare ruimte. De ruimte van de lacune is volgens Gleßmer te klein. Verder bestond Ps 110 ten tijde van het ontstaan van de compositie van 11Q5 nog niet.³ Ook U. Dahmen sluit Ps 110 bij elke reconstructie uit, maar hij verklaart niet waarom.⁴ M. Leuenberger daarentegen stelt dat Ps 110 wel tot 11Q5 behoort, maar reconstrueert de volgorde anders dan Flint, namelijk Ps 109→Ps 110→Ps 111→Pss 113-118, dus conform de volgorde van Psalmen.⁵ Of Ps 110 tot 11Q5 behoort heeft, blijft onzeker. Gesteld dat dit zo is, dan stond de Qumran-gemeenschap voor de lastige vraag hoe ze Ps 110,4 moest interpreteren. Deze Davidische psalm zegt David of een andere koning het priesterambt toe. Deze belofte conflicteert met het gedachtegoed van Qumran, omdat de Qumran-leden het priesterambt uitsluitend aan Levi toekennen.⁶

4.2.6 11Q13

Onder de gevonden teksten in grot 11 te Qumran bevindt zich ook een zwaar beschadigde rol waarin de woorden מלכי צדק staan. Vanwege deze woorden noemen de editors deze rol 11QMelch of 11QMelchizedek. Van deze rol resteren nog veertien of vijftien fragmenten, waarvan negen door

1. Zie J.A. Sanders (1992), 842.

2. Zie P.W. Flint (1997), 191 en 193-197; vgl. ook M. Leuenberger (2005), 181-182.

3. Zie U. Gleßmer (2002).

4. Zie U. Dahmen (2003*), 46, 269 en 272.

5. Zie M. Leuenberger (2005), 168-169.

6. Cf. D. Goodblatt (1994), 43-49 en J.J. Collins (2007), 13.

A.S. van der Woude en vier door É. Puech geïdentificeerd zijn.¹ Alleen kolom II biedt een doorlopende tekst; kolom III is zwaar beschadigd. De meeste onderzoekers dateren 11Q13 in de eerste eeuw voor Christus.² De rol is in Qumran geschreven en verwoordt het specifieke gedachtegoed van deze gemeenschap.³ De tekst heeft een exegetisch karakter en is volgens de meerderheid daarom ‘a thematic Pesharim’.⁴ Door het gehavende karakter blijft onduidelijk wat het thema van de tekst is. Is het thema ontleend aan een Schriftgedeelte, bijvoorbeeld Lev 25 of Jes 61⁵ of is het een motief: Melchizedek, de verlossing van de rechtvaardigen in het jubeljaar of de rol van engelen in het eindgericht? Zolang de tekst incompleet is, blijft deze vraag onbeslecht.⁶

In de tweede kolom speelt een zekere מלכי צדק de hoofdrol. Hij wordt door een anonieme profeet bijgestaan. Hij treedt op voor zijn erfdeel (II.5), de mannen van het lot (II.8), die hij doet terugkeren (II.6). Voor zijn erfdeel wordt in de eerste week van het tiende jubeljaar de vrijheid uitgeroepen (II.6-7). Tegen het einde van het tiende jubeljaar, het jaar van het welbehagen van מלכי צדק (II.9), worden de zonden van de engelen van מלכי צדק

1. A.S. van der Woude publiceert in 1965 de eerste *editio princeps*. Een tweede publicatie in samenwerking met M. de Jonge bevat verschillende correcties en aanvullingen, o.a. een reconstructie van regel 18. In zijn *editio princeps* geeft Van der Woude de lezing וְהַמְבַּשֵּׁר נִינְאָה [מִן] שִׁיחַ הוּא [ה] אֲשֶׁר אָמַר (1965-66), 307 de lezing וְהַמְבַּשֵּׁר הוּא [מִן] שִׁיחַ הוּא [ה] אֲשֶׁר אָמַר voor conform een opmerking van Y. Yadin (1965⁸), 152-154. Niet iedereen neemt deze correctie over, vgl. J. Carmignac (1970), 369 en L.H. Schiffman (1992), 126. T.H. Lim (1992), 90-92 omschrijft Melchizedek in 11Q13 als ‘a dying messiah’ (91) en beschouwt deze tekst als ‘an interesting parallel of the Christian belief about the person of Jesus in Luke 4:16ff’ (92). Terecht weerspreekt F. García Martínez (1993), 203-205 zijn mening. Het woord מְשִׁיחַ bedoelt hier een profeet, niet מלכי צדק, cf. J.J. Collins (1997^c), 230-238 en D. Dimant (2014), 323 (voetnoot 39). Voor een complete beschrijving van de tekstomvang, zie F. García Martínez, E.J.C. Tigchelaar & A.S. van der Woude (1998), 239-241.
2. Zie A.S. van der Woude (1965), 356-357. Voor een datering in de eerste eeuw voor Christus, zie F.L. Horton (1976), 82 en P.J. Kobelski (1981), 3. A. Steudel (2000), 536 dateert 11Q13 in eerste instantie tegen het einde van de tweede helft van de tweede eeuw voor Christus, later (2009), 47 in 75-50 voor Christus.
3. Cf. F. García Martínez (2007^a), 96 en D. Dimant (2014), 45.
4. Cf. J. Carmignac (1961-1971), 243-378; J. Zimmerman (1998^a), 401 en G.J. Brooke (2005), 150-152.
5. Vgl. de uitspraak van J.A. Fitzmyer (1997^c), 251: ‘The thread which apparently runs through the whole text ties together its various elements in Lev 25’ met die van M.P. Miller (1969), 467: ‘The passage (lees: Jes 61:1-2 CPdB) stands behind our document and appears in the form of Stichwörter at crucial points’.
6. Cf. D. Dimant (1992), 249.

en van de mannen van het deel van מלכי צדק verzoend (II.8).¹ Hij voltrekt het gericht over Belial en zijn trawanten (II.12-13), bevrijdt de kinderen van het licht, zijn erfdeel, uit de macht van Belial en zijn geesten (II.13). In dit gericht snellen alle engelen, de zonen van God, hem te hulp (II.14). Op deze dag des vredes (II.15) wanneer hij koning wordt (II.25), wordt Jes 52,7 vervuld (II.16-22).

Bespreking

De eerste uitgevers van 11Q13 vereenzelvigen מלכי צדק met de priester-koning Melchizedek uit Gen 14 en Ps 110.² Hij is ‘the “heavenly one” who will bring God’s kingdom’ en heeft Abraham ontmoet.³ Hij staat hoger dan de andere engelen en vernietigt de boze machten om de kinderen van het licht te verlossen.⁴ Naast verschillen tussen 11Q13 en Hebrëen, zien de editors veel overeenkomsten tussen beide teksten. In Hebrëen is Melchizedek bijvoorbeeld ook priester en engel.⁵ Hij is ondergeschikt aan Gods Zoon van wie hij een kopie is (ἀφωμοιωμένος δὲ τῷ υἱῷ τοῦ θεοῦ, Heb 7,3). Volgens de uitgevers zijn deze overeenstemmingen een bewijs voor de invloed van 11Q13 in Hebrëen.⁶ Hun visie stempelt tot op de dag van vandaag het onderzoek van de identiteit en rol van Melchizedek in Hebrëen (7.4.3.2).

In 11Q13 staat geen verwijzing naar Gen 14 en Ps 110. Toch is de rol volgens de meerderheid van de onderzoekers door een of beide Schriftgedeel-

1. De meningen zijn verdeeld over de vraag of de persoon die in 11Q13 II.7 de vrijlating in de eerste week van het tiende jubeljaar aankondigt, מלכי צדק is. J.T. Milik (1972^a) en É. Puech (1987) identificeren hem met de rechtvaardige leraar, A.S. van der Woude & M. de Jonge (1965-1966), 306-308; P.J. Kobalski (1982), 61-62 en F. García Martínez (2007^a), 106 met de eschatologische profeet (1Q28 IX.11 en 4Q175 5-8) of met toekomstige profeten, zoals J.E. Bowley (1999), 369-370. J.G. Campbell (2004), 62-62 vereenzelvigt hem met de heraut of profeet, die beiden identiek zijn met ‘de rechtvaardige leraar’. Volgens M.G. Abegg & C.A. Evans (1998), 201 en A. Steudel (2000), 536 blijft dit een onoplosbaar probleem.

2. Vgl. o.a. T. Eskola (2001), 130; J.C. VanderKam (2004), 169-176 en J.J. Collins (2007), 17.

3. Zie M. de Jonge & A.S. van der Woude (1965-66), 312 en 320-323.

4. Vgl. de opmerking van A.S. van der Woude (1965), 368: ‘Der in 11 Q Melch(isedek) erwähnte Melchisedek steht nicht nur in engster Verbindung mit den Engeln (QDWŠY ’L: Z(eile) 9), die ihm helfen (Z. 14), sondern er ist auch selber eine himmlische Gestalt (’LWHYM), unter dessen Führung der Endkampf gegen Belial und seine Geister stattfindet (Z. 12-13).’

5. Hun standpunt is overgenomen door o.a. É. Puech (1993), 553vv.; Ch.A. Gieschen (1998), 171-173 en J. Zimmermann (1998^a), 405-406.

6. Deze mening wordt bijvoorbeeld ook verdedigd door F.L. Horton (1976), 160-170.

ten beïnvloed.¹ Om die reden bestaan tussen מלכי צדק in 11Q13 en de priester-koning uit Gen 14 of Ps 110 verschillende overeenkomsten,² zoals het koningschap en de richtende rol van de hoofdpersoon in 11Q13. Het uitoefenen van Gods wraak is in het Oude Testament en de vroegjoodse literatuur alleen voor een koning weggelegd. Om deze reden bedoelen Gen 14, Ps 110 en 11Q13 dezelfde persoon.³ Omdat de engel Melchizedek samen met andere engelen over alle vijanden heersen zal, vereenzelvigt P.J. Kobelski Melchizedek met אדני in Ps 110.⁴ Maar ook het priesterschap van Melchizedek leidt tot verschillende visies. Volgens verschillende geleerden is מלכי צדק priester in het hemelse heiligdom. Hoewel 11Q13 slechts eenmaal van een priesterlijke handeling spreekt (2.8), slaat dit volgens hen op מלכי צדק en leest men hier een verwijzing naar Gen 14 en Ps 110.⁵ Maar is מלכי צדק een op een te identificeren met Melchizedek in Gen 14 en Ps 110?⁶ Voorstanders van een vereenzelviging van de priester Melchizedek in Gen 14, Ps 110 en מלכי צדק in 11Q13 baseren hun opvatting op drie vooronderstellingen. In de eerste plaats is מלכי צדק in 11Q13 dezelfde persoon als Melchizedek in Gen 14 en Ps 110 (en Heb), dus is hij priester. In de tweede plaats bestaan tussen 11Q13 en T.Levi grote overeenkomsten. Ook de nieuwe priester in T.Levi oefent gericht over de gehele aarde uit (18.9). Onder zijn priesterschap worden de zonden weggenomen (18.12) en bindt hij Be-

1. In de Qumran-geschriften verwijzen de woorden מלך en מלכות nergens naar een messias met uitzondering van twee plaatsen (1Q28b col. V.21 en 4Q252 col. V.2 en 4) waar מלכות aan een eschatologische koning refereert. De woorden bezitten drie betekenissen: voor buitenlandse koningen, voor Israëls koningen in verleden, heden of in de toekomst en voor God. Andere woorden zoals מושל en עמד verwijzen wel naar een messiaanse koning. Deze en andere gegevens wijzen erop dat de ideologie van het koningschap in Qumran ingekaderd is in een theocratisch gedachtegoed, cf. G.J. Brooke (1998), 436.
2. Zo bijvoorbeeld A. Aschim (1996), 243-258; J. Zimmermann (1998^a), 404-405 en F. García Martínez (2007^a), 103-104.
3. Cf. G.G. Xeravits (2002), 200; vgl. ook M.E. Isaacs (1992), 162-164.
4. Cf. P.J. Kobelski (1981), 53-55; vgl. zijn uitspraak (54) 'These similarities between Psalm 110 and 11QMelch are too numerous and too basic to the interpretation of each document to be coincidental, and the occurrence of the name Melchizedek in Ps 110:4 strongly suggests that the Melchizedek presented in 11QMelch was consciously modeled after the figure addressed in vs 1 of Psalm 110 as 'dny.'
5. Zo bijvoorbeeld P.J. Kobelski (1982), 64-66; J.A. Fitzmyer (1997^c), 259 en A. Aschim (1999), 132-133. Kobelski beroept zich onterecht op de laat-joodse traditie over Melchizedek (b.Hag. 12b; b.Zebah. 62a; b.Menah. 110a en de middeleeuwse tekst Yalqut had. f. 115, col. 3 no. 19).
6. Vgl. D. Dimant (1984), 521 en F. García Martínez & J.T. Barrera (1995), 201. In zijn artikel vraagt J. Carmignac (1970) wel naar de identiteit van Melchizedek. Is hij 'le Melkisédeq historique, le Melkisédeq céleste, un Melkisédeq symbolique ou un Melkisédeq étymologique?' Hij ziet Melchizedek in 11Q13 als 'un Melkisédeq symbolique' en identificeert hem met Melchizedek in Gen 14; Ps 110 en Heb 7.

liar. Verder wordt aan zijn kinderen macht gegeven om de boze geesten te vertrappen (18.12). In de derde plaats wordt in 4Q401 frg. 11.3 en 22.3 en 4Q403 frg. 1 col. II.24 gesproken over een hoofdengel, die leidinggeeft in Gods heiligdom.¹ Een daarvan afgeleid argument is de mening dat de uitdrukking מלכי צדק (II.5) priesterlijke connotaties bezit.²

We bespreken deze argumenten een voor een en beginnen met het laatste argument. Vooraf zij opgemerkt dat de teksten dusdanig gehavend zijn dat elke reconstructie onzeker blijft.³ De stilzwijgende veronderstelling dat מלכי צדק in Gen 14, Ps 110 en 11Q13 als eigenaam gelezen moet worden, is voor verschillende geleerden de hermeneutische sleutel voor de interpretatie van לכפר in 11Q13. Deze aanname houdt geen rekening met het feit dat aan het slot van 11Q13 II.6 een nieuwe zin begint, waarvan de woorden מלכי צדק niet het grammaticale subject zijn. Verder veroorzaakt de gehavende tekst onduidelijkheid over de vraag wie de zonden verzoent.⁴ Daarom blijft het een open vraag hoe לכפר geïnterpreteerd moet worden. Is het verbum een Pi'el infinitivus (לְכַפֵּר)? Zo ja, dan bewerkt Melchizedek verzoening. Is het werkwoord een Pu'al infinitivus (לְכַפֵּר)? Dan geeft het verbum de identiteit van het subject niet direct prijs. Een ander voorbeeld van een hypothese dat de meeste onderzoekers stilzwijgend als een vaststaand feit presenteren is de identificatie met behulp van Ps 82,1 van מלכי צדק met אֱלֹהִים.⁵ Maar wordt op beide plaatsen dezelfde persoon bedoeld? Het derde en laatste argument voor de verdediging van overeenkomsten tussen T.Levi 18 en 11Q13 negeert de grote verschillen tussen beide teksten. Zo is bijvoorbeeld de priester in T.Levi gezalfd. Maar in de Qumran-geschriften zijn wel mensen gezalfd, maar niet een engel of God. Daarbij komt ook nog eens dat in T.Levi de priester een mens op aarde is die de Heilige Geest draagt (18.11).

1. Voor 4Q401 frg. 11.3, zie A. Aschim (1999), 131-132 en C.A. Newson & J.H. Charlesworth (1999), 32 (voetnoot 16); voor 5Q544 3.2, zie J.T. Milik (1972^b), 85-86 en P.J. Kobelski (1981), 27. Voor een mogelijke relatie tussen 4Q401 en 11Q13, zie C. Newson (1985), 133-134 en H.-J. Fabry & U. Dahmen (2013), 698.
2. Zie P.J. Kobelski (1982), 58. A.S. van der Woude (1965), 362 relateert de uitdrukking aan Deut 32,8; J.A. Fitzmyer (1997^c), 258 aan Joz 18,7.
3. Cf. E. Manson (2007), 167-268 en D. Dimant (2014), 503.
4. Voor het woordgebruik van כפר in de geschriften van het Oude Testament en Qumran, zie H.-J. Fabry & U. Dahmen (2013), 431-442.
5. Daarom betwijfelen J. Carmignac (1970), 366-367 en F.L. Horton (1976), 80-81 de engelen-status van Melchizedek, omdat מלכי צדק te hulp schieten. Elim is in de Qumran-geschriften de gangbare naam voor engelen, ook Michaël heet een אֱלֹהִים. (4Q541). Wanneer Melchizedek een engel is, kan hij niet door andere engelen geholpen worden. Is hij een hoofd van de engelen, dan wel; zie D. Dimant (2014), 502-503.

In 11Q13 is מלכי צדק een hemelse figuur (אלוהים, II.10,16 en 24-25). Hij staat tegenover Belial (II.3), die heet in andere teksten *mštmh* (משטמה מלאך). In tal van vroegjoodse en in vroegchristelijke geschriften komt *mštmh* voor.¹ Samen met zijn engelen,² de zonen van het licht, voltrekt מלכי צדק in het einde der tijden Gods gericht over Belial en zijn engelen (vgl. Openb 12,7).³ Dit gericht is tevens een bevrijding voor Melchizedeks erfdeel (מנחלת מלכי צדק, II.5), kinderen van zijn lot (גורל מלכי צדק, II.8).⁴ Zij staan tegenover het lot van Belial (גורל בליעל, II.12),⁵ zijn engelen (רוחי גורלו, II.12-13).⁶ In de Qumran-geschriften beschikt alleen God, een van zijn hoofdengelen of Belial over een lot (1QM col. XIII.10-11).⁷ Het lot staat voor mensen die onlosmakelijk met Hem, een van zijn engelen of Belial verbonden zijn. De hoofdpersoon van 11Q13 is een hoofdengel.⁸ In het eindgericht staan engelen (מנחלת מלכי צדק, II.8 en 14), mensen (אנשי גורל, II.8) en zijn erfdeel (מנחלת מלכי צדק, II.5) onder leiding van מלכי צדק.⁹

De Qumran-geschriften schrijven aan slechts twee engelen een leidinggevende rol toe (1Q28 col. III.18-21): Michaël en Belial. Michaël (מיכאל) is een vorst (vgl. Dan 10,13,21 en 12,1) en een van de hoofdengelen (vgl. Dan 10,13). Hij speelt in Daniël, de Qumran-geschriften, het nieuwtestamentische werk Openbaring, vroegjoodse geschriften en in de vroegchristelijke

1. 1QM col. XIII.10-11; voor de betekenis van de naam *mštmh*, zie D. Dimant (2014), 135-151. Voor de betekenis van de naam Belial, zie H.-J. Fabry & U. Dahmen (2013), 451-457.
2. Een actieve rol van engelen in het gericht komt in de pseudepigrapha, de Qumran-geschriften en de nieuwtestamentische geschriften frequent voor, o.a. 1Q28 col. II.6-7 en IV.12 en 1Hen 62.11 en T.Lev 3.2-3.
3. 11Q13 II.13 (ומלכי צדק יקום בקמת משפטי אל) is een allusie op Jes 61,2. De auteur heeft hier מלכי צדק met אלוהינו (Jes 61,2) vervangen. In andere Qumran-geschriften zijn Belial en zijn trawanten engelen, zie bijvoorbeeld 1Q28 col. III.20-21; 1Q33 col. XIII.10-11 en CD-A col. V.18.
4. In de Qumran-geschriften is het nomen גורל nooit verbonden met een mens, maar altijd met God, Belial of Melchizedek; vgl. de verwante uitdrukkingen: גורל אל (1Q28 col. I.10), גורל קדשים (1Q28 col. XI.7-8), גורל אור (1Q33 col. XIII.9) en גורל צדיק (1Q34 frg. 3 I.2); zie verder H.-J. Fabry & U. Dahmen (2013), 593-599.
5. Vgl. de verwante uitdrukkingen: גורל בליעל (1Q28 col. II.5), גורל עול (1Q28 col. IV.24), גורל בני חושך (1QM col. I.1) en גורל חושך (1QM col. I.11).
6. Dit motief staat ook in de Dode Zeerollen, o.a. in 1Q28 col. I.9-10 en 1Q33 col. I.1; zie H.G. May (1963), 3-4.
7. Cf. J. Zimmermann (1998^a), 403.
8. Ook NHC IX,1 (eind van de tweede, begin van de derde eeuw na Christus) beschrijft Melchizedek als 'an eschatological holy warrior'. Tegelijkertijd bestaan tussen de omschrijving van Melchizedek in NHC IX en 11Q13 ook significante verschillen, zie S. Giversen & B.A. Pearson (1981), 33-36.
9. De combinatie van engelen en mensen in het eindgericht komt ook op andere plaatsen in de Qumran-geschriften voor, vgl. 1QH^a col. III.22, VI.12-13 en XI.10-12; 1Q33 col. XXII.7-9; 1Q28 col. XI.7-8 en 1Q28^a col. II.3-10). Deze combinatie is te herleiden tot Dan 7,25-27 en 12,1-3.

literatuur een grote rol.¹ In 1QM 17.5b-8 wordt hij waarschijnlijk vereenzelvigd met ‘de Vorst van het licht’,² terwijl 11Q13 en 4Q543-548 de Vorst van het licht identificeren met מלכי צדק. Michaël voltrekt het gericht over Belial. Hij bevrijdt in een eschatologische eindstrijd de kinderen van het licht uit zijn macht, zoals 1QM profeteert (vgl. Openb 12,7³). Na zijn overwinning heerst hij over Belial als vorst en is hij middelaar van het verbond (4Q470; vgl. מלכי צדק in 11Q13).⁴

De woorden מלכי צדק bezitten een symbolische betekenis en zijn in 11Q13 geen eigenaam. Verschillende keren wordt op deze betekenis gezinspeeld naar analogie van de titels ‘prins van het licht’ (CD-A col. V.18 en 1Q28 col. III.20) en ‘engel van de waarheid’ (1Q28 col. III.24). Het nomen צדק is dus een genitivus qualitatis (vgl. bijvoorbeeld מורה צדק in 1QpHab, משיח הצדק in 4Q174 frg. 1 col. I.3 en בני צדק in 1Q28 col. III.20 en 22). Deze nomina zijn ontleend aan Schriftcitaten die in 11Q13 de rol van מלכי צדק in het gericht beschrijven, zoals Jes 52,7 en 61,1-3 (מלך) en Ps 7,9-10; Ps 82,1-3; Jes 61,1 en 10 en Dan 9,24-27 (צדק).⁵

Samenvattend kan worden vastgesteld dat מלכי צדק in 11Q13 een hoofden-gel is, die Michaël heet. Namens God speelt hij een hoofdrol in de eindstrijd. De woorden מלכי צדק zijn in 11Q13 een van de titels van Michaël. Ze verwijzen niet naar Melchizedek in Gen 14 of in Ps 110,4.

4.2.7 Testament van Job

Het Testament van Job (T.Job) is een herschrijving van passages uit LXX-Job. De auteur heeft motieven uit LXXJob opgenomen en in combinatie met andere motieven uitgewerkt.⁶ De vraag hoe T.Job zich verhoudt tot LXXJob is onder andere voor de datering van T.Job van belang. De meerderheid van de geleerden stelt dat T.Job na LXXJob geschreven is.⁷ Vanwege zijn verwantschap met verschillende andere joodse geschriften uit het begin van de eerste eeuw na Christus wordt het T.Job door de

1. Zie M. Mach (1995), 569-572 en D.D. Hannah (1999); voor Qumran, zie D.D. Hannah (1999), 55-75.

2. Cf. P. von der Osten-Sacken (1969), 95-100; vgl. M. Hengel (1973), 188 en 231.

3. Zie D.D. Hannah (1999), 127-130.

4. Zie A.F. Segal (1977), 193-195; D.D. Hannah (1999), 70-74 en H.-J. Fabry & U. Dahmen (2013), 699.

5. Cf. G.L. Cockerill (1991), 308-311.

6. Zie B. Schaller (1980), 377-406.

7. Zie B. Schaller (1980), 384.

meeste geleerden niet later dan de eerste eeuw na Christus gedateerd.¹ De herkomst en plaats van ontstaan van dit geschrift zijn onbekend.² Over de oorsprong en het doel van deze herschrijving liepen in het verleden de meningen van de geleerden sterk uiteen.³ Vandaag de dag beschouwt de meerderheid T.Job als een joods geschrift, dat oorspronkelijk in het Grieks voor een joods publiek geschreven is.⁴ De compositie van T.Job is nauw verwant met andere teksten uit de Testamentliteratuur, zoals het Testament van Abraham, Izaäk en Jakob en het Testament van de Twaalf Patriarchen.⁵

Het hoofdthema van T.Job is Jobs volharding in het dienen van God; een thema dat ook andere joodse contemporaine geschriften belichten.⁶ De hervoertelling start in de derde persoon. Een stervende Job (Jobab) wordt sprekend ingevoerd. Kort voor zijn dood verhaalt hij aan zijn kinderen zijn voor- en tegenspoed uit zijn leven. Hij spoort hen aan om God standvastig te dienen. Job overkomt veel tegenslag waarbij hij alles verliest, zelfs zijn vrouw en kinderen. Na alle ramspoeden zoeken vier koningen Job op. Zij treffen hem doodziek aan op een mesthoop net buiten de stad. Wanneer ze hem zien, heft Elifaz, de koning van de Themanieten, een klaaglied aan. Elfmaal beantwoorden de andere koningen samen met hun legers deze mare met hetzelfde refrein: 'Waar is toch de heerlijkheid van uw troon?' Uiteindelijk krijgt Job de gelegenheid om te reageren. Hij houdt zijn vrienden voor dat hij een hemelse troon bezit 'en zijn heerlijkheid en majesteit aan de rechterhand van de Vader is' (33.3).

-
1. Voor de verwantschap tussen T.Job en andere Testamentliteratuur en de ontwikkeling van dit genre in de joodse literatuur, zie R.P. Spittler (1983), 831-832. B. Schaller (1979), 311-312 en (1980), 384 dateert T.Job aan het begin of het midden van de tweede eeuw na Christus.
  2. In T.Job 28.7 vragen de vier koningen naar koning Jobab 'die over geheel Egypte heerst' waarom T.Job volgens sommigen in Egypte geschreven is, maar dit is onwaarschijnlijk, zie B. Schaller (1979), 309 en J.J. Collins (1984), 353.
  3. Voor een overzicht van de verschillende standpunten in het onderzoek, zie R.P. Spittler (1989), 7-32.
  4. Cf. D. Rahnenführer (1962), 68-69 en B. Schaller (1979), 314-316. Volgens o.a. C.C. Torrey (1948), 143 en R.H. Pfeiffer (1949), 70 is de huidige tekst een Griekse vertaling van een Hebreeuws, resp. Aramees origineel, maar zijn visie vindt vandaag de dag weinig navolging, B. Schaller (1979), 307-308.
  5. Zie B. Schaller (1979), 313-314 en J.J. Collins (1984), 353.
  6. Zie C. Haas (1989), 117-154.

Bespreking

Verschillende geleerden bespeuren in T.Job 33.3 de invloed van Ps 110,1.¹ Binnen deze discussie neemt M. Hengel een eigen positie in.² Hij dateert T.Job veel later dan de overige wetenschappers, namelijk in de derde, mogelijk zelfs vierde eeuw na Christus en situeert het ontstaan van deze tekst in de Griekssprekende synagoge. Ook al ontkent men een christelijke auteur, dan nog is volgens hem een directe of indirecte invloed van het werk van christelijke interpolatores aan te wijzen. Hengel baseert zijn mening hoofdzakelijk op de enkele woorden τοῦ πατρὸς in de uitdrukking ἡ εὐπρέπεια ἐκ δεξιῶν τοῦ πατρὸς ἐστίν (33.3). Maar hij vindt voor zijn standpunt weinig medestanders.³

Job is koning, maar hij heerst over Edom. Nergens krijgt Job messiaanse trekken, ook niet in andere contemporaine geschriften. Na zijn sterven neemt hij plaats op zijn eigen troon aan Gods rechterhand. Als beloning voor zijn rechtvaardigheid en volharding in het lijden ontvangt hij deze eer. Hij deelt daarmee dan wel in Gods heerlijkheid, toch neemt hij niet plaats op JHWHs troon.

Samenvattend kan worden geconcludeerd dat T.Job 33.3 niet naar Ps 110,1 of LXXPs 109,1 verwijzen.

4.2.8 Assumptio Mosis

Het geschrift Assumptio Mosis (As.Mos.)⁴ is zo goed als zeker in de eer-

1. O.a. J.A. Fitzmyer (1985), 1311; T. Eskola (2001), 101 en G.H. Guthrie (2007), 943. M. von Nordheim (2008), 56 ziet wel overeenkomsten tussen beide teksten, maar bespreekt niet de vraag hoe deze twee teksten zich tot elkaar verhouden. K. Berger (1976), 123-124 houdt het motief van het zitten of resideren op Gods troon aan Gods rechterhand in de intertestamentaire literatuur en apocriefen voor een joodse topos, die losstaat van hetzelfde motief in de nieuwtestamentische en vroegchristelijke geschriften. Volgens hem heeft Ps 110 T.Job 33 niet beïnvloed. B. Schaller (1979), 353 laat deze vraag bewust onbeantwoord. Volgens hem komt het motief 'zitten aan de rechterhand' ook zelfstandig voor, bijvoorbeeld in T.Ben 10.6; Ode van Salomo 8.20 en Apoc.El. (kopt) 37. Volgens E. von Nordheim (1980), 127 (voetnoot 28) zinspeelt T.Job 33.3 wel degelijk op Ps 110,1.
2. Zie M. Hengel (1995), 206-212.
3. Zie D. Rahnenführer (1971), 68-93 en B. Schaller (1979), 308-309.
4. Vroegjoodse en vroegchristelijke schrijvers noemen verschillende geschriften onder de naam Mozes. Het identificeren van deze teksten is een moeizaam proces. Dit geldt ook voor de identiteit van As.Mos. Een complicerende factor is namelijk de incompleetheid van deze tekst, zie E. Brandenburger (1976), 60-62 waarom het onder twee verschillende titels gepubliceerd wordt: Testament van Mozes of Assumptio Mosis. In navolging van J. Tromp (1993), 115-116 is hier gekozen voor de titel Assumptio Mosis. Het antwoord op de vraag of nieuwtestamentische auteurs As.Mos. gekend hebben (vgl. Judas 9) of uit dezelfde traditie putten, blijft ongewis, cf. C. Clemen (1975), 314.

ste helft van de eerste eeuw na Christus in Judea geschreven.¹ Onduidelijk blijft in welk milieu het werk ontstaan is.² Het is een joods geschrift dat sommigen tot de zgn. ‘Testamentliteratuur’ rekenen.³ De auteur ontleent de klassieke theologische noties van JHWHs verbond met Israël en de Tora aan Deuteronomium en stelt die noties binnen een apocalyptisch kader aan de orde.⁴ Zo spoort hij zijn lezers aan om aan de Tora trouw te blijven, omdat Israëls heil daardoor gewaarborgd blijft. Daarnaast steekt hij hun een hart onder de riem, vanwege Israëls deplorabele religieuze en politieke situatie.

Bespreking

In As.Mos. 6 zet de auteur zich af tegen de Hasmoneeën. Hij verwijt hen dat zij zichzelf tot vorsten hebben aangesteld en zich door anderen priesters van de allerhoogste God laten noemen. Hij confronteert hun handelen met ‘het heilige der heiligen’. Dat is de meest heilige plaats op aarde waar deze goddelozen zich durven te begeven.⁵ De passage ‘... die regeren zullen en zij zullen priesters van de allerhoogste God genoemd worden. Zij zullen zeer goddeloos handelen tegen het Heilige der Heiligen ...’ (6.1), verwijst volgens J.J. Petuchowski, D.M. Hay, A. van der Kooij, J. Zimmermann, e.a. via 1Makk 14.41 (in)direct naar Gen 14,17-24 en Ps 110,4.⁶ Het feit echter dat de Hasmoneeënse vorsten zich priesters van de Allerhoogste God laten noemen en zich tegenover God opstellen, veroordeelt de auteur scherp. In zijn betoog past daarom geen Schriftbewijs noch verwijzing naar Melchizedek, de priester-koning die in zijn tijd algemeen als priester van JHWH

1. Voor een overzicht van de verschillende dateringen, zie J.J. Collins (1973), 15-32 en G.W.E. Nickelsburg (1973), 33-37.
2. Volgens C. Clemen (1975), 315; R.H. Charles (2004), 407 en 411 e.a. is As.Mos. in de kringen van de farizeeën vervaardigd. J. Licht (1961), 95-103 en G.W.E. Nickelsburg (1973), 33-37 vermoeden dat het werk in de kringen van de Chassidim is geschreven en dus in het milieu van de Makkabeeën ontstaan is. S. Zeitlin (1947), J.J. Collins (1973), 30-32 e.a. houden de Essenen voor het schrijven van deze tekst verantwoordelijk. De tekst zelf biedt voor het identificeren van de auteur(s) weinig aanknopingspunten, cf. J. Tromp (1993), 118-119 en N.J. Hofman (2000), 33-35.
3. E. von Nordheim (1980), 194-207 classificeert As.Mos. onder het genre van de ‘Testamentliteratuur’; o.a. J. Tromp (1993), 111-114 en 119-120 betwijfelt dit sterk en typeert As.Mos. als een “farewell discourse”.
4. Zie E. Brandenburger (1976), 63-66 en E. von Nordheim (1980), 194-197.
5. Cf. J. Tromp (1993), 199.
6. O.a. P.A. Rainbow (1997), 193; J. Zimmermann (1998), 407 (voetnoot 316) en A. van der Kooij (2001), 229-247.

en koning van het latere Jeruzalem beschouwd werd. Kortom, As.Mos. 6 verwijst niet naar Ps 110,4.¹

4.3 Samenvatting

Na een beknopte inleiding over messiaanse verwachtingen in de tweede eeuw voor Christus (4.1), onderzoek ik in dit hoofdstuk de vraag of in teksten uit de tweede eeuw voor Christus tot en met de eerste eeuw na Christus naar Ps 110 of LXXPs 109 verwezen wordt, met uitzondering van de nieuwtestamentische geschriften (4.2). Volgens verschillende geleerden is dit het geval in LXXZacharia, Ezechiël Tragicus, het Testament van Levi, 1 Makkabeeën, 11Q5, 1Q13, het Testament van Job of Assumptio Mosis. Mijn onderzoek wijst echter uit dat geen van de onderzochte teksten naar Ps 110 of LXXPs 109 verwijst. Deze conclusie impliceert dat Ps 110 en LXXPs 109 niet messiaans geïnterpreteerd worden in de periode waarin deze vroegjoodse teksten geschreven zijn. Deze vroegjoodse geschriften hebben het gebruik van LXXPs 109 door een nieuwtestamentische schrijver niet beïnvloed.

---

1. M. von Nordheim (2008), 227-228 komt op grond van externe argumenten tot dezelfde conclusie.

DEEL II

Algemene inleiding

In Deel II analyseer ik alle citaten van en verwijzingen naar Ps 110 (LXXPs 109) in de nieuwtestamentische geschriften. Dit deel omvat hoofdstuk 5 tot en met 7. Aan het begin van dit deel merk ik het volgende op.

Allereerst kunnen een aantal factoren de uitkomst van een analyse van de citaten van en verwijzingen naar Ps 110 (LXXPs 109) in het Nieuwe Testament compliceren. De eerste complicerende factor is de taal. Alle citaten in de synoptische evangeliën en Handelingen staan in de directe rede. Hetzelfde geldt voor alle verwijzingen, met uitzondering van de verwijzing in Mk 16,9-10. Deze citaten en verwijzingen zijn gesproken woorden van Jezus, Petrus of Stefanus. Zij spraken zo goed als zeker Aramees. Later zijn hun woorden door een schrijver in het Grieks weergegeven. De tweede complicerende factor is de hand van de auteur in de weergave van deze citaten en verwijzingen. De analyse toont aan dat elke evangelist zijn persoonlijk stempel op de weergave van deze gesproken woorden heeft gezet. Een derde complicerende factor is de vraag welk handschrift van de Griekse vertaling van Psalmen Markus, Mattheüs, Lukas, Paulus, Petrus en de auteur van Hebrreeën hebben gebruikt om de citaten van en verwijzingen weer te geven. Een vierde en laatste complicerende factor is de vraag of op sommige plaatsen een christelijke kopiïst wellicht de citaten van en verwijzingen met een geautoriseerd handschrift van LXXPs geharmoniseerd heeft. Deze complicerende factoren bemoeilijken een analyse van de citaten van en verwijzingen in de nieuwtestamentische geschriften, maar maken een onderzoek naar deze citaten en verwijzingen niet onmogelijk.

In de tweede plaats is het de vraag hoe een verwijzing gedefinieerd moet worden. Is een verwijzing een vrije vorm van citeren, een parafrase, een allusie, een toespeling, een echo of een motief? In het onderzoek hanteren de geleerden verschillende begrippen die ze niet eenduidig definiëren. Om methodische redenen kies ik ervoor om in Deel II de uitdrukking ‘een verwijzing’ nog niet te omschrijven. Dit betekent dat alle verwijzingen naar Ps 110 (LXXPs 109) met uitzondering van een letterlijke weergave van (een deel van) een vers onder deze uitdrukking vallen. In dat geval spreek ik van een citaat, in alle overige gevallen van een verwijzing. Pas wanneer alle verwijzingen naar Ps 110 (LXXPs 109) geïnventariseerd en geanalyseerd zijn, worden zij gedefinieerd en gecategoriseerd (hoofdstuk 8).

Ten slotte is het de vraag naar welke tekst een nieuwtestamentische auteur

DEEL II

verwijst. Citeert hij uit of verwijst hij naar Ps 110 of LXXPs 109? In de hoofdstukken 5 tot en met 7 annoteer ik een citaat of verwijzing consistent met LXXPs 109,1 of LXXPs 109,4. Met deze keus suggereer ik niet dat Jezus of Petrus rechtstreeks uit de Griekse vertaling van Ps 110 citeren of direct naar deze vertaling verwijzen. Wel kies ik voor LXXPs 109, omdat de nieuwtestamentische auteurs hun citaten en verwijzingen in deze tekst weergeven.

Hoofdstuk 5

Psalm 110 in Markus, Mattheüs en het tweedelige werk van Lukas

In dit hoofdstuk analyseer ik alle plaatsen in Markus (5.1), Mattheüs (5.2) en het tweedelige werk van Lukas (5.3) waar een citaat van of verwijzing naar LXXPs 109 staat. Elke paragraaf heeft dezelfde opbouw: een korte introductie van het desbetreffende evangelie, gevolgd door een analyse van de plaatsen waar een citaat van of verwijzing naar LXXPs 109 staat. In de slotparagraaf vat ik de resultaten samen (5.4).

Alleen in de synoptische evangeliën staat een citaat van of verwijzing naar LXXPs 109, dus niet in het Johannesevangelie. In mijn analyse van deze plaatsen ga ik voorbij aan het onderzoek van het zogenaamde ‘synoptische vraagstuk’. Met de meerderheid van de nieuwtestamentici veronderstel ik dat Markus als eerste zijn evangelie geschreven heeft, na hem heeft Mattheüs zijn boek en Lukas zijn tweedelige werk vervaardigd. Ik veronderstel dat zij Markus hebben geraadpleegd, al is deze vooronderstelling voor mijn onderzoek niet van groot belang. Of Mattheüs en Lukas dezelfde bron (Q) gebruikt hebben, acht ik niet bewezen, omdat het bestaan van Q voor mij nog steeds niet overtuigend aangetoond is. Wel beschrijf ik het literaire en theologische karakter van een plaats met behulp van een vergelijking met de parallelplaatsen bij de andere twee evangelisten. Het doel van deze beschrijving is de eigen inbreng van de besproken evangelist op zijn weergave van Jezus’ citaat van of verwijzing naar LXXPs 109 te adstrueren.

5.1 Markus

In de inleiding bespreek ik beknopt de structuur van het evangelie van Markus, zijn omgang met de Schrift en het eigene van zijn beschrijving van Jezus’ prediking en leven (5.1.1). Daarna onderzoek ik achtereenvolgens drie passages waarin een citaat van of verwijzing naar LXXPs 109,1 staat (5.1.2). In Mk 14,61-63 vervlecht Jezus LXXPs 109,1 met Dan 7,13. Omdat de combinatie van deze twee Schriftgedeelten wellicht consequenties heeft voor de interpretatie van LXXPs 109,1 door zijn volgelingen, onderzoek ik deze combinatie afzonderlijk (5.1.3). Ten slotte onderzoek ik welke invloed dit vers op de redactie van het Markusevangelie heeft uitgeoefend (5.1.4). Met een samenvatting sluit ik deze paragraaf af (5.1.5).

5.1.1 Inleiding

Het tweede evangelie¹ van het Nieuwe Testament is van de hand van Johannes Markus. Markus is een Griekssprekende Jood, die ook het Aramees² en Latijn³ beheerst en waarschijnlijk in Jeruzalem geboren en getogen is. Hij heeft zijn werk geschreven in de periode voor 70 na Christus, het jaar waarin de Romeinen Jeruzalem innemen en verwoesten.⁴ Markus schrijft voor christenen die wel het Grieks, maar niet het Aramees beheersen. Ze bezitten slechts een basale kennis van joodse tradities en van de opvattingen van farizeeën en sadduceeën, omdat ze vermoedelijk van heidense komaf zijn.⁵ Markus' werk bestaat uit twee hoofddelen. Hoofddeel I: 1,1-13 (een 'heilshistorische' proloog: de aankondiging van de Koning), 1,14-3,6 (Jezus' volmacht (Galilea)), 3,7-6,29 (Wie is Hij? (Galilea)) en 6,30-8,26 (Jezus voedt de scharen (Galilea)). Hoofddeel II: 8,27-10,52 (Jezus' messiaanse identiteit (onderweg van Galilea naar Jeruzalem)), 11-13 (Jezus' confrontatie met de leiding te Jeruzalem (Jeruzalem)), 14-15 (Jezus' lijden, sterven, zijn erkenning als de Zoon van God door een heidense centurio en zijn opstanding (Jeruzalem)) en hoofdstuk 16 (een epiloog: 'Hij is opgestaan!').⁶ In het eerste hoofddeel noemt Jezus zichzelf consequent *ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου*. In het tweede hoofddeel staat de uitdrukking *ὁ χριστὸς* in combinatie met de woorden *ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου*. Stap voor stap krijgen deze twee titels een nieuwe betekenis (vgl. 8,27-33; 12,35-37; 14,61-62 en 15,32).⁷ In Markus spelen twee hoofdvragen een significante rol: 1. Wie is Jezus uit Nazareth? en: 2. Waarom is Jezus gekruisigd?⁸

In onderscheid van Mattheüs en Lukas begint Markus zijn werk met een 'heilshistorische' proloog (1,1-13). Jezus' optreden wordt voorafgegaan door zijn doop door Johannes (1,9-13), Johannes' prediking (1,4-8) en twee

1. Voor de drievoudige betekenis van het woord *εὐαγγέλιον*, zie D.E. Aune (1987), 46-63 en J.A. Kelhoffer (2004), 1-34.

2. Voor een overzicht van de meer dan twintig arameïsmen in Markus, zie H.P. Rüger (1984), 73-84.

3. Voor het (hoge) aantal latinismen in Markus, zie *BDR*, 6-9.

4. Cf. M. Hengel (2007^b), 453-468 en 478-525. Voor een overzicht van de verschillende standpunten in de literatuur over het auteurschap en de datering van Markus, zie N. Perrin (2014), 558-561.

5. Voor een analyse van de lezers van Markus, zie E. Best (1994), 839-858.

6. Voor de structuur van Markus, zie F.G. Lang (1977), 1-24.

7. De titels *ὁ χριστὸς* (8x) en *ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ* (6x) staan verspreid in Markus. De woorden *ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου* (13x) staan voor het eerst in 2,10 en 28, daarna pas in het tweede hoofddeel van Markus: 8,31 en 38; 9,9, 12 en 31; 10,33 en 45; 13,26 en 14,21, 41 en 62. De overige titels komen alleen summier en binnen een bepaald Schriftgedeelte voor, zie P. Müller (1995), 142.

8. Cf. F.G. Lang (1977), 22-23.

Schriftcitaten (1,2-3), die de komst van de messias proclameren. Om die reden verhaalt Markus Jezus' geboorte niet.¹ Jezus zet met zijn verkondiging van Gods koninkrijk het werk van de gevangengenomen Johannes de Doper voort. Met zijn prediking en werk in Galilea is de komst van Gods koninkrijk op aarde aangebroken (1,14-15). Markus formuleert door zijn inzet met de woorden ἀρχὴ τοῦ εὐαγγελίου Ἰησοῦ Χριστοῦ² υἱοῦ θεοῦ³ (1,1) het redactionele program van zijn evangelie.⁴ Op deze woorden volgt direct een gecombineerd citaat (Jes 40,3; Mal 3,1 en Ex 23,20), waarmee hij zijn evangelie introduceert. Het begin van het evangelie valt samen met 'de weg van de Kurios' (ἡ ὁδὸς κυρίου, 1,3^b).

Markus verweeft Schriftpassages met zijn beschrijving van 'de weg van de Kurios'. Op deze manier werkt hij toe naar het moment dat Jezus, de zoon van een timmerman uit Nazareth, zich openbaart als de messias, de Zoon van God, de Kurios. In de aanloop naar deze christologische climax bouwt hij de spanning omtrent Jezus' messiaanse herkomst, identiteit en volmacht op. Mk 9,9-13 beschrijft het beslissend omkeerpunt in Jezus' werk. Jezus maakt nu duidelijk dat alle uitspraken over Hem onbegrijpelijk blijven wanneer men die niet vanuit zijn opstanding verstaat. Vanaf nu verandert het karakter van Jezus' prediking en krijgt dit christologische motief een centrale plaats in het tweede hoofddeel van zijn evangelie.⁵

Door Jezus' prediking en wonderen – die Markus verbindt met Jezus' lijden en sterven –, Jezus' weg van Galilea naar het kruis te Jeruzalem en via verschillende confrontaties tussen Jezus en anderen over zijn identiteit loopt deze spanning in Markus op. Onderweg naar het kruis vinden de confrontaties over zijn identiteit plaats. De belijdenis van de heidense centurio direct na Jezus' kruisdood, dat Jezus Gods zoon *was* (15,39) vormt een inclusio met het begin van Markus (1,11). Met de weergave van dit moment direct na Jezus' kruisdood geeft Markus impliciet het doel aan dat hem bij het schrijven van zijn evangelie voor ogen staat, namelijk een beschrijving van

1. Cf. M. Hengel (2007^b), 436. A. Suhl (1965) stelt onterecht dat Markus geen aandacht aan de heilsgeschiedenis wijdt en het Oude Testament niet heilshistorisch interpreteert en uitlegt, zoals Mattheüs en Lukas.

2. De woorden τοῦ εὐαγγελίου Ἰησοῦ Χριστοῦ zijn een genitivus objectivus ('Het begin van het evangelie *over* Jezus Christus ...') in onderscheid van 1,14 waar de woorden κηρύσσω τὸ εὐαγγέλιον τοῦ θεοῦ een genitivus auctoris zijn ('predikend *Gods* evangelie').

3. Een groot aantal belangrijke handschriften mist de titel υἱοῦ θεοῦ, zie het tekstkritisch apparaat van NA²⁸. Voor een overzicht van deze discussie, zie P.M. Head (1991), 621-629. Deze woorden behoren tot de oorspronkelijke tekst van Mk 1,1; cf. G. Rau (1984), 2070-2072.

4. O.a. F.J. Matera (1988), 3-20; J. Marcus (2000), 143-146 en L.W. Hurtado (2003^b), 309.

5. Zie P. Müller (1995), 162-165.

Jezus' messiaanse weg die via het kruis tot de opstanding leidt. Die weg van enkele jaren is het *begin* van het evangelie.¹ Deze jaren vormen samen met het beslissend en definitief ingrijpen van God door de kruisiging en opstanding van zijn Zoon het evangelie van Jezus Christus, Gods Zoon (vgl. ἀρχὴ τοῦ εὐαγγελίου Ἰησοῦ Χριστοῦ υἱοῦ θεοῦ, 1,1).² De prediking van dit evangelie overstijgt de tijd van Jezus' leven op aarde en brengt tot op de dag van vandaag mensen tot geloof in de opgestane Jezus, de Zoon van God, de zoon van David (2 Sam 7,11-16).³

Markus is meer dan een verzamelaar die de overlevering slechts ordent en vervolgens schriftelijk vastlegt. Hij is een theoloog van formaat, die zelfstandig de door Petrus en anderen aangeleverde stof over Jezus uit Nazareth christologisch-theologisch geïnterpreteerd⁴ en in een nieuw literair genre vormgegeven heeft.⁵ Hij schrijft een narratieve christologie met messiaanse titels en uitspraken van en over Jezus.⁶ Markus bewijst aan de hand van Jezus' omgang met het Oude Testament hoe de Schrift christologisch verstaan wil worden.⁷

5.1.2 LXXPs 109 in Markus

5.1.2.1 Mk 12,35-37

Mk 12,35-37 is een van Jezus' uitspraken.⁸ Hier citeert Jezus LXXPs 109,1^{b-c}. De opbouw van deze verzen heeft een chiastische structuur. Het citaat vormt het centrum.

1. Cf. J.P. Meier (1992), 623; P. Müller (1995), 166-180 en N. Perrin (2014), 554-555; contra o.a. D.E. Aune (1987), 63-66 en R.A. Burridge (2006), 432-444. Zij categoriseren het genre 'evangelie' in het literaire genre van de antieke biografie of bios-literatuur uit de klassieke oudheid; voor een kritische bespreking, zie L.W. Hurtado (2003^b), 277-282. Ook binnen de vroegjoodse literatuur creëert Markus met zijn evangelie een uniek genre, zie P.S. Alexander (1984), 19-50 en M.H. Goshen-Gottstein (1997), 31-55.
2. Cf. H. Baarlink (1977), 291-292 en G. Rau (1984), 2056.
3. Cf. G. Rau (1984), 2062-2063.
4. Cf. P. Müller (1995), 14.
5. Cf. R.A. Guelich (1991), 202.
6. Cf. P. Müller (1995), 148.
7. Cf. P. Pokorný (1984), 2013.
8. Zie A.H.I. Lee (2003), 225-231.

Mk 12,35-37

- 35^a Καὶ ἀποκριθεὶς ὁ Ἰησοῦς ἔλεγεν διδάσκων ἐν τῷ ἱερῷ·
 35^b πῶς λέγουσιν οἱ γραμματεῖς ὅτι ὁ χριστὸς υἱὸς Δαυὶδ ἐστίν;
 36^a αὐτὸς Δαυὶδ εἶπεν ἐν τῷ πνεύματι τῷ ἁγίῳ·
 36^b εἶπεν κύριος¹ τῷ κυρίῳ μου· κάθου² ἐκ δεξιῶν μου,
 36^c ἕως ἂν θῶ τοὺς ἐχθρούς σου ὑποκάτω³ τῶν ποδῶν σου.
 37^a αὐτὸς Δαυὶδ λέγει αὐτὸν κύριον,
 37^b καὶ πόθεν αὐτοῦ ἐστὶν υἱός;
 37^c Καὶ ὁ πολὺς ὄχλος ἤκουεν αὐτοῦ ἡδέως.

Jezus opent een exegetische uiteenzetting met een vraag. Deze opening lijkt op de manier waarop later de rabbijnen een exegetische verhandeling over twee schijnbaar tegenstrijdige Schriftgedeelten beginnen (de zgn. ‘haggadische Antinomiefrage’).⁴ In zo’n verhandeling biedt een derde Schriftpassage de oplossing om deze (schijnbare) tegenstrijdigheid op te lossen.⁵ Maar in Mk 12,35-37 is geen sprake van een contradictie tussen twee Schriftpassages. Jezus’ vraag legt een tegenstelling bloot tussen de Schriftinterpretatie van de Schriftgeleerden aan de ene kant en het woord van de profeet David aan de andere kant. Jezus en zijn tegenstanders delen de interpretatie van de LXXPss-vertaler. Volgens de vertaler komen drie personen in deze psalm voor: JHWH, τῷ κυρίῳ μου en een derde anonieme spreker.⁶ Deze anonieme spreker identificeert Jezus met David.

Deze vereenzelviging roept direct de vraag op wie τῷ κυρίῳ μου is tot wie God spreekt. Volgens de Schriftgeleerden is hij een zoon van David:⁷

1. Zie voetnoot bij de tekst van Matt 22,44 (5.1.2.1).
2. Handschrift B heeft de lezing καθισσον.
3. Voor de lezing ὑποκάτω zijn drie verklaringen mogelijk. Achter deze lezing schuilt een verloren gegaan handschrift van LXXPs 109,1. Kopiisten hebben deze lezing met LXXPs 109,1 (ὑποπόδιον) geharmoniseerd. Een tweede verklaring vermoedt dat Markus een tekst van LXXPs 109,1 geraadpleegd heeft, die door LXXPs 8,7 beïnvloed is (vgl. 1 Kor 15,25-27), zo C. Breytenbach (1991), 181-182. Volgens de derde en laatste verklaring heeft Markus zélf ὑποπόδιον vervangen door ὑποκάτω uit LXXPs 8,7; vgl. Paulus, Petrus en Hebreëen.
4. Cf. D. Daube (1956), 158-163 en J. Jeremias (1971^a), 247. Anders dan F. Hahn (1995) voor wie vaststaat dat Jezus hier volgens ‘einer so ausgesprochen spitzfindig schriftgelehrten Art argumentiert, wie wir dies sonst bei Jesus nicht kennen’ (114), waarom hij deze verzen niet als Jezus’ authentieke woorden leest.
5. Zie N.A. Dahl (1977), 159-177, m.n. 161-164.
6. Dit vers is geen bewijstekst voor de pre-existentie van Jezus, contra S.J. Gathercole (2005), 250-251.
7. De identificatie van τῷ κυρίῳ μου met een zoon van David sluit aan op LXX1Kon 1,46; 2,12 en 19; 5,17-18 en LXX1Kron 28,5 en 29,23 die melden dat Salomo plaatsgenomen heeft op de troon van David.

Salomo¹ of een van zijn andere kinderen.² Door zijn vraag naar de identiteit van de tweede kurios tilt Jezus de gangbare verwachting van een messiaanse Davidide naar een hoger niveau.³ Hij confronteert deze verwachting met de a-messiaanse interpretatie van LXXPs 109,1 door de Schriftgeleerden.⁴ Met het stellen van deze vraag wijst Jezus hun interpretatie impliciet af. Jezus ontkent daarmee niet dat de messias een zoon van David is.⁵ Deze verwachting wortelt namelijk in het Oude Testament.⁶ Ten slotte confronteert Jezus de uitleg van de Schriftgeleerden met de autoriteit van de profeet David zélf, die ‘door de Heilige Geest spreekt’. Dit profetisch en goddelijk gezag waarmee David spreekt, kunnen zijn tegenstanders niet claimen.⁷ Wanneer Jezus naar de identiteit van de tweede kurios vraagt, laat Hij het suffix μου achterwege (αὐτὸς Δαυὶδ λέγει αὐτὸν κύριον, 37^a). De ongevoocaliseerde tekst van Ps 110,1 (נָאֻם יְהוָה לְאֶדְנִי) staat toe om zowel τῷ κυρίῳ μου (נִיְיָ) alsook τῷ κυρίῳ (נִיְיָ) te lezen (3.2.5.2).⁸ Jezus’ herhaling van deze woorden verschilt van het citaat van LXXPs 109,1^b in vs. 36^b (εἶπεν κύριος τῷ κυρίῳ μου). Zijn tweede vraag (καὶ πόθεν αὐτοῦ ἐστὶν υἱός, 37^b) versterkt het effect van de weglating van μου. De combinatie van deze twee

1. Voor het ontstaan en het karakter van de vroegjoodse traditie van Salomo, zie K.E. Pomykala (1995) en B. Chilton (2001).
2. H.L. Strack & P. Billerbeck (1965), 4.459 stellen onterecht dat een a-messiaanse uitleg van Ps 110 door de rabbijnen pas in de tweede eeuw na Christus is ontstaan in reactie op de messiaanse uitleg van Ps 110 (LXXPs 109) door christenen. Voorstanders van hun standpunt zijn o.a. M.H. Bolkestein (1966), 281 (voetnoot 66); C.E.B. Cranfield (1974), 382 en J.R. Edwards (2002), 375 (voetnoot 56).
3. Cf. V. Taylor (1952), 490-493; R.H. Gundry (1993), 720-724 en A. Chester (2007), 320-321.
4. Volgens de meerderheid van de nieuwtestamentici werd Ps 110 al ver voor het ontstaan van de nieuwtestamentische geschriften als een messiaanse tekst gelezen. Hun visie is ongegrond (zie hdst. 4).
5. Contra o.a. R.G. Hamerton-Kelly (1992), 477 en S.P. Ahearne-Kroll (2007), 161-166. Hier is dan ook geen sprake van een ‘Relativierung der Davidssohnschaft des Messias’, contra o.a. J. Gniska (1979), 169 en R. Schnackenburg (1993), 76.
6. Anders dan E. Lohse (1969), 489 en H. Baarlink (1977), 211 die stellen dat Markus de passage 12,35-37 wel in zijn werk opgenomen heeft, maar hieraan geen christologisch motief verbonden heeft.
7. Deze uitdrukking is een allusie op LXX2Sam 23,2 en heeft in Jezus’ dagen brede ingang gekregen; vgl. 11Q5 27.2-4 en Hand 1,16 en 4,25; cf. E. Lohse (1969), 486; J.A. Fitzmyer (1972), 332-339 en M. de Jonge (1985), 157-166. De uitleg van F. Neugebauer (1974), 89 die stelt dat Jezus hier doelt op een bijzondere openbaring van God aan David, is ongeloofwaardig; vgl. ook R. Pesch (1977), 253.
8. Anders dan G. Dalman (1965), 270-271; F. Hahn (1995), 114-115 en J.A. Fitzmyer (1997^a), 90. Fitzmyer zoekt de reden voor het absoluut gebruik van κύριος in het Aramees. Volgens hem worden al in de voorchristelijke periode het Tetragrammaton יהוה en de godsnaam אֲדֹנָי vertaald met het Aramese woord מַרְאָא (מַרְאָא תַּב לִימִינִי). Vervolgens is dit Aramese woord met κύριος overgezet.

vragen creëert ook distantie tussen David en ὁ κύριος.¹ Wie is deze κύριος en hoe verhoudt hij zich tot de messias, de zoon van David (ὁ χριστὸς υἱὸς Δαβὶδ)?²

Jezus houdt zijn toespraak in de tempel te Jeruzalem (12,35^a). Hier onderwijst Hij voor de laatste keer (12,41), voordat Hij deze plaats voor goed verlaat (13,1). Dat Hij hier en nu de messiaanse verwachting van de Schriftgeleerden aan de orde stelt, is niet toevallig. In hun kringen leeft de gedachte dat de messias een zoon van David is.³ Deze messias zal in de tempel Gods koninkrijk herstellen.⁴ Wanneer Jezus dit twistgesprek abrupt afbreekt, blijven twee brandende vragen openstaan. Indien de woorden τῷ κυρίῳ (μου) niet een zoon van David bedoelen, wie is ὁ κύριος dan wel tot wie God spreekt?⁵ Als de woorden ‘messias’ en ‘zoon van David’ wel een messiaanse betekenis bezitten (vgl. ὁ χριστὸς υἱὸς Δαβὶδ ἐστίν, 12,35^a), hoe verhouden deze woorden zich dan tot de persoon die schuilt achter de woorden τῷ κυρίῳ μου?

In Markus volgt Jezus’ onderwijs direct op het gesprek dat Hij met een van de Schriftgeleerden voert over de precieze betekenis van ‘het grote gebod’. In dit tweegesprek citeert Jezus LXXDeut 6,4. De Schriftgeleerde herhaalt instemmend de woorden κύριος ὁ θεὸς ἡμῶν κύριος εἷς ἐστίν uit LXXDeut 6,4 (vgl. καλῶς, διδάσκαλε, ἐπ’ ἀληθείας εἶπες ὅτι εἷς ἐστίν καὶ οὐκ ἔστιν ἄλλος πλὴν αὐτοῦ, 12,32). Jezus constateert dat hij dicht bij het konink-

1. Anders dan de these van J.D. Kingsbury (1975), 111: ‘Hence, as in 2:28, *kyrios* does not function in 12:37 as a christological title.’
2. Alleen in 2,28 en 5,19-20 is ὁ κύριος een christologische titel met een ambigue betekenis (vgl. Lukas (Excurs IV) en Paulus (6.1.1.5)). In 1,2-3 verwijst ὁ κύριος naar Jezus. Pas in 12,35-37 en 14,61-63 bezit ὁ κύριος een christologische betekenis.
3. De uitdrukking ‘zoon van David’ met een messiaanse betekenis komt in de eerste eeuw voor Christus alleen voor in 4Q174 col. I.11 en CD vii.16. Deze plaats staat in tegenstelling tot een hoog aantal plaatsen in de vroegrijke literatuur (o.a. b.San 97a en 98a; j.Ta’an IV 8, 68d). De verwachting van een messiaanse Davidide ontstaat pas vanaf de eerste eeuw voor Christus buiten Qumran, zie E. Lohse (1963), 337-345 en E. Schürer (1995), 2.461-462.
4. Vgl. Pss.Sal 17.21-22 (eerste eeuw voor Christus); voor een uitleg van deze tekst, zie G.L. Davenport (1980), 67-92.
5. Volgens S.J. Gathercole (2005), 236-238 impliceert dit gedeelte de pre-existentie van de messias. Jezus’ claim op grond van LXXPs 109,1 dat de messias niet de zoon van David, maar wel van God is, verstaan Markus’ lezers tegen de achtergrond van LXXPs 109,3-4, aldus Gathercole. In navolging van J. Schaper (1995), 104 leest Gathercole LXXPs 109,3 als een verwijzing naar de pre-existentie van de messias (‘In any case, LXX Ps. 109.3 is clearly a reference to preexistence in a strong sense.’), zo ook J. Compton (2015), 33. Voor een weerlegging van deze visie, zie 3.2.5.2. Ook is LXXPs 109,4 voor Gathercole een impliciet bewijs dat de eerste christenen de pre-existentie van de messias belijden. Voor deze opvatting beroept hij zich onterecht op Heb 7,3 (zie verder 7.4.3.2).

rijk van God is (βασιλεία τοῦ θεοῦ). Zonder inleiding of overgang plaatst Markus Jezus' rede over de betekenis van LXXPs 109,1 direct na dit gesprek. Door deze schikking verbindt hij de betekenis van de titel ὁ κύριος met Jezus' prediking van het koninkrijk van God.¹ Jezus' laatste vraag over de messiaanse opvatting van de Schriftgeleerden klinkt tegen de achtergrond van dit gesprek (αὐτὸς Δαυὶδ λέγει αὐτὸν κύριον καὶ πόθεν αὐτοῦ ἐστὶν υἱός, 12,37^a). Zijn uitleg van LXXPs 109,1 heeft dus indirect gevolgen voor de interpretatie van LXXDeut 6,4 alsook voor andere Schriftwoorden over of van JHWH (kurios).

5.1.2.2 Mk 14,61-63

Mk 14,61-63 is onderdeel van een groter geheel: Mk 14,53-65. Dit gedeelte bestaat uit drie op elkaar volgende onderdelen met elk een specifiek christologisch thema: de aanklacht (afbreken en herbouwen van de tempel), de vraag naar Jezus' messianiteit en de test daarvan. Op het moment dat het proces van Jezus van Nazareth in een impasse raakt, staat de voorzitter van de vergadering van het sanhedrin op. De hogepriester Kajafas eist van Jezus een reactie op de tegen Hem ingebrachte beschuldigingen. Deze aanklachten hangen nauw samen met de vraag naar Jezus' messiaanse identiteit. In Jezus' dagen verwacht men in farizeese kringen dat de messias de tempel zal herstellen (vgl. 4Q174 1.1-13 en 2 Sam 7,11-16). Jezus zwijgt. Daarop stelt de hogepriester Hem rechtstreeks de vraag: 'Bent U de messias, de zoon van de Geprezene' (14,61^b)? Op die vraag reageert Jezus als volgt:

Mk 14,62

⁶²ὁ δὲ Ἰησοῦς εἶπεν· ἐγὼ εἰμι, καὶ ὄψεσθε τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐκ δεξιῶν καθήμενον τῆς δυνάμεως καὶ ἐρχόμενον μετὰ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ.

Kajafas vraagt naar Jezus' messiaanse identiteit en herkomst. Vanaf 11,28 hangt deze vraag 'al in de lucht'.² Hij combineert de messiaanse titel ὁ χριστὸς met de uitdrukking ὁ υἱὸς τοῦ εὐλογητοῦ. Jezus antwoordt be-

1. Cf. G. Rau (1984), 2163 en D.L. Bock (1998^a), 220-222. Volgens F. Hahn (1995), 112-115 is de woordspeling alleen dankzij de LXX mogelijk. Hij concludeert dat Mk 12,35-37 een christologische reflectie van een hellenistische christelijke gemeente is; zo ook o.a. R.P. Gagg (1951), 18-30 en H. Klein (2006), 636. Voor een kritische bespreking, zie I.H. Marshall (1992), 746-747 en J. Nolland (1993), 970-972.

2. Cf. M. Hengel (2007^b), 448.

vestigend. Hij is het (ἐγώ εἰμι,¹ 14,62^a).² In de licht gewijzigde aanhaling van Dan 7,13 vervlecht Hij de frase LXXPs 109,1^a (καὶ ὤψεσθε τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐκ δεξιῶν καθήμενον τῆς δυνάμεως καὶ ἐρχόμενον μετὰ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ, 14,62).³ Zó identificeert Hij zich met ‘de zoon van de mens’ (Dan 7,13).⁴ Tegelijkertijd claimt Jezus met dit Schriftberoep een plaats aan Gods rechterhand, wanneer Hij het eschatologische eindgericht voltrekt. Dit antwoord geeft voor het sanhedrin de doorslag om Jezus tot de kruisdood te veroordelen.⁵ Ontzet scheurt de hogepriester zijn kleding en beticht Jezus van blasfemie, een zonde waarop de doodstraf staat.⁶ Kajafas’ vraag impliceert dat de messias een zoon van God is (σὺ εἶ ὁ χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ εὐλογητοῦ, 14,61^c). Deze gedachte leeft ook buiten de kringen van het sanhedrin, bijvoorbeeld in de Qumran-gemeenschap.⁷ Zo omschrijft de apocalyptische tekst⁸ 4Q246 2.1 (eerste eeuw voor Christus) iemand naast God met de woorden: ‘Hij zal zoon van God genoemd worden en zij zullen hem de zoon van de Allerhoogste noemen’ (וַיִּלֶּע הַנּוֹרָאִי (הַרְבֵּ יָד לֹא רִמָּאתִי רַבּוֹ). Het gedachtegoed in deze rol is sterk door Daniël be-

1. De lezing σὺ εἶπας ὅτι ἐγώ εἰμι (Θ¹ 565. 700. 2542^s en Origines) is secundair. Deze lezing is een vermenging met de parallelplaats in Matt 26,64, contra J. Marcus (2009), 1005-1006. Onterecht interpretern P. Lamarche (1996), 349-350; W. Eckey (1998), 371 en E.K. Broadhead (2001), 118 de woorden ἐγώ εἰμι tegen de achtergrond van het Tetragrammaton (vgl. LXXEx 3,13-15). P. Dschulnigg (2007), 383-384 merkt correct op dat deze woorden in Markus drie-maal op een sleutelpositie staan; telkens op een moment wanneer Jezus zich openbaart als Gods Zoon (vgl. ook 6,50 en 13,6).
2. E.P. Sanders (1985), 296-301 ontkent de historiciteit van dit gedeelte; voor een kritische bespreking, zie D.L. Bock (1998^a), 209-233.
3. De omschrijving van God met τῆς δυνάμεως wortelt in het oudtestamentische woordgebruik van גְּבוּרָה (vgl. 1 Kron 29,12; Job 26,12; Ps 62,12; Ps 65,6 en Jes 40,10). In de eerste eeuw krijgt deze omschrijving een zelfstandige betekenis, zie o.a. C. Breytenbach (1994), 210-212; Ch.A. Gieschen (1998), 120-121 en D.L. Bock (1998^a), 214-220. J.W. Doewe (1953), 152-154 veronderstelt onterecht achter deze omschrijving een midrash met behulp van LXXPs 109,3 en LXXDan 7,14. A. Pohl (1986), 535 ontkent onterecht enig verband met LXXPs 109,1. Het plaatsnemen aan Gods rechterhand betekent volgens hem een rehabilitatie van de martelaar, vgl. ook A.F. Segal (1977), 208 en (1980), 1370-1371.
4. Voor de discussie over de authenticiteit van Jezus’ zelfaanduiding als ‘de zoon van de mens’, o.a. zie S. Kim (1983), 7-14; I.H. Marshall (1992), 775-781 en D.L. Bock (1998^a), 220-230.
5. Cf. D.L. Bock (1998^a), 201-209. In het Oude Testament verschijnen alleen יהוה of goden in een theofanie op de wolken (vgl. Ex 14,20; Num 10,34; Ps 104,3 en Jes 19,1).
6. Voor de lopende discussie over het verband tussen Jezus’ antwoord en Kajafas’ oordeel van blasfemie, zie D.L. Bock (1998^a).
7. De titel ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ staat in 1,1; 3,11; 9,7; 12,32 en 15,39 (vgl. υἱὸς ἀγαπητός in 1,11; 5,7 en 12,1-11).
8. Voor het genre van 4Q246, zie J. Zimmermann (1998^a), 137-138.

invloed.¹ De tekst is een interpreterende uitleg van een visioen waarin een Davidische koning in aanbidding neervalt voor iemand die op een troon zit. De auteur van 4Q246 heeft voor deze vorst echter geen rol in het eindgericht weggelegd.

Kajafas vraagt of Jezus ‘de gezalfde, de zoon van de Geprezene’ is. Hij vertegenwoordigt een traditie, die wortelt in het Oude Testament. Enerzijds sluit Jezus met zijn verwijzing naar Dan 7,13 op deze traditie aan.² Anderzijds voegt Hij met zijn verwijzing naar LXXPs 109,1 aan deze traditie een nieuw element toe. Jezus’ identificatie met ‘de zoon van de mens’ lijkt op het eerste gezicht niet te corresponderen met Kajafas’ woorden ‘de zoon van de Geprezene’. Toch veroorzaakt Jezus’ vereenzelviging geen verwarring bij het sanhedrin, omdat deze uitdrukkingen al lang vóór Hem vereenzelvigd zijn. Al eerder verbond Jezus de titels ‘Christus’,³ ‘zoon van de mens’ en ‘Zoon van God’ met elkaar. Hij eigende zich toen deze titels toe in de intieme kring van zijn discipelen (8,27-9,10). Nu doet Hij hetzelfde, maar dan tijdens een zitting van het sanhedrin.

Jezus’ combinatie van LXXPs 109,1^b met Dan 7,13 roept twee cruciale vragen: hoe kan Jezus op een voor zijn tijdgenoten legitieme manier Dan 7,13 verbinden met LXXPs 109,1^b? En welke consequenties heeft Jezus’ combinatie van Dan 7,13 met LXXPs 109,1^b voor de interpretatie van LXXPs 109,1 door zijn volgelingen?

Met zijn antwoord sluit Jezus aan bij een messiaanse traditie. Hij identificeert zich zowel met $\acute{o}$ υἱὸς τοῦ εὐλογητοῦ alsook met $\acute{o}$ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου

1. Voor overeenstemmingen tussen 4Q246 en Daniël, zie S. Kim (1984), 20-22; J.J. Collins (1997^c), 51-62 en J. Zimmermann (1998^a), 165-168. E.M. Cook (1995), 43-66 interpreteert 4Q246 tegen de achtergrond van Akkadische profetische teksten; voor een kritische bespreking van zijn visie, zie J.J. Collins (1997^c), 52-58.
2. Vgl. 1Hen 55.4 en 62.3 en 4Q530 2.16-19; vgl. de parallel in de ‘drieslag’ van de uitdrukkingen zien-zoon van de mens-zitten in 1Hen 62.3-5 en Mk 14,62-63, cf. F.H. Borsch (1968), 565-567.
3. Na Mk 1,1 komt de titel $\acute{o}$ χριστὸς tot Mk 8,29 in het Markusevangelie niet meer voor (vgl. $\acute{o}$ κύριος). In antwoord op Petrus’ belijdenis vereenzelvigt Jezus de titel $\acute{o}$ χριστὸς met de uitdrukking $\acute{o}$ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου waarmee Hij zichzelf vanaf het begin noemt (Mk 2,10 en 28). Jezus’ gebruik van deze uitdrukking valt in het eerste deel samen met Markus’ taalgebruik in 3,28 (‘de *zonen* van de mens’). Beide uitdrukkingen bedoelen iemand die tot het menselijke geslacht behoort. In het tweede deel herformuleert Jezus beide titels (Mk 8,31; 9,9, 12 en 31; 10,33 en 45; 13,26 en 14,21). Hij combineert ze met zijn eschatologisch spreken over $\acute{o}$ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου en de noodzaak (δεῖ) van zijn naderend lijden, sterven en verhoging. Nu klinken ook andere Schriftpassages mee, vooral uit Jesaja (o.a. Jes 8,23-9,6; 11,1-4; 42,1-9 en 53) en Psalmen (vgl. Mk 14,18 (Ps 41,10); 15,24 (Ps 22,19); 15,29 (Ps 22,8); 15,34 (Ps 22,2) en 15,35 (Ps 69,22), die Jezus als de lijdende en rechtvaardige Davidide tekenen.

(14,62).¹ De zoon van de mens is de Zoon van God.² Van origine zijn de woorden υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου een Aramese uitdrukking.³ In Dan 7,13 omschrijven deze woorden een hemelse figuur ('een *als* een zoon van een mens').⁴ Jezus identificeert met deze uitdrukking een messiaanse en eschatologische figuur. Zijn identificatie gaat dus een stap verder dan wat Dan 7,13 zegt. Jezus integreert deze verwachting in uitspraken die eerder door Hem zijn gedaan over zijn rol als 'de zoon van de mens' in Gods eindgericht (vgl. 13,21-27).⁵ Tegelijkertijd geeft Hij aan deze verwachting een nieuwe betekenis door zijn vervlechting van Dan 7,13 met zijn verwijzing naar LXXPs 109,1^b.⁶ Hierdoor identificeert Jezus zich met ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου (Dan 7,13) en met ὁ κύριος (LXXPs 109,1^{b-c}).⁷

Jezus' toekomstige verhoging door zijn Vader is het uitgangspunt voor zijn uitleg van LXXPs 109,1^b. De vraag naar de betekenis van dit vers heeft Hij enkele dagen eerder voor het eerst expliciet aan de orde gesteld, toen Hij inging op de messiaanse verwachting van de Schriftgeleerden (12,35). Nu Jezus zich voor het sanhedrin moet verantwoorden, eigent Hij zich deze

1. Het verklaart waarom de merkwaardige Griekse vertaling van de Aramese woorden בֶּר אֱנוֹשׁ (onbepaald) met ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου (bepaald) door verschillende schrijvers en in verschillende geschriften bewaard is gebleven, zie S. Kim (1984), 32-37.
2. Markus telt zeven expliciete verwijzingen naar Jezus als 'zoon' of 'Zoon van God' (Mk 1,1 en 11; 3,11; 5,7; 9,7; 12,6 en 13,32).
3. Voor de verschillende betekenissen van de uitdrukking בֶּר (א)נֶשָׁא (Hebreeuws) en בֶּר (א)נֶשָׁא (Aramees) tot en met de eerste eeuw na Christus, zie P. Owen & D. Shepherd (2001), 81-122; en S. Beyerle (2004), 9-33.
4. Cf. o.a. J.A. Fitzmyer (1997^b), 155; S. Schreiber (2000), 4-5 en S. Beyerle (2004), 36-38. O.a. M. Casey (1979), 11-29; H. Bietenhard (1982), 337; J. van Bruggen (1996), 87-93, e.a. ontkennen dat de woorden 'de zoon van de mens' in de eerste eeuw voor Christus in Judea circuleren. Voor een weergave van de discussie over de herkomst en betekenis van ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου in de synoptische evangeliën, zie D.L. Bock (2013), 896-899.
5. Cf. A.Y. Collins (2005), 705. Voor de betekenis van het emfatische gebruik van het lidwoord in deze uitdrukking, zie L.W. Hurtado (2003^b), 303-306.
6. O.a. C.H. Dodd (1953), 101-102; C.F.D. Moule (1977), 24-26 en D.H. Juel (1988), 168 vermoeden hier onterecht de invloed van LXXPs 79,16-18, cf. D.W. Rowe (2002), 289-291.
7. Volgens C.A. Evans is deze vervlechting het resultaat van een gezeerah shawah, omdat het motief van Gods troon ook in andere contemporaine teksten van joodse auteurs voorkomt. Maar ook Evans wijkt al snel uit naar de directe context om zijn these verder te onderbouwen; vgl. de opmerking van D.R. Rowe (2002): 'We should not conclude that the link between Psalm 110:1 and Daniel 7:13 in Mark 14:62, or between Psalm 110 and the other psalms that we have suggested, is based just on 'catch-words' such as 'right hand' and 'son of man'. However catch-words would have been useful as mnemonic aids and markers, where they work as thematic links between passages.' (293)

titels op dit moment, op deze plaats en ten overstaan van zijn rechters toe.¹ Hij claimt de messias (12,35 en 14,61), ‘de Zoon van God’ (14,61 (vgl. Ps 2,7)) en ‘de zoon van David’ (12,35 (vgl. 2 Sam 7,14)) te zijn. God spreekt Hem in LXXPs 109,1 aan met ‘mijn Kurios’ (12,36-37 (vgl. LXXPs 109,1-2)). Hij zit als ‘de zoon van de mens’ (14,62 (vgl. Dan 7,13)) aan Gods rechterhand (14,62 (vgl. LXXPs 109,1)).

5.1.2.3 Mk 16,19

Het slot van Markus (16,9-20) verwijst naar LXXPs 109,1. Over de authenticiteit en de omvang van dit slot is veel geschreven. Daarnaast zijn er zes verschillende varianten van dit slotgedeelte in omloop.² De meerderheid van de geleerden veronderstelt dat deze passage in het begin van de tweede eeuw aan het Markusevangelie is toegevoegd.³ Een minderheid verdedigt de authenticiteit van deze laatste verzen en rekent een van de zes varianten tot het oorspronkelijke werk van de evangelist.⁴ Deze discussie valt buiten mijn onderzoek. Ik bespreek deze passage beknopt, omdat de slotverzen onderdeel zijn van het Markusevangelie zoals ons dat in zijn huidige vorm bekend is. Voor de conclusies van mijn analyse van het gebruik van LXXPs 109,1 in het Markusevangelie is de uitkomst van deze paragraaf niet van doorslaggevend belang.

Mk 16,19

¹⁹ Ὁ μὲν οὖν κύριος Ἰησοῦς μετὰ τὸ λαλῆσαι αὐτοῖς ἀνελήμφθη εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ ἐκάθισεν ἐκ δεξιῶν⁵ τοῦ θεοῦ.

Het slot van Markus en het slot van het eerste en het begin van het tweede werk van Lukas lijken veel op elkaar. Deze twee gedeelten formuleren kort en bondig Jezus' verhoging. Naast de toevoeging τοῦ θεοῦ (explicatie), is de combinatie van κύριος met Ἰησοῦς opmerkelijk. Nu Jezus opgestaan en verhoogd is, combineert Markus de titel kurios met de eigenaam Jezus. De belofte van LXXPs 109,1 heeft God door zijn opstanding en verhoging

1. Jezus identificeert zichzelf met ὁ κύριος uitsluitend met behulp van LXXPs 109,1. LXXPs 117,26 is de enige tekst waarmee anderen Hem vereenzelvigen met de voorzegde koning van Gods koninkrijk (Mk 11,9). Voor LXXPs 117,26 in Markus, zie Th.R. Hatina (2002), 292-324.
2. Zie K. Aland (1979), 246-260.
3. O.a. B.M. Metzger (1994), 102-107 en R.T. France (2002), 685-688.
4. Voor een pleidooi voor de authenticiteit van Mk 16,9-20, zie W.R. Farmer (1974) en J. van Bruggen (1992), 395-402 en 413-418.
5. De lezing ἐν δεξιᾷ in C Δ it is een harmonisering met andere nieuwtestamentische plaatsen.

van Jezus gerealiseerd. Zittend aan Gods rechterhand draagt Jezus de titel *kurios* legitiem. Zo verkondigen zijn discipelen Hem: Jezus is dé *kurios*. Jezus' messiaanse interpretatie en christologische concretisering van LXXPs 109,1^{b-c} is door verschillende nieuwtestamentische auteurs overgenomen en uitgewerkt.¹ De nieuwe betekenis van dit vers biedt zijn volgelingen de mogelijkheid om dit vers op verschillende manieren te gebruiken. Het slot van Markus grijpt met de weergave van Jezus' messiaans-christologische uitleg van LXXPs 109,1 terug op de beginwoorden van zijn evangelie (1,1-3). De openingsverzen stellen impliciet dat Jezus de *kurios* is. Op grond van Jezus' messiaans-christologische uitleg klinkt deze belijdenis in de slotverzen van Markus expliciet.²

5.1.3 LXXPs 109,1 in combinatie met Dan 7,13

Markus' weergave van Jezus' proces stemt thematisch overeen met Dan 7. Zijn beschrijving van Jezus' lijden en sterven is gestempeld door Jezus' interpretatie van Dan 7,13 met als gevolg dat Markus in zijn weergave van Dan 7,13 de nodige wijzigingen aangebracht heeft. Zo is in Mk 14,61-63 het *imperfectum singularis* ἔθεώρου (LXXDan 7,13) verwisseld met de *futurum pluralis* ὄψεσθε (vgl. τότε ὄψονται in 13,26).³ Ook verschilt Mk 14,62 van LXXDan 7,13 in woordvolgorde (vgl. καὶ ὄψεσθε τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐκ δεξιῶν καθήμενον τῆς δυνάμεως καὶ ἐρχόμενον μετὰ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ, 14,62), in aspect (de *futurum* in plaats van de *aoristus* (imp.)) en in de uitdrukking υἱὸς ἀνθρώπου die bepaald is (τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου, 14,62). In Markus maken de *aoristus* en de *futurum* (8,31; 9,9 en 31; 10,33-34 en 45 en 14,21 en 41) een verschil in Jezus' zelftypering als 'de zoon van de mens'. Markus heeft onder andere vanwege het zinsverband de woorden κάθου ἐκ δεξιῶν μου aangepast (ἐκ δεξιῶν καθήμενον). Verder is het suffix μου geëxpliceerd (τῆς δυνάμεως; vgl. de wijziging van LXXDan 7,13 in τότε ὄψονται τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐρχόμενον ἐν νεφέλαις μετὰ δυνάμεως πολλῆς καὶ δόξης in 13,26 en de omschrijving ἕως ἂν ἴδωσιν τὴν βασιλείαν τοῦ θεοῦ ἐληλυθυῖαν ἐν δυνάμει in de allusie op LXXDan 7,13 in 9,1).

1. Anders dan de conclusie van D.H. Juel (1992^b): 'The use of Psalm 110 to construct a scriptural image of a dying and rising Messiah is an example of creative Christian exegesis' (455).

2. Cf. H.C. Kee (1975), 177.

3. R.H. Gundry (1967), 60 en J. Gniska (1979), 282 suggereren dat deze wijziging onder invloed van LXXZach 12,10 tot stand gekomen is, maar dit is niet te bewijzen, cf. J. Marcus (1992), 166-167 en D.L. Bock (1998^a), 206-207. Vergezocht is de uitleg van N. Perrin (1979), 92 die stelt dat Markus met de woorden 'Jullie zullen zien ...', zijn lezers aanspreekt.

In Dan 7,13 nadert ‘een *als* een zoon van *een* mens’ tot Gods troon (theofanie). Hij ontvangt van God eeuwige en soevereine heerschappij. Daarna oefent hij Gods gericht uit over de vier dieren. In Mk 14,62 houdt Jezus zijn rechters voor dat Hij, de zoon van de mens *is*. Op Gods troon aan Gods rechterhand zal Hij naderen tot *hen*.¹ Jezus’ uitspraak veronderstelt dat Hij de bevoegdheid om zijn rechters te richten al ontvangen heeft ver vóór zijn veroordeling door hen. Zijn zitten aan Gods rechterhand straks symboliseert de volmacht die Hij nu al bezit. De grootste wijziging in Mk 14 ten opzichte van Dan 7 is dat nu het sanhedrin in de plaats van de heidenen geoordeeld worden zal. Jezus’ herinterpretatie van Dan 7,13 en zijn combinatie van dit vers met LXXPs 109,1^b beïnvloedt ook de betekenis van de uitdrukking ‘zittend aan de rechterhand van’. Zijn zitten aan Gods rechterhand symboliseert Jezus’ verhoging.

De vervlechting van de woorden κάθου ἐκ δεξιῶν met Dan 7,13 situeert deze woorden in een nieuwe context (ἐκ δεξιῶν καθήμενον). Deze nieuwe omgeving is een tweede factor die de betekenis van LXXPs 109,1^{b-c} in 14,62 fors gewijzigd heeft.² In LXXPs 109,1 – en zeker in Ps 110,1 – is het zitten aan Gods rechterhand tijdelijk en passief (vgl. κάθου ἐκ δεξιῶν μου, ἕως ἄν θῶ ..., LXXPs 109,1^{b-c}). Deze betekenis is in 14,62 door de combinatie met Dan 7,13 en de wijziging van de imperativus (κάθου) in het participium (καθήμενον) veranderd van een passieve en tijdelijke in een actieve en duratieve betekenis. Het zitten aan Gods rechterhand en zijn komen op de wolken om te richten zijn nu eschatologische handelingen van de zoon van de mens ten tijde van Gods eindgericht. Het motief van afhankelijkheid van יְהוָה tot יהוה dat in Ps 110,1^{b-c} en LXXPs 109,1^{b-c} aanwezig is, is in Jezus’ interpretatie van LXXPs 109,1^{b-c} uit het zicht verdwenen.³ Niet langer staat de afhankelijkheid van de ene kurios ten opzichte van de andere kurios centraal. JHWH en Jezus zijn nu gelijkwaardig; beiden zijn kurios.

5.1.4 LXXPs 109,1 en de redactie van het Markusevangelie

In zijn boeiende studie *Echoes of Scripture in the Gospels* (2016) merkt R.B. Hays op dat Markus geen ontologische uitspraken over Jezus doet. Markus suggereert dat Jezus de belichaming van Gods presentie is. Het

1. Vgl. ἀναστάντες in 14,57 en ἀναστὰς in 14,60 en het identiek woordgebruik van dit verbum in LXXDan, zie J. Marcus (1992), 169.

2. Volgens o.a. N. Perrin (1965), 150-155 en F.H. Borsch (1968), 565-567 is deze vervlechting van Dan 7,13 met LXXPs 109,1 het werk van een christelijke exegeet; voor een kritische bespreking, zie D.L. Bock (1998^a), 220-224 en D.W. Rowe (2002), 286-289.

3. Contra J. Marcus (2009), 1008.

karakter van Gods aanwezigheid in Jezus is een mysterie, dat Markus alleen door allusies op oudtestamentische teksten omschrijft. Op deze wijze beantwoordt de evangelist ook de vraag Wie de kurios is.¹ Direct al met de openingsverzen verweeft de evangelist drie oudtestamentische citaten (Mal 3,1; Ex 23,20 en Jes 40,3). Op deze manier stelt hij Jezus' goddelijke identiteit aan de orde. Met deze combinatie van citaten geeft hij niet direct antwoord op de vraag naar Jezus' goddelijke identiteit. Wel stelt hij de vraag aan de orde hoe de figuur van Jezus Christus zich verhoudt tot de kurios van Jes 40. Hays stelt dat Markus op deze vraag antwoord geeft door het verhalen van verschillende gebeurtenissen (Mk 2,1-12; 4,35-41; 6,30-44; 6,45-52; 7,31-37 en 11,12-14). Daarnaast verwijst Hays ook naar passages waar de evangelist het onderscheid tussen Jezus en God sterk benadrukt. Volgens Hays geldt dit ook voor Mk 12,35-37. In dit gedeelte identificeert Markus Jezus met de Davidische messias (Ps 110,1) alsook met de zoon des mensen (Dan 7,13-14). Jezus' verhoging in de nabije toekomst plaatst Hem op gelijke hoogte met God. Maar deze positie van uitzonderlijke eer en macht valt niet samen met identiek zijn met de God van Israël.² Jezus lijkt God én mens lijkt te zijn, maar uiteindelijk is Hij toch niet identiek met Israëls God. Hays komt tot deze conclusie door Jezus' messiaanse en christologische interpretatie van LXXPs 109,1 in Markus 12 niet te verbinden met Jezus' interpretatie van LXXPs 109,1 in Markus 14. Hij waardeert Jezus' uitleg van LXXPs 109,1 in Markus 12 anders dan zijn interpretatie van dit vers in Markus 14.³ Volgens hem maakt Jezus in Markus 12 onderscheid tussen de kurios die beveelt en de kurios die opgedragen wordt om aan de rechterhand van Gods troon plaats te nemen (Ps 110,1). In Markus 14 leert Jezus dat de zoon van de mens uiteindelijk aan Gods rechterhand zal zitten (Dan 7,13).

Met zijn aanspraak op de titel *ὁ κύριος* claimt de vernederde Jezus, de zoon van een timmerman uit Nazareth, vlak vóór zijn kruisdood zijn verhoging tot kurios door God zijn Vader. Hetzelfde gebeurt met de woorden 'de zoon van de mens'. In eerste instantie gebruikt Jezus deze uitdrukking om zijn mens-zijn te typeren. Aan de vooravond van zijn sterven en in het zicht op zijn toekomstige verhoging combineert Hij LXXDan 7,13 met LXXPs 109,1. Met deze combinatie verwoordt Jezus zijn diepe vernedering en transcendente heerlijkheid in een titel: kurios.⁴ De zoon van de mens is

1. R.B. Hays, (2016), 63.

2. R.B. Hays, (2016), 76.

3. Vgl. R.B. Hays (2016), 76, zie ook 349-351.

4. Cf. N.H. Ridderbos (1987), 93.

kurios, zittend aan Gods rechterhand. Met zijn identificatie met deze messiaanse titels gehoorzaamt Jezus Gods bevel: ‘Zit aan mijn rechterhand!’¹ De nieuwe messiaans-christologische betekenis van LXXPs 109,1 omspant kruis en opstanding.²

Met zijn antwoord aan Kajafas tekent Jezus zijn doodsvonnis. Tegelijkertijd vervult Hij met zijn proces een bestaande messiaanse verwachting. Zijn realisatie van deze woorden op zo’n manier en op deze plaats doorkruist de verwachting van zijn tijdgenoten die op dezelfde belofte gebaseerd is. Door woord en daad geeft Hij aan deze titels een nieuwe messiaanse en christologische betekenis. Vanaf nu zijn die titels christologische begrippen. Met een beroep op deze Schriftplaatsen plaatst Hij zijn vernedering voor dit tribunaal in het perspectief van zijn verhoging uit de doden door God op de derde dag. De combinatie van LXXDan 7,13 met LXXPs 109,1 spreekt dus vooral van de verhoging van de messias, veel minder van zijn wederkomst.³ Het sanhedrin speelt in het realiseren van deze nieuwe betekenis een doorslaggevende rol. Het proces dat dit college tegen Jezus uit Nazareth voert, is de hermeneutische context waarbinnen Jezus LXXPs 109,1^b vervlecht met LXXDan 7,13. Binnen deze context eigent Jezus zichzelf deze twee titels toe.⁴

Dit plot is de hermeneutische sleutel tot het Markusevangelie. Nergens elders in het evangelie noemt Jezus zichzelf kurios dan alleen op dit moment. Markus beschrijft de messiaanse weg die leidt tot dit ogenblik. Deze weg is de weg van Jezus de kurios. Deze weg is het begin van het evangelie van Jezus Christus. Nu de gekruisigde Jezus is opgestaan en door God is verhoogd, kan aan de gehele wereld verkondigd worden dat Jezus uit Nazareth de kurios is. Hij is identiek met de God van Israël. Jezus is de kurios; de kurios is Jezus.

-
1. Volgens R.E. Watts (2007), 234 verwijst het citaat van LXXPs 109,1 in Mk 14,62 naar de belofte van Melchizedek in LXXPs 109,4. Vervolgens identificeert hij Jezus’ tegenstanders met het vierde beest in Dan 7.
  2. R.T. France (2007), 342, 534-537, 608 en 613 poneert onterecht dat Jezus hier niet zijn wederkomst, maar een nieuwe situatie bedoelt. Volgens R. Bultmann (1967), 291 en J. Dupont (1984), 230 weerspiegelt de beschuldiging van blasfemie een christologisch conflict tussen de eerste christenen en tussen de joden.
  3. Cf. M.D. Hooker (1967), 169-173 en (1991), 362; contra C. Breytenbach (1991), 182-183. Om die reden is de titel $\acute{\omicron}$ $\nu\iota\acute{\omicron}\varsigma$ $\tau\omicron\upsilon$ $\alpha\nu\theta\rho\acute{\omega}\pi\omicron\upsilon$ door de nieuwtestamentische gemeente niet overgenomen, cf. A. Suhl (1965), 55.
  4. Cf. R.E. Brown (1994), 1.513-515 en D.L. Bock (1998^a), 206-209 en 224-230; contra o.a. D.H. Juel (1988), 146.

5.1.5 Samenvatting

Markus begint zijn evangelie met een combinatie van citaten waarin de titel *kurios* staat (Mk 1,1-2). Na deze openingsverzen komt de titel *kurios* alleen nog voor in twee citaten van en een verwijzing naar LXXPs 109,1; ze staan in het tweede hoofddeel van zijn evangelie. Jezus stelt de gangbare a-messiaanse uitleg van deze psalm ter discussie. Stapsgewijs ontvouwt Hij aan de vooravond van zijn lijden en sterven zijn messiaanse interpretatie van dit vers. Vervolgens identificeert Hij zichzelf met de *kurios* tot wie God spreekt. Tegelijkertijd plaatst Hij door dit moment zijn kruisdood in het perspectief van zijn verhoging door God. In Markus' weergave van de gebeurtenissen volgt het eerste moment waarop Jezus LXXPs 109,1 aan de orde stelt op een gesprek tussen Hem en een Schriftgeleerde over de betekenis van LXXDeut 6,4. Dit gesprek is het kader waarbinnen de discussie over de messiaanse betekenis van LXXPs 109,1 gevoerd wordt. Jezus' messiaans-christologische interpretatie van dit vers staat dus binnen een theocentrisch kader. Zijn interpretatie veronderstelt in LXXPs 109,1 drie personen: de ene *kurios* (God), de andere *kurios* en David de profeet. In het Markusevangelie is Jezus' exegetische sleutel voor het messiaans-christologische verstaan van de woorden *Δαβίδ*, *χριστὸς*, *κύριος* en *υἱὸς* en voor het begrijpen van hun onderlinge verhoudingen zijn interpretatie van LXXPs 109,1^{a-b}.

5.2 Mattheüs

In de inleiding beschrijf ik kort de structuur en het karakter van het evangelie van Mattheüs en zijn omgang met het Oude Testament (5.2.1). Vervolgens bespreek ik twee passages waar Jezus naar LXXPs 109,1 verwijst (5.2.2). Ten slotte vat ik deze paragraaf samen (5.2.3).

5.2.1 Inleiding

Mattheüs schreef zijn evangelie na 70 na Christus.¹ Tijdens het schrijven heeft hij primair joodse lezers voor ogen.² Vermoedelijk schreef hij zijn

1. Voor de discussie over de datering van Mattheüs, zie o.a. J. Nolland (2005), 14-17. Ik schaar me bij het standpunt van de meerderheid van de geleerden.

2. Cf. R.H. Gundry (1967), 174-185; G. Stanton (1984), 1941-1943 en S. McKnight (2003), 527-528.

evangelie in Palestina,¹ Antiochië of een andere plaats in Syrië.² Hij ordent zijn boek thematisch³ en deelt zijn werk als volgt in: Proloog (1-2) en een inleiding tot het openbaar optreden van de messias (3,1-4,11). Hoofddeel I: de messias in Galilea (4,12-11,1). Hoofddeel II: reacties op de messias: zijn verwerping en aanvaarding van Galilea tot Jeruzalem (11,2-20,34). Hoofddeel III: de messias inaugureert het koninkrijk der hemelen door zijn verwerping en verzoening in Jeruzalem (21-28). Mattheüs getuigt dat Jezus messias en Zoon van God is. Hij heeft de messiaanse beloften vervuld en Gods wil geopenbaard. In Hem is het koninkrijk der hemelen in ons midden gekomen. Van dit koninkrijk is Jezus Christus, de Zoon van God, koning. Hij regeert over het nieuwe volk van God.⁴

In Mattheüs' beschrijving van Jezus' persoon en werk zijn vier thema's een leidraad. Die thema's zijn: Jezus' identiteit, het koninkrijk der hemelen, de heilsgeschiedenis en het discipelschap. Met de openingszin: 'Βίβλος γενέσεως Ἰησοῦ Χριστοῦ υἱοῦ Δαυὶδ υἱοῦ Ἀβραάμ.', formuleert Mattheüs het kader waarbinnen hij deze vier thema's ontvouwt.⁵ Hij fundeert Jezus' woorden en daden in de heilsgeschiedenis, vandaar de combinatie van de multi-interpretabele woorden βίβλος γενέσεως en de direct daaropvolgende genealogie.⁶ De proloog bestaat uit twee paragrafen. In de eerste paragraaf geeft de evangelist een aanzet voor het thema 'Jezus ..., die Christus genoemd wordt' (1,1-17). In de tweede paragraaf (1,18-25) zet Mattheüs de specifieke betekenis van het woord γενέσεως uiteen met het verhalen van de geboorte van Jezus Christus (Τοῦ δὲ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἡ γένεσις οὕτως ἦν, 1,18^a; vgl. het passivum divinum ἐγεννήθη in 1,16 en γεννηθὲν in 1,20). In het uitwerken van de vier thema's vervullen christologische titels als: ὁ κύριος, ὁ χρίστος⁷

1. Zo R.H. Gundry (1967), 178.

2. Zo G. Stanton (1984), 1941-1942.

3. Voor de discussie over de structuur van Mattheüs, zie S. McKnight (1992), 529-541.

4. Cf. S. McKnight (1992), 533.

5. Zie D. Dormeyer (1994), 1361-1383.

6. Cf. W.D. Davies (1992), 496-499.

7. De uitdrukking ὁ χρίστος komt in Mattheüs zeventien keer voor (de lezing van 16,21 is onzeker), meer dan in Markus (8x) en Lukas (12x). In Mattheüs is deze uitdrukking vaker een titel dan een eigennaam (vgl. de uitdrukkingen ὁ Χριστός (11x) en Ἰησοῦς ὁ λεγόμενος Χρίστος (3x)). Deze titel staat frequent in Matt 1-2. Pas met Petrus' belijdenis in 16,16 klinken deze woorden opnieuw (vgl. Markus' titelgebruik van ὁ Χριστός). In de zgn. lijdenshoofdstukken neemt deze titel weer een prominente plaats in.

en ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ¹ een significante rol. Daarnaast geeft Mattheüs ook andere titels een voorname plaats in zijn boek. Met de keus voor deze titels onderscheidt hij zich van de twee andere synoptische evangelisten.²

Mattheüs citeert het Oude Testament meer dan zestig keer, soms direct uit de Hebreeuwse tekst of anders indirect uit een Griekse of Aramese overzetting.³ Haalt hij een Schriftgedeelte aan, dan introduceert hij het citaat soms met een stereotiepe uitdrukking (de zgn. ‘Reflexionszitate’). Deze categorie van aanhalingen verschilt aanzienlijk van andere citaten.⁴ Door het verbum πληρόω, een ‘christologisch woord’⁵ dat deze citaten introduceert, bezit deze categorie een eigen karakter. Deze citaten zijn door Mattheüs gereviseerde lezingen van een Griekse vertaling.⁶ Mattheüs onderscheidt zich hier van Markus en Lukas. Op deze manier bewijst hij dat Jezus met zijn gehoorzaamheid aan God de wet en de profeten vervuld heeft. Dit motief is in Markus en Lukas slechts latent aanwezig. Met deze specifieke categorie citaten fundeert Mattheüs Jezus’ leven in Israëls heilsgeschiedenis. De andere categorie citaten stemt sterk overeen met aanhalingen in Markus of met een Griekse overzetting. Op deze plaatsen is Mattheüs’ manier van

1. Van de synoptische evangelisten komt de titel ‘de Zoon van God’ in Mattheüs het meest voor (23x). Meer nog dan Markus benadrukt Mattheüs’ gebruik van deze titel Jezus’ gehoorzaamheid aan zijn Vader. Met uitzondering van de inleidende hoofdstukken, waar Jezus’ zoonschap een centrale rol speelt, spreken in het eerste deel van Mattheüs alleen demonen Jezus als ‘Zoon van God’ aan. In het tweede deel, vanaf Jezus’ dankgebed tot zijn Vader (11,25-27), zijn het juist de mensen die Hem met deze titel aanspreken (14,22-36; 16,16-17; 26,63 en 27,40-43 en 54). In de slotwoorden noemt Jezus zichzelf ‘Zoon van God’ (28,19), het derde soort van gebruik van deze titel. Meer dan bij de anderen speelt bij Mattheüs de heilsgeschiedenis een grote rol onder andere door zijn duiding van Jezus als Zoon van God onder verwijzing naar Hos 11,1 in 2,15. In het tweede deel introduceert hij de uitdrukking ‘de zoon van de mens’ (13,41; 16,28; 24,30 en 25,31). Ten slotte presenteert hij Jezus als de nieuwe Mozes, die de leer van het koninkrijk der hemelen in Israël uiteenzet (5-7). Deze uitwerkingen van de titel ‘messias’ staan in dit evangelie onder het overkoepelende thema: Jezus, de messiaanse Davidede, is de Zoon van God.
2. Mattheüs gebruikt de titel ὁ υἱὸς τοῦ Δαυὶδ absoluut. De uitdrukking ‘de zoon van David’ komt in Mattheüs elfmaal voor tegenover drie keer in Markus; in Lukas’ tweedelige werk ontbreekt deze titel. Mattheüs’ frequente gebruik van de titel ὁ υἱὸς τοῦ Δαυὶδ onderstreept Jezus’ claim. Hij is de messias! Jezus is de zoon van David (1,1 en 6), de koning van Israël (21,5). Mattheüs vervlecht deze titel met het motief van de lijdende knecht dat hij aan Jesaja ontleend heeft, zie J.K. Brown (2013), 580. De titel ‘de zoon van Abraham’ (1x) missen de andere evangeliën alsook de presentatie van Jezus als de nieuwe Mozes, zie J.D. Kingsbury (1975), 85-86 en W.D. Davies (1992), 501-503.
3. Zie R.H. Gundry (1967).
4. Voor een overzicht van de discussie over dit opmerkelijke verschil, zie G. Stanton (1984), 1930-1934.
5. Cf. U. Luz (1985), 140.
6. Cf. M.J.J. Menken (2004), 279-280.

citeren identiek met de wijze waarop Markus, de Targumim en de pesher-literatuur uit Qumran, bijvoorbeeld pesher-Habakuk (1QpHab), het Oude Testament citeren. Toch verschillen Mattheüs en Markus door hun heilshistorische verstaan van het Oude Testament principieel van de manier waarop de Targumim en Pesharim de Schrift interpreteren. Niet een verschillende exegetische methode veroorzaakt dit verschil, maar door het object van de interpretatie van de evangelisten: Jezus uit Nazareth.¹

Mattheüs' gebruik van de titel ὁ κύριος verschilt van de wijze waarop Markus deze titel hanteert.² Een vergelijking tussen Matt 1,1 en Mk 1,1 illustreert dit verschil treffend. De openingszin van Markus is een redactioneel program waarin hij de belangrijkste (christologische) thema's direct benoemt en een missionaire toon zet. Met zijn openingszin en het vervolg (1-2) sluit Mattheüs echter aan op een messiaanse verwachting in het Oude Testament, die hij uitbouwt tot het allesoverheersende redactionele thema van de overige christologische namen en titels van Jezus uit Nazareth. Dit thema – en daarmee zijn christologische spreken en titelgebruik – verankert de evangelist heilshistorisch.³ Een soortgelijk verschil tussen Markus en Mattheüs doet zich voor in hun omgang met het Oude Testament. Beiden delen de overtuiging dat de Schrift door Jezus' leven en sterven vervuld is. Anders dan Mattheüs duidt Markus Jezus' leven niet heilshistorisch. Daartegenover staat dat Markus sterker dan Mattheüs de betekenis van Jezus' woorden en daden met behulp van het Oude Testament interpreteert.⁴

5.2.2 LXXPs 109 in Mattheüs

Mattheüs citeert tweemaal LXXPs 109,1: in 22,44 en 26,64. Wanneer Mattheüs met Markus dezelfde citaten deelt, verschillen de aanhalingen weinig van elkaar. Dit geldt ook voor de citaten van LXXPs 109,1 in 22,44 en 26,64. Ze stemmen overeen met de citaten in Markus.

1. Cf. B. Gärtner (1980), 174-204.

2. De titel ὁ κύριος komt in Mattheüs frequenter voor dan in Markus. Naast plaatsen die Mattheüs van Markus heeft overgenomen (vgl. bijvoorbeeld Matt 12,8 en 22,41-45), voegt hij verschillende passages toe of vult hij overgenomen gedeelten aan. De meeste keren staat ὁ κύριος in een van Jezus' gelijkenissen met het thema 'meester-slaaf'; vgl. ook Paulus' gebruik van de κύριος-titel voor een slavenbezitter in zijn woordspeling in Ef 6,5-9 en Kol 3,22 en 4,1 (vgl. ook Gal 4,1).

3. Zie B.M. Nolan (1979).

4. Cf. A. Suhl (1965), 66.

5.2.2.1 Matt 22,41-46

Mattheüs verbindt de perikoop 22,41-46 nadrukkelijker dan Markus met het voorafgaande gedeelte. Deze verzen beschrijven het derde en laatste treffen tussen Jezus en zijn tegenstanders. Eerst zoeken de sadduceeën de confrontatie, maar Jezus snoert hun de mond (23-33). In reactie daarop vragen de farizeeën naar het grootste gebod. Zij hopen daarmee Jezus op een verkeerd antwoord te kunnen betrappen, maar ook nu mislukt hun list (34-39). Dan neemt Jezus het initiatief en zoekt de confrontatie met de farizeeën op in een voor Hem vijandige omgeving.¹ Op zijn vraag naar de identiteit van de messias (N.B. de emphatische plaatsing van τί ὑμῖν δοκεῖ περὶ τοῦ χριστοῦ) verwacht Hij van hen een beslissend antwoord.² In zijn vraag citeert Jezus LXXPs 109,1^{b-c}. Met uitzondering van de omissie van het lidwoord ὁ κύριος en de verwisseling van ὑποπόδιον met ὑποκάτω stemt zijn citaat woordelijk overeen met LXXPs 109,1^{b-c}.

Matt 22,41-46

⁴¹Συνηγμένων δὲ τῶν Φαρισαίων ἐπηρώτησεν αὐτοὺς ὁ Ἰησοῦς ⁴²λέγων· τί ὑμῖν δοκεῖ περὶ τοῦ χριστοῦ; τίνος υἱὸς ἐστίν; λέγουσιν αὐτῷ· τοῦ Δαυὶδ.
⁴³λέγει αὐτοῖς· πῶς οὖν Δαυὶδ ἐν πνεύματι καλεῖ αὐτὸν κύριον λέγων·
⁴⁴εἶπεν κύριος³ τῷ κυρίῳ μου· κάθου⁴ ἐκ δεξιῶν μου, ἕως ἂν θῶ τοὺς ἐχθρούς σου ὑποκάτω⁵ τῶν ποδῶν σου; ⁴⁵εἰ οὖν Δαυὶδ καλεῖ αὐτὸν κύριον, πῶς υἱὸς αὐτοῦ ἐστίν; ⁴⁶καὶ οὐδεὶς ἐδύνατο ἀποκριθῆναι αὐτῷ λόγον οὐδὲ ἐτόλμησέν τις ἀπ' ἐκείνης τῆς ἡμέρας ἐπερωτῆσαι αὐτὸν οὐκέτι.

1. Vgl. de aanhef συνηγμένων δὲ τῶν Φαρισαίων (22,41) met οἱ δὲ Φαρισαῖοι ἀκούσαντες ὅτι ἐφίμωσεν τοὺς Σαδδουκαίους *συνήχθησαν ἐπὶ τὸ αὐτό* (22,34), een allusie op LXXPs 2,2.
2. Voor de specifieke betekenis van ἐπερωτάω in leerstellige discussies, zie H. Greeven (1954), 684-685.
3. Een groot aantal tekstgetuigen leest ὁ κύριος (x A K L W Γ Δ Θ Ψ 087 ^f1.13 28. 33. 565. 579. 700. 892. 1241. 1424. 2542 M). De tekstlezing van NA²⁸ (zonder lidwoord) steunt op B D (vierde eeuw of later). Het invoegen van het lidwoord is waarschijnlijk het werk van christelijke kopiisten die dit citaat willen harmoniseren met de lezing van LXXPs 109,1. Markus gebruikt een pre-christelijke tekst van LXXPs 109,1 waarin יהוה of onvertaald in oud-Hebreeuwse letters blijft (vgl. 8HevXIIgr), de plaats opengelaten is (vgl. Pap. Fouad 266) of waarin יהוה in IΑΩ getranscribeerd is (vgl. 4Q120). In het laatste geval is IΑΩ onbepaald, cf. C. Breytenbach (1994), 209.
4. Het handschrift B heeft de lezing καθισόν.
5. Een groot aantal tekstgetuigen lezen ὑποκάτω in plaats van ὑποπόδιον, vgl. Matt 22,44 (zie onder); Luk 20,43 en Hand 2,35 lezen ὑποπόδιον.
6. NA²⁸ laat in de hoofdtekst de woorden ἐν τῷ πνεύματι achterwege. Deze omissie is waarschijnlijk het gevolg van een latere harmonisatie met Markus en Lukas. De symmetrische opbouw van 22,41-46 pleit juist voor de lezing ἐν τῷ πνεύματι in de hoofdtekst.

De opbouw van de vss. 41-46 is symmetrisch:¹

41	inleiding (ἐπηρώτησεν)
42 ^{a-b}	twee vragen van Jezus (τί ἐν τίνος)
42 ^c	antwoord van zijn tegenstanders
43-45	twee vragen van Jezus (πῶς ἐν πῶς)
46	conclusie (ἐπερωτήσῃ)

Jezus' vraag aan de farizeeën veronderstelt de gemeenschappelijke overtuiging dat de messias 'een zoon van ...' is. Hun mening dat de messias 'de zoon van David' is (42^b), confronteert Jezus met LXXPs 109,1. Hij ontkent niet dat de messias een zoon van David is.² Maar wie is die zoon die vader David met kurios aanspreekt? Deze vraag veronderstelt bij zijn tegenpartij een a-messiaanse lezing van Ps 110.³ Hun interpretatie van dit vers is voor Jezus de aanleiding om te vragen hoe een vader (David) door de Geest zijn zoon met kurios kan aanspreken (43). Na het citaat herhaalt Jezus deze vraag (45).⁴ Mattheüs creëert binnen de verzen 43-45 een concentrische opbouw met het citaat in het centrum, waardoor de focus volledig op dit Schriftwoord ligt.⁵

πῶς	οὖν Δαυιδ ἐν τῷ πνεύματι καλεῖ αὐτὸν κύριον
	citaat
(εἰ)	οὖν Δαυιδ ἐν τῷ πνεύματι καλεῖ αὐτὸν κύριον
πῶς	

Dit laatste twistgesprek tussen Jezus en de farizeeën raakt de redactie van Mattheüs op twee momenten. Het eerste moment is Jezus' vraag naar de identiteit van de messias (τί ὑμῖν δοκεῖ περὶ τοῦ χριστοῦ; τίνος υἱὸς ἐστίν,

---

1. W.D. Davies & D.C. Allison (2006), 3.249.

2. Contra o.a. L. Morris (1992), 565; H. Baarlink (1999), 151 en B. Witherington III (2006), 420.

3. Contra o.a. D. Hill (1972), 308; N.H. Ridderbos (1979), 124 en R.T. France (2007), 851-852.

4. Anders dan Markus heeft Mattheüs de beladen vraag τί ὑμῖν δοκεῖ περὶ τοῦ χριστοῦ; τίνας υἱός ἐστιν; met de eerste vraag opgenomen (vgl. Matt 22,42 met Mk 12,35).

5. Cf. W.D. Davies & D.C. Allison (2006), 253.

42). Jezus' tweede vraag preciseert zijn eerste vraag.¹ Het tweede moment is het antwoord van de farizeeën op deze twee vragen. Hun antwoord is voor Jezus de aanleiding tot het stellen van de retorische vraag hoe hun mening zich verhoudt tot Davids woorden in LXXPs 109,1. Hoe kan David sprekend door de Geest² zijn zoon met kurios aanspreken?!³ Met het stellen van deze vraag trekt Jezus hun exegese *ad absurdum* door.⁴ Tegelijkertijd anticipeert Hij op zijn vereenzelviging met ó κύριος en ó υἱός τοῦ θεοῦ enige dagen later tijdens hun proces tegen Hem.⁵ Met zijn retorische vraag sluit Jezus aan bij een oudtestamentische eschatologische verwachting. Dit cruciale moment in deze discussie raakt direct twee messiaanse hoofdthema's in Mattheüs. Het eerste hoofdthema is de betekenis van de uitdrukking ó υἱός τοῦ Δαβὶδ (vgl. de woorden in de openingszin Ἰησοῦ Χριστοῦ υἱοῦ Δαβὶδ υἱοῦ Ἀβραάμ, 1,1). Met deze uitdrukking onderscheidt Mattheüs zich van de andere evangelisten.⁶ Hij relateert de uitdrukking met de woorden ó υἱός τοῦ θεοῦ.⁷ Het tweede hoofdthema is zijn gebruik van de titel ó κύριος. Mattheüs' gebruik van deze titel verdisconteert Jezus' onderwijs. Op deze wijze krijgt dit cruciale onderdeel van Jezus' leer een centrale plaats in de redactie van zijn boek.

5.2.2.2 Matt 26,63-64

Mattheüs raadpleegt verschillende bronnen, bijvoorbeeld het evangelie van Markus. Hij ordent zijn materiaal in overeenstemming met zijn redactionele principes.⁸ Mattheüs en Markus corresponderen met elkaar wat betreft de plaatsen waar Jezus zichzelf 'de zoon van de mens' noemt. Vooral in het tweede deel bestaan er tussen Mattheüs en Markus veel overeenkomsten in tegenstelling tot het eerste deel van Mattheüs. Vrij nauwkeurig volgt de evangelist hier de volgorde van het Markusevangelie. Maar duidelijker dan

-
1. Volgens W.D. Davies en D.C. Allison (2006), 253-254 raakt deze vraag direct de betekenis van de titel 'de zoon van God'. Jezus vereenzelvigt deze titel met de titel 'de zoon van David'. Volgens hen bewerkt LXXPs 109,3 de vereenzelviging van beide titels. Dit vers bedoelt volgens hen de geboorte van een god. Hun suggestie stoelt op een foutieve interpretatie van LXXPs 109,3 (zie 3.2.5.2).
  2. Vgl. LXX2Sam 23,2; 11Q5 27.10-11; Hand 1,16 en 28,25 en 2 Petr 1,21. Voor David de profeet, zie J.A. Fitzmyer (1972), 332-339.
  3. De aanspraak van Jezus met κύριε is sterk door LXXPss beïnvloed, cf. S.J. Gathercole (2005), 245-246.
  4. Anders dan D.L. Turner (2008), 540-541.
  5. Cf. J.D. Kingsbury (1975), 110.
  6. Vgl. Matt 1,1 en 20; 9,27; 12,23; 15,22; 20,30-31 en 21,9.
  7. Zie D. Verseput (1987), 538-549.
  8. Cf. G. Stanton (1985), 1900.

Markus identificeert Mattheüs de titel ‘de zoon van de mens’ met de titel ‘de Zoon van God’.¹ Wel verschillen beiden op detailniveau van elkaar. Dit geldt ook voor Matt 26,57-68, het gedeelte waarin een verwijzing naar LXXPs 109,1 staat.²

Matt 26,63-64

^{63b}καὶ ὁ ἀρχιερεὺς εἶπεν αὐτῷ· ἐξορκίζω σε κατὰ τοῦ θεοῦ τοῦ ζῶντος ἵνα ἡμῖν εἴπῃς εἰ σὺ εἶ ὁ χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ. ⁶⁴λέγει αὐτῷ ὁ Ἰησοῦς· σὺ εἶπας· πλὴν λέγω ὑμῖν· ἀπ’ ἄρτι ὄψεσθε τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου καθήμενον ἐκ δεξιῶν τῆς δυνάμεως καὶ ἐρχόμενον ἐπὶ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ.

Jezus’ messiaanse besef stempelt de inleiding van zijn antwoord. Dat antwoord bestaat uit twee gecombineerde en gewijzigde citaten (σὺ εἶπας· πλὴν λέγω ὑμῖν). Daarmee reageert Jezus op Kajafas’ oproep om onder ede te betuigen dat Hij de messias, de Zoon van God, is. Jezus’ passieve opstelling in dit proces dwingt Kajafas tot het stellen van deze cruciale vraag (vgl. 16,16). Enerzijds gaat Jezus niet in op zijn bevel om een eed af te leggen. Hij zweert niet, maar beaamt Kajafas’ woorden wel.³ Anderzijds overstijgt Jezus’ antwoord Kajafas’ vraag. Hij is niet alleen de messias, de Zoon van God, maar Hij is ook de zoon van de mens. Vanaf nu is Hij door God verhoogd en zit Hij aan Gods rechterhand om Gods gericht uit te oefenen. Deze unieke positie naast God verklaart waarom Jezus geen eed aflegt. Gods Zoon heeft Hij geen hogere macht boven zich op Wie Hij zich onder ede kan beroepen. In het naderend gericht is Hij hun rechter. Tegenover het vals getuigenis van zijn beschuldigers en Kajafas’ eis om te zweren stelt Jezus zijn woord (πλὴν λέγω ὑμῖν). Jezus’ expliciete getuigenis van zijn herkomst en identiteit krijgt door de context en het momentum in deze rechtsgang een juridische betekenis. Zijn reactie geeft op tweeërlei wijze de doorslag in dit proces. Enerzijds geeft Jezus’ belijdend toe-eigenen van de titels ὁ χριστὸς, ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ, ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου en ὁ κύριος

1. Vgl. de woorden ὁ χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ in Matt 26,63 met ὁ χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ εὐλογητοῦ in Mk 14,61. Verder staat in Mattheüs’ weergave van Jezus’ vraag aan zijn discipelen de uitdrukking τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου in plaats van με (Mk 8,27). Ook voegt Mattheüs aan Petrus’ antwoord de woorden ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ τοῦ ζῶντος toe (16,16; vgl. σὺ εἶ ὁ χριστός, Mk 8,29).

2. Voor de verschillen, zie D.A. Hagner (1995), 795-796 en M.J.J. Menken (2004), 219-223.

3. Anders dan F.W. Grosheide (1954), 412 en H.N. Ridderbos (1979), 208. Volgens O. Cullmann (1963), 118-120 laat Jezus volgens Mattheüs’ weergave Kajafas’ vraag onbeantwoord. Tegenover Kajafas’ vraag naar zijn messiaanse identiteit plaatst Hij zijn identificatie met de zoon des mensen. Achter deze discutabele interpretatie schuilt Cullmanns visie van de betekenis en status van de zoon des mensen. (120)

voor het sanhedrin de doorslag voor het vellen van hun vonnis.¹ Anderzijds realiseert het sanhedrin met zijn vonnis Jezus' verhoging. Op deze wijze ontvangt Jezus van God de bevoegdheid om hen in het eschatologische eindgericht te vonnissen.

Mattheüs expliciteert de gelijkstelling van Jezus' verhoging met zijn wederkomst op twee manieren. Allereerst herinnert hij door het participium καθήμενον aan eerdere uitspraken van Jezus over 'de zoon van de mens' die zich gezet heeft om te richten (19,28 en 25,31). Deze reminiscentie verklaart de afwijkende woordvolgorde in Matt 26,63-64 ten opzichte van de parallelplaats Mk 14,62 (vgl. καθήμενον ἐκ δεξιῶν τῆς δυνάμεως in vs. 64 met ἐκ δεξιῶν καθήμενον τῆς δυνάμεως in Mk 14,62). Door deze wijziging stemt Matt 26,64 overeen met Matt 19,28 en 25,31. In de tweede plaats voegt Mattheüs de woorden ἂπ' ἄρτι toe (64). Deze toevoeging laat zien hoe de evangelist Jezus' proces duidt. Zijn veroordeling door het sanhedrin realiseert paradoxaal de komst van het koninkrijk der hemelen in hun midden.² Mattheüs' explicatie sluit direct aan op de uitdrukking ὁ ἐρχόμενος, een van de secundaire christologische titels in zijn boek.³

5.2.3 Samenvatting

Mattheüs' weergave van Jezus' interpretatie van LXXPs 109,1 impliceert drie personen: kurios (God), een andere kurios en de profeet David. In zijn beschrijving van Jezus' proces vereenzelvigt Jezus zich met de titels kurios en Zoon van God. Deze identificatie raakt direct twee hoofdmotieven van zijn boek. In de eerste plaats raakt deze vereenzelviging Mattheüs' bijzondere gebruik van de titel 'zoon van David', waarmee hij zich van de andere synoptische evangelisten onderscheidt. De zoon van David is de Zoon van God, Jezus de kurios. In de tweede plaats bepaalt Jezus' identificatie Mattheüs' specifieke gebruik van de titel kurios. In zijn weergave van Jezus' tweede aanhaling van LXXPs 109,1 verweeft Jezus dit vers met Dan 7,13 (26,64). Wel heeft Mattheüs de imperativus in het citaat van LXXPs 109,1 gewijzigd in een participium. Met deze wijziging verbindt hij Jezus' antwoord met twee van zijn andere uitspraken over 'de zoon van de mens' (19,28 en 25,31). Deze reminiscentie verklaart waarom de woordvolgorde in 26,63-64 verschilt van de parallelplaats Mk 14,62. De toegevoegde woorden ἂπ' ἄρτι aan het gecombineerde citaat van LXXPs 109,1 en Dan

1. Cf. A. Schlatter (1959), 760.

2. Jezus' uitspraak bedoelt in Mattheüs dus niet uitsluitend zijn toekomstige parousie, contra o.a. J. Nolland (2005), 799-800 en 1131-1132; P. Fiedler (2006), 400 en K. Chamblin (2010), 1348.

3. Cf. J.D. Kingsbury (1975), 86-87.

7,13 geven weer hoe Jezus zijn proces ziet. Met zijn veroordeling door het sanhedrin realiseert Jezus de komst van Gods koninkrijk in hun midden.

5.3 Lukas

In deze paragraaf onderzoek ik de verwijzingen naar LXXPs 109,1 in Lukas' tweedelige werk. Eerst introduceer ik beknopt zijn tweedelige werk, beschrijf vervolgens de opbouw van dit werk en licht ten slotte zijn omgang met het Oude Testament toe (5.3.1). Daarna analyseer ik de plaatsen in zijn eerst deel waar een citaat van LXXPs 109,1 staat (5.3.2), vervolgens de plaatsen in het tweede deel waar een citaat van of een verwijzing naar LXXPs 109,1 voorkomt (5.3.3). In de slotparagraaf vat ik alles samen (5.3.4).

5.3.1 Inleiding

Het derde evangelie (κατὰ Λουκᾶν) en het boek Handelingen der Apostelen (Πράξεις Ἀποστόλων) – de oorspronkelijke titels van beide werken zijn onbekend – zijn door Lukas geschreven. Over zijn achtergrond is weinig bekend.¹ Hij is uitstekend op de hoogte van joodse geschriften en tradities alsook van de inrichting van de Romeinse samenleving. Ook beheerst hij de Griekse grammatica, retorica en literatuur.² Indien Lukas Markus geraadpleegd heeft, heeft hij zijn eerste deel (vgl. πρῶτος λόγος, Hand 1,1) tussen 70 en 80 na Christus geschreven. Beide delen zijn bestemd voor de door hem hooggeachte Theofilus en diens sociale netwerk. Theofilus is vermoedelijk een van Jezus' volgelingen (Luk 1,1 en Hand 1,3).³ Het tweede deel schreef Lukas waarschijnlijk omstreeks 80 na Christus.⁴ Waar Lukas zijn werk geschreven heeft, blijft ongewis.

In de proloog van zijn eerste deel typeert Lukas zijn tweedelige werk als een διήγησις. Hij beschrijft gebeurtenissen 'die onder ons vervuld zijn' (περὶ τῶν πεπληροφορημένων ἐν ἡμῖν πραγμάτων, Luk 1,1). Het participium perfectum πεπληροφορημένων bedoelt de realisering van Gods beloften die aan Mozes, de profeten en David toegezegd zijn. Door het leven, sterven en de opstanding van Jezus Christus zijn deze beloften vervuld.⁵ De

1. Voor een overzicht van de verschillende meningen over Lukas' achtergrond, zie F.F. Bruce (1985), 2588-2593.

2. Cf. W.S. Kurz (1980), 171-192.

3. Over (de historische) Theofilus, zie J.B. Green (2013), 549-550.

4. Voor een overzicht van visies waarom Handelingen geschreven is, zie H.D. Buckwalter (1996), 41-57.

5. Cf. J.A. Fitzmyer (1998^b), 307.

reikwijdte van Gods beloften strekt zich uit tot het laatste der dagen.¹ Impliciet kwalificeert Lukas zijn tweedelige werk als een historiografie. Hij situeert zijn twee delen in de Griekse en Romeinse tradities² alsook in de joodse historiografie uit de Tweede Tempelperiode.³ Met zijn kwalificatie en door zijn indeling creëert Lukas binnen deze literaire stroming een nieuw genre.⁴ Lukas' oeuvre heeft verschillende invloeden ondergaan. Vermoedelijk heeft Lukas ook Markus en Mattheüs geraadpleegd.⁵ Zeker is dat hij de invloed van Paulus ondergaan heeft.⁶ Ook heeft de Schrift zijn werk op verschillende niveaus diepgaand beïnvloed, bijvoorbeeld door het hoge aantal expliciete (ingeleid door een vorm van γράφειν of λέγειν⁷) en impliciete citaten, motieven en allusies.⁸ In het tweede deel zijn aanhalingen uit en verwijzingen naar het Oude Testament vooral in de redevoeringen te vinden (Hand 1-4; 7 en 13).⁹ Lukas' taalkleed is door de Griekse vertaling van het Oude Testament gestempeld (hebraïsmen).¹⁰ Naast een Griekse overzetting¹¹ heeft hij Hebreeuwse en Aramese bronnen geraadpleegd. Zijn kennis van deze talen en zijn vaardigheid om Semitische bronnen te raadplegen zijn indicaties dat Lukas afkomstig is uit een bilinguaal, mogelijk zelfs een trilinguaal milieu. Verder maakt hij gebruik van technieken die hij ontleend heeft

1. Cf. E. Lohse (1974), 70-75.

2. Vgl. C.J. Hemer (1989) en E. Plümacher (1999), 759-775 die in hun studies merkwaardigerwijs geen aandacht wijden aan de invloed van de oudtestamentische historiografie op de ontwikkeling van de joodse geschiedschrijving in de intertestamentaire periode. Voor de vraag of Lukas wel of niet beïnvloed is door Thucydides, zie W.J. McCoy (1996), 23-32.

3. Cf. J.B. Green (1997^a), 8-9 en (2014), 542 en W. Kurz (1999), 147-170.

4. Cf. M. Hengel (1979), 34-39; I.H. Marshall (1993), 180 en J.A. Fitzmyer (1999), 165.

5. Voor deze discussie, zie o.a. W.D. Davies & D.C. Allison (2006), 1.97-121; H.D. Buckwalter (1996), 79-172 en J.A. Fitzmyer (1998^a), 3-40.

6. Zie o.a. F.F. Bruce (1976), 282-305; H.D. Buckwalter (1996), 71-75 en I.H. Marshall (1997), 220-222. Volgens Ph. Vielhauer (1950-1951), 1-15, daarin gevolgd door o.a. H. Conzelmann (1964), 165; E. Haenchen (1965), 99-103 en R. Bultmann (1965), 469-470 geeft Lukas een verkeerde voorstelling van Paulus' gedachtegoed. Voor een overzicht en kritische bespreking van deze visie, zie H.D. Buckwalter (1996), 232-247; voor een tussenpositie, zie J. Jervell (1984^a), 68-76.

7. Voor een overzicht en parallellen met de vroegjoodse literatuur, zie J.A. Fitzmyer (1998^b), 297-301.

8. J.A. Fitzmyer (1998^b), 304-306 verdeelt de expliciete citaten in drie categorieën: citaten die woordelijk overeenstemmen met de LXX (17x), citaten die bijna woordelijk overeenstemmen met de LXX (22x) en citaten die sterk afwijken van de LXX (6x). Wat de laatste categorie betreft, is het onduidelijk of Lukas memoriserend het Oude Testament aanhaalt of citeert uit een ons onbekende Griekse overzetting.

9. Cf. J.A. Fitzmyer (1998^b), 303.

10. Zie J.A. Fitzmyer (1981), 1.114-116; R.E. Brown (1993), 245-250 en B.S. Rosner (1993), 68-70 en 75-78.

11. Voor het westerse teksttype van de LXX in Handelingen, zie P.M. Head (1993), 415-444.

aan de Griekse retorica (μίμησις of *imitatio*).¹ Ook hanteert hij exegetische methoden die in contemporaine joodse geschriften voorkomen.

Lukas positioneert zichzelf in de traditie van de geschiedschrijvers van Deuteronomium, Samuël en Kronieken. Hij imiteert hen.² Daarmee schaart hij zich onder een specifieke categorie van joodse schrijvers. Deze auteurs beschrijven het verloop van Israëls heilsgeschiedenis volgens het schema van belofte-vervulling. Zij doen dit vanuit het perspectief van Israëls (on) gehoorzaamheid aan God.³ Lukas beklemtoont sterk dat het Oude Testament door Gods handelen in Jezus' leven vervuld is, ondanks het verzet daartegen van de kant van Gods volk.⁴ Hij houdt de Schrift voor Gods profetisch woord dat vroeger geklonken heeft en nu nog steeds tot ons spreekt (vgl. Heb 1,1).⁵ In zijn werk beschrijft en interpreteert Lukas de onderlinge verbanden tussen Gods daden in het leven van Jezus en zijn volgelingen. Hij wijst op continuïteit tussen verleden (het Oude Testament) en heden (recente gebeurtenissen). Zo legt hij uit dat Gods bedoeling (θεῖ) met het vervullen (πληρόω of πίμπλημι) van zijn beloften 'typologisch-profetisch' is.⁶ Onder dit theologische perspectief beschrijft hij deze doorgaande heilsgeschiedenis.⁷ Het overkoepelende thema van zijn werk is Gods koninkrijk (ἡ βασιλεία τοῦ θεοῦ). Dat koninkrijk openbaart zich door het zenden van zijn Zoon door Wie God zijn volk – Jood en heiden – bevrijdt. Jezus de Zoon van God onderwerpt de wereld aan Gods koninklijke heerschappij. Hij verzamelt Gods volk en bereidt hen door het discipelschap voor op de komst van Gods koninkrijk.⁸ God had dit al in het verleden voorspeld en verkondigt dit tot op de dag van vandaag.⁹

In Luk 1-2 stelt hij de belangrijkste thema's aan de orde. Deze inleidende hoofdstukken zijn de sleutel tot zijn tweedelige werk.¹⁰ Vanaf Jezus' geboorte, leven, dood en opstanding trekt Lukas met behulp van de Schrift een lijn naar het leven (Hand 1,1-2) en de gemeenschap van zijn volgelingen, die na Pinksteren vanuit Jeruzalem, via Judea en Samaria tot aan

1. Voor deze discussie, zie G.J. Steyn (1997), 551-557.

2. Cf. J.A. Fitzmyer (1998^b), 303.

3. Cf. E. Lohse (1974), 81-82; B.T. Arnold (1996), 323 en W. Kurz (1999), 147-170.

4. Cf. D. Peterson (1993), 83-104.

5. Cf. J. Jervell (1984^b), 124. Dit standpunt deelt Lukas met de auteur van Hebreeën.

6. Cf. W. Grundmann (1954), 23-25; H. Conzelmann (1964), 141-144 en D.L. Bock (1998^b), 41-62.

7. Zie I.H. Marshall (1993), 172-182; Th. Bergholz (1995) en B.T. Arnold (1996), 321.

8. Cf. A. del Agua (1999), 639-661.

9. Cf. J.A. Fitzmyer (1998^b), 309.

10. Cf. P.S. Minear (1966), 111-130 en M.L. Strauss (1995), 76-125.

de uiterste einden der wereld het evangelie verkondigen en geloven (Hand 1,8).¹ Gods heerlijkheid is al tijdens Jezus' leven vóór zijn kruis en opstanding zichtbaar in Hem. Deze openbaring is vertroostend en tot voorbeeld voor zijn volgelingen die onderweg zijn naar de parousie van de zoon van de mens.² Door Gods vervulling van Israëls Schriften in en door zijn Zoon Jezus uit Nazareth wil Lukas tegenover Jood en heiden aantonen dat Jezus' optreden en leer niet nieuw zijn, maar in de traditie van Gods eeuwenoude heilshistorie met Israël staan.³ Wel concentreert God zijn heilshandelen in en door Jezus uit Nazareth.⁴ Hij vervult de profeten. Jezus is de Profeet van God, die aan Israël Gods Woord verkondigt. Lukas' verstaan van het Oude Testament is daarom theocentrisch van aard.⁵ De profetie is voor Lukas het centrum van de Schrift. Voor hem bevindt de profetie zich niet alleen in de Profeten, maar ook in de boeken van Mozes en Psalmen. Heel de Schrift profeteert over de vernederde en verhoogde Christus.⁶ Zo volvoert God zijn raad tot behoud van Jood en heiden.⁷ Op dit punt stemt Lukas' omgang met het Oude Testament overeen met die van Mattheüs.⁸ Tussen het eerste en het tweede werk bestaat een inherente eenheid in het gebruik en verstaan van de Schrift.⁹ Lukas citeert het Oude Testament frequent: zevenentwintig keer in zijn eerste deel en vijfenveertigmaal in zijn tweede deel, aldus de telling van *UBS*.¹⁰

1. Cf. J.B. Green (2014), 542. Voor een kritische bespreking van de gedachte van 'an absentee christology' die C.F.D. Moule (1966), 179-180 ontwikkeld heeft, zie H.D. Buckwalter (1996), 173-192. Terecht merkt I.H. Marshall (2005), 138-139 op dat Lukas hier dicht bij Hebreeën staat.
2. Cf. E. Lohse (1974), 83-90. Voor de uitdrukking ἐδόξαζεν τὸν θεόν (een van de hoofdthema's in Lukas' tweedelige werk) en varianten, zie P. Doble (1996), 25-69.
3. Cf. D. Peterson (1993), 103.
4. Zie B.S. Rosner (1993), 78-82.
5. Anders dan o.a. C.K. Barrett (1991), 238 die benadrukt: 'that Acts is essentially a Christological work.'
6. Cf. J. Jervell (1984^b), 125.
7. Cf. D. Peterson (1993), 100.
8. Cf. J.A. Fitzmyer (1981), 1.175.
9. Cf. B.J. Koet (1989), 153-156 en D.L. Bock (1998^b), 43 (voetnoot 4).
10. De meeste aanhalingen zijn afkomstig uit een Griekse vertaling van het Oude Testament. Hij citeert zestienmaal uit de Pentateuch (tien keer in het eerste en zes keer in het tweede deel), veertienmaal uit Psalmen (zeven keer in het eerste en zevenmaal in het tweede deel) en zestienmaal uit zeven verschillende profetische boeken (zeven keer in het eerste en negenmaal in het tweede deel). Net als bij andere nieuwtestamentische geschriften lopen in de literatuur ook hier de tellingen uiteen, omdat exegeten het woord 'citaat' verschillend definiëren.

Excurs IV. Lukas' gebruik van de titel *ὁ κύριος*

Lukas' gebruikt de titel *ὁ κύριος* voor God én Jezus. Om die reden is zijn gebruik van deze titel in het Nieuwe Testament uniek. Deze titel komt eenentachtig keer in het eerste deel en honderdmaal in het tweede deel voor.¹ De titel wordt in het tweede deel het frequentst gebruikt voor Jezus of God. Lukas' gebruik van deze titel is de sleutel tot zijn beschrijving van het leven en werk van Jezus voor en na zijn verhoging door God.² Zijn gebruik van de titel *ὁ κύριος* in het tweede deel kan alleen begrepen worden vanuit zijn gebruik van deze titel in het eerste deel.³ Met uitzondering van Luk 24,34 komt de titel *ὁ κύριος* in het eerste deel alleen in narratieve passages voor. Lukas wekt de indruk dat hij een voorkeur voor een ambigu gebruik van deze titel heeft.⁴ Van dit gebruik is nog meer sprake in het tweede (veertien plaatsen) dan in het eerste deel (twee verzen).⁵ Toch is Lukas vanaf het begin duidelijk over Jezus' unieke identiteit en status. Hij *is* vanaf de moederschoot *kurios* (Luk 1,43) en *is* de zoon van de *kurios* (Luk 1,45).⁶ Al in Luk 1-2 komt deze titel ongeveer vijftientig keer voor en is op deze plaatsen gelijk aan *ὁ θεός* (Luk 1,6). Op deze en andere plaatsen verwijst de titel *ὁ κύριος* naar JHWH. Maar in deze inleiding heet ook driemaal Jezus *kurios* (Luk 1,43 en 76 en 2,11). Tegelijkertijd identificeert hij door het meervoudige gebruik van deze titel Jezus niet met JHWH, omdat God zijn Vader is (Luk 1,32; vgl. ook Joh 10,17 met 10,21). Wel verbindt hij deze titel met God, die door zijn Geest aan Jezus het leven geschonken heeft. Daarom laat God Jezus door ons de Zoon van God noemen (Luk 1,35). Lukas onderscheidt scherp tussen God (*kurios*) en Jezus (*kurios*). Dit doet hij trou-

1. Voor een overzicht van alle plaatsen in Handelingen waar het gebruik van de titel *ὁ κύριος* ambigu is, zie G. Schneider (1980), 162-167. Schneider stelt dat deze ambiguïteit nooit Lukas' opzet is geweest. Tegenover hem poneert J.D.G. Dunn (1998°), 1.241-253, dat Lukas' ambigue gebruik van deze titel juist een indicatie is voor een vroege fase in de ontwikkeling van de christologie. C.M. Tuckett (1999), 133-164 op zijn beurt schrijft deze ambiguïteit niet toe aan Lukas, maar aan de hedendaagse lezer. Terecht stellen J.A. Fitzmyer (1981), 1.203; D.L. Bock (1987) en C.K. Rowe (2006) vast dat het ambigue gebruik van de titel *ὁ κύριος* juist de theologische en vooral christologische intentie van Lukas reflecteert waarmee hij zijn twee delen geschreven heeft.
2. Zie J.A. Fitzmyer (1981), 1.187 en C.M. Tuckett (1999), 161.
3. Cf. C.K. Rowe (2006), 25-26.
4. Cf. o.a. J.D.G. Dunn (1998°), 1.252; C.M. Tuckett (1999), 156-157 en I.H. Marshall (2005), 136-137.
5. Zie G. Schneider (1980), 163; voor een bespreking, zie m.n., 167-171.
6. Anders dan de these van D.L. Bock (1987), 262. Hij ziet in beide werken een christologische verschuiving voltrekken van een nadruk op Jezus als 'messiah-servant' naar de 'climactic declaration that Jesus Lord is', dus een ontwikkeling van *ὁ χριστός* naar *ὁ κύριος*. Hij komt tot deze stelling door Luk 1-2 buiten beschouwing te laten; voor een kritische bespreking, zie C.M. Tuckett (1999), 149-153.

wens ook tussen de Geest, de Vader en Jezus.¹ God heeft Jezus tot ὁ κύριος ἐν ὁ χριστός gemaakt, niet omgekeerd.² In Handelingen neemt Jezus verschillende activiteiten van God/ JHWH over (vgl. Hand 2,21), maar niet alles. Zelfs wanneer gesteld wordt dat 'Jezus Christus een kurios van allen is' (Hand 10,36), verhaalt Lukas direct daarna hoe God Jezus met de Heilige Geest en met kracht gezalfd heeft, ja, zelfs tijdens diens omwandeling op aarde met Hem was (Ἰησοῦν τὸν ἀπὸ Ναζαρέθ, ὡς ἔχρισεν αὐτὸν ὁ θεὸς πνεύματι ἁγίῳ καὶ δυνάμει (...), ὅτι ὁ θεὸς ἦν μετ' αὐτοῦ, Hand 10,38). Naar buiten toe valt het onderscheid tussen JHWH en Jezus weg. Spreekt Lukas echter over de onderlinge verhoudingen tussen God en Jezus dan blijken er tussen beiden wezenlijke verschillen te bestaan. Die verschillen betreffen niet de onderlinge verhouding tussen Vader en Zoon, wel hun onderscheiden plaats in de realisering van Gods koninkrijk.

Lukas' eerste deel beschrijft hoe Jezus ὁ κύριος onder ons gekomen is.³ Door de combinatie van deze titel met Jezus' mens-zijn onderscheidt Lukas zich van Mattheüs en Markus en plaatst hij zichzelf naast Johannes en Paulus.⁴ Ook zij, al is het met andere woorden en uitdrukkingen, benadrukken dat in Jezus de kurios JHWH aan Israël zich geopenbaard heeft.⁵ In onderscheid van de andere synoptische evangelisten schrijft Lukas vrij consistent over Jezus de kurios, ook in de periode voor zijn opstanding en verhoging.⁶ De aanspraakvorm κύριε in het eerste deel staat binnen dit christologische kader.⁷ De betekenis van deze aanspraak wordt inhoudelijk bepaald door de unieke identiteit van de Aangesprokene, zoals ook bij Mattheüs (5,2). Anders dan bij Markus en Mattheüs staat de titel ὁ κύριος bij Lukas niet op sleutelposities. Door de hoge frequentie en het unieke gebruik van deze titel is ὁ κύριος in Lukas' werk wel een kernwoord.⁸ In het tweede deel is de titel een aanduiding voor Jezus ('de kurios' als subject van een verbum, 'de kurios Jezus' of 'de kurios Jezus Christus'). Alleen in Hand 2,36 en 10,36 is de titel een predicaat (Jezus is dé kurios), maar nergens in Lukas' tweedelige werk staat deze titel in een belijdende uitspraak.⁹ Beide delen vertonen samen het patroon van Jezus' mens-

1. Cf. J.A. Fitzmyer (1999), 181.

2. Contra H.D. Buckwalter (1996), 184-192. Hij omschrijft de status van de verhoogde Jezus 'as a co-equal status' en spreekt over Hem als 'Yahweh's co-equal'.

3. Cf. C.K. Rowe (2006), 43.

4. Cf. C.K. Rowe (2006), 221-230.

5. Cf. C.K. Rowe (2006), 29 die tegen deze achtergrond de ambigue betekenis van ὁ κύριος in Luk 1,16-17; 1,76 en 3,4 verklaart. Aan het begin van zijn tweedelige werk omschrijft Lukas zo de gedeelde identiteit van Jezus uit Nazareth met Israëls God, cf. C.K. Rowe (2006), 56-77.

6. Vgl. Luk 7,19 en 31; 10,1, 39 en 41; 11,39; 12,42; 13,15; 17,5-6; 18,6; 19,8; 22,61 en 24,3.

7. Cf. C.K. Rowe (2006), 10-11.

8. Zie C.K. Rowe (2006), 29-30.

9. Cf. C.M. Tuckett (1999), 151.

wording – zijn vernedering – kruisdood – opstanding uit de doden – verhoging aan Gods rechterhand (vgl. de tweevoudige structuur in Fil 2,6-11).¹

Samenvattend kan worden vastgesteld dat de titel $\acute{\omicron}$ $\kappa\upsilon\pi\omicron\varsigma$ in Lukas' tweedelige werk op vijf niveaus een rol speelt. Lukas ontleent deze titel aan de Schrift. Door middel van de Schriftaanhalingen in de inleidende hoofdstukken identificeert hij Jezus met $\acute{\omicron}$ $\kappa\upsilon\pi\omicron\varsigma$, het eerste niveau. Het tweede niveau is het gebruik van de titel $\acute{\omicron}$ $\kappa\upsilon\pi\omicron\varsigma$ als aanspraakvorm in narratieve gedeelten, vooral in ontmoetingen tussen Jezus en andere personen.² Deze aanspraken staan in Lukas' tweedelige werk binnen een christologisch kader. Daarbinnen is $\acute{\omicron}$ $\kappa\upsilon\pi\omicron\varsigma$ een kernwoord met als gevolg dat de aanspraak $\kappa\upsilon\pi\epsilon$ zowel 'meneer' alsook 'Heer' betekent.³ Het derde niveau is Lukas' beschrijving van Jezus' persoon en werk. Het vierde niveau is het gebruik van de titel $\acute{\omicron}$ $\kappa\upsilon\pi\omicron\varsigma$ in combinatie met andere christologische titels. Sommige daarvan staan in het Nieuwe Testament alleen in Lukas en zijn dus uniek. Doorgaans staan deze combinaties in de directe rede. Het vijfde en laatste niveau is Jezus' zelfopenbaring als $\delta\epsilon$ kurios onder verwijzing naar LXXPs 109,1 in de laatste dagen voor zijn kruisiging. Met deze vijf verschillende niveaus beantwoordt Lukas de vraag: 'Wie is Jezus uit Nazareth?'

5.3.2 LXXPs 109 in het eerste deel (het evangelie van Lukas)

5.3.2.1 Luk 20,41-44

Net als Markus en Mattheüs beschrijft ook Lukas de laatste confrontaties tussen Jezus en zijn tegenstanders aan de vooravond van zijn gevangenneming en terechtstelling. Aan deze confrontaties gaat Jezus' onderwijs over de opstanding der doden vooraf (20,27-38). Wanneer Hij de visie van de sadduceeën weerlegt, krijgt Hij bijval van de kant van een aantal Schriftgeleerden. Maar ook zij moeten het ontgelden. Jezus bevraagt hen namelijk op de identiteit van de messias (20,41-44) en veroordeelt hun schijnheiligheid (20,45-47). Daarbij wijst Hij hen op een weduwe die alles weggeeft (21,1-4). Op grond van deze drie cruciale punten veroordeelt Jezus hun gedachtegoed. Deze drie criteria zijn door Lukas nauw gerangschikt. Daardoor verschilt Luk 20-21 van Mk 12 en Matt 22. Niet alleen de bredere context van Lukas verschilt van de andere twee synoptische evangeliën.

1. Cf. H.D. Buckwalter (1996), 239-240.

2. Cf. C.K. Rowe (2006), 11.

3. Cf. C.K. Rowe (2006), 121-122.

Ook het citaat van LXXPs 109,1 wordt in Luk 20,41-44 anders ingeleid en afgerond dan in de parallelplaatsen Mk 14,61-63 en Matt 22,41-46.¹

Luk 20,41-44

⁴¹Εἶπεν δὲ πρὸς αὐτοῦς·

πῶς λέγουσιν τὸν χριστὸν εἶναι Δαυὶδ υἱόν;

⁴²αὐτὸς γὰρ Δαυὶδ λέγει ἐν βίβλῳ ψαλμῶν·

εἶπεν ὁ² κύριος τῷ κυρίῳ μου·

κάθου ἐκ δεξιῶν μου,

⁴³ἕως ἂν θῶ τοὺς ἐχθρούς σου

ὑποπόδιον³ τῶν ποδῶν σου.

⁴⁴Δαυὶδ οὖν κύριον αὐτὸν καλεῖ,

καὶ πῶς αὐτοῦ υἱός ἐστιν;

Het citaat van LXXPs 109,1 staat ingeklemd tussen twee vragen. Deze vragen versterken het exegetische karakter van de perikoop. Door de openingsvraag (41), de retorische slotvraag en het expliciete citaat (αὐτὸς γὰρ Δαυὶδ λέγει ἐν βίβλῳ ψαλμῶν⁴), dat verbaal en thematisch met de openings- en slotvraag overeenstemt (42-43), lijkt dit gedeelte op de zgn. yelamende-

1. Lukas laat de controverse over het eeuwige leven en het grote gebod achterwege (vgl. Mk 12,28-34//Matt 22,34-40) om doubles te voorkomen (vgl. Luk 10,25-28). Verder verhaalt Lukas niets over Jezus' tempelonderwijs en de Schriftgeleerden. Het beroep op het gezag van de Heilige Geest door Wie David gesproken heeft, vervangt hij door de uitdrukking ἐν βίβλῳ ψαλμῶν. Ook vallen de wijziging en andere woordvolgorde in vergelijking met Mk 12,37 op (αὐτὸς Δαυὶδ λέγει αὐτὸν κύριον). Lukas heeft αὐτὸς verwijderd en αὐτὸν κύριον veranderd in κύριον αὐτόν, zoals ook in Hand 2,36 (de lezing van Luk 20,44 in A B K L Q 33. 1241 en f is een harmonisatie met Mk 12,37 en Matt 22,45; vgl. ook Matt 22,45 waar αὐτὸς voorafgaande aan Δαυὶδ verwijderd is, maar de volgorde αὐτὸν κύριον wel weer met Mk 12,37 correspondeert). In Mattheüs vraagt Jezus direct aan de farizeeën wat de identiteit van de messias is (22,41). In Markus vraagt Jezus zich in zijn onderwijs in de tempel hardop af waarom de Schriftgeleerden leren dat de messias Davids zoon is (12,35). Lukas formuleert deze vraag het beknoptst. Ook in de woordvolgorde verschillen Markus, Mattheüs en Lukas van elkaar (vgl. Matt 22,45 met Mk 12,37 en Luk 20,44).
2. Zie voetnoot bij de tekst van Matt 22,44 (zie 5.1.2.1). Dit tekstkritisch probleem is lastig op te lossen, zie C.K. Rowe (2006), 170-171 (voetnoot 48) voor verschillende verklaringen.
3. In onderscheid van Markus en Mattheüs leest Lukas hier ὑποπόδιον in plaats van ὑποκάτω. Een enkele tekstgetuige leest hier eveneens ὑποκάτω (D it sy^{c,p}), maar hier is sprake van harmonisatie met de twee andere synoptische evangeliën. In Hand 2,35 leest Lukas opnieuw ὑποπόδιον. Hier is geen variantlezing.
4. Vgl. Hand 2,25 (zie onder), zie ook de uitdrukking נָחַן כְּתוּב בְּסֵפֶר תְּהִלִּים עַל יְדֵי דָוִד מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל in m.Ab 6.9.

nu uit de homiletische midrashim.¹ De openingsvraag stelt Jezus aan de Schriftgeleerden. Impliciet geeft Jezus met zijn openingsvraag de opvatting van de Schriftgeleerden weer met betrekking tot de identiteit van de messias. Volgens hen is de messias een zoon van David.² Jezus confronteert hun mening met LXXPs 109,1;³ een citaat van David uit het boek Psalmen zo merkt Lukas voor alle duidelijkheid op.⁴ Omdat αὐτός weggelaten (vgl. Mk 12,36) en de woordvolgorde gewijzigd is (κύριον αὐτόν), valt in het citaat alle nadruk op de titel κύριος en niet op David.⁵ Wanneer David zijn zoon met kurios zou aanspreken, hoe kan deze kurios dan tegelijkertijd Davids zoon zijn?

Jezus' identificatie met Christus (χριστός⁶) en kurios (κύριος) heeft de redactie van Lukas' tweedelige werk sterk beïnvloed. Meer nog dan Markus en Mattheüs verbindt Lukas op redactioneel niveau beide titels met elkaar. Al in het begin van zijn eerste deel relateert Jezus de titel χριστός met κύριος (Luk 2,11), zo ook in het begin van zijn tweede deel (Hand 2,36). Voor Lukas is Jezus de zoon van David. Hij is tegelijkertijd méér dan koning David. Jezus is ook kurios. Deze identificatie is een van de hoofdmotieven van Lukas' tweedelige werk (vgl. Luk 2,11 en Hand 2,36). Met behulp van Jezus' interpretatie van LXXPs 109,1 fundeert Lukas de eenheid en het onderscheid tussen de namen θεός en Ἰησοῦς in de Schrift. Wanneer er in Lukas' werk sprake is van een ambigu gebruik van de titel kurios, vervaagt het onderscheid tussen de namen θεός en Ἰησοῦς. Op dat

1. Cf. Ch.A. Kimball (1994), 185-186. Voor de functie van de uitdrukking *Yelamendu* (יִלְמֵדוּ) in de rabbijnse homiletische literatuur (*Tanḥunay-Yelammedenu*), zie H.L. Strack & G. Stemberger (1991), 330-333.
2. Lukas onderscheidt zich van andere nieuwtestamentische auteurs door zijn grote aandacht voor 'David'. Deze naam komt vierentwintig van de negenenvijftig keer in Lukas voor.
3. Volgens J.B. Green (1997^b), 723 behandelt Jezus hier een tegenstelling tussen twee Schriftpassages: de eerste is een allusie op verschillende teksten (o.a. 2 Sam 7,12-14) die spreken over de Davidische messias, de tweede is Ps 110,1 (LXXPs 109,1).
4. In het Nieuwe Testament gebruikt alleen Lukas deze aanduiding (Luk 24,44 en Hand 1,20 en 13,33) Deze uitdrukking komt ook elders voor, bijvoorbeeld in 4Q491 frg. 17.1.
5. Cf. C.K. Rowe (2006), 171.
6. De uitdrukking ó χριστός staat in het eerste deel twaalf en het tweede deel minimaal vijfen-twintig keer. Vanaf zijn geboorte is Jezus ó χριστός (Luk 1,32-35). Hier onderscheidt Lukas' gebruik van deze titel zich van Markus en Mattheüs. Hij combineert de titel ó χριστός vaak met koninklijke titels of motieven, bijvoorbeeld met σωτήρ (Luk 2,11), υἱός θεοῦ (Luk 4,41 en 22,66-71 en Hand 9,20-22), υἱός Δαυὶδ (Luk 20,41), βασιλεὺς (Luk 23,2 en 35-38 en Hand 17,7) en ó κύριος, opnieuw een verschil met Markus en Mattheüs. Kijkt Lukas ná Jezus' opstanding terug op Jezus' leven dan heet Hij de lijdende messias. Schrijft hij over Jezus' leven vóór zijn opstanding, dan betekent χριστός de Gezalfde door de Geest (vgl. Luk 4,18 en Hand 10,38).

moment benadrukt Lukas de eenheid tussen beide titels en staat de openbaring van Israëls God in de persoon van (de verhoogde) Jezus nadrukkelijk op de voorgrond. Lukas' gebruik van de titel *ὁ κύριος* voor zowel God (JHWH) alsook voor Jezus (Excurs III) is een uitwerking van Jezus' messiaans-christologische interpretatie van LXXPs 109,1.

5.3.2.2 Luk 22,66-70

Kort nadat Jezus en de Schriftgeleerden op het tempelplein met elkaar in discussie zijn geweest, staan beide partijen opnieuw tegenover elkaar in een zitting van het sanhedrin. In zijn verantwoording citeert Jezus opnieuw LXXPs 109,1. Zijn interpretatie van dit vers is voor het sanhedrin de reden om Hem van blasfemie te beschuldigen en ter dood te veroordelen.¹

Luk 22,66-70

⁶⁶Καὶ ὡς ἐγένετο ἡμέρα, συνήχθη τὸ πρεσβυτέριον τοῦ λαοῦ, ἀρχιερεῖς τε καὶ γραμματεῖς, καὶ ἀπήγαγον αὐτὸν εἰς τὸ συνέδριον αὐτῶν ⁶⁷λέγοντες· εἰ σὺ εἶ ὁ χριστός, εἰπὸν ἡμῖν. εἶπεν δὲ αὐτοῖς· ἐὰν ὑμῖν εἴπω, οὐ μὴ πιστεύσητε· ⁶⁸ἐὰν δὲ ἐρωτήσω, οὐ μὴ ἀποκριθῇτε. ⁶⁹ἀπὸ τοῦ νῦν δὲ ἔσται ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου καθήμενος ἐκ δεξιῶν τῆς δυνάμεως τοῦ θεοῦ. ⁷⁰εἶπαν δὲ πάντες· σὺ οὖν εἶ ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ; ὁ δὲ πρὸς αὐτοὺς ἔφη· ὑμεῖς λέγετε ὅτι ἐγὼ εἰμι.

Net als in Markus en Mattheüs staat in Lukas slechts tweemaal een citaat van LXXPs 109,1. Ook nu bestaan er grote overeenstemmingen tussen de drie evangelisten. Ook in Lukas is bijvoorbeeld de tweede verwijzing naar LXXPs 109,1^a verweven met een citaat van Dan 7,13.² Verder speelt in Lukas' beschrijving van Jezus' proces LXXPs 109,1 een belangrijke rol. Toch wijkt hij op detailniveau af van de andere twee synoptische evangelisten. Lukas dateert het moment waarop Jezus in het proces Kajafas' vraag beantwoordt bijvoorbeeld in de vroege morgen (22,66^a en 23,1), terwijl Markus en Mattheüs de indruk wekken dat Jezus deze woorden 's avonds

1. Cf. D.L. Bock (1994), 181-191.

2. Zo mist Lukas bijvoorbeeld de valse getuigen die Jezus beschuldigen, waarmee Markus en Mattheüs het gecombineerde citaat van Dan 7,13 en LXXPs 109,1 introduceren (vgl. Mk 14,55-59 en Matt 26,59-62). Bij Lukas grijpt de hogepriester niet in, maar ondervraagt de gehele vergadering Jezus. Ook beschuldigt men Jezus niet van godslastering. Lukas creëert zo overeenstemming tussen Jezus' proces en zijn beschrijving van de rechtszaak van Stefanus in het tweede deel (Hand 6-7), cf. R.E. Brown (1994), 1.485-488.

laat of 's nachts gesproken heeft (vgl. Mk 15,1 en Matt 27,1).¹ Verder mist Lukas de bezwerende woorden waarmee Kajafas zijn cruciale vraag aan Jezus inleidt (vgl. Matt 26,57). Ook beschrijft hij het treffen tussen het sanhedrin en Jezus levendiger (vgl. 22,67^b-68) dan de twee andere evangelisten (Mk 14,62^a en Matt 26,64^a),² al gaat Lukas niet in op Kajafas' rol als voorzitter van deze vergadering. Daardoor haalt hij de vooringenomenheid van de gehele vergadering voor het voetlicht.

In vergelijking met Markus en Mattheüs lijkt Lukas veel minder uitgesproken over de vraag of de zoon van de mens de Zoon van God is of niet.³ Lukas gebruikt de woorden *ὁ υἱὸς τοῦ εὐλογετοῦ* (Mk 14,61), *ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ* (Matt 26,23) en *ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου* zelfstandig. Bij hem staat de uitdrukking *ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου* in Kajafas' eerste vraag na Jezus' uitspraken. De woorden *ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ* zijn in Kajafas' tweede vraag opgenomen (70).⁴ Ook hier onderscheidt Lukas zich van Markus en Mattheüs die de woorden *ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ* en *ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου* in één vraag samenvoegen (Mk 14,61 en Matt 26,63). Het opsplitsen van deze uitdrukkingen in twee verschillende vragen veronderstelt niet een principieel verschil tussen de titels 'messias' en 'Zoon van God'.⁵ Duidelijker dan Mattheüs expliciteert Lukas de betekenis van Jezus' antwoord door de bepaling *ἀπὸ τοῦ νῦν* (69^a) en zijn vervanging van *ὄψεσθε* (Mk 14,62 en Matt 26,64) door *ἔσται* (69).⁶

1. Voor deze discussie, zie D.L. Bock (1996), 1791-1793.

2. Voor een analyse van de relatie tussen Mk 14 en Luk 22, zie H.D. Buckwalter (1996), 215-222.

3. Lukas leest in 9,26 *ἐν τῇ δόξῃ αὐτοῦ καὶ τοῦ πατρὸς καὶ τῶν ἁγίων ἀγγέλων* (vgl. *ἐν τῇ δόξῃ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ μετὰ τῶν ἀγγέλων τῶν ἁγίων*, Matt 16,27 en Mk 8,38). Hij mist Jezus' uitspraak 'dat de zoon van de mens uit de doden zal opstaan' (vgl. Matt 17,9 en Mk 9,9) alsook het tweede deel van Jezus' uitspraak over zijn wederkomst (vgl. Luk 21,27 met Matt 24,30-31).

4. In beide delen omschrijft Lukas op onderscheiden manieren en met verschillende titels Jezus uit Nazareth, bijvoorbeeld als '(de) zoon van God' (*ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ*) of '(de) Zoon' (*ὁ υἱός*). Deze titel komt in Lukas' eerste deel tienmaal (Luk 1,32 en 35; 3,22; 4,3, 9 en 41; 8,28; 9,35; 10,22 en 22,70) en in het tweede deel slechts twee keer voor, namelijk in twee redevoeringen van Paulus (Hand 9,20 en 13,33). Lukas fundeert Gods Zoonschap van Jezus uit Nazareth in de scheppende kracht van Gods Geest (Luk 1,32-35); vgl. de woorden *καὶ ὁ διατίθεμαι ὑμῖν καθὼς διέθετό μοι ὁ πατήρ μου βασιλείαν* (Luk 22,29). Dit is een principieel verschil met de aanstelling van de Davidische koning door God, die pas bij zijn inauguratie Zoon van God heet. Lukas combineert de titel *ὁ χριστός* met het thema van de Davidische Zoon van God en zoekt zo aansluiting op een traditie die zich al in de intertestamentaire literatuur aftekent.

5. Contra o.a. E.P. Sanders (1985), 297; J.A. Fitzmyer (1985), 2.1467-1468 en P. Doble (1996), 203-205. Een mogelijke verklaring hiervoor biedt Luk 22,54-71 waar de evangelist de titel 'de zoon van de mens' vereenzelvigt met 'de Zoon van God' en met de titel *ὁ χριστός*, cf. S. Kim (1983), 4. Lukas is hier zelfs explicieter dan Markus en Mattheüs, waardoor een herhaling van deze woorden onnodig is; vgl. ook M.L. Strauss (1995), 321-322.

6. Cf. H.D. Buckwalter (1996), 217.

Door deze weergave benadrukt hij sterk het *feit* dat Jezus zijn vijanden zal oordelen.¹

Twee vragen flankeren Jezus' antwoord (69). Het partikel οὖν in de tweede vraag ontspringt aan de uitdrukking ἀπὸ τοῦ νῦν δὲ ἔσται ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου καθήμενος ἐκ δεξιῶν τῆς δυνάμεως τοῦ θεοῦ. Het zitten aan Gods rechterhand door de zoon van de mens is alleen voorbehouden aan de Zoon van God (ὁ υἱὸς τοῦ θεοῦ).² De woorden van LXXPs 109,1^b zijn uitgebreid met τοῦ θεοῦ. In het citaat van LXXDan 7,13 zijn de woorden καὶ ἐρχόμενον μετὰ/ἐπὶ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ weggelaten (vgl. Mk 14,62^c en Matt 26,64^c).³ Lukas' weergave van Jezus' interpretatie van Dan 7,13 verschilt van een eerdere verwijzing naar Dan 7,13-14. Deze verwijzing bedoelt wél Jezus' parousie (vgl. καὶ τότε ὄψονται τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἐρχόμενον ἐν νεφέλῃ μετὰ δυνάμεως καὶ δόξης πολλῆς, 21,27). Vanaf nu (ἀπὸ τοῦ νῦν)⁴ ziet het sanhedrin de zoon van de mens zittend aan Gods rechterhand. Met het proces realiseert deze vergadering Jezus' verhoging tot Gods rechterhand (9,51) en zijn daadwerkelijke aanvaarding van de bevoegdheid om in naam van God te oordelen in het eschatologische gericht. Lukas' uiteen splitsen van de woorden 'Zoon van God' en 'zoon (van de mens)' ligt in lijn met de boodschap van de engel, die beide titels naast elkaar geplaatst heeft (1,32-33 en 35).⁵

Sterker dan Markus en Mattheüs benadrukt Lukas het duratieve karakter van Jezus' zitten aan Gods rechterhand (vgl. ἔσται (futurum⁶) in combinatie met καθήμενος (participium)). Wel laat hij het aspect van Jezus' parousie achterwege. Meer dan de andere twee evangelisten beklemtoont Lukas de identiteit van de verhoogde Jezus, de Zoon van God.⁷ Aan het begin van

1. Cf. H.D. Buckwalter (1996), 220.

2. Cf. R.E. Brown (1994), 493 en J. van Bruggen (1996), 383, contra J.A. Fitzmyer (1985), 1468. Fitzmyer stelt dat de titel 'messias' in Lukas ondergeschikt is aan de titel 'Zoon van God'.

3. Volgens o.a. M. Rese (1966), 199 herschrijft en corrigeert Lukas met het elimineren van de woorden ἐρχόμενον μετὰ/ἐπὶ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ de sterke overtuiging van de eerste generatie christenen die een spoedige wederkomst van Jezus verwachtte. Voor een kritische bespreking, zie H.D. Buckwalter (1996), 218-222.

4. Cf. M. Rese (1969), 199; M.D. Hooker (1992), 196 en H.D. Buckwalter (1996), 218, contra o.a. D.L. Bock (1987), 136 en 142 en M. Wolter (2008), 736. Volgens hen verwijzen deze woorden naar Jezus' wederkomst. Ph. Vielhauer (1965^b), 175; D.M. Hay (1973), 66 en J. Dupont (1984), 237-241 stellen onterecht dat hier Jezus' opstanding bedoeld wordt. De woorden verwijzen niet naar Jezus' verhoging ná zijn opstanding, contra E. Grässer (1979), 113-114.

5. Cf. J.A. Fitzmyer (1985), 1467.

6. Cf. H. Klein (2006), 693.

7. Cf. H.D. Buckwalter (1996), 219.

zijn tweede deel komt hij terug op deze titel, wanneer hij Jezus' verhoging met een allusie op Dan 7,13 verbindt (Hand 1,11). Markus en Mattheüs hebben de verwijzing naar LXXPs 109,1^a τῆς δυνάμεως gewijzigd in μου (κάθου ἐκ δεξιῶν μου). Lukas vervangt dan wel het pronomen μου door de woorden τῆς δυνάμεως, maar breidt die woorden uit met τοῦ θεοῦ.¹ Bij hem personifiëren de woorden τῆς δυνάμεως niet God, maar fungeren deze woorden als een bijvoeglijke bepaling (vgl. de uitdrukking δύναμις ὑψίστου in 1,35°). Met deze uitbreiding onderstreept hij Jezus' verhoogde status, die gesymboliseerd wordt door zijn zitten aan Gods rechterhand. Door deze uitbreiding in de tweede vraag met het achterwege laten van Jezus' bevestigend antwoord (vgl. Mk 14,62^a en Matt 26,64^a) krijgt Lukas' beschrijving van Jezus' proces een eigen karakter. Lukas leest LXXPs 109,1 als een profetische tekst van Jezus' verhoging tot Gods rechterhand. Daarmee anticipeert hij aan het slot van zijn eerste deel op het volgende citaat van LXXPs 109,1 in Hand 2,32-35.

5.3.3 LXXPs 109 in het tweede deel (Handelingen)

Lukas begint zijn tweede deel met een korte recapitulatie van het slot van het eerste deel en vervolgens een inleiding (1,1-2,41). Het eerste onderdeel van Handelingen beschrijft de gebeurtenissen in en rond Jeruzalem (2,42-8,1^a). Het tweede onderdeel verhaalt de gebeurtenissen die zich afspelen in Judea en omstreken (8,1^b-12,25). Het derde en laatste onderdeel beschrijft de voortgang van de evangelieverkondiging in de wereld (13,1-28,29). Lukas' sluit zijn tweede deel af met een epiloog (28,30-31).

Het eerste deel loopt uit op Jezus' opname in de hemel door zijn Vader (ἀνεφέρετο εἰς τὸν οὐρανόν, Luk 24,51°). Aan het begin van zijn tweede deel borduurt Lukas op dit thema voort. Hij herinnert Theofilus aan zijn beschrijving van Jezus' leven tot zijn opname (ἄχρι ἧς ἡμέρας ... ἀνελήμφθη, 1,2^a). In zijn recapitulatie van het eerste deel komt het thema van Jezus' opname tweemaal terug (ὑπέλαβεν αὐτόν, 1,9 en οὗτος ὁ Ἰησοῦς ὁ ἀναλημφθεὶς ἀφ' ὑμῶν εἰς τὸν οὐρανόν, 1,11^b). Hij verbindt dit thema met Jezus' parousie (οὕτως ἐλεύσεται ὁν τρόπον, 1,11°). Ook pakt Lukas het thema 'het koninkrijk van God' op en werkt dit concreet uit. Israëls verwachting van Gods koninkrijk is vervuld door Gods ingrijpen in de geschiedenis en in Jezus'

1. Anders dan D. Flusser (1988°), 301-305. Flusser veronderstelt achter de uitdrukking τῆς δυνάμεως τοῦ θεοῦ een messiaanse traditie, die volgens hem aan Jes 9,5 is ontleend; vgl. ook de mening van H. le Cornu & J. Shulam (2003), 118 bij de bespreking van Hand 2,33-36 (5.3.3.1).

leven. God verhoogt zijn Zoon.¹ Voor Lukas bestaat Jezus' verhoging uit zijn hemelvaart, zijn uitstorting van de Heilige Geest en zijn parousie. Zo realiseert Jezus, de Zoon van God, de komst van Gods koninkrijk. Jezus' verhoging is het hart van de apostolische prediking in het tweede deel van Lukas' werk (8,12; 19,8 en 20,25-27 en 31).

In het tweede deel heeft Lukas een of meerdere redevoeringen van verschillende hoofdpersonen beknopt weergegeven en in zijn werk opgenomen. Omdat elke persoon in zijn toespraak eigen christologische accenten legt, bezit het christologische karakter van deze toespraken geen coherent en uniform karakter.² Zo spreekt alleen Paulus over Jezus de Zoon van God (9,22 en 13,33). Ook is hij de enige die het verzoenende karakter van Jezus' dood expliciet noemt (20,28). Daarnaast omschrijft alleen Petrus Jezus met de titel 'de knecht' (3,13 en 26), een verwijzing naar Jes 53.³ Als een van de weinige nieuwtestamentische auteurs werkt Petrus dit thema in een van zijn geschriften verder uit (vgl. 1 Petr 2,22-25).⁴ Vermoedelijk wil Lukas recht doen aan de bronnen die hij tijdens het schrijven van zijn twee delen geraadpleegd heeft alsook aan de personen die in zijn tweede deel figuren.⁵ Verder keert een groot aantal christologische thema's uit het eerste deel in het tweede deel niet terug. Daartegenover stelt hij in het tweede deel nieuwe christologische thema's aan de orde.⁶

1. Cf. D. Peterson (1993), 94.

2. Cf. G.W.H. Lampe (1956), 160-175 en G.W. MacRae (1973), 152. Lukas' weergave van verschillende toespraken en zijn overname van christologische titels betekent niet dat hij de oorspronkelijke betekenis van de christologische titel 'de zoon des mensen' niet weet, contra H. Conzelmann (1964), 158.

3. Luk 22,19-20 citeren Jezus' instellingswoorden van het avondmaal. Voor de wijze waarop Lukas in zijn eerste deel spreekt over de lijdende knecht en het verzoenende karakter van Jezus' dood, zie R.T. France (1968), 26-52.

4. De uitdrukking ὁ ἅγιος παῖς σου Ἰησοῦς (Hand 4,27 en 30) is een (koninklijke) titel, cf. C.F.D. Moule (1966), 169. Dit geldt ook voor de uitdrukking 'de verworpen steen'; ze komen alleen in Lukas' werk voor. Deze woorden komen ook bij Paulus voor, maar alleen Petrus verbindt die met LXXPs 117, cf. C.F.D. Moule (1966), 173. Voor de relatie tussen Handelingen en 1 Petrus, zie S.S. Smalley (1973), 79-93. Deze uitdrukkingen hebben hun herkomst in de Arameessprekende gemeenten in Jeruzalem en Judea, cf. L.W. Hurtado (2003^b), 188-194.

5. Cf. C.M. Tuckett (1999), 141.

6. Lukas gebruikt de titel 'de zoon van de mens' in zijn eerste deel frequent, maar in zijn tweede deel niet (uitgezonderd Hand 7,56). Voor andere christologische thema's in Lukas' tweedelige werk, zie C.M. Tuckett (1999), 142-149. Verschillende geleerden hebben een van deze thema's tot het christologische thema van Lukas verabsoluteerd. Voor een overzicht van achttien verschillende voorstellen voor het christologische gedachtegoed in het werk van Lukas, zie H.D. Buckwalter (1996), 7-24.

5.3.3.1 Hand 2,14-37

5.3.3.1.1 Structuur

Handelingen 2 is een onderdeel van Lukas' inleiding op het tweede deel van zijn werk. Samen met het eerste caput komt dit hoofdstuk sterk overeen met Luk 1-2.¹ De structuur van het tweede hoofdstuk is: een situatieschets (1-13), Petrus' redevoering (14-36) en de reactie van de schare (37-41). Dit patroon is een kenmerkend voor andere passages in Lukas' tweede deel.² Petrus' redevoering is de inzet van Handelingen (vgl. Luk 4,14-27).³ Zijn rede heeft de volgende opbouw:⁴

- I. Petrus duidt de gebeurtenissen (14-21)
  - A. Inleiding (14)
  - B. Verwerping van beschuldiging (15)
  - C.
    - 1. Petrus claimt dat de Schrift vervuld is (16)
    - 2. Petrus levert daarvoor het Schriftbewijs: LXXJl 3,15 (17-21)
- II. Petrus bewijst dat Jezus de messias is (22-36)
  - A¹. These: God heeft Jezus uit Nazareth opgewekt (22-24)
  - B¹. Eerste Schriftbewijs: LXXPs 15,8-11 (25-28)
    - C¹. Schriftinterpretatie (29-31)
      - D¹. De apostelen zijn getuigen van Jezus' opstanding (32)
      - D². De menigte is getuige van Jezus' verhoging (33)
    - C². Schriftinterpretatie (34^a)
  - B². Tweede Schriftbewijs: LXXPs 109,1 (34^b-35)
  - A². These: God heeft de gekruisigde Jezus tot kurios en christus gemaakt (36).
- III. De reactie van de hoorders en Petrus' paraenese (37-41).

Het eerste (14^b-21) en laatste onderdeel (37-41) van Petrus' toespraak zijn door LXXJl 3,1-5^a semantisch en thematisch met elkaar verbonden.⁵ Het middelste onderdeel handelt exclusief over Jezus' opstanding en verhoging (22-36). Petrus' aanhef stemt overeen met de introductie van zijn eerste

1. Cf. R.E. Brown (1993), 239-250.

2. Voor literaire en theologische verbanden tussen de redevoeringen in Handelingen, zie M.L. Soards (1994).

3. Voor overeenkomsten tussen Jezus' eerste preek en Petrus' eerste redevoering, zie Th. Berg-holz (1995), 84-85.

4. Overgenomen van R.I. Pervo (2009), 75. Zijn indeling valt een op een samen met die van A. Krodel (1986), 83, hoewel Pervo niet naar Krodel verwijst; vgl. ook de indeling van C.S. Keener (2012), 862-865.

5. Voor de invloed van Joël in Hand 2, zie C.A. Evans (1993^a), 212-224.

redevoering.¹ Alle toespraken van Petrus bevatten de volgende elementen: Jezus' aanstelling door God, zijn wonderen, zijn dood en opwekking, de vervulling van de Schrift en Jezus' verhoging. Elke rede sluit af met een paraenese gericht aan jood en heiden. Daarin roept Petrus hen op tot bekeering met het oog op het gericht en belooft hen de vergeving van de zonden.² Petrus' eerste rede bezit in hoge mate een exegetisch karakter. Met behulp van LXXJl 3,1-5^a legt hij de betekenis uit van wat op dat moment plaatsvindt.³ Interpolatie, tekstuele wijzigingen en emendatie van de slotwoorden van het citaat hebben dit Schriftgedeelte ingrijpend veranderd.⁴ Deze omgang met de Schrift lijkt veel op de wijze waarop in de zgn. pesher-literatuur citaten aangepast worden om ze semantisch en thematisch op elkaar of op het thema af te stemmen, de zgn. gezerah shawah.⁵ Door middel van verwijzingen naar en impliciete of expliciete citaten van LXXPss interpreteert Petrus dit gewijzigde citaat. Daarbij hanteert hij gangbare en legitieme exegetische termen. Met zijn duiding van de recente gebeurtenissen in Jeruzalem verdedigt Petrus enerzijds het wonder van de uitstorting van de Geest. Anderzijds thematiseert hij de status van de verhoogde Jezus, de messias. Dit onderwerp is het hoofdthema van Lukas' tweede deel.⁶

5.3.3.1.2 LXXPs 109,1 in Hand 2,14-37

Op verschillende plaatsen in het Nieuwe Testament introduceren de woorden λέγει κύριος een Schriftcitaat in de directe rede (vgl. Rom 12,19-21).⁷ Deze introductie onderstreept het gezag van Gods belofte. In Hand 2,17 staat λέγει in combinatie met ὁ θεός, een unieke combinatie (vgl. ὁ θεὸς εἶπεν in Hand 7,6). Door de verwisseling van ὁ θεός met de titel κύριος

1. Vgl. ook de inleiding van Paulus' eerste redevoering in Handelingen: βλέπετε οὖν μὴ ἐπέλθῃ τὸ εἰρημένον ἐν τοῖς προφήταις (13,40).
2. Cf. H.N. Ridderbos (1978), 14-15 en F.F. Bruce (1985), 2583.
3. Cf. M. Rese (1969), 38; vgl. A. Krodel (1986), 79: 'Implicit in this hermeneutical use of the Old Testament is the notion of fulfilment, but its primary function is the interpretation of the Pentecost event.'
4. Zie R.N. Longenecker (1975), 38-45; D.G. Peterson (2009), 140 en C.S. Keener (2012), 873-874. G.D. Kilpatrick (1971), 81-97 veronderstelt onterecht dat LXXJl 3,1-5, samen met zes andere Schriftcitaten, uit een zgn. Testimonia afkomstig is. Het weglaten van de laatste woorden van vs. 5 is bewust. Het slot van LXXJl 3,5 belooft Gods heil op Sion voor Israël. Petrus' rede verkondigt op Sion Gods heil voor Jood en heiden, cf. M. Rese (1969), 50.
5. Zie D.I. Brewer (1992), 17-18.
6. Cf. M. Rese (1969), 46.
7. Zie Hand 7,49; Rom 12,19; 1 Kor 14,21; 2 Kor 6,16vv. en Heb 10,30vv.; vgl. Hand 15,17; Rom 14,11; Heb 8,8-12 en 10,16 en Openb 1,8 waar de uitdrukking λέγει ὁ θεός onderdeel van het Schriftcitaat is.

staat ὁ θεός in het begin en de titel κύριος in het slot van het citaat van LXXJl 3,4 (τὸ ὄνομα κυρίου, 21). Nu staat alleen in het citaat de titel κύριος (πρὶν ἔλθῃν ἡμέραν κυρίου τὴν μεγάλην, 20°). Vanuit het algemene (ὁ θεός) werkt Petrus toe naar het onthullen van Jezus' unieke identiteit (ὁ κύριος). Met behulp van de woorden τῷ κυρίῳ μου uit LXXPs 109,1 identificeert Petrus Jezus met de kurios tot Wie God spreekt.¹ Voor deze identificatie maakt Petrus dankbaar gebruik van het feit dat LXXPs 109,1 een directe rede van JHWH tot zijn kurios is. Op deze plaats benoemt JHWH expliciet wat de andere citaten (25 en 34) impliciet zeggen: de kurios is Jezus.² De dag van de kurios is de dag van de verhoogde Jezus. God vervult zijn belofte met de verhoging van Jezus tot kurios en Christus.³

Naast de unieke combinatie van λέγει met ὁ θεός anticipeert ook het citaat van LXXPs 131,11 op deze conclusie. Om dit mogelijk te maken is dit citaat geparafraseerd weergegeven. Zo is bijvoorbeeld θήσομαι verwisseld met καθίσαι (30). Dit verbum is ontleend aan LXXPs 131,12 en vervlochten met LXXPs 131,11. Ook spelen de woorden τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ die tussen de geparafraseerde weergave van LXXPs 131,11 en de verwijzing naar LXXPs 15,10 staan (31^b), een belangrijke rol. Gods ontzetten van de messias uit de dood en zijn zetten van de messiaanse zoon van David op Gods troon staan gelijk aan Jezus' opstanding uit de doden en zijn verhoging door zijn Vader. Met het laten plaatsnemen van Jezus uit Nazareth, de zoon van David, aan Gods rechterhand, vervult God in Hem de beloften van LXXPs 15,8-11^b, LXXPs 131,11 (Jezus' lichamelijke opstanding) en LXXPs 109,1 (Jezus' verhoging).⁴

Naast deze aanpassingen verbindt de verwisseling van θήσομαι met καθίσαι in de parafraserende weergave van LXXPs 131,11 (13) dit gewijzigde citaat met het kernwoord κάθου uit het laatste expliciete citaat in Petrus' betoog: LXXPs 109,1^{b-c}.⁵ Met behulp van de combinatie van deze twee aangepaste citaten identificeert Petrus de eigenaar van de troon. Volgens hem is de

1. Cf. G. Schneider (1980), 167-168.

2. In Rom 10,13 citeert Paulus Jl 2,32. Zijn aanhaling staat in de directe context van de belijdenis 'Jezus is Kurios!' (Rom 10,9) Paulus' ambigue woordgebruik van ὁ κύριος staat op deze plaats niet op zichzelf, maar is onderdeel van Rom 10,5-13; een passage waarbinnen hij ὁ κύριος meerdere malen ambigu gebruikt, cf. L.J. Kreitzer (1987), 114. Met Petrus (en Lukas) deelt Paulus een christologisch verstaan van Jl 2,28-32.

3. Cf. D.L. Bock (1987), 167.

4. Cf. D.L. Bock (1998^a), 50.

5. Cf. E.E. Ellis (1971), 98 en M.L. Strauss (1995), 138.

troon niet van David (LXXPs 131,11), maar van God (LXXPs 109,1).¹ God heeft zijn messias op zijn troon gezet. De verwisseling van het pronomen ἐπὶ τὸν θρόνον σου met ἐπὶ τὸν θρόνον αὐτοῦ anticipeert op deze identificatie (30). Vervolgens legt Petrus de betekenis van de woorden τοῦτον τὸν Ἰησοῦν ἀνέστησεν ὁ θεός (32^a) uit met behulp van de uitdrukking τῇ δεξιᾷ οὖν τοῦ θεοῦ ὑψωθείς, een toespeling op LXXPs 117,16.² Ook op grond van deze verwijzing beargumenteert hij dat God in Jezus' opstanding zijn beloften gerealiseerd heeft. Hij heeft Jezus uit Nazareth verhoogd!³

Van de nieuwtestamentische auteurs verbindt alleen Lukas de vervulling van LXXPs 109,1 met zijn recapitulerende beschrijving van Jezus' opstanding uit de doden en zijn uitstorting van de Geest na zijn hemelvaart. In de opstanding en verhoging van Jezus realiseert God de vervulling van LXXPs 109,1. Als enige evangelist dateert Lukas de realisering van deze belofte. Naast de verhoging van Jezus door God legt dit citaat ook de betekenis uit van Jezus' opstanding uit de doden daar en toen. Vóór zijn kruis en opstanding was Jezus al de Zoon van God, daarna is Hij ook de kurios. Zittend op Gods troon heeft Jezus de kurios Gods beloften aan Davids huis, Israël en in Israël aan alle volken vervuld. Met het plaatsnemen aan Gods rechterhand op Gods troon symboliseert deze plaats die de verhoogde Jezus ingenomen heeft, het gezamenlijk heilshandelen van Vader, Zoon en Geest met het oog op het realiseren van het beloofde heil voor Israël en de volken.

5.3.3.1.3 Petrus' interpretatie van LXXJl 3,1-5^a met behulp van LXXPss

Petrus interpreteert LXXJl 3,1-5^a met behulp van LXXPss messiaans-christologisch (Tabel I). Hij citeert een vers van LXXPs 15, LXXPs 109 en LXXPs 131 en verwijst naar LXXPs 117. De drie citaten staan in de directe rede. In deze citaten staan twee hoofdpersonen centraal: God en de messias.

1. Deze identificatie nuanceert een van de hoofdconclusies van M.L. Strauss (1995), 66: 'Luke alone explicitly identifies Jesus' exaltation at God's right hand as a Davidic enthronement. Though this idea seems to be implied in other texts (and so is probably traditional), in Luke it becomes a key component of his exaltation Christology' (vgl. ook 138-140).
2. Contra D.M. Hay (1973), 71. Volgens Hay is Hand 2,33 een allusie op LXXPs 109,1. In het Nieuwe Testament komt het verbum ὑψώω vaker voor en bedoelt het werkwoord Jezus' opwekking uit de dood door God. Achter dit woordgebruik schuilt de invloed van de LXX, zie R.F. O'Toole (1983), 248-250.
3. De verschuiving van Jezus' opstanding naar zijn verhoging verloopt in Hand 2,33 subtiel via het partikel οὖν (vgl. τῇ δεξιᾷ οὖν τοῦ θεοῦ ὑψωθείς, Hand 2,33), cf. M.L. Strauss (1995), 141.

Tabel I. Overzicht van verwijzingen naar en citaten van LXXPs in Hand 2

Hand 2,14-36	Verwijzingen	impliciet citaat	expliciet citaat
14-16 (<i>Inleiding</i>)			
17-21			LXXJl 3,1-5 ^a
24		LXXPs 15,5-6 ¹	
25-28			LXXPs 15,8-11 ^a
30		LXXPs 131,11 ²	
31	LXXPs 15,10		
33 ³	LXXPs 117,16		
34 ^a	LXXPs 138,8-10 ⁴		
34 ^b -35			LXXPs 109,1 ^a
36 (<i>Conclusie</i>)			

Petrus verbindt LXXJl 3,1-5^a door gezerah shawah met LXXPs 117,16 (24). Om tweeërlei reden ligt zijn keus voor LXXPs 117 voor de hand. In LXXPs 117 looft de dichter God die hem van de dood gered heeft (vgl. οὐ ἀποθανοῦμαι, ἀλλὰ ζήσομαι, LXXPs 117,17).⁵ Petrus interpreteert dit vers messiaans-christologisch. De tweede reden is de grote plaats die LXXPs 117 in Jezus' onderwijs inneemt (vgl. ook 1 Petr 2,7).⁶ Onder andere met behulp van LXXPs 117 heeft Jezus de betekenis uitgelegd van Gods soe-

1. Vgl. LXXPs 17,5; LXXPs 114,2-3 [Ps 116,2-3] en LXX2Sam 22,6; zie J.W. Doewe (1953), 170-171 en D.L. Bock (1987), 171-172.

2. Vgl. LXXPs 88,4; LXX2Kron 6,9-11 en T.Juda 22.3.

3. O.a. F.L. Arrington (1988), 26; C.K. Barrett (1994), 149 en A. Zwiep (1997), 156 vermoeden onterecht in Hand 2,33 (ook) een allusie op LXXPs 67,19. Voor een kritische bespreking, zie R.F. O'Toole (1983), 246-247 en I.H. Marshall (2007), 541-542.

4. Anders dan o.a. A. Zwiep (1997), 155-156, die in navolging van G. Kretschmar (1955), 216 stelt: 'Luke is likely to have taken up this phrase from his source, presumably from a Jewish-Palestinian milieu'.

5. Cf. o.a. B. Lindars (1961), 171 en I.H. Marshall (2007), 540-541. Hand 2,33^a is dus geen allusie op LXXPs 109,1, contra R.F. O'Toole (1983), 256 en A. Zwiep (1997), 155.

6. Zie J.R. Wagner (1997), 154-178.

verein en reddend handelen door Hem, die Israël verworpen heeft.¹ Petrus ontleent zijn interpretatie van LXXPs 117 dus aan Jezus' onderwijs. De uitdrukking τῇ δεξιᾷ creëert intertekstuele verbanden tussen de uitdrukking ἐκ δεξιῶν μου in LXXPs 15,8^b (25) via τῇ δεξιᾷ ... τοῦ θεοῦ uit LXXPs 117,6 (33^a) met ἐκ δεξιῶν μου uit LXXPs 109,1^a (34^c; gezerah shawah³). In LXXPs 15,8 belijdt de messias dat God aan zijn rechterhand is. In LXXPs 117,8 looft de messias God, omdat zijn rechterhand hem verlost heeft. In LXXPs 109,1 neemt de messias op Gods bevel plaats aan zijn rechterhand. Deze trits loopt uit op de climax van Jezus' verhoging door God.

Ook LXXPs 15 is door gezerah shawah verbonden met LXXPs 109. In deze twee Davidische psalmen staan de verwante uitdrukkingen τῷ κυρίῳ μου (LXXPs 109,1^a), resp. κύριόν ... μου (LXXPs 15,2^a). Deze uitdrukkingen komen in LXXPs alleen in LXXPs 15 en LXXPs 109 voor als gevolg van een bewuste keuze van de vertaler (zie 3.2.5.2). Beide passages omschrijven de eenheid en het onderscheid tussen God en zijn kurios. Het motief dat de kurios aan Gods rechterhand is, neemt Petrus in zijn rede over (προορώμην τὸν κύριον ἐνώπιόν μου διὰ παντός, ὅτι ἐκ δεξιῶν μου ἐστὶν ἵνα μὴ σαλευθῶ, 25). LXXPs 15 onderstreept Gods bewaring van zijn kurios in de dood. LXXPs 109 verwoordt Gods verhoging van zijn kurios uit de dood.

Met het motief 'Gods troon' verbindt Petrus zijn interpretatie van LXXPs 131,11 (30) met LXXPs 109,1^{b-c} (34-35). God zet zijn messias op zijn troon. Zijn interpretatie raakt direct LXXPs 109,1^{b-c} waar Ἰησοῦς zijn kurios beveelt om aan zijn rechterhand plaats te nemen. De combinatie van LXXPs 15,11^{a-b} met LXXPs 109,1^{b-c} formuleert een van de hoofdthema's van Lukas'

1. Mk 12,10-11//Matt 21,42 en Luk 20,17 (vgl. ook Hand 4,11 en 1 Petr 2,7). Voor allusies op LXXPs 117,22, zie Mk 8,31//Luk 9,22 en 17,25 (vgl. ook 1 Petr 2,4).

2. In de literatuur lopen de wegen uiteen over de vraag welke functie de dativus in dit vers heeft. De oorzaak van deze discussie is het ontbreken van de prepositie, vgl. ook de discussie over Hand 5,31. O.a. R. Pesch (1986), 1.124; M.L. Strauss (1995), 140 (noot 2) en A. Zwiep (1997), 154 interpreteren τῇ δεξιᾷ in Hand 2,33 als een dativus locativus onder verwijzing naar het citaat van LXXPs 15,8 in Hand 2,25. Anderen typeren het als een dativus instrumentalis, zo bijvoorbeeld G. Stählin (1980), 49; R.F. O'Toole (1983), 256 en F.F. Bruce (1990^a), 126. Een van de effecten van een allusie op LXXPs 117,6 in deze context is ambiguïteit, zoals C.K. Barrett (1994), 149 terecht constateert. De verwijzing naar de oorspronkelijke betekenis van LXXPs 117,16 pleit voor een dativus instrumentalis. De intertekstuele verbanden die Petrus tussen LXXPs 15, LXXPs 117 en LXXPs 109 legt, pleiten op hun beurt voor een dativus locativus. Dit ambigue woordgebruik hangt nauw samen met het identieke ambigue gebruik van de titel ὁ κύριος in Lukas' werk (Excurs IV). Jezus is zowel verhoogd door Gods rechterhand (daad van de Vader) alsook tot Gods rechterhand (bekroning van Jezus' daad).

3. Cf. o.a. R.N. Longenecker (1975), 97; Y. Miura (2007), 149 en C.S. Keener (2012), 944-945.

tweedelige werk: ‘de verhoging van Jezus door God’. De slotwoorden van LXXPs 15,11 (τερπνότητες ἐν τῇ δεξιᾷ σου εἰς τέλος) zijn vervangen door het citaat van LXXPs 109,1^{b-c}. Dit citaat sluit naadloos aan op het slot van LXXPs 15,11. Zittend aan Gods rechterhand op Gods troon ontvangt de verhoogde Jezus uit Gods rechterhand de belofte van de Heilige Geest. Vanaf Gods troon stort Jezus de kurios Gods Geest uit op alle vlees (33). Met de vervanging van het slot van LXXPs 15,11 door LXXPs 109,1 complementeert dit vers LXXPs 15,8-11 in zijn nieuwe context. Tegelijkertijd herinterpreteert en concretiseert Petrus met behulp van LXXPs 109,1 het resterend slot van LXXPs 15,11.¹

Ten slotte keert Petrus met de concluderende woorden τοῦτον τὸν Ἰησοῦν ἀνέστησεν ὁ θεός (32^a) terug naar de woorden ὃν ὁ θεὸς ἀνέστησεν. Met deze woorden introduceerde hij zijn uitleg van LXXPs 15,8-11 (24^a). Zo creëert hij een inclusio, zo ook in vs. 14 (γνωστὸν ἔστω) en vs. 36 (γινωσκέτω). Woorden en thema’s uit LXXJl 3,1-5 in deze verzen versterken het literaire effect van de inclusio.² De slotconclusie van Petrus’ exegese van LXXPs 15,8-11^b is dat God Jezus heeft opgewekt overeenkomstig zijn beloften aan de messias.³ God heeft Hem gemaakt tot een kurios (LXXPs 109) en Christus (LXXPs 15)!

Voor het exegetiseren van deze Schriftplaatsen gebruikt Petrus contemporaine en stereotiepe exegetische uitdrukkingen, zoals: ἀλλὰ τοῦτό ἐστιν (vgl. 17, 21, 24 en 27) τὸ εἰρημένον διὰ τοῦ προφήτου Ἰωήλ (16),⁴ λέγει ὁ θεός (17),⁵ ἀκούσατε τοὺς λόγους τούτους (22),⁶ (Δαυὶδ) γὰρ λέγει εἰς αὐτόν (25),⁷ τοῦτον τὸν ... (32 en 36) en οὐ γὰρ Δαυὶδ ... λέγει δὲ αὐτὸς (34).⁸

1. Cf. o.a. E. Franklin (1975), 33; D.H. Juel (1981), 546 en C.S. Keener (2012), 950. Anders dan M. Rese (1971), 73 die vermoedt dat Lukas de slotwoorden van LXXPs 15,11 heeft weggelaten om spanning tussen vs. 33 en vs. 28 te voorkomen.

2. Voor de overeenkomsten tussen Hand 2,17-18 en 21 en 2,38-41, zie G.J. Steyn (1995), 127.

3. Voor de functie van de retorische term ἀσφαλῶς in een bewijsvoering, zie W.S. Kurz (1980), 177.

4. Vgl. Luk 2,24 en de uitdrukking באשר אמר (CD 7.8), cf. Ch.A. Kimball (1994), 55.

5. Voor de introductie van een Schriftcitaat met de uitdrukking λέγει ὁ θεός, zie E.E. Ellis (1992), 80-82.

6. Voor de oproep ‘horen’ (שמע) waardoor in de vroegrabbinse exegese een Schriftcitaat verbonden is met de uitleg van deze aanhaling en met een beroep op hun inzicht aan de hoorders voorgelegd wordt, zie W. Bacher (1965), 189-192; voor het Nieuwe Testament, zie E.E. Ellis (1992), 83-84.

7. Vgl. Luk 7,27 en 20,42 en de uitdrukking כי הוא אשר אמר in CD 10.16 of על ידי דוד מלך ישראל of על ידי דוד מלך ישראל in m.Ab 6.9, cf. Ch.A. Kimball (1994), 54.

8. Voor ἀλλὰ of δὲ als exegetische uitdrukking in de vroegjoodse exegese, zie E.E. Ellis (1992), 84-86.

Zijn argumentatie verloopt volgens de spelregels van de klassieke retorica.¹ Met de combinatie van *χριστός* met *κύριος* onderscheidt Lukas zich van de overige nieuwtestamentische auteurs.² Deze combinatie is ook in de contemporaine joodse literatuur zeer zeldzaam.³ Naar alle waarschijnlijkheid schuilt achter deze combinatie een reeds bestaande vroegchristelijke traditie, die Lukas in zijn tweedelige werk als een van de eersten van de vroegchristelijke auteurs geïntegreerd heeft.⁴ Deze combinatie verwoordt de eenheid en het onderscheid tussen beide titels.⁵ JHWH heeft Jezus gezalfd tot messias en geroepen tot *kurios*.⁶ Op deze wijze *interpreteert* Petrus naar aanleiding van de gebeurtenissen op het tempelplein de nieuwe status van de verhoogde Jezus. Tegelijk *vervult* Jezus met zijn verhoging door God de messiaanse beloften van het Oude Testament. Petrus' conclusie dat God Jezus tot *kurios* én *christus* gemaakt heeft, is een van Lukas' hoofdmotieven waarmee hij beide delen tot een eenheid gesmeed heeft (vgl. Luk 2,11).⁷ Al in zijn eerste deel anticipeert Lukas op dit moment in zijn tweede deel,

1. Zie W.S. Kurz (1980), 182-184 en B.L. Mack (1990), 88-92. Voor de invloed van de klassieke retorica op de vroegjoodse exegese, zie S.J. Lieberman (1987), 157-225.
2. Cf. A. Plummer (1942), 56. Het kind Jezus zal regeren op Davids troon (Luk 1,32-33). Hij is 'christus, kurios', 'gezalfdde kurios', 'de messias, de kurios' of 'een gezalfdde, een kurios', zoals de combinatie *χριστός κύριος* (Luk 2,11) overgezet kan worden. Deze combinatie komt in het Nieuwe Testament alleen in Lukas voor. Om vijf redenen is *χριστός κύριος* de oorspronkelijke lezing: de lezing steunt op de beste handschriften; vanwege de lezing in Hand 2,36; de lezing *χριστός κύριος* is de lectio difficilior; de onwaarschijnlijkheid van een Semitische bron voor Luk 1-2 en de lezing in Pss.Sal 17,32, cf. C.K. Rowe (2006), 51; vgl. de varianten *τῷ κυρίῳ* (...) *χριστῷ* in Rom 16,18, *τῷ κυρίῳ χριστῷ* in Kol 3,24 en *κύριον τὸν χριστὸν* in 1 Petr 3,15.
3. Vgl. LXXKgl 4,20 waar *χριστός κύριος* een foutieve overzetting van *יהוה משיח* is. Alleen in Pss.Sal 17,32 komt *χριστός κύριος* voor, zie R.R. Hann (1985), 620-627 en M. Lattke (1991^a), 435-436.
4. Zie F.F. Bruce (1978), 7-17.
5. Lukas onderscheidt strikt tussen beide titels. Hij benadrukt dat de messias moet lijden en sterfen om de Schriften te vervullen, maar zegt dit nooit van *ὁ κύριος*. Ook bewijzen verschillende personen dat Jezus *ὁ χριστός* is en weerleggen zo kritiek van hun tegenstanders. Nergens echter in Lukas' tweedelige werk staat ter discussie dat Jezus *κύριος* is. Toch onderbouwt Lukas deze unieke status niet in tegenstelling tot de titel *ὁ χριστός*, cf. C.M. Tuckett (1999), 151.
6. Cf. C.K. Rowe (2006), 53. De vraag hoe Jezus zowel *κύριος* als *χριστός κύριος* is, beantwoordt Hij zelf impliciet in Luk 20,41-44 en expliciet in Luk 22,66-71. Op beide plaatsen speelt LXX-Ps 109,1 een prominente rol.
7. Vgl. Luk 1,32 en 68 en 2,11 en Pss.Sal 17,36; cf. o.a. G.J. Steyn (1995), 122; M.L. Strauss (1995), 29 en C.M. Tuckett (1999), 151. O.a. H. le Cornu & J. Shulam (2003), 120-121 horen onterecht in *ἐποίησεν* een impliciete verwijzing naar LXXPs 2,7. Opvallend is ook dat het thema 'de zoon van God zijn' hier ontbreekt. Het is een indicatie dat deze titel voor Lukas niet tot de hoofdthema's van zijn tweedelige werk behoort, cf. D.L. Bock (1987), 67.

zo constateert H.D. Buckwalter terecht.¹ LXXPs 109,1 behoort samen met LXXPs 15,8-11 tot de kern van Lukas' redactionele program waarmee hij zijn tweedelige werk geschreven heeft. Daarnaast weerspiegelt de combinatie van drie expliciete citaten uit LXXJl 3,1-5^a, LXXPs 15,8-11^a en LXX-Ps 109,1^a de opbouw van Lukas' tweede deel.²

5.3.3.1.4 Gods handelen door de Schrift geïnterpreteerd

Kenmerkend voor Lukas is zijn meervoudige gebruik van het Oude Testament. Aan de hand van de Schrift *duidt* hij gebeurtenissen uit Jezus' leven en uit het leven van zijn discipelen. Gelijktijdig *interpreteert* hij door het Oude Testament Gods handelen in hun leven. Dit laatste gebeurt ook in Hand 2,14-37. Viermaal kiest Petrus in deze paar verzen voor de zinsconstructie $\acute{\omicron}$ θεὸς + verbum + object:

1. $\acute{\omicron}\nu$ $\acute{\omicron}$ θεὸς ἀνέστησεν (24^a)
2. $\acute{\omicron}$ θεὸς ἐκ καρποῦ τῆς ὀσφύος αὐτοῦ καθίσαι ἐπὶ τὸν θρόνον αὐτοῦ (30^{b-c})
3. τοῦτον τὸν Ἰησοῦν ἀνέστησεν ὁ θεός (32^a)
4. καὶ κύριον αὐτὸν καὶ χριστὸν ἐποίησεν ὁ θεός (36^b)

In dit gedeelte benadrukt hij Gods eenzijdig handelen in en door Jezus' opstanding.³ Gods daden contrasteren met de misdaden van Petrus' toehoorders.⁴ Zij hebben Jezus gevangengenomen, lieten Hem door heidenen aan het hout spijkeren en doden. Maar God heeft Jezus doen opstaan uit de doden en Hem aan zijn rechterhand gezet. De overtuiging dat God iemand opwekt uit de doden, doet opstaan en aanstelt tot kurios, wortelt in het Oude Testament. Daardoor bewijst God dat Hij heerst en zijn heil bewerkt.

Lukas' woordgebruik van ποιέω is identiek met zijn gebruik van dit verbum in het eerst deel, bijvoorbeeld in Luk 1,68^b (ἐποίησεν λύτρωσιν τῷ λαῷ αὐτοῦ). Ook in dit vers is God het subject, Jezus het object en staat de uitdrukking in de directe context van ἡγείρεν (vgl. Luk 1,69^a). Dit verbum is voor Lukas een synoniem van het werkwoord ἀνίστημι. Zijn argumentatie sluit naadloos aan op LXXPs 109,1 waar beide personen kurios heten ἐν

1. H.D. Buckwalter (1998), 118 wijst op de verandering van de uitdrukking ἔνεκεν ἐμοῦ in Markus (Mk 13,9^b) in ἔνεκεν τοῦ ὀνόματος μου in Lukas (Luk 21,12^b). Jezus instrueert zijn discipelen 'om aan alle naties bekering en vergeving van de zonden te prediken in zijn naam' (ἐπὶ τῷ ὀνόματι αὐτοῦ, Luk 24,47).

2. Cf. S.E. Porter (2006^b), 120.

3. Vgl. ook ὅτι ὁρκῶ ὥμοσεν αὐτῷ ὁ θεός (Hand 2,30^a) en τὴν τε ἐπαγγελίαν τοῦ πνεύματος τοῦ ἁγίου λαβὼν παρὰ τοῦ πατρός (Hand 2,33^a) alsook de synonieme uitdrukking ἡγείρεν κέρας σωτηρίας ἡμῖν ἐν οἴκῳ Δαυὶδ παιδὸς αὐτοῦ (Luk 1,69).

4. Voor de vraag of Lukas' tweede deel aanzetten tot antisemitisme bevat, zie J.R. Wilch (1980), 236-249.

de ene kurios (ὁ κύριος) van de andere kurios (τῷ κυρίῳ μου) afhankelijk is. JHWH beveelt zijn kurios om aan zijn rechterhand plaats te nemen, niet andersom. Petrus' betoog beweegt zich langs de lijnen van het zgn. 'Kontrastschema'. Dit schema kenmerkt verschillende passages in Lukas' tweede deel.¹ Centraal in dit deel is de gedachte dat Gods handelen naar zijn raad (τῇ ὀρισμένη βουλῇ καὶ προγνώσει τοῦ θεοῦ, 23) haaks staat op de boze daden van mensen. De betekenis van Gods handelen in en door Jezus is voor ons pas achteraf zichtbaar, zo constateert Petrus (vgl. Luk 24,38-49).

5.3.3.2 Hand 5,31

Na de ontdekking van de wonderlijke bevrijding van de apostelen uit de gevangenis, ontbiedt het sanhedrin Jezus' discipelen opnieuw. In zijn verantwoording verkondigt Petrus namens de andere apostelen dat 'de God van onze vaders Jezus uit de doden opgewekt heeft'. Hij houdt het sanhedrin verantwoordelijk voor Jezus' kruisdood. Tegenover hun handelwijze plaatst hij Gods handelen:

Hand 5,30-31

³⁰ ὁ θεὸς τῶν πατέρων ἡμῶν ἤγειρεν Ἰησοῦν ὃν ὑμεῖς διεχειρίσασθε κρεμάσαντες ἐπὶ ξύλου· ³¹ τοῦτον ὁ θεὸς ἀρχηγὸν καὶ σωτῆρα ὕψωσεν τῇ δεξιᾷ αὐτοῦ τοῦ δοῦναι μετάνοιαν τῷ Ἰσραὴλ καὶ ἄφεσιν ἁμαρτιῶν.

In Petrus' rede staan de woorden τῇ δεξιᾷ. Volgens sommige exegeten verwijst hij met deze woorden naar LXXPs 109,1^b.² Binnen Handelingen verwijzen deze woorden naar Petrus' eerste rede. In deze toespraak combineert hij LXXPs 117 met LXXPs 15,8-11^a en LXXPs 109,1^{b-c} (33). In deze rede is de uitdrukking 'door zijn rechterhand' onderdeel van het patroon: opwekken – door zijn rechterhand – verhoogd tot – ontvangen (32-33). De woorden maken deel uit van de uitdrukking ὕψωσεν τῇ δεξιᾷ αὐτοῦ, een

1. Vgl. Hand 3,13-15; 4,10; 5,30-31; 10,38-40 en 13,28-30. Voor de uitdrukking 'Kontrastschema', zie L. Schenke (1982), 1-20 en M. Rese (1984), 344-347. Tegen deze achtergrond moet ἐποίησεν geïnterpreteerd worden (vgl. ook ἐποίησεν in Hand 2,22). Lukas' woordgebruik wijkt hier niet af van andere nieuwtestamentische auteurs, zie I.H. Marshall (1994), 176-181. Hand 2,36 benadrukt het contrast tussen de daad van de joden die Jezus verworpen hebben *versus* Gods daad die Jezus uit Nazareth tot zijn rechterhand op zijn troon verhoogd heeft, cf. o.a. I.H. Marshall (2005), 137-138; M. Hengel (2006), 262; C.S. Keener (2012), 964.
2. Zo o.a. D.G. Peterson (2009), 222; C.S. Keener (2013), 1219 en J. Compton (2015), 71 (voetnoot 16). Volgens M. Rese (1969), 110 verwijzen de woorden ὕψωσεν τῇ δεξιᾷ αὐτοῦ naar LXXPs 67,19.

verwijzing naar LXXPs 117,16.¹ Hoewel Petrus' verantwoording groten-deels met zijn eerste rede overeenstemt, maakt hij met de uitbreiding met de woorden τοῦ δοῦναι μετάνοιαν τῷ Ἰσραὴλ καὶ ἄφεσιν ἁμαρτιῶν toch een significant verschil. Met Jezus' verhoging schenkt God Hem de titels ἀρχηγός en σωτήρ. Ook verleent God door de verhoogde Jezus Israël bekering en vergeving van de zonden. Met deze uitbreiding voegt Petrus een andere dimensie toe aan Jezus' verhoging.

5.3.3.3 Hand 7,55-56

In zijn rede voor het sanhedrin stelt Stefanus zijn rechters onder zware kritiek. Hij heft zijn ogen op naar de hemel en ziet Jezus staande aan Gods rechterhand (εἶδεν δόξαν θεοῦ καὶ Ἰησοῦν ἑστῶτα ἐκ δεξιῶν τοῦ θεοῦ, 55^b). Zijn uitroep: 'Ik zie de hemelen geopend en de Zoon des mensen, staande aan de rechterhand van God!' (ἰδοὺ θεωρῶ τοὺς οὐρανούς διηνοιγμένους³ καὶ τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου⁴ ἐκ δεξιῶν ἑστῶτα τοῦ θεοῦ, 56), werpt nog meer olie op het vuur.

De woorden 'Jezus staande aan Gods rechterhand' bezitten hier een tweeledige betekenis. Allereerst verwoorden ze Jezus' verhoogde status. God heeft zijn Zoon de bevoegdheid geschonken om 'als zoon van de mens' te heersen en het gericht te oefenen op Gods troon.⁵ Voor het vaststellen van de tweede betekenis werpt een vergelijking tussen Luk 22,69 (καθήμενος ἐκ δεξιῶν τῆς δυνάμεως τοῦ θεοῦ) en Hand 7,55-56 (ἑστῶτα ἐκ δεξιῶν τοῦ θεοῦ) licht op een ander aspect van Jezus' verhoogde status. De staande Jezus is een actieve Jezus. Hij deelt in Gods heerlijkheid en is opgestaan van Gods troon om op te treden. In vers 56 staat een combinatie van de woorden τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου uit Dan 7,13 met de uitdrukking ἐκ δεξιῶν uit LXX-Ps 109,1.⁶ Deze combinatie stemt overeen met Jezus' zelfgetuigenis tijdens

1. Cf. o.a. P.G. Voss (1965), 133; F.F. Bruce (1990*), 126 en J.R. Wagner (1997), 172-173.

2. De handschriften D h p (sa^{ms}) mae hebben de uitbreiding Ἰησοῦν τον κυριον en plaatsen ἑστῶτα (participium) aan het slot van de zin.

3. De handschriften P⁷⁴ D E Ψ 33. 614. 1241. 1505 en de Koine-traditie lezen ἀνεωγμένους in plaats van διηνοιγμένους.

4. De handschriften P^{74vid} 614 bo^{ms} lezen τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ in plaats van τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου. G.D. Kilpatrick (1965), 209 en R.I. Pervo (2009), 195 houden deze variant onterecht voor de oorspronkelijke lezing. Hand 7,56 is de enige plaats buiten de evangeliën waar als titel de uitdrukking ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου gebruikt wordt. De woorden ὁμοιον υἱὸν ἀνθρώπου in Openb 1,13 en 14,4 zijn geen titel, cf. F.F. Bruce (1988), 154 (voetnoot 105).

5. Cf. D. Crump (1992), 191-193.

6. Contra M. Casey (1979), 200, die elk verband met Dan 7,13 ontkent en M. Gourgues (1978), 180-182 en D. Crump (1992), 194-197, die elke relatie tussen Hand 7,55-56 en LXXPs 109,1 van de hand wijzen.

zijn verhoor door Kajafas, de voorzitter van het sanhedrin (Luk 22,69-71).¹ Stephanus' getuigenis onderstreept Jezus' profetische woorden, die Hij sprak tijdens zijn proces (ἀπὸ τοῦ νῦν δὲ ἔσται ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου καθήμενος ἐκ δεξιῶν τῆς δυνάμεως τοῦ θεοῦ, Luk 22,69). Tegelijkertijd verschuift in deze passage het eschatologische perspectief van de parousie naar het verschijnen voor de Rechter van hemel en aarde direct na het sterven.² Stephanus ziet Jezus, de zoon van de mens, aan Gods rechterhand in Gods heerlijkheid³ gereed staan ten behoeve van hem.⁴ De uitdrukking 'aan Gods rechterhand' krijgt in Lukas' tweede deel een nieuwe betekenis. Het zelfstandige gebruik van de uitdrukking ἐκ δεξιῶν τοῦ θεοῦ biedt mogelijkheden voor het belichten van andere soteriologische facetten van het werk van de verhoogde Jezus aan de rechterhand van zijn Vader die Lukas en andere nieuwtestamentische auteurs dankbaar benutten.

5.3.4 Samenvatting

In het eerste deel van Lukas' tweedelige werk staat tweemaal een citaat van LXXPs 109,1 (Luk 20,41-44 en 22,69). Het eerste citaat stemt bijna woordelijk overeen met de parallelplaats in de andere twee synoptici. In Luk 20,41-44 eigent Jezus met zijn uitleg van LXXPs 109,1 zich de titels 'messias' en 'kurios' toe. Zijn uitleg veronderstelt drie personen: kurios (God), de andere kurios en de profeet David. Jezus identificeert zichzelf met de kurios tot Wie God spreekt. Het tweede citaat in het eerste deel wijkt om redactionele redenen af van zijn parallelplaats in Markus en Mattheüs. In Lukas' tweede deel staat een citaat van en een verwijzing naar LXXPs 109,1 in 2,14-36 (de eerste rede van Petrus) en een verwijzing naar LXXPs 109,1 in 7,55-56 (het proces van Stefanus). Petrus borduurt met zijn interpretatie van LXXPs 109,1 voort op Jezus' messiaans-christologische uitleg van dit vers. De prominente rol van LXXPs 109,1 in Jezus' onderwijs en in Petrus' prediking heeft de redactie van Lukas' tweedelige werk op verschillende manieren gestempeld. Beide titels behoren tot de hoofdmotieven van zijn oeuvre: Jezus is de messias en de kurios (vgl. Luk 2,11 en Hand 2,36). Ook reflecteert de samenhang van LXXJl 3,1-5^a met LXXPs 15,8-11^a en LXXPs 109,1^a in Hand 2,41-36 de redactionele opbouw

1. Voor de overeenstemmingen, zie R.I. Pervo (2009), 195-196.

2. Cf. R.I. Pervo (2009), 197.

3. Cf. A. Krodel (1986), 155.

4. Voor een overzicht van verklaringen die in de loop der tijd aan de uitdrukking '*staande* aan de rechterhand' gegeven zijn, zie D.L. Bock (1987), 222-224; D. Crump (1992), 179-190 en C.K. Barrett (1994), 1.384-385.

van zijn tweede deel. Verder heeft Jezus' messiaans-christologische uitleg van LXXPs 109,1 Lukas' gebruik van de titel kurios gestempeld. Allereerst gebruikt hij deze titel voor God of JHWH in een oudtestamentisch citaat of wanneer hij naar God of JHWH verwijst. Daarnaast refereert hij met de titel aan Jezus wanneer een citaat volgens Lukas Hem bedoelt. Ten slotte is deze titel gereserveerd als typering van de status van de verhoogde Jezus. Met zijn eigen weergave van Jezus' uitleg van LXXPs 109,1 fundeert Lukas de eenheid tussen God en Jezus in het Oude Testament. Door zijn ambigue gebruik van de titel kurios vervaagt regelmatig het verschil tussen God en Jezus; beiden zijn kurios.

Hoofdstuk 6

LXXPs 109 in de brieven van Paulus en Petrus

In hoofdstuk 6 analyseer ik alle plaatsen in de brieven van Paulus (6.1) en een plaats in 1 Petrus (6.2) waar een verwijzing staat naar LXXPs 109,1. Met een samenvatting rond ik beide paragrafen af (6.1.5 en 6.2.4).

6.1 Paulus

Paulus (of Saulus) is geboren in de diaspora te Tarsus in een gezin dat tot de stam van Benjamin behoort. Binnen het joodse milieu rekent de familie zich tot de stroming van de farizeeën (Fil 3,4-6). Hij doorloopt een opleiding tot Schriftgeleerde in Jeruzalem en wordt onder andere onderwezen door Gamaliël (Hand 22,3), een zoon of kleinzoon van Hillel.¹ Paulus maakt zich substantiële delen van het Oude Testament eigen, waaronder Psalmen, het joodse gebedenboek in zijn dagen.² Tevens leert hij het Oude Testament interpreteren en exegetiseren conform de uitlegkundige regels van die tijd. Hij doet kennis op van verschillende exegetische tradities waarvan sommige ook in latere rabbijnse geschriften voorkomen. Daarnaast maakt hij in Jeruzalem kennis met bestaande theologische concepten en motieven, die hij na zijn bekering opnieuw interpreteert en integreert in zijn geschriften.³ Na zijn bekering voegt hij zich bij Jezus' volgelingen en onderhoudt hij nauwe en goede contacten met de gemeente te Jeruzalem.⁴ Vanaf dat moment preekt, leert en schrijft Paulus in de overtuiging dat Gods beloften aan Israël in Jezus de messias vervuld zijn. Deze overtuiging verklaart het hoge aantal citaten, die hij óf vertaald óf aan Griekse overzettingen ontleend heeft,⁵ allusies op en motieven ontleend aan het Oude Testament als-

---

1. M. Hengel (1996), 18-39.

2. M. Hengel (1996), 35-36.

3. M. Hengel & A.M. Schwemer (1997^a), 92

4. Voor de relatie tussen Paulus en de gemeente te Jeruzalem, zie L. Gaston (1984), 61-72.

5. In de literatuur circuleren verschillende overzichten van oudtestamentische citaten bij Paulus, waaronder die van E.E. Ellis (1981) 150-151 en D.-A. Koch (1986), 21-24 het meest bekend zijn. De overzichten van Michel en Koch zijn incompleet, omdat zij verschillende brieven en passages waarvan het Paulinisch auteurschap betwist wordt, achterwege gelaten hebben. Voor een compleet overzicht van oudtestamentische citaten bij Paulus, zie M. Silva (1993), 631. Voor een verklaring waarom in sommige brieven het aantal citaten zo hoog is en in andere geschriften aanhalingen nauwelijks of niet voorkomen, zie D.-A. Koch (1986), 88-91.

ook waarom zijn taalkleed zo sterk door de Schrift gestempeld is.¹ Paulus' interpretatie van het Oude Testament verschilt principieel van die van zijn joodse tijdsgenoten. In tegenstelling tot hen interpreteert hij het Oude Testament messiaans-christologisch. Zijn interpretatie presenteert hij als een uitleg van de Schrift onder leiding van de Heilige Geest, de Geest van Christus (2 Kor 3,14).²

Op de volgende plaatsen verwijst Paulus naar LXXPs 109,1: 1 Kor 15,23-28 (6.1.1), Rom 8,31-34 (6.1.2), Ef 1,20-23 en 2,6 (6.1.3) en Kol 3,1 (6.1.4).

6.1.1 1 Korinthe

Aan de gemeente te Korinthe schrijft Paulus meerdere brieven. Twee daarvan zijn in het Nieuwe Testament opgenomen (1 en 2 Korinthe). 1 Korinthe schrijft hij in het voorjaar van 54 of 55 na Christus te Efeze.³ In 1 Kor 15,23-28 combineert Paulus een verwijzing naar LXXPs 109,1^d met een allusie op LXXPs 8,7. Na een korte inleiding op dit gedeelte (6.1.1.1), bespreek ik eerst de structuur van deze passage (6.1.1.2). Daarna analyseer ik Paulus' verwijzing naar LXXPs 109,1 in combinatie met LXXPs 8,7 (6.1.1.3). Ten slotte onderzoek ik hoe zijn verwijzing naar LXXPs 109,1 zich verhoudt tot zijn verwerking van Dan 7,13-28 in 1 Kor 15,13-28 (6.1.1.4).

6.1.1.1 Inleiding

Vanuit twee verschillende perspectieven formuleert Paulus het kerugma van Christus' opwekking uit de doden. In de vss. 21-23 kiest Paulus voor een Adam-Christus typologie, de ene invalshoek. In de vss. 24-28 plaatst hij de relatie tussen de opgewekte Christus en zijn Vader in het eschatologische perspectief van Gods koninkrijk, de andere invalshoek. In deze verzen beschrijft hij beknopt en in chronologische volgorde Christus' opstanding, de toekomstige opstanding van zijn gelovigen en Christus' overhandiging van het koninkrijk aan God, de Vader. Dit gedeelte is het derde en laatste onderdeel van zijn uiteenzetting van het evangelie. Het onderdeel is de climax van zijn argumentatie.⁴ In deze passage verwijst hij naar LXXPs 109,1^d.

1. E.E. Ellis (1981), 16-20 en D.-A. Koch (1986), 48-83.

2. E.E. Ellis (1981), 83.

3. Cf. A.C. Thiselton (2000), 29-32.

4. Cf. G. Bart (1970), 516.

6.1.1.2 Analyse van 1 Kor 15,23-28

1 Kor 15,23-28

²³Ἐκαστος δὲ ἐν τῷ ἰδίῳ τάγματι· ἀπαρχὴ Χριστός, ἔπειτα οἱ τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ παρουσίᾳ αὐτοῦ, ²⁴εἴτα τὸ τέλος, ὅταν παραδιδῶ τὴν βασιλείαν τῷ θεῷ καὶ πατρί, ὅταν καταργήσῃ πᾶσαν ἀρχὴν καὶ πᾶσαν ἐξουσίαν καὶ δύναμιν. ²⁵δεῖ γὰρ αὐτὸν βασιλεῦειν ἄχρι οὗ θῇ πάντας τοὺς ἐχθροὺς ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ. ²⁶ἔσχατος ἐχθρὸς καταργεῖται ὁ θάνατος· ²⁷πάντα γὰρ ὑπέταξεν ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ. ὅταν δὲ εἴπῃ ὅτι πάντα ὑποτέτακται, δῆλον ὅτι ἐκτὸς τοῦ ὑποτάξαντος αὐτῷ τὰ πάντα. ²⁸ὅταν δὲ ὑποταγῇ αὐτῷ τὰ πάντα, τότε καὶ αὐτὸς ὁ υἱὸς ὑποταγήσεται τῷ ὑποτάξαντι αὐτῷ τὰ πάντα, ἵνα ἡ ὁ θεὸς τὰ πάντα ἐν πᾶσιν.

In 1 Kor 15,23-28 beschrijft Paulus de laatste handelingen waardoor Gods koninkrijk volkomen wordt gerealiseerd. Deze passage heeft een eschatologisch karakter.¹ Het ligt voor de hand om de Zoon als het grammaticale subject van παραδιδῶ te veronderstellen, maar Paulus extrapoleert het subject niet. Daardoor staan de woorden ‘het koninkrijk’ in dit gedeelte centraal (24). Het tweede wat opvalt, is de afstandelijke toon waarop Paulus in dit gedeelte over God en de Zoon spreekt. Door zijn absolute gebruik van ὁ θεὸς (24^a en 28^c) en ὁ υἱὸς (28^b) vervaagt de onderlinge relatie tussen God en de Zoon.² Beiden staan in dit gedeelte op gelijk niveau. Het ontbreken van een pronomens possessivum bij τὴν βασιλείαν laat ongewis van Wie het koninkrijk is: van God (theocentrisch) óf van de Zoon (christocentrisch). Verder expliciteert Paulus niet wie het grammaticale subject is van de trits θῇ – καταργεῖται – ὑπέταξεν. De stelling δεῖ γὰρ αὐτὸν βασιλεῦειν (26^a) benadrukt het koningschap, maar laat ook in het midden Wie als koning moet

1. Vgl. de uitdrukking εἴτα τὸ τέλος in 1 Kor 15,24^a (vgl. ook 1 Kor 1,8 en 2 Kor 1,13, zie ook τὰ τέλη in 1 Kor 10,11). Deze uitdrukking is een synoniem voor de uitdrukking ‘de dag van de kurios’ (הַיּוֹם הַהוּא), cf. L.J. Kreitzer (1987), 112-124. Zowel de varianten als de synoniemen gebruikt hij ambigu, omdat hij deze oudtestamentische uitdrukking יְהוָה יוֹם christologisch herinterpreteert.

2. 1 Kor 15,28 is de enige plaats waar Paulus de woorden ‘de Zoon’ absoluut gebruikt. Daardoor staat hier de Zoon (28^b) op gelijk niveau met ὁ θεὸς (28^c). Het ongepersonaliseerd laten van het grammaticale subject, het achterwege laten van pronomina possessiva en het absoluut gebruik van ‘God’ (ὁ θεὸς) versterkt het ambigue spreken waarvoor Paulus in dit gedeelte kiest. Daardoor ligt het veel meer voor de hand dat hij met de zinsnede ὁ θεὸς τὰ πάντα ἐν πᾶσιν niet uitsluitend de Vader of de Zoon, maar de Vader én de Zoon bedoelt (vgl. 1 Kor 8,6 en Rom 9,5 en 11,36).

heersen: de Vader óf de Zoon (Exkurs V). Met behulp van voegwoorden heeft Paulus dit gedeelte als volgt gestructureerd:¹

Overzicht I

- (24^a) εἶτα τὸ τέλος,
 (24^b) ὅταν ...
 (24^c) ὅταν ...
 (25) ... γὰρ ...
 (26) (ἔσχατος ...)
 (27^a) ... γὰρ ...
 (27^b) ὅταν δὲ ...
 (28^{a-b}) ὅταν δὲ ...
 (28^c) ἵνα ἢ ὁ θεὸς τὰ πάντα ἐν πᾶσιν.

Door gemeenschappelijke thema's en aanpassingen creëert Paulus in dit gedeelte gezerah shawah. Met zijn wijzigingen in de verwijzingen naar LXX-Ps 109,1 en LXXPs 8,7 verbindt hij beide passages door gemeenschappelijke thema's met elkaar. Deze thematische overeenstemmingen verbinden de vss. 24^b-25 met de vss. 27^a-28^b. Vers 26 is het scharnierpunt in dit gedeelte. Een sleutelrol in de verbinding tussen beide delen vervult het kernwoord πάντα. Dit woord staat in totaal twaalfmaal in beide delen. Ook slaat het woord πάντα de brug tussen de vss. 23-28 en tussen de vss. 20-22; in dit laatste gedeelte vervult πάντες een prominente rol in de zgn. de Adamstypologie. De verzen 24-25^a werken de verwijzing naar LXXPs 109,1 uit; de vss. 27^c-28 de verwijzing naar LXXPs 8,7. De parallel tussen vs. 24^{a-b} en vs. 28^b werpt licht op de exacte betekenis van de woorden τότε καὶ αὐτὸς ὁ υἱὸς ὑποταγέσεται (28^b). De titel ὁ υἱὸς staat onder het overkoepelende thema 'het koninkrijk van God'. In dit vers beschrijft Paulus welke rol de Zoon binnen het koninkrijk van God vervult (vgl. Rom 1,3-4 en Kol 1,13). Met de laatste handeling realiseren de Zoon en de Vader de komst van het koninkrijk (28^b).

1. Enigszins gewijzigd overgenomen van C.E. Hill (1988), 300. J. Lambrecht (1994) plaatst kritische kanttekeningen bij de literaire analyse van Hill; voor een kritische bespreking van zijn commentaar, zie M.L. Lewis (1998), 46-47.

Excurs V. Paulus' beschrijving van de realisering van Gods koninkrijk in 1 Kor 15,23-28

In de exegese van 1 Kor 15,23-28 woedt een onbeslecht debat over de vraag Wie alle vijanden aan zich zal onderwerpen: God of Christus?¹ Deze discussie wordt vooral beheerst door de vraag Wie Koning is: God de Vader óf God de Zoon? In het verlengde daarvan ligt de vraag of er in 1 Kor 15 geen sprake is van twee koninkrijken: een tijdelijk koninkrijk van Christus naast een eeuwig koninkrijk van God de Vader.² Er is echter ook een derde optie: de Vader en de Zoon realiseren beiden, elk op hun eigen wijze, Gods koninkrijk. In 1 Kor 15,23-28 bewaart Paulus namelijk de gelijkwaardigheid van beiden Personen én hun onderscheiden taak in het koninkrijk. De rol die de Zoon vervult, verschilt van de taak van de Vader in de parousie, het gericht en de voltooiing van het koninkrijk. Tegelijkertijd zijn Vader en Zoon gelijkwaardig. Om die reden creëert Paulus met zijn wijzigingen in de verwijzingen naar LXXPs 8,7 en LXXPs 109,1 ambiguïteit. Met deze aanpassingen brengt hij deze verwijzingen in overeenstemming met zijn visie op het koninkrijk van God.³ Deze ambiguïteit hangt nauw samen met Paulus' visie op de rol van de messias binnen het koninkrijk van God en diens relatie tot de Vader tijdens de parousie en het laatste oordeel. Ook in andere passages over de parousie en het eindgericht, is Paulus' gebruik van de titel *ὁ κύριος* ambigu.⁴ Zijn ambigue gebruik stemt overeen met Lukas' gebruik van de titel *ὁ κύριος* (Excurs II). De Zoon maakt zichzelf ondergeschikt aan de Vader, opdat God kan zijn alles in allen. In

1. Illustratief is het collectief negeren van deze ambiguïteit in de geraadpleegde exegetische literatuur van 1 Kor 15,24-28; gunstige uitzonderingen zijn Ph. Bachmann (1910), t.p.; A. Lindemann (1987), 89 en A.C. Thiselton (2000), 1235-1236. Hoewel zij geen relatie leggen tussen het thema 'Gods koninkrijk' in Paulus' brieven en zijn ambiguïteit in 1 Kor 15,24-28, kiezen zij niet voor God óf Christus. Volgens o.a. R.E. Ciampa & B.S. Rosner (2007), 745; R.D. Anderson (2008), 228-229 en J.A. Fitzmyer (2008), 573-574 onderwerpt God alle vijanden aan Christus. J. Lambrecht (1994), 133; M. Gielen (2003), 96-99; A.I.H. Lee (2003), 217-219 e.a. stellen op hun beurt dat Christus alle vijanden aan zich onderwerpt. Op de achtergrond speelt een verschil in visie op de betekenis van Paulus' denken over het koninkrijk van God. Geen van de geciteerde auteurs gaat in op de theologische betekenis van Paulus' ambigue spreken in 1 Kor 15,24-28.
2. Vgl. de bespreking van 1 Kor 15,24-25 door T. Eskola (2001), 182-184.
3. Contra R.E. Ciampa & B.S. Rosner (2007), 745. Volgens M. Hengel (2006), 185-204 gaat achter deze combinatie van LXXPs 8,7 en LXXPs 109,1 een oud hymnisch gebruik van de twee gerelateerde motieven van verhoging en onderwerping van de machten schuil. Beide teksten behoren tot het hymneboek van de gemeente te Jeruzalem en werden daar als messiaanse liederen gezongen. Voor deze these ontbreken echter historische gegevens. Wel kan worden vastgesteld dat Paulus op een zelfstandige wijze hier en in Ef 1,20-22 beide teksten aan elkaar verbonden heeft.
4. Vgl. Rom 10,13; Fil 2,10-11; 1 Thess 3,11-13 en 4,14-18 en 2 Thess 1,6-12, zie L.J. Kreitzer (1987), 113-124.

gehoorzaamheid aan de Vader heeft de Zoon alles aan Hem onderworpen (27-28). Op zijn beurt heeft de Vader alles aan de Zoon onderworpen (24-25). De Vader baant zo voor de Zoon de weg, opdat de Zoon zichzelf kan onderwerpen aan de Vader. Wanneer beiden alles gerealiseerd hebben, overhandigt Christus het koninkrijk aan God de Vader (24^{a-b}) en onderwerpt Hij zich aan God (28^b). Met deze laatste handelingen realiseren de Zoon en de Vader het koninkrijk van God.¹ Binnen het zeer gevarieerde en brede spectrum van de joodse eschatologie neemt Paulus een eigen positie in. Met zijn visie staat hij dicht bij de opvatting van de auteurs van 1Hen 91-93, 4Ezra 7 en 12 en 2Bar 29-30 en 40.² Met hen deelt hij de gedachte dat in het laatste der dagen de messias een van God onderscheiden rol vervult. Hij verschilt van deze schrijvers door aan de messias geen tijdelijk koninkrijk toe te kennen dat voorafgaat aan de eeuwige heerschappij van God. Gods koninkrijk is een koninkrijk van de Vader en de Zoon. Binnen het eschaton verschilt de positie en taak van de Zoon van de plaats en verantwoordelijkheid van de Vader.

6.1.1.3 LXXPs 109,1 in combinatie met LXXPs 8,7

Paulus introduceert vaker een Schriftbewijs met γὰρ,³ zo ook in 1 Kor 15, 23-28 waar het voegwoord zijn verwijzingen naar LXXPs 109,1^{b-c} en LXXPs 8,7^b inleidt. Paulus verbindt deze verwijzingen met een gemeenschappelijk thema. Hierdoor heeft zijn betoog het karakter van een thematische pesher. Zijn specifieke gebruik van δεῖ in combinatie met deze verwijzingen lijkt veel op Lukas' heilshistorische gebruik van δεῖ (zie 5.3.1).⁴ Achter de realisering van de messiaanse verwachting van Gods koninkrijk gaat Gods raad schuil. God bewijst zijn wil in de realisering van deze Schriftwoorden. Wat deze Schriftwoorden betekenen kan alleen met behulp van de Schrift

1. Cf. Ph. Bachmann (1910), 439-440. Sinds de studie van A. Schweitzer in 1929 woedt over 1 Kor 15,20-28 een felle discussie over de vraag of dit gedeelte over een eerste en tweede opstanding spreekt of niet. Deze controverse is onderdeel van een bredere discussie, die gaat over de vraag of Christus' heerschappij van tijdelijke aard is en samenvalt met het duizendjarig vrederijk (Openb 20), zie L.J. Kreitzer (1987), 135-145. In deze discussie is 1 Kor 15,20-28 onterecht een belangrijke bewijspplaats. Paulus' spreken over Gods koninkrijk heeft een onafgerond karakter. Op sommige plaatsen spreekt Paulus in de tegenwoordige tijd: het koninkrijk is er (o.a. Rom 14,17 en 1 Kor 4,20). Op andere plaatsen schrijft Paulus in de toekomstige tijd: het koninkrijk zal komen (o.a. 1 Thess 2,12), vooral in ethische passages (1 Kor 6,9-10 en 15,50; Gal 5,21; Ef 5,5 en Kol 3,24).

2. Zie L.J. Kreitzer (1987), 29-91.

3. Vgl. Rom 10,13; 11,34-35; 12,19; 13,9; 14,11 en 1 Kor 2,16 en 10,26, zie D.-A. Koch (1986), 15. Volgens M.L. Lewis (1998), 62 heeft γὰρ hier uitsluitend een emfatische functie.

4. G.D. Fee (1987), 755 ontkent dat Paulus hier δεῖ gebruikt om de noodzaak van de vervulling van de beloften te benadrukken. Volgens hem verwoordt δεῖ hier alleen Gods raadsbesluit.

geïnterpreteerd en uitgelegd worden (vgl. de woorden ὅταν δὲ εἶπεν ὅτι ..., 1 Kor 15,27).¹

Al eerder heeft Paulus in 1 Korinthe het thema ‘het koninkrijk van God’ aangestipt (1 Kor 4,20 en 6,9 en 10). Nu gaat hij op dit thema uitvoerig in. Het is opvallend dat Paulus nu spreekt over het koningschap (ἡ βασιλεία, 24), omdat hij op andere plaatsen schrijft over het koninkrijk van God (βασιλεία τοῦ θεοῦ) of het koninkrijk van Christus (βασιλεία τοῦ Χριστοῦ).² Het onderwerp ‘het koninkrijk van God’ is een hoofdthema in zijn theologische denken. Na de introductie van dit hoofdthema volgen de twee verwijzingen naar LXXPs 109,1^d en naar LXXPs 8,7^b.³ In beide verwijzingen heeft Paulus de volgende wijzigingen aangebracht:

In LXXPs 109,1^d:

1. is het verbum ὠῶ (con. 1^e sing.) gewijzigd in θῆ (con. 3^e sing.);⁴
2. zijn de woorden ἔως ἄν ingeruild voor ἄχρι οὗ en
3. is de uitdrukking ὑποπόδιον τῶν ποδῶν veranderd in ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ. Daardoor heeft Paulus verbale en semantische overeenstemmin-

-
1. Het subject van εἶπεν is de Schrift (‘wanneer (de Schrift) zegt, dat ...’), cf. A. Lindemann (1987), 102; contra J. Lambrecht (1994), 139, die Christus voor het grammaticale subject houdt. Ook anders dan M.C. de Boer (1996), 644. Volgens hem citeert Paulus hier een christologische traditie die de combinatie van LXXPs 109,1 met LXXPs 8,7^b overlevert. De Boer verwijst daarvoor naar Ef 1,20-23; 1 Petr 3,21-22 en Heb 1,3 en 13 en 2,8. Los van de vraag of deze traditie al bestond voor het schrijven van 1 Kor 15 in 51-54 na Christus of dat die hier door Paulus is geïnitieerd, gaan De Boer e.a. stilzwijgend voorbij aan de verschillende betekenissen die deze combinatie in het Nieuwe Testament bezit. Zo veronderstelt Ef 1,20-22 het al verslagen zijn van de godevijandige machten, terwijl 1 Kor 15,25-28 Christus’ laatste eschatologische handelingen beschrijft. Verder is 1 Kor 15,25 de enige plaats in de Paulinische brieven waar LXXPs 109,1^e (!) gewijzigd aangehaald wordt, terwijl op de overige plaatsen een combinatie van een allusie op LXXPs 8,7^b met een motief gebaseerd op LXXPs 109,1^b staat.
  2. Voor Paulus’ gebruik van het nomen βασιλεία (15x), de verba βασιλεύω (9x) en συμβασιλεύω (1x) en de uitdrukkingen ‘het koninkrijk van God’ (8x) en ‘het koninkrijk van Christus’ (2x), zie J.L. Kreitzer (1987).
  3. Paulus’ keus voor LXXPs 8,7 is ingegeven door de woorden (ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου, LXXPs 8,5), aldus o.a. M. Hengel (1991), 52 en R.D. Anderson (2008), 228. Deze woorden interpreteert de nieuwtestamentische gemeente volgens Hengel, Anderson, e.a. messiaans. Volgens hen combineert Paulus deze uitdrukking met LXXDan 7,13 om daardoor aan te sluiten op Jezus’ zelftypering tijdens zijn omwandeling op aarde.
  4. Met het veranderen van 1^e in 3^e sing. schrijft Paulus Gods daden aan de messias toe. Het doorvoeren van wijzigingen in een citaat uit of allusie op het Oude Testament om deze passage in overeenstemming te brengen met de tekstinterpretatie van de auteur, is in Paulus’ dagen breed geaccepteerd en komt in de peshet-literatuur regelmatig voor, zie T.H. Lim (1990), 185-194. In de Qumran-literatuur bijvoorbeeld gebeurt hetzelfde in de Jesaja-rol (1QIs^a), zie J.V. Chamberlain (1955), 366-372. Het wijzigen van aangehaalde Schriftwoorden wortelt in een eeuwenoude traditie, zie M. Fishbane (1980), 343-361.

gen gecreëerd tussen LXXPs 109,1^d en LXXPs 8,7^b, terwijl hij het thema ongewijzigd laat (gezerah shawah).

In LXXPs 8,7^b:

1. zijn de woorden ὑποκάτω τῶν ποδῶν αὐτοῦ ingewisseld voor ὑπό τοὺς πόδας αὐτοῦ. Daardoor heeft Paulus verbale en semantische overeenstemmingen gecreëerd tussen LXXPs 109,1^d en LXXPs 8,7^b, terwijl hij het thema ongewijzigd laat (gezerah shawah) en
2. is het verbum ὑπέταξας (aor. 2^e sing.) gewijzigd in ὑπέταξεν (aor. 3^e sing.).

In vers 25 formuleert Paulus het thema van 1 Kor 15,20-28: de messiaanse verwachting van het koninkrijk van God. Hij laat in het midden wie als Koning moet heersen. De woorden δεῖ γὰρ αὐτὸν βασιλεῦν (25^a) combineert hij met een verwijzing naar LXXPs 109,1^d. Deze combinatie wordt geflankeerd door vss. 23-24 en vss. 27-28, twee parallelle passages. Vers 26 is het scharnierpunt van deze parallellie. In dit vers werkt Paulus het slot van vers 25 concreet uit. In de verzen 23-24 belijdt hij het koningschap van de Zoon, in de verzen 27-28 de heerschappij van de Vader. Hierdoor is het mogelijk om de woorden δεῖ γὰρ αὐτὸν βασιλεῦν zowel te betrekken op Christus (23-24) alsook op God de Vader (27-28).

De Zoon is het grammaticale subject van het verbum καταργήσῃ (24^c). Het ligt voor de hand om dit ook te veronderstellen van het werkwoord θῇ (25^b). Maar Paulus doorbreekt zijn betoog met de frase δεῖ γὰρ αὐτὸν βασιλεῦν (25^a). Vanaf dit moment is Christus het grammaticale subject van θῇ (25^b). Het kantelpunt in deze passage is de zinsnede δεῖ γὰρ αὐτὸν βασιλεῦν (25^a). Deze woorden veroorzaken ambiguïteit. De combinatie van de frase δεῖ γὰρ αὐτὸν βασιλεῦν met de woorden uit LXXPs 109,1^d veronderstelt de onuitgesproken naam: ὁ κυριός. Het verzwijgen van de naam ὁ κυριός hangt nauw samen met Paulus' uitwerking van de eenheid van Vader en Zoon in deze perikoop. De frase staat er in plaats van de beginwoorden van LXXPs 109,1 (εἶπεν ὁ κύριος τῷ κυρίῳ μου κάθου ἐκ δεξιῶν μου, LXXPs 109,1^{b-c}). De ingelaste woorden worden in gewijzigde vorm direct gevolgd door het slot van LXXPs 109,1^d (ἄχρι οὗ θῇ πάντα τοὺς ἐχθροὺς ὑπο τοὺς πόδας αὐτοῦ, 25^b).

Net als de vss. 24-25 zijn ook de vss. 27-28 parallellen. Deze twee verzen spreken eveneens over het onderwerpen van alle dingen. Nu onderwerpt God alle dingen aan Christus. In dit gedeelte is God het grammaticale subject van de verba ὑπέταξεν (27^a), ὑποτάξαντος (27^b), ὑποταγῇ (28^a)

en ὑποτάξαντι (28^b). De verzen staan in een theocentrische context, omdat God het grammaticale subject van LXXPs 8,7^b is. In deze twee verzen werkt Paulus de woorden van LXXPs 8,7^b uit. Dit theocentrische gedeelte flankiert de woorden τότε καὶ αὐτὸς ὁ υἱὸς ὑποταγήσεται. Met deze woorden beschrijft Paulus de eigen rol van de Zoon in de realisering van het koninkrijk. Dit theocentrische kader maakt Paulus' christocentrisch spreken in de vss. 23-25 ondergeschikt aan zijn theocentrische belijden in de vss. 27-28.¹ De woorden τότε καὶ αὐτὸς ὁ υἱὸς ὑποταγήσεται borduren voort op de frase δῆλον ὅτι ἐκτὸς τοῦ ὑποτάξαντος αὐτῷ τὰ πάντα (27). Net als in vs. 28 beschrijft Paulus in vs. 27 de zelfstandige rol van de Zoon naast God wanneer zij samen het koninkrijk realiseren. In vers 28 benadrukt Paulus de zelfstandigheid van de Zoon naast de Vader door de woorden αὐτὸς ὁ υἱὸς (het grammaticale subject van ὑποταγήσεται) en de modus van het werkwoord ὑποταγήσεται (futurum passivum). Dit verbum bezit een passieve alsook een mediale betekenis. De twee verschillende betekenissen van dit werkwoord gebruikt Paulus hier bewust. In onderscheid van alles wat God en de Zoon onderworpen hebben, onderwerpt ten slotte de Zoon zichzelf aan God. De volgorde aoristus (ὑπέταξεν, 27), perfectum (ὑποτέτακται, 27), coniunctivus futuralis (ὑποταγῇ, 28) en futurum (ὑποταγήσεται, 28) plaatst de rol van de Zoon in het realiseren van Gods koninkrijk en zijn heerschappij onder eschatologische hoogspanning.

6.1.1.4 LXXPs 109,1 in combinatie met Dan 7,13-28

We concentreren ons nu op de betekenis van de frase ὅταν παραδίδῃ τὴν βασιλείαν τῷ θεῷ καὶ πατρί (24^{a-b}) en van de woorden τότε καὶ αὐτὸς ὁ υἱὸς ὑποταγήσεται (28^b). De combinatie van het verbum παραδίδωμι met ἡ βασιλεία bezit een juridische connotatie. Deze woorden zinspelen op Dan 7,13-28. Dit Schriftgedeelte heeft Paulus' schrijven over het onderwerp 'het koninkrijk van God' sterk gestempeld.² In Dan 7,13-28 wordt beschreven hoe de Oude van dagen het koninkrijk overhandigt aan iemand anders. Hij is als een zoon van de mens (καὶ αὐτῷ ἐδόθη (...) ἡ βασιλεία, 14). Zijn koninkrijk zal niet te gronde gaan (ἡ βασιλεία αὐτοῦ οὐ διαφθαρήσεται,

1. Vgl. N. Richardson (1994), 88-94. Anders dan T. Eskola (2001), 363 die onterecht stelt dat in de vroege fase van de ontwikkeling van de nieuwtestamentische christologie het christocentrische en theocratische gedachtegoed in elkaar opgaan. Jezus en zijn volgelingen handhaafden het theocratische gedachtegoed van het Oude Testament waarbinnen de messias een eigen rol naast God vervult. Vergelijk ook zijn opmerking: 'In the New Testament theocracy became Christocracy.' (368)

2. Cf. L.J. Kreitzer (1987), 151.

14), maar blijft voor eeuwig. Alle heerschappijen zullen Hem dienen en gehoorzamen (ἡ βασιλεία αὐτοῦ βασιλεία αἰώνιος, καὶ πᾶσαι αἱ ἀρχαὶ αὐτῷ δουλεύουσιν καὶ ὑπακούσονται, 27).¹ De hoofdmotieven ‘twee personen’, ‘het koninkrijk’, ‘het overhandigen van het koninkrijk tussen twee personen’,² ‘het oefenen van het eindgericht’,³ ‘het onderwerpen van machten’ en ‘het onderwerpen van vier machten’ keren in 1 Kor 15,23-28 terug.

De Aramese tekst van Dan 7,13-28 verschilt op een kardinaal punt van de verschillende Griekse vertalingen van deze passage. De tekst beschrijft hoe de machten aan de heiligen van de Allerhoogste onderworpen worden. De Griekse vertalingen beschrijven hoe de machten aan God onderworpen zijn.⁴ Paulus’ beschrijving van het realiseren van Gods koninkrijk in 1 Kor 15,23-28 sluit aan op de interpretatie van de vertalers van dit gedeelte. Eerst plaatst hij zijn beschrijving in een christocentrisch en vervolgens in een theocentrisch kader. Om deze stap te kunnen zetten, maakt hij gebruik van het pronomen possessivum in de uitdrukking ἡ βασιλεία αὐτοῦ (LXXDan 7,14 en 27). Dit pronomen biedt hem namelijk de legitieme mogelijkheid om het koninkrijk te relateren aan God en Christus.⁵ Het thema van zijn betoog is de frase: ‘Hij moet als koning heersen!’ Het thema wortelt in de messiaanse verwachting van Gods koninkrijk, die het Oude Testament in verschillende bewoordingen belijdt.⁶ Het is ook een hoofdthema van de zgn. ‘JHWH malek-Psalmen’ (Pss 93-99). Het opschrift van deze psalmen is in LXXPss met ὁ κύριος ἐβασίλευσεν overgezet.⁷ Paulus heeft de woorden δεῖ γὰρ αὐτὸν βασιλεύειν aan deze vertaling ontleend.⁸ Met behulp van een verwijzing naar LXXPs 109,^{1b-c} en een verwijzing naar LXXPs 8,^{7b} werkt hij dit thema verder uit. De onderliggende tekst van 1 Kor 15,23-28 is Dan

1. Vgl. de lezing van LXXDan 7,27: καὶ πᾶσαι ἐξουσίαι αὐτῷ ὑποταγήσονται καὶ πειθαρχήσουσιν αὐτῷ.

2. Vgl. καὶ αὐτῷ ἐδόθη (...) ἡ βασιλεία in LXXDan 7,14 met παρδιδῶ τὴν βασιλείαν τῷ θεῷ in 1 Kor 15,24^b.

3. Vgl. ἕως τέλους in Dan 7,26 met εἴτα τὸ τέλος in 1 Kor 15,24.

4. Vgl. Dan 7,27 met de uitbreiding van καὶ πᾶσαι ἐξουσίαι αὐτῷ ὑποταγήσονται καὶ πειθαρχήσουσιν αὐτῷ in LXXDan 7,27.

5. L.J. Kreitzer (1987), 151 signaleert hier een verschuiving, doordat Paulus het pronomen aan Christus aan God relateert. Maar in 1 Kor 15,23-28 verbindt Paulus het pronomen met de Vader én de Zoon. Hij verzelfstandigt het koninkrijk en beschrijft hoe de Vader en de Zoon alle machten aan zich onderwerpen.

6. Vgl. de uitdrukking יהיה ליהוה המלוכה in Ob 21, zie ook 1 Kron 22,20; Ps 45,7; Ps 89,37; Jer 23,5; Dan 7,14 en 27 en Mich 4,7.

7. Vgl. LXXPs 92,1; LXXPs 95,10; LXXPs 96,1, zie ook LXXPs 145,10. Dit Schriftgedeelte deelt geen motieven met LXXPs 2,7-8, contra A.H.I. Lee (2005), 258.

8. Vgl. H.O. Old (1985), 30-33.

7,13-28. Paulus' integratie van LXXPs 8 in zijn exegetisch betoog is dus niet zozeer ingegeven door de uitdrukking *ὁὐὸς τοῦ ἀνθρώπου* (LXXDan 7,13), maar veel meer door verschillende thematische overeenstemmingen tussen LXXDan 7,13-28 enerzijds en tussen LXXPs 109 en LXXPs 8 anderzijds.

6.1.2 Romeinen

Paulus schreef zijn brief aan de gemeente te Rome vermoedelijk in de winter van 57-58 na Christus.¹ Paulus verwijst in zijn brief in 8,34 naar LXXPs 109,1^b. Na een korte inleiding (6.1.2.1), analyseer ik 8,31-39, de perikoop waarin zijn verwijzing staat (6.1.2.2) en ten slotte bespreek ik deze verwijzing in 8,34 (6.1.2.3).

6.1.2.1 Inleiding

Binnen het Corpus Paulinum telt Romeinen het hoogste aantal verwijzingen naar het Oude Testament. Meer dan de helft van alle verwijzingen staat in deze brief.² Ongeveer de helft van Paulus' citaten is afkomstig uit een Griekse overzetting. Van deze citaten bestaat de helft uit varianten die met de MT overeenstemmen. De andere helft wijkt af van de MT en de LXX. Daarnaast staan in Romeinen verschillende expliciete citaten die afwijken van de LXX, maar wel overeenstemmen met de MT, bijvoorbeeld het expliciete citaat van Job 41,11 in Rom 11,35 (vgl. ook 1 Kor 3,19 en 2 Kor 9,9 en 2 Tim 2,19).³

6.1.2.2 Analyse van Rom 8,31-39

Rom 8,31-34

³¹Τί οὖν ἐροῦμεν πρὸς ταῦτα; εἰ ὁ θεὸς ὑπὲρ ἡμῶν, τίς καθ' ἡμῶν; ³²ὅς γε τοῦ ἰδίου υἱοῦ οὐκ ἐφείσατο ἀλλ' ὑπὲρ ἡμῶν πάντων παρέδωκεν αὐτόν, πῶς οὐχὶ καὶ σὺν αὐτῷ τὰ πάντα ἡμῖν χαρίζεται; ³³τίς ἐγκαλέσει κατὰ ἐκλεκτῶν θεοῦ; θεὸς ὁ δικαίων· ³⁴τίς ὁ κατακρινῶν; Χριστὸς Ἰησοῦς ὁ ἀπαθανών, μᾶλλον δὲ ἐγερθεὶς, ὃς καὶ ἐστὶν ἐν δεξιᾷ τοῦ θεοῦ, ὃς καὶ ἐντυγχάνει ὑπὲρ ἡμῶν.

1. Cf. R.N. Longenecker (2016), 6.

2. In Romeinen staan achttien expliciete citaten in 1,16-4,25, ongeveer dertig in 9,1-11,36, tien in 12,1-15,13, twee in 5,1-8,39 en een in 15,14-32, cf. R.N. Longenecker (2016), 21.

3. Zie M. Silva (1993), 631-633.

Rom 8,31-39 heeft een uniek literair karakter,¹ omdat Paulus in deze passage Jes 50,1-11,² LXXPs³ en bestaand materiaal verweven heeft.⁴ De juridische begrippen en setting roepen in het eerste deel het beeld van een rechtszitting op (31-34).⁵ Net als het eerste deel begint het tweede deel (35-39) met een retorische vraag. Ook eindigt dit gedeelte met een climax, net als de verzen 31-34. Paulus heeft de verzen 31-39 met behulp van een getallensymboliek opgebouwd.⁶ Het patroon van deze symboliek is een serie van zeven retorische vragen, verdeeld in vier secties (31-32, 33-34, 35-37 en 38-39) en tien synoniemen (38-39).⁷

De derde sectie omschrijft met zeven verschillende woorden – een Hebreeuwse literaire techniek – de volheid van het lijden (35).⁸ In dit gedeelte staan zeven (!) retorische vragen. Drie van deze vragen beginnen met τίς (33^a, 34^a en 35^a). Op deze vragen volgt een laatste en afrondende vraag, die eveneens door τίς geïntroduceerd wordt (39). Alle zeven vragen staan in het futurum, de antwoorden in het presens.⁹ De vierde en laatste sectie (38-39) omschrijft met tien verschillende woorden ‘de machten’. Acht van deze woorden vormen vier antithetische woordparen (dood-leven; enge-

1. Cf. J.D.G. Dunn (1988) 1.498 en J.R. Jewett (2007), 532-534. Dunn biedt ook een overzicht van parallelplaatsen in Paulus' brieven waar dezelfde woorden als in Rom 8,31-39 staan. (498)
2. Cf. o.a. U. Wilckens (1980), 174 en P. Stuhlmacher (1994), 138. Het voert te ver om Rom 8,33-34 met E. Käsemann (1974), 240 als een parafrase van Jes 50 te typeren of dit gedeelte te zien als een herbewerking van Deutero-Jesaja, zoals H. Paulsen (1974), 145 voorstelt.
3. C.E.B. Cranfield (2003), 1.435 wijst terecht op de overeenkomst tussen het thema ὁ θεὸς/ὁ χριστὸς ὑπὲρ ἡμῶν in Rom 8,31-39 en het motief ὁ θεὸς μεθ' ἡμῶν in Psalmen (o.a. Ps 23; Ps 46; Ps 56 en Ps 118; vgl. voor het synoniem gebruik van beide uitdrukkingen Mk 9,40 en Matt 12,30; zie daarnaast het expliciete citaat van LXXPs 43,23 in Rom 8,36).
4. Zo bijvoorbeeld de uitdrukkingen: ὑπὲρ ἡμῶν πάντων, παρέδωκεν, Χριστὸς ἀπέθανεν en ἔγερθεῖς (vgl. 1 Kor 15,3-4; 2 Kor 5,15 en 1 Thess 4,14), cf. J.R. Jewett (2007), 541-542 en A.J. Hultgren (2011), 337-338. Het passieve gebruik van ἔγερθεῖς veronderstelt dat de lezers de betekenis van dit technische gebruik verstaan als een verwijzing naar Jezus' opstanding, J.R. Jewett (2007), 542.
5. Vgl. de verschillende juridische woorden in Rom 8,31-39: ἐγκαλεῖν, δικαιοῦν, κατακρίνειν en ἐντυγχάνεσθαι. De visie van o.a. P. Stuhlmacher (1994), 138; D.J. Moo (1996), 541 en Th.R. Schreiner (1998), 462 die stellen dat Paulus hier uitsluitend het laatste oordeel bedoelt, is terecht door J.A. Fitzmyer (1992), 533; J.R. Jewett (2007), 539; M. Wolter (2014), 544 e.a. afgewezen. Ook de betekenis van de constructie ὅς καὶ ... ὃ καὶ ('niet alleen ..., maar ook ...') in vs. 34 biedt daarvoor geen ruimte, cf. BAGD 393.6. Wel staat Rom 8,18-39 onder een eschatologische spanning, waardoor Paulus' christologische en soteriologische spreken binnen dit kader staat, cf. o.a. U. Luz (1968), 386-396 en H.R. Balz (1971), 124-131.
6. Zie J.R. Jewett (1991), 227-245.
7. Zie J.R. Jewett (2007), 532-534.
8. Vgl. G. Schille, (1968), 236.
9. Voor het gebruik en de betekenis van het futurum in Rom 8,31-39, zie A.H. Snyman (1988), 224-227.

len-overheden; tegenwoordige-toekomende dingen en hoogte-diepte). Het woord ‘machten’ (38) rondt steeds de eerste drie woordparen af. De inclusieve uitdrukking ‘noch enig ander schepsel’ sluit het vierde woordpaar en daarmee de gehele opsomming af (39). De vier secties zijn samengesteld uit twee nauw verwante paren. Zowel de eerste twee (vgl. ὑπὲρ ἡμῶν in 31^a en 34^d) alsook de laatste twee (vgl. ... ἡμᾶς χωρίσαι ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ ... in 35^a en 39^b) worden door een inclusio gevormd. Samen vormen ze een ringcompositie. In vers 34 staan de woorden ἐν δεξιᾷ, een verwijzing naar LXXPs 109,1.¹

Paulus werkt de betekenis van de woorden εἰ ὁ θεὸς ὑπὲρ ἡμῶν vragenderwijs uit. Hij stelt deze retorische vraag aan een fictief persoon die de gelovigen wil tegenstaan (31). De setting van Rom 8,31-39 veronderstelt een rechtszaal (vgl. Job 1-2 en Zach 3 en vooral Jes 50,1-11) en stelt Gods heilshandelen in Christus’ dood en opstanding centraal. God heeft zijn Zoon overgegeven en zal met Hem ons alles schenken (32). Met twee antithesen (beschuldigen-rechtvaardigen en verdoemen-verzoenen) voert Paulus vragenderwijs² de spanning verder op (Rom 8,33-34^a; vgl. Jes 50,8). Deze spanning mondt uit in een climax, die thetisch getoonzet is: sterven – opgewekt – aan Gods rechterhand – voorbede (intercessio). De opklimming in deze beknopte beschrijving van Jezus’ soteriologische arbeid staat dicht bij de opsomming van Jezus’ werk elders in het Nieuwe Testament, bijvoorbeeld in 1 Petr 3,18 en 22 (zie 6.2).

6.1.2.3 LXXPs 109,1 in Rom 8,34

De woorden ἐν δεξιᾷ (τοῦ θεοῦ) heeft Paulus volledig in de tekst geïntegreerd. Van LXXPs 109,1 (κάθου ἐκ δεξιῶν μου) is het verbum καθίζομαι weggelaten, de prepositie ἐκ veranderd in ἐν, de pluralis δεξιῶν verwisseld met de singularis δεξιᾷ en het pronomen μου geëxpliciteerd in τοῦ θεοῦ. Gods Zoon heet ook Christus (34).³ Gods Zoon, Jezus Christus *is* onze

1. In de geraadpleegde literatuur ontkent alleen M. Wolter (2014), 547-548 (voetnoot 49) elk verband tussen LXXPs 109,1 en Rom 8,34 vanwege afwijkingen tussen beide Schriftplaatsen. Merkwaardigerwijs ziet hij een relatie tussen LXXPs 109,1 en de identieke woorden in 1 Petr 3,22, vanwege het vervolg.
2. De interpunctie van Rom 8,33-34 is problematisch, omdat sommige handschriften deze versregels als retorische vragen annoteren. Voor een overzicht van zes verschillende voorstellen tot interpunctie van Rom 8,33-34, zie D.J. Moo (1996), 541 (voetnoot 27); vgl. de opmerking van Ridderbos: ‘Hier wordt in de vorm van vragen profetisch en proclamatorisch gesproken.’ (198)
3. Meer dan tweehonderd keer komt Χριστός in het Corpus Paulinum voor. Paulus gebruikt Χριστός vaak als eigenaam voor Jezus, maar ook in combinatie met andere namen en titels en een enkele keer zelfstandig (ὁ Χριστός).

kurios (vgl. Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ κυρίου ἡμῶν, 1,4). Christus is Gods Zoon. In Romeinen is dit een impliciete uitdrukking voor zijn pre-existentie.¹ Paulus' combinatie van de woorden ἐν δεξιᾷ met de titels 'Christus' en 'Zoon van God'² is opmerkelijk. Met de woorden ἐν δεξιᾷ (τοῦ θεοῦ) wil hij niet de naam 'Jezus' gelijkstellen aan 'kurios' om zo Jezus' verhoogde status met een Schriftbewijs impliciet te onderbouwen. Voor Paulus is het al een uitgemaakte zaak dat Jezus kurios is (vgl. κύριον Ἰησοῦν, 10,9). Om die reden gebruikt Paulus hier de titel Χριστὸς in combinatie met de eigen-naam Ἰησοῦς absoluut.³ Met zijn absolute gebruik identificeert hij Christus Jezus met kurios.⁴ Christus Jezus *is* aan de rechterhand van God.

De uitdrukking ἐν δεξιᾷ is hier, net als elders in het Nieuwe Testament (Ef 1,20-22; Kol 3,10 en 1 Petr 3,18 en 22), een onderdeel van een stereotiep patroon: Jezus' dood (ἀποθάνων) – opstanding (ἐγερθεῖς) – verhoging (ἐν δεξιᾷ τοῦ θεοῦ). In vers 34 staan twee participia, gevolgd door twee relatieve bijzinnen, die beide ingeleid worden door ὅς (34^{c-d}). Dit patroon komt ook elders in Paulus' brieven voor (vgl. Fil 2,6-11 en Kol 1,15-20). Op deze verschillende plaatsen heeft dit patroon een identieke volgorde. Mogelijk is dit patroon een indicatie voor het vermoeden dat Paulus bestaand materiaal in zijn betoog verwerkt heeft.⁵

De woorden ἐν δεξιᾷ concretiseren de verhoogde status van Gods Zoon. Paulus brengt deze verwijzing naar LXXPs 109,1 in tegen de aanklachten die tegen Gods uitverkorenen worden ingebracht (33). Gods Zoon is Voor-

1. Volgens J.D.G. Dunn (2003), 113-128 en 176-196 spreekt Paulus nergens in zijn brieven over een persoonlijke pre-existentie of incarnatie van Christus. Hij interpreteert zulke uitspraken als associaties met het gedachtegoed van Gods wijsheid in de joodse chokma. Christus is dan de belichaming van een van Gods eigenschappen, de wijsheid. Aan de andere kant van het wetenschappelijke discours staat S. Kim (1984). Volgens hem is Paulus de initiator van het geloof in Christus' pre-existentie (258-260). Voor een kritische bespreking van beide visies, zie L.W. Hurtado (2003^b), 118-126.
2. De titel 'de Zoon van God' staat zeventien keer in Paulus' brieven. Volgens W. Bousset, R. Bultmann en H.J. Schoeps, e.a. heeft deze titel een hellenistische herkomst. Voor een kritische bespreking van hun visie, zie A.D. Nock (1972), 2.928-939.
3. Rom 10,9; 14,4, 6 en 8; 16,2, 8, 11, 12, 13 en 22; vgl. ook de varianten 'Jezus Christus onze kurios' (1,4; 5,21 en 7,25), 'de/onze kurios Jezus Christus' (1,7; 5,1 en 11; 13,14 en 15,30), 'Jezus onze kurios' (4,24) of 'Christus Jezus onze kurios' (6,23 en 8,39).
4. Vgl. Rom 4,8 (citaat van LXXPs 31,2); 9,28 (citaat van LXXJes 28,22) en 29 (citaat van LXXJes 1,9); 10,13 (citaat van LXXJl 3,5); 10,16 (citaat van LXXJes 53,1; 11,3 (citaat van LXX1Kon 19,10) en 34 (citaat van LXXJes 40,13); 12,19 (citaat van LXXSpr 25,21); 14,11 (citaat van LXXJes 49,18) en 15,11 (citaat van LXXDeut 32,34).
5. Cf. H. Schlier (1977), 278 en U. Wilckens (1980), 171.

bidder voor Gods kinderen aan Gods rechterhand,¹ zoals de Heilige Geest in Gods kind tot God bidt (26-27). Daarom zijn de beschuldigingen, die van verschillende kanten tegen Gods kinderen ingebracht worden, zinloos. Door de setting van een rechtsgeding heeft het motief ἐν δεξιᾷ een forensische connotatie gekregen (vgl. Jes 50,8).² Door Christus' voortdurende voorspraak is zijn kruis altijd aanwezig in het leven van Gods kinderen.³ Zijn kruis stempelt hun leven op aarde. In deze context symboliseert Christus' positie aan Gods rechterhand zijn recht om tot zijn wederkomst Gods uitverkorenen vrij te pleiten van alle tegen hen ingebrachte beschuldigingen (vgl. de inclusio tussen vs. 34^b (ἐντυγχάνει ὑπὲρ ἡμῶν) en vs. 31 (εἰ ὁ θεὸς ὑπὲρ ἡμῶν)).⁴

6.1.3 Efeziërs

Na een korte inleiding over het aantal en het karakter van de citaten en allusies in Efeziërs (6.1.3.1), volgen een beknopte analyse van Ef 1,15-23

1. Vgl. Joh 6,26 en 17,1-16 en 1 Joh 2,1. O.a. T. Eskola (2001), 184-187 en 260; M. Hengel (2006), 195 en 260 en M.A. Seifrid (2007), 636 verbinden het motief van de *intercessio* in de trits van opstanding – zitten aan Gods rechterhand – voorbidder onterecht met de woorden πάντοτε ζῶν εἰς τὸ ἐντυγχάνειν ὑπὲρ αὐτῶν uit Heb 7,25. Dit brengt Eskola tot de aanvechtbare conclusie: 'The Davidide will thus be identified with the Melchizedek figure'. (186) O.a. Hengel vermoedt achter beide plaatsen de invloed van LXXPs 109,4. In Romeinen wordt ἐντυγχάνω ook gebruikt voor het bidden van Gods Geest in het hart van Gods kinderen (8,27) en de voorbede van Elia (11,2). De oorspronkelijke context van ἐντυγχάνω is een rechtszitting aan het hof, waarbij iemand, die het dichtst bij de troon staat, in het voordeel van de aangeklaagde tussen treedt en voor hem bij de richtende vorst een pleidooi voert, cf. O. Bauerfeind (1969), 243. Opmerkelijk is de gedachte van J.D.G. Dunn (1988), 504 die openlaat of Paulus in vs. 34 aansluit bij de vroegjoodse traditie van voorspraak door engelen of bij Heb 7,25 waar Christus de rol van hemelse voorspreker vervult. Op de achtergrond speelt mee dat Dunn Paulus' uitspraken in 4,25 ('overgegeven om onze overtredingen en opgewekt om onze rechtvaardiging') niet leest als twee onderscheiden daden, maar als twee kanten van dezelfde daad van God (241). Hierdoor blijft onduidelijk welke rol Christus in Paulus' rechtvaardigingsleer vervult.
2. Cf. o.a. A. Schlatter (1959), 288; O. Michel (1966), 214-216 en P. Stuhlmacher (1994), 139-140.
3. Cf. H. Schlier (1977), 278.
4. Rom 8,31-39 is voor N.T. Wright een cruciaal gedeelte in zijn visie op Paulus' rechtvaardigingsleer. Wright stelt dat Paulus in Rom 2,13; 3,19-20 en 8,31-39 de rechtvaardiging in het eindgericht voor ogen heeft. Volgens hem zijn de rechtvaardiging en het eindgericht in Paulus' denken nauw op elkaar betrokken. In de rechtvaardiging staan Gods kinderen voor Gods gerichtstroon waar ze worden aangeklaagd én vrijgesproken. Terecht stelt P. Stuhlmacher (2001), 354-355 daartegenover dat het eindgericht 'kein bloßer eschatologischer Strafakt, sondern das letzte große, in die Hände des auferstandenen Christus gelegte Geschehen, durch das die βασιλεία τοῦ θεοῦ durchgesetzt wird.'

(6.1.3.2) en een bespreking van Paulus' gebruik van het motief 'zittend aan de rechterhand van' in Ef 1,20 (6.1.3.3) en Ef 2,6 (6.1.3.4). Net als in 1 Kor 15 combineert Paulus in Ef 1,20 LXXPs 109,1 met LXXPs 8,7. Dit roept de vraag op of deze combinatie overeenstemt met die in 1 Kor 15 (6.1.3.5).

6.1.3.1 Inleiding

Paulus schreef zijn brief aan de Efeziërs tijdens zijn gevangenschap in Rome, enkele jaren na het schrijven van zijn brief aan Kolosse vanuit Caesarea.¹ De brief telt drie expliciete oudtestamentische citaten en een hoog aantal verwijzingen naar het Oude Testament. Alle citaten en verwijzingen zijn afkomstig uit een Griekse overzetting. Op sommige plaatsen stemmen deze citaten en verwijzingen overeen met de LXX, op andere plaatsen wijken ze daarvan af.²

6.1.3.2 Analyse van Ef 1,20-23

Ef 1,20-23

²⁰Ἦν ἐνήργησεν ἐν τῷ Χριστῷ ἐγείρας αὐτὸν ἐκ νεκρῶν καὶ καθίσας ἐν δεξιᾷ αὐτοῦ ἐν τοῖς ἐπουρανίοις ²¹ὑπεράνω πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας καὶ δυνάμεως καὶ κυριότητος καὶ παντὸς ὀνόματος ὀνομαζομένου, οὐ μόνον ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ μέλλοντι. ²²καὶ πάντα ὑπέταξεν ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτοῦ καὶ αὐτὸν ἔδωκεν κεφαλὴν ὑπὲρ πάντα τῇ ἐκκλησίᾳ, ²³ἣτις ἐστὶν τὸ σῶμα αὐτοῦ, τὸ πλήρωμα τοῦ τὰ πάντα ἐν πᾶσιν πληρουμένου.

Ef 1,20-23 is het slot van een bede (1,15-23), de eerste van de twee gebeden die in deze brief staan (vgl. 3,14-21). Het eerste gebed is een lange zin die volgt op een loflied (een הַכְרֵז of εὐλογία; 1,3-14),³ dat eveneens een lange zin is. In de Paulinische brieven is een introductie in de vorm van een lof-

1. Voor een overzicht van de discussie over het auteurschap en de datering van Efeziërs, zie M. Barth (1974), 36-52 en L. Floor (1995), 22-28.

2. Citaten: 4,8 (LXXPs 67,18); 5,31 (LXXGen 2,24) en 6,2-3 (LXXEx 20,12//LXXDeut 5,16). Allusies: 1,20 (LXXPs 109,1); 1,22 (LXXPs 8,7); 2,13-17 (Jes 57,19 en 52,7); 2,20 (Jes 28,16); 4,25 (LXXZach 8,16); 4,26 (LXXPs 4,5); 5,2 (LXXPs 39,7 en LXXEz 20,41); 5,25 (LXXJes 61,10); 5,31 (LXXSpr 23,31); 6,14^a (LXXJes 11,5); 6,14^b (LXXJes 59,17) en 6,17 (LXXJes 49,2), A.T. Lincoln (1982), 16-57.

3. Voor overeenkomsten tussen Ef 1,3-14 en de Hodayot uit Qumran, zie P.T. O'Brien (1979), 507-509.

lied in combinatie met een dankgebed uniek.¹ Samen met de eerste verzen leiden het loflied en het gebed deze brief in.² Het gebed thematiseert en expliciteert onderwerpen uit de voorafgaande doxologie (1,3-14).³ Het begint met een dankbede tot de Vader voor het geloof van de gemeente in Christus (1,15-16). Dan volgt een gebed om de gave van de Geest om toe te nemen in het kennen van de Vader van onze kurios Jezus Christus (1,17-19, vgl. 2 Kor 4,6). Het gebed eindigt met een beschrijving door vier synoniemen van Gods overweldigende kracht of heerlijkheid.⁴

6.1.3.3 LXXPs 109,1 in Ef 1,20

Paulus bidt de drie-enige God om verlichte ogen voor de Efeziërs (1,16^b-18^a), opdat zij mogen verstaan:

1. wat/welke de hoop is van Gods roeping (1,18^b);
2. wat/welke de rijkdom is van Gods heerlijke erfenis in hen⁵ (1,18^c) en
3. wat/welke de grootheid van Gods overweldigende kracht in hen is (1,19^a).⁶

Deze drie gebeden zijn het gevolg van het gelovig kennen van de drie-enige God en zijn werk in ons.⁷ Gods sterke kracht bewerkt deze gebeden (1,19^b). Het thema ‘Gods kracht’ heeft Paulus al eerder aan de orde gesteld (1,8-9). Dit onderwerp is een van de hoofdthema’s van zijn brief (vgl. 3,19 en 4,13 en Kol 1,9-10; 2,2 en 3,10). Wat dit gelovig verstaan behelst en hoe God dit alles in de gelovigen bewerkt, omschrijft Paulus in de verzen 20-23. In vers 20 werkt hij de woorden *τίς ἐστιν ἡ ἐλπίς τῆς κλήσεως αὐτοῦ* uit (18^b). In de verzen 21-22 licht hij de woorden *τίς ὁ πλοῦτος τῆς δόξης τῆς κληρονομίας αὐτοῦ* (18^c) toe (vgl. Rom 9,23-24). En in vers 23 verklaart hij de woorden

1. Voor de plaats van een danklied en/of gebed aan het begin van Paulus’ brieven, zie M. Barth (1967), 160-162. Voor de joodse achtergrond van Paulus’ introductie, zie P.T. O’Brien (1975), 144-155. Voor het unieke karakter van Ef 1,3-23 binnen het Corpus Paulinum, zie P.T. O’Brien (1979), 504-516.

2. Cf. J.T. Sanders (1965), 230 en V.P. Furnish (1992), 535.

3. Cf. A.T. Lincoln (1990), 53 en E. Best (2004), 158.

4. In Efeziërs zijn *δύναμις* en *δόξα* synoniemen (zie Ef 1,18 en 3,16; vgl. ook Rom 6,4 met 1 Kor 6,14), cf. H. Schlier (1971), 77 en A.T. Lincoln (1990), 56.

5. Cf. H. Schlier (1971), 84. J. Gnllka (1971), 91 en R. Schnackenburg (1982), 74 identificeren ἄγιοι met engelen; voor een kritische bespreking, zie A.T. Lincoln (1990), 59-60.

6. Cf. M. Barth (1967), 150. A.T. Lincoln (1990), 58 en L. Floor (1995), 75 vatten *τίς* (18) en *τί* (19) ten onrechte op als een pronomen interrogativum en lezen deze verzen daarom als een (indirecte) vraag. Voor het gebruik van *τίς* en *τί* in Ef 1,18-19, zie H. Schlier (1971), 81-82. H. Schlier (1971) e.a. houden 1,18^c en 1,19^a ten onrechte voor een uitwerking van 1,18^b.

7. Cf. J. Becker & U. Luz (1998), 123.

τί τὸ ὑπερβάλλον μέγεθος τῆς δυνάμεως αὐτοῦ (19).¹ De betekenis van de uitdrukking ‘de hoop van Gods roeping’ (18^b) concretiseert Paulus in vers 20. Met de realisering van zijn roeping verwerkelijkt Christus Gods hoop. Hij is Gods hoop. Door Gods kracht is Hij opgewekt uit de doden en zit nu aan Gods rechterhand in de hemelen.² Daarom motiveert Paulus elders zijn aansporingen tot de gelovige Efeziërs die ‘in Christus gehoopt hebben’ (1,14), door hen te wijzen op het feit dat ‘zij geroepen zijn tot een hoop van uw roeping’ (4,4). Op de woorden ἡ ἐλπίς τῆς κλήσεως αὐτοῦ (18) volgt een verwijzing naar LXXPs 109,1 (20): καθίσας³ ἐν δεξιᾷ. Geroepen door God belichaamt de opgewekte en verhoogde Christus aan Gods rechterhand dé hoop (vgl. 2,12; Kol 1,5 en 23 en 1 Tim 1,1).

Vanwege het poëtische taalgebruik houden verschillende exegeten de vss. 15-23 voor een al bestaande hymne of belijdenis. Paulus zou dan deze hymne citeren.⁴ Opvallend zijn de overeenkomsten tussen dit gedeelte en de andere plaatsen waar dezelfde woorden staan al dan niet in combinatie met andere motieven (vgl. Rom 8,34 en 1 Petr 3,18-23). In tegenstelling tot die plaatsen wijdt Paulus nu geen aandacht aan Jezus’ menswording en lijden,⁵ maar uitsluitend aan zijn opstanding en verhoging.⁶ Deze overeen-

1. De discussie (voor een overzicht, zie A.T. Lincoln (1990), 66-78) over de vraag of Paulus met τὰ πάντα ἐν πᾶσιν alleen de gemeente of heel de kosmos bedoelt, gaat voorbij aan het eigenlijke punt dat Paulus hier maakt. De overweldigende grootheid van Gods kracht vervult het lichaam van Christus (1,23). God vervult Christus’ lichaam met dezelfde kracht waarmee Hij Christus uit de doden opgewekt en verhoogd heeft (1,19). Door deze liefde hebben de Efeziërs alle heiligen lief (τὴν ἀγάπην τὴν εἰς πάντας τοὺς ἁγίους, 1,15). De inclusieve slotwoorden van Paulus’ gebed (τὰ πάντα ἐν πᾶσιν, 1,23) vormen een inclusio met zijn inleidende verklaring voor dit dankgebed (τὴν ἀγάπην τὴν εἰς πάντας τοὺς ἁγίους, 1,15). Ze haken in op de woorden in vs. 10 en maken duidelijk dat God, die het Hoofd en het lichaam vervult, zo in de volheid van de tijd alles wat op aarde en in de hemel is tot een zal vergaderen onder haar hoofd Christus (ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰ πάντα ἐν τῷ Χριστῷ, 1,10; vgl. ook de woorden τοῦ τὰ πάντα ἐνεργοῦντος in 1,11^b met κατὰ τὴν ἐνέργειαν τοῦ κράτους in 1,19^b, zie ook Kol 1,18-22).
2. Cf. A.T. Lincoln (1990), 59. O.a. L. Floor (1995), 75; H.W. Hoehner (2002), 264-265 en E. Best (2004), 166-167 houden Gods roeping voor de roeping waarmee hij de Efeziërs uit de dood tot het leven geroepen heeft. H. Schlier (1971), 82-84 biedt een kort overzicht van Paulus’ woordgebruik van καλέω. Hij combineert beide gedachten door kernachtig op te merken: ‘Im Rufe aber, der die Tiefe der Zukunft Gottes hat, eröffnet sich uns Christus und seine heilsame Dimension ...’ (84)
3. De lezing van καθίσας (aor. ptc.) steunt op belangrijke tekstgetuigen, zoals D F G Ψ Meerderheidstekst b r en Ambst en heeft ook vanwege ‘internal evidence’ de voorkeur. Het participium is gerangschikt met het participium ἐγείρας (aor. ptc.). Beide participia vormen samen een parallellelie. De variant ἐκάθισεν is vermoedelijk een harmonisatie met 2,6 (συνεκάθισεν).
4. Voor een overzicht van vertegenwoordigers van deze visie, zie H. Merkel (1987), 3227-3228.
5. Cf. M. Barth (1967), 153.
6. Vgl. Rom 1,4; Gal 1,1; 1 Kor 15,12vv. en 2 Tim 2,8. Op sommige plaatsen noemt Paulus alleen Jezus’ opstanding (o.a. Rom 1,4, 4,24-25, 6,4-5 en 8,11) of verhoging (Fil 2,9 en Kol 3,1).

komsten versterken het vermoeden dat Paulus ook hier bestaand materiaal in dit door hem gecomponeerde deel verwerkt heeft.¹ Alle gedeelten tonen in verschillende varianten hetzelfde patroon dat aan het begin van de tweede eeuw na Christus is uitgegroeid tot een omljnd credo.²

Ten onrechte laat NA²⁸ met vs. 20 een nieuwe zin aanvangen. Deze punctuatie doorbreekt namelijk Paulus' betoog. Met vers 20 begint een relatieve bijzin. Het werkwoord ἐνήργησεν verbindt deze bijzin met de hoofdzin waarin het verbum ἐνέργειαν (1,19^b) staat. Zo zet Paulus het thema 'Gods kracht' uiteen. Het verbum finitum ἐνήργησεν in vs. 20 regeert de twee participia in vs. 20 en de twee werkwoorden in vs. 22. De verzen 20-23 beschrijven met twee parallelle zinnen de frase 'de uitnemende grootheid van Gods kracht aan ons die geloven naar de werking van de sterkte van zijn macht' (19). Deze verzen omschrijven dus niet Christus' opstanding en verhoging, maar omgekeerd. Met Jezus' opwekking en verhoging, de onderwerping van alle dingen aan Hem en het geven van Hem tot hoofd aan de gemeente demonstreert God op vier manieren en momenten zijn uitnemende kracht.³ Met dit gedeelte legt Paulus de basis voor zijn uiteenzetting van de eenheid tussen de verhoogde Christus en zijn gelovigen in 2,4-7.⁴

Paulus' verwijzing naar LXXPs 109,1 in vs. 20 verschilt van LXXPs 109,1. Zo heeft hij het participium activum (καθίσας) ingewisseld voor de imperativus med. (κάθου). De prepositie ἐκ is vervangen door ἐν en in plaats van δεξιῶν (plur.) staat nu δεξιᾱ (sing.). Verder is het pronomens possessivum αὐτοῦ geëxpliceerd door de woorden τοῦ θεοῦ. Deze woorden verwijzen naar de zinsnede ὁ θεὸς τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ πατὴρ τῆς δόξης (1,17^a). Ten slotte heeft hij de woorden ἐν τοῖς ἐπουρανίοις toegevoegd. Met uitzondering van deze toevoeging stemt deze verwijzing naar LXXPs 109,1 volledig overeen met zijn verwijzing naar LXXPs 109,1 in Kol 3,1 en staan die twee verwijzingen dicht bij zijn gebruik van LXXPs 109,1 in 1 Kor 15,27 en in Rom 8,34. De uitbreiding met ἐν τοῖς ἐπουρανίοις creëert een tegenstelling tussen vs. 20 enerzijds en vs. 21 anderzijds. Christus' opwekking uit de doden leidt tot het zitten aan Gods rechterhand waarop in Ef 1 alle nadruk valt. Hoog in de hemel resideert Christus over alle machten

1. Cf. o.a. A.T. Lincoln (1990), 52; C.E. Arnold (1993), 239 en E. Best (2004), 157.

2. Cf. J. Gnlika (1971), 94.

3. Cf. E. Best (2004), 170; contra M. Barth (1967), 153. Hij typeert Ef 1,20-23 als 'a resurrection psalm'.

4. Cf. P.T. O'Brien (1999), 139.

(1,21; vgl. Kol 2,10 en Fil 2,9vv.). Christus' verhoging door zijn Vader is het hoofdthema van deze brief.¹

In Ef 1,20 is Christus' verhoging het gevolg van Gods kracht (... κατὰ τὴν ἐνέργειαν τοῦ κράτους τῆς ἰσχύος αὐτοῦ. Ἦν ἐνήργησεν ἐν τῷ Χριστῷ (...) καθίσας ἐν δεξιᾷ αὐτοῦ ..., 1,19^c-20^{a+c}; vgl. Rom 1,4; 1 Kor 6,14 en Fil 3,10). Het participium activum beklemtoont Gods handelen. Zitten aan Gods rechterhand betekent in LXXPs 109,1 delen in Gods heerlijkheid en heerschappij. Het zitten aan Gods rechterhand in Ef 1,20 staat gelijk aan het heersen vanaf de allerhoogste plaats over alle machten (ὑπεράνω πάσης ἀρχῆς, 21^a), die God aan Christus onderworpen heeft. In LXXPs 109 zit de aangesproken kurios inactief op Gods troon, totdat God alle vijanden aan Hem onderworpen heeft. In Ef 1,20 blijft de afhankelijkheid tussen JHWH/God en kurios/Christus gehandhaafd. Wel is het perspectief hier verschoven van delen in Gods heerlijkheid naar participeren in zijn heerschappij.

6.1.3.4 LXXPs 109,1 in Ef 2,6

Efeze 2 bestaat uit twee antithesen (2,1-10 en 2,13-22). Een 'Kontrastschema' (vgl. het contrast ποτέ-vῶν en de tegenstelling 'dood-leven') verbindt beide tegenstellingen met elkaar. Beide delen scharnieren om een anamnese (2,11-12). In 2,1-6 beschrijft Paulus² de levendmaking en verheerlijking van de gelovigen door God met dezelfde woorden en motieven waarmee hij ook Christus' opwekking uit de doden en verhoging eerder omschreven heeft (1,20-23). In deze verzen werkt hij een van de hoofdthema's van zijn brief uit, namelijk de eenheid tussen Christus en de gelovigen.³ Daarvoor ontleent Paulus woorden aan LXXPs 109,1 alsook voorbeelden uit het Oude Testament, zoals het beeld van het lichaam, het bouwen op de hoeksteen en het beeld van de bruid. In 2,1-3 (anakoloet) beschrijft hij hoe jood en heiden dood, slaaf en veroordeeld waren, voordat God hen genade bewees. Het tweede deel omschrijft contrasterend hoe jood en heiden met Christus levend gemaakt, opgewekt en in de hemelen gezet zijn (2,4-7).

Paulus continueert op drie manieren zijn betoog tussen 1,5-22 en 2,1-7. Allereerst werkt hij het hoofdthema uit. God heeft zijn kracht gedemonstreerd: eerst in Christus, die Hij tot Hoofd van de gemeente gesteld heeft en aan Wie Hij alle machten onderworpen heeft (1,20-23). God bewijst zijn krach-

1. Cf. A.T. Lincoln (1990), 61.

2. G. Schille (1965), 54 meent op basis van Kol 2,13 ten onrechte dat Paulus hier een fragment uit een doopliturgie integreert, bestaande uit vier stanza's (2,4-5^a; 2,5^b-6; 2,7 en 10). De tweede stanza noemt Schille een christologisch credo.

3. Cf. T.G. Allen (1986), 103.

tige liefde in de gelovigen (2,4), die eerst onder Gods toorn lagen (2,1-3), maar nu door Hem met Christus levend gemaakt (2,5; vgl. Kol 2,13), uit de doden opgewekt en met Hem getrouwd zijn (2,6; vgl. Kol 3,1). Aan hen zal God de rijkdom van zijn heerlijke genade tonen (τὸ ὑπερβάλλον πλοῦτος τῆς χάριτος αὐτοῦ, 2,7). Semantische en thematische overeenstemmingen relateren 2,7 met 1,18^c (ὁ πλοῦτος τῆς δόξης τῆς κληρονομίας αὐτοῦ) en met 1,19^a (τὸ ὑπερβάλλον μέγεθος τῆς δυνάμεως αὐτοῦ).¹ De Persoon door Wie God dit gerealiseerd heeft, verbindt ook 2,7 met 1,18^b (ἡ ἐλπίς τῆς κλήσεως αὐτοῦ). Alles is een uitwerking van Gods grote kracht, die en in Christus en in de gelovigen werkt.

De tweede manier waarop Paulus zijn betoog continueert, is door een dubbelzinnig gebruik van het woord ‘dood’. Enerzijds gebruikt hij de letterlijke betekenis van dit woord: God heeft Jezus opgewekt uit de doden (ἐγείρας αὐτὸν ἐκ νεκρῶν, 1,20). Anderzijds kiest hij voor de figuurlijke betekenis: God heeft de gelovigen in Christus opgewekt uit hun doodstaat waarin jood en heiden van nature rondwandelen (2,1). Net als Christus ‘waren ook zij dood’ (ὄντας ὑμᾶς νεκροῦς, 2,1^a, vgl. ook 2,5). Voor Christus gold dit lichamelijk, maar voor de Efeziërs was er sprake van een geestelijke dood (2,1^b) toen zij nog geen relatie met God hadden (2,12).

De derde manier waarop Paulus zijn verhandeling continueert is de parallelle tussen 1,20-21 en 2,5-7. Gods kracht heeft de gelovigen met Christus levend gemaakt (συνεζωοποίησεν), met Hem opgewekt (vergelijk συνήγειρεν in 2,6 met ἐγείρας in 1,20) en met Hem gezet in de hemelen in Christus Jezus (vgl. συνεκάθισεν ἐν τοῖς ἐπουρανίοις in 2,6 met καθίσας (ἐν δεξιᾷ αὐτοῦ) ἐν τοῖς ἐπουρανίοις in 1,20). In de komende eeuwen betoont Hij door die kracht zijn goedertierenheid (vgl. ἐν τοῖς αἰῶσιν in 2,7 met ἐν τῷ αἰῶνι in 1,21). Zo vergadert God in de volheid van de tijd alles in Christus bijeen (1,10). Hij demonstreert daardoor zijn onmetelijke genade vanaf nu tot in der eeuwigheid (2,7).² Nu zijn zij Gods maaksel, geschapen in Christus Jezus tot goede werken, die God heeft voorbereid, opdat zij daarin zouden wandelen (2,10; een inclusio met 2,1-2). Gods kracht die in Christus werkt, werkt ook in de gelovigen (vgl. τὸ ὑπερβάλλον μέγεθος

1. Voor andere semantische en thematische overeenkomsten tussen 1,20-21 en 2,1-7, zie T.G. Allen (1986), 103.

2. Vgl. de frase χάριτί ἐστε σεσωσμένοι in 2,5 die een inclusio met dezelfde woorden in 2,8 vormt. Deze zinsnede onderstreept het genadekarakter van Gods verlossend handelen in Christus en vormt een tegenstelling met de woorden ‘dood door de misdaden (en zonden)’ (vgl. ὑμᾶς ὄντας νεκροῦς τοῖς παραπτώμασιν in 2,1 en ὄντας ἡμᾶς νεκροῦς τοῖς παραπτώμασιν in 2,5).

τῆς δυνάμεως αὐτοῦ εἰς ἡμᾶς τοὺς πιστεύοντας κατὰ τὴν ἐνέργειαν τοῦ κράτους τῆς ἰσχύος αὐτοῦ in 1,19-20 met de συν-composita in 2,5-6 en met de woorden κατὰ τὴν δύναμιν τὴν ἐνεργουμένην ἐν ἡμῖν in 3,20).

Paulus' spreken over het nieuwe leven van Gods kinderen in 2,5-6 is binnen het Corpus Paulinum uniek.¹ In vergelijking met de parallelplaats Kol 2,12, bijvoorbeeld, legt hij hier eigen accenten door noch naar de doop, noch naar de verzegeling met de Geest te verwijzen.² De trits: levend gemaakt met Christus,³ medeopgewekt met Christus en mede gezet met Christus in de hemelen is een parallel met 1,20; een vers waarin ook een verwijzing naar LXXPs 109,1 staat.

Met Christus zetelen de Efeziërs in de hemelen aan Gods rechterhand, terwijl ze tegelijkertijd in Efeze leven (1,1). Zij leven en regeren *met* Christus hun hoofd in de hemel en wandelen en strijden *in* Christus door het geloof op aarde. Zij zijn bevrijd van de duistere machten die God aan Christus onderworpen heeft. Daarom zijn zij geroepen om te strijden tegen de duistere machten die al verslagen aan Christus' voeten liggen. Hun unieke positie in Christus in de hemelen verleent de gelovigen bijzondere privileges, waarin uitsluitend Gods huisgenoten delen (2,19). Deze positie verschaft hun ook een recht op de toekomstige erfenis, waarvan Gods Geest hun in dit leven al verzekert (1,13-14 en 4,30). Binnen deze context zijn de woorden 'aan Gods rechterhand' naar de achtergrond verdwenen. Alle nadruk valt op het voorrecht dat de gelovigen in Christus uit genade ten deel is gevallen.⁴

In 2,6 zinspeelt Paulus op de woorden κάθου ἐκ δεξιῶν μου uit LXXPs 109,1. Hij neemt het verbum in zijn συν-composita mee, omdat het werkwoord samen met de andere verba een omlijnd patroon vormt. Echter door

1. Voor een overzicht van zes verschillende interpretaties van Ef 2,5-6, zie G. Sellin (2008), 179-181.

2. Cf. T.G. Allen (1986), 106; contra U. Luz (1998), 132-133.

3. Volgens H. Schlier (1971), 109-110; R. Schnackenburg (1982), 95; A.T. Lincoln (1990), 91 e.a. bedoelt Paulus met συνεζωοποίησεν ὑμᾶς σὺν αὐτῷ het moment van de doop. Toen zijn de gelovigen overgegaan van de dood tot het leven. Zij horen in vs. 5 een doopliturgie doorklinken. E. Best (2004), 215-216 betreft deze woorden op Christus' eenmalig sterven en opstaan uit de doden en leest dit vers dus heilshistorisch. S. Greijdanus (1979), 53 op zijn beurt betreft deze woorden louter op het persoonlijke leven van de gelovigen en leest deze woorden strikt heilsordelijk. Zij zijn van dood levend gemaakt. Paulus gebruikt deze woorden heilshistorisch en heilsordelijk, cf. F.W. Grosheide (1960), 39 en L. Floor (1995), 94. Met Christus zijn Gods kinderen in zijn opstanding en verhoging overgegaan van de dood in het leven. In Christus zijn zij door wedergeboorte persoonlijk van dood levend gemaakt en wandelen nu in Hem door het geloof. Daarmee legt Paulus hier een ander accent dan in Kol 3,1-4 waar hij alleen de heilshistorische betekenis bedoelt.

4. Cf. E. Best (2004), 222-223.

dit patroon beweegt de aoristus συνεκάθισεν in 2,6 zich bij de oorspronkelijke betekenis van LXXPs 109,1 vandaan. In LXXPs 109,1 symboliseert de imperativus κάθου de unieke positie van de kurios, die zit aan Gods rechterhand. In 2,6 symboliseert de aoristus het ‘mede gezet zijn’ van de gelovige met Christus. Dit werkwoord bedoelt de unieke relatie tussen Christus en zijn gelovigen, de unieke rijkdom van Gods genade die dit bewerkt alsook de unieke plaats van de gelovigen voor God en vandaaruit de unieke roeping om te wandelen volgens het doel van Gods herschepping (2,10). Door dit laatste stemt de strekking van 2,6 overeen met de paraenese van Kol 3,1.

6.1.3.5 LXXPs 109,1 in combinatie met LXXPs 8,7

Christus’ heerschappij over alle door God aan Hem onderworpen machten werkt Paulus in vs. 22 uit met een impliciet citaat van LXXPs 8,7. Hij expliciteert in vs. 21 over wie de verhoogde Christus resideert (vgl. 1 en 2 Thess; Rom 8,19-22 en 31-39 en 1 Kor 15). Zijn opsomming sluit hij af met een impliciet citaat uit LXXPs 8,7. Een *kai*-epexegeticus introduceert dit citaat. Niet ‘de vijanden’, zoals in 1 Kor 15, maar ‘alle dingen’ zijn door God aan Christus onderworpen (vgl. Kol 1,15-20).¹ In navolging van het Oude Testament² concretiseert Paulus de woorden ‘alle dingen’. Het voorgaande vers maakt duidelijk dat hij daaronder alle Gode vijandige en demonische machten schaaft. Daarnaast vallen ook andere machten onder Christus’ heerschappij, bijvoorbeeld de engelen (κυριότης).³ Goede en kwade machten zijn door God aan Christus onderworpen.⁴

Het woord πάντα in het impliciete citaat van LXXPs 8,7 verbindt het slot van zijn dankgebed (1,22-23) met de woorden τὰ πάντα uit het loflied (1,10-11). Deze twee verzen stellen het hoofdthema van Efeziërs in de inleiding impliciet aan de orde. Tegelijkertijd creëert deze verbinding naast overeenstemming, ook een tegenstelling. Tegenover het bijeen vergaderen van alles in de hemel en op de aarde in Christus (1,10-11) plaatst Paulus het aan Christus onderworpen zijn van alle machten op aarde (1,21-22). Enerzijds

1. Door het specifieke woordgebruik bezit πᾶς in het Nieuwe Testament kosmische en universele connotaties, zie B. Reicke (1954), 891-896.

2. Voor de oudtestamentische achtergrond van Paulus’ specificering van τὰ πάντα, zie M. Barth (1967), 176-179.

3. Het woord κυριότης staat in het Nieuwe Testament viermaal: twee keer als aanduiding voor Jezus’ verhoogde positie (2 Petr 2,10 en Judas 8), en tweemaal voor engelen (Ef 1,21 en Kol 1,16), zie P.W. van der Horst (1999), 262.

4. Cf. M. Barth (1967), 180-183.

scherpt vers 23 dit contrasterend woordgebruik van (τὰ) πάντα aan wanneer met de woorden τὰ πάντα teruggegrepen wordt op πάντα (1,10-11). Anderzijds zijn de woorden τὰ πάντα ἐν πᾶσιν een uitwerking van 1,10-11. Christus, het hoofd van de gemeente, is vol van God en vervult op zijn beurt zijn lichaam¹ en daarmee alle gelovigen persoonlijk met geloofskennis van de drie-enige God en zijn werk.² Dit is een verhoring van Paulus' bede (1,18-19) en de reden voor zijn danklied (1,3).

6.1.4 Kolossenzen

De brief aan Kolosse is vermoedelijk geschreven door Paulus tijdens zijn gevangenschap in Caesarea.³ Na een korte inleiding over het aantal en karakter van de Schriftverwijzingen in deze brief (6.1.4.1), analyseer ik Kol 3,1-17 (6.1.4.2). Vervolgens onderzoek ik de verwijzing naar LXXPs 109,1 in 3,1 (6.1.4.3). Omdat deze plaats sterk overeenkomt met Ef 1,20, vergelijk ik ten slotte de verwijzing naar LXXPs 109,1 in Kol 3,1 met de verwijzing naar LXXPs 109,1 in Ef 1,20 (6.1.4.4).

6.1.4.1 Inleiding

Kolosse bevat geen citaten, wel vier verwijzingen naar het Oude Testament, die alle vier uit een Griekse overzetting afkomstig zijn.⁴

6.1.4.2 Analyse van Kol 3,1-17

Kol 3,1-17 volgt op een gedeelte waarin verschillende opvattingen afgewezen worden. De schrijver roept de Kolossenzen op om 'in Christus' tegen deze dwalingen te strijden. Vervolgens zet hij eerst in algemene bewoordingen (3,1-17) en daarna concreet (3,18-4,1) uiteen wat het nieuwe leven in Christus is. In dit laatste gedeelte werkt hij het hoofdthema van zijn brief uit: de gelovigen in Kolosse hebben Christus Jezus als hun kurios aangenomen en moeten in Hem wandelen (ὥς οὖν παρελάβετε τὸν Χριστὸν Ἰησοῦν

1. Paulus gebruikt het beeld van het lichaam in Efeziërs (en Kolossenzen) principieel anders dan in Romeinen en zijn brief aan de Korinthiërs waar het de eenheid en verscheidenheid van de gemeente illustreert, zie L. Floor (1995), 81-86.

2. Cf. P.T. O'Brien (1999), 149-152.

3. Over het auteurschap en de datering van de brief aan Kolosse bestaat in het nieuwtestamenteisch onderzoek geen overeenstemming; voor een overzicht en bespreking van de belangrijkste vragen in het onderzoek, zie W. Schenk (1987), 3404-3438 en J.D.G. Dunn (1996), 35-41. Deze discussie valt buiten mijn onderzoek. Om die reden laat ik de vraag naar auteurschap en de datering in het midden en sluit ik me aan bij een van de opvattingen in het onderzoek.

4. Kol 2,3 (LXXJes 45,3); Kol 2,22 (LXXJes 29,13); Kol 3,1 (LXXPs 109,1) en Kol 3,10 (LXX-Gen 1,27).

τὸν κύριον, ἐν αὐτῷ περιπατεῖτε, 2,6). In het vervolg legt hij uit wat het wandelen in de kurios wel en niet betekent. In de aanhef van 3,1-17 verwijst hij naar LXXPs 109,1.¹

Kol 3,1

Εἰ οὖν συνηγέρθητε τῷ Χριστῷ, τὰ ἄνω ζητεῖτε, οὗ ὁ Χριστός ἐστιν ἐν δεξιᾷ τοῦ θεοῦ καθήμενος·

Kol 3,1-3 is een tegenstelling met 2,20-21.² Beide passages zijn elkaars parallel. Tegenover verkeerde opvattingen, die oproepen tot een wettisch en aardsergericht leven, bepaalt de auteur de gelovigen te Kolosse bij hun aandeel in de verhoogde Christus (vgl. 2,6-7 en 2,12).³ In 3,1-4 staat viermaal ὁ Χριστός, ‘dé Christus’. Hij is gaan zitten aan de rechterhand van God. Dit absolute gebruik van de titel Christus onderstreept de middelaarsfunctie van de messias.⁴ Vanuit dé Christus, die in de hemel is, moeten de gelovigen de oude mens doden (3,5-9) en de nieuwe mens aandoen (3,10-17). Zij zijn inbegrepen in Hem. Daarom moeten zij ‘de dingen zoeken die boven zijn’. De verzen 2,20 en 3,1 beginnen op een identieke manier (vgl. εἰ ἀπεθάνετε σὺν Χριστῷ in 2,20 met εἰ οὖν συνηγέρθητε τῷ Χριστῷ in 3,1), maar vormen inhoudelijk een tegenstelling (‘gestorven zijn’ *versus* ‘opgewekt zijn’). De woorden ‘indien u met Christus opgewekt bent’ verwijzen naar Christus’ opstanding (2,11-12) en overwinning (2,10 en 15). In 2,11-12 staan onder andere de woorden ‘u bent met Hem begraven in de doop, waarin u ook met Hem opgewekt bent door het geloof van de werking Gods’. Vanwege de inhoudelijke verwantschap met 2,11-12 betreft de meerderheid van de exegeten 3,1 op de doop. In de doop ‘hadden de gelovigen te Kolosse hun oude leven als in een graf achter zich gelaten en waren ze met Christus opgestaan tot een nieuw leven’.⁵ De basis voor deze exegese is echter flinterdun. Het beeld van de doop symboliseert hier de wedergeboorte (vgl. de uitdrukking ‘een besnijdenis die niet met handen plaatsvindt ...’, 2,11^a).

1. De opmerking van P. Pokorný (1991), 159 (voetnoot 9) dat deze allusie de vorm van een midrash of peshet heeft, is onjuist. De allusie is verweven met het betoog, wordt niet geïntroduceerd en is niet verbonden met andere exegetische citaten of allusies.

2. Cf. P. Ewald (1910), 409.

3. Op grond van een aantal aannames en uitdrukkingen relateert Eskola dit wetticisme aan een vorm van merkabab-mystiek. In dit gedeelte bestrijdt Paulus deze mystieke beweging, aldus T. Eskola (2001) 187-198. Kolossenzen biedt echter te weinig gegevens om de identiteit van Paulus’ tegenstanders scherp in beeld te krijgen.

4. Cf. L. Bormann (2012), 151.

5. Cf. J. van Eck (2007), 171.

Door ‘de besnijdenis van Christus’ is de gelovige gestorven, met Hem begraven en in Hem opgewekt tot een nieuw leven. Zijn doop beeldt uit hoe de gelovige in Christus ingeënt is.

Naast de tegenstelling tussen 2,20-21 en 3,1-2 bevat ook 3,1-2 een antithese (boven in de hemel *versus* beneden op de aarde). Nu de gelovigen met Christus opgewekt zijn, moeten ze gericht leven op Hem, die al boven is. Christus bepaalt de invulling en bestemming van hun leven op aarde. Zo staat dit vermaan in het eschatologische spanningsveld van ‘het reeds en het nog niet’; een spanning die in 3,1 tot een climax komt.

6.1.4.3 LXXPs 109,1 in Kol 3,1

De verwijzing naar LXXPs 109,1 in 3,1 verschilt op een aantal punten van LXXPs 109,1. Allereerst is de imperativus *κάθου* vervangen door het participium *καθήμενος* (Hij is gaan zitten aan de rechterhand van God), zo ook de prepositie *ἐκ* door *ἐν*. Verder is *δεξιῶν* (plur.) veranderd in *δεξιᾷ* (sing.) en is het suffix possessivum *μου* geëxpliceerd met *τοῦ θεοῦ*. Ten slotte heeft de messias en niet de *kurios* aan Gods rechterhand plaatsgenomen (vgl. Mk 16,19). Met uitzondering van dit laatste verschil corresponderen de overige afwijkingen met die in Rom 8,36 (6.1.2.3) en Ef 1,20 (6.1.3.3). Een uitzondering daarop is de uitbreiding *ἐν τοῖς ἐπουρανίοις* (Ef 1,20^e) die in Rom 8,34 en Kol 3,1 niet staat. In Kol 3,13 staat een participium activum in plaats van een imperativus. Met zijn keus voor een activum in plaats van een medium geeft Paulus aan zijn gebruik van LXXPs 109,1 op deze plaats een eigen karakter binnen zijn oeuvre (7.2). Dit participium staat in combinatie met het zelfstandige gebruik van de titel Christus. Deze combinatie beklemtoont de uniciteit van Christus’ verzoenend werk en de ethische consequenties voor de gelovigen.

6.1.4.2 Kol 3,1 vergeleken met Ef 1,20

In tegenstelling tot Ef 1,20 combineert Paulus de verwijzing naar LXXPs 109,1 in Kol 3,1 niet met zijn verwijzing naar LXXPs 8,7 (cf. Rom 8,34). Daardoor ontbreekt hier het onderwerp ‘het heersen over alle machten’ dat in dit vers een belangrijk thema is.¹ Nu staat zijn verwijzing naar LXXPs 109,1 in een ethisch kader. Kol 3,1 werkt de these van Kol 2,6 uit. De gelovigen hebben Christus Jezus *als kurios* aangenomen en moeten daarnaar

1. Contra o.a. E. Schweizer (1976), 132; R.McL. Wilson (2005), 236 en G.K. Beale (2007), 864.

wandelen (2,6).¹ Deze paraenese is een consequentie van het nieuwtestamentische verstaan van LXXPs 109,1.² Paulus vermaant op verschillende momenten ‘om waardig te wandelen voor God’ zonder verwijzing naar LXXPs 109,1 (vgl. Fil 1,27 en 1 Thess 2,12 en 4,1). Wel klinkt zijn oproep ook dan tegen de achtergrond van Gods koninkrijk. De gelovigen in Kolosse hebben in gehoorzaamheid aan het evangelie Jezus tot hun kurios aangenomen (vgl. Rom 10,9; 1 Kor 12,3 en 2 Kor 4,5). Om die reden kunnen en moeten zij wandelen op een wijze die deze kurios waardig is (Kol 1,10). Dat wil zeggen: Christus zoeken die boven is (Kol 3,1). Zijn zitten aan Gods rechterhand symboliseert wie Hij is: Christus is de kurios (Kol 3,24). Hij is onze hoop (Kol 1,5^a; vgl. 1,21-23).

6.1.5 Samenvatting

Paulus verwijst in 1 Kor 15,23-28, Rom 8,34, Ef 1,20-22 en Kol 3,1 naar LXXPs 109,1. In 1 Kor 15,23-28 heeft hij zijn verwijzing naar LXXPs 109,1 afgestemd op zijn verwijzing naar LXXPs 8,7 (gezerah shawah). Het woord πάντας verbindt de vss. 23-28 met de vss. 20-22. Paulus' wijzigingen zijn het gevolg van zijn visie op het koninkrijk van God. Bewust creëert hij op deze plaats ambiguïteit, omdat naar zijn overtuiging Vader en Zoon elk op hun eigen plaats samen het koninkrijk realiseren. In 1 Kor 15 werkt Paulus de betekenis van Dan 7,14-28 uit. In zijn uiteenzetting verwijst hij naar LXXPs 109,1. Met zijn interpretatie en uitleg van deze Schriftplaatsen borduurt hij voort op Jezus' zelfopenbaring. Hij verbindt de woorden ‘zitten aan de rechterhand (van God)’ met de titel ‘Christus’ en de eigennaam ‘Jezus’. In zijn verwijzing naar LXXPs 109,1 heeft hij de titel kurios vervangen door ‘Jezus Christus’. Deze verwisseling reflecteert zijn overtuiging dat Jezus de Schrift vervuld heeft. Hij is de messias. In Rom 8,34 zijn de woorden ‘zitten aan de rechterhand van God’ een onderdeel van het patroon vernedering-verhoging. Dit patroon staat ook op andere nieuwtestamentische plaatsen (Ef 1,20-22; Kol 3,10 en 1 Petr 3,18 en 22). Door de juridische setting waarin deze woorden staan, bezitten ze op deze plaats een forensische connotatie. In Ef 1,20 breidt Paulus zijn verwijzing naar LXXPs 109,1 uit met de woorden ἐν τοῖς ἐπουρανίοις. Daardoor creëert hij een tegenstelling tussen vers 20 en 21. Deze contradictie verwoordt het hoofdthema van Efeziërs: het heersen van de verhoogde Christus over

1. De woorden τὸν Χριστὸν Ἰησοῦν τὸν κύριον kunnen op verschillende manieren vertaald worden: ‘de Christus, Jezus de Kurios’, ‘de Christus Jezus, de Kurios’, ‘Christus Jezus als Kurios’ of ‘Christus Jezus als de Kurios’.

2. Cf. J.D.G. Dunn (1996), 139.

alle door God aan Hem onderworpen machten. Met zijn verwisseling van de imperativus met een actief participium beklemtoont Paulus Gods handelen in en door Jezus de messias. God heeft Jezus verhoogd. In Ef 1,20 staat Christus' zitten aan Gods rechterhand gelijk aan zijn heersen over alle aan Hem onderworpen machten. Paulus verbindt Ef 1,5-22 met 2,1-7. Zo werkt hij het hoofdthema van deze brief (God demonstreert zijn kracht in Christus en de gelovigen) door semantische en thematische overeenkomsten, zijn dubbelzinnige gebruik van het woord 'dood' en door het aanbrengen van een parallellie tussen Ef 1,20-21 en 2,5-7 verder uit. Net als in 1 Kor 15,23-28 verbindt Paulus ook hier met de woorden *τά πάντα* uit LXXPs 8,7 verschillende delen van deze brief met elkaar, bijvoorbeeld Ef 1,20-23 met 2,6. Ef 2,6 staat dicht bij de paraenese in Kol 3,1; een vers waarin Paulus naar LXXPs 109,1 verwijst. De gelovigen zijn begrepen in Christus. Terwijl zij nog op aarde zijn, moeten zij de dingen zoeken die boven zijn, waar Christus zit aan Gods rechterhand. Wanneer Paulus LXXPs 109,1 weergeeft, kiest hij voor een participium activum in plaats van een medium. Om die reden heeft zijn verwijzing naar LXXPs 109,1 op deze plaats een uniek karakter. In combinatie met het absolute gebruik van de titel 'Christus' beklemtoont Paulus met deze verwijzing sterk de uniciteit van Christus' verzoening en de ethische consequenties daarvan voor de gelovigen.

6.2 1 Petrus

6.2.1 Inleiding

Petrus heeft 1 Petrus vermoedelijk tussen 60 en 68 na Christus geschreven.¹ In 1 Petrus staan na Openbaring statistisch gezien de meeste Schriftcitaten en verwijzingen binnen het Nieuwe Testament.² De meerderheid van deze citaten en verwijzingen is afkomstig uit een Griekse overzetting. Deze vertaling wijkt soms af van de MT. Wanneer een citaat of verwijzing afwijkt van de LXX zijn stilistische aanpassingen aan de directe context vaak de oorzaak. Op sommige plaatsen staat een citaat of verwijzing dichter bij de Hebreeuwse tekst dan bij een Griekse vertaling (o.a. in 2,8 en 25 en 3,14-15). In deze paragraaf bespreek ik 1 Petr 3,18-22, een gedeelte waarin Petrus naar LXXPs 109,1 verwijst.

1. Voor een uitvoerig overzicht van de verschillende standpunten over de datering en het auteurschap van 1 Petrus, zie N. Brox (1979), 38-47. Deze discussie valt buiten mijn onderzoek. Ik sluit me aan bij de opvatting van o.a. P.H.R. van Houwelingen (1991), 11-19 en 38-42.

2. Voor een overzicht, zie T.P. Osborne (1981), 64-77; J.R. Michaelis (1988), xl-xli en P.H. Davids (1990), 24. Osborne en Davids melden niet de verwijzing naar LXXPs 109,1 in 1 Petr 3,22.

6.2.2 Analyse van 1 Petr 3,18-22

1 Petr 3,18-22 maakt deel uit van de literaire eenheid 3,18-4,6. De passage is onderdeel van het grotere geheel 3,13-5,11, het derde en laatste hoofddeel van deze brief.¹ De structuur van deze passage lijkt op de opbouw van 1,3-12 en 17-21. Deze drie gedeelten delen samen verschillende identieke uitdrukkingen. Het laatste hoofddeel bestaat uit twee thematisch verwante perikopen: 3,13-4,11 en 4,12-5,11. Beide perikopen zijn met elkaar verbonden door het thema ‘verdrukking’. Dit thema domineert de gehele brief. Na 1,18-21 en 2,22-25 is 3,18-22 het derde christologische deel in deze rondzendbrief.² Syntactisch, thematisch en semantisch sluit 3,18-22 nauw aan op 3,13-17.³ Net als 2,21-25 dit doet voor 2,18-20, legt 3,18-22 de christologische basis voor 3,13-17.⁴ Inhoudelijk stemt 3,18 nauw overeen met 2,21.⁵

In 1 Petr 3,18-4,6 belijdt Petrus de grondslag voor het vertrouwen. Hij fundeert dit vertrouwen op Christus’ overwinning over de boze (3,18-22⁶). Vervolgens verzekert hij de verdrukte gelovigen dat zij delen in Christus’ overwinning (4,1-6). Met het thema ‘de overwinning over de boze en onreine geesten van de opgestane en verhoogde Jezus’ borduurt Petrus voort op een belangrijk motief. Dit motief staat ook in het Markusevangelie. Markus schenkt veel aandacht aan het uitwerpen van boze geesten door Jezus tijdens zijn omwandeling op aarde.⁷ Petrus stelt dit thema indirect aan de orde. Christus heeft eenmaal voor de zonden geleden om ons terug te brengen tot God. Hij werd gedood, maar levend gemaakt door de Heilige Geest (vgl. de

-
1. Voor een overzicht van de literaire opbouw van 1 Petrus, zie W.J. Dalton (1965).
  2. 1 Petr 1,18-21 herinnert aan Christus’ verzoenend sterven; 2,21-25 wijst op Christus’ geduld in zijn plaatsvervangend lijden en sterven en 3,18-22 verwoordt de soteriologische betekenis van Christus’ dood en verhoging. Elk deel verwerkt oudtestamentische woorden en motieven. Vooral 1,18-21 heeft net als 3,18-22 het patroon van Jezus’ dood (19), opstanding en verhoging (21). Voor een bespreking van de samenhang tussen deze drie christologische delen, zie K. Schelkle (1980), 110-112.
  3. Cf. J.H. Elliott (2000), 638.
  4. Cf. W.J. Dalton (1965), 101 en J.H. Elliott (2000), 639-640.
  5. Cf. J.H. Elliot (2000), 639.
  6. Volgens sommige geleerden is 1 Petr 3,18-22 een interpolatie, o.a. H. Windisch (1930), 154; E.G. Selwyn (1947), 195 en M.H. Bolkestein (1963), 138; voor een kritische bespreking, zie W.J. Dalton (1965), 103-104.
  7. Cf. J.R. Michaelis (1997), 922; vgl. Mk 1,23-28 en 32-34; 3,11-12; 5,1-20; 7,24-30 en 9,14-29. Voor de relatie tussen 1 Petrus en de synoptische evangeliën, zie de discussie tussen R.H. Gundry (1967), 336-350 en (1974), 211-232 en E. Best (1969), 95-113. Beiden erkennen deze verwantschap, maar discussiëren over de vraag hoe de een zich tot de ander verhoudt. Voor een kritische evaluatie van deze discussie, zie G. Maier (1984), 85-128.

hymne in 1 Tim 3,16¹), een verwijzing naar Jezus' lichamelijke opstanding uit de dood. Onderweg naar de hemel (Jezus' hemelvaart en verhoging)² heeft Hij 'gepredikt tot de ongehoorzame geesten'.³ Jezus' hemelvaart en verhoging is een proclamatie aan de ongehoorzame engelen. In dit gedeelte ontwikkelt Petrus de volgende theologische gedachtelijn: Gods verlossend handelen tijdens de zondvloed, Gods verlossing gewerkt door Jezus' sterfen en opstanding toen, de betekenis van Gods verlossing in de doop nu en het fundament voor het vertrouwen van een vervolgde christen vandaag.⁴

1 Petr 3,18-22

¹⁸ὅτι καὶ Χριστὸς ἅπαξ περὶ ἁμαρτιῶν ἔπαθεν, δίκαιος ὑπὲρ ἀδίκων, ἵνα ὑμᾶς προσαγάγῃ τῷ θεῷ θανατωθεὶς μὲν σαρκί, ζωοποιηθεὶς δὲ πνεύματι. ¹⁹ἐν ᾧ καὶ τοῖς ἐν φυλακῇ πνεύμασιν πορευθεὶς ἐκήρυξεν ²⁰ἀπειθήσασιν ποτε, ὅτε ἀπεξεδέχετο ἡ τοῦ θεοῦ μακροθυμία ἐν ἡμέραις Νῶε κατασκευαζομένης κιβωτοῦ εἰς ἣν ὀλίγοι, τοῦτ' ἔστιν ὁκτὼ ψυχαί, διεσώθησαν δι' ὕδατος ²¹ὁ καὶ ὑμᾶς ἀντίτυπον νῦν σώζει βάπτισμα, οὐ σαρκὸς ἀπόθεσις ῥύπου ἀλλὰ συνειδήσεως ἀγαθῆς ἐπερώτημα εἰς θεόν, δι' ἀναστάσεως Ἰησοῦ Χριστοῦ ²²ὅς ἐστιν ἐν δεξιᾷ τοῦ θεοῦ πορευθεὶς εἰς οὐρανὸν ὑποταγέντων αὐτῷ ἀγγέλων καὶ ἐξουσιῶν καὶ δυνάμεων.

Binnen 1 Petr 3,18-22 valt de uitweiding in de vss. 19-21 op. W.J. Dalton e.a. beschouwen dit prozaïsche gedeelte als een interpolatie tussen 1 Petr 3,18 en 22.⁵ Deze woorden zijn volgens hen ouder dan 1 Petrus. Ze vormen twee poëtische versregels en vormen samen een christologisch geheel, dat volgens Dalton als volgt luidt:⁶

1. Hoewel men verschillend denkt over de vraag hoe de hymne in 1 Tim 3,16 in versregels verdeeld moet worden, is de meerderheid van de exegeten wel van mening dat 1 Tim 3,16 een hymne (of confessie) is, zie R.H. Gundry (1970), 203-222; voor een inhoudelijk bespreking, zie J.D. Quin & W.C. Wacker (2000), 315-348.
2. Vgl. Mk 16,19 en Luk 24,51; Hand 1,10 en 12; Ef 1,20 en 2,6 en Heb 4,14; 6,20 en 7,26 voor nieuwtestamentische varianten op de uitdrukking πορευθεὶς εἰς οὐρανὸν in 1 Petr 3,22.
3. Voor de Wirkungsgeschichte van 1 Petr 3,19 en 4,6 in de Vroege Kerk en de verschillende verklaringen in de moderne tijd, zie W.J. Dalton (1965), 13-57.
4. Cf. W.J. Dalton (1965), 115.
5. Vgl. ook N. Brox (1979), 164; K. Schelkle (1980), 108 en W.L. Schutter (1989), 33.
6. Overgenomen van W.J. Dalton (1965), 97; vgl. de nagenoeg identieke indeling van C.-H. Hunzinger (1970), 144 die niet verwijst naar de studie van Dalton. Dit is nog niet hetzelfde als het veronderstellen dat 1 Petrus of het grootste deel van deze brief een doopliturgie of homilie is, cf. W.J. Dalton (1965), 67, zoals bijvoorbeeld H. Windisch (1930), 70; M.E. Boismard (1956), 182-208 en (1957), 161-183 poneren. Anders dan P.H.R. van Houwelingen (1991), die ontkent dat de vss. 3,18 en 22 van oudere datum zijn dan 1 Petrus (128).

Χριστὸς ἅπαξ περὶ ἁμαρτιῶν	Christus stierf eenmaal voor de zonden,
ἀπέθανεν, ¹	
δίκαιος ὑπὲρ ἀδίκων,	een Rechtvaardige voor onrechtvaardigen,
ἵνα ἡμᾶς ² προσάγῃ τῷ θεῷ	om ons voor te gaan tot God,
θανατωθεὶς μὲν σαρκί.	ter dood gebracht in het vlees,
ζωοποιηθεὶς δὲ πνεύματι	maar levend gemaakt door de Geest,
ὃς ἐστὶν ἐν δεξιᾷ τοῦ θεοῦ	die is aan de rechterhand van God;
πορευθεὶς εἰς οὐρανὸν	opgevaren ten hemel,
ὑποταγέντων αὐτῷ ἀγγέλων	heeft Hij aan Hem onderworpen: engelen,
καὶ ἐξουσιῶν καὶ δυνάμεων.	heerschappijen en machten.

De passage telt acht korte versregels en valt in twee delen uiteen. Het eerste deel bestaat uit een openingsregel. Op deze regel volgt viermaal een antithetisch parallelismus membrorum (rechtvaardig-onrechtvaardig; ons-God; vlees-geest en gedood-levend gemaakt). Deze tegenstellingen werken de betekenis van Christus' verzoening uit. Het tweede deel bestaat uit drie versregels. Deze regels omschrijven Jezus' verhoogde status met behulp van LXXPs 109,1 en LXXPs 8,7 (opstanding, verhoging en onderwerping van alle machten). De vierde en vijfde versregel vormen het hart van deze hymne.

Dalton beschouwt de verzen 18 en 22 als een eenheid. Van verschillende kanten is zijn visie tegengesproken. Toch is de meerderheid van de geleerden met Dalton van mening dat deze verzen traditioneel materiaal bevatten.³ De passage is namelijk samengesteld uit woorden en uitdrukkingen

1. De meerderheid pleit voor de lezing *ἔπαθεν* in plaats van *ἀπέθανεν*. Terecht constateert men dat 1 Petrus nergens expliciet over Christus' sterven spreekt, maar wel frequent over zijn lijden. Het lijden dat christenen overkomt, is een centraal thema in 1 Petrus. Echter wanneer 1 Petr 3,18 al een gefixeerde uitdrukking is, dan is het begrijpelijk dat *ἀπέθανεν* in 1 Petrus slechts eenmaal voorkomt, omdat Petrus deze uitdrukking overgenomen heeft. Latere kopiisten zouden *ἀπέθανεν* geharmoniseerd hebben met het hoofdthema van 1 Petrus. Ook is het mogelijk dat Petrus deze gefixeerde uitdrukking aan zijn thema aangepast heeft door *ἀπέθανεν* te veranderen in *ἔπαθεν*. Vanwege de traditionele klank hebben overschrijvers deze lezing echter aangepast aan de traditionele uitdrukking, cf. N. Brox (1978), 167; P.J. Achtemeier (1996), 239 en J.H. Elliott (2000), 640.
2. De oorspronkelijk lezing moet *ἡμᾶς* zijn (vgl. 1 Petr 2,21), vanwege de vele en sterke tekstgetuigen die deze lezing steunen alsook om het confessionele karakter van dit gedeelte. Het is denkbaar dat Petrus *ἡμᾶς* ingewisseld heeft voor *ὁμᾶς* met het oog op zijn lezers, zo N. Brox (1978), 168.
3. Vgl. de opmerking van P.J. Achtemeier (1996): 'The best conclusion remains to see traditional elements underlying these verses, traditions that were probably familiar to the readers and hence needed only allusive reference (...), but whose original form must necessarily elude us.' (242-243)

die ook in andere nieuwtestamentische geschriften voorkomen.¹ Uiteindelijk zijn die tot Jezus' onderwijs te herleiden.² In dit gedeelte belijdt Petrus in chronologische volgorde Christus' heilswerk. De combinatie van vs. 18 met vs. 22 komt overeen met de strekking van Paulus' woorden in 1 Tim 3,16 (vgl. ook Fil 2,1-6³).⁴ De treffende overeenkomsten tussen deze twee auteurs wijzen volgens velen op een gemeenschappelijke herkomst.⁵ Hun identieke gebruik van dezelfde woorden en thema's geeft aan deze passage het karakter van een confessie, een zgn. 'Kurzkatechismus'⁶ (8.3.4).

In 3,19-21 werkt Petrus de betekenis van de woorden ζωοποιηθεῖς δὲ πνεύματι (18) uit (ἐν ᾧ). Het participium πορευθεῖς (19) verbindt de prozaïsche regels (19-21) met 3,18 en 22 waar hetzelfde participium voor de tweede keer staat (22). Ook de woorden πνεύματι (18) en πνεύμασιν (19) verbinden deze verzen met elkaar. Petrus beschrijft hoe Christus onderweg naar de hemel alle vijandige machten aan zich onderworpen heeft (22). Opvarend naar Gods troon heeft Hij aan de vijandige engelen zijn overwinning geproclameerd (19).⁷ De woorden 'Jezus' gaan' betekenen hier Jezus' verhoging (vgl. Petrus' wijze van spreken over Jezus' hemelvaart en verhoging in zijn eerste redevoering (Hand 2,22-36⁸)). Het hart van vs. 18 en vs. 22 is een antithetisch parallelismus membrorum (μὲν ... δὲ). Naast de antithese σαρκί-πνεύματι bestaat het gedeelte ook uit de twee contrasterende participia θανατωθεῖς-ζωοποιηθεῖς. Samen met het participium πορευθεῖς smeden deze participia door hun betekenis de verzen 18 en 22 tot een eenheid.

1. Voor een bespreking van nieuwtestamentische parallellen in 1 Petr 3,18-22, zie W.J. Dalton (1965), 115-134.
2. Vgl. de uitdrukkingen: 'die is aan de rechterhand van God' met Mk 14,62//Matt 26,64//Luk 21,27; 'die de hemel ingaat' met Joh 14,2-6 en 20,17 en 'heeft engelen, heerschappijen en machten aan zich onderworpen' met Matt 13,41; 24,30-31; 25,31 en 28,18, zie G. Maier (1984), 111.
3. Voor de overeenkomsten tussen 1 Petr 3,18-22 en Fil 2,1-6, zie C.-H. Hunzinger (1970), 142-156.
4. Paulus' uitdrukking 'gezien door de engelen' (1 Tim 3,16) betekent inhoudelijk hetzelfde als de uitdrukking 'gepredikt tot de geesten in gevangenschap' in 1 Petr 3,19, cf. W.J. Dalton (1965), 100-101.
5. Zo N. Brox (1978), 165; K. Schelkle (1980), 110-112 en W.L. Schutter (1989), 172 anders dan bijvoorbeeld R. Bultmann (1947), 1-14 die een gemeenschappelijke herkomst ontkent. Hij veronderstelt wel een liturgische herkomst en houdt dit gedeelte voor een gnostische belijdenis. (5) Daarvoor herschikt hij de tekstvolgorde en past deze aan, zie de kritische bespreking door J. Jeremias (1966), 323-325 en R. Deichgräber (1967), 172-173.
6. Zie G. Maier (1984), 85-128.
7. Cf. W.J. Dalton (1965), 97-98.
8. Voor de relatie tussen 1 Petrus en zijn toespraken in Hand, zie E.G. Selwyn (1947), 35 en G. Maier (1984), 111-117.

6.2.3 LXXPs 109,1 in 1 Petr 3,22

De weergave van LXXPs 109,1 in 1 Petr 3,22 wijkt op verschillende punten af van LXXPs 109,1. De prepositie ἐκ is verwisseld met ἐν en de pluralis τῶν δεξιῶν met de singularis δεξιᾷ. Ook is de imperativus κάθου vervangen door de indicativus ἐστίν. Deze wijzigingen komen ook bij Paulus en Hebreëen voor. Indien de gedachte correct is dat het lidwoord (ἐστίν ἐν δεξιᾷ τοῦ θεοῦ) niet behoort tot de oorspronkelijke lezing van 1 Petr 3,22, is deze uitdrukking in het Nieuwe Testament uniek.¹

Ook bij Paulus komt deze lezing tweemaal voor: in Rom 8,34 (ἐστίν ἐν δεξιᾷ τοῦ θεοῦ) en Ef 1,20 (καθίσας ἐν δεξιᾷ τοῦ θεοῦ). Wellicht heeft Petrus een bestaande uitdrukking in zijn brief opgenomen en in zijn betoog geïntegreerd. Dan verwijst hij met deze uitdrukking niet rechtstreeks naar LXXPs 109,1. In dat geval verwijst de uitdrukking ἐν δεξιᾷ niet naar LXXPs 109,1, maar is deze uitdrukking een motief dat in de nieuwtestamentische gemeenten al zelfstandig gebruikt wordt.² Dit motief is dan onderdeel van een reeds omlijnde trits: hemelvaart – verhoging – onderwerping.³ Elk van de drie onderdelen komt in het Nieuwe Testament in verschillende combinaties⁴ in het Nieuwe Testament voor (Jezus' dood – opstanding – hemelvaart – verhoging aan Gods rechterhand).

6.2.4 Samenvatting

Petrus verwijst in zijn eerste brief naar LXXPs 109,1 (3,22). In zijn weergave kiest hij voor het verwisselen van de imperativus (κάθου) met een indicativus (ἐστίν). In de verzen 18-22 beschrijft hij hoe Christus onderweg naar de hemel alle vijanden aan zich onderworpen heeft en door God is verhoogd. Het patroon van dit gedeelte is: Christus' verzoenend sterven – opstanding – hemelvaart – verhoging – wederkomst. Met dit gedeelte representeert Petrus vermoedelijk een bestaande traditie ('Kurzcatechismus').

1. De vroege handschriften κ* B Ψ missen τοῦ; de meerderheid van de tekstgetuigen steunt de lezing van NA²⁸. Vermoedelijk harmoniseerden latere kopiïsten ἐν δεξιᾷ θεοῦ met de andere nieuwtestamentische plaatsen (Hand 2,33; Rom 8,34; Kol 3,1 en Heb 10,12; vgl. ook Hand 7,55-56), cf. J.R. Michaelis (1988), 196 en 218.

2. Zo is bijvoorbeeld de mening van D.-A. Koch (1986), 20 (voetnoot 36).

3. Cf. P.J. Achtemeier (1996), 273.

4. Vgl. de patronen: dood – opstanding – verhoging (Hand 5,31 en Rom 8,34); opstanding – verhoging – onderwerping (Ef 1,20-21); opstanding – verhoging (Hand 2,32-33); dood – verhoging (Heb 1,3; 10,12 en 12,2); verhoging – wederkomst (Mk 14,62; Kol 3,1 en 4 (cf. Heb 9,28); enkel verhoging (Hand 7,55 en Heb 8,1 (Openb 12,5)).

Hoofdstuk 7

LXXPs 109 in Hebreeën

Na een korte introductie in Hebreeën over het aantal en het karakter van citaten van en verwijzingen in het algemeen en naar LXXPs in het bijzonder in dit nieuwtestamentisch boek (7.1), analyseer ik alle citaten van en verwijzingen naar LXXPs 109 in Hebreeën. Deze analyse telt vijf onderdelen (7.2-7.6). Elk onderdeel begint met een inleiding en sluit af met een samenvatting.

7.1 Inleiding

Wie Hebreeën geschreven heeft, is onbekend. Vermoedelijk heeft hij dit werk vóór 70 na Christus vervaardigd. Ook blijft onduidelijk aan wie hij schrijft.¹ Hebreeën is met vijfendertig citaten, vierendertig verwijzingen, negentien beknopte samenvattingen van Schriftplaatsen en dertien plaatsen waar een naam of onderwerp uit het Oude Testament voorkomt, het nieuwtestamentische geschrift met het hoogste aantal citaten van en verwijzingen naar het Oude Testament.² Zeventien citaten en zestien verwijzingen zijn afkomstig uit LXXPs,³ het hoogste aantal verwijzingen naar of citaten van een oudtestamentisch geschrift in een nieuwtestamentisch werk. De meerderheid van de citaten stemt woordelijk overeen met LXXPs. In alle gevallen heeft de schrijver de oorspronkelijke context losgelaten.⁴ Alle citaten en verwijzingen kunnen tot een bekende Griekse tekstvorm worden herleid, op

1. Voor een mooi overzicht en evenwichtige bespreking van deze thema's, zie P. Ellingworth (1993), 3-33.
2. De tellingen van het aantal oudtestamentische citaten lopen uiteen. Het onduidelijk definiëren van de term 'citaat' en het feit dat sommige oudtestamentische verzen die in Hebreeën meerdere keren aangehaald worden, niet door iedereen in zijn telling meegenomen zijn, veroorzaken verschillende uitkomsten, zie S.E. Porter (1997), 79-96 en G.H. Guthrie (2003), 272-274.
3. Heb 1,5 (LXXPs 2,7); 1,6 (LXXPs 96,7); 1,7 (LXXPs 103,4); 1,8-9 (LXXPs 44,7-9); 1,10-12 (LXXPs 101,26-28); 1,13 (LXXPs 109,1); 2,6-8 (LXXPs 8,5-7); 2,12 (LXXPs 21,23); 3,7-11 (LXXPs 94,7-11); 5,5 (LXXPs 2,7); 5,6, 7,17 en 7,21 (LXXPs 109,4); 10,5-7 (LXXPs 39,7-9) en 13,6 (LXXPs 117,6). Het citaat in Heb 10,30 stemt overeen met LXXDeut 32,36 alsook met LXXPs 134,14. De context maakt duidelijk dat de auteur LXXDeut 32,36 bedoelt.
4. De meerderheid van de exegeten verwijst in de uitleg van LXXPs 2 en LXXPs 109 naar de oorspronkelijke context van een intronisatieritueel. Dergelijke opmerkingen hebben in de uitleg van de citaten in Hebreeën geen zin, ook omdat de LXXPs-vertaler beide psalmen reeds gedecontextualiseerd heeft.

een enkele uitzondering na.¹ Geen enkel LXXPss-citaat is om redactionele redenen grondig gereviseerd. Met zijn opmerking dat Psalmen door David vervaardigd is, vertolkt de auteur een gangbaar standpunt van zijn dagen.² De manier waarop hij een citaat introduceert, is in vergelijking met andere nieuwtestamentische schrijvers wel uniek. Met uitzondering van enkele plaatsen staat elk citaat in de directe rede. De meerderheid is weergegeven als een uitspraak van God. Dit betekent dat het gebruikelijke onderscheid tussen een expliciet en impliciet citaat voor Hebreeën niet opgaat. In Hebreeën staat één citaat van LXXPs 109,1 en vier van LXXPs 109,4 en vier verwijzingen naar LXXPs 109,1 en dertien naar LXXPs 109,4.³ In het Nieuwe Testament staat alleen in Hebreeën een citaat van of verwijzing naar LXXPs 109,4.⁴ Van de geciteerde LXXPss in Hebreeën wordt LXXPs 109 het meest aangehaald.

7.2 Heb 1

In dit eerste onderdeel bespreek ik twee gedeelten waarin citaten van of verwijzingen naar LXXPs 109 staan: Heb 1,1-4 (7.2.1) en Heb 1,5-14 (7.2.2). Het genreverschil tussen beide gedeelten is de reden waarom ik elk gedeelte afzonderlijk bespreek. Eerst analyseer ik het literaire karakter (7.2.1.1, resp. 7.2.2.1), daarna het theologische karakter van het desbetreffende gedeelte (7.2.1.2, resp. 7.2.2.2). Heb 1,5-14 is een zgn. catena. In deze catena neemt LXXPs 109 een centrale positie in. Vanwege deze centrale plaats drukt deze LXXPs een stempel op het eerste hoofdstuk alsook op het eerste hoofddeel van Hebreeën. Om die reden bespreek ik de catena afzonderlijk (7.2.2.3). In de catena staan twee uitdrukkingen, die met LXXPs 109,1 verwant zijn, namelijk *καθίζω* in combinatie met een participium en de woorden *κεκληρονόμηκεν ὄνομα*. Om die reden bespreek ik de herkomst en betekenis van deze uitdrukkingen afzonderlijk. (7.2.2.4 en 7.2.2.5). Met een samenvatting rond ik het eerste onderdeel af (7.2.2.6).

1. Voor een bespreking van alle LXXPss-citaten in Hebreeën, zie U. Rüsen-Weinhold (2004), 176-206.
2. Vgl. de inleidende woorden op het citaat uit LXXPs 94 in 4,7 *ἐν Δαυιδ λέγων μετὰ τοσοῦτον χρόνον, καθὼς προείρηται*. Ps 95 bezit geen Davidisch opschrift.
3. Heb 1,3 en 13; 5,6 en 10; 6,20; 7,3,17 en 21; 8,1; 10,12 en 13 en 12,2.
4. LXXPs 109,4 wordt driemaal in Hebreeën geciteerd (5,6 en 7,17 en 21) en drie keer staat in Hebreeën een allusie op LXXPs 109,4 (5,10; 6,20 en 7,3). Omdat ook LXXPs 109,1 zesmaal in Hebreeën staat: een citaat (1,13) en vijf allusies (1,3; 8,1; 10,12-13 en 12,2), vermoeden sommige geleerden een bepaald verband tussen het aantal keren dat vers 1 en het aantal malen dat vers 4 in Hebreeën staat vanwege het gelijke getal.

7.2.1 Heb 1,1-4

7.2.1.1 Literair karakter

Het literaire karakter van de vss. 1-4 is van een uitzonderlijk hoog niveau.¹ Het grammaticale subject van de hoofdzin is God (1,1), het onderwerp van de relatieve bijzin is Gods Zoon (1,2^a). Zeven nadere bepalingen omschrijven zijn persoon en werk (1,2^b-4).² In de openingszin stelt de auteur verschillende hoofdthema's aan de orde. Zo'n opening is karakteristiek voor een exordium.³ Hij werkt die thema's in de vss. 5-13⁴ of in een van de volgende hoofdstukken uit. Al direct aan het begin benoemt de auteur impliciet het onvolkomen karakter van het oude verbond door de bedeling van de laatste dagen (πάλαι) te plaatsen tegenover een andere bedeling (ἐπ' ἐσχάτου τῶν ἡμερῶν τούτων). Deze vergelijking werkt hij aan de hand van een aantal specifieke onderwerpen verder uit in de capita 8-10. In de aanloop naar deze hoofdstukken herhaalt hij op verschillende plaatsen impliciet deze heilshistorische vergelijking.

In het exordium zegt de auteur in hoofdlijn twee dingen. In de eerste plaats sprak God vroeger veelvuldig en op verschillende manieren door de profeten tot onze vaders (λαλήσας τοῖς πατράσιν ἐν τοῖς προφήταις,⁵ 1,1). In deze laatste dagen spreekt God tot ons in en door zijn Zoon (ἐλάλησεν ἡμῖν ἐν υἱῷ, 1,2). De schrijver kiest bewust voor het verbum λαλέω in plaats van het werkwoord λέγω, omdat hij met dit verbum altijd een citaat introduceert. Met zijn keus benadrukt hij *dat* God spreekt, zonder op dit moment al te onthullen *wat* God zegt. God is een sprekend God (vgl. τὸν λαλοῦντα, 12,25), toen en nu, zo luidt zijn stelling aan het begin van zijn werk. In de

1. Voor de literaire opbouw van Heb 1,1-14, zie E. Grässer (1974), 188-189 en W.L. Lane (1991), 5-9.

2. Voorstellen voor een andere interpretatie zoals bijvoorbeeld van J.P. Meier (1985^a) zijn vanwege zijn forse ingrepen in de tekst gekunsteld.

3. Voor het fenomeen exordium, zie W.G. Überlacker (1989), 66-138. Voor het gebruik van exordium in de joodse literatuur, zie P. Borgen (1965), 59-98.

4. Vgl. ἐν υἱῷ in vs. 2^a met vs. 5; ὃν ἔθηκεν ... τοὺς αἰῶνας in vs. 2^{b-c} met vss. 10-12; φέρων τὰ πάντα ... αὐτοῦ in vs. 3 met vss. 10-12; ἐκάθισεν in vs. 3^d met vs. 13; τῶν ἀγγέλων in vs. 4^a met ἀγγελοι in vss. 6-7 en vs. 13 διαφορώτερον παρ' αὐτοὺς κεκληρονόμηκεν ὄνομα in 4^b met vs. 10 en vs. 13 alsook de centrale rol die het verbum λέγω in 1,5-13 vervult.

5. In de uitdrukking ἐν τοῖς προφήταις is de prepositie ἐν een *instrumentalis* (God sprak vroeger *door* de profeten, vgl. ἐν Δαυὶδ (4,7)). Dit gebruik is verwant met de uitdrukking διὰ τῶν προφητῶν in Rom 1,2 (vgl. Luk 1,70 en Hand 3,18). De uitdrukking ἐν υἱῷ staat parallel met ἐν τοῖς προφήταις, maar verschilt inhoudelijk van deze woorden: God spreekt nu tot ons *in* de Zoon, vroeger *door* de profeten, cf. o.a. J. Webster (2009), 74-81; contra o.a. C.R. Koester (2001), 177.

tweede plaats maakt de schrijver met dit exordium drie vergelijkingen. Hij vergelijkt tussen vroeger en nu, tussen veel profeten en de (enige) Zoon¹ en tussen onze vaders en ons. Deze manier van redeneren keert in Hebreeën regelmatig terug. De auteur deelt deze argumentatie met joodse, Griekse² en andere nieuwtestamentische schrijvers (vgl. Fil 2,9-10; Ef 1,21; Kol 1,15-18 en 1 Petr 3,22).

7.2.1.2 Theologisch karakter

Vanuit drie verschillende invalshoeken belicht de schrijver in de vss. 3-4 de unieke identiteit van Gods Zoon. Eerst vergelijkt hij Hem met God (3^a). Daarna gaat hij beknopt in op de rol van de Zoon in schepping en herschepping (3^b). Ten slotte omschrijft hij de verhoogde status van Gods Zoon met behulp van citaten (3^c-4). Ook werkt hij naar twee kanten toe de unieke relatie tussen de Zoon en de Vader uit. Aan de ene kant benadrukt hij het verschil tussen toen (πάλαι, 1^b) en nu (ἐπ' ἐσχάτου τῶν ἡμερῶν τούτων, 2^a). God sprak vroeger door verschillende profeten en op verschillende manieren tot ons voorgeslacht (2^b-3). In deze laatste dagen spreekt Hij tot ons in en door zijn Zoon (ἐν υἱῷ, 2^a). Met deze woorden omschrijft de auteur de uniciteit van de persoon en het werk van Gods Zoon.³ De Zoon overtreft alle profeten, hoewel de Spreker dezelfde blijft. Nu God tot ons door de Zoon spreekt, belichaamt de Zoon Gods woord. Hij is Gods Woord.⁴ Aan de andere kant toont de auteur aan hoe de Vader zelf de unieke relatie tussen Hem en zijn Zoon verwoordt en uitlegt. Als bewijs citeert hij zeven oudtestamentische plaatsen die hij als uitspraken van de Vader tot de Zoon in de directe rede weergeeft (4-13).⁵

1. Het ontbrekend lidwoord ἐν (τῷ) υἱῷ markeert de tegenstelling tussen de Zoon en de profeten, cf. *BDF* §254. Door deze ommissie contrasteren deze woorden met de uitdrukking 'de (ene en ware) God' (ὁ θεός, 1^a). In voorgaande dagen heeft Hij door vele en verschillende profeten tot de vaders gesproken, maar nu spreekt Hij in en door de Zoon tot ons, o.a. K.L. Schenck (1997), 101. Het woord υἱός staat in bijna elk hoofdstuk (1,2,5 en 8; 2,6 en 10; 3,6; 4,14; 5,5 en 8; 6,6; 7,3, 5 en 28; 10,29; 11,21-22 en 24 en 12,5-8) en verwijst dertien keer naar Gods Zoon. De vergelijking met de engelen behoort niet tot de kern van dit betoog, cf. o.a. T. Lewicki (2004), 28.

2. Cf. E. Grässer (1990), 1.53.

3. Cf. W.R.G. Loader (1981), 64.

4. Cf. E. Grässer (1992), 129-142.

5. Het verbindend woord tussen de aanhef (1-4), de drie combinaties van twee citaten (4-13) en de retorische vraag in vs. 14, die door de combinatie van λειτουργικά πνεύματα teruggrijpt op vs. 7, is het nomen ἄγγελοι (1, 4, 5, 6, 7 (2x) en 13). Ook in Heb 2 staat dit woord verschillende keren (2, 5, 7, 9 en 16). Een vergelijkbare functie als ἄγγελοι (LXXPs 8) vervullen ook de woorden κατάπαυσις in Heb 3-4 (LXXPs 94), ἀρχιερεύς in Heb 7-10 (LXXPs 109,4), πίστις in Heb 11 (LXXHab 2,4) en παιδεία in Heb 12 (LXXSpr 3,11).

7.2.2 Heb 1,5-14

7.2.2.1 Literair karakter

Na het exordium volgt een ketting van zes citaten. Een citaat van LXX-Ps 109,1 sluit deze ketting af. De auteur combineert steeds twee citaten waardoor een zgn. catena (חרז) (ḥaraz)) is ontstaan. Het is een exegetische methode die ook in andere vroegjoodse geschriften voorkomt.¹ Meerdere semantische en thematische overeenkomsten tussen de twee citaten smeden de citaten tot een geheel. Om dit te bereiken heeft de auteur de citaten aangepast (gezerah shawah). Met uitzondering van LXX2Sam 7,14 zijn alle gecombineerde citaten afkomstig uit LXXPs; zo ook de allusie in vs. 6 (LXXPs 88,28). Van deze LXXPs dragen LXXPs 2, LXXPs 96, LXXPs 103 en LXXPs 109 in LXXPs een Davidisch opschrift. De schrijver citeert uit een Griekse vertaling en niet uit de Hebreeuwse tekst. De catena verbindt de eerste verwijzing naar LXXPs 109,1 (3) met het eerste citaat van dit vers (13).

7.2.2.2 Theologisch karakter

De catena heeft verschillende kenmerken. Allereerst citeert de schrijver een tekst los van zijn context. In de tweede plaats is de meerderheid van zijn aanhalingen afkomstig uit LXXPs. De auteur leest LXXPs als een profetische tekst met goddelijk gezag. In de derde plaats situeert hij de citaten in een eschatologisch kader (vgl. ἐπ' ἐσχάτου τῶν ἡμερῶν in vs. 2² en ἕως ἂν θῶ τοὺς ἐχθρούς σου ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου in vs. 13³). In de vierde plaats combineert hij teksten door thematische en semantische overeenkomsten (gezerah shawah). Elke combinatie legt een ander facet van het hoofdthema uit. In de vijfde plaats stemt hij zijn citaten⁴ door aanpassingen af op het hoofdthema van de catena. Ten slotte houdt hij met het citeren

1. Voor het Nieuwe Testament, zie E. Ellis (1981), 49-51 en voor Qumran, zie G.J. Brooke (2000), 121-122.
2. Dat dit een aanwijzing is voor een sterke invloed van de LXX op het taalgebruik van de auteur, zoals H.R. van de Kamp (2010), 45 stelt, is onwaarschijnlijk. Deze uitdrukking wortelt in het Oude Testament (בְּאַחֲרִית הַיָּמִים; vgl. Gen 49,1; Num 24,14; Deut 31,29; Jes 2,2 en Jer 23,20) en de joodse apocalyptiek (Dan 10,14) en is ten tijde van het schrijven van Hebreeën breed ingeburgerd in de vroegjoodse en vroegchristelijke literatuur, zie A. Steudel (1993) 225-246. De woorden hebben in deze periode meer het karakter van een stereotiepe formulering, vgl. Hand 2,17; 2 Tim 3,1; 1 Petr 1,20; 2 Petr 3,3; Judas 18; Barn 4,9; 12,9 en 16,5; Did 16,2vv.; 2Clem 14,2; Ign. Eph. 11,1 en Irenaeus in Adv.Haer. 4,36,1; 38,1 55,6 en 5,15,4.
3. Vgl. Mk 13,5-13; Luk 1-2; 7,27-28 en 16,16; Hand 2,17; 2 Tim 3,1-9 en Jak 5,3.
4. Hier staat de auteur in de traditie van een eeuwenoude wijze van omgaan met de en overlevering van de tekst, zie E. Tov (1985), 3-29.

de volgorde van Psalmen aan. Deze eigenschappen deelt de catena met de Pesharim (vgl. 4Q174; 4Q177; 4Q182 en 11Q13).¹ Binnen de groep van deze Pesharim lijkt het exegetische karakter van Heb 1,4-13 nog meest op het exegetische karakter van 4Q174 en 4Q177.²

Toch bestaan er ook verschillen tussen deze groep Pesharim en Hebreeën. Zo citeren bijvoorbeeld de schrijvers van 4Q174 en 4Q177 alleen woorden uit Davidische Psalmen, terwijl de auteur van Hebreeën in 1,4-14 ook LXXPs 94 en LXXPs 101 aanhaalt. Maar het kardinale verschil tussen deze Pesharim en Hebreeën is dat alle citaten in Heb 1,4-14 in de directe rede zijn weergegeven. De Spreker is de Vader, niet David of de Schrift. De Vader spreekt rechtstreeks tot zijn Zoon. Sprekend tot Hem legt Hij door zijn Zoon ons zijn Woord uit. Deze manier om een citaat weer te geven is uniek, ook binnen het Nieuwe Testament.³

7.2.2.3 Exegese

De catena is samengesteld uit drie combinaties van elk twee citaten. De catena verbindt de verwijzing naar LXXPs 109,1 aan het begin met het citaat van dit vers aan het slot. Op deze wijze exegetiseert de auteur LXXPs 109,1. Om die reden analyseer ik in deze paragraaf elke combinatie afzonderlijk.

De eerste combinatie: LXXPs 2,7^{c-d} en LXX2Sam 7,14^d (Heb 1,5)

1. Beide citaten staan in de directe rede.
2. De auteur citeert in de directe rede waardoor het lijkt alsof de Vader rechtstreeks tot zijn Zoon spreekt.
3. Beide citaten stemmen verbaal en thematisch met elkaar overeen (gezerah shawah), vooral door het kernwoord $\nu\acute{\iota}\omicron\varsigma$, en vormen samen een chiasme⁵. Ook is hier sprake van inclusio door de bijzondere plaatsing van $\nu\acute{\iota}\omicron\varsigma$.
4. Ze zijn afkomstig uit teksten die over de messiaanse Davidide profetiseren.

1. Cf. B. Gärtner (1980), 187-189 (vgl. Heb 2,6vv.; 3,7vv.; 10,5-9 en 12,5vv.).

2. Voor 4Q174 en 4Q177, zie A. Steudel (1994), 129-146 en voor Heb 1,4-13 en 4Q174, zie H.W. Bateman (1997), 149-206.

3. De auteur verstaat hier het Oude Testament principieel anders dan de leden van de Qumran-gemeenschap. In deze gemeenschap onthult de leraar der gerechtigheid de betekenis van de Schrift aan de leden. Hebreeën stelt dat God nu in en door zijn Zoon tot ons spreekt.

4. Volgens P. Ellingworth (1994), 114-116 citeert de auteur niet uit LXX2Sam 7,14, maar uit LXX1Kron 17,13. LXX2Sam 7,14 en LXX1Kron 17,13 zijn identiek.

5. Cf. W.L. Lane (1991), 25 en G.J. Steyn (2003), 263.

5. Samen met LXXPs 2,7^{c-d} wordt LXX2Sam 7,14 messiaans geïnterpreteerd en uitgelegd.¹
6. De citaten formuleren samen het thema van 1-14:² de Vader heeft de Zoon aangesteld.
7. Beide verzen komen gecombineerd, samen met andere messiaanse teksten of zelfstandig voor in geschriften van eerdere datum en worden ook daar messiaans uitgelegd (vgl. 4Q174 10.11 en 18-19).³
8. Door deze twee citaten benadrukt de Vader zijn unieke verhouding tot zijn Zoon.
9. LXXPs 2,7 is de eerste aanhaling en wordt gevolgd door een citaat uit LXX2Sam 7,14. LXXPs 2,7 formuleert het thema van Heb 1,4-13.

Verschillen tussen Ps 2,7^{c-d}; LXXPs 2,7^{c-d} en Heb 1,5^a

Het citaat in Heb 1,5^a verschilt niet van LXXPs 2,7^{c-d}. Hetzelfde geldt ook voor LXXPs 2,7 met Ps 2,7.

Verschillen tussen 2 Sam 7,14; LXX2Sam 7,14 en Heb 1,5^b

Het citaat in Heb 1,5^b verschilt niet van LXX2Sam 7,14. Hetzelfde geldt ook voor LXX2Sam 7,14 en 2 Sam 7,14.

De tweede combinatie: LXXPs 96,7 en LXXPs 103,4 (Heb 1,6-7)

1. Beide citaten staan in de directe rede.
2. Ze stemmen verbaal en thematisch met elkaar overeen (gezerah shawah).
3. De auteur interpreteert en citeert deze twee verzen alsof de Vader opnieuw⁴ spreekt, nu richt Hij het woord tot engelen.
4. In beide citaten roept de Vader hen op om zijn Zoon te aanbidden.
5. LXXPs 96,7 en LXXPs 103,4 dragen een Davidisch opschrift.⁵
6. LXXPs 96,7 en LXXPs 103,4 worden op volgorde van rangschikking in LXXPs geciteerd.

1. S.J. Kistemaker (1961), 80 stelt onterecht dat de auteur LXXPs 2 en LXXPs 109 hier op gelijk niveau geplaatst heeft. LXX2Sam 7,14 staat na LXXPs 2,7 en leidt de catena in.

2. Vgl. de rabbijnse leesregel *kayose bo bemaqom aher* (כיוצא בו במקום אחר), zie H.W. Bateman (1997), 220. Deze regel is een van de zeven regels (מדות) van Hillel (?-20 na Christus), zie t.Sanh 7.11; Abot R.Nat. [A] §37.

3. Cf. o.a. A.H.I. Lee (2005), 271; J.J. Collins (2009), 51-55 en E.F. Manson (2009), 73-82.

4. Het adverbium *παλιν* introduceert vaker een citaat (vgl. 1,5; 2,13; 4,5 en 10,30).

5. Voor J. Compton (2015), 35 is het Davidische opschrift alsook de vertaling van LXXPs 96,4 en 11 genoeg om te concluderen dat LXXPs 96 een messiaanse psalm is.

Verschillen tussen Ps 97,7^b; LXXPs 96,7^b en Heb 1,6

Tussen Ps 97,7^b en LXXPs 96,7^b bestaan grote verschillen.¹ Ten opzichte van Heb 1,6 verschilt προσκυνησάτε (2^e plur.) van προσκυνησάτωσαν (3^e plur.; vgl. προσκυνησάτωσαν αὐτῷ πάντες ἄγγελοι θεοῦ, Ode van Salomo 2.43). De auteur heeft het citaat afgestemd op de directe context. Daardoor verwijst αὐτῷ naar de Zoon. De oorspronkelijke tekst biedt daarvoor ruimte, omdat een grammaticaal antecedent ontbreekt. De context en de Spreker concretiseren nu αὐτῷ. Deze exegetische techniek deelt de auteur met Paulus, Qumran-teksten, de LXX en Targumim. In deze geschriften worden op dezelfde manier eigenschappen van God aan de messias toegeschreven. Tijdens de teksttransmissie is καὶ in sommige versies verwijderd om het citaat in zijn geheel in overeenstemming te brengen met LXXPs 96,7 (vgl. lat sy bo).

Verschillen tussen Ps 104,4; LXXPs 103,4 en Heb 1,7

Tussen Ps 104,4 en LXXPs 103,4 bestaan drie verschillen. De ongevocaliseerde tekst van Ps 104,4 (להט אש משרתיו רוחות מלאכיו עשה) staat twee verschillende interpretaties toe. De eerste ligt het meest voor de hand: ‘Hij heeft de winden tot zijn boden gemaakt, tot zijn dienaren vurige vlammen.’ De LXXPss-vertaler interpreteert de ongevocaliseerde tekst anders en zet deze als volgt over: ὁ ποιῶν τοὺς ἁγγέλους αὐτοῦ πνεύματα καὶ τοὺς λειτουργοὺς αὐτοῦ πῦρ φλέγον (‘Hij heeft de geesten tot zijn engelen en een vurige vlam tot zijn dienaren gemaakt.’). Zijn interpretatie is uniek. Toch laat hij de consonantentekst ongewijzigd.² Het tweede en derde verschil tussen Ps 104,4 enerzijds en LXXPs 103,4 en Heb 1,7 anderzijds

1. Voor de herkomst van het citaat zijn vijf opties: LXXDeut 32,43^b (καὶ προσκυνησάτωσαν αὐτῷ πάντες υἱοὶ θεοῦ), LXXDeut 32,43^d (καὶ ἐνισχυσάτωσαν αὐτῷ πάντες ἄγγελοι θεοῦ), 4Q44 (ים־להים לוֹ כָּל הַשְׁתַּחֲוִי לוֹ כָּל אֱלֹהִים), Ode van Salomo 2.43^b (καὶ προσκυνησάτωσαν αὐτῷ πάντες υἱοὶ θεοῦ) of LXXPs 96,7^b (προσκυνησάτε αὐτῷ, πάντες οἱ ἄγγελοι αὐτοῦ). Van deze vijf opties stemmen LXXDeut 32,43^b en LXXPs 96,7^b het meest met Heb 1,6^b overeen, waarvan LXXPs 96,7^b de beste papieren bezit. Ps 97,7^b (הַשְׁתַּחֲוִי לוֹ כָּל אֱלֹהִים) verschilt van LXXPs 96,7^b, maar stemt overeen met 4Q44 (ים־להים לוֹ כָּל הַשְׁתַּחֲוִי לוֹ כָּל אֱלֹהִים). Het grootste verschil tussen Ps 97,7^b en LXXPs 96,7^b is de weergave van אֱלֹהִים met οἱ ἄγγελοι. Daarachter schuilen theologische motieven van de LXXPss-vertaler, cf. A. Schenker (2001), 185-195, m.n. 191-192 en M. Karrer (2010), 349-353. De verwisseling van αὐτοῦ in θεοῦ maakt een klein verschil tussen LXXPs 96,7^b en Heb 1,6, maar wordt gesteund door de Ode van Salomo 2.43. Vermoedelijk heeft de auteur dezelfde tekstlezing geraadpleegd als de auteur van de Odes van Salomo, maar ons is die vandaag onbekend, vgl. G.J. Steyn (2000), 263-268. De lezing θεοῦ in plaats van αὐτοῦ is een explicatie van het pronomen dat in LXXPs 96,7^b geen antecedent heeft.
2. Vgl. 1Q28 col. I.10^b-11; 1Hen 17.1. In de vroegjoodse literatuur worden engelen met vuur geassocieerd, zie Jub 2.2; 1Q28a col. IX.9-12; T.Adam 1.12; 2Hen 29.1; 2Bar 21.6 en 4Ezra 8.21-22.

is de invoeging van het lidwoord τοὺς (τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ en τοὺς λειτουργοὺς αὐτοῦ) en de conjunctie καὶ.¹

Tussen LXXPs 103,4 en Heb 1,7 bestaat één verschil. De auteur leest πρὸς φλόγα ('een vlam van vuur') in plaats van πῦρ φλέγον ('een vurige vlam'; de lezing van Rahlfs). Volgens sommigen is het citaat om stilistische redenen aan de directe context aangepast. Waarschijnlijk is de aanhaling een getrouwe weergave van de brontekst, omdat meerdere tekstgetuigen deze lezing steunen.² Naast alliteratie is er ook sprake van parallelisme door de accusativus singularis en eindrijm tussen πνεύματ^α en φλόγ^α, de laatste woorden van beide versdelen. Deze citaten geven geen aanleiding voor de veronderstelling dat de auteur polemiseert tegen een angelogie of een zgn. 'engelchristologie'.³

De derde combinatie: LXXPs 44,7-8 en LXXPs 101,26-28 (Heb 1,8-12)

1. Beide citaten komen uit LXXPs.
2. LXXPs 44 en LXXPs 101 dragen geen Davidisch opschrift.
3. Ze worden geciteerd op volgorde van rangschikking in LXXPs.
4. Ze staan in de directe rede.
5. De auteur geeft de teksten weer alsof de Vader rechtstreeks tot zijn Zoon spreekt (vgl. de inleidende opmerking πρὸς δὲ τὸν υἱόν in vs. 8^a).
6. Ze bezitten verbale en thematische overeenkomsten (gezerah shawah).⁴
7. Beide LXXPs worden verder nergens elders in het Nieuwe Testament geciteerd.
8. Beide citaten zijn hier voor het eerst messiaans geïnterpreteerd en uitgelegd.⁵
9. Volgens beide citaten kent God de Vader aan zijn Zoon goddelijke namen en attributen toe door hem aan te spreken met ὁ θεός (vocativus) en te spreken over het eeuwige koninkrijk (LXXPs 44) en bestaan (LXXPs 101) van de Zoon.

1. Zie U. Rüsen-Weinhold (2004), 177-180.

2. De lezing πρὸς φλόγα komt ook voor in een correctie van LXX^A, in sommige handschriften van de L-groep, Papyrus Bodmer XXIV en in een Bohairische en Sahidische vertaling, zie A.H. Cadwallader (1992), 291.

3. Cf. W.L. Lane (1991), 17 en C.R. Koester (2001), 200; contra o.a. H.W. Attridge (1989), 51-52.

4. Vgl. εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος (LXXPs 44,7) in vs. 8 met σὺ δὲ διαμένεις, σὺ δὲ ὁ αὐτὸς εἶ en τὰ ἔτη σου οὐκ ἐκλείψουσιν (LXXPs 101,27-28) in Heb 1,10-12, zie R. Gheorghita (2003), 60.

5. In Ps 45,7 spreekt de dichter God aan, in vs. 8 wordt de koning met מֶלֶךְ aangesproken; contra R.D. Anderson (2001), 157 en R. Gheorghita (2003), 59-60. Voorzover wij weten wordt LXXPs 44 hier voor het eerst messiaans geïnterpreteerd en uitgelegd. De oorzaak voor deze interpretatie zijn twee messiaanse teksten in de directe context: LXXPs 2 en LXX2Sam 7,14; vgl. ook G.J. Steyn (2004), 1088-1092 en S.E. Docherty (2009), 164-165.

Verschillen tussen Ps 45,7-8; LXXPs 44,7-8 en Heb 1,8-9

Ps 45,7-8 verschilt niet met LXXPs 44,7-8. De LXXPss-vertaler geeft in LXXPs 44,7 de vocativus weer met de nominativus ὁ θεός (in plaats van θεέ; vgl. Aq). Deze vertaalkeus is conform de overige plaatsen waar hij een vocativus overzet met een nominativus (vgl. LXXPs 3,8; 5,11 en 9,33; vgl. ook Heb 10,7).¹

Heb 1,8-9 verschilt op twee punten van LXXPs 44,7-8. In Heb 1,8 staat tussen de weergave van het eerste en tweede versdeel van LXXPs 44,7 de conjunctie καὶ. Deze lezing komt in verschillende Hebreeuwse handschriften voor en circuleerde waarschijnlijk al vóór het schrijven van Hebreeën (zie *BHS* t.p.). Wel voegt de auteur in de weergave van deze twee verzen de woorden καὶ πάλιν in waardoor twee zinnen ontstaan zijn. Het toevoegen van deze woorden is het gevolg van zijn interpretatie van dit Schriftcitaat. Deze inlassing heeft dus een exegetische functie, vgl. Heb 2,13 (LXXJes 8,17-18) en 10,30 (LXXDeut 32,35-36).²

Het tweede verschil tussen Heb 1,8-9 en LXXPs 44,7-8 is de herschikking van de woorden ῥάβδος εὐθύτητος ἢ ῥάβδος τῆς βασιλείας σου (LXXPs 44,7^b) tot ἢ ῥάβδος τῆς εὐθύτητος ῥάβδος τῆς βασιλείας σου³ ('de scepter van rechtmatigheid is de scepter van uw koninkrijk'). Door deze herschikking benadrukt de auteur de rechtvaardige heerschappij van Gods Zoon.⁴

De woorden εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος (LXXPs 44,7) in vs. 8^a anticiperen op de uitdrukking εἰς τὸν αἰῶνα uit LXXPs 109,4. De woorden ὁ θρόνος σου refereren aan een van de motieven van LXXPs 109: de troon van God.

Verschillen tussen Ps 102,26-28; LXXPs 101,26-28 en Heb 1,10-12

Tussen LXXPs 101,26-28 en Ps 102,26-28 bestaan drie verschillen: de woorden κύριε (vocativus) en καὶ zijn ingevoegd en ἔργα (plur.; vgl. 4Q84, sommige Hebreeuwse mss en de Targum op Psalmen) is een weergave van מַעֲשֵׂה (sing.).

Tussen LXXPs 101,26-28 en Heb 1,10-12 bestaan vier verschillen: de vooropplaatsing van σὺ, de verandering van διαμενεῖς (fut.) in διαμένεις (pres.), de wijziging van ἀλλάξεις in ἐλίξεις en de verplaatsing van ὡς ἰμάτιον. De vooropplaatsing van σὺ is emfase. Deze lezing wordt door andere tekstgetuigen gesteund.⁵ Deze wijzi-

1. Voor een uitgebreid overzicht van de verschillende standpunten, zie D.F. Leschert (1994), 31-78.

2. Contra S.E. Docherty (2009), 165.

3. De lezing σου ligt meer voor de hand vanwege de directe rede waarin God sprekend geciteerd wordt, cf. o.a. U. Rüsen-Weinhold (2004), 182 en G.H. Guthrie (2007), 938-939; contra o.a. H.W. Bateman (1997), 132-134.

4. Cf. J.C. McCullough (1980), 369; P. Ellingworth (1993), 122 en H.W. Bateman (1997), 132-134.

5. Zie A. Rahlfs (1967), 255 en U. Rüsen-Weinhold (2004), 184-185.

ging creëert een allusie op LXXGen 1,1 (ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν). Deze woorden past de auteur op Gods Zoon toe. Ze stellen hem e.a. in staat om Gen 1 christologisch te lezen (vgl. Joh 1,1-3). Gods Zoon is pre-existent. Hij is Schepper en Soeverein over al het geschapene. Deze unieke eigenschappen van God kent de Vader sprekend toe aan de Zoon.¹ De wijziging van διαμενεῖς (fut.) in διαμένεις (pres.) beklemtoont volgens sommigen de onveranderlijkheid van Gods Zoon ten opzichte van al het geschapene. Het is onmogelijk om met absolute zekerheid vast te stellen welk van de twee werkwoordsvormen (διαμενεῖς of διαμένεις) de oorspronkelijke lezing is. In de eerste eeuw na Christus wordt de Griekse tekst namelijk zonder leestekens en in majuskels (ΔΙΑΜΕΝΕΙΣ) geschreven. Wel is vermoedelijk de lezing διαμένεις in later tijd door kopiïsten (D² 0243. 365. 629 lat) gecorrigeerd in διαμενεῖς. Door deze correctie hebben zij het citaat in vs. 11 afgestemd op LXXPs 101,27. Het laatste verschil tussen LXXPs 101,26-28 en Heb 1,11^b-12^{a-b} is de herschikking van de versregels van LXXPs 101 in drie zinnen. Elke zin bestaat nu uit een verbum en een nomen. De wijziging van ἀλλάξεις in ἐλίξεις (vgl. LXXJes 34,4) creëert een logische opeenvolging van verschillende handelingen (verouderen-oprollen-verwisselen). De lezing ἐλίξεις wordt gesteund door andere tekstgetuigen en is geen creatie van de auteur.² De verplaatsing van de woorden ὡς ἱμῆτιον wordt gesteund door 11Q5.³

De drie combinaties vormen samen een catena⁴ waarvan de opbouw en structuur transparant en regelmatig is. De verzen onderbouwen het hoofdthema van 1,1-14: de Vader heeft de Zoon aangesteld.⁵ Het zevende citaat uit LXXPs 109,1^{b-c} rondt de catena af. De auteur geeft dit citaat weer als een retorische vraag. Inhoudelijk stemt deze vraag overeen met de tweede retorische vraag (7) en is bijna identiek aan de eerste retorische vraag (5). Zo handhaaft de auteur de lijn van zijn betoog en creëert hij een inclusio. De catena verbindt de verwijzing naar LXXPs 109,1^b (3^d) met het citaat van LXXPs 109,1^{b-c} (13^b). De inclusio bakent dit gedeelte af. Zo'n afronding is een veelvoorkomende literaire techniek in de klassieke oudheid en komt ook voor bij contemporaine joodse schrijvers. Door het ongewijzigde citaat

1. Volgens J. Compton (2015), 31-32 is LXXPs 101,26-28 messiaans getoonzet. Daarom staat deze tekst open voor een messiaanse interpretatie. Merkwaardigerwijs beroept hij zich daarvoor op de oorspronkelijke betekenis van Ps 102,23-28. De messiaanse interpretatie van LXXPs 101,26-28 is uniek en door de aangebrachte wijzigingen en de directe context mogelijk gemaakt.

2. Zie A. Rahlfs (1967), 255 en U. Rüsen-Weinhold (2004), 185-186.

3. Zie P.W. Flint (2000), 351.

4. Cf. G.J. Brooke (2000), 121-122 en J.G. Campbell (2004), 33-55.

5. Zie J.W. Thompson (1976), 354-355 en W.R.G. Loader (1981), 17.

van LXXPs 109,1^{b-c} in vs. 13^b keert de auteur terug naar het slot van de openingszin (ἐκάθισεν ἐν δεξιᾷ τῆς μεγαλωσύνης ἐν ὑψηλοῖς, 3^d). In vers 13 thematiseert hij een van de thema's die hij in het exordium al impliciet aan de orde heeft gesteld: de Zoon is verhoogd tot Gods rechterhand.¹ Zijn verhoging is nu een feit, zo maakt de auteur met het perfectum duidelijk (εἶρηκεν, 13^a).

Alle citaten geeft de schrijver weer als uitspraken van de Vader tot de Zoon. Om die reden zijn de woorden van LXXPs 109,1^a (εἶπεν ὁ κύριος τῷ κυρίῳ μου) achterwege gelaten.² Deze inleidende woorden zijn immers nu overbodig geworden. Ook worden om dezelfde reden de citaten niet geïntroduceerd, maar zijn ze door (καὶ) πάλιν of πρὸς met elkaar verbonden. Met deze uitspraken spreekt de Vader tot zijn Zoon. Onderling zijn ze gelijkwaardig (beiden dragen de titels ὁ κύριος en ὁ θεός) ἐν onderscheiden (Vader en Zoon). De Vader zegt alles toe aan de Zoon. Door de zwijgende Zoon spreekt de Vader tot ons.³ De auteur profiteert hier maximaal van de wijziging die de LXXPs-vertaler heeft aangebracht tijdens het overzetten van de woorden יְהוָה לִי יְהוָה (Ps 110,1) met εἶπεν ὁ κύριος τῷ κυρίῳ μου. De kurios spreekt tot ons (ἥτις ἀρχὴν λαβοῦσα λαλεῖσθαι διὰ τοῦ κυρίου, 2,3; vgl. ook het citaat van LXXPs 21,23 in 2,12).

Net als de zeven citaten omschrijven zeven bepalingen de unieke status van de Zoon. Indirect zijn al deze bepalingen afhankelijk van de hoofdzin ὁ θεός ... ἐλάλησεν ἡμῖν ἐν υἱῷ. De nadere bepalingen in vs. 3 zijn door de participia afhankelijk van de woorden ἐκάθισεν ἐν δεξιᾷ τῆς μεγαλωσύνης ἐν ὑψηλοῖς, een gewijzigde allusie op LXXPs 109,1. Sprekend tot de Zoon omschrijft God zijn unieke status. Hij heeft Hem de eschatologische heerschappij over alles toevertrouwd (2^a). De Vader heeft door de Zoon alles geschapen (2^b).⁴ De Zoon kan zich identificeren met de Vader (3^a). De Zoon is Soeverein (3^b), heeft verzoening aangebracht (3^c) en is door zijn Vader verhoogd (3^d). Binnen deze relatie formuleren vier bepalingen de grootheid

1. Cf. R. Bauckham (2004), 169 en 177-184.

2. Cf. H. Hegermann (1988), 56.

3. In Hebreëen spreekt de Zoon slechts tweemaal tot zijn Vader (2,11-13 en 10,5), cf. A. Rascher (2007), 39.

4. Dat de Vader door de Zoon de wereld geschapen heeft (1,3) is een vroegchristelijke gedachte (vgl. Joh 1,1-14; Rom 11,36; 1 Kor 8,6 en Kol 1,15vv.). Deze gedachte wortelt in een vroegjoodse traditie die stelt dat God door de gepersonifieerde Wijsheid hemel en aarde geschapen heeft (vgl. Sir. 24.1-12; 1Hen 42; Sap. 7.12 en 21 en 8.4 en Tg.Neof Gen 1,1) en is terug te voeren op het Oude Testament (Spr 1; 8 en 9 en Job 28), zie N.A. Dahl (1956), 422-443 en L.W. Hurtado (1993^a), 743-744.

van de Zoon (ὃν ἔθηκεν κληρονόμον πάντων,¹ ὃς ὢν ἀπαύγασμα τῆς δόξης, χαρακτήρ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ ἐν ἐκάθισεν ἐν δεξιᾷ τῆς μεγαλωσύνης ἐν ὑψηλοῖς). Drie bepalingen omschrijven het alomvattende karakter van zijn werk (δι' οὗ καὶ ἐποίησεν τοὺς αἰῶνας,² φέρων τε τὰ πάντα τῷ ῥήματι τῆς δυνάμεως αὐτοῦ ἐν καθαρισμὸν³ τῶν ἁμαρτιῶν ποιησάμενος). De zeven bepalingen vormen samen een getalssymmetrie met de zeven oudtestamentische citaten in de vss. 5-13.

De laatste bepaling is een creatie van de auteur, waarmee hij zich onderscheidt van contemporaine en andere nieuwtestamentische auteurs. Met deze uitdrukking stipuleert hij het eigen karakter van zijn christologische spreken. De betekenis van dit karakter ontvouwt hij in de volgende hoofdstukken. Met deze laatste bepaling verbindt hij de soevereiniteit van Gods Zoon over alles wat door Hem is geschapen met zijn unieke rol als Middelaar. Met deze verbinding creëert hij een eenheid tussen de positie en het werk van de Zoon in schepping en verlossing.

7.2.2.4 De betekenis van het verbum καθίζω in combinatie met een participium

In de eerste zin van zijn werk stelt de auteur impliciet de onlosmakelijke eenheid tussen het zitten van Gods Zoon aan de rechterhand van zijn Vader en de hogepriesterlijke arbeid van de Zoon aan de orde (καθαρισμὸν τῶν ἁμαρτιῶν ποιησάμενος ἐκάθισεν ἐν δεξιᾷ τῆς μεγαλωσύνης ἐν ὑψηλοῖς, 3). Dit thema behoort tot de hoofdonderwerpen van zijn werk. In deze zin combineert hij een participium (vgl. de laatste nadere bepaling) met het verbum καθίζω. Dit werkwoord is onderdeel van LXXPs 109,^{1b}, het versdeel waar hij naar verwijst. Ook in twee andere verwijzingen naar LXXPs

1. De uitdrukking ὃν ἔθηκεν κληρονόμον πάντων is gerelateerd aan het thema van de proloog: de Zoon van God. Deze beeldspraak komt in het Nieuwe Testament (6,17-20 en 9,15; vgl. ook Rom 4,13 en 8,17 en Gal 4,7), in vroegjoodse literatuur (Ps.Sal 12,6; 1Hen 5,7 en Jub 17,3; 22,14 en 27) en vroegchristelijke geschriften vaker voor. Nergens spreekt God een engel met υἱός aan. Wanneer engelen υἱοὺς heten, is dit altijd een collectivum, cf. B.F. Westcott (1970), 20.
2. Gods soevereiniteit over zijn schepping is een van de hoofdthema's van het Oude Testament en fundamenteel voor de joodse eschatologie in de periode vanaf de tweede eeuw voor Christus, zie N.A. Dahl (1956), 422-443 en L.W. Hurtado (1993*), 743-744. In 1,10-12 gaat de auteur een stap verder. De Zoon zelf heeft alles geschapen waarom Hij als Schepper en God geloofd wordt. Impliciet belijdt de auteur daarmee de pre-existentie van Christus, cf. J. Habermann (1990), 278-296 en R. Bauckham (2004), 184-185.
3. Het woord καθαρισμὸν is aan de LXX ontleend (vgl. LXXEx 29,36 en 30,10 en vooral LXXLev 16, zie ook 2 Petr 1,9). Het verbum καθαρίζω staat in 9,13-14, 22, 23; 10,2 en 22. In deze hoofdstukken vergelijkt de auteur de volmaaktheid van Christus' offer met de onvolkomenheid van de oudtestamentische offers (vgl. Hand 15,9; Ef 5,26; Tit 2,14 en 1 Joh 1,7 en 9). De uitdrukking καθαρισμὸν τῶν ἁμαρτιῶν ποιησάμενος is ontleend aan LXXJob 7,21, cf. A.H. Cadwallader (1992), 261-262.

109,1^b combineert hij καθίζω met een participium.¹ Met deze combinaties legt hij de betekenis uit van de onverbreekbare eenheid tussen de status van Jezus' verhoging en het verzoenende karakter van zijn offer.² Dit geldt ook voor de verbinding van ἐκάθισεν (3^d) met het participium γενόμενος (4^a). Van deze combinaties neemt de verbinding van ἐκάθισεν (3^d) met het participium γενόμενος (4^a) een cruciale rol in zijn betoog in 6,20-8,1 (zie onder).

7.2.2.5 De betekenis van de uitdrukking κεκληρονόμηκεν ὄνομα

De woorden κεκληρονόμηκεν ὄνομα in vs. 4 staan in de context van een intronisatie. De Vader stelt de Zoon aan (LXXPs 2,7 en LXX2Sam 7,14) en laat Hem participeren in zijn eer (LXXPs 96,7 en LXXPs 103,4), heerschappij (LXXPs 44,7-8) en eeuwige macht (LXXPs 101,26-28). Hij heeft zijn Zoon aangesteld tot een Erfgenaam van alles (vgl. de beide perfecta ἔθηκεν in vs. 2^b en κεκληρονόμηκεν in vs. 4^b). Voor het vaststellen van de betekenis van de uitdrukking κεκληρονόμηκεν ὄνομα geeft de uitleg van LXXPs 109,1^{b-c} door de auteur in de catena de doorslag.³ Vanaf zijn verhoging door God draagt de Zoon voor altijd een onovertreffbare en unieke naam (vgl. ὁ θεὸς in vs. 8 en ὁ κύριος in vs. 10). God zelf heeft Hem deze naam geschonken. Sprekend tot zijn Zoon legt de Vader ons de betekenis van deze naam uit. Zijn getuigenis over en tot zijn Zoon loopt uit op het citaat van LXXPs 109,1^{b-c} in vs. 13. Dit citaat geeft de auteur weer als een uitspraak in de directe rede van de Vader tot de Zoon.⁴ Door de inleidende retorische vraag heeft dit citaat het karakter van een zeer krachtige stelling, die de conclusie van de catena onderstreept. De Vader zegt tot zijn verhoogde Zoon, dat Hij (ὁ) κύριος (JHWH) is.⁵ Als de kurios spreekt de Zoon tot

1. Vgl. προσενέγκας θυσίαν ... ἐκάθισεν in 10,12 en σταυρὸν αἰσχύνῃς καταφρονήσας ... κεκάθικεν in 12,2.

2. Cf. H.-F. Weiss (1991), 149-150.

3. Vgl. voor het gebruik van de uitdrukking κληρονομεῖν τὸ ὄνομα LXXSpr 3,35 (δόξαν ... κληρονομεῖν) en 1Makk 2,57 (κληρονομεῖν θρόνον βασιλείας).

4. Zie A. Vanhoye (1963), 69-74.

5. Cf. o.a. S. Ruager (2000), 21; G. Schunack (2002), 50 en R. Bauckham (2009^b), 21-22; vgl. Rom 1,3-5^a; 4,24 en 8,34; Kol 1,12-20; Fil 2,9-11; 1 Thess 1,10; 2 Thess 2,3,4 en 8-9; 1 Tim 3,16 en 1 Petr 3,18-22. O.a. P. Ellingworth (1993), 105-106; C.R. Koester (2001), 181-182; Th.R. Schreiner (2015), 61 en R. van Houwelingen (2018), 196-197 betrekken de uitdrukking κεκληρονόμηκεν ὄνομα op υἱὸς θεοῦ. Afgezien van de vraag of het woord 'zoon' ook als naam gebruikt wordt, conflicteert deze interpretatie met twee grondgedachten in 1,3-14: de Zoon heeft alles geschapen en Hij is pre-existent. Vers 13 benadrukt niet *wie*, maar *wat* Gods Zoon geërfd heeft, cf. R. Bauckham (2009^b), 21-22. G.H. Guthrie (2007), 924-925 houdt het woord ὄνομα onder verwijzing naar 2 Sam 7,9, 13, 23 en 26 voor een titel, die de macht, goddelijkheid en status van de messias uitdrukt. Volgens M. Rissi (1987), 52 bedoelt ὄνομα in 1,4 drie namen: Zoon, God en Kurios. Het woord ὄνομα staat voor hem gelijk aan 'ambt'.

ons (λαλεῖσθαι διὰ τοῦ κυρίου, 2,3^b).¹ Op deze manier werkt de auteur het hoofdthema ‘God verhoogt zijn Zoon’ uit. Hij legt de betekenis van dit thema uit door citaten aan te passen en als directe uitspraken van God tot zijn Zoon weer te geven, deze uitspraken te vervlechten tot een catena en met deze catena een verwijzing naar LXXPs 109,1 te verbinden met een citaat van dit vers. Deze manier om de betekenis van de verhoging van de Zoon door God te ontvouwen is binnen de vroegchristelijke traditie uniek (vgl. Fil 2,6-11; Kol 1,15-20; Ef 1,15-20 en Joh 1,1-14).

7.2.3 Samenvatting

Heb 1,1-14 bestaat uit twee delen: een exordium (1-4) en een catena (5-14). De catena is samengesteld uit drie combinaties van twee op elkaar afgestemde citaten (gezerah shawah). Een verwijzing naar LXXPs 109,1 introduceert deze drie combinaties. Een citaat van dit vers rondt deze combinaties af (inclusio). Het exegetische karakter van deze catena lijkt sterk op de Pesharim en catenae in Qumran-geschriften. Wel verschilt de schrijver van Hebreëen van deze geschriften door alle citaten als uitspraken van de Vader tot de Zoon in de directe rede weer te geven. Het zevende en laatste citaat is LXXPs 109,1^{b-c}. Dit vers geeft de auteur weer als een retorische vraag, die nagenoeg identiek is met de eerste retorische vraag (5). Met behulp van drie combinaties van twee citaten legt hij de betekenis van de woorden ‘Zit aan mijn rechterhand!’ uit.

Hebreëen begint met een christologische passage. Dit gedeelte staat binnen een theocentrisch kader (1-3). In vers 3 staan zeven nadere bepalingen die syntactisch afhankelijk zijn van de aoristus in de verwijzing naar LXXPs 109,1^{b-c}. Zowel de zeven bepalingen in het exordium alsook de zes citaten in de catena worden dus door LXXPs 109,1^{b-c} gedomineerd. Het verbum καθίζω combineert de auteur in zijn werk regelmatig met een participium. Met deze combinatie verwoordt hij in de eerste plaats de onlosmakelijke eenheid tussen Jezus’ verhoging door zijn Vader en zijn benoeming tot hogepriester door God. In de tweede plaats werkt hij door deze combinatie de soteriologische betekenis van deze eenheid uit. Deze combinatie

1. Heb 2,1-4 concretiseert 1,1-4. Deze twee gedeelten zijn nauw verwant. De overeenkomsten zijn: Gods spreken tot ons (1,1 en 2,3) en de tegenstelling tussen Gods spreken door de engelen en Gods spreken door zijn Zoon (1,5-14 en 2,2-3). Het onderscheid is bijvoorbeeld het karakter van Gods spreken. In 1,1-4 staat Gods spreken in het kader van de heilsgeschiedenis, in 2,1-4 is zijn spreken gericht tot de gemeente en is het soteriologische karakter duidelijker dan in 1,1-4. Hij spreekt nu tot ons door de *kurios* (λαλεῖσθαι διὰ τοῦ κυρίου) in Wie Gods heil aangebroken is en door Wie zijn heil ons aangezegd wordt, cf. T. Lewicki (2004), 48-56.

behoort tot het theologisch begrippenkader van de auteur. Met de woorden *κεκληρονόμηκεν ὄνομα* in vs. 4 concretiseert hij zijn interpretatie van LXXPs 109,1^{b-c}. De Vader spreekt zijn Zoon met *κύριος* (JHWH) aan. Deze naam heeft de Zoon vanwege zijn gehoorzaamheid van zijn Vader ontvangen toen de Vader Hem tot zijn rechterhand verhoogd heeft.

7.3 Heb 4,14-5,10

In dit onderdeel bespreek ik de verwijzingen naar en citaten van LXXPs 109 in Heb 4,14-5,10. Allereerst analyseer ik de literaire structuur van dit gedeelte. Vervolgens onderzoek ik de verhouding van dit gedeelte tot andere delen in Hebreeën (7.3.1). Heb 4,14-5,10 sluit af met een gecombineerde verwijzing naar LXXPs 2,7 en LXXPs 109,4 (5,10). Deze combinatie concludeert dat Christus voldoet aan de drie eisen die Mozes' wet aan een volkomen priester stelt. Ik analyseer welke rol LXXPs 109,1 en 4 in deze voorwaarden vervullen (7.3.2). De combinatie van deze twee verwijzingen volgt op een gecombineerd citaat van LXXPs 2,7 en LXXPs 109,4 in 5,5-6. Om die reden wordt de samenstelling en invloed van deze combinatie binnen Hebreeën afzonderlijk geanalyseerd (7.3.3). Met een samenvatting rond ik dit tweede onderdeel af (7.3.4).

7.3.1 Literaire structuur

Na een scherpe vermaning aan de hand van LXXPs 94 (3,7-4,13) keert de auteur in 4,14-16 terug tot zijn hoofdonderwerp: 'de verhoging van de Zoon door de Vader'. Voor het eerst combineert hij het thema 'de Zoon van God' met het thema 'de Zoon is priester¹'. Impliciet bracht hij deze combinatie al ter sprake in 1,2^a-1,3^c (*ἐν υἱῷ (...) καθαρισμόν τῶν ἁμαρτιῶν ποιησάμενος*). Terloops noemt hij in 2,17 het thema 'het priesterschap' (*ἐλεήμων γένηται καὶ πιστὸς ἀρχιερεύς*). Met deze woorden beëindigde hij zijn uiteenzetting over de menswording van de Zoon met behulp van LXXPs 8 (2,5-18). De Zoon is in alle opzichten aan ons gelijk geworden

1. In Hebreeën staat het woord *ἀρχιερεύς* ('hogepriester') zeventien keer. Het woord bedoelt Jezus (2,17; 3,1; 4,14 en 15; 5,5 en 10; 6,20; 7,26; 8,1 en 9,11) of de hogepriester (5,1; 7,27 en 28; 8,3; 9,7 en 25 en 13,11). In 2,17 verschijnt de titel hogepriester voor het eerst, zonder nadere toelichting. Verder gebruikt de auteur ook veertien keer *ιερεύς* ('priester') als titel voor Jezus (5,6; 7,1, 3, 11, 14, 15, 17, 20, 21 en 23; 8,4; 9,6 en 10,11 en 21), het grootste deel staat in verwijzingen naar LXXPs 109,4. Tussen beide woorden bestaat geen onderscheid. Soms heet Jezus een grote priester (*ιερέως μέγας*, 10,21) of hogepriester (*ἀρχιερεύς μέγας*, 4,14), een bepaling die de waardigheid van zijn priesterschap onderstreept (vgl. ook *ποιμήν μέγας*, 13,20).

(κατὰ πάντα τοῖς ἀδελφοῖς ὁμοιωθῆναι, 2,17^a). Om die reden is Hij in staat om hen die verzocht worden te hulp komen (δύναται τοῖς πειραζομένοις βοηθῆσαι, 2,18^b). Vanwege zijn mens-zijn kan Hij als hogepriester met ons lijden in onze zwakheden. Tijdens zijn verzoeken leed Hij immers zelf ook (πέπονθεν αὐτὸς πειρασθεῖς, 2,18^a; vgl. 4,15).

Door de combinatie van deze twee thema's staat de conclusie (ἔχοντες οὖν ἀρχιερέα μέγαν (...) Ἰησοῦν τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ, 4,14) centraal. Gods Zoon zit aan de rechterhand van zijn Vader op de troon van Gods majesteit. Hij bekleedt aldaar het priesterambt. Door zijn hogepriesterschap is Gods troon nu een troon van genade (τῷ θρόνῳ τῆς χάριτος, 4,16^a). Om die reden roept de schrijver ons op om met vrijmoedigheid te naderen tot God (προσερχώμεθα οὖν μετὰ παρρησίας τῷ θρόνῳ τῆς χάριτος, 4,16^a). Het woord τῷ θρόνῳ stemt overeen met een centraal motief van LXXPs 109,1. Reeds in het begin van zijn werk heeft de auteur dit motief expliciet genoemd (vgl. πρὸς δὲ τὸν υἱόν· ὁ θρόνος σου ὁ θεὸς εἰς τὸν αἰῶνα τοῦ αἰῶνος, 1,8^{a-b}). Met zijn conclusie in 4,14-16 rondt hij het eerste gedeelte van zijn werk af en leidt een nieuw gedeelte in (5,1-10,39).

De schrijver heeft 5,1-10 chiastisch geordend: vss. 1-4 // vss. 5-10. In het eerste vers somt hij drie criteria op waaraan een priester moet voldoen (πᾶς γὰρ ἀρχιερεὺς (...) ὑπὲρ ἀνθρώπων καθίσταται τὰ πρὸς τὸν θεόν, 1).¹ Het eerste criterium: hij is door God uit de mensen genomen (ἐξ ἀνθρώπων λαμβανόμενος, 1^a). Het tweede criterium: hij is door God aangesteld (καθίσταται τὰ πρὸς τὸν θεόν, 1^b). Het derde criterium: hij offert aan God voor de zonden (ἵνα προσφέρῃ δῶρά τε καὶ θυσίας ὑπὲρ ἁμαρτιῶν, 1^c).² In zijn uitwerking benadrukt de auteur steeds sterker het unieke karakter van Jezus' (hoge)priesterschap (5,2-9). Hiervoor maakt hij onder andere gebruik van het aspect van de verba. In 5,1-4 omschrijft de auteur met behulp van de presens de drie criteria waaraan het levitische priesterschap moet voldoen. In 5,5-10 kiest hij voor de aoristus om de bekwaamheid van Christus de hogepriester uiteen te zetten. Zijn keus voor de presens in het eerste deel is ingegeven door de blijvende geldigheid van het Mozaïsche gebod voor elke priester. Hij kiest in het tweede deel voor de aoristus om het feit te accentueren dat Jezus met zijn lijden zijn bekwaamheid om hogepriester te zijn bewezen heeft. Resumerend concludeert de auteur in vs. 10 dat Gods Zoon door God tot hogepriester erkend en benoemd is naar het

1. Cf. A. Rascher (2007), 107; contra o.a. O. Michel (1966), 214-215; M. Rissi (1987), 36-44 en J. Compton (2015), 66-67. Volgens hen formuleert de auteur slechts twee criteria.

2. Cf. M. Bachmann (1987), 250 en A. Rascher (2007), 107. Onder de exegeten bestaat geen consensus over de vraag hoeveel (twee of drie) en welke eigenschappen dit gedeelte beschrijft.

voorbeeld van Melchizedek (προσαγορευθεὶς ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἀρχιερεὺς κατὰ τὴν τάξιν Μελχισέδεκ, 10).

Met de laatste woorden van 5,10 verwijst hij voor de eerste keer naar LXX-Ps 109,4^{b-c}.¹ Samen met het citaat van dit vers in 5,6 bewerkt deze verwijzing een inclusio. Ook creëert de auteur met deze eerste verwijzing naar LXXPs 109,4 een inclusio met 7,10-28. In deze passage verwijst de auteur voor de laatste keer naar LXXPs 109,4 en legt de betekenis van dit vers uitgebreid uit. De passages 5,1-10 en 7,10-28 contrasteren met elkaar. In 5,1-10 wijst de schrijver op de overeenkomsten tussen de priester Jezus en alle andere priesters. In 7,10-28 beschrijft hij de verschillen tussen de priester Jezus en de levitische priesters.²

7.3.2 Exegese

In 5,10 verwijst de auteur terug naar 5,5-6. In deze verzen heeft hij een citaat van LXXPs 2,7 gecombineerd met een citaat van LXXPs 109,4. Deze combinatie introduceert hij met de woorden καὶ οὐχ ἑαυτῷ τις λαμβάνει τὴν τιμὴν ἀλλὰ καλούμενος ὑπὸ τοῦ θεοῦ καθὼς περ καὶ Ἀαρὼν. Οὕτως καὶ ὁ Χριστὸς οὐχ ἑαυτὸν ἐδόξασεν γενηθῆναι ἀρχιερέα ἀλλ' ὁ λαλήσας πρὸς αὐτόν (5,4-5^a). Met deze inleiding plaatst hij het citaat van LXXPs 109,4^{b-c} in het teken van Jezus' verhoging door zijn Vader.³ De Zoon is de afspiegeling van de heerlijkheid van de Vader (1,3; vgl. Kol 1,15^a). In de inleidende woorden grijpt hij ook terug op 2,7 en 9 (LXXPs 8,6).⁴ Door de combinatie van deze twee citaten in het slotvers van 5,1-10 veroorzaakt hij een climax. Met Christus' aanstelling tot hogepriester naar het voorbeeld van Melchizedek verheerlijkt de Vader zijn Zoon. Nadat Gods Zoon voor een korte tijd werd vernederd (βραχύ τι, 2,7^a en 9^a), zit Hij nu met eer en heerlijkheid gekroond aan de rechterhand van zijn Vader (2,9^a). Ook deze Priester naar het voorbeeld van Melchizedek moet voldoen aan de drie criteria: God heeft Hem uit de mensen genomen, Hij is door God tot hogepriester benoemd en zijn offer moet volkomen zijn (5,1).

1. Volgens J. Kurianal (2000), 47-48 stemt de tekst van LXXPs 109,4 hier overeen met de MT, met uitzondering van de toevoeging εἰ. Deze constatering is onjuist (3.2.5.2).

2. Voor een uitvoerige beschrijving van de inclusio tussen 5,1-10 en 7,10-28 en de specifieke wijze waarop de auteur deze inclusio gebruikt, zie J. Kurianal (2000), 235-256.

3. In de omschrijving van de status van Jezus' verhoging speelt δοξάζω een opvallende rol. De auteur gebruikt het woord δόξα of het werkwoord δοξάζω direct of indirect als exclusieve omschrijving van de Zoon (vgl. 1,3; 2,7, 9 en 10; 3,3; 9,5 en 13,21) in onderscheid van τιμή. Dit woord bezit in zijn werk een veel algemenere betekenis, cf. J. Kurianal (2000), 61-62.

4. Vgl. λαμβάνει τὴν τιμὴν ... οὐχ ἑαυτὸν ἐδόξασεν (5,4-5^a) met de woorden δόξη καὶ τιμῇ ἐστεφανώσας αὐτόν (2,7) en δόξη καὶ τιμῇ ἐστεφανωμένον (2,9), cf. J. Compton (2015), 68.

Het eerste criterium: Jezus de hogepriester is uit de mensen genomen

Het eerste criterium grijpt terug op 2,5-18 (vgl. Ex 28,1 en Num 8,6). De slotwoorden van deze passage keren in 5,1-10 terug (vgl. ἐν ᾧ γὰρ πέπονθεν αὐτὸς πειρασθεὶς, δύναται τοῖς πειραζομένοις βοηθῆσαι, 2,18). Jezus de hogepriester is in staat om te delen in ons lijden (5,2).¹ In zijn lijden onderscheidt Hij zich van ons door zijn zelfopofferende gehoorzaamheid aan zijn Vader (5,7-9). Daarin overtreft Hij alle overige priesters (4,15-5,3). Deze hogepriesters tonen dan wel medelijden met onze zwakheden (vgl. μὴ δυνάμενον συμπαθῆσαι ταῖς ἀσθενείαις ἡμῶν in 4,15 met μετριοπαθεῖν δυνάμενος τοῖς ἀγνοοῦσιν καὶ πλανωμένοις in 5,2^a; vgl. ook Lev 4,1-5,19 en Num 15,22-30), maar hun mededogen komt vanwege hun zwakte en tekortkomingen (5,2^b). In onderscheid van hen heeft Jezus tijdens zijn leven ons lijden op een alomvattende wijze gedeeld.² Net als wij werd Hij verzocht, maar Hij wilde niet zondigen toen Hij lijdend onze zwakheden tot de zijne gemaakt heeft (vgl. μὴ δυνάμενον συμπαθῆσαι ταῖς ἀσθενείαις ἡμῶν, πεπειρασμένον δὲ κατὰ πάντα καθ' ὁμοιότητα χωρὶς ἁμαρτίας in 4,15 *versus* μετριοπαθεῖν δυνάμενος τοῖς ἀγνοοῦσιν καὶ πλανωμένοις, ἐπεὶ καὶ αὐτὸς περικείται ἀσθένειαν in 5,2). Zijn onwil om te zondigen is hét verschil tussen Hem en de overige priesters.³ Zijn onschuldige sympathie is voor ons de enige reden om met vrijmoedigheid te naderen tot Gods troon (5,9). Hij bewijst één van ons te zijn en voldoet daarmee aan de eerste eis.

Het tweede criterium: Jezus' benoeming tot hogepriester door God

De tweede vereiste voor de wettigheid van het priesterschap is Jezus benoeming door God. Net als Aäron is Christus door God tot het priesterschap geroepen (5,4-5⁴). Toch bestaan tussen beide priesters belangrijke verschillen. Zo staat Aäron *pars pro toto* voor de levitische priesters, Jezus staat alleen

1. Het Oude Testament stelt deze vereisten niet, wel de voorwaarden: heiligheid, een innerlijke afkeer van de zonde en een rechtvaardige opstelling tegenover zondaren. Met uitzondering van 4,15 en 5,2 komen de woorden συμπαθέω en μετριοπαθέω noch in de LXX (συμπαθέω staat wel in 4Makk 6.13; 14.14.18 en 20 en 15.7 en 11), noch in het Nieuwe Testament voor. Voor het nuanceverschil tussen συμπαθέω en μετριοπαθέω, zie J. Kurianal (2000), 53-54. Hetzelfde geldt voor de andere twee kenmerken πιστός en ἐλεήμων waarmee de auteur het unieke van Jezus de hogepriester typeert (2,17). Deze omschrijvingen komen verder nergens in de oudtestamentische en vroegjoodse literatuur voor. Wel heeft hij deze woorden aan de oudtestamentische verbondstaal ontleend (חסד וחסד), cf. A. Rascher (2007), 115-116.

2. Cf. J. Kurianal (2000), 55.

3. Cf. W.R.G. Loader (1981), 124.

4. De woorden τὴν τιμὴν λαμβάνειν en δοξάζειν in 5,4-5 grijpen thematisch terug op 2,7, een fragment uit het citaat van LXXPs 8,5-7 (2,5-8).

(vgl. ook 7,23-24).¹ Het tweede verschil is dat Aäron door God geroepen is (5,4^b). Maar de messias² is door de Vader aangesteld (προσαγορευθεῖς³ ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἄρχιερεὺς, 5,10). In dit verband vallen twee verschillen op tussen vers 5^a en vers 4^b. In de eerste plaats omschrijft de auteur God de Vader met de woorden: ὁ λαλήσας πρὸς αὐτόν (5^a). Hij heeft tot Christus gesproken. In vs. 4^b beschrijft hij met algemene woorden dat een priester door goddelijke roeping in het ambt wordt aangesteld (καλούμενος ὑπὸ τοῦ θεοῦ). In de tweede plaats vergelijkt hij de levitische priesters met de messias. De messias is niet uit eigen beweging hogepriester geworden, maar Hij is door zijn Vader aangesteld (5,5^{a-b}). Wanneer de auteur over de aanstelling van de messias schrijft, laat hij het verbum καλέω ('roepen tot') achterwege. Daardoor beklemtoont hij de woorden 'Hij, die tot Hem gesproken heeft' (5,5^b).⁴ Met de aanstelling van de messias tot hogepriester door zijn Vader is het oudtestamentische gebod vervuld en aan de tweede voorwaarde voldaan.

Het derde criterium: Jezus' offer aan God

De derde vereiste voor de wettigheid van Jezus priesterschap is de waarde van zijn offer. Wanneer de auteur dit criterium behandelt, stelt de auteur direct het verschil tussen Jezus en de levitische priesters aan de orde. De levitische priester is met zwakheid omvallen (5,2^b). Om die reden is hij wel in staat om met zijn naaste medelijden te hebben. Toch schiet hij te kort vanwege zijn zonde en zwakheid. Keer op keer moet hij voor zichzelf offeren (5,3^b). Tegenover de levitische priester staat Jezus. Net als wij werd Hij in alle opzichten verleid, maar Hij wilde niet zondigen (4,15). Zijn gehoorzaamheid tijdens zijn aardse leven is een offer aan God (5,7).⁵ De auteur benadrukt Jezus' onwil om te zondigen vooral op het moment dat

1. Cf. A. Rascher (2007), 120. De auteur veronderstelt dat zijn lezers op de hoogte zijn van Gods roeping van Aäron. Maar het Oude Testament zwijgt over de roeping van Aäron tot het (hoge) priesterambt. Wel spreekt Ex 28,1-3 van een roeping van het huis van Aäron en Lev 8 van een wijding van Aäron en zijn zonen tot het priesterambt.
2. De auteur kiest voor de uitdrukking ὁ Χριστός (de messias) wanneer hij de Zoon van God vergelijkt met een oudtestamentische figuur. Daardoor illustreert hij dat de Schrift door Jezus de Zoon van God vervuld is.
3. Voor de verschillende betekenissen van προσαγορεύω, zie J. Kurianal (2000), 76.
4. De auteur gebruikt καλέω wel voor Abraham (11,8), zijn nageslacht (11,18) en de gelovigen (2,11; 3,1 en 9,15), maar nergens voor Christus.
5. Nergens omschrijft de auteur Jezus' sterven met het werkwoord ἀποθνήσκω of het nomen θάνατος, hoewel hij die woorden wel voor het overlijden van mensen gebruikt (7,8; 9,27; 10,28; 11,4, 13, 21 en 37), maar altijd met het werkwoord πάσχειν of een van zijn derivativa. Jezus' lijden loopt uit op zijn sterven. Zo offert Hij zijn lichaam op voor ons (10,10), cf. S.J. Kistemaker (1961), 99-100.

hij Jezus' lijden beschrijft. Zijn zondeloosheid en gehoorzaamheid¹ vormen samen Jezus' offer voor onze zonden aan God.² Op dit punt grijpen twee grondthema's in elkaar : de Zoon van God (gehoorzaamheid) en de volkomenheid voor God (offer). Door zijn gehoorzaamheid realiseert de Zoon met zijn offer volkomenheid (τελειωθείς, 5,9). Daardoor stelt Hij hen die Hem gehoorzaam zijn in staat te naderen tot God. Voor hen heeft Hij door zijn gehoorzaamheid een eeuwige zaligheid bewerkt. Zijn zelfopofferende gehoorzaamheid aan de Vader maakt Jezus ook bekwaam om nu een volkomen hogepriester te zijn in Gods heiligdom voor ons. Met zijn volkomen offer voldoet Hij aan de derde vereiste.

Christus heeft dit priesterambt van zijn Vader ontvangen. De Vader heeft Hem aangesteld (5,5^{a-b}). De woorden in 5,5^b stemmen nagenoeg letterlijk overeen met de openingswoorden van Hebreëën. Ze leggen een intertekstueel verband met 1,1-2^a (ὁ θεὸς λαλήσας τοῖς πατράσιν ἐν τοῖς προφήταις ἐπ' ἐσχάτου τῶν ἡμερῶν τούτων ἐλάλησεν ἡμῖν ἐν υἱῷ). In 1,1-4 staat de aanstelling van de Zoon door de Vader centraal ('U bent mijn Zoon!'). In 5,5^b staat de aanstelling van de Zoon tot het priesterambt centraal ('U bent hogepriester!'). In beide gevallen spreekt de Vader deze woorden uit. Tussen deze twee passages bestaat ook een subtiel verschil. In 1,4 spreekt God in zijn Zoon (ἐν υἱῷ) tot ons, in 5,5 spreekt de Vader tot Hem (πρὸς αὐτόν). De Vader heeft Christus eerst tot het Zoonschap (LXXPs 2,7) en daarna tot het hogepriesterschap (LXXPs 109,4) geroepen (5,5-6). De volgorde: Zoon – priester is onomkeerbaar. De aanstelling van Christus tot hogepriester door de Vader volgt op de roeping van de Zoon door de Vader.³ De Vader riep zijn Zoon vóór zijn komst in het vlees. Nu Jezus de Zoon tijdens zijn leven geleerd heeft om tot in de dood Gode gehoorzaam te zijn en zijn gehoorzaamheid aan zijn Vader bewezen heeft, stelt de Vader zijn Zoon aan om te zijn in 'de dingen die op God betrekking hebben' (καθίσταται⁴ τὰ πρὸς τὸν θεόν, 5,1^a). Met de woorden 'de dingen' bedoelt de schrijver het hogepriesterambt.

In het vervolg beschrijft de auteur hoe Gods Zoon hogepriester geworden is.

1. Het thema Jezus' gehoorzaamheid aan zijn Vader komt ook bij andere nieuwtestamentische auteurs voor, zie C.H. Dodd (1961), 125.

2. Cf. A. Rascher (2007), 112-113.

3. Dit is dus anders dan J. Kurianal (2000), 63 stelt in navolging van O. Michel (1966), 132 en H.-F. Weiss (1991), 308. Volgens hem omschrijft het citaat van LXXPs 2,7 'the glorified status of the Son' (1,5). Deze aanhaling omschrijft echter de aanstelling van de Zoon door de Vader. Het citaat van LXXPs 109,1 omschrijft zijn verhoogde status (1,13).

4. Voor καθίσταται met de specifieke betekenis van 'aanstellen tot hogepriester', vgl. 1Makk 10.20; 2Makk 14.13; 4Makk 4.16; Mos. II.109 en Ant. 12.360.

Hij combineert γίνομαι met een participium.¹ Impliciet legt de auteur door dit verbum nieuwe verbanden tussen het onderwerp ‘Zoon van God’ en het thema ‘hogepriester’. Het eerste thema heeft hij door LXXPs 2,7 gethematiseerd (ἐγὼ σήμερον γεγέννηκά σε, 5,5^c; vgl. 1,5^{b-c}), het tweede thema met behulp van LXXPs 109,4. In 5,9 combineert hij γίνομαι met het participium van het verbum τελειόω; dit werkwoord is een van de kernwoorden in Hebreeën.² Gods Zoon is tot hogepriester benoemd, nadat Hij ‘volkomen’ is geworden (τελειωθεὶς ἐγένετο). Met deze woorden omschrijft de auteur de gehoorzaamheid van de Zoon. Om gehoorzaamheid te leren en te bewijzen heeft zijn Vader Hem vóór alle dingen geroepen (1,1-14). Omdat Hij gehoorzaamheid heeft geleerd en bewezen, is zijn hogepriesterschap uniek. Deze hogepriester is geen zoon van Levi, maar van de Zoon van God. Zijn afkomst is een van zijn unieke eigenschappen. Hij bekleedt vanaf zijn aanstelling het priesterschap voor eeuwig (εἰς τὸν αἰῶνα, 5,6^b), een verwijzing naar LXXPs 109,4. Deze aanstelling is een vervolg op Jezus’ verhoging door God. Door deze twee eigenschappen verschilt Christus de hogepriester fundamenteel van de levitische priester die zijn legitimiteit enkel aan zijn genealogie ontleen kan.

Direct na het eerste citaat van LXXPs 109,4^{b-c} volgen de woorden ὃς ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς σαρκὸς αὐτοῦ (5,7³). In dit retrospectief op Jezus’ aardse leven⁴ staat het participium εἰσακουσθεὶς. Het participium staat onder invloed van de tijdsbepaling in de aanhef van deze bijzin alsook onder invloed van het aspect van de verba in de hoofdzin (καίπερ ὢν υἱός, ἔμαθεν ἀφ’ ὧν ἔπαθεν τὴν ὑπακοήν, 5,8). Op deze aoristi volgt de combinatie van een participium met het verbum γίνομαι (τελειωθεὶς ἐγένετο, 5,9) en een participium pas-

1. Het gebruik van de combinatie van γίνομαι met een participium komt overeen met de manier waarop deze combinatie in de LXX functioneert. Deze combinatie benadrukt meer de aanvang van een proces dan een situatie, cf. T. Muraoka (2016), 405-406.
2. In Hebreeën komen de woorden τέλειος (5,14), τελειότης (6,1), τελείωσις (7,11), τελειότερος (9,11) en τελειωτής (12,2) eenmaal voor, het verbum τελειόω negen keer (2,10; 5,9; 7,19 en 28; 9,9; 10,1 en 14; 11,40 en 12,23). De exacte betekenis van deze woorden is vooral afhankelijk van de directe context, het woordgebruik en de identiteit van het subject en het object, cf. D. Peterson (1982), 47; voor een bespreking van deze plaatsen, zie J. Kurianal (2000), 220-233. Het woord wordt voor Jezus alsook voor de gelovigen gebruikt, zonder te suggereren dat voor beiden hetzelfde resultaat bedoeld wordt (vgl. 10,14 en 12,2), cf. I.H. Marshall (2009), 261-262. Het woord bezit in Hebreeën geen ethische betekenis, cf. W.R.G. Loader (1981), 39-40.
3. Voor een overzicht van de verschillende interpretaties van Heb 5,7, zie J. Kurianal (2000), 67-72.
4. D. Peterson (1982), 87-88 betreft deze woorden uitsluitend op de gebeurtenissen in Gethsémane. Ch. Richardson (2008), 51-67 leest deze verzen als een verwijzing naar Golgotha. De woorden ὃς ἐν ταῖς ἡμέραις τῆς σαρκὸς αὐτοῦ typeren Jezus’ leven als een lijdensweg, cf. o.a. H.-F. Weiss (1991), 312 en C.R. Koester (2001), 288.

sivum (προσαγορευθεὶς ὑπὸ τοῦ θεοῦ, 5,10). Beide participia worden hier predicatief gebruikt bij het werkwoord ἐγένετο (aor.).¹ Met behulp van deze drie participia beschrijft de auteur het chronologisch verloop van Jezus' lijden tot zijn volkomenheid. Het bereiken van zijn volkomenheid valt samen met zijn benoeming tot hogepriester door God.² De opeenvolgende participia vertonen het patroon van Jezus' menswording – lijden – verhoging. In Hebreeën bestaat Jezus' verhoging uit zijn opstanding, zijn volkomen offer en zijn aanstelling tot hogepriester aan Gods rechterhand. Voor de auteur is LXXPs 109,4^{b-c} dé bewijstekst voor het uitleggen van de betekenis van de volkomenheid van Jezus' verhoging.

7.3.3 LXXPs 109,4 in combinatie met LXXPs 2,7

Heb 5,1-10 is hét scharnierpunt in Hebreeën. In deze passage heeft de auteur eerdere beschrijvingen van Jezus' priesterschap verwerkt en anticipeert hij op Jezus' offer in het hemelse heiligdom. Dit gedeelte bezit een chiastische structuur³ en eindigt met een concluderende climax in de vorm van een verwijzing naar LXXPs 109,4^c.⁴ In dit slotvers refereert de schrijver aan de combinatie van LXXPs 2,7 met LXXPs 109,4^{b-c} in 5,5^c-6 en anticipeert hij op zijn uiteenzetting van deze combinatie in 6,20-7,28. Hij beschrijft Jezus' offer in de vss. 7-9 direct na een citaat uit LXXPs 109,4^{b-c} in vs. 6 en rondt zijn uiteenzetting af met een verwijzing naar LXXPs 109,4^{b-c} in vs. 10.⁵ Het citaat van LXXPs 109,4^{b-c} volgt direct op een citaat van LXXPs 2,7 (5,5^c). Dit vers haalt de schrijver nu voor de tweede maal aan.⁶

1. De participia εισακουσθεῖς, τελειωθεῖς en προσαγορευθεῖς in 5,7-10 zijn nauw op elkaar betrokken. De verhoging van de Zoon is een verhoring door zijn Vader. Nu Jezus door God tot hogepriester is benoemd, is Hij met eer en heerlijkheid gekroond (2,7), zie J. Jeremias (1966), 319-323.
2. Cf. D.M. Moffitt (2008), 74-75.
3. Zie M.C. Parsons (1988), 209vv. en F.F. Bruce (1990^b), 88.
4. In de lezing van P⁴⁶ (ὑπὸ τοῦ θεοῦ σὺ εἶ ἄρχιερεὺς) is het citaat van LXXPs 109,4^{b-c} volledig in overeenstemming met LXXPs 109,4^{b-c}. Maar deze harmonisatie van een corrector staat haaks op de intentie van de auteur. Hetzelfde geldt ook voor de uitbreiding εἰς τὸν αἰῶνα in 69 88 255 256 436 462 1912 sy^b bo arm c*.
5. G. Schille (1955), 97-104 e.a. lezen in 5,5 en 7-10 een hymne, bestaande uit vier strofen (twee voor Gods Zoon en twee voor de hogepriester). Volgens o.a. H. Zimmermann (1977), 60-79 bestaat dit gedeelte juist uit twee bestaande stukken, die de auteur samengevoegd heeft. Dit valt niet te bewijzen, maar het zegt wel veel over de grote literaire en exegetische gaven van de auteur.
6. LXXPs 2,7 wordt in het Nieuwe Testament op meer plaatsen aangehaald. Iedere auteur citeert en duidt LXXPs 2,7 zelfstandig: de evangelisten met het oog op Jezus' menswording, Lukas in Handelingen met betrekking tot Jezus' opstanding en Hebreeën met het oog op de aanstelling van de Zoon en de betekenis van Jezus' verhoging, cf. G.J. Steyn (2003), 278.

Met dit citaat slaat de auteur de brug tussen 1,4-14 en 5,1-10. Hij verbindt LXXPs 2,7 door verbale en thematische overeenstemmingen met LXXPs 109,4 (gezerah shawah).¹ Deze overeenkomsten zijn: de directe rede van de Vader tot zijn Zoon en het aanstellen tot Zoon (LXXPs 2,7), resp. tot (hoge) priester (LXXPs 109,4). Met het vooropplaatsen van σύ of σε (emfase) in beide citaten accentueert hij het persoonlijke karakter van het spreken van de Vader tot zijn Zoon alsook de unieke wijze waarop God eerst zijn Zoon aangesteld (υἱός μου εἰ σύ) en Hem daarna tot het priesterambt geroepen heeft (σύ ἱερεὺς).² Op deze plaats vervullen beide LXXPs een fundamentele rol. LXXPs 2,7 formuleert het thema ‘aangesteld tot de Zoon’, LXXPs 109,1 het onderwerp ‘de verhoging van de Zoon’ (LXXPs 109,1) en LXXPs 109,4 ‘de aanstelling van de Zoon tot priester’. Deze drie onderwerpen zijn de drie hoofdthema’s in Hebreeën.

Wanneer de auteur LXXPs 109,4^{b-c} aanhaalt, mist het citaat het verbum finitum εἰ (σύ ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα). Hij citeert uit een tekstgetuige, die de Codex Alexandrinus ook overlevert.³ Met deze nominale zin accentueert hij het feit dat Gods Zoon voor altijd hogepriester is. De betekenis van de aanstelling van de Zoon tot hogepriester zet hij met behulp van de combinatie LXXPs 2,7 en LXXPs 109,4 uiteen. In deze nieuwe context heeft hij de woorden σύ ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα κατὰ τὴν τάξιν Μελχισέδεκ in een ander licht geplaatst. In LXXPs 109 zijn deze woorden direct verbonden met de titel ὁ κύριος. Kurios is voor eeuwig priester. In het eerste hoofdstuk relateert hij deze zinsnede met de woorden ὁ υἱός (vgl. 1,5). De Zoon heeft door zijn zelfopofferende offergave de naam ὁ κύριος geërfd (1,13). De Vader heeft Hem deze naam geschonken (vgl. de inleidende woorden in 1,8^a met de aanspraak in 1,10). De Zoon heet nu kurios, net als de Vader. Om die reden kan de auteur vanaf 1,4-14 κύριος met υἱός verwisselen zonder daarmee LXXPs 109 geweld aan te doen (vgl. ook het inwisselen

1. Vgl. Heb 4,3-4 waar de auteur LXXPs 94,11 door κατάπαυσις, het kernwoord en thema van beide verzen, met LXXGen 2,3 verbindt. Deze connectie is alleen mogelijk door de Griekse vertalingen, omdat Ps 95,11 en Gen 2,3 hiervoor geen aanknopingspunten bevatten.
2. Volgens G.J. Steyn (2000), 264-265 behoren ook de woorden γεγέννηκά LXXPs 2,7 en ἐξεγέννησα LXXPs 109,3 tot de semantische en thematische overeenkomsten, al leunt zijn mening vooral op Ps 2,7 (ידלתי) en Ps 110,3 (ידלתי). Beide verzen zijn echter niet verwant (zie 2.2.3 en 3.4).
3. De codices Vaticanus en Sinaïticus lezen εἰ in LXXPs 109,4. Ook P⁴⁶ P en 629 geven dit verbum weer in hun aanhaling van LXXPs 109,4 (Heb 5,6). Volgens U. Rüsen-Weinhold (2004), 200 is εἰ weggefallen als gevolg van homonimie vanwege de beginklank ιε van het volgende woord (ἱερεὺς), maar dat is onwaarschijnlijk. Vermoedelijk is deze ommissie te herleiden tot een overschrijffout of een correctiedoor een kopiist.

voor de titel ‘Christus’ met de titel ‘Zoon’ in 3,6: Χριστὸς δὲ ὡς υἱός). Hij leest LXXPs 109,4 immers als een woord van de Vader tot zijn Zoon. Met deze woorden stelt de Vader de Zoon tot een eeuwige hogepriester aan.¹ Net als in het eerste hoofdstuk introduceert de auteur met deze combinatie van LXXPs 2 en LXXPs 109 een theologische uiteenzetting. De combinatie van deze twee LXXPs keert steeds terug in christologische passages in Hebreeën en vervult in deze passages een belangrijke rol.² In Hebreeën is LXXPs 2,7 de hermeneutische sleutel tot het christologische verstaan van LXXPs 109,1 en 4 en slaat deze LXXPs de brug tussen christologie en soteriologie.

Naast overeenkomsten bestaan tussen het gebruik van deze combinatie in 1,5 en 13 enerzijds en 5,6 anderzijds ook verschillen. In het eerste hoofdstuk introduceert de auteur de combinatie van LXXPs 2,7 en LXXPs 109,4 wanneer hij beschrijft hoe de Vader zijn Zoon aangesteld heeft. In 5,5-6 gebruikt hij deze combinatie om de aanstelling van de Zoon door zijn Vader tot (hoge)priester te beschrijven. Het grootste verschil tussen beide passages is dat de schrijver met de combinatie van LXXPs 2,7 met LXXPs 109,1 in 1,1-13 de pre-existentie van de Zoon belijdt, terwijl dezelfde combinatie in 5,5-6 in het kader van de menswording en het lijden van de Zoon staat. De Vader heeft zijn Zoon aangesteld met het oog op zijn menswording en priesterschap.

7.3.4 Samenvatting

In Heb 4,14-5,10 concretiseert de auteur de soteriologische betekenis van Jezus’ verhoging aan Gods rechterhand met behulp van LXXPs 109,4. In Heb 5,6-10 creëert hij een inclusio met het eerste citaat van LXXPs 109,4 (5,6) en zijn eerste verwijzing naar LXXPs 109,4^{b-c} (5,10). Het gedeelte volgt op vijf verzen waarin hij drie overeenkomsten tussen de priester Jezus en de overige priesters beschrijft. Heb 5,1-10 vormt een inclusio samen met Heb 7,11-28. In beide gedeelten werkt de auteur drie verschillen tussen Jezus en de levitische priesters aan de hand van LXXPs 109,4 uit. In Heb 7,17 citeert hij LXXPs 109,4 voor de laatste maal. Christus’ aanstelling tot Zoon alsook zijn benoeming tot priester onderbouwt de auteur door LXXPs 2,7 te combineren met LXXPs 109,4 (5,5-6). Beide citaten geeft hij weer als uitspraken van de Vader tot zijn Zoon. Deze citaten formuleren drie

1. Cf. T. Lewicki (2004), 29.

2. G.H. Guthrie (1994), 104-105 noemt het gebruik van LXXPs 2,7 in 1,5 en 5,5 ‘parallel introductions’.

hoofdthema's van Hebreeën: de roeping van de Zoon tot priester door zijn Vader, de verhoging van de geïncarneerde Zoon in Gods heiligdom door zijn Vader en de aanstelling van de verhoogde Zoon tot priester door zijn Vader. LXXPs 2,7 reikt het theocentrische kader aan waarbinnen de auteur de brug slaat tussen de christologische betekenis van LXXPs 109,1 en 4 en tussen de soteriologische uitwerking van deze twee verzen uit LXXPs 109.

7.4 Heb 6,20-8,1

In dit derde onderdeel analyseer ik de citaten van en verwijzingen naar LXXPs 109 in Heb 6,20-8,1. Allereerst beschrijf ik de structuur van dit onderdeel (7.4.1) en daarna het literaire karakter van dit gedeelte (7.4.2). Een van de conclusies is dat Heb 6,20-8,1 uit drie verschillende delen bestaat: 6,20, 7,1-10 en 7,11-8,1. De twee delen 7,1-10 en 7,11-8,1 zijn afhankelijk van 6,20. Heb 6,20 is een gewijzigd citaat van LXXPs 109,4 (7.4.1). De theologische betekenis van dit aangepaste citaat legt de auteur in 7,1-10 en 7,11-8,1 uit. In deze twee delen staan citaten van of verwijzingen naar LXXPs 109. Beide delen bezitten een eigen karakter. Om die reden exegetiseer ik eerst Heb 7,1-10 (7.4.3.1) en vervolgens Heb 7,11-8,1 (7.4.3.2). Met een samenvatting rond ik dit onderdeel af (7.4.4).

7.4.1 Structuur

Na een prikkelende vermaning (5,11-14) en een oproep tot volharding (6,1-12) onder verwijzing naar Abrahams geloof in Gods belofte (6,13-19), pakt de auteur in 6,20 de draad van zijn betoog op door LXXPs 109,4^{c-d} opnieuw te citeren (vgl. 5,10). Hij heeft de woordvolgorde ingrijpend veranderd. Het pronomen personale σὺ heeft hij vanwege overbodigheid weggelaten. Het woord ἱερεὺς heeft hij vervangen met ἀρχιερεὺς. Daarmee handhaaft hij consistent zijn woordkeus in zijn werk. Het verbum finitum εἶ heeft hij ingewisseld voor γενόμενος. Dit participium neemt in zijn christologische passages een centrale plaats in (6,20^b). Met de wijziging van εἶ in γενόμενος markeert hij het moment waarop God Christus tot hogepriester aangesteld heeft. Deze aanstelling vond plaats na zijn aankomst in Gods heiligdom en zijn plaatsnemen aan de rechterhand van zijn Vader. Nadat Christus lijdend in onze plaats zijn gehoorzaamheid tot in de dood bewezen had, volgt dus dit moment (vgl. 1,3). Met de omkering van de woordvolgorde en de vooropplaatsing van de woorden κατὰ τὴν τάξιν (...) εἰς τὸν αἰῶνα (in plaats van εἰς τὸν αἰῶνα κατὰ τὴν τάξιν ...) anticipeert de auteur op zijn vergelijking tussen Melchizedek en Jezus (Ἰησοῦς). De theologische betekenis van deze

vergelijking werkt hij in 7,11-28 aan de hand van het gewijzigde citaat van LXXPs 109,4^b concreet uit. Met de combinatie van γενόμενος met εἰς τὸν αἰῶνα benadrukt hij de oneindige duur vanaf Christus' aanstelling tot hogepriester. Christus is door God geroepen tot een eeuwig hogepriesterschap in de hemel (5,6 en 10).

De theologische betekenis van dit door hem fors gewijzigd citaat van LXXPs 109,4 legt de auteur woord voor woord uit in 7,1-28. Dat wil zeggen: elk woord uit LXXPs 109,4 exegetiseert hij in de door hem gewijzigde volgorde van dit citaat (6,20). Op deze manier zet hij in hoofdstuk 7 de theologische betekenis van de uniciteit van Jezus de hogepriester uiteen. Met het oog daarop vergelijkt hij in het eerste deel van dit hoofdstuk (7,1-10) de priester van LXXPs 109 met de priester Melchizedek uit LXXGen 14. Zijn keuze voor LXXGen 14 ligt in het verlengde van de vergelijking die hij in het vierde hoofdstuk gemaakt heeft. In dit hoofdstuk zette de auteur de betekenis van het woord 'rust' uiteen door LXXPs 94,11 (κατάπαυσις) te vergelijken met LXXGen 2,2-3 (κατέπαυσεν).¹ In LXXGen 2 staat καταπαύω voor het eerst in de Schrift. Nu vergelijkt hij LXXPs 109,4^{b-c} met LXXGen 14, een passage waar ὁ ἱερεὺς voor de eerste maal in het Oude Testament voorkomt. In beide gevallen kiest de auteur voor een passage uit LXXGen. Zijn keus voor dit Bijbelboek wordt door exegetische motieven ingegeven ('Thorazentrik'), een exegetisch principe dat de auteur deelt met andere contemporaine joodse exegeten.²

Met een inclusio tussen 6,20 en 7,28 markeert de schrijver zijn exegetische uiteenzetting. De auteur vat het resultaat van zijn uiteenzetting van de betekenis van LXXPs 109,4^{b-c} concluderend samen in 8,1 (κεφάλαιον δὲ ἐπὶ τοῖς λεγομένοις, 8,1^a): 'Wij hebben³ een hogepriester, die zit aan de rechterhand van Gods troon in de hemelen' (8,1^{b-c}). Zijn conclusie is samengesteld uit een combinatie van een verwijzing naar LXXPs 109,4 met een verwijzing naar LXXPs 109,1. Aan de rechterhand van God zit Jezus de hogepriester.⁴ Deze verwijzing naar LXXPs 109,1 refereert aan 1,3, het slot van het exordium waarin een verwijzing naar LXXPs 109,1 staat. In het

1. Voor deze connectie kan de auteur niet de Hebreeuwse tekst gebruiken, omdat in Gen 2,2 een ander woord (שבת) staat dan in Ps 95,11 (מנוחה). Voor de LXXPen-vertaler zijn beide woorden synoniemen. Daarom vertaalt hij מנוח met καταπαύω (LXXEx 20,11), cf. de parallelplaats van LXXGen 2,2. De LXXPss-vertaler volgt hem daarin.

2. Zie H. Stegemann (1987), 149-184.

3. Vgl. Heb 4,14; 6,19; 10,19; 12,1 en 13,10.

4. Volgens C. Spicq (1953), 2.233 en D.R. Anderson (2001), 232vv. verwoordt de auteur in dit vers een fusering van het koningschap met het priesterschap.

exordium anticipeert de schrijver met deze verwijzing op zijn uiteenzetting van de soteriologische betekenis van het zitten van Gods Zoon aan Gods rechterhand.

In 8,1 verwijst de auteur opnieuw naar LXXPs 109,1. Deze verwijzing is bijna identiek aan zijn laatste verwijzing naar LXXPs 109,1 in 12,2. In 12,2 identificeert hij de nieuwe Priester van LXXPs 109,4 met de eeuwige Zoon van God over Wie hij al in 1,1-14 heeft geschreven. De vereenzelviging van de nieuwe priester met Gods Zoon aan Gods rechterhand in 12,2 is een direct gevolg van zijn uitleg van LXXPs 109,4 in 5,5-6 en 7,1-28. De verhoogde Zoon aan Gods rechterhand is de eeuwige Zoon (8,1). Door zijn leven is Jezus in gehoorzaamheid aan zijn Vader en zijn zelfovergave aan het kruis (6,20) Borg geworden (7,22). Hij heeft een nieuwe weg gebaad om tot God te naderen (10,20-22). Met zijn incarnatie en volkomen offer heeft Gods Zoon de volkomenheid van zijn priesterschap bewezen.¹ Met zijn conclusie aan het slot van hoofdstuk 7 anticipeert de auteur op hoofdstuk 9. De slotverzen van het zevende hoofdstuk formuleren twee thema's: 'Gods Zoon is hogepriester aan Gods rechterhand', het eerste thema en het tweede thema: 'het volmaakte offer van Gods Zoon'. Beide thema's staan ingeklemd tussen de onderwerpen 'Jezus de andere/betere priester' (Heb 7) en 'het andere/betere verbond' (Heb 9,23-10,18; vgl. 8,6).

7.4.2 Literair karakter

Het literaire karakter van 7,1-10 is descriptief en antithetisch, het karakter van 7,11-28 is juridisch en thetisch. Dit verschil veroorzaakt de auteur door zijn parafraserende hervertelling van LXXGen 14 en zijn uitwerking van deze parafrase in 7,1-10. De uitkomst van het betoog van het eerste deel legt de basis voor de uitleg van het door hem gewijzigde citaat van LXXPs 109,4^{b-c} (6,20) in het tweede deel van hoofdstuk 7. In dit deel exegetiseert hij stap voor stap het door hem gewijzigde citaat. Naast het genreverschil tussen een descriptieve en antithetische passage en een juridisch en thetisch deel is ook zijn keus voor de twee verschillende Schriftgedeelten de oorzaak voor het genreverschil tussen het literaire karakter van 7,1-10 en het literaire karakter van 7,11-28. In het eerste deel exegetiseert hij een historische en narratieve tekst (LXXGen 14), in het tweede deel legt hij een messiaanse en profetische tekst uit (LXXPs 109,4^{b-c}). Voor zijn exegese van LXXPs 109^{b-c} gebruikt de auteur in het tweede deel retorische stijlmidde-len, die hij in het eerste deel achterwege laat.

1. Cf. G.L. Cockerill (2012), 331.

Naast deze twee factoren is er nog een derde en laatste oorzaak, waardoor het literaire karakter van 7,1-10 verschilt van het literaire karakter van 7,11-28, namelijk het doel dat de auteur met zijn exegese voor ogen heeft. De auteur beoogt de uniciteit van Jezus' hogepriesterschap met behulp van de Schrift te bewijzen. Hij doet dit stapsgewijs. In het eerste deel vergelijkt hij de priester Melchizedek met de levitische priester (twee instituten uit de tijd van het oude verbond) en stelt het tekort van het levitische priesterschap vast. Aan het slot van het eerste deel wijst hij het tekort van het priesterschap van Melchizedek aan. In het tweede deel confronteert hij Gods belofte van een andere priester uit LXX-Ps 109,4^{b-c} met de eisen die de Mozaïsche wet aan het levitische priesterschap stelt. Wie van deze twee voldoet aan deze eisen? De auteur vat deze eisen met de vraag samen: 'Hoe kunnen wij tot God naderen (7,19)?'

7.4.3 Exegese

7.4.3.1 Exegese van Heb 6,20

De woordvolgorde van het citaat van LXXPs 109,4^{b-c} in 6,20^b is door de auteur ingrijpend gewijzigd. Hij legt dit citaat stap voor stap uit en volgt daarvoor de door hem gewijzigde woordvolgorde.¹ Deze volgorde bepaalt dus de structuur van 7,11-28. De theologische betekenis van dit citaat werkt hij naar twee kanten toe uit. Allereerst legt hij uit hoe de Zoon een hogepriester voor eeuwig naar de orde van Melchizedek geworden is (7,20^b). In 8,1-10,18 zet hij de theologische betekenis uiteen van het ingaan van deze hogepriester in het hemelse heiligdom (7,20^a).

Hoofdstuk 7 telt twee delen: 1-10 en 11-25. Het eerste deel begint met een parafraserende hervertelling van LXXGen 14,17-20 (vgl. het genre 'rewritten Bible'). Het eerste versdeel van vs. 1 sluit direct aan op het gewijzigd citaat van LXXPs 109,4^{b-c} in het voorgaande vers (οὗτος γὰρ ὁ Μελχισέδεκ, vgl. 6,20). Van dit citaat handhaaft de auteur de eigennaam Μελχισέδεκ (7,1^a) en de prepositie εἰς. Wel heeft hij de woorden τὸν αἰῶνα verwisseld met de woorden τὸ διηνεκές (7,3^d) en het tussenliggend gedeelte weggelaten. Deze lacune heeft hij opgevuld met een parafraserende hervertelling van LXXGen 14,17-20. Het tweede deel van dit hoofdstuk telt veel literai-

1. De meerderheid van de geleerden spreekt consequent over Ps 110,4 in plaats van LXXPs 109,4, ondanks de grote verschillen tussen beide verzen (3.2.5); vgl. bijvoorbeeld de opmerking van J. Kurianal (2000), 85: 'In presenting a midrash on Ps 110,4, the author of Hebrews explains the phrases or words of Ps 110,4 one after another. Each of the sub-units of the midrash explains one of the different parts of Ps 110,4.'

re creaties, zoals alliteraties (7,18 en 26), chiasme (7,11, 16,23-24 en 26), sleutelwoorden (vgl. τελειώω in 11,19 en 28), woordspel¹ en inclusio.² In combinatie met het hoge aantal voegwoorden en partikels,³ vergelijkingen,⁴ tegenstellingen,⁵ conclusies, retorische vragen en uitdrukkingen⁶ en het juridisch taalgebruik⁷ verschilt het genre van dit deel van het genre van het eerste deel. De woorden ἀρχιερεὺς γενόμενος vormen het overkoepelend thema van deze beide delen. Dit thema smeedt beide delen tot een eenheid.

7.4.3.2 Exegese van Heb 7,1-10

7.4.3.2.1 Melchizedek

De auteur incorporeert zijn parafrase⁸ van LXXGen 14,17-20 in de hoofdzin.⁹ Deze zin is samengesteld uit de woorden Μελχισέδεκ ... μένει ιερεὺς εἰς τὸ διηνεκές (7,1-3^d). Volgens een groot aantal exegeten heeft de auteur LXXGen 14,17-20 door gezerah shawah verbonden met LXXPs 109,4^{b-c}, maar deze visie is discutabel.¹⁰ Met de inleidende woorden οὗτος γὰρ, een stereotiepe introductie van een exegetische verhandeling,¹¹ bereidt de

1. Vgl. ἕτερον in vs. 11 met ἑτέρας in vs. 13 en ἐφ' ὧν ... ἀφ' ἧς.
2. Vgl. τελειώσις ... νενομοθέτηται in vs. 11 en ἐτελείωσεν ὁ νόμος in vs. 19 en ὀρκωμοσίας in de vss. 20 en 28.
3. Vgl. γὰρ dat in de vss. 1-10 tweemaal en in de vss. 11-28 elf keer voorkomt.
4. Vgl. καὶ καθ' ὅσον ... κατὰ τοσοῦτο (7,20 en 22) en τοιοῦτος γὰρ ἡμῖν καὶ ἔπρεπεν (7,26).
5. Vgl. driemaal de constructie οἱ μὲν ... ὁ δὲ (7,18-19, 20-22 en 23-25) en de tegenstelling ὅς οὐκ ἔχει καθ' ἡμέραν ἀνάγκην ... τοῦτο γὰρ ἐποίησεν ἐφάπαξ ἑαυτὸν ἀνενέγκας (7,27).
6. Vgl. voor retorische vragen vs. 11; voor uitdrukkingen, vgl. πρόδηλον γὰρ ὅτι ... καὶ περισσότερον ἔτι κατάδηλόν ἐστιν (7,14-15).
7. Vgl. νενομοθέτηται (7,11), μετατιθεμένης (7,12), νόμου μετάθεσις (7,12), κατὰ νόμον ἐντολῆς σαρκίνης (7,16), μαρτυρεῖται (7,17), ἀθέτησις ἐντολῆς (7,18), ὁ νόμος (7,19), ἔγγυος (7,22), ἀπαράβατον (7,24) en ὁ νόμος, καθίστησιν en τὸν νόμον (7,28).
8. Verschillende exegeten houden 7,1-3 voor een hymne, die de auteur zelf gecomponeerd heeft; voor een overzicht, zie P. Ellingworth (1994), 259-260; voor een kritische bespreking, zie R. Deichgräber (1967), 176-178; W.R.G. Loader (1981), 208-211 en G.L. Cockerill (2012), 298. Volgens P. Ellingworth (1994), 350 heeft 7,1-10 de volgende chiasische opbouw: A. de ontmoeting (7,1^a); B. de zegen (7,1^b); C. de tienden (7,2); C'. de tienden (7,4); B'. de zegen (7,6^b) en A'. de ontmoeting (7,10^b). Maar zijn voorstel negeert vss. 6^a-9 (de tienden) en vs. 7 (de zegen).
9. Het incorporeren van een parafraserende hervertelling van een Schriftpassage tussen woorden uit een ander Schriftgedeelte in komt in de latere rabbijnse exegese veelvuldig voor. Met behulp van een ingelast en bewerkt Schriftgedeelte wordt de betekenis van een andere Schriftpassage uitgelegd.
10. Deze verklaring is om twee redenen geforceerd. Melchizedek komt in het Oude Testament slechts in deze twee passages voor. Daarnaast zijn de enige overeenkomsten tussen beide Schriftplaatsen zijn naam en priesterschap. Wel lijkt het karakter van deze parafrase sterk op dat van de 'rewritten-literature'.
11. Cf. P. Ellingworth (1994), 354.

auteur zijn lezers voor op een exegetische uiteenzetting.¹ In deze parafraserende hervertelling van LXXGen 14,17-20 staat niet langer de aartsvader Abraham,² maar de priester Melchizedek centraal. De auteur herschrijft dit Schriftgedeelte vanuit het perspectief van Melchizedek. Om die reden is Melchizedek het grammaticale subject van de hoofdzin. De schrijver legt eerst de etymologische betekenis uit van de eigennaam Melchizedek (βασιλεὺς δικαιοσύνης; vgl. de woorden מלכי צדק in Ps 110,4) en Salem (βασιλεὺς εἰρήνης). Met deze vertalende uitleg representeert hij een van de haggadische tradities omtrent Melchizedek, die bijvoorbeeld ook voorkomt in de werken van Josephus (Bel.Iud. VI.438 en Ant. 1.180) en in de Palestijnse Targumim (Tg.Ps.-Jon. en Tg.Neof). Voor hem is dit Schriftgedeelte een vertrekpunt voor zijn exegese van de woorden κατὰ τὴν τάξιν Μελχισέδεκ ἀρχιερεὺς γενόμενος εἰς τὸν αἰῶνα uit het door hem gewijzigde citaat van LXXPs 109,4^{b-c} (6,20).³ Voordat hij de betekenis van deze woorden uitlegt, beschrijft hij eerst het karakter van het priesterschap van Melchizedek.⁴ Hij leest LXXGen 14,17-20 niet als messiaanse profetie.⁵ De eerste priester van יהוה heet Melchizedek.⁶ Deze naam komt de auteur goed van pas, omdat dezelfde naam ook in LXXPs 109,4 staat.⁷ Hij pro-

1. De glossen van LXXGen 14 ὅτε ἐδίωξεν τοὺς ἀλλοφύλους καὶ ἐξείλατο Λωτ μετὰ πάσης αἰχμάλωσις (456 en 460) en καὶ Ἀβραάμ εὐλογηθεὶς ὑπ' αὐτοῦ (D* E* 330 440 823 d e) zijn in latere tijden in vs. 1 ter verduidelijking toegevoegd, cf. A.H. Cadwallader (1992), 280.
2. De auteur spreekt consequent over Ἀβραάμ, hoewel de aartsvader pas vanaf LXXGen 17 zo heet. Het is onwaarschijnlijk dat de auteur hiermee anticipeert op het vervolg, zoals H.R. van de Kamp (2010), 176 suggereert. Aannemelijker is dat hij een algemeen gebruik van zijn dagen representeert om de aartsvader zo te noemen ook wanneer het een gebeurtenis betreft uit de periode vóór Gen 17 (vgl. Rom 4,1-12).
3. Cf. G.L. Cockerill (2012), 293. Dit is wat anders dan de veronderstelling van H. Hegermann (1988), 144. Hij poneert onterecht dat de auteur in discussie treedt met joodse tijdgenoten, die Melchizedek als grondlegger van de tempel te Jeruzalem en eerste ware priester beschouwen, zoals bijvoorbeeld Josephus stelt (Bell.Jud. VI.438).
4. O.a. H.R. van de Kamp (2010), 176 constateert dit ook, maar draagt dit even later aan als reden waarom Abraham aan Melchizedek de tienden geeft, onder verwijzing naar Jes 9,6 en 32,17. Volgens hem vergelijkt de auteur Melchizedek door deze typering met Jezus en is Melchizedek in LXXGen 14,17-20 'een voorafbeelding van Christus'.
5. Contra S.J. Kistemaker (1961), 120; F.F. Bruce (1977), 161 en G.L. Cockerill (2008), 143-144.
6. Contra P.J. Kobelski (1981), 116-117 en D.F. Leschert (1994), 204. Ook Josephus (Ant. 1.180 en Bell.Jud. VI.438) en Philo van Alexandrië (Congr. 99 en Leg.All. III.79) stellen dat Melchizedek de eerste priester van יהוה is.
7. Daartegenover stelt C.R. Koester (2001), 335: 'The author will read the story of Abraham and Melchizedek (Gen 14:17-20) through the lens of this psalm...'; vgl. ook S.J. Kistemaker (1961), 116-124 en H. Hegermann (1988), 142. Veel exegeten gaan voorbij aan het feit dat de auteur de woordvolgorde van LXXPs 109,4^b in 6,20^b fors gewijzigd en de woorden σὺ εἰς ἱερεὺς in ἀρχιερεὺς γενόμενος veranderd heeft.

finiteert hier dus van de vertaalkeus van de LXXGen-vertaler die de LXX-Pss-vertaler in het weergeven van Ps 110,4 beïnvloed heeft (Excurs III). Conform de regels van de halacha¹ vergelijkt de auteur van Hebreeën eerst het priesterschap van de Zoon en Melchizedek met het levitische priesterschap, vervolgens vergelijkt hij het priesterschap van de Zoon met dat van Melchizedek om ten slotte op grond van deze twee vergelijkingen de uniciteit van het priesterschap van de Zoon vast te stellen. De uitkomst van zijn vergelijking wordt bepaald door zijn uitgangspunt dat het Oude Testament door Jezus is vervuld.

7.4.3.2.2 *Melchizedek samen met Gods Zoon vergeleken met de levitische priesters*

De auteur omschrijft met zeven (!) typeringen het karakter van het priesterschap van Melchizedek uit LXXGen 14. Het startpunt voor zijn exegese is het zwijgen van het Oude Testament over de genealogie en biografie van deze priester (7,3).² Hetzelfde argument gebruikt hij ook in 7,14^b en 20^b.³ Melchizedek is de eerste priester van JHWH. Vanwege het ontbreken van zijn genealogische gegevens en biografie lijkt hij op Gods Zoon (ἁφωμοιωμένος δὲ τῷ υἱῷ τοῦ θεοῦ, μένει ἱερεὺς εἰς τὸ διηνεκές, 7,3^{c-d});⁴ dit gedeelte houden sommige exegeten onterecht voor een hymne.⁵

1. Het woord 'halacha' wordt in de rabbijnse literatuur niet gedefinieerd. Halacha betekent de totaalsom van regels en geboden die van de Schrift zijn afgeleid en alle levensterreinen beheersen, zie S. Safrai (1987), 121-209.
2. In navolging van K. Bensel (2005) bespeurt H.R. van de Kamp (2010), 178 in de woorden μήτε ἀρχὴν ἡμερῶν μήτε ζῶντος τέλους ἔχων de invloed van LXXPs 109,3. Hij werkt dit niet verder uit. De invloed van LXXPs 109,3 in Heb 7,3 is onwaarschijnlijk, omdat LXXPs 109,3 niet over Melchizedek, maar over David spreekt en dit vers in Hebreeën nergens aangehaald wordt.
3. De regel *Quod non in Thora, non in mundo* is een van de exegetische vuistregels in deze tijd (vgl. Leg. All II.55 en III.79 en Abr. 31). Meerderen vergelijken hier Melchizedek met Gods Zoon. Hij is een (anti)type, engel of Gods Zoon in een menselijke gedaante. Terecht bekritiseert F.L. Horton (2005), 153-154 deze opvattingen. O. Michel (1966), 256 en P.J. Kobelski (1981), 117 en 122 slaan de plank mis wanneer zij de vergelijking tussen Jezus en Melchizedek in Heb 7 typeren als een midrash op Gen 14,18-20. De auteur gebruikt voor deze vergelijking namelijk niet Gen 14, maar LXXPs 109,4.
4. O.a. C. Spicq (1953), 2.184 en W.L. Lane (1991), 166 interpreteren ἁφωμοιωμένος als een 'divine passive' en concluderen onterecht dat aan Melchizedek eigenschappen van Gods Zoon worden toegeschreven. M. Rissi (1987), 89 leest deze uitdrukking als een vergelijking tussen 'der Sohn das Urbild, Melchisedek das Abbild' naar analogie van 'het hemelse heiligdom' (8,2) en 'de hemelse stad' (13,14). Hoewel contemporaine teksten met identieke woorden goden omschrijven, rechtvaardigen alleen deze overeenkomsten niet de conclusie dat Melchizedek een god is, vgl. bijvoorbeeld J.H. Neyrey (1991), 439-455 en R. Bauckham (2009^b), 28-32.
5. Zo bijvoorbeeld G. Theissen (1969), 210; R.N. Longenecker (1978), 177 en J.A. Fitzmyer (1997^c), 236; voor een kritische bespreking, zie D.F. Leschert (1994), 210-211.

In de literatuur spitst de discussie zich toe op de vraag wat voor de auteur hét punt van vergelijking is. De meerderheid van de geleerden meent dat hij twee personen vergelijkt: de Zoon *versus* Melchizedek. Maar deze interpretatie negeert dat de schrijver over ‘de Zoon’ spreekt en daarmee een Vader veronderstelt. Tegelijkertijd benadrukt hij juist dat Melchizedek ‘zonder vader en moeder’ is. De schrijver weet van de menswording van Gods Zoon, van zijn sterven en verhoving en is op de hoogte van Jezus’ genealogie (7,14^a). Het punt van vergelijking is de uitdrukking μένει ἱερεὺς εἰς τὸ διηνεκές. Met deze woorden beschrijft de auteur het gemeenschappelijke karakter van het priesterschap dat Melchizedek en Jezus bekleden.¹ Ze behoren beiden niet tot de stam van Levi en God heeft ze persoonlijk tot het priesterambt geroepen. Daarom is het priesterschap van Melchizedek (7,3^d) en dat van Gods zoon blijvend (7,24),² terwijl de dood een blijvend priesterschap voor levitische priesters verhindert (7,23).³ Deze overeenkomst tussen Melchizedek en Jezus is tegelijk hun gemeenschappelijk verschil met de levitische priesters, een punt dat de auteur in het tweede deel aan de orde stelt (7,14-17). Tegelijkertijd anticipeert hij op het verschil tussen het priesterschap van Melchizedek en dat van Jezus. Melchizedek is dan wel onafgebroken priester (εἰς τὸ διηνεκές), Jezus bekleedt het priesterambt voor eeuwig (εἰς τὸν αἰῶνα).

1. De auteur heeft een voorkeur voor de uitdrukking εἰς τὸ διηνεκές. Hier omschrijft deze uitdrukking het onafgebroken karakter van het priesterschap van Melchizedek; in 10,1 het onafgebroken brengen van offers door de levitische priesters. Daar tegenover staat Jezus’ eenmalige offer waarmee veel zonden weggenomen zijn (9,28; vgl. ook 10,11-12). In 10,14 typeert de uitdrukking de volkomenheid van Jezus’ offer.
2. De uitdrukkingen εἰς τὸ διηνεκές en εἰς τὸν αἰῶνα zijn hier geen synoniemen. H.R. van de Kamp (2010), 179 vat deze woorden letterlijk op door te stellen dat Melchizedek nog steeds in Gods heiligdom het priesterambt bekleedt (‘Hij heeft een blijvende plaats bij God (...) in het hemels Jeruzalem ...’), vgl. ook R.N. Longenecker (1978), 177. De concrete inhoud van zijn priesterlijke bediening kennen we echter nog niet (179). Volgens F.W. Grosheide (1955), 77-78 en R.D. Philips (2010), 223 is het priesterschap van Melchizedek een overblijfsel van het oorspronkelijke ambt van de priester-koning Adam in het paradijs. Het woord διηνεκές komt in Hebreëen ook voor in 10,1, 12 en 14 en betekent ‘onafgebroken’ of ‘continu’, maar niet ‘eeuwig’, zie W. Bauer (1988), 392.
3. In Heb 7,3 gebruikt de auteur voor het eerst het verbum μένω (vgl. ook 7,24; 10,34; 12,27 en 13,14). In 7,23-24 staat het priesterschap van Melchizedek tegenover het levitische priesterschap. Dat van Melchizedek blijft (7,24), terwijl de dood de Levieten verhindert om onafgebroken priester te blijven (7,23^b). De stelling: ‘Hij blijft tot in eeuwigheid!’ (7,24) herinnert aan Gods woord tot zijn Zoon σὺ δὲ διαμένεις (fut.) uit de catena (1,11^b), een fragment uit het citaat van LXXPs 101,27^a.

7.4.3.2.3 *Melchizedek vergeleken met Gods Zoon*

Nadat de auteur eerst de overeenkomsten tussen het priesterschap van Melchizedek en dat van Gods Zoon beschreven heeft, vergelijkt hij vervolgens beiden met elkaar. Deze vergelijking is de derde uitvoerige synkrisis in Hebreëën. De eerste vergelijking is tussen de Zoon en de engelen (1,4-2,9) en de tweede tussen de Zoon en Mozes (3,1-5). De volgorde van vergelijking is nu van belang: niet het priesterschap van Gods Zoon lijkt op dat van Melchizedek, maar omgekeerd: dat van Melchizedek lijkt op het priesterschap van de Zoon. Beiden missen een genealogie.¹ Het criterium voor deze derde vergelijking is Christus. Voor de auteur is Hij dé norm van zijn Schriftverstaan. Conform deze norm leest en interpreteert hij LXXGen 14. Met zijn exegese van LXXGen 14 bewijst hij het tekort van het levitische priesterschap. Ver vóór de instelling van dit priesterschap werd JHWH al onafgebroken door zijn priester Melchizedek gediend. Toch stelt God na hem het levitische priesterschap in. Wanneer een van beiden zou voldoen aan Gods norm, welke reden heeft God dan nog om in LXXPs 109,4 te spreken over ‘een andere priester’ (vgl. 7,1-3)?²

7.4.3.2.4 *Melchizedek vergeleken met de levitische priesters*

De ontmoeting tussen Melchizedek en Abraham vat de auteur op als een uniek moment. Hier treffen twee belangrijke personen elkaar. De priester-koning Melchizedek ontmoet Abraham de aartsvader (ὁ πατριάρχης, 7,4^e), die de belofte bezit (τὸν ἔχοντα τὰς ἐπαγγελίας, 7,6^b). Met deze toevoeging zinspeelt de schrijver op Gods belofte aan Abraham in LXXGen 12,2-3 (en 22,17). Door aanpassingen heeft hij zijn uitleg van LXXGen 14,19 in 7,1-10 verbaal en thematisch afgestemd op LXXGen 12,2-3.³ Al in 6,14 verwees hij naar Gods belofte in LXXGen 12,2-3 en 22,17 (vgl. εἰ μὴν εὐλογῶν εὐλογήσω σε καὶ πληθύνων πληθυνῶ σε). Hij legt dus een intertekstueel verband tussen LXXGen 12 en tussen LXXGen 14. Het leggen van dit verband is een indicatie voor zijn heilshistorische interpretatie van de ontmoeting tussen Melchizedek en Abraham. Hij laat zo zien dat de

1. Ch.A. Gieschen (1998), 311 concludeert onterecht: ‘Jesus is the angelomorphic priest of Hebrews, not Melchizedek’; vgl. o.a. J. Kurianal (2000), 95; G.L. Cockerill (2008), 133 en P.T. O’Brien (2010), 249. De opmerking van D.A. Hagner (1981), 105 bij dit vers: ‘Yet the author can also say that Christ is “like Melchizedek” (7:15)’; vergroot de verwarring.
2. Cf. A. Rascher (2007), 124; dus niet vanuit polemische motieven, contra F.L. Horton (2005), 156 en P. Philhofer (1996), 319-328.
3. Vgl. καὶ εὐλογήσω σε καὶ μεγαλυνῶ τὸ ὄνομά σου, καὶ ἔσῃ εὐλογητός· καὶ εὐλογήσω τοὺς εὐλογοῦντάς σε (...) καὶ ἐνευλογηθήσονται ἐν σοὶ πᾶσαι αἱ φυλαὶ τῆς γῆς (LXXGen 12,2^b-3).

vader van het verbond en drager van de belofte in rangorde onder Melchizedek staat. Het ondergeschikt zijn van Abraham aan Melchizedek heeft verstrekken gevolgen voor de toekomst van Levi en zijn nageslacht, de nakomelingen van Abraham. Dit onderscheid maakt drie verschillen zichtbaar tussen Melchizedek enerzijds en de levitische priesters anderzijds, namelijk in de priesterlijke zegen, de genealogie en de tienden.

Het eerste verschil: de zegen (7,1^e en 6^b-7)

Melchizedek zegenet Abraham (7,1^c). De ambiguïteit van LXXGen 14,19 lost de auteur op met het expliciteren van het suffix (vgl. ויברכהו in Gen 14,19). In Gen 14,19 is het zegenen (ברך) direct verbonden met het loven van JHWH (ברוך); het zegenen leidt het loven in. Deze tweevoudige handeling blijft in LXXGen 14,19 nog intact, in Hebreeën niet meer. Het loven van God keert hier niet terug, wel het zegenen, samen met het geven van de tienden (7,1-2^a). Het verbum εὐλογέω heeft nu een zelfstandige plaats gekregen (vgl. εὐλογήσας (7,1); εὐλόγηκεν (7,6) en εὐλογεῖται (7,7)). In tegenstelling tot de tienden die Abraham aan Melchizedek geeft, concretiseert de auteur niet wat voor een soort van zegen Abraham ontvangt. Toch suggereert hij door zijn gelijkstelling en vergelijking met de levitische priesters wel welk type zegen hij bedoelt, namelijk de zgn. Aäronitische zegen (Num 6,22-27).¹ Volgens het oudtestamentische voorschrift mogen naast de priesters ook de Levieten deze zegen uitspreken (vgl. Deut 10,8; 21,5 en 1 Kron 23,13). In de intertestamentaire literatuur is het thema ‘zegenen’ prominent aanwezig.² In LXXGen 14,19 zegenet Melchizedek Abraham en in hem Levi en zijn nageslacht met de zgn. Aäronitische zegen, aldus de auteur.

Het tweede verschil: de genealogie (7,3^{a-b}//5-6^a en 9-10)

Met zijn constatering dat het Oude Testament zwijgt over de herkomst van Melchizedek heeft de auteur een belangrijk punt. Volgens de gangbare opvatting in zijn dagen waarborgt het zuiver bewaren van de genealogie de legitimiteit en het voortbestaan van het levitische priesterschap.³ Verschil-

1. Cf. G.L. Cockerill (2012), 310.

2. Vgl. 1Ezra 8,74-90; Jub 32,2; 1Makk 7,36; 2Makk 1,23, 3,15 en 14,34; Judit 4,15 en 15,9-10; 3Makk 1,16, 2,1-20 en 6,1; 4Makk 4,9; 2Hen 70,16-19 en T.Izaak 4,32-42.

3. Vgl. Ex 28-29; Lev 8-10; Num 3,1-13; 8,5-26 en 16-18; Ezra 2,61-63 en Neh 7,63-65. Vanaf de instelling van het levitische priesterschap ging het ambt van vader op zoon. De Seleucidische regering maakt hieraan rigoreus een einde (1Makk 7,5-9; 10,20 en 11,27; 2Makk 4,24 en 29 en 14,3). Dit besluit stuit op felle protesten (T.Mos. 6,6 en 7,9-10; 1QpHab 8,8-9 en 9,4-8 en 4Q171 2,17-19). Vanaf het exil wordt de heiligheid van het priesterlijke geslacht in het tempelcomplex te Jeruzalem administratief vastgelegd (vgl. Ezra, Nehemia en Josephus C.Ap. 1,32).

lende schrijvers in de post-exilische periode benadrukken steeds de zuiverheid van deze genealogie. Deze zuiverheid waarborgt de legitimiteit en heiligheid van het levitische priesterschap. Tegenover deze opinie wijst de auteur op Melchizedek, de eerste priester van JHWH. Over zijn genealogie en biografie zwijgt het Oude Testament.¹ Tegelijkertijd erkent de aartsvader Abraham (emfase) en in hem zijn kleinzoon Levi de legitimiteit van zijn priesterschap. Zij eren Melchizedek als priester van JHWH (θεωρεῖτε δὲ πηλίκος οὗτος, 7,4). Melchizedek zegent Abraham en in hem Levi (7,10^a). Hij ontvangt van hen de tienden (7,9^b), hoewel hij niet uit hun geslacht afkomstig is (7,6^a). De meerdere zegent de mindere (χωρὶς δὲ πάσης ἀντιλογίας τὸ ἔλαττον ὑπὸ τοῦ κρείττονος εὐλογεῖται, 7).

Opnieuw hanteert de auteur voor zijn exegese de comparatieve methode, waarbij de norm voor zijn Schriftverstaan Christus is. Levi ontvangt dan wel van zijn volksgenoten tienden (7,5^b), maar uiteindelijk hebben ze allen dezelfde stamvader (7,5^c). De keus voor het neutrum in vs. 7 is bewust. Melchizedek en Abraham staan hier als twee collectiva tegenover elkaar en vertegenwoordigen ieder een grootheid.²

Het derde verschil: de tienden (7,2^a//4-6^a en 8-10)

De auteur lost de ambiguïteit in LXXGen 14,20^b over de vraag wie aan wie de tienden geeft (καὶ ἔδωκεν αὐτῷ δεκάτην ἀπὸ πάντων) op door het citaat in te leiden met het pronomen relativum ὃ, waarvan het antecedent Melchizedek is. Hij wijzigt ook de woordvolgorde van het citaat, wisselt het verbum δίδωμι in voor μερίζω, plaatst dit verbum finitum niet voor maar achter in de zin, extrapoleert het subject (Ἀβραάμ) en positioneert het subject in emfase direct na dit gewijzigde citaat. Het is duidelijk: Abraham geeft een tiende van alles aan Melchizedek (ὃ καὶ δεκάτην ἀπὸ πάντων

1. De woorden ἀπάτωρ, ἀμήτωρ, ἀγενεαλόγητος interpreteert men vaak in combinatie met de frase ἀφωμοιωμένος δὲ τῷ υἱῷ τοῦ θεοῦ (7,3^c) als goddelijke predicaten. De auteur omschrijft de goddelijke status van Melchizedek, cf. o.a. J.W. Thompson (1977), 212-214 en D.F. Leschert (1994), 233-234. Volgens A. Orlov (2007), 57-59 polemiseert de schrijver hier tegen opvattingen in zijn dagen over de genealogie van Melchizedek. Een opvatting is dat Melchizedek een zoon van Noach is (Tg.Ps.-Jon., Tg.Neof., Frag.Tg. en VP). De auteur zou zich hiervan distantiëren, aldus Orlov die zich daarvoor beroept op 2Henoch, geschriften uit Nag Hamadi, de Targumim en andere rabbijnse opvattingen, dus geschriften van latere datum dan Hebreeën.
2. Zie BDR 138.1 en 263.3. Ook volgens K. Backhaus (2009), 263 vergelijkt de auteur hier niet twee historische figuren, maar gaat het om ‘das metaphysische Zueinander von himmlischer und irdischer Seinsart’.

ἐμέρισεν Ἀβραάμ, 7,2^a).¹ Deze interpretatie deelt de auteur met verschillende tijdgenoten, hoewel niet met iedereen.²

In zijn uitleg van LXXGen 14,17-24 concretiseert de auteur de woorden δεκάτην ἀπὸ πάντων met de aanvulling ἐκ τῶν ἀκροθινίων (7,4^b). In alle door mij geraadpleegde lexica is (ἐκ τῶν) ἀκροθινίων geassocieerd als een hapax legomenon. Bijna alle exegeten zetten deze woorden parafraserend over met ‘uit de oorlogsbuit’. Problematisch aan deze interpretatie is dat יהוה Israëel bevolen heeft tot het geven van een tiende van de oogst en de eerstgeborenen van het vee,³ maar Hij draagt het volk niet op om een tiende deel van de oorlogsbuit aan de levitische priesters te geven.⁴

Numeri 18 bevat specifieke geboden over het geven van tienden aan de Levieten. In de Palestijnse Targumim op dit hoofdstuk wordt het Hebreeuwse woord שכר (loon) weergegeven met het Aramese nomen אגרה. In deze context betekent אגרה ‘het priesterloon’, dat wil zeggen het loon dat de priester en Leviet ontvangt uit de tienden van het volk voor יהוה, de zgn. ‘tiende van hun tienden’. Het nomen אגרה staat in Num 18,31 in de status constructus in combinatie met een suffix אגרתיהון. De auteur heeft dit specifieke Aramese woord niet vertaald, maar getranslitereerd in τῶν ἀκροθινίων. Het woord τό ἀκροθινίον is dus geen hapax legomena, maar een transliteratie van het Aramese nomen אגרתיהון. Het woord bezit in de eerste eeuw na

1. De twee nieuwtestamentische handschriften 177 en 635 lezen τῷ Ἀβραάμ waarschijnlijk door een schrijffout of onder invloed van een polemiek tussen christenen en niet-christenen van joodse komaf over de interpretatie van Gen 14,20, cf. A.H. Cadwallader (1992), 280; vgl. de uitbreiding μετὰ καὶ δεκάτην Ἀβραάμ ἔδωκεν in 7,4 (01 A C D² E² K L P Ψ 1834 f vg^{ms} sy^h arm Chr Thdrt), waarmee verschillende overschrijvers juist de aandacht vestigen op het bijzondere feit dat Abraham aan Melchizedek tienden geeft.
2. Vgl. Jub 13.22-29 (Ge'ez) en Jub 13.17-21 (Latijn), Josephus Ant. 1.171 en Tg.Ps.-Jon. Daarentegen over stellen (Pseudo-)Eupolemus Fragment 1 (Eusebius Praep.Ev. 9.17,4-6), 1QapGen XXII.13-26 (17), Philo van Alexandrië (Abr. 235) dat Melchizedek aan Abram geschenken gegeven heeft of Abram en Melchizedek de tienden rechtstreeks aan God hebben geschonken (Jub 13, Philo van Alexandrië in Congr. 99 en Leg.All. 79-82).
3. Voor een uitvoerige bespreking van de verschillende passages die handelen over de tienden in de Tora en de praktijk van het geven van de tienden in de Tweede Tempelperiode, zie E. Schürer (1995), 2.257-291.
4. Volgens de auteur geeft Abraham geen tienden uit de oorlogsbuit aan Melchizedek, maar uit zijn bezit (ὃ καὶ δεκάτην ἀπὸ πάντων ἐμέρισεν Ἀβραάμ). De gedachte van ‘oorlogsbuit’ past niet binnen het raamwerk van de hervertelling van LXXGen 14,17-20 in Heb 7,1-3. De militaire sfeer van Gen 14 is in de parafraserende hervertelling tot een opmerking geminimaliseerd (7,1^d). De auteur heeft geen belang bij de historische context, omdat hij zich sterk focust op de priester Melchizedek, de hoofdpersoon. Hij incorporeert zijn hervertelling in de hoofdzin (Μελχισέδεκ ... μένει ἱερεὺς εἰς τὸ διηνεκές, 7,1-3), waardoor hij LXXGen 14 decontextualiseert.

Christus de specifieke betekenis van ‘priesterloon’, dat wil zeggen de tiende van de tienden die voor de Leviet bestemd is.¹ Volgens de auteur geeft Abraham, de stamvader van Levi, aan Melchizedek een tiende (δεκάτην) van de tienden (אגרתיהון/τῶν ἀκροθινίων). Hij handelt daarmee in overeenstemming met de halachische interpretatie van het gebod in Num 18,31.²

7.4.3.2.5 Melchizedek vergeleken met Levi

Tot nu toe volgt de auteur de vertelling van LXXGen 14. Hij hervertelt eerst het geven van de tienden (LXXGen 14,17), legt de betekenis uit van het zegenen (LXXGen 14,19) en concludeert ten slotte dat de meerdere de mindere zegent. Vervolgens stelt hij het thema ‘de tienden’ opnieuw aan de orde (7). Melchizedek is niet alleen krachtiger en sterker dan Abraham, omdat hij de aartsvader zegent. Hij is ook méér dan Abraham (κρείττονος, 7).³ ‘Hier’ ontvangen vergankelijke priesters van stervende mensen tienden (ἀποθνήσκοντες ἄνθρωποι, 8^a). ‘Daar’ neemt iemand tienden aan van wie God getuigt dat hij leeft (μαρτυρούμενος ὅτι ζῇ, 8^b (ptc. passivum divinum!) vgl. ook vs. 17). Met deze laatste opmerking creëert de auteur op twee niveaus een inclusio, allereerst tussen Abraham en (de zonen van) Levi (4-5) en vervolgens tussen Abraham en (zijn zoon) Levi (9-10). Deze inclusio’s flankeren het hoofdthema van 1-10. Dit thema is: de unieke status

1. Het Grieks bezit geen gelijkwaardige consonant om de Hebreeuwse consonant π te translitereren. Om de halfvocaal ױ van het suffix in het Grieks te bewaren, voegt men vaak de consonant ν toe, vgl. de transliteratie van שלמה met Σολομών (Matt 1,7), Σαλωμων (LXX2Sam 12,24) en יהוה met Σεδεκιαν (LXXEzra 1,44 (2 Ezra 1,44)).
2. Met zijn interpretatie van LXXGen 14,20 met behulp van Num 18,31 representeert de auteur dezelfde exegetische traditie als Targum Onqelos, de Samaritaanse Targum en de Peshitta (vgl. حَسْبَا هِزْمَدَا ‘van de eerste tienden’ in de Syrische vertaling van 7,4 waar Num 18,20-32 (P) en Neh 10,38-40 (P) verdisconteerd zijn; vgl. ook Philo Virt. 18; Spec. I.82 en Josephus Ant. 4.4.3-4). Volgens deze voorschriften ontvangen Levieten alle tienden van het volk. Op hun beurt geven zij daarvan een tiende aan de priesters. Volgens de Peshitta geeft Levi in Abraham aan de priester Melchizedek ‘een tiende van de eerste tienden’ (7,4). Dit verklaart waarom τὸ ἀκροθινίον in de pluralis staat en beide uitdrukkingen met elkaar in geslacht en getal congrueren.
3. Dertien van de achttien nieuwtestamentische plaatsen waar κρείττων (de comparativus van ἀγαθός) voorkomt, staan in Hebreeën. Het woord is een sleutelwoord in de argumentatie van de auteur. Zo is de Zoon beter dan de engelen (1,4), zijn wij van betere dingen tot ons heil overtuigd (6,9), wordt de geringere door de betere gezegend (7,7), enz., cf. A. Rascher (2007), 195.
4. Waarom J. Compton (2015), 84 de singularis inwisselt voor een pluralis en concludeert: ‘Melchizedekian priests serve forever, which is to say, *they* live (ζῇ)’, blijft onduidelijk (*cursivering* CPdB).

van de priester Melchizedek (6-8). Dit onderwerp staat ingeklemd tussen twee beschrijvende frasen (4-5 en 9-10), die zijn conclusies markeren (6-8). Door emfase, de overgang naar de 3^e persoon singularis (ὁ (...) εὐλόγηκεν, 6) en door vier tegenstellingen bezit dit gedeelte een eigen literair karakter. De eerste tegenstelling is: Melchizedek behoort niet tot het geslacht van Abraham en Levi. De tweede tegenstelling is: alle levitische priesters sterven, maar het priesterschap van Melchizedek blijft. De derde tegenstelling is: Melchizedek staat alleen tegenover velen. En ten slotte is de vierde tegenstelling: de beschrijving van het levitische priesterschap in Mozes' wet conflicteert met de beschrijving van het priesterschap van Melchizedek in LXXGen 14 (ὥδε μὲν... ἐκεῖ δέ, 8).

Door de adverbia ὥδε ('hier') en ἐκεῖ ('daar') verwijst de schrijver naar twee Schriftplaatsen waarin het geven van de tienden aan de orde komt.¹ Aan de ene kant (ὥδε μὲν) schrijven Num 18,21 en Deut 18,21 Israël voor dat het volk aan sterfelijke levitische priesters de tienden moet geven (vgl. vs. 23). Aan de andere kant (ἐκεῖ δέ) beschrijft LXXGen 14,17-20 hoe Levi in Abraham aan de priester Melchizedek de tienden geeft. De tegenstelling tussen Levi en Melchizedek echoot door tot het slot van Heb 7,1-10. Om het statusverschil tussen Melchizedek en Levi te stipuleren verwisselt de auteur aan het slot ἔδωκεν (LXXGen 14,20; vgl. ook ἐμέρισεν in vs. 2 en ἔδωκεν in vs. 4) met λαμβάνων (9). Melchizedek *ontvangt* de tienden van Levi.

De auteur maakt ook een dubbelzinnig gebruik van de uitdrukking εἰς συνάντησιν αὐτῷ in LXXGen 14,17. Dit vers beschrijft dat de koning van Sodom uittrekt om Abraham te ontmoeten. In vs. 1 staat συνάντησιν voor de eerste maal (ὁ συναντήσας Ἀβραάμ). Niet de vorst van Sodom, maar koning Melchizedek trekt Abraham tegemoet (vgl. Gen 14,17-24).² In vs. 10 staat deze uitdrukking voor de tweede keer (ὅτε συνήντησεν αὐτῷ, 10^b). Nu trekt Levi in zijn vader de priester Melchizedek tegemoet (ἔτι γὰρ ἐν τῇ ὁσφύϊ τοῦ πατρὸς ἦν, 10^a) en vertegenwoordigt hij zijn nakomelingen (11). Om de gezagsverhoudingen in deze ontmoeting te onderstrepen wordt het indirect object (αὐτῷ) bij συνήντησεν geëxtrapoleerd en aan het slot geplaatst (ὅτε συνήντησεν αὐτῷ Μελχισέδεκ, 10). Dit retorische stijlmiddel gebruikt de auteur vaker in dit soort passages. Daardoor ontstaat emfase aan het slot

1. H. Zimmermann (1977), 150 leest hier onterecht een tegenstelling tussen de levitische priesters enerzijds (ὥδε) en Melchizedek anderzijds (ἐκεῖ).

2. Deze interpretatie deelt de auteur met Tg.Ps.-Jon. Volgens M. McNamara (2011), 308 is de auteur hier afhankelijk van een targum-traditie of een andere joodse traditie, maar dit is moeilijk te bewijzen. Wel representeert hij hier een exegetische traditie die ook Tg.Ps.-Jon. overlevert.

en creëert hij een inclusio met het begin van zijn betoog waar de naam van Melchizedek eveneens in emfase staat (οὗτος γὰρ ὁ Μελχισέδεκ, 1).

7.4.3.2.6 *Resumé*

In Heb 7,1-10 belicht de auteur de volgende drie aspecten van het priesterschap (vgl. de drie criteria van het priesterschap in 5,1-10): de zegen (1e en 6^b-7), de tienden (2^a en 4-6^a, 8-10) en de genealogie (3^{a-b}, 5-6^a en 9-10). Hij rondt dit deel af met drie conclusies: 1.) De meerdere (Melchizedek) zegent de mindere (Abraham); 2.) sterfelijke levitische priesters ontvangen tienden, terwijl de Schrift van Melchizedek getuigt dat hij leeft en 3.) Levi treedt in Abraham Melchizedek tegemoet. Op deze manier plaatst de auteur het meerdere van Melchizedek tegenover het mindere van de levitische priesters.¹ Een inclusio omvat 1-10.² In vs. 11 pakt de auteur de draad van zijn betoog weer op en zet zijn uitleg voort van het door hem gewijzigde citaat van LXXPs 109,4^{b-c} (6,20). Met zijn exegetische verhandeling toont hij de onoverbrugbare verschillen aan tussen de priester Melchizedek en de levitische priesters en de grote verschillen tussen Melchizedek en Levi. Melchizedek overtreft Levi en de levitische priesters in alles (Tabel II). Nu de auteur dit bewezen heeft, stelt hij (opnieuw) een retorische vraag. Wanneer het levitische priesterschap volkomen zou zijn, terwijl het in LXXGen 14 aan het priesterschap van Melchizedek ondergeschikt blijkt te zijn, wat is dan de noodzaak dat een andere priester moet opstaan (11)?! Deze vraag raakt de kern van Hebreeën: God heeft een andere priester beloofd. Langs twee lijnen werkt de auteur toe naar het antwoord op deze centrale en cruciale vraag. De ene lijn is negatief: de status van het levitische priesterschap legt het tegen de status van de priester Melchizedek. De andere lijn is positief: in tegenstelling tot de Mozaïsche wet beantwoordt Gods belofte wel deze cruciale vraag. Dit toont de schrijver aan door in het tweede deel Mozes' gebod te confronteren met Gods belofte.

1. Het opvallend hoge aantal perfecta versterkt de stellige toon van dit betoog (vgl. ἐξεληλυθότας (7,5), δεδεκάτωκεν (7,6), εὐλόγηκεν (7,6) en δεδεκάτωται (7,9)).

2. Cf. A. Vanhoye (1963), 125.

Tabel II. Overzicht van de verschillen tussen Melchizedek en Levi

Melchizedek	Levi
• zonder ouders	• zoon van Abraham, de aartsvader
• voorgeslacht is onbekend	• uit het geslacht van Abraham
• ontvangt de tienden van Abraham (en Levi)	• geeft in Abraham de tienden aan Melchizedek
• zegent Abraham (en Levi)	• wordt in Abraham door Melchizedek gezegend
• behoort niet tot het geslacht van Abraham	• ontvangt de tienden van eigen volksgenoten
• blijvend priesterschap	• erfelijk priesterschap
• ontvangt tienden terwijl hij blijft leven	• ontvangt tienden terwijl hij sterft
• is met een eed aangesteld	• is zonder eed aangesteld

7.4.3.3 Heb 7,11-8,1

7.4.3.3.1 Heb 7,11-8,1: een uitleg van LXXPs 109,4

Nu de auteur uitgelegd heeft wat het karakter van het priesterschap van Melchizedek is, keert hij terug naar het door hem gewijzigde citaat van LXXPs 109,4^{b-c} (6,20). Met behulp van zijn interpretatie van LXXGen 14 exegetiseert hij in dit tweede deel dit vers. Eerst behandelt hij kort de betekenis van de woorden κατὰ τὴν τάξιν Μελχισέδεκ (7,11-14). Daarna legt hij de woorden ἀρχιερεὺς γενόμενος uit (7,15-22). Ten slotte analyseert hij de woorden εἰς τὸν αἰῶνα (7,23-28). Tijdens de uitleg van LXXPs 109,4^{b-c} komt hij terug op zijn toevoeging aan het citaat van LXXPs 109,4^{b-c} in 5,10 (προσαγορευθεὶς ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἀρχιερεὺς κατὰ τὴν τάξιν Μελχισέδεκ). In 7,17-28 verweeft hij deze toevoeging met zijn uitleg van de woorden ἀρχιερεὺς γενόμενος εἰς τὸν αἰῶνα.

Met zijn opmerking dat de belofte van LXXPs 109,4^{b-c} toegezegd is aan Iemand die tot een andere stam dan Levi behoort, zet de auteur zijn oordeel over de onvolkomenheid van het levitische priesterschap op scherp. Onze kurios behoort immers tot de stam van Juda (14^a)! Tot nu toe is niemand van deze stam tot het altaar genaderd (13^b). Over deze stam heeft Mozes met betrekking tot het priesterschap niets gezegd (14^b), maar God wel (13^a).

Mozes' zwijgen tegenover Gods spreken biedt de schrijver de ruimte om de betekenis van Gods belofte van een andere priester uit te werken. Langzaam maar zeker wordt nu ook duidelijk waarom hij in 6,20 de woordvolgorde van LXXPs 109,4^{b-c} gewijzigd en in zijn aanhaling van dit vers het participium *γενόμενος* ingevoegd heeft. Met deze wijziging daar anticipeert hij op zijn uitleg van LXXPs 109,4^{b-c} hier. De auteur wil nu bewijzen *hoe* Jezus hogepriester geworden is. Met het wegvallen van het levitische priesterschap is de priester Melchizedek als enige kandidaat voor een volkomen priesterschap overgebleven. Maar volgens Gods belofte is hij niet 'de andere priester'. LXXPs 109,4^{b-c} verwijst naar hem met de woorden *κατὰ τὴν τάξιν Μελχισέδεκ*. De andere priester is iemand 'naar het voorbeeld van Melchizedek'. Deze woorden zijn voor de auteur het aanknopingspunt om Melchizedek te vergelijken met 'de andere priester' die God in LXXPs 109,4^{b-c} belooft. Door het gewijzigde citaat als bepaling na de eigennaam Melchizedek te plaatsen (*Ἰησοῦς, κατὰ τὴν τάξιν Μελχισέδεκ ἀρχιερεὺς γενόμενος εἰς τὸν αἰῶνα, 6,20^b*), maakt de auteur direct duidelijk over Wie Gods belofte spreekt: Jezus.

7.4.3.3.2 Exegese van Heb 7,11-14 (*κατὰ τὴν τάξιν Μελχισέδεκ*)

De auteur begint het tweede deel met het stellen van een retorische vraag. Hij begint vaker op deze manier een verhandeling.¹ In zijn vraag heeft hij de woorden *κατὰ τὴν τάξιν Μελχισέδεκ* verwerkt. Vragenderwijs positioneert hij deze woorden tegenover de woorden *κατὰ τὴν τάξιν Ἀαρὼν* (7,11). Door op deze manier zijn uiteenzetting te beginnen creëert hij drieërlei effect. In de eerste plaats houdt hij zijn betooglijn vast. In de tweede plaats klinkt de naam 'Melchizedek' na de vergelijking tussen deze priester en de levitische priesters in het eerste deel anders dan in 7,1. In de derde plaats biedt de uitkomst van deze impliciete vergelijking tussen Melchizedek en Aäron hem een uitstekend uitgangspunt om Mozes' gebod van het priesterschap² te vergelijken met Gods belofte van een andere priester. Door deze vergelijking stoot de schrijver dus door naar de kern. De levitische priesters zijn immers in opdracht van God door Mozes aangesteld?! Waarom spreekt

1. Vgl. Heb 4,8 (de rust van Jozua tegenover de rust die nog wacht voor Gods volk) en 8,7 en 13 (oude verbond tegenover nieuwe verbond).

2. Het woord *ἱερεὺς* komt in de LXX meer dan zevenhonderdenvijftig keer voor, *ἱερωσύνη* slechts negenmaal (1 Kron 29,22; 1Ezra 5,38; Sir. 45,24; 1Makk 2,54; 3,49 en 7,9 en 21 en 4Makk 5,35 en 7,6) en in Nieuwe Testament alleen in Heb 7,11, 12 en 24. Vanaf vs. 11 vergelijkt de auteur niet meer tussen personen, maar tussen de (on)volkomenheid van hun priesterschap, cf. L.T. Johnson (2006), 185.

God (λέγεσθαι, 7,11^d) dan over de noodzaak van het aanstellen van een andere priester (7,11^c)?

God beoogt met het priesterschap volkomenheid (τελείωσις, 7,11), een kernwoord in Hebreeën.¹ Eerst beoordeelt de schrijver de levitische priesters aan de hand van dit kernwoord. De uitkomst daarvan is schokkend: de levitische priester schiet aan alle kanten te kort. Maar deze stervelingen zijn wel door de wet aangesteld (ὁ νόμος γὰρ ἀνθρώπους καθίστησιν, 7,28; vgl. ook de uitdrukking κατὰ νόμον in 8,4). Zij offeren ook overeenkomstig Mozes' wet (9,19; vgl. ook 10,8). Hun priesterschap heeft Israël door Gods wet ontvangen (ὁ λαὸς γὰρ ἐπ' αὐτῆς² νενομοθέτηται (ptc. pass. divinum!), 11). Om Gods instelling van dit priesterschap te wijzigen moet eerst de wet veranderd worden (12),³ dat wil zeggen de Mozaïsche wet die de verhouding tussen God en zijn volk reguleert.⁴ Deze wetswijziging is daarnaast noodzakelijk vanwege Jezus' genealogie. Melchizedek behoort noch tot de stam van Levi, noch tot de stam van Juda.⁵ Dus kan hij de andere priester niet zijn. Van de genealogie van Melchizedek is dan wel niets bekend (3),

1. Zie D. Peterson (1982).

2. De woorden ἐπ' αὐτῆς verwijzen terug naar τῆς Λευιτικῆς ἱερουσύνης (7,11), cf. J. Kurianal (2000), 109.

3. Volgens Philo en de farizeeën is de wet onveranderlijk, zie S.G. Sowers (1965), 98-99. Naast waardering en lof (vgl. Philo Sacr. 132; Mos. II.5 en Spec. I.80 en Josephus C.Ap. 2.184-188), oefenen verschillende stromingen in de Tweede Tempelperiode forse kritiek uit op de priesters te Jeruzalem. Volgens hen voldoen zij niet aan de heiligheid, die de Tora voorschrijft. In deze kringen ontstaan messiaanse verwachtingen van een andere priester of van een reiniging van het levitische priesterschap in de eindtijd (T.Levi 18.1-2.8); een priester die voor eeuwig blijft (vgl. de woorden οὐκ ἔσται διαδοχὴ αὐτοῦ εἰς γενεὰς καὶ γενεὰς ἕως τοῦ αἰῶνος, T.Levi 18.8). Hebreeën bekritiseert de dagelijkse cultus in de tempel niet, maar concludeert wel op grond van de het Oude Testament dat het levitische priesterschap *an sich* en daarmee ook de Mozaïsche wetgeving te kort schiet. Daarom wijst de schrijver op de belofte in LXXPs 109,4 van een andere priester afkomstig uit de stam van Juda. Deze messiaanse verwachting van een Judese priester is in vergelijking met andere messiaanse verwachtingen in de eerste eeuw uniek.

4. Volgens J. Kurianal (2000), 109-110 bedoelt de auteur hier enkel de geboden in de Tora die bepalen wie tot het altaar mag naderen (m.n. Num 18,1-7).

5. Dit is de enige keer dat de auteur expliciet Jezus' afkomst uit de stam van Juda aan de orde stelt. Zijn opmerking staat in een betoog over de vraag op wie de belofte van LXXPs 109,4 van toepassing is. Met de messiaanse verwachting van een Davidische koning die in zijn dagen leeft en bijvoorbeeld bij Lukas een prominente rol speelt, doet de auteur weinig; contra B.W. Bateman (1997), 209-215; D.W. Rooke (2000), 83-89 en H.R. Anderson (2001), 137-176. Zoals hij zich onderscheidt van alle andere nieuwtestamentische auteurs door als enige expliciet over Jezus de hogepriester te schrijven, zo is hij ook hier uniek door als enige over Jezus' koningschap en Davidische afkomst te zwijgen. Indirect werpt dit ook licht op zijn interpretatie van LXXPs 109. Hij leest deze tekst niet als messiaanse profetie van de Davidische koning, maar als profetische tekst over de verhoogde Jezus de Zoon van God, hogepriester in Gods heiligdom.

maar over Jezus' afkomst zijn wij uitstekend geïnformeerd.¹ Hij behoort tot een andere stam, namelijk de stam van Juda (φυλῆς ἑτέρας μετέσχηκεν,² 13). Van deze stam heeft nog niemand zich tot het altaar begeven (13). Uit deze stam is Hij verrezen (ὅτι ἐξ Ἰουδα ἀνατέταλκεν ὁ κύριος ἡμῶν,³ 14; vgl. Joh 7,42). Hij is de geïncarneerde Zoon van God, die 'vlees en bloed heeft aangenomen' (vgl. 2,14). De toezegging van LXXPs 109,4^{b-c} bedoelt Jezus. Hij behoort tot Davids geslacht en tot de stam van Juda.

7.4.3.3 Exegese van Heb 7,15-22 (ἀρχιερεὺς γενόμενος)

Nu duidelijk is dat Jezus uit de stam van Juda afkomstig is, wordt de betekenis (vgl. de inleiding van het citaat met de woorden γὰρ ὅτι in vs. 17) van de belofte in LXXPs 109,4^{b-c} helder (vgl. πρόδηλον in vs. 14 en de comparativus περισσότερον in combinatie met ἔτι κατάδηλόν in vs. 15). Er moet een andere priester opstaan (εἰ (...) ἀνίσταται ἱερεὺς ἕτερος, 15; vgl. τίς ἔτι χρεια κατὰ τὴν τάξιν Μελχισέδεκ ἕτερον ἀνίστασθαι ἱερέα in vs. 11) naar het evenbeeld van Melchizedek (κατὰ τὴν ὁμοιότητα Μελχισέδεκ, 15; vgl. de uitdrukking ἀφωμοιωμένος δὲ τῷ υἱῷ τοῦ θεοῦ in vs. 3). Deze priester ontleent zijn aanstelling noch aan de vergankelijke wet (Mozes), noch aan de genealogie (Levi). De legitimiteit van zijn hogepriesterschap rust in 'de kracht van een onafgebroken leven' (16).⁴

Voor de tweede maal kiest de auteur voor het verbum ἀνίστημι. Met zijn

1. Jezus' afkomst uit de stam van Juda is een van de drie biografische gegevens uit zijn aardse leven (vgl. ook Jezus' lijden (5,7) en kruisiging buiten de stadspoorten van Jeruzalem (13,12-13)). Door deze biografische gegevens en specifieke woorden, alsof χωρίς ἀμαρτίας (4,15), προσενέγκας (5,7) beschrijft de auteur Jezus' aardse leven binnen het kader van zijn offer en priesterschap. Zo legitimeert hij Jezus' persoon en werk en omgekeerd reflecteert deze beschrijving zijn soteriologische visie op Jezus' leven.
2. P⁴⁶ en A hebben in plaats van een perfectum een aoristus (μετέσχευεν); κ en B steunen de lezing in de hoofdttekst van NA²⁸. Vermoedelijk is de keus voor een perfectum ingegeven om het verbum literair en syntactisch af te stemmen op de perfectum προσέσχηκεν in 7,13^b.
3. De woorden ἐξ Ἰουδα ἀνατέταλκεν ὁ κύριος ἡμῶν (7,14) zijn een allusie op o.a. LXXNum 24,17 en LXXJer 23,5. Het verbum ἀνατέταλκεν wordt niet gebruikt om iemands genealogische afkomst van een stam of familie te omschrijven, contra A.C. Mitchell (2007), 146 en P.T. O'Brien (2010), 260; vgl. J.P. Louw & E. Nida (1989), 10.35. Het woord is een messiaanse term (ἀνατολή), die in verschillende messiaanse contemporaine passages voorkomt, vgl. LXXNum 24,17; LXXZach 3,8 en 6,12; LXXMal 4,2; T.Gad 8.1; T.Joz 19.10 en 4Q174 1.11, cf. o.a. D.W. Rooke (2000), 89; R.P. Gordon (2008), 103 en G.L. Cockerill (2012), 319-321; contra H.W. Attridge (1989), 201; en A.C. Mitchell (2007), 147. Het voert te ver om dit verbum in combinatie met de titel ὁ κύριος als een verwijzing naar LXXPs 109,1 te beschouwen, contra J. Compton (2015), 88 (voetnoot 98).
4. Cf. W.E. Brooks (1970), 206-207 en E. Grässer (1992), 113. Wanneer o.a. J. Compton (2015), 85 in dit verband spreekt over 'Jesus (...) is a Melchizedekian, therefore, *permanent* priest', slaat hij de plank mis.

keus verwijst hij terug naar vs. 11 waar dit werkwoord voor de eerste keer in Hebreeën voorkomt. Impliciet geeft de auteur nu weer welke theologische betekenis hij aan ἀνίστημι heeft toegekend. Het verbum verwijst naar Jezus' opstanding uit de doden. Dit werkwoord heeft hij ontleend aan het theologisch begrippenmateriaal van de nieuwtestamentische gemeente.¹ Dit verbum met deze specifieke betekenis verbindt de auteur met de uitdrukking κατὰ δύναμιν ζωῆς ἀκαταλύτου. Al in het exordium stelde hij dat de opgestane Jezus bij het innemen van zijn plaats aan de rechterhand van zijn Vader door God tot hogepriester is aangesteld (1,3). Om dit te onderbouwen plaatst de schrijver nu ὁ νόμος (het kenmerk van het levitische priesterschap) diametraal tegenover ἡ δύναμις (de eigenschap van het priesterschap van Jezus, de verhoogde Zoon van God).² Jezus is niet in overeenstemming met het vergankelijke gebod van Mozes hogepriester geworden, zoals alle andere priesters voor Hem. Hij is priester geworden volgens de kracht van zijn opstanding. Nu Jezus (een van ons) deelt in het eeuwige leven van God, kan en wil Hij ons laten participeren in het eeuwige leven met Hem en zijn Vader door ons in Hem te brengen tot God (19 en 25). De woorden κατὰ τὴν τάξιν krijgen door de vergelijking met κατὰ τὴν τάξιν Ἀαρὼν (11) een nieuwe betekenis. De auteur heeft in zijn uiteenzetting de woorden κατὰ τὴν τάξιν uit hun oorspronkelijke context van LXXPs 109,4 gelicht, in een nieuwe omgeving opgenomen en ze tegenover de uitdrukking κατὰ τὴν τάξιν Ἀαρὼν geplaatst. In deze nieuwe context betekenen de woorden κατὰ τὴν τάξιν: 'naar de aanstelling/ordening van ...' Deze nieuwe betekenis staat naast de betekenis 'naar het voorbeeld van ...' Deze betekenis heeft de LXXPs-vertaler toegekend aan de woorden על דברתי (Ps 110,4). De auteur kent en bewaart óók deze betekenis. In vs. 15 is de uitdrukking κατὰ τὴν ὁμοιότητα Μελχισέδεκ namelijk een synoniem van κατὰ τὴν τάξιν Μελχισέδεκ (vgl. ook καθ' ὁμοιότητα in 4,15).³ Hier heeft hij het woord τάξιν vervangen door ὁμοιότητα, omdat hij in vs. 11 een semantisch verwant woord van τάξιν gebruikt heeft (ἀνίστασθαι; vgl. ook καθίσταται in 5,1).

In de vss. 15-16 creëert de auteur een anafoor tussen de uitdrukkingen κατὰ ὁμοιότητα Μελχισέδεκ (15^b), κατὰ νόμον ἐντολῆς σαρκίνης γέγονεν (16^a) en ἀλλὰ κατὰ δύναμιν ζωῆς ἀκαταλύτου (16^b). Met het verwisselen van de

1. Vgl. Matt 17,9 en 20,19; Luk 18,33; Hand 17,3; Rom 6,1 en 1 Thess 4,14.

2. Cf. A. Rascher (2007), 129.

3. Daarnaast circuleert in de eerste eeuw na Christus nog steeds de oorspronkelijke betekenis van Ps 110,4: 'op grond van mijn woord', vgl. Aquila en Symmachus *κατὰ λόγον* en de Syro-Hexapla *ܟܬܒܐ ܕܠܗܝܐ* (zie 3.2.5.2).

woorden *ὁμοιότητα* (vergelijking), *νόμον* (verschil) en *δύναμιν* (uniciteit) en de woorden *Μελχισέδεκ* (Melchizedek), *ἐντολῆς σαρκίνης* (Mozes) en *δύναμιν ζωῆς ἀκαταλύτου* (Jezus) bewerkt hij langs twee lijnen een climax (*καὶ περισσότερον ἔτι κατάδηλόν ἐστιν*, 15^a). Zó is Jezus hogepriester geworden (vgl. (οὐ) *γέγονεν* in vs. 16 met *γενόμενος* in het gewijzigde citaat van LXXPs 109,4^{b-c} (6,20^b)). Deze climax loopt uit op een ongewijzigd citaat van LXXPs 109,4^{b-c} (16). Dit citaat is identiek aan de eerste aanhaling van LXXPs 109,4^{b-c} in 5,6. Ook nu mist de aanhaling het verbum finitum εἶ (cf. de lezing in Codex Alexandrinus). In vs. 17 functioneert het citaat als bewijstekst; God getuigt (*μαρτυρεῖται γὰρ ὅτι*, 17^a)! Door kort na elkaar een verwijzing te typeren met het verbum *μαρτυρέω* relateert de auteur vs. 17 met vs. 8. Deze twee verzen zijn thematisch verwant. Van de priester Melchizedek getuigt de Schrift dat hij leeft (*ὅτι ζῇ* (presens!), 8). Van Jezus getuigt God dat Hij voor eeuwig priester is (*εἰς τὸν αἰῶνα*, 17^b; vgl. ook *πάντοτε ζῶν* in 25^b). Met dit ongewijzigd citaat van LXXPs 109,4^{b-c} rondt de schrijver zijn exegese van het gewijzigde citaat van LXXPs 109,4^{b-c} af. Het citaat bevestigt de uitkomst van zijn uitleg van LXXPs 109,4^{b-c} in de vss. 1-16. De andere beloofde priester is dus niet volgens de wet van Mozes aangesteld (*προαγούσης ἐντολῆς*, 18). Hier trekt de auteur de lijn van vs. 12 (*νόμος*) door naar vs. 16 (*ἐντολῆς σαρκίνης*). Doordat God deze andere priester aanstelt (17) plaatst Hij Mozes' gebod buiten spel (*ἀθέτησις μὲν γὰρ γίνεται προαγούσης ἐντολῆς*, 18^a), vanwege zijn zwakheid en nutteloosheid (18^b). Het zwakke gebod is niet in staat een levitische priester tot volmaaktheid te brengen (19^a). Met deze constatering beantwoordt de auteur de vraag (inclusio), waarmee hij zijn verhandeling heeft geopend (11^a). Niet alleen de levitische priester schiet te kort, ook Mozes' wet voldoet niet! In de plaats van het zwakke gebod van Mozes staat nu een betere hoop waardoor wij tot God naderen (19^b).¹ Naderen tot God wil zeggen: wanneer wij in dienstbetoon en toewijding naderen tot God om van Hem volkomenheid te ontvangen.² De wet biedt geen hoop op deze volkomenheid. Maar er is iemand die wel aan de voorwaarde van volkomenheid voldoet (vgl. 5,9 en 6,19) en priester voor ons is geworden.³

1. Voor de betekenis van *ἐπείσῳ* of *ἐπεισαγωγή* ('in de plaats stellen van'), zie J. Kurianal (2000), 125.

2. De uitdrukking *ἐγγίζω τῷ θεῷ* is afkomstig uit de LXX en heeft een cultische betekenis, vgl. LXXEx 19,22; LXXLev 21,21; LXXEz 40,46; 42,13; 43,19, 44,13 en 45,4, J. Kurianal (2000), 126.

3. Let op de tegenstelling tussen *γέγονεν* (perf.) in 7,16 en *γίνεται* (pres.) in 7,18. Het presens is in het perfectum gefundeerd, cf. G. Schunack (2002), 98.

Mozes' wet stelt ons niet in staat om tot God te naderen. Om die reden moet deze wet buiten spel gezet worden. Maar wie zet 'Mozes' aan de kant? Deze cruciale vraag beantwoordt de auteur indirect. Eerder gaf hij met het participium passivum divinum aan Wie door het gebod van Mozes het levitische priesterschap ingesteld heeft (ἐπ' αὐτῆς νενομοθέτηται, 7,11). Het levitische priesterschap kan pas gewijzigd worden (μετατιθεμένης, 12) wanneer het gebod wordt veranderd (μετάθεσις γίνεται, 12). God wijzigt Mozes' gebod niet. Hij heft het gebod radicaal op (ἀθέτησις, 18)! De noodzaak voor deze verandering stelt God zelf aan de orde (λέγεσθαι, 11). Hij omschreef in vs. 11 een andere priester onder verwijzing naar de woorden κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδεκ (vgl. 13). Nu betuigt God zelf (μαρτυρεῖται, 17^a) ten aanzien van 'de andere priester' dat hij legitiem tot het priesterambt geroepen is (vgl. 6,17).

De keus voor het woord μαρτυρεῖται in vs. 17 ligt in het verlengde van vs. 8 (vgl. 3). In dit vers verwees de auteur met de woorden van LXXPs 109,4^{b-c} al impliciet naar Gods getuigenis van deze priester die eeuwig leeft. Het verbum μαρτυρεῖται typeert het juridische karakter van Gods spreken en handelen in 11-19. Dit werkwoord formuleert de conclusie van de auteur na zijn uitvoerige verhandeling over de betekenis van Gods belofte in LXXPs 109,4^{b-c}. Deze verhandeling zet hij in met de woorden προσαγορευθεῖς ὑπὸ τοῦ θεοῦ. Deze woorden heeft de auteur toegevoegd aan zijn eerste citaat van LXXPs 109,4^{b-c} in 5,10. Na de onderbreking in 5,11-6,20 pakt de auteur de draad van 5,10 vanaf 6,20^b weer op en start zijn interpretatie van LXXPs 109,4 door het citaat in een gewijzigde vorm weer te geven. In vs. 17 citeert hij God, die deze andere priester tot het priesterambt geroepen heeft en citeert hij opnieuw LXXPs 109,4^{b-c}.

Na deze wijziging zet de auteur de volgende stap in zijn uitleg van LXXPs 109,4^{b-c} (vgl. 6,20). Afzonderlijk staat hij nu stil bij de vraag *hoe* Jezus hogepriester werd. Op deze vraag anticipeerde hij al in vs. 17 toen hij het ongewijzigde citaat van LXXPs 109,4 met de woorden μαρτυρεῖται γὰρ ὅτι introduceerde. Met deze opvallende inleiding van de directe rede verlegde hij de aandacht van de inhoud van Gods belofte naar het karakter van Gods spreken. God legt namelijk een eed af.

Al eerder ging de auteur uitvoerig in op de unieke betekenis van een eed van God, toen hij stilstond bij de eed die God aan Abraham deed, waarmee Hij zijn belofte bekrachtigd heeft (ἐμεσίτευσεν ὄρκῳ, 6,17; vgl. LXXGen 22,16-17). Nu citeert hij een andere eed van God, namelijk de eed die Hij aan David deed. Om het bijzondere karakter van Gods spreken te benadrukken, geeft hij nu voor het eerst LXXPs 109,4^b inclusief de aanhef weer:

ὁμοσεν κύριος καὶ οὐ μεταμεληθήσεται· σὺ ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα (21). Wel heeft hij de slotwoorden κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδεκ weggelaten.¹ Hoewel Gods eed aan Abraham hoop schonk (6,18), geeft Gods eed aan de hogepriester Jezus ons een veel betere hoop (19).² In beide gevallen is Gods belofte gefundeerd in Gods eed. Met deze eed garandeert God zelf deze betere hoop. Zijn Zoon belichaamt die, zodat wij door Hem tot God kunnen naderen (19).

Met deze opmerking legt de auteur de vinger bij de onvolkomenheid van Mozes' wet. Daarmee beantwoordt hij de vraag waarmee hij zijn betoog ingeleid heeft (11). Hij komt nu terug op het woord τελειῶ (ἡ τελείωσις) in zijn inleiding. Op grond van de voorgaande overwegingen concludeert hij dat Mozes' wet niet voldoet aan de voorwaarde van volkomenheid van het priesterschap (τελειῶ). De geldigheid van deze volkomenheid is bewezen omdat die volkomenheid ons in staat stelt om te kunnen naderen tot God. Hier laat 'Mozes' ons in de steek. Jezus' hogepriesterschap is door God zelf ingesteld en berust niet op het zwakke en nutteloze gebod van Mozes. Deze priester is een nakomeling van Juda, niet van Levi. Hij is priester vanwege zijn onvergankelijke leven, niet door genealogie. Hij blijft altijd priester, want Hij is opgestaan en sterft nooit meer. De combinatie van deze unieke eigenschappen maken Jezus' hogepriesterschap volkomen. Ze stellen ons in staat om in Hem te benaderen tot God.

Gods eed maakt meteen het verschil duidelijk tussen 'de andere hogepriester' en tussen de levitische priesters. Zij zijn zonder eed priester geworden (20^b) in tegenstelling tot Jezus, zo bewijst de auteur aan de hand van LXXPs 109,4^{a-b} (21). Hij heeft ook nu in zijn weergave van LXXPs 109,4 het verbum finitum (εἶ) weggelaten en citeert LXXPs 109,4 ongewijzigd en volledig. De nominale zin van het citaat versterkt de zeggingskracht van Gods eed. Jezus *is* hogepriester. De auteur laat het verbum finitum εἶ achterwege om te kunnen toelichten hoe en waarom Jezus hogepriester is geworden.³ Met het verbum γίνομαι, dat tweemaal kort na elkaar staat, verwijst de auteur naar γενόμενος, een participium in het door hem gewijzigde

1. De uitbreiding κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδεκ (01² A D E K L Ψ d e co sy eth Chr Thdrt 6 104 326 en 1739) is een latere harmonisatie onder invloed van 5,6 en 10; 6,20 en 7,17 en ondergraaft het argument van de auteur (כל והמ), cf. A.H. Cadwallader (1992), 280-281.

2. Tussen 6,17-20 en 7,20-22 bestaan de volgende thematische overeenkomsten: Gods eed, Gods belofte, de hoop, een priester naar het voorbeeld van Melchizedek (6,20 en 7,21) en de naam Jezus, die na 6,20^a in 7,22 weer voor het eerst klinkt.

3. Vgl. de tegenstelling κατὰ τοσοῦτο καὶ κρείττονος διαθήκης γέγονεν ἔγγυος Ἰησοῦς in vs. 22 *versus* οἱ μὲν πλείονές εἰσιν γεγονότες ἱερεῖς in vs. 23.

citaat van LXXPs 109,4^{b-c} (ἀρχιερεὺς γενόμενος εἰς τὸν αἰῶνα, 6,20^b).¹ Dit woord heeft de auteur ingevoegd en behoort tot zijn theologisch begrippenkader (zie 7.2.2.4). God heeft Jezus onder ede tot hogepriester aangesteld (21^a). Met zijn eed garandeert God de legitimiteit van Jezus' ordening. Dit is een van de kardinale verschillen tussen de hogepriester Jezus en tussen alle andere hogepriesters. Gods eed kwalificeert ook Jezus' betrouwbaarheid. In eigen persoon staat Hij garant voor dit betere verbond (22).² Hij verzekert van de zaligheid en is de weg tot Gods heil.³ Met deze woorden anticipeert de schrijver op de hoofdstukken 8-10. In deze capita diept hij deze thema's uit, onder andere met behulp van LXXJer 31,31-34. Het 'betere' van dit verbond is geschapen door God. Hij heeft zijn Zoon onder ede tot middelaar van dit verbond aangesteld. De Zoon deelt het eeuwige leven met zijn Vader.⁴

7.4.3.3.4 Exegese van Heb 7,23-28 (εἰς τὸν αἰῶνα)

Met de emfase⁵ van de naam Jezus (κατὰ τοσοῦτο καὶ κρείττονος διαθήκης γέγονεν ἔγγυος Ἰησοῦς, 22) zet de auteur de tegenstelling tussen Jezus en de levitische priesters op scherp. Tegenover alle levitische priesters staat Jezus op eenzame hoogte (vgl. οἱ μὲν πλείονές ... ὁ δὲ, 23-24). De dood verhinderde hen om voor altijd priester te blijven (23^b).⁶ Jezus echter blijft priester tot in eeuwigheid. Zijn priesterschap is onveranderlijk (24).⁷ Het werkwoord μένω bezit in de LXX een specifieke betekenis. Het verbum betekent Gods onveranderlijkheid en de onveranderlijkheid van zaken die God toebehoren. De auteur van Hebreeën gebruikt μένω met dezelfde betekenis (vgl. 10,34 en 12,27). Christus blijft voor eeuwig.⁸ Om die reden is

1. Daarmee zegt de auteur niets over de vraag of het instituut van het levitische priesterschap in zijn dagen nog functioneert, contra P. Ellingworth (1994), 384.

2. Het woord ἔγγυος (hapax legomenon) wordt door μεσίτης verklaard, cf. P. Philhofer (1996), 328.

3. Cf. W.R.G. Loader (1981), 21.

4. Cf. G.L. Cockerill (2012), 331.

5. Op alle plaatsen waar Ἰησοῦς voorkomt (2,9; 3,1; 6,20; 7,22; 10,19; 12,2 en 24; 13,12 en 20), staat deze naam vanwege emfase aan het slot van een zin, met uitzondering van 13,12.

6. Verschillende contemporaine schrijvers verwachten een priester uit de stam van Levi die het ambt voor eeuwig bekleedt, vgl. Jub 13.25 en 32.1 en T.Levi 8.1, 3 en 14.

7. Volgens sommigen betekent het woord ἀπαράβατον (hapax legomenon) 'zonder opvolger' of 'onoverdrachtelijk'. Vanwege het woordgebruik elders ligt de betekenis 'voortdurend' of 'onveranderlijk' meer voor de hand, cf. o.a. P. Ellingworth (1993), 390-391; C.R. Koester (2001), 365 en P.T. O'Brien (2010), 273.

8. Cf. H.W. Attridge (1989), 209-210 en G.L. Cockerill (2012), 333-334.

Hij in staat om allen te redden die door Hem tot God gaan.¹ Hij leeft altijd om voor hen te bidden (25^b).² Zo belichaamt Hij de betere hoop waardoor wij tot God naderen (19).

Met de tegenstelling tussen alle levitische priesters enerzijds en tussen Jezus anderzijds zet de schrijver ook de toon voor zijn uitleg van de laatste frase van het gewijzigde citaat van LXXPs 109,4^{b-c} (6,20^b).³ Mozes' wet stelt zwakke zondaren tot hogepriester aan (28). Om hun zonden en zwakheden moeten zij dagelijks voor zichzelf en voor anderen offeren (27^{a-b}).⁴ Daartegenover staat een andere hogepriester, die zichzelf eenmaal geofferd heeft (27^c). Hij is heilig, onschuldig, onbesmet, onderscheiden van zondaren en hoger dan de hemel (26). Met deze cultische eigenschappen⁵ omschrijft de auteur de morele verhevenheid van deze verhoogde hogepriester. Deze kenmerken contrasteren met de onvolkomenheid van de levitische priesters alsook met de eerdere omschrijving van de vernedering van Gods Zoon (vgl. 2,17-18; 4,15-16 en 5,1-4).⁶ De Zoon is vanwege zijn zelfopofferende gehoorzaamheid door God verhoogd en tot hogepriester aangesteld. Hij is daar voor ons (26^a; vgl. ἔπρεπεν γὰρ αὐτῷ in 2,10).

1. Vgl. de verbale en thematische overeenkomsten tussen de uitdrukking ὅθεν καὶ σῶζειν εἰς τὸ παντελὲς δύναται (7,25^a) met de parallelle uitdrukkingen δύναται τοῖς πειραζομένοις βοηθῆσαι (2,18), οὐ γὰρ ἔχομεν ἀρχιερέα μὴ δυνάμενον συμπαθεῖν ταῖς ἀσθενείαις ἡμῶν, πεπειρασμένον δὲ κατὰ πάντα (4,15), die het hogepriesterlijke werk van Jezus omschrijven en de uitdrukking τὸν δυνάμενον σῶζειν αὐτὸν ἐκ θανάτου (5,7), die Gods reddend handelen in het lijden van zijn Zoon beschrijft.
2. De betekenis van ἐντυγχάνω (7,25) verschilt van die van ἐντυγχάνω in Rom 8,34 (zie 6.1.2.2). In Rom 8,34 heeft ἐντυγχάνω een forensische connotatie, hier niet, contra o.a. J. Kurianal (2000), 135-136.
3. Volgens J. Kurianal (2000), 139 valt 7,26-28 buiten de uitleg van het door de auteur gewijzigde citaat van LXXPs 109,4 waarom hij deze drie verzen in een afzonderlijk hoofdstuk bespreekt. Kurianal ziet echter over het hoofd dat ook deze verzen de betekenis van εἰς τὸν αἰῶνα bespreken (vgl. 7,28^b).
4. Misschien is de auteur hier onnauwkeurig, omdat het Oude Testament niet spreekt over een dagelijks zondoffer dat de hogepriester voor zichzelf moet brengen, zoals A. Rascher (2007), 128 suggereert. Toch is dit onwaarschijnlijk, omdat de auteur óók spreekt van het jaarlijks offer (zgn. 'Joma-offer'), dat de hogepriester op Jom Kippur brengt (vgl. 9,7 en 25 en 10,1 en 3). Ex 29,28-42 en Num 28,1-3 spreken over het dagelijks offer (zgn. 'Tamidoffer') zonder te vermelden wie dit offer moet brengen. In de Tweede Tempelperiode offert de hogepriester ook dagelijks (vgl. Philo in Spec. III.131 en Sir. 45.14). Het kan ook zijn dat de auteur de uitdrukking καθ' ἡμέραν in de betekenis 'elke keer weer opnieuw' gebruikt (vgl. Heb 3,13 en 10,11; 1 Kor 15,31 en 2 Kor 11,28), cf. Th. Zahn (1906-1907), 2.160 en J. Kurianal (2000), 150-151. In de post-exilische periode ontstaat de visie om elk offer als een zondoffer te beschouwen, zie H. Gese (1977), 91-93. Hebreeën representeert deze ontwikkeling (vgl. 5,1).
5. Voor de betekenis van deze woorden in de vroegjoodse literatuur, zie G.L. Cockerill (2012), 340.
6. Cf. H. Zimmermann (1964), 15.

In het slotvers vat de auteur zijn punt samen door Mozes' wet te confronteren met Gods eed. Mozes' wet stelt zwakke en zondige mensen tot hogepriester aan (28^a). God heeft zijn Zoon tot in eeuwigheid tot priester gewijd (28^b).¹ Voor de derde maal kiest hij in zijn betoog voor het theologisch beladen woord τελειόω (ἡ τελείωσις).² Dit woord staat nu in de afrondende conclusie (28). Nu Jezus tot God is teruggekeerd, heeft God Hem voor eeuwig tot priester benoemd op grond van de eigenschappen waarmee de auteur Hem omschrijft (26). Christus is niet door Mozes' wet, maar door Gods woord aangesteld (ὁ νόμος γὰρ (...) ὁ λόγος δὲ ..., 28). Deze hogepriester staat tegenover de hogepriesters die dagelijks voor hun eigen zonden moeten offeren, voordat zij in staat zijn dit voor anderen te doen (27^a). Zijn zelfopofferende gave van zijn leven is eenmalig en voor eens en altijd (27^b). Om die reden is de verhoogde Zoon voor eeuwig een volkomen hogepriester (εἰς τὸν αἰῶνα, 28^b).³

Nu komt de auteur bij zijn laatste argument in het voordeel van Gods belofte boven Mozes' wet. Gods belofte van een andere priester in LXXPs 109,4 (7,28) is van veel latere datum dan Mozes' wet (μετὰ⁴ τὸν νόμον, 7,28^b). Deze exegetische argumentatie deelt de auteur (vgl. 7,11; 8,7 en 13) met Paulus (Rom 4,10-11 en Gal 3,17).⁵ Op grond van dit argument concludeert de schrijver dat Jezus' roeping en aanstelling tot het priesterschap onafhankelijk zijn van de wet van Mozes.⁶ Zijn benoeming tot hogepriester in de hemel staat op een hoger niveau en is van een totaal ander orde dan de aanstelling van zwakke en zondige priesters op aarde (8,4). God riep rechtstreeks zijn Zoon en stelde Hem onder ede aan tot hogepriester (28^c; een verwijzing naar de combinatie van LXXPs 2,7 en LXXPs 109,4 in 5,5-6). Door deze directe roeping zet God met zijn eed (28^b) Mozes' wet (28^a) buiten spel.

7.4.3.3.5 Exegese van Heb 8,1

Heb 8,1-13 is het eerste deel van een drieluik dat drie aan de tempelcultus gerelateerde onderwerpen ontvouwt. In het eerste deel staat het heiligdom

1. Cf. W.R.G. Loader (1981), 40.

2. Vgl. ook de inhoudelijk verwante uitdrukkingen: τὸν ἀρχηγὸν τῆς σωτηρίας αὐτῶν διὰ παθημάτων τελειῶσαι (2,10), καὶ τελειωθεὶς ἐγένετο ... αἴτιος σωτηρίας αἰωνίου (5,9) en τὸν τῆς πίστεως ἀρχηγὸν καὶ τελειωτὴν (12,2).

3. Het woord τελειόω staat in Heb tussen Jezus' dood (offer) en zijn aanstelling tot hogepriester door God na zijn opstanding en hemelvaart, zie D.M. Moffitt (2008), 68-79.

4. De prepositie μετὰ heeft hier een temporele betekenis.

5. Cf. A. Vanhoye (1989), 4.

6. Cf. A. Rascher (2007), 130.

centraal (8,2-13), in het tweede deel het offer (9,1-22) en in het derde deel (9,23-10,18) het verbond. Elk deel begint met een thema dat aan het heiligdom gerelateerd is (8,1-2; 9,1-10 en 9,23-24) en sluit af met het onderwerp ‘verbond’ (8,7-13; 9,16-22 en 10,15-18). Het centrum van elk onderdeel is ‘het offer van Christus’ (8,3-6; 9,11-15 en 9,25-10,14).¹ De basis van 8,1-13 wordt gevormd door twee Schriftbewijzen: LXXPs 109,1 en LXXJer 31,31-34. De Zoon dient niet als hogepriester in een aardse tempel volgens de inzettingen van het oude verbond, maar is priester in een hemels heiligdom volgens de richtlijnen van het nieuwe verbond.

Het verschil tussen het aardse en hemelse heiligdom legt de auteur in het tweede deel. Jezus heeft dit verschil met zijn offer gemaakt, zo legt hij in het tweede onderdeel met behulp van een citaat van LXXPs 39,7-9 uit (9,1-22). Door Zijn offer zijn het hemelse heiligdom, het nieuwe verbond en Christus’ offer veel heerlijker dan alles van het voorgaande verbond, zo stelt hij in het derde deel met behulp van een citaat van LXXPs 39,7-9 (9,23-10,18). De messiaans-christologische betekenis van LXXPs 39 legt de auteur uit aan de hand van LXXPs 109,1 en LXXJer 31,31-34 (10,12-17).² Hij stelt de hemel voor als een troonzaal van een koninklijk paleis. In zijn paleis heeft God de Koning zijn troon opgericht (vgl. ook Openb 4,2-5,2). Gods troon symboliseert Gods koninkrijk. Al in 1,2-2,18 beheerst deze symboliek deze passage. Nu Gods Zoon aan de rechterhand op de troon van de majesteit in de hemel zit (8,1), deelt Hij in Gods soevereine en absolute heerschappij. Tegelijkertijd is Hij op deze positie door JHWH aangesteld tot dienaar van Gods heiligdom (8,2).³ In Gods heiligdom is Jezus kurios en priester aan Gods rechterhand.

7.4.4 Samenvatting

In 6,20 geeft de auteur LXXPs 109,4 bewust in een gewijzigde woordvolgorde weer. Zo anticipeert hij op 7,11-28. In dit gedeelte legt hij de betekenis van dit vers conform de door hem gewijzigde volgorde woord voor woord uit. Met de verwisseling van εἰ in γενόμενος dateert hij het moment waarop God Christus tot hogepriester aanstelt. In hoofdstuk 5 legt hij het woord ὁ ἱερεὺς uit LXXPs 109,4 met behulp van LXXGen 14,17-20. Ook nu kiest hij als uitgangspunt voor zijn exegese van LXXPs 109,4 een passage uit het eerste boek van Mozes (‘Thorazentrik’) net als zijn exegese van LXXPs

1. Cf. G.L. Cockerill (2012), 346-347.

2. Cf. G.L. Cockerill (2012), 247.

3. Het woord ‘dienaar’ is afkomstig uit de LXX en beklemtoont hier de waardigheid en autoriteit van deze hogepriester, cf. G.L. Cockerill (2012), 352.

94,11 met behulp van LXXGen 2,2. Op twee niveaus is de invloed van de halacha tijdens de uitleg van LXXPs 109,4 door de schrijver aanwijsbaar: indirect in de weergave van מלכי צדק met de eigennaam Μελχισέδεκ en direct wanneer de hij het tekort van de offers en het werk van de levitische priesters vergelijkt met de volkomenheid van het offer en van het ambtelijke werk van Jezus, de (hoge)priester.

Met de eigennaam Μελχισέδεκ verbindt de auteur 7,1 met het door hem gewijzigde citaat van LXXPs 109,4^{b-c} in 6,20. Met behulp van een parafraserende weergave van LXXGen 14,17-20 hervertelt hij het treffen tussen Abraham en Melchizedek vanuit het perspectief van de laatstgenoemde. Deze ontmoeting interpreteert hij heilshistorisch. Het zevende hoofdstuk bestaat uit twee delen: 1-10 en 11-28. De woorden ἀρχιερεὺς γενόμενος smeden beide delen tot één. Het eerste deel heeft een descriptief en antithetisch karakter. De conclusie aan het slot is het vertrekpunt voor de exegese van het gewijzigde citaat van LXXPs 109,4 in het tweede deel. Dit deel bezit een juridisch en antithetisch karakter. In het eerste deel formuleert de schrijver het tekort van de levitische priesters door hen met Melchizedek te vergelijken. In het tweede deel beschrijft hij de uniciteit van Jezus' priesterschap. Nu stelt hij LXXGen 14 niet meer aan de orde. Voor zijn beschrijving confronteert de auteur Mozes' gebod voor het aanstellen van de levitische priesters met Gods belofte van een andere Priester in LXXPs 109,4. Het criterium voor de vergelijking is de uitdrukking 'het naderen tot God'. De gewone priester blijkt uiteindelijk niet in staat te zijn om ons te doen te naderen tot God, de andere Priester kan dit wel. In vers 11 krijgen de woorden κατὰ τὴν τάξιν Μελχισέδεκ een nieuwe betekenis: 'volgens de aanstelling van'. In dit deel staat de nieuwe betekenis van deze uitdrukking naast de oude betekenis ('volgens het voorbeeld van'). In vers 17 citeert de auteur LXXPs 109,4^{b-c} voor de laatste keer, ditmaal ongewijzigd. Met dit citaat creëert hij een inclusio met het eerste citaat van LXXPs 109,4^{b-c} in 5,6. Heb 8,1-13 is het eerste onderdeel van een drieluik van thema's die aan de tempel gerelateerd zijn. Deze drie thema's zijn: het heiligdom (8,1-13), het offer (9,1-22) en het verbond (9,23-10,18). Elk onderdeel begint met een cultisch thema, is gecentreerd rond het onderwerp 'het offer van Christus' en rondt af met het thema 'het verbond'. Het eerste onderdeel van deze drieluik (8,1-13) is samengesteld uit twee citaten: LXXPs 109,1 en LXXJer 31,31-34. Op deze twee citaten volgt tweemaal een citaat van LXXPs 39,7-9 (vgl. ook Heb 10,5-7). In de uitwerking van de hoofdthema's van Hebreëen (tempel, verbond en belofte) neemt LXXPs 109,1 een centrale plaats in.

7.5 Heb 10,11-13

In dit vierde onderdeel analyseer ik Heb 10,11-13. In dit hoofdstuk staan zowel een verwijzing naar LXXPs 109,1^{b-c} alsook een (gewijzigd) citaat van LXXPs 109,1^d. Na een korte beschrijving van de structuur van dit hoofdstuk (7.5.1), exegetiseer ik de vss. 11-13 (7.5.2). Dit onderdeel sluit ik af met een samenvatting (7.5.3).

7.5.1 Structuur

In 10,1-18 vergelijkt de auteur Jezus' offer met de talrijke offers van de levitische priesters. Jaar in jaar uit offerden zij dieren. Toch konden die nooit iemand heiligen in het naderen tot God (10,1; vgl. 7,27). Ze bewerkten geen verzoening (10,11; vgl. 7,27¹) en zijn uiteindelijk opzijgezet door het ene offer van Jezus. In plaats van het bloed van de offerdieren stelde Hij zijn gehoorzaamheid (9). De auteur citeert opnieuw LXXPs 39,7-9 (5-7). Hij legt deze woorden uit alsof Jezus die gesproken heeft toen Hij in de wereld kwam (5). Met deze belijdenis op zijn lippen voldeed Hij aan de wil van zijn Vader (7). De Vader had Jezus' lichaam voor dit offer toebereid (5).² Door het eenmalig offeren van zijn lichaam heeft Hij definitief alle offers opzijgezet en volkomen de wil van zijn Vader gehoorzaamd voor de gelovigen (9), waardoor zij in zijn wil geheiligd zijn (10^a).

De auteur begint met de stelling dat Jezus vanaf het brengen van zijn offer tot in eeuwigheid als hogepriester aan de rechterhand van zijn Vader zit (10,12). In deze stelling verweeft hij opnieuw een verwijzing naar LXXPs 109,1^{b-c} (vgl. 1,3^{b-c}). Hij zit aan Gods rechterhand in tegenstelling tot de oudtestamentische priesters die voor Gods aangezicht staan (10,11).³ Zijn

1. Opvallend is de overeenkomst tussen het zevende en tiende hoofdstuk. Ook nu brengt de auteur een oudtestamentische passage in stelling om het tekort aan te tonen; in Heb 7 het tekort van de levitische priester, in Heb 10 het tekort van de offers van de levitische priesters. Het centrum van het oude verbond: de offercultus, wordt door God zelf afgeschaft, cf. E. Grässer (1993), 2.221. Net als in Heb 7 kiest de auteur een passage uit de LXXPs, ditmaal een fragment uit LXXPs 39. In Heb 7 spreekt de Vader de woorden van LXXPs 109 uit, in Heb 10 spreekt de Zoon.
2. Tussen het citaat in 10,5-7 en LXXPs 39,7-9 bestaan geen verschillen. Tussen Ps 40,7-9 en LXXPs 39,7-9 bestaan de volgende verschillen: אֲנִי מְבַרְכִּים כְּרִית לִי is overgezet met ὁδῶμα δὲ κατηρτίσω μου; een lezing die door Aq. Symm en Theod gecorrigeerd wordt (ὠρία). De vertaalkeus van de LXXPs-vertaler is bewust en niet veroorzaakt door dittografie, contra S.J. Kistemaker (1961), 44. De auteur maakt gebruik van LXXPs 39,7, omdat het past binnen zijn christologisch spreken, bijvoorbeeld over de menswording van Gods Zoon en de soteriologische toespitsing daarvan in Heb 10.
3. Cf. G. Schunack (2002), 142.

eeuwig zitten aan Gods rechterhand symboliseert het volkomen karakter van het offer dat Hij eenmaal en voorgoed heeft gebracht (12), een verwijzing naar LXXPs 109,1. Met dit volkomen offer heeft Hij hen die geheiligd worden, tot in eeuwigheid volmaakt (14), een verwijzing naar LXXPs 109,1. Tussen beide verwijzingen staat een citaat van LXXPs 109,1^d (13). Reeds eerder schreef de auteur over het onderworpen zijn van alle vijanden aan Christus (2,8). Dit is al een feit, maar wij zien het nu nog niet. Wel zien we Jezus met eer en heerlijkheid gekroond. Deze situatie typeert het karakter van het nieuwe verbond. Naast de soteriologische betekenis van zijn priesterschap in Gods heiligdom voor ons (een nieuwe duiding), interpreteert de auteur de woorden van LXXPs 109,1^d heilshistorisch. Dankzij zijn volkomen offer neemt Jezus plaats aan Gods rechterhand en heiligt door dit volkomen offer allen die door Hem naderen tot God. Zijn verhoging is tegelijkertijd een definitieve vernedering van zijn vijanden door God. Vanaf toen is de bediening van het nieuwe verbond ingegaan (10,15-18).

In 1,13 heeft de auteur voor het eerst LXXPs 109,1 ongewijzigd geciteerd. Met dit citaat sloot hij de catena af. Met de verwijzing naar LXXPs 109,1^d in 10,12-13 bewerkt de schrijver een inclusio met dit citaat in 1,13. De inleiding in 10,12 versterkt deze inclusio. Deze introductie stemt namelijk overeen met de woorden van 1,3^b (καθαρισμὸν τῶν ἁμαρτιῶν ποιησάμενος ἐκάθισεν ἐν δεξιᾷ τῆς μεγαλωσύνης ἐν ὑψηλοῖς). Deze woorden zijn de kern van de exordium en catena (1,1-14). Tussen de aanhalingen van LXXPs 109,1 in 1,13 en de verwijzing naar LXXPs 109,1^b en het citaat van LXXPs 109,1^{c-d} in 10,12-13 ontvouwt de auteur zijn interpretatie van LXXPs 109,1 en 4.

7.5.2 Exegese

Nu het offer door Jezus' zelfopofferende gehoorzaamheid gebracht is, is Israëls godsdienst een religie zonder offer geworden. Daardoor onderscheidt zij zich van alle andere contemporaine religies. Voor verzoening hoeft nu niet meer geofferd te worden (10,18). Het offer dat de gemeente door Christus aan God brengt, is het loffer (13,15). Dat offer is de vrucht der lippen die zijn Naam belijden. Deze woorden zijn een citaat van LXXPs 21,23, Ze herinneren aan 1,14 en 2,12.¹ Naast dit offer brengt de gemeente ook door weldoen en mededeelzaamheid offers aan God (13,16). Deze drie: het loffer, weldoen en mededeelzaamheid, zijn de offers die God vanaf nu van

1. Cf. A. Rascher (2007), 192-193.

de gelovigen verwacht.¹ Met deze visie op het offer van de gemeente voegt de auteur zich in de brede vroegchristelijke traditie van de paraenese (vgl. Rom 12,9-13).²

Direct na het citaat van LXXPs 109,1^{c-d} formuleert de auteur een stelling, die hij inleidt met het voegwoord γὰρ (10,14). Met deze these plaatst hij Jezus' offer tegenover de offers van het oude verbond (10,1-2). Tegelijkertijd maakt hij de actuele betekenis van zijn offer voor ons duidelijk. Door zijn eeuwig priesterschap op grond van zijn onvergankelijke leven heiligt Hij al zijn kinderen tot de dag van zijn wederkomst. Deze stelling wordt bevestigd door het getuigenis van de Geest. Ook dit getuigenis geeft de auteur in de directe rede weer (10,15), zoals hij eerder LXXPs 94 als uitspraak van de Heilige Geest heeft weergegeven (3,7). Met deze weergave in de directe rede geeft hij aan dat hij LXXJer 31,31-34³ als een uitspraak van de Heilige Geest interpreteert. Dezelfde woorden gaf hij eerder als een uitspraak van God in de directe rede weer (8,8-12). Zo ontstaat in Hebreeën het beeld van de Vader, de Zoon en de Geest die rechtstreeks tot elkaar en tot ons spreken. Hun woord maakt de Schrift tot Gods getuigenis.⁴ In Hebreeën onthult de Een de unieke identiteit van de Ander door of tot Hem of over Hem tot ons te spreken.

7.5.3 Samenvatting

In 10,1-18 vergelijkt de auteur Jezus' offer met de offers uit de tijd van het oude verbond. In vers 12 staat een verwijzing naar LXXPs 109,1^{b-c} en in vers 13 een citaat van LXXPs 109,1^{c-d}. Door deze combinatie krijgt de uitdrukking 'zitten aan Gods rechterhand' voor het eerst in Hebreeën een eschatologische betekenis. Door de inleidende woorden in vers 12 bewerkt de auteur een inclusio met de eerste keer dat hij LXXPs 109,1 ongewijzigd citeert (1,13). Dit citaat is de laatste aanhaling van de catena. Tussen de catena en 10,12-13 ontvouwt de auteur zijn interpretatie van LXXPs 109,1 en 4. Jezus' benoeming door God tot priester in Gods hemelse heiligheid is gefundeerd in zijn verhoging tot kurios aan Gods rechterhand en in zijn aanstelling tot Zoon door zijn Vader.

1. Deze vergeestelijking van het offer en het situeren van die offers op het terrein van de ethiek, ontstaat al in het Oude Testament, m.n. in Psalmen, zie Ch. Radebach-Huonker (2010). Deze ontwikkeling zet zich door in vroegjoodse werken, de Qumran-literatuur, het Nieuwe Testament en de vroegchristelijke geschriften.

2. Cf. E. Grässer (1997), 3.392.

3. In vergelijking met Heb 8, waar de auteur voor het eerst LXXJer 31,33 citeert, zijn hier wel een paar verschillen. In Heb 10 wordt niet LXXJer 31,31-34 in zijn geheel geciteerd. Ook ligt het zwaartepunt op deze plaats veel meer op de thema's verbond en vergeving van de zonde.

4. Over de Heilige Geest en de Schrift in Hebreeën, zie A. Rascher (2007), 156-158.

7.6 Heb 12

In dit vijfde en laatste onderdeel analyseer ik de laatste verwijzing naar LXXPs 109 in Hebreeën: de verwijzing naar LXXPs 109,1 in Heb 12,2. Eerst beschrijf ik beknopt de structuur van Heb 12 (7.6.1), daarna analyseer ik Heb 12,2 (7.6.2) ten slotte rond ik dit laatste onderdeel met een samenvatting af (7.6.3).

7.6.1 Structuur

De schrijver slaat de brug tussen de gelovigen ten tijde van het oude verbond (Heb 11) naar de gelovigen van het nieuwe verbond (Heb 12). Hij roept hen op om in navolging van de vaders dezelfde loopbaan te lopen door te zien op Jezus de Leidsman en Voleinder des geloofs. Met deze aansporing pakt de auteur de paraenese van 10,32-39 op en spitst die toe met zijn oproep om te volharden (ὑπομονή). Zij moeten het oog gericht houden op Jezus, die in zijn lijden volharding bewezen heeft. Hij zag op de vreugde die Hem in het vooruitzicht was gesteld. Zó heeft Hij zijn verhoging, het zitten aan de rechterhand op Gods troon, bereikt.

7.6.2 Exegese

In 12,2 verwijst de auteur voor de laatste keer naar LXXPs 109,1. Deze verwijzing staat tussen twee vermanende gedeelten. Dit is de enige keer dat een verwijzing naar LXXPs 109,1 in zo'n context staat.¹ Het patroon van Jezus' vernedering-verhoging, dat voor het Nieuwe Testament zo kenmerkend is, staat hier in het kader van de paraenese. Toch legt de auteur een eigen accent door het voorbeeld-zijn van Jezus sterk te beklemtonen. De auteur verbindt in deze passage op verschillende manieren Jezus' lijden met het lijden van zijn lezers. Bijvoorbeeld door in 12,1-3 motieven uit eerdere passages opnieuw te gebruiken (vgl. 4,16; 10,22vv. en 10,34 en 36), door semantische overeenkomsten tussen 12,1 en 2 en door de chiastische structuur van 12,1-3.² Door het oog te slaan op Jezus (12,2^a; vgl. 3,1) en scherp te letten op Hem (12,3^a) zien de lezers in Hem het voorbeeld van volharding in lijden en aanvechtingen. Door te zien op Hem beseffen zij steeds meer waar volhardend geloven in Hem uiteindelijk hen zal brengen. Zo plaatst de auteur hun lijdensweg in het perspectief van verhoging, zoals ook de vernederde Jezus na zijn sterven door zijn Vader verhoogd is. In hun be-

1. Cf. D.M. Hay (1973), 88.

2. Zie T. Lewicki (2004), 133-134.

trokkenheid op Jezus ontdekken ze dat Hij een voorbeeld van volharding is alsook dat Hij hun weg gebaad en hun verhoging gerealiseerd heeft (7,1-10,23). In het gaan in zijn weg is Jezus voor hen de Leidsman en Voleinder van het geloof (12,2^a). Hij is hen voorgegaan (6,20) en heeft deze weg voor hen ontsloten (10,19). Zo valt het zien op Jezus (3,1 en 12,2) samen met het horen naar Gods stem (2,1-4 en 3,7-4,11).¹

7.6.3 Samenvatting

De laatste verwijzing naar LXXPs 109 staat in 12,2, de auteur verwijst hier naar LXXPs 109,1. Deze verwijzing staat ingeklemd tussen twee vermanende gedeelten. Jezus' zitten aan Gods rechterhand staat nu tegenover 'het kruis verdragen en de schande verachten'. De verwijzing is een onderdeel van de tegenstelling 'Christus' vernedering *versus* zijn verhoging'. Zijn triomf in de hemel volgt op zijn strijd hier op aarde. Hij is een Voorbeeld en Leidsman voor zijn gelovigen.

---

1. Cf. T. Lewicki (2004), 135.

DEEL III

Algemene inleiding

In dit laatste deel inventariseer ik eerst de onderzoeksresultaten van de twee voorgaande delen en kwalificeer ik de verwijzingen naar LXXPs 109 in het Nieuwe Testament. Vervolgens onderzoek ik de herkomst van het gebruik van Ps 110 in het Nieuwe Testament. Ten slotte confronteer ik mijn onderzoeksresultaten met de opvattingen van hedendaagse wetenschappers. Mijn onderzoek sluit ik af met het formuleren van conclusies.

Hoofdstuk 8

Het gebruik van LXXPs 109 in het Nieuwe Testament

Hoofdstuk 8 telt drie onderdelen. Het eerste onderdeel bestaat uit een kwalificatie van alle citaten en verwijzingen naar LXXPs 109 in het Nieuwe Testament. Daarna onderzoek ik de herkomst van het gebruik van LXXPs 109 in het Nieuwe Testament (8.2). Ten slotte beschrijf ik de invloed van het gebruik van LXXPs 109 in het Nieuwe Testament op de ontwikkeling van verschillende onderwerpen (8.3). In het vierde en laatste onderdeel vat ik dit hoofdstuk samen (8.4).

8.1 Kwalificatie van alle verwijzingen naar LXXPs 109 in het Nieuwe Testament

In het eerste deel van deze paragraaf definieer ik de drie woorden: ‘citaat’, ‘allusie’ en ‘motief’. In het tweede deel breng ik alle nieuwtestamentische plaatsen in kaart waar een citaat, allusie of motief van LXXPs 109,1 staat (8.1.2). Daarna beschrijf ik de opbouw, aangebrachte wijziging(en) en structuur van deze citaten, allusies of motieven (8.1.3). Aan het slot van dit eerste deel bespreek ik het gebruik van het verbum *καθίμαι/καθίζω* (8.1.4). In het tweede deel van deze paragraaf inventariseer ik alle plaatsen waar een citaat, allusie of motief van LXXPs 109,4 voorkomt (8.1.5). Daarna beschrijf ik de opbouw, de aangebrachte wijziging(en) en de structuur van deze citaten, allusies of motieven (8.1.6). In een afzonderlijke paragraaf bespreek ik de reden waarom het motief ontleend aan LXXPs 109,1 in het Nieuwe Testament op verschillende manieren geschreven is (8.1.7). Ten slotte confronteer ik mijn onderzoeksresultaten met de visie van Richard Hays (8.1.8).

8.1.1 Definitie van de begrippen ‘citaat’, ‘allusie’ en ‘motief’

Nu alle plaatsen waar een citaat of verwijzing naar LXXPs 109 staat, geïnventariseerd en geanalyseerd zijn, definieer ik eerst de drie woorden: citaat, allusie en motief. Met behulp van deze begrippen kwalificeer ik de besproken plaatsen.

Met de term ‘citaat’ bedoel ik een woordelijke weergave van een vers of

versdeel van LXXPs 109 door een schrijver. Hij introduceert zijn citaat al dan niet met een stereotiepe formulering.

Met de term ‘allusie’ bedoel ik een verwijzing van de auteur naar een aantal woorden van LXXPs 109 die de auteur in de lopende tekst verweven of met een citaat of allusie van een ander oudtestamentisch vers vervlochten heeft. Om stilistische, redactionele of theologische redenen is deze categorie van verwijzingen gewijzigd.

Met het begrip ‘motief’ bedoel ik een thema dat aan een oudtestamentisch vers ontleend is. De lezer kan het vers herkennen waaraan het thema ontleend is. Het motief wordt binnen een nieuwe context zelfstandig gebruikt. Ten slotte kan een motief met andere motieven gecombineerd worden.

8.1.2 Citaten, allusies en motieven van LXXPs 109,1

Tabel III biedt een overzicht van de citaten (C), allusies (A) en motieven (M) van LXXPs 109,1. In deze tabel is ook weergegeven welk verbum (κάθημαι/καθίζω, εἰμί of ἵσταμαι) en met welk aspect en modus de auteur een verbum weergeeft. De allusies in 1 Kor 15,25 en Heb 10,12-13 zijn uitzonderingen. In 1 Kor 15,25 staat een allusie op LXXPs 109,1^d. Deze allusie is sterk gewijzigd, ook ontbreekt het werkwoord καθίζω (6.1.1). Heb 10,12-13 is een combinatie van een allusie op LXXPs 109,1^{b-c} met een citaat van LXXPs 109,1^d (7.5). In dit versdeel komt het verbum κάθημαι/καθίζω niet voor.

Tabel III. Overzicht van de verwijzingen naar LXXPs 109,1

	κάθημαι pres. imp.	καθίζω perf.	κάθημαι ptc. pres.	καθίζω aor.	καθίζω ptc. aor.	εἰμί pres.	ἵσταμαι ptc. perf.	geen verbum
Mk	12,36 C		14,62 M	16,19 M				
Matt	22,44 C		26,64 M					
Luk	20,42 C		22,69 M					
Hand	2,34 C						7,55-56 M	
Rom						8,34 M		

DEEL III

1 Kor								15,25 A
Ef				2,6 M	1,20 M			
Kol			3,1 M					
1 Petr						3,22 M		
Heb	1,13 C	12,2 M		1,3 M 8,1 M 10,12 M				10,13 C

Alle citaten van LXXPs 109,1 staan in Markus, Mattheüs, Lukas' tweedelige werk en Hebreeën. In alle citaten heeft een auteur het werkwoord *κάθημαι* (imp.) bewaard. Heb 10,13 is een uitzondering, omdat deze plaats vers 1^a niet citeert. Zevenmaal handhaaft een auteur *καθίζω/κάθημαι* in een motief, maar hij heeft dan wel het aspect gewijzigd: in één geval in een participium en drie keer in een aoristus. Op twee plaatsen heeft een schrijver in zijn allusie op LXXPs 109,1 *κάθημαι* verwisseld met *εἰμί* (pres.). In drie van de vier allusies heeft hij het werkwoord *καθίζω/κάθημαι* bewaard. Alleen in Hand 7,55-56 heeft Lukas in zijn allusie op LXXPs 109,1 *καθίζω* om redactionele redenen vervangen door *ἵσταμαι* (5.3.3). In de overige drie allusies is *καθίζω/κάθημαι* driemaal in een aoristus en eenmaal in een perfectum vervoegd. Het motief 'aan de rechterhand van' staat in Mattheüs, Markus, Lukas, sommige brieven van Paulus, Hebreeën en in de eerste brief van Petrus.

8.1.3 Omvang, wijzigingen en structuur

Het onderstaande overzicht inventariseert de omvang, aangebrachte wijzigingen en structuur van een citaat van, allusie op en motief van LXXPs 109,1. Daarna volgt een categorisering en ten slotte een beschrijving van het gebruik van deze citaten, allusies en motieven door de verschillende nieuwtestamentische auteurs. De resultaten van deze analyse worden betrokken in het onderzoek naar de herkomst van het gebruik van LXXPs 109,1 in het Nieuwe Testament (8.2).

Citaat

Omvang

LXXPs 109,1 wordt in drie verschillende vormen geciteerd: LXXPs 109,1^{b-d} (Mk 12,36; Matt 22,44 en Luk 20,42); LXXPs 109,1^{b-c} (Hand 2,34); LXXPs 109,1^{c-d} (Heb 1,13) en LXXPs 109,1^d (Heb 10,13).

Subject

In alle citaten is God (κύριος) het grammaticale subject en de Spreker, met uitzondering van Heb 10,13.

Indirect object

In alle citaten is τῷ κυρίῳ μου het indirect object en de Aangesprokene. Uitzonderingen zijn Heb 1,13 en 10,13.

Verbum

In alle citaten staat een imperativus (pres.) van κάθημαι, met uitzondering van Heb 10,13.

ἐκ of ἐν

In alle citaten staat ἐκ, met uitzondering van Heb 10,13 (ἐν).

δεξιῶν of δεξιῶ

In alle citaten staat δεξιῶν (plur.), met uitzondering van Heb 10,13 (δεξιῶ).

Allusie

Omvang

LXXPs 109,1^d in 1 Kor 15,25.

Subject

Het subject in de allusie op LXXPs 109,1^d in 1 Kor 15,25 is ambigu: de Vader en/of de Zoon (6.1.1.4).

Motief

Omvang

Alle motieven hebben dezelfde omvang: LXXPs 109,1^b.

Subject

Het grammaticale subject is de Zoon des mensen (Matt 26,64; Mk 14,62 en Luk 22,69); God (Ef 1,20); Christus (Kol 3,1 en 1 Petr 3,22); Christus Jezus (Rom 8,34), (de Kurios) Jezus (Mk 16,19 en Hand 7,55-56), hogepriester (Heb 8,1), priester (Heb 10,12) of Jezus, de Leidsman en Voleinder des geloofs (Heb 12,2).

(In)direct object

In Ef 1,20 is Christus het indirecte object. In Mk 16,19; Hand 7,55-56; Rom 8,34, Kol 3,1 en 1 Petr 3,22 ontbreekt het meewerkend voorwerp en is (Christus) Jezus of de Kurios Jezus het grammaticale subject.

Bijvoeglijke bepaling	De Almachtige (Matt 26,64 en Mk 14,62), de almachtige God (Luk 22,69), in de hemelse gewesten (Ef 1,20) of God (Mk 16,19; Hand 7,55-56; Rom 8,34; Kol 3,1; 1 Petr 3,22 en Heb 10,12), de troon van de Majesteit in de hemelen (Heb 8,1) en de troon van God (Heb 12,2).
Verbum	In Mat 26,64; Mk 14,62 en Luk 22,69 staat een participium presens, in 1 Petr 3,22 staat het verbum finitum ἐστίν, in Mk 16,19 een indicativus aoristus van καθίζω ('zich neerzetten' of 'plaatsnemen'), in Rom 8,34 het verbum finitum ἐστίν, in Kol 3,1 een participium van κάθημαι, dat afhankelijk is van het verbum finitum ἐστίν en in Ef 1,20 een participium aoristus van καθίζω (καθίσας), dat afhankelijk is van het verbum finitum ἐνήργηκεν. Het participium onderstreept het duratieve karakter van Jezus' zitten aan Gods rechterhand. In Heb 8,1 en 10,12 staat een aoristus en in Heb 12,2 een perfectum. De aoristus en perfectum onderstrepen het feit dat Jezus door God verhoogd is.
ἐκ of ἐν	In Mk 14,62, Matt 26,64 en Luk 22,69 en Hand 7,55-56 staat het voorzetsel ἐκ Op alle overige plaatsen staat de prepositie ἐν.
δεξιῶν of δεξιᾷ	Op alle plaatsen staat δεξιᾷ (sing.), met uitzondering van Matt 26,64; Mk 14,62; Luk 22,69 en Hand 7,55-56 waar δεξιῶν (plur.) voorkomt.

Het gebruik van een citaat

LXXPs 109,1 wordt in het Nieuwe Testament in drie verschillende vormen geciteerd. De eerste vorm is Jezus' eerste verwijzing naar LXXPs 109,1^{b-d} in de synoptische evangeliën. Zijn citaat bevat ook de woorden ἕως ἄν θῶ τοὺς ἑχθρούς σου ὑποπόδιον/ὑποκάτω τῶν ποδῶν σου. De evangelisten plaatsen Jezus' citaat van LXXPs 109,1 in een theocentrisch kader.

De tweede vorm is LXXPs 109,1^{b-c} in Hand 2,34. Petrus onderbouwt met zijn citaat de twee hoofdthema's van zijn redevoering: God heeft Jezus tot kurios én christus gemaakt. Deze twee thema's formuleren samen een van de hoofdmotieven in Lukas' tweedelige werk (5.3.3.1). Ook in Lukas' tweede deel staat het citaat van LXXPs 109,1 in een theocentrisch kader.

De derde vorm is LXXPs 109,1^{b-d} in Heb 1,13 en LXXPs 109,1^{c-d} in 10,13.

De auteur laat in 1,13 en 10,13 de woorden εἶπεν ὁ κύριος τῷ κυρίῳ μου achterwege. In 1,13 geeft hij het citaat weer als een uitspraak van God in de directe rede. God noemt zijn Zoon kurios. De betekenis van deze titel is het thema van het *exordium*. In 10,13 staat het citaat in een slotgedeelte. De auteur van Hebreeën heeft zijn citaat van LXXPs 109,1^d in Heb 10,13 gewijzigd in ἕως τεθῶσιν οἱ ἐχθροὶ αὐτοῦ ὑποπόδιον τῶν ποδῶν σου. Met deze aanpassingen stemt hij het citaat af op de directe omgeving en creëert een inclusio met Heb 1,13. Deze wijzigingen versterken de eschatologische connotatie van dit versdeel. Dit keer heeft hij het citaat niet weergegeven als een uitspraak van God tot de Zoon, maar als een concluderende opmerking van de auteur. Met dit laatste beroep op LXXPs 109,1 sluit hij zijn uiteenzetting over de theologische betekenis van LXXPs 109,1 en 4 af.

Alle citaten van LXXPs 109,1 staan in een theocentrisch kader. De directe context of redactie van een geschrift bepaalt de omvang van de drie vormen waarin het citaat weergegeven is. Markus, Mattheüs en Lukas introduceren een citaat van LXXPs 109,1 (expliciet citaat). De auteur van Hebreeën introduceert zijn citaten niet, omdat hij zijn aanhalingen als een uitspraak van God in de directe rede weergeeft.¹ Voor hem staat vast dat God tot zijn Zoon spreekt. De Zoon is Kurios. De schrijver borduurt voort op Jezus' onderwijs en ontvouwt de christologische en soteriologische betekenis van deze combinatie binnen een theocentrisch kader. Aan Gods rechterhand zit de Zoon, Jezus Christus de Kurios. Dit standpunt deelt de auteur van Hebreeën met Paulus. Jezus' Zoonschap verklaart de unieke betekenis van de status van de opgestane Kurios (vgl. 2 Tim 2,8). Binnen dit theocentrische kader ontvouwt de auteur van Hebreeën met behulp van LXXPs 109,4 de soteriologische betekenis van het zitten van de Zoon aan de rechterhand van God (zie 7.2.2.4).

Het gebruik van een allusie

In het Nieuwe Testament staat één allusie op LXXPs 109,1. Paulus combineert in 1 Kor 15,25 een allusie op LXXPs 109,1^d met een allusie op LXXPs 8,7. Deze combinatie staat in een eschatologische context. In dit gedeelte beschrijft Paulus de realisatie van het koninkrijk van God door de Vader en de Zoon.

1. 'David zegt door de Geest: ...' (Mk 12,36), 'David noemt Hem in de Geest 'Kurios' zeggen: ...' (Matt 22,43), 'David zegt in het boek van de Psalmen: ...' (Luk 24,42) of 'David zegt: ...' (Hand 2,30).

Het gebruik van een motief

In het Nieuwe Testament staat op verschillende plaatsen een en hetzelfde motief dat aan LXXPs 109,1^b ontleend is. De schrijvers gebruiken dit motief op vier verschillende manieren.

Het eerste gebruik komt voor in de synoptische evangeliën. Wanneer Jezus voor de tweede maal naar LXXPs 109,1 verwijst, verweeft Hij een motief van LXXPs 109,1^b in een citaat van Dan 7,13. Met deze combinatie versterkt en concretiseert Hij de eschatologische betekenis van deze twee oudtestamentische verzen. Deze combinatie staat binnen een theocentrisch kader. Zittend aan Gods rechterhand veroordeelt de Zoon zijn vijanden.

Het tweede gebruik komt voor in Paulus' brief aan de gemeente te Efeze. In Ef 1,20 gebruikt hij het motief zelfstandig. God is het grammaticale subject (Ef 1,20). Verder handhaaft hij het verbum καθίζω in de weergave van dit versdeel.

Het derde gebruik staat in de overige nieuwtestamentische plaatsen, met uitzondering van Hebreëen. Markus, Paulus en Petrus combineren dit motief met andere soteriologische facetten van Jezus' werk. Jezus of Christus is het grammaticale subject. De auteurs hebben het verbum καθίζω ingevuld voor εἰμί of ἵσταμαι en de prepositie ἐκ verwisseld voor ἐν (Mk 16,19; Rom 8,34, Kol 3,1 en 1 Petr 3,22).

Het vierde gebruik komt voor in Heb 1,3; 8,1; 10,12 en 12,2. Op deze plaatsen combineert de schrijver het motief met het thema 'Jezus de Zoon van God is priester in Gods heiligdom'. Om die reden combineert hij in 8,1 en 10,12 het motief met een ander motief dat hij aan LXXPs 109,4 ontleent. De prepositie ἐκ heeft hij verwisseld voor ἐν en δεξιῶν (plur.) voor δεξιᾱ (sing.). Wel handhaaft hij het verbum καθίζω wanneer hij LXXPs 109,1^b weergeeft.

Wanneer een schrijver het motief met andere soteriologische facetten van Jezus' werk combineert, vallen een paar zaken op. Aan Gods rechterhand zit (Mk 16,19; Kol 3,1 en Ef 1,20), is (Rom 8,34 en 1 Petr 3,22) of staat de Kurios (Mk 16,19), Jezus (Hand 7,55-56 en Heb 12,2), Christus (Rom 8,34; Ef 1,20 en Kol 3,1) of Jezus Christus (1 Petr 3,22), maar zit niet de Zoon (Heb 1,3) of de (hoge)priester (Heb 8,1 en 10,12), zoals de auteur van Hebreëen stelt. Lukas' keus voor de naam Jezus in Hand 7,55-56 is ingegeven door Luk 22,69. Markus' keus voor de titel kurios hangt samen met de redactie van zijn evangelie. Paulus' keus voor de titel christus is een consequentie van zijn overtuiging dat Jezus de Schriften vervuld heeft. Petrus kiest voor de combinatie Jezus Christus conform andere plaatsen in zijn brief. In Matt 22,64; Mk 14,62 en Luk 22,69 zit de Zoon des mensen

aan Gods rechterhand, vanwege de combinatie van LXXPs 109,1 met Dan 7,13. Deze combinatie grijpt terug op eerdere passages waarin Dan 7 aan-gehaald wordt. Het zitten van de Zoon of Jezus als (hoge)priester aan Gods rechterhand is uitwerking van de hoofdthema's van Hebreeën.

Allereerst kan worden vastgesteld dat de keus voor een naam of titel door redactionele motieven van de desbetreffende auteur ingegeven is. Ten tweede kan worden geconcludeerd dat in alle gevallen Jezus niet aan de rechterhand van de kurios, maar van *God* is. Met het motief 'zitten aan de rechterhand van ...' omschrijft een nieuwtestamentische auteur dus niet de relatie Vader-Zoon, met uitzondering van de schrijver van Hebreeën, waar deze verhouding wel een centrale rol speelt. Ten derde kan worden vastgesteld dat dit motief op alle plaatsen in een theocentrisch kader staat. God heeft Jezus tot kurios verhoogd. Door Gods verhoging is Jezus' verhouding tot God en ons radicaal en voorgoed gewijzigd. Wat dit laatste betreft – Jezus' gewijzigde verhouding tot ons – werkt Paulus de soteriologische betekenis van dit christologische motief in ethisch (Kol 3,1), forensisch (Rom 8,34) en corporatief (Ef 1,20 en 2,6) opzicht uit. Markus belicht juist de christologische betekenis van dit motief. Bij Petrus is dit christologische motief een onderdeel van een vroegchristelijk credo (1 Petr 3,22). De auteur van Hebreeën werkt op een eigen wijze de christologische en heilshistorische betekenis van dit motief uit. Jezus' verhoging door God luidt namelijk de bedeling van het nieuwe verbond in. Ten slotte kan worden geconstateerd dat alle nieuwtestamentische auteurs het motief 'Jezus zit aan Gods rechterhand' gebruiken binnen het kader van een *theologia crucis*, niet van een *theologia gloriae*. Dit motief verwoordt binnen een theocentrisch kader twee christologische items: Jezus' verhoging door God na zijn kruisdood én de realisering van deze verhoging door Jezus, de Christus der Schriften.

8.1.4 De weergave van het verbum κάθηναι/καθίζω in het Nieuwe Testament

De nieuwtestamentische auteurs variëren op sommige plaatsen met het weergeven van het aspect van het werkwoord κάθηναι/καθίζω (imp., part., pres., aor. en perf.). Op andere plaatsen vervangen zij dit verbum door het werkwoord εἰμί. Dit betreft alleen plaatsen waar het motief van LXXPs 109,1^b staat. Deze variaties illustreren het zelfstandige gebruik van dit motief. Met deze schrijfwijze beschrijft een auteur niet *hoe* Christus aan de rechterhand van God verhoogd is, maar bewijst hij *dat* Christus door God is verhoogd. Zitten aan Gods rechterhand betekent in het Nieuwe Testament: 'zijn aan Gods rechterhand'. Daarnaast hebben alle schrijvers in alle mo-

tieven en allusies van LXXPs 109,1 de imperativus losgelaten. Deze keus is een consequentie van hun gemeenschappelijke overtuiging: de opgestane Jezus *is* aan de rechterhand van God. Jezus' verhoging door God tot kurios is een voldongen feit.

8.1.5 Het verschil tussen ἐκ δεξιῶν en ἐν δεξιᾷ

De auteurs schrijven het motief 'zitten aan de rechterhand' op twee verschillende manieren: ἐν δεξιᾷ (Petrus en Paulus) en ἐκ δεξιῶν (Mattheüs, Markus en Lukas). In de allusies op LXXPs 109,1 in Hebreeën komen beide varianten voor. Sommige exegeten vermoeden achter dit onderscheid een verschil van vertaalkeuze.¹ Een enkeling herleidt dit verschil tot een stroming uit de eerste eeuwen voor Christus die nog niet door de LXX beïnvloed is.² Andere geleerden houden het op een ander handschrift. Maar deze verklaringen zijn onwaarschijnlijk. Al vóór het schrijven van Hebreeën bezit het motief dat aan LXXPs 109,1 ontleend is, binnen de nieuwtestamentische gemeente een omlijnde betekenis. De volgende stap is een zelfstandig gebruik van dit motief. Dit gebruik biedt een auteur de mogelijkheid om de schrijfwijze van deze uitdrukking op de directe context af te stemmen. Met het verwisselen van ἐκ met ἐν en het wijzigen van meervoud in enkelvoud ontdoet een schrijver de uitdrukking 'zitten aan de rechterhand van ...' van zijn archaisch taalkleed en past deze woorden om stilistische redenen aan de directe context aan.³

8.1.6 Citaten van en motieven ontleend aan LXXPs 109,4

Alle citaten van, allusies op en motieven ontleend aan LXXPs 109,4 staan uitsluitend in Hebreeën. Tabel IV biedt een overzicht van deze plaatsen. Na dit overzicht volgt een analyse, vervolgens een beschrijving en ten slotte een uitleg van de opbouw, wijziging en structuur van elk citaat van, allusie op of motief van LXXPs 109,4 in Hebreeën.

1. Zo bijvoorbeeld M. Hengel (1995), 141-142 en U. Rüsen-Weinhold (2004), 167.

2. T. Eskola (2001), 185.

3. Anders dan de verklaring van T. Eskola (2001), 185. In navolging van M. Hengel (1995), 143 verklaart Eskola het verschil tussen ἐκ (δεξιῶν) en ἐν (δεξιᾷ) theologisch. Volgens Eskola is de lezing ἐν (δεξιᾷ) ontstaan in een gemeente waar de Septuagint de vorming van christologische uitdrukkingen nog niet beïnvloed heeft. Volgens hem zou dit betekenen dat de uitdrukking ἐν δεξιᾷ in het Aramese christendom geformeerd is.

Tabel IV. Overzicht van de citaten van, allusies op en motieven van LXXPs 109,4

Heb	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
					5 M		1 A	1 M					
					6 C		3 A						
					10 A en M		11 A		11 M	12 A			
							15 A			14 A			
							17 C						
						20 C	20 A						
							21 C			21 M			
							24 A						
							28 A en M						

8.1.7 Omvang, wijzigingen en structuur

In deze paragraaf inventariseer ik eerst de omvang, aangebrachte wijzigingen en structuur van een citaat van, allusie op en motief van LXXPs 109,4. Daarna beschrijf ik het gebruik van deze citaten, allusies en motieven door de auteur van Hebreeën.

Citaat

Omvang

LXXPs 109,4 wordt in drie vormen aangehaald: LXXPs 109,4 in 7,17, LXXPs 109,4^{b-c} in 5,6 en 7,21 en LXXPs 109,4^{b-c} in gewijzigde vorm in 6,20.

Karakter

Drie aanhalingen zijn als uitspraken van God tot de Zoon in de directe rede weergegeven (5,6; 7,17 en 7,21), met uitzondering van het citaat in 6,20. De auteur heeft de woordvolgorde van dit citaat fors gewijzigd.

Introductie	De citaten 5,6; 7,17 en 7,21 worden met de uitdrukkingen ὁ λαλήσας πρὸς αὐτόν λέγει (5,6); μαρτυρεῖται γὰρ ὅτι (7,17) en τοῦ λέγοντος πρὸς αὐτόν (7,21) geïntroduceerd. Volgens de auteur spreekt God de woorden van LXXPs 109,4.
Vorm	Alleen in 6,20 geeft de auteur LXXPs 109,4 ^{b-c} in sterk gewijzigde woordvolgorde weer. Hij heeft het pronomen personale σὺ weggelaten, ἱερεὺς in ἀρχιερεὺς gewijzigd en de nominale zin in een verbale zin veranderd door het participium γένόμενος in te voegen. Het grammaticale subject is Ἰησοῦς (3 ^e sing. in plaats van 2 ^e sing.).
Subject	God is ‘de Sprekende’ (5,6 en 7,17 en 21).
Predicaat	De Aangesprokene is ‘de Zoon’ (5,6; vgl. 5,5); ‘Jezus’ (6,20); ‘kurios’ (7,17, vgl. 7,14) en ‘Jezus’ (7,21; vgl. 7,22).
<i>Allusie</i>	
Omvang	In Hebreeën staan verschillende allusies op LXXPs 109,4: μετὰ ὀρκωμοσίας (LXXPs 109,4 ^a in 7,20-21), σὺ ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα (LXXPs 109,4 ^{b-c} in 7,3 en 24), εἰς τὸν αἰῶνα (LXXPs 109,4 ^c in 7,28 en 10,12 en 14), κατὰ τὴν τάξιν Μελχισέδεκ (LXXPs 109,4 ^d in 7,11 en 15) en Μελχισέδεκ (LXXPs 109,4 ^d in 7,1).
Subject	Het subject van de allusies is God (7,20-21), onze kurios (7,14), de levitische priester (7,20; vgl. 7,11), de Zoon (7,3 en 28), Jezus (7,24), Jezus Christus (10,12 en 14), een andere priester (7,11 en 15) en Melchizedek (7,1).
Verbum	Het verbum in de allusie op LXXPs 109,4 ^{b-c} is μένει (7,1-3) en μένειν (7,24). De verba in de allusie op LXXPs 109,4 ^c zijn τετελειωμένον (7,28), ἐκάθισεν ἐν δεξιᾷ τοῦ θεοῦ (10,12) en τετελείωκεν (10,14). Het verbum in de allusie op LXXPs 109,4 ^d is ἀνίστασθαι (7,11) en ἀνίσταται (7,15). De allusie op LXXPs 109,4 ^a in 7,21 bevat geen verbum (ὀρκωμοσίας is een zelfstandig naamwoord).

Motief

Omvang	In Hebreeën staat een motief dat aan LXXPs 109,4 ^b ontleend is: ἀρχιερεὺς of ἱερέα μέγαν (5,5 en 10; 7,28; 8,1; 9,11 en 10,21).
Subject	de Zoon (5,10; 7,28 en 8,1), Christus (5,5 en 9,11) of Jezus (10,21).
Verbum	De verba van het motief zijn ἔχομεν (8,1), παραγενόμενος (9,11) en ἔχοντες (10,21).

Het gebruik van een citaat

De citaten van LXXPs 109,4 geeft de auteur als een uitspraak van God tot de Zoon in de directe rede weer, met uitzondering van het citaat in 6,20. Hij heeft de woordvolgorde van dit citaat ingrijpend veranderd. Met een heilshistorische vergelijking tussen LXXGen 14,17-24 enerzijds en tussen LXXPs 109,4 anderzijds, legt de auteur de belofte van LXXPs 109,4 uit. God belooft ‘een andere priester’. Om die reden introduceert hij driemaal de heilshistorische belofte van LXXPs 109,4 met een verbum declarandi. Na het brengen van zijn offer en zijn verhoging door God is Jezus de Zoon van God door God tot hogepriester benoemd. Deze drie uitspraken staan in een theocentrisch kader.

Het gebruik van een allusie

In Hebreeën staan verschillende allusies op LXXPs 109,4. Met uitzondering van 7,21 combineert de schrijver alle allusies met een werkwoord dat in Hebreeën een specifiek theologische betekenis bezit. Deze verba verwoorden een facet van Christus’ priesterschap. Deze hogepriester is door God benoemd (5,10), is opgestaan (7,11 en 15), zit aan Gods rechterhand (10,12), blijft voor eeuwig (7,1-3 en 24), brengt ons tot de volkomenheid (7,28 en 10,14), omdat Hij door zijn vlees voor ons een weg tot God geopend heeft (10,21). Alle allusies op LXXPs 109,4 staan in een christologisch kader.

Het gebruik van een motief

De schrijver van Hebreeën heeft een motief ontleend aan LXXPs 109,4. Jezus Christus de Zoon van God is (hoge)priester in Gods heiligdom. Hij heeft zichzelf niet aangesteld (5,5), maar is door God onder ede tot hogepriester benoemd (5,10 en 7,28). Zo’n hogepriester hebben we aan Gods rechterhand (8,1), een hogepriester over de toekomstige goederen (9,11). Omdat wij zo’n grote hogepriester hebben, mogen we met een waarachtig

hart komen tot Hem (10,21). Tweemaal staat dit motief in combinatie met een allusie op LXXPs 109,4 (5,10 en 7,28), eenmaal in combinatie met het motief ontleend aan LXXPs 109,1 (8,1) en de laatste twee keren gebruikt de auteur dit motief zelfstandig (9,11 en 10,21). Met behulp van dit motief omschrijft de auteur de theologische betekenis van de staat van Jezus' verhoging. Jezus de kurios is onze hogepriester aan Gods rechterhand.

8.1.8 De visie van R.B. Hays op het nieuwtestamentische gebruik van het Oude Testament

In verschillende studies heeft R.B. Hays aandacht gevraagd voor de interpretatie van het Oude Testament door nieuwtestamentische auteurs. In het onderzoek naar het nieuwtestamentische gebruik van het Oude Testament hebben zijn inzichten veel navolging gekregen. Hays categoriseert de nieuwtestamentische verwijzingen naar het Oude Testament in een citaat, een allusie en een echo.¹ Een citaat wordt vaak geïntroduceerd met een stereotiepe uitdrukking of is een letterlijke weergave van een of meerdere oudtestamentische verzen. Een allusie bestaat uit woorden afkomstig uit een oudtestamentische tekst die de auteur in zijn lopende tekst integreert of bestaat soms uit motieven, thema's of een specifieke beschrijving van gebeurtenissen die de lezer aan een oudtestamentische tekst of geschiedenis herinneren. Deze allusies stellen ons in staat om de betekenis van de nieuwtestamentische tekst te kunnen verstaan en zijn om die reden onmisbaar. Een echo is slechts een woord of frase waarin de alerte lezer een referentie aan een oudtestamentische tekst of geschiedenis herkent. Voor wie deze echo herkent, krijgt de nieuwtestamentische tekst extra betekenis. Echter voor het verstaan van de tekst is een echo niet onmisbaar. Voor elk van deze drie categorieën geldt dat er sprake is van 'metalepsis'. Metalepsis is een literaire techniek van citeren of verwijzen naar een klein fragment van een onderliggende oudtestamentische tekst met bedoeling om de oorspronkelijke context van deze tekst volledig te betrekken in de interpretatie van de tekst waarin dit fragment nu staat. Op dat moment worden beide teksten 'in a dialogical juxtaposition' gelezen.²

Bij alle waardering die Hays studies oproepen, moet ook geconstateerd worden dat zijn visie in het geval van het nieuwtestamentische gebruik van LXXPs 109 op twee cruciale punten niet opgaat. In de eerste plaats toont de analyse van het nieuwtestamentische gebruik van deze psalm aan dat

1. R.B. Hays (2016), 10.

2. R.B. Hays (2016), 11.

naast de categorie van een citaat en allusie, ook de categorie van een motief bestaat. Hays ziet voorbij aan het feit dat een gemeenschap specifieke motieven met behulp van Schriftwoorden onder woorden brengt en zulke motieven zelfstandig kan gebruiken. Ook is Hays' visie van het bestaan van 'an intertextual linkage' tussen beide teksten problematisch. Hays voert een pleidooi om de oorspronkelijke context van het oudtestamentische citaat te betrekken bij het verstaan van de theologische betekenis van dit citaat in zijn nieuwe omgeving. Maar welke context moeten we voor het verstaan van een citaat van of verwijzing naar LXXPs 109 raadplegen? De oorspronkelijke context van Ps 110 of die van LXXPs 109?

8.1.9 Samenvatting

Het eerste onderdeel van hoofdstuk 8 telt twee delen. Het eerste deel is een inventarisatie en beschrijving van alle citaten van en verwijzingen naar LXXPs 109,1 in het Nieuwe Testament en het tweede deel van alle plaatsen waar naar LXXPs 109,4 verwezen of deze tekst geciteerd wordt. Alle citaten van LXXPs 109,1 fungeren als Schriftbewijs voor de stelling dat Christus door God verhoogd is. Ze staan allemaal in een theocentrisch kader. In alle motieven ontleend aan en allusies op LXXPs 109,1 ontbreekt de imperativus. Dit is een consequentie van de overtuiging dat Jezus het bevel van God om aan zijn rechterhand plaats te nemen, met zijn verhoging gerealiseerd heeft. De uitdrukking 'zitten aan Gods rechterhand' is een synoniem voor 'zijn aan Gods rechterhand'. Deze uitdrukking omschrijft Jezus' verhoogde status. Volgens de auteur van Hebreeëen is aan Gods rechterhand de *Zoon*. Zijn keus voor 'Zoon' in plaats van kurios of christus is een uitwerking van de centrale rol die de combinatie van LXXPs 2,7 met LXXPs 109,1 in zijn werk speelt. Deze combinatie staat binnen een theocentrisch kader. Dit kader deelt de anonieme auteur met Paulus. Beiden borduren voort op Jezus' uitleg van LXXPs 109,1, maar de theologische betekenis van Jezus' messiaans-christologische uitleg van LXXPs 109 werken zij verschillend uit. De allusie op LXXPs 109,1 in 1 Kor 15,25 heeft een eschatologische betekenis. Paulus integreert Jezus' interpretatie van LXXPs 109,1 in zijn uiteenzetting van de realisering van Gods koninkrijk door de Vader en de Zoon. De woorden 'zitten aan de rechterhand van' laat hij achterwege. Hij concentreert zich op het volgende versdeel ('totdat Ik uw vijanden gezet heb tot een voetbank voor uw voeten'). Dit versdeel geeft hij gewijzigd weer. Zijn uiteenzetting staat in een theocentrisch kader.

Aan LXXPs 109,1 is het motief 'zitten aan de rechterhand' ontleend. Dit motief gebruiken nieuwtestamentische auteurs op twee verschillende ma-

nieren: zelfstandig of in combinatie met andere facetten van Jezus' soteriologische werk. Combineert de schrijver het motief met andere facetten dan is niet God, maar Christus het grammaticale subject. Het verbum καθίζω is dan vervangen door εἰμί of ἵσταμαι. Het zelfstandige gebruik van de uitdrukking ἐκ δεξιῶν τοῦ θεοῦ geeft een auteur de mogelijkheid om deze uitdrukking van zijn archaïsch taalkleed te ontdoen en aan te passen aan de directe context. Het motief staat binnen het kader van een *theologia crucis*. Het verwoordt de gewijzigde relatie van God ten opzichte van de verhoogde Jezus Christus en de veranderde verhouding van God ten opzichte van de gelovigen. Achter het nieuwtestamentische gebruik van dit motief gaan twee overtuigingen schuil: Jezus de messias heeft met zijn sterven en opstanding de belofte van LXXPs 109,1 gerealiseerd. De geïncarneerde Zoon is na zijn opstanding door God verhoogd.

Alleen in Hebreeën staan citaten van, allusies op en motieven ontleend aan LXXPs 109,4. De weergave van dit vers verschilt op twee punten van de weergave van LXXPs 109,1: de aanspraak en de introductie met een verbum declarandi. Ze karakteriseren de zekerheid van Gods belofte. Het vers wordt door de vergelijking met LXXGen 14 heilshistorisch geïnterpreteerd en aan de hand van het thema 'Christus' priesterschap' soteriologisch uitgewerkt. God heeft een andere Priester beloofd. Deze belofte is vervuld nu zijn Zoon door Hem verhoogd is. De schrijver heeft de aanspraak 'Zoon' verweven in een allusie op LXXPs 109,4. Deze combinatie is een concrete uitwerking van zijn exegese van LXXPs 2,7 in Heb 5,5-6. Met uitzondering van Heb 7,21 zijn alle allusies gerelateerd aan een werkwoord dat in Hebreeën een theologische betekenis bezit. Het gebruik van LXXPs 109,1 is zelfstandig en staat in een theocentrisch kader. Ook ontleent de auteur een motief aan LXXPs 109,4. De Zoon is hogepriester aan de rechterhand van God. Met behulp van dit motief omschrijft de schrijver de betekenis van de verhoging van de Zoon door God. Het gebruik van LXXPs 109,4 staat in een christologisch kader, vanwege de combinatie met LXXPs 2,7.

8.2 De herkomst van het gebruik van LXXPs 109 in het Nieuwe Testament

LXXPs 109 is een van de meest geciteerde oudtestamentische teksten in het Nieuwe Testament. Markus, Mattheüs, Lukas, Petrus, Paulus en de auteur van Hebreeën verwijzen een of meerdere keren in hun geschriften naar deze tekst. Door deze verwijzingen verspreid over verschillende geschriften behoort LXXPs 109,1 tot het hart van het Nieuwe Testament. Wanneer de sy-

noptische evangelisten in hun geschrift Jezus' onderwijs aan de vooravond van zijn sterven weergeven, verwijst Jezus in deze cruciale fase van zijn leven kort na elkaar tweemaal naar dit vers. Paulus' zelfstandige gebruik van het motief 'zitten aan de rechterhand (van God)' is een aanwijzing dat dit motief al een omlijnde betekenis heeft vóór hij de eerste nieuwtestamentische geschriften schrijft. De sterke invloed van LXXPs 109 op de redactie van Markus, Lukas en Hebreëen is een indicatie dat LXXPs 109 al vóór het schrijven van de nieuwtestamentische geschriften messiaans-christologisch geïnterpreteerd wordt. Deze gegevens contrasteren met de a-messiaanse lezing van Ps 110 en LXXPs 109 in de periode tot en met de eerste eeuw na Christus. Deze a-messiaanse interpretatie van deze psalm verschilt van de messiaans-christologische interpretatie van LXXPs 109 door Jezus en zijn volgelingen. Hoe kan deze messiaans-christologische interpretatie in een zeer kort tijdsbestek zo'n grote plaats innemen in de nieuwtestamentische gemeenten en onder Jezus' volgelingen?

Volgens sommige geleerden is de liturgie van de nieuwtestamentische gemeente de bakermat van verschillende christologische thema's, uitdrukkingen en motieven, onder andere het motief 'zitten aan de rechterhand (van God)'. Andere wetenschappers houden een christelijk milieu, dat door de hellenistische cultuur sterk gestempeld is en waarvan Paulus een representant is, verantwoordelijk voor de vorming van het gebruik van LXXPs 109 in het Nieuwe Testament. In het eerste deel van deze paragraaf onderzoek ik de houdbaarheid van deze twee theorieën (8.2.1). In het tweede deel zet ik mijn visie uiteen op de herkomst van het gebruik van LXXPs 109 in het Nieuwe Testament (8.2.2).

8.2.1. De liturgie van de nieuwtestamentische gemeente

Het wijdverspreid voorkomen van het motief 'zitten aan de rechterhand (van God)' in verschillende nieuwtestamentische geschriften demonstreert dat de specifieke betekenis van dit motief in zeer korte tijd in de nieuwtestamentische gemeenten ingeburgerd is geraakt. Sommige geleerden houden de liturgie verantwoordelijk voor de snelle verspreiding van dit motief in de nieuwtestamentische gemeenten. Petrus en Paulus zouden de woorden Ἰησοῦς ἐστὶν ἐν δεξιᾷ τοῦ θεοῦ ontleend hebben aan een hymne, liedfragment of doopliturgie. Dit motief zou al in een vroeg stadium een vast bestanddeel van een vroegchristelijk 'Christuslied'¹ geworden zijn.

Opmerkingen verspreid in het Nieuwe Testament en in andere vroegchriste-

1. Zo bijvoorbeeld G. Schille (1965); K. Wengst (1972) en M. Hengel (2006), 193-196.

lijke teksten tonen aan dat men tijdens samenkomsten en op andere momenten psalmen en liederen zong.¹ De schaarse gegevens wekken de indruk van continuïteit tussen de inrichting en liturgie van de samenkomsten van Jezus' volgelingen en de inrichting van de synagogale diensten.² Ook bestaan tussen synagoge en gemeente enerzijds en de tempel te Jeruzalem³ anderzijds verschillende overeenkomsten, bijvoorbeeld: de gebeden en gebedstijden,⁴ de hymnen,⁵ de liturgische kalender en de feesten, de collecten, de inrichting van de gemeente en de lezing van de Tora, Profeten en Geschriften. Jezus' volgelingen gaan op naar de tempel en wonen synagogale diensten op de sabbat bij, ondanks hun fundamentele kritiek op tempel en synagoge.⁶ Tijdens de samenkomsten zong men.⁷ Paulus bijvoorbeeld roept de Efeziërs op om 'te zingen voor de kurios en Hem te loven in uw hart' (Ef 5,19), een referentie aan LXXPs 26,6. Zijn aansporing impliceert dat in de samenkomsten naast spontaan gecomponeerde hymnen,⁸ ook bestaande psalmen en liederen gezongen worden met het oog op de kurios: Jezus (de) Christus

1. Ef 5,19 en Kol 3,16; vgl. de opmerking van Plinius (111-112 na Christus) in *Ep.* 10.96.7; voor een commentaar op deze veelbesproken passage, zie A.N. Sherwin-White (1966), 691-710, m.n. 702-708.
2. Cf. J. Kroll (1968), 41 en R.T. Beckwith (1978), 39.
3. Voor de centrale plaats van de stad Jeruzalem, de tempel en de moedergemeente in Judea en de diaspora, zie S. McKnight (1993), 143-147.
4. Cf. F.J. Dölger (1925), 185-198 en R.D. Falk (1995), 267-301.
5. Vermoedelijk werd in synagogen die sterk onder invloed van de farizeeën stonden, niet gezongen noch publiekelijk gebeden. Het nalaten daarvan (en van het viëren van de feestdagen) kwam voort vanuit de gedachte dat de tempel een plaats van offer, gebed en lied is, zie R.T. Beckwith (1978), 41-43 en R.D. Falk (1995), 285. Vermoedelijk bestond een standaard dienst in de synagoge uit gebed, collecte, schriftlezing en prediking. De tempel bezat zijn eigen tempelkoren en psalmgezing. Voor overeenkomsten tussen de hymnen te Qumran en tussen het Magnificat (Luk 1,47-55) en Benedictus (Luk 1,68-79), zie M.P. Horgan & P.J. Kobelski (1989), 179-193. Voor een overzicht van hymnen uit de eerste eeuw na Christus, zie J.H. Charlesworth (1982), 274-277 en (1983), 411-436. Het karakter van deze liederen past naadloos binnen de wijdverbreide praktijk van het dichten van psalmen en hymnen in het joodse leven van de eerste eeuw na Christus, cf. M. Hengel (2006), 209.
6. Zie R.D. Falk (1995), 267-301.
7. Waar deze onduidelijkheid toe kan leiden, bewijst het artikel van L. Thompson (1973), 458-472. J. Maier (1983), 59 ontkent het zingen van psalmen in de nieuwtestamentische gemeente. Voor een kritische bespreking van zijn mening, zie P. Fiedler (1980), 229-237.
8. In 1 Kor 14,26 bekritiseert Paulus iemand die in geestesvervoering in de samenkomsten hymnen zingend voordraagt (ἑκαστος ψαλμὸν ἔχει). Waarschijnlijk bedoelt Paulus hier een zelf gecomponeerd lied dat iemand tijdens de samenkomst spontaan aanheft en door voorzang de gemeente leert, zie J.M. Nielsen (1937), 213-214. Hierachter schuilt de overtuiging dat de werkingen van de Geest niet beperkt blijven tot de gave van de profetie en het ontvangen van visioenen, maar ook de lof van Gods daden door het lied inspireren, cf. M. Hengel (2006), 186.

(vgl. ook het vervolg in vs. 20).¹ Naast het zingen met het oog op de kurios, roepen verschillende auteurs op om ‘de naam van de kurios aan te roepen’ (ἐπικαλέω τό ὄνομα τοῦ κυρίου). Deze uitdrukking is afkomstig uit het Oude Testament en heeft de christologische interpretatie van bestaande hymnen en psalmen gestimuleerd.² Door deze christologische interpretatie onderscheidt het gebruik van deze liederen door Jezus’ volgelingen zich van het gebruik van dezelfde gezangen door andere joodse stromingen en groeperingen.³ Bestaande hymnen zijn niet langer gewijd aan God, maar worden gezongen tot eer van Christus Jezus de kurios, de Zoon van God.⁴ Zingend looft men Gods heil in Hem.⁵ Bestaande hymnen en psalmen zijn ‘een nieuw lied’ geworden (vgl. Jes 42,10 met Openb 5,9 en 14,3). Tegelijkertijd blijven deze liederen van LXXPs of andere Schriftgedeelten afhankelijk.⁶ De nieuwtestamentische gemeente bewaart in haar liturgie de lijn met het Oude Testament, zoals bijvoorbeeld blijkt uit liederen en gebeden van verschillende Bijbelheiligen (bijv. ᾠδαὶ Μωσέως (LXXEx 15 en LXXDeut 32), ᾠδὴ Ἡσαίου (LXXJes 5,1-9) en de ὕμνος τῶν τριῶν παίδων (LXX-Dan)).⁷ Dit blijkt ook uit liturgische formuleringen, zoals ἀμήν, ἀλληλοῦτά, ὡσαννά, het gebruik van de doxologie en het zingen van het Hallel (Pss 114-118) tijdens de avondmaalsviering.⁸ Deze gegevens illustreren de cen-

1. Cf. G. Dellings (1969), 501-502; J. Quasten (1983), 158; L.W. Hurtado (1999*), 204-209 en M. Hengel (2006), 188; anders dan J.D.G. Dunn. Volgens Dunn gaan in de eerste periode de psalmen en hymnen over Christus en zijn ze in een later stadium gericht tot Christus; voor een kritische bespreking, zie D.B. Capes (2004), 133-134.
2. Cf. J. Kroll (1968), 41-42.
3. Cf. J.M. Nielsen (1937), 216; H.O. Old (1985), 20-33, m.n. 26-33 en M. Daly-Denton (1999), 277-292.
4. Cf. J. Kroll (1968), 43-46.
5. Vgl. Rom 15,9 waar ψάλλω uit het citaat van LXXPs 17,50 met δοξάζω geïnterpreteerd wordt. De heidenen zullen God verheerlijken vanwege zijn ontferming in Christus over hen, zie G. Dellings (1969), 502-503. De poëtische vorm van deze ψαλμός is afhankelijk van de LXXPs, cf. M. Hengel (2006), 246-247.
6. Cf. M. Hengel (2006), 236.
7. Zie A. Rahlfs (1967), 78-81; voor een overzicht van de verschillende oudtestamentische liederen en psalmen buiten Psalmen (zgn. ‘Cantica’), die in de vroegchristelijke kerk gezongen werden, zie M. Jenni (1981), 624-628.
8. Zie J. Jeremias (1967), 246-252 en H.L. Strack & P. Billerbeck (1965), 1.845-850. Vgl. de omschrijving van de samenkomst van de gemeente te Jeruzalem in Hand 2,46-47. ‘Tijdens het breken van het brood van huis tot huis nam men de spijs met jubel (ἐν ἀγαλλιάσει) en in eenvoud van hart tot zich. Ze loofden God en hadden gunst bij het volk.’ Het verbum ἀγαλλιᾶσθαι en het nomen ἀγαλλίασις komen veelvuldig in LXXPs voor. Het woord staat voor de lof vanwege Gods eschatologische heilsdaden voor de verlossing van zijn volk (vgl. 1 Petr 1,8 en Openb 19,7). In het zingen van messiaanse psalmen, die men aan de avondmaalstafel in vervulling zag gaan, gaf men dezelfde liederen een nieuwe eschatologische betekenis. Zo zong men God lovend en dankend van de verwachting van de wederkomst van de Zoon des mensen, cf. M. Hengel (2006), 201.

trale plaats van Psalmen, LXXPss en andere oudtestamentische liederen in de nieuwtestamentische liturgie (vgl. Hand 15,3-4).¹ De oorzaak voor deze centrale positie is een messiaans-christologische interpretatie van psalmen en oudtestamentische liederen, waardoor Jezus' volgelingen Psalmen, LXXPss en andere oudtestamentische teksten als messiaanse en profetische teksten lezen.

Jezus' volgelingen zijn joden die in Israëls God en zijn messias geloven. Men spreekt, zingt en preekt in het Hebreeuws, Aramees of Grieks. Sowieso verandert tot en met het eind van de tweede eeuw het karakter van hun samenkomsten niet, ondanks de aanwas vanuit het heidendom.² Men leest en verkondigt hoofdzakelijk het Oude Testament, bidt en zingt oudtestamentische liederen en psalmen. Deze psalmen en liederen interpreteert men messiaans-christologisch en eschatologisch binnen een theocentrisch karakter (vgl. 1 Kor 15,28).³ Bestaande liederen met een nieuwe betekenis vertolken de nieuwtestamentische verkondiging of introduceren het gebed van de nieuwtestamentische gemeente tot haar kurios (vgl. Hand 4,24-30).⁴ Deze liederen hebben het taalveld en begrippenkader van Jezus' volgelingen grondig beïnvloed;⁵ dit geldt zeker voor LXXPss. Deze tekst heeft de compositie van vroegchristelijke hymnen grondig gestempeld.⁶ Voor de vormgeving van de liturgie tijdens de samenkomsten van de gemeenten zet de gemeente te Jeruzalem de toon voor andere gemeenten in Judea, Samaria en de gebieden buiten Israël.⁷ Tot ver na de verwoesting van Jeruzalem in 70 na Christus werkt de invloed van de moedergemeente in de liturgie van de vroegchristelijke kerk door,⁸ ook al is het zwaartepunt van de vroegchristelijke kerk dan al verlegd naar steden als Rome, Alexandrië, Efeze en Antiochië.

Resumerend moet worden geconcludeerd dat de liturgie van de nieuwtestamentische gemeente niet de bakermat van het nieuwtestamentische gebruik

1. Cf. M. Jenni (1986), 625-626 en M. Hengel (2006), 212-213.

2. Cf. P. Fiedler (1980), 235-236.

3. Cf. F. Hahn (1970), 43-44; P. Fiedler (1988), 236-237 en M. Hengel (2006), 200-201.

4. Het Psalmcitaat in Hand 4,24-30 is niet het uitgangspunt van de preek, maar van het gebed van de gemeente, cf. A. Weiser (1983), 74-75.

5. Vgl. het Magnificat (Luk 1,46-55), Benedictus (Luk 1,68-75), Gloria in excelsis (Luk 2,14) en Nunc dimittis (Luk 2,29-32), maar ook Openb 4 en 5 ('the heavenly liturgy') waar zo goed als zeker liturgische teksten met de tekst verweven zijn, zie K.-P. Jöns (1983), 187-208; anders dan R. Bauckham (1981), 331. Hij ontkent dat de hemelse liturgie in Openbaring een aardse liturgie reflecteert.

6. Cf. D.M. Swancutt (2003), 130.

7. Cf. K. Deddens (1975), 17-22.

8. Zie J. Daniélou (1964), 1.28-33 en J.H. Charlesworth (1982), 268-271.

van LXXPs 109 is geweest. Wel kan worden vastgesteld dat de liturgie van de nieuwtestamentische gemeente een concrete uitwerking is van een messiaans-christologische interpretatie waardoor Jezus' volgelingen Psalmen en LXXPss anders lezen dan hun volksgenoten. In de eerste en tweede eeuw is de moedergemeente te Jeruzalem voor de vormgeving en invulling van de liturgie een leidend voorbeeld voor andere nieuwtestamentische gemeenten.

8.2.2 Paulus

8.2.2.1 De titel *κύριος* in Paulus' oeuvre

Voor hun onderzoek naar de oorsprong van het gebruik van LXXPs 109 in het Nieuwe Testament houden verschillende nieuwtestamentici Paulus verantwoordelijk.¹ Na zijn bekering verkeert Paulus een tijd in de kringen van Jezus' volgelingen te Jeruzalem. Verschillenden van hen nemen in de moedergemeente een vooraanstaande plaats in.² Na enige jaren wordt Paulus door de gemeente te Antiochië uitgezonden om het evangelie onder jood en heiden te verkondigen. Tijdens zijn reizen heeft hij in grote delen van het Oost-Romeinse rijk het evangelie gebracht. Al die tijd onderhoudt hij het contact met de moedergemeente te Jeruzalem en de zendende gemeente te Antiochië. Voor zijn theologische ontwikkeling en zijn gebruik van christologische titels put hij uit het theologische gedachtegoed van deze twee gemeenten. Op zijn beurt heeft Paulus de theologische ontwikkelingen in deze kerngemeenten met zijn inbreng sterk beïnvloed. Deze weder-

1. Bij deze invalshoek om het ontstaan van het nieuwtestamentische gebruik van LXXPs 109 te analyseren moeten twee kanttekeningen worden geplaatst. Wie uitsluitend voor Paulus kiest loopt het gevaar om christologische titels in zijn geschriften te verabsoluteren waardoor de onderlinge samenhang en verschillen tussen hem en anderen uit het oog wordt verloren. Verder is Paulus' theologische denken nauw verweven met de concrete situatie van zijn adressanten en biedt zijn oeuvre onvoldoende materiaal voor een coherente en afgeronde beschrijving van Paulus' christologie, cf. R.N. Longenecker (2001), 23; vgl. de treffende opmerking van B. Witherington III (1993), 104: 'The whole of Paul's christology is much greater than the sum of its parts'.
2. O.a. A.F. Segal ((1977) en (1990)); S. Kim (1984); T. Eskola (2001) en A. Chester (2007) beschouwen de stroming van Jezus' volgelingen als een christelijke variant uit de eerste fase van de merkabah mystiek. Terecht merkt J.D.G. Dunn (1998'), 324 op dat de eerste aanzetten tot de merkabah mystiek pas in de tweede helft van de eerste eeuw na Christus aanwijsbaar zijn in enkele esoterische kringen in de periferie van het joodse milieu; vgl. ook de kritiek van P. Schäfer (1984), 19-35; P.T. O'Brien (1993), 623-625 en U. Luz (2004), 131-143. Pas na de verwoesting van Jeruzalem neemt de invloed van de merkabah mystiek op het joodse leven zienderogen toe en beïnvloedt deze mystieke stroming ook vroegchristelijke geschriften, zie I. Gruenwald (2014), 101-110.

zijde invloed verklaart het grote aantal overeenstemmingen tussen Paulus en andere nieuwtestamentische schrijvers.¹

8.2.2.2 Het theocentrische kader van Paulus' gebruik van de titel *κύριος*

In Paulus' oeuvre komt het woord *θεός* honderden keren voor. God is de Schepper en Soeverein van hemel en aarde.² Paulus staat bewust in de oudtestamentische traditie waarin Gods soevereiniteit het centrum van Gods koninkrijk is. Deze traditie verbindt hij met Gods ontferming (o.a. Rom 9,19-26), een combinatie die hij eveneens aan het Oude Testament ontleend heeft. In zijn geschriften werkt hij de oudtestamentische tradities christologisch uit (1 Kor 15,25; Ef 5,5 en Kol 1,13).³ Vanuit God spreekt hij over Christus Jezus de Kurios. Paulus reserveert *θεός* vooral voor God de Vader. De titel *χριστός* reserveert Paulus voor Jezus.⁴ Achter zijn keus schuilt de overtuiging dat God in Jezus de Schrift vervuld heeft.⁵ Jezus is de messias. Nergens combineert hij de eigenaam Jezus met *θεός*, slechts een paar keer verbindt hij *θεός* met de titel Christus (vgl. Rom 9,5). Op deze plaatsen staat *θεός* zelden in de accusativus. Slechts tweemaal is *θεός* het object van een verbum (Rom 1,21 en Gal 4,9). Paulus' strikte onderscheid in zijn gebruik van *θεός* en *χριστός* kan een indicatie zijn dat de theologische betekenis van deze woorden al vóór zijn schrijven van de eerste brieven onder Jezus' volgelingen vastligt.⁶

Vanuit een andere invalshoek wordt dit vermoeden versterkt, namelijk door Paulus' specifieke gebruik van het passieve verbum. Wanneer het grammaticale subject God is, kiest Paulus voor zo'n soort werkwoordsvorm. Dit geldt ook voor de momenten wanneer hij spreekt over de opgestane

1. Zie E.E. Ellis (1981), 85-113.

2. Voor Paulus' schrijven over God in relatie tot het Oude Testament, zie D. Guthrie & R.P. Martin (1993), 354-355.

3. Zie D. Guthrie & R.P. Martin (1993), 358-359.

4. De titel *χριστός* komt bij Paulus zonder nadere toelichting tweehonderdenzeventig keer voor (van de ruim vijfhonderdendertig nieuwtestamentische plaatsen); een indicatie dat de specifieke betekenis die dit woord voor Jezus' volgelingen bezit, bij zijn geadresseerden al bekend is. In vergelijking met andere joodse schrijvers buiten de kring van Jezus' volgelingen vallen drie verschillen tussen hen en Paulus op. Allereerst noemt Paulus de messias God. Het tweede verschil betreft zijn spreken over de betekenis van het verzoenend sterven van de gekruisigde en verhoogde messias. Het derde verschil is zijn verwachting van de spoedige wederkomst van de messias, cf. D.H. Juel (1992^a), 9 en B. Witherington III (1993), 96.

5. Cf. A. Chester (2007), 383.

6. Cf. R. Bauckham (2008), 19; zo ook Paulus' spreken over Christus als 'de tweede Adam', zie J.D.G. Dunn (2003), 114-117.

Christus. Zelden kiest hij voor een actief werkwoord als hij schrijft over God die Jezus uit de doden opgewekt heeft (ἐγείρω). Verwijst Paulus in dit verband naar God, dan maakt hij zelden gebruik van een constructie van participia.¹ Spreekt Paulus echter over een aspect van Christus' dood dan is zijn gebruik van werkwoorden veel gevarieerder, bijvoorbeeld wanneer hij Christus' gewilligheid benadrukt.² Uiteindelijk staan al zijn christologische uitspraken in een context waar θεός het regerend onderwerp is.³ In zijn sterven en opstanding is Christus het object van Gods handelen.⁴ Paulus stelt altijd christologie, soteriologie, ethiek en eschatologie in een theocentrisch kader aan de orde.⁵

8.2.2.3 Paulus' gebruik van de titel κύριος

Een substantieel onderdeel van Paulus' christologische spreken is zijn specifieke gebruik van de titel κύριος. Deze titel staat ongeveer tweehonderdvijfenzeventig keer in zijn oeuvre. Dit hoge getal is nog steeds beduidend minder dan de honderden plaatsen waar in zijn brieven θεός staat. Ongeveer tweehonderdentwintigmaal verwijst deze titel naar Christus. Deze titel is onevenredig over zijn oeuvre verspreid.⁶ Wanneer de titel kurios een christologische betekenis bezit, verbindt hij deze titel bijna altijd met de eigenaam Jezus en/of de titel christus. Dit is geen simplistische identificatie van Christus met God. Het betekent wel dat de verhoogde Jezus *in loco Dei* staat.⁷ Paulus gebruikt de titel kurios dus op sommige plaatsen zelfstandig⁸ en in de meeste gevallen in combinatie met Jezus of Jezus Christus (Jezus

1. Cf. N. Richardson (1994), 264.

2. Cf. N. Richardson (1994), 244.

3. Cf. N. Richardson (1994), 264-265.

4. Cf. N. Richardson (1994), 265. Hetzelfde geldt voor de uitdrukkingen ἐν (Ἰησοῦ) Χριστῷ en διὰ Χριστοῦ, zie N. Richardson (1994), 245-255. Alleen op dat moment kan Paulus' christologische spreken over Christus' sterven en opstanding subordinant geïnterpreteerd worden. Zijn christologische taalgebruik verwoordt dan de afhankelijkheid en gehoorzaamheid van Gods Zoon.

5. Zie W. Thüsing (1965).

6. De titel kurios staat in Romeinen (28x), 1 Korinthe (59x), 2 Korinthe (27x), Galaten (5x), Efeze (24x) Filippenzen (15x), Kolossenzen (14x), 1 Thessalonicenzen (24x), 2 Thessalonicenzen (22x), 1 Timotheüs (5x), 2 Timotheüs (16x), Titus (2x) en Filemon (5x).

7. Cf. N. Richardson (1994), 280-289.

8. Rom 10,13 en 14,9; 1 Kor 2,8; 4,5; 6,13 en 17; 9,5; 11,26 en 14,37; 2 Kor 3,16-17 en 5,5; Gal 1,19 en 5,10; Ef 2,21 en 4,4-6; Fil 1,14; Kol 1,7 en 3,13; 1 Thess 1,6 en 4,15-16; 2 Thess 1,9 en 3,1; 1 Tim 1,14; 2 Tim 1,8 en 16; 2,22; 4,8 en 22 en Filemon 16

Christus (de) kurios, kurios Jezus Christus, Christus Jezus de kurios of Jezus onze kurios).¹

Wanneer in een Schriftcitaat de titel κύριος staat en deze titel volgens Paulus naar God verwijst, laat hij de tekst ongewijzigd.² Soms verwijst een citaat of allusie volgens hem naar Jezus. Dit kan ook gelden van citaten of allusies waar יהוה door een LXX-vertaler met κύριος of θεὸς overgezet is.³ In sommige gevallen verwisselt Paulus θεὸς met κύριος. Met zijn messiaanse interpretatie van κύριος en θεὸς staat Paulus in een leestradiatie uit de pre-christelijke periode.⁴ Binnen deze traditie worden geschriften tijdens de overlevering van de tekst gereviseerd. Tijdens de revisionele arbeid komt het regelmatig voor dat θεὸς met κύριος verwisseld wordt, vooral wanneer een vers of Schriftgedeelte door de revisor messiaans gelezen wordt.⁵ Op andere plaatsen verwisselt Paulus κύριος met θεὸς om daardoor te verduidelijken dat het citaat of de allusie God de Vader en niet Jezus bedoelt (bijvoorbeeld in Rom 11,2; vgl. LXX1Sam 12,22 en LXXPs 93,14). Op sommige plaatsen is zijn gebruik van de titel κύριος bewust ambigu (6.1.1.5).⁶ Zelden plaatst Paulus θεὸς en κύριος in dezelfde context naast elkaar (uitzonderingen zijn 1 Kor 6,13-14; 8,6 en 12,3-4). De reden daarvoor is dat zijn gebruik van de titel κύριος nagenoeg identiek is met zijn gebruik van θεός. De overlap tussen zijn gebruik van θεός en dat van κύριος is groter dan tussen zijn gebruik van θεός en χριστός. Toch blijven opvallende verschillen bestaan. Zo staat de uitdrukking ἐν θεῷ sporadisch in zijn brieven. Ook schrijft hij nooit over ‘de dag van God’, ‘de wraak van God’ of

1. In de combinatie κύριος Ἰησοῦς: Rom 14,14; 1 Kor 5,4-5 en 11,23; 2 Kor 1,14 en 8,9; Fil 2,19; Ef 1,15; Kol 3,17; 1 Thess 2,15 en 19; 3,11 en 13 en 4,1-2; 2 Thess 1,7-8 en Filemon 5. In de combinatie Ἰησοῦς Χριστός ὁ κύριος: Rom 1,4; 5,21 en 7,25 en 1 Kor 1,9. In de combinatie κύριος Ἰησοῦς Χριστός: Rom 1,7; 5,1 en 13,14; 1 Kor 1,2-3; 6,11 en 15,57; 2 Kor 1,2-3; 11,31 en 13,14; Gal 1,3 en 6,14 en 18; Fil 1,2; 3,20 en 4,23; Ef 1,2-3 en 5,20; Kol 1,3; 1 Thess 1,1-2; 5,9 en 12; 2 Thess 1,1-2; 2,2 en 3,12; 1 Tim 6,3 en 14 en Filemon 3 en 25. In de combinatie Χριστός Ἰησοῦς ὁ κύριος ἡμῶν: Rom 6,23 en 8,39; 1 Kor 15,31 en Kol 2,6. In de combinatie Χριστός Ἰησοῦς ὁ κύριος: Ef 3,11; 1 Tim 1,2 en 12 en 2 Tim 1,2. In de combinatie Ἰησοῦς ὁ κύριος ἡμῶν: Rom 4,24. De combinatie ‘Kurios Christus Jezus’ komt bij Paulus niet voor.

2. Zie D.B. Capes (1992), 90-115.

3. Rom 2,6 is een allusie op LXXPs 61,13 waar de LXXPss-vertaler אלה met κύριος overgezet heeft (vgl. ook 2 Tim 4,14). 2 Kor 8,21 is een allusie op LXXSpr 3,4. De LXXSpr-vertaler heeft אלהים met κύριος weergegeven. Paulus verwijst op beide plaatsen met de titel κύριος naar Jezus. Voor een bespreking, zie D.B. Capes (1992), 115-160.

4. Zie R.N. Longenecker (2001), 41-46.

5. Zie A. Pietersma (1984), 85-101.

6. Rom 14,11 (LXXJes 45,23-25) en 1 Kor 2,16 (LXXJes 40,13) en 15,28 (LXXPs 8,7 en LXXPs 109,1).

‘Jezus is God’.¹ Slechts op twee momenten verwijst Paulus met de titel *kurios* naar de mens Jezus, namelijk wanneer hij verwijst naar ‘de woorden van de *kurios*’² en naar Jezus’ broeders (‘de broeders van de *kurios*’, vgl. 1 Kor 9,5 en Gal 1,19). Beide plaatsen illustreren zijn gebruik van de titel *κύριος*. Jezus’ aardse leven, prediking en werk verstaat hij vanuit zijn opstanding, net als de overige nieuwtestamentische auteurs. Daarom kent hij aan Jezus’ leer het gezag van de opgestane *kurios* toe.

Op verschillende momenten raakt Paulus’ gebruik van de titel *κύριος* zijn gebruik van het woord *υἱός*. Het relationele woord *υἱός* is in Paulus’ werk altijd bepaald. Met dit woord beklemtoont hij de uniciteit van Jezus de Zoon (van God) en heeft het woord dus een specifieke theologische betekenis. Inhoudelijk staat dit woord op gelijk niveau met de titel *kurios*.³ Toch vallen de betekenissen van beide woorden niet een op een samen. Paulus handhaaft namelijk het onderscheid tussen *κύριος* en *υἱός* door *υἱός* wel te verbinden met *θεός*, maar niet met *πατήρ* (vgl. Rom 1,3-4). Omgekeerd combineert hij wel het woord *πατήρ* met *κύριος* alsook met *θεός*. Hij combineert *κύριος* met *πατήρ* vooral in een inleiding van een brief, een gebed of een doxologie.⁴ Verder verbindt Paulus *πατήρ* vaker met *κύριος* maar veel minder *θεός* met *υἱός*.⁵ Met de belijdenis ‘Jezus is *kurios*!’ beschrijft hij de verhouding tussen de verhoogde Jezus en Gods schepping en/of Christus’ gemeente (vgl. 1 Kor 8,6). Jezus is *kurios* van Gods schepping en van de gemeente. Jezus de Zoon van God is *kurios*. Deze overtuiging verklaart de verbinding tussen *kurios* en Vader. Daarom is voor hem de volgorde ‘God de Vader’ en ‘de *kurios* Jezus Christus’ onomkeerbaar (vgl. 1 Kor 15,24-27).

1. Cf. N. Richardson (1994), 289.

2. Vgl. 1 Kor 7,10-12 en 25; 9,14 en 11,23-24 en 1 Thess 4,15-17. De discussie hoe Paulus’ woorden zich verhouden tot Jezus’ uitspraken, telt drie meningen: 1.) Paulus verwijst naar Jezus’ uitspraken die hij via charismatische profeten ontvangen heeft. 2.) Hij refereert aan Jezus’ woorden, die niet in de evangeliën opgenomen zijn. 3.) Hij vat Jezus’ eschatologisch onderwijs samen, zie D.B. Capes (1992), 80-82.

3. Cf. M. Hengel (2006), 133-136.

4. Zie N. Richardson (1994), 271-272.

5. Zie G. Schrenk (1954), 1010-1011.

Paulus' christologische titelgebruik van κύριος komt in hoofdlijnen in vijf verschillende contexten voor. Allereerst in een paraenese die Jezus' absolute heerschappij over zijn gelovigen benadrukt.¹ Vervolgens in eschatologische passages waar hij Jezus' unieke positie in het eindgericht onderstreept.² In liturgische teksten, zoals: gebeden, formuleringen voor doop en avondmaal, de uitdrukking 'het aanroepen van de Naam van de kurios', lofprijzingen en doxologieën. Zij belijden de unieke status en positie van de door God verhoogde Jezus.³ In formele passages, zoals in openings- en slotwoorden van een brief.⁴ Ten slotte staat de titel in Schriftverwijzingen die hij christologisch interpreteert. Voor Paulus is κύριος dé christologische titel voor Jezus. Jezus is kurios (κύριος Ἰησοῦς)!⁵ Het ontbreken van een toelichting bij of vertaling van de uitroep 'Maranatha!' (μαράναθά, 1 Kor 16,22) bewijst dat deze uitdrukking al voor zijn schrijven van 1 Korinthe in 55 na Christus zowel onder de Arameessprekende alsook onder de Griekstalige volgelingen van Jezus uit Nazareth ingeburgerd is. Paulus' christologische gebruik van de titel κύριος in brieven aan Griekstalige christenen buiten Judea bewijst dat zijn gebruik identiek is aan het christologische gebruik van מרן in Arameessprekende gemeenten in Judea en Jeruzalem.⁶ Uit dit milieu is Paulus' titelgebruik afkomstig.⁷ LXXPs 109,1 heeft op zijn gebruik van christologische titels geen invloed uitgeoefend.⁸ De mening dat LXXPs 109,1 'the most important Old Testament text to impact christological development with regard to the κύριος title' bij Paulus is, lijkt mij onhoudbaar.⁹ Alles wijst er op dat Paulus met zijn christolo-

1. Cf. L.W. Hurtado (1984), 125. In deze passages onderscheidt hij tussen ἐν Χριστῷ om de indicativus en ἐν κυρίῳ om de imperativus van het evangelie te verwoorden, zie D.B. Capes (1992), 69-74.
2. In de eschatologische passages in Paulus' brieven spelen drie thema's een grote rol: 'de dag van de Heer (Jezus Christus)' (1 Kor 1,8 en 5,5; 2 Kor 1,14; Fil 1,6 en 10 en 2,16; 1 Thess 5,2; 2 Thess 1,10 en 2,2 en 2 Tim 1,18), 'de komst van de Heer' (o.a. 1 Kor 15,23; 1 Thess 2,19; 3,13; 4,15 en 5,23 en 2 Thess 2,1 en 8; vgl. ook 1 Kor 1,7; 1 Tim 6,14; 2 Tim 4,1 en 8 en Tit 2,13) en het laatste oordeel (1 Kor 4,4-5; 5,3-5; 11,32; 1 Thess 4,6; 2 Thess 1,5-10 en 2 Tim 4,8 en 14). Voor Paulus' visie op de eschatologie, zie L.J. Kreitzer (1987). Paulus schrijft nergens over 'de dag van God' in tegenstelling tot Petrus (2 Petr 3,12) en Johannes (Openb 16,14).
3. Zie L.W. Hurtado (2003^b), 115-118.
4. Zie D.B. Capes (1992), 62-69.
5. 1 Kor 12,3; 2 Kor 4,5; Fil 2,11 en Kol 2,6; vgl. ook Kol 3,24 (τῷ κυρίῳ Χριστῷ).
6. Voor de relatie tussen Paulus en de gemeente te Jeruzalem, zie L. Gaston (1984), 61-72 en M. Hengel & A.M. Schwemer (1997), 133-150 en 204-257.
7. Cf. V.H. Neufeld (1963), 54 en M. Hengel (1996^a), 155.
8. Contra o.a. T. Callan (1982), 636 en M. von Nordheim (2008), 305.
9. Hetzelfde geldt voor de these: 'Paul utilized the concepts present to this Old Testament passage and referred to them to his Lord, Jesus Christ'; contra D.B. Capes (1992), 57.

gische lezing van o.a. LXXPs 109 in een traditie staat die al voor hem is ontwikkeld.¹

8.2.2.4 Eigen visie

In de vorige twee paragrafen is uiteengezet dat het gebruik van LXXPs 109 in het Nieuwe Testament niet te herleiden is tot de liturgie van de nieuwtestamentische gemeente of tot Paulus. Zowel in de liturgie alsook in de christologie willen Jezus' volgelingen door middel van het Oude Testament de continuïteit met de joodse traditie en verbondenheid met het joodse leven en religie bewaren. Hun positie binnen het joodse milieu markeren zij met een eigen interpretatie van het Oude Testament. Het eigene van deze interpretatie bestaat niet uit een handset van nieuwe exegetische regels of een 'christianisering' van bestaande concepten. De norm voor deze interpretatie is de overtuiging dat Jezus de Christus de door God verhoogde kurios is. Deze messiaans-christologische interpretatie van het Oude Testament maakt h t verschil.

Ook op het terrein van het messiaanse gebruik van het Oude Testament is in de geschriften van de nieuwtestamentische auteurs sprake van grote continuïteit en congenialiteit met hun joodse traditie. Die verbondenheid wordt bijvoorbeeld zichtbaar in gedeelde verwachtingen en voorstellingen van Gods messias. Zo is de gedachte van een messias naast God voor Jezus' tijdgenoten niet aanstootgevend. Deze messias kan pre-existent zijn. Hij kan goddelijke namen dragen en goddelijke werken doen. Hij kan betrokken zijn bij het tot stand komen van Gods schepping. In het laatste der dagen kan de messias een unieke rol vervullen in het voltrekken van Gods gericht. Deze en andere facetten van het gedachtegoed over de messias delen nieuwtestamentische schrijvers met hun joodse tijdgenoten. Ook beschrijven sommige vroegjoodse geschriften hoe een historische Bijbelheilige goddelijke daden verricht heeft en om die reden goddelijke verering ontvangt. Sommige joodse auteurs stellen zo'n persoon als goddelijk of angelomorf voor.² Overigens focussen de meeste schrijvers zich vooral op

1. Vgl. de opmerking van R. Hays (1989), 84: 'The allusive character of Paul's reference to these texts (Ps 8 en Ps 110, CPdB) makes it difficult to determine whether he is the originator of this christological reading or whether he is appealing to an already established tradition; the latter is perhaps more likely.'

2. Zie C.H.T. Fletcher-Louis (2004), 112-128. L.W. Hurtado (2003^a) trekt een strikte grens tussen de cultus waar engelen niet aanbeden worden, maar daarbuiten wel. De bronnen vertonen echter een genuanceerder beeld, o.a. M. Mach (1992), 291-300; L.T. Stuckenbruck (1995), 49-75 en 200-203 en A. Chester (2007), 42-80 en 107-115. Hurtado leest deze passages als literaire uitingen die volgens hem inherent zijn aan strikt monotheïstisch geloof.

apocalyptische en chokmatische Schriftpassages.¹ Zij interpreteren deze oudtestamentische passages, duiden de betekenis daarvan met het oog op de actualiteit van hun dagen en ontvouwen motieven en thema's zonder die systematisch te ordenen tot een coherent geheel of te integreren binnen een theologisch raamwerk.² Daartegenover profileren Jezus' volgelingen zich met een consistente messiaans-christologische interpretatie van het Oude Testament binnen een theocentrisch kader. Op grond van Jezus' persoon en onderwijs verkondigen zij dat Jezus Gods messias is.³

Bij zijn uitleg van het Oude Testament gebruikt Jezus gangbare exegetische methoden. Met behulp van deze methoden vereenzelvigt Hij zich met Gods messias.⁴ Zijn identificatie is een consequentie van zijn messiaans bewustzijn.⁵ Om die reden betreft Jezus in zijn onderwijs oudtestamentische thema's en teksten die spreken over JHWH en zijn gezalfde op zichzelf.⁶ Zijn vereenzelviging maakt zijn spreken over God en Gods messias principieel anders dan in het onderwijs in zijn dagen gangbaar is (vgl. 1 Kor 1,23; Rom 9,32-33 en Gal 5,11).⁷ Dit verklaart zijn kritische en zelfstandige omgang met gangbare messiaanse thema's. Sommige thema's wijst Hij af (bijvoorbeeld de gedachte van een messiaanse koning en messiaanse profeet), andere thema's negeert (bijvoorbeeld de verwachting van een messiaanse priester) of herdefinieert hij (bijvoorbeeld de visie van een messiaanse Davidide).⁸ Zijn identificatie met Gods messias kan dan ook niet herleid worden tot een wijziging van een bestaand gedachtegoed van een hemelse of eschatologische figuur.⁹ Ook veroorzaakt zijn vereenzelviging met Gods messias, kurios en Zoon geen ingrijpende verandering van Gods identiteit (R. Bauckham) of van het monotheïstische karakter van Israëls

1. Zie J.L. Kugel & R.A. Greer (1986), 59-60.

2. Cf. G. Vermes (1983), 178.

3. Cf. E.E. Ellis (1992), 77.

4. Anders dan R. Bauckham (2008), 33 die spreekt over 'an inclusion of the exalted Jesus in the divine identity' door de eerste christenen. Voor hem betekent dit dat de 'the inclusion of the crucified Christ in the divine identity, and the christological pattern of humiliation and exaltation is recognized as revelatory of God, indeed as the definitive revelation of who God is'.

5. Cf. P. Pokorný (1987), 38-62.

6. Cf. D.B. Capes (1992), 179-181.

7. Cf. G.D. Fee (1987), 75 en J.D.G. Dunn (1998^c), 217.

8. Zie J.D.G. Dunn (1998^b), 78-95.

9. Contra A.F. Segal ((1977) en (1990)); C. Rowland (1982); J. Fossum (1985); M. Baker (1991); Ch. Morray-Jones (1993); C.H.T. Fletcher-Louis (1997); Ch.A. Gieschen (1998) en A. Chester (2007). Ondanks de onderlinge verschillen is hun gemeenschappelijke overtuiging dat Jezus' volgelingen bestaande angelomorfe visies tot de nieuwtestamentische christologie getransformeerd hebben.

religie (L.W. Hurtado).¹ In zijn uitleg van LXXPs 109,1 verbindt Jezus de titel kurios met andere messiaanse thema's en titels. De theologische consequenties en betekenis van dit soort combinaties werken zijn volgelingen verder uit. Daarnaast introduceert Jezus met zijn uitleg van LXXPs 109,1 een messiaans-christologisch verstaan en uitleg van heel het Oude Testament. Zijn interpretatie is voor zijn leerlingen het paradigma en de norm voor hun uitleg van Gods Woord.

8.3 LXXPs 109 en het ontstaan en de vorming van de christologie

8.3.1 Inleiding

In deze slotparagraaf confronteer ik mijn onderzoeksresultaten met de opvattingen van drie vooraanstaande wetenschappers die in hun onderzoek naar het ontstaan en de vorming van de christologie in het Nieuwe Testament de rol van Ps 110 (LXXPs 109) hebben geanalyseerd. Achtereenvolgens bespreek ik de visie van L.W. Hurtado (8.4.2), T. Eskola (8.4.3) en A. Chester (8.4.4). Nadat ik hun standpunten geëvalueerd heb (8.4.5), presenteer ik ten slotte thematisch mijn visie op de invloed van LXXPs 109 op het ontstaan en de vorming van de christologie in het Nieuwe Testament (8.4.6). Met een samenvatting rond ik dit hoofdstuk af.

8.3.2 L.W. Hurtado

Met zijn publicaties van *One God, one Lord* (2003^a) en *Lord Jesus Christ. Devotion to Jesus in Earliest Christianity* (2003^b) geeft L.W. Hurtado, een

---

1. Contra L.W. Hurtado (2003^a). Vgl. de cruciale zinnen van R. Bauckham (2008), 20: 'The key to the way in which Jewish monotheism and high Christology were compatible in the early Christian movement is not the claim that Jewish monotheism left room for ambiguous semi-divinities, but the recognition that its understanding of the unique identity of the one God left room for the inclusion of Jesus in that identity.' L.W. Hurtado; T. Eskola (2001), A. Chester (2001), e.a. beschrijven het karakter van de joodse religie in de eerste eeuw vanuit het theologische gedachtegoed van de rabbijnen in de tweede eeuw en later en komen zo tot de typering 'strict monotheism', vgl. L.W. Hurtado (2003^a), 22-29; voor terechte kritiek op dit punt, zie J.D.G. Dunn (1998^d), 319-322. Daarbij maken ze gebruik van woorden als 'monotheism', die binnen het deïsme van de zeventiende eeuw gedefinieerd zijn, zie P.A. Rainbow (1991), 78-91 en L.T. Stuckenbruck (1995), 15-21. Ze doen geen recht aan het pluriforme karakter van de joodse religie in de eerste eeuw na Christus waarbinnen verschillende visies naast elkaar bestaan, cf. A.F. Segal (1977), 182; Å.V. Ström (1994), 233-235 en Ch.A. Gieschen (1998), 70-122.

leerling van R. Bauckham,¹ het onderzoek naar de vorming en ontwikkeling van de nieuwtestamentische christologie een forse impuls. Uitgangspunt voor Hurtado's onderzoek is het klassieke werk van W. Bousset, *Jesus Kurios* (1926).² In dit werk schetst Bousset de ontwikkeling van de nieuwtestamentische christologie in drie fasen: 'de Zoon des Mensen christologie',³ een pre-paulinisch christendom bestaande uit joodse christenen en ten slotte een post-paulinisch christendom gevormd door hellenistische christenen.⁴ In deze laatste fase wordt de titel kurios in de nieuwtestamentische gemeente geïntroduceerd. Vanaf dat moment roept men Jezus als kurios aan en vereert men Hem als God.⁵ In deze fase is het christendom losgeweekt van zijn Palestijnse setting en domineert het hellenistische christendom het karakter en denken van de vroegchristelijke gemeente.

Hurtado onderzoekt hoe Jezus als God vereerd en gediend kan worden door joodse gemeenschappen in de eerste eeuw na Christus die ondertussen zichzelf als monotheïsten blijven beschouwen. Daarnaast vraagt hij zich af welke historische en culturele factoren een goddelijke verering van Jezus veroorzaakt hebben.⁶ Ook Hurtado veronderstelt dat het ontstaan en de vorming van de nieuwtestamentische christologie zich in drie fasen voltrokken heeft, maar waardeert deze drie perioden aanmerkelijk anders dan Bousset. Volgens hem ontstaan in de eeuwen vóór de nieuwtestamentische gemeente in het joodse milieu drie concepten van 'divine agency'. Het eerste concept bestaat uit gepersonifieerde goddelijke eigenschappen en krachten (bijv.

1. Vgl. Bauckhams studies 'God Crucified' (2009^b) en de andere artikelen van zijn hand in de bundel *Jesus and the God of Israel* (2009^a).
2. Vgl. een van zijn eerste publicaties in 1979 'New Testament Christology: A Critique of Bousset's Influence', zie ook zijn artikel 'Christ-Devotion in the First Two Centuries: Reflections and a Proposal' (1996). Ondanks zijn kritiek op Bousset verschilt de methodische benadering van Hurtado principieel niet van die van Bousset waarom sommigen zijn benadering typeren als 'the New Religionsgeschichtliche Schule', zo bijvoorbeeld P.A. Rainbow (1991), 78-91 en J. Fossum (1991), 638-646.
3. Vgl. F. Hahn (1995), 13-53.
4. Bousset op zijn beurt heeft het concept van zijn ontwerp ontleend aan W. Heitmüller (1912), 320-337. R. Bultmann op zijn beurt heeft het concept van Bousset aangepast door in de tweede fase te onderscheiden tussen een hellenistisch christendom met een sterk joodse inslag enerzijds ('hellenistischem Judenchristentum') en een hellenistisch christendom met een sterkheidens karakter anderzijds ('hellenistischem Christentum'); vgl. ook O. Cullmann (1963), 332vv. en F. Hahn (1995), 9-10.
5. Anders dan o.a. W. Foester (1957), 1038-1056 en 1081-1098; O. Cullmann (1963), 200-244 en G. Dalman (1965), 270 die een joodse herkomst van deze titel bepleiten. Een tussenpositie nemen H. Braun (1957), 341-377 en F. Hahn (1995), 67-74 en 120-125 in. Voor een kritisch tegengeluid in dit tijdperk, zie O. Cullmann (1963), 211-229 en M. Hengel (2006), 35-41.
6. Vgl. R. Bauckham (1992), 812-819 en (2008), 1.

de Chokma en Logos), het tweede concept uit verhoogde Bijbelheiligen (Adam, Seth, Henoch, Abraham en vooral Mozes) en het derde concept uit belangrijke hoofdengelen (bijv. Michaël, Jaoel en wellicht Melchizedek). Deze drie verschillende concepten delen een aantal gemeenschappelijke kenmerken. Alle personen zijn van hemelse oorsprong of zijn verhoogd tot een hemelse positie. Ze bezitten goddelijke eigenschappen, vertegenwoordigen God op een bijzondere manier en nemen naast Hem een unieke positie in; soms zelfs de tweede plaats direct onder God. Daardoor onderscheidt zo'n persoon zich van andere hemelse dienaren, engelen of vertegenwoordigers van God.¹ Hij is de belangrijkste tussenpersoon ('chief agent'). Hij wordt met God geassocieerd wanneer hij op een unieke manier Gods soevereiniteit manifesteert in Gods schepping, Gods heerschappij uitoefent, het eschatologische heil bemiddelt of Gods gericht uitoefent. Naast hem spreekt God nog steeds rechtstreeks tot mensen en bidden mensen direct tot Hem.² Hurtado benadrukt dat deze concepten binnen een monotheïstische religie zijn ontstaan zonder met het monotheïstische karakter van de joodse religie te conflicteren.

Volgens Hurtado kent het oorspronkelijke concept van 'divine agency' wel aan hemelse figuren goddelijke attributen en werken toe, maar ontvangen zij geen goddelijke aanbidding binnen een cultische setting.³ Engelen, ver-

1. L.W. Hurtado (2003*), 17-18.

2. L.W. Hurtado (2003*), 24-27 distantieert zich op dit punt van de visie van W. Bousset (1926). Bousset verklaart de toenemende aandacht voor engelen in deze periode tegen de achtergrond van een steeds striktere vorm van monotheïsme. Hoe verder God op afstand van zijn schepselen komt te staan, hoe sterker de behoefte leeft aan 'Mittelwesen'. Volgens hem ontwikkelt zich in deze tijd 'eine Engeldogmatik'. Naast de ontwikkeling van een angelologie ontstaan dualistische tendensen en speculaties over 'Zwischenwesen' of 'Mitteldinge' (hypostase). De nieuwtestamentische gemeente heeft deze thema's geabsorbeerd en tot een christologisch concept samengesmeed, aldus Bousset.

3. Voor Hurtado is aanbidding strikt verbonden met de cultus. Omdat in de cultus geen plaats voor de aanbidding van engelen is, bestaat volgens hem die verering simpelweg niet. De bronnen vertonen echter een genuanceerder beeld. In sommige teksten is namelijk wel sprake van een cultische context waarin engelen aanbeden worden, cf. o.a. E. Arnold (1995), 59-60; L.T. Stuckenbruck (1995), 49-51 en 200-203 en A. Chester (2007), 42-80 en 107-115. In de nieuwtestamentische, vroegchristelijke en rabbijnse literatuur waarschuwt men tegen engelenverering, zie A.F. Segal (1977), 34-155; M. Mach (1992), 291-300 en L.T. Stuckenbruck (1995), 52-75 en 103-180. Hurtado leest deze passages als literaire uitingen die inherent zijn aan een strikt monotheïstisch geloof, maar niet als concrete vermaningen tegen een gangbare praktijk. Het aanbidden van engelen wortelt in apocalyptische passages in Daniël en Ezechiël en weet zich tot in de Middeleeuwen in de periferie van de synagoge te handhaven (zie M. Mach (1992) en Ch.A. Gieschen (1998), 187-244), ondanks de felle polemiek van de rabbijnen tegen het vereren van engelen, zie P.S. Alexander (1972), 60-71.

hoogde Bijbelse figuren¹ en gepersonifieerde goddelijke eigenschappen ('personified divine attributes as divine agents') zijn geen reële wezens naast God.² Jezus' volgelingen nemen het concept van 'divine agency' over, maar wijzigen ('mutation') dat concept op het punt van de aanbidding. De oorzaak daarvan is hun religieuze ervaring van de opgestane Christus. Door deze wijziging kunnen zij Gods belangrijkste dienaar ('God's chief agent') wél aanbidden.³ Dit proces voltrok zich al in de eerste fase van het ontstaan van de nieuwtestamentische christologie, dus binnen de joods-christelijke gemeente.⁴ De oorzaken voor deze mutatie zijn Jezus' onderwijs en prediking, de belijdenis van Jezus' opstanding en verhoging door zijn volgelingen op grond van hun religieuze ervaringen met de opgestane Christus, visioenen van Hem na zijn opstanding⁵ én het verzet dat zij bij hun volksenoten ontmoeten.⁶ Jezus' volgelingen integreren Hem in hun aanbidding van God en herdefiniëren daardoor het joodse monotheïsme ('binitarian shape').⁷

Op grond van Hand 2,33-36, Rom 1,1-4, 1 Thess 1,9-10 en Fil 2,5-11 komt Hurtado tot de conclusie dat 'the earliest christological conviction was that the risen Jesus had been made God's chief agent'. Het verschil tussen goddelijke dienaren in joodse geschriften en de verhoogde Christus in het Nieuwe Testament wordt veroorzaakt door 'christian mutation'. In het ab-

1. L.W. Hurtado (2003^a), 65-67; anders dan C.H.T. Fletcher-Louis (2004), 112-128 e.a. Zij wijzen op tradities waarin bepaalde rechtvaardige personen aanbeden worden en op de een of andere wijze goddelijk of angelomorf worden. Volgens Fletcher-Louis baanden deze tradities de weg voor de aanbidding van Jezus uit Nazareth.
2. L.W. Hurtado (2003^a), 38; vgl. ook R. Bauckham (2008), 152-161. Hurtado vermijdt het begrip 'hypostasen'. In plaats daarvan introduceert hij de uitdrukking 'personified divine attributes as divine agents'. Maar ook bij deze uitdrukkingen zijn kritische vragen te stellen. Hoe verhoudt zich bijvoorbeeld 'a divine agent' met de uitdrukking 'personification'? Voor een beknopt overzicht van de discussie of de term hypostase in de Bijbelwetenschappen wel of niet gebruikt kan worden, zie Ch.A. Gieschen (1998), 36-45.
3. Hurtado somt zes concrete wijzigingen op: lied, gebed, gebruik van de naam van Christus, avondmaal, geloofsbelijdenis en profetieën van de verhoogde Christus, zie L.W. Hurtado (2003^a), 100-114 en (2008); vgl. ook eerdere publicaties van R. Bauckham (1992), 812-819 en (1993), 118-149.
4. Vgl. ook R. Bauckham (2008), 127-151.
5. L.W. Hurtado (20003), 183-205 en 194vv.
6. L.W. Hurtado (1999^b), 35-58; vgl. ook het artikel van P.G. Davids (1994), 479-504. Davids verdedigt Hurtado tegen P.A. Rainbow (1991), die op dit punt L.W. Hurtado fel bekritiseert.
7. Hurtado definieert deze uitdrukking zowel positief, als negatief. Bewust kiest hij niet voor de typering 'di-theïsme', omdat deze term volgens hem strijdt met het exclusief-monotheïstische karakter van de joodse religie. De woorden 'binitarian shape' bedoelen het aanbidden van Christus als een toegevoegd persoon naast God (de Vader), waarbij joodse christenen het monotheïstische karakter bewust handhaven, zie L.W. Hurtado (1999), 191 en 211-213.

sorberen van het concept van ‘divine agency’ speelt Ps 110 een centrale rol. Jezus’ volgelingen gebruiken dit concept om Jezus’ nieuwe status en unieke positie te omschrijven.¹ Dit concept legt de basis voor alle christologische titels, omschrijvingen en thema’s.² Naar hun overtuiging handelen Jezus’ volgelingen geheel in overeenstemming met de wil van God en bevestigen zij zó zijn soevereiniteit en heerlijkheid.³ Deze wijziging leidt dus niet tot een breuk met de joodse tradities. Integendeel, Hurtado beschouwt Jezus’ volgelingen als een uitloper en een nieuwe variant van het joodse monotheïstische geloof.⁴

8.3.3 T. Eskola

Naast bijval ontvangt Hurtado ook kritiek. Een van zijn critici is T. Eskola. Volgens Eskola mist de analyse van Hurtado een allesomvattende verklaring. Hij wijt dit aan diens methodologische principes. Die belemmeren een consistente uitleg en coherente verklaring. Verder verwijt hij Hurtado schatplichtig te zijn aan de nieuwtestamenticus F. Hahn, hoewel hij zegt zich juist van hem te distantieëren. Immers, ook Hurtado wil net als Hahn uitsluitend het ontstaan en functioneren van christologische motieven in nieuwtestamentische geschriften verklaren met dit verschil dat Hurtado titels (Hahn) in hemelse figuren veranderd heeft. Deze figuren fungeerden volgens Hurtado als model voor het ontwerpen van een nieuwtestamentische christologie.

Volgens Eskola negeert Hurtado de variatie waarin deze goddelijke dienaren

1. L.W. Hurtado (2003*), 82.

2. L.W. Hurtado (2003*), 93.

3. L.W. Hurtado (2003*), 100.

4. L.W. Hurtado (2000), 204 en (2003*), 99. Hurtado e.a. onderscheiden tussen een inclusief en exclusief monotheïsme. Een inclusief monotheïsme is een concept met goddelijke figuren naast God, een exclusief monotheïsme is een concept dat niemand naast God duldt. Men kan zich afvragen of de uitdrukking ‘een inclusief monotheïsme’ niet een *contradictio in terminis* is; vgl. ook de inleidende woorden van R. Bauckham (2008) wanneer hij toekomt aan de analyse van christologische passages in het Nieuwe Testament: ‘In this argument, the understanding of Jewish monotheism which I have proposed will function as the hermeneutical key to understanding the way in which the New Testament texts relate Jesus Christ to the one God of Jewish monotheism. It will enable us to see that intention of New Testament Christology, throughout the texts, is to include Jesus in the unique identity as Jewish monotheism understood it. (...) In this way, they develop a kind of early christological monotheism which is fully continuous with early Jewish monotheism, but distinctive in the way it sees Jesus Christ himself as intrinsic to the identity of the unique God.’ (19); vgl. ook 107-126.

voorkomen. Hij bespreekt hen allen op dezelfde wijze.¹ Ook laat hij de bijzondere status van patriarchen en goddelijke figuren in de vroegjoodse literatuur buiten beschouwing. Hurtado stelt dat Jezus' volgelingen bestaande joodse concepten gewijzigd hebben. Maar hoe kunnen zij in hun geschriften deze concepten integreren, terwijl ze de personages niet noemen? Hét essentiële element van de nieuwtestamentische christologie – voor Eskola is dat de intronisatie – laat Hurtado liggen, omdat al zijn aandacht uitgaat naar goddelijke dienaren. Om die reden betreft hij in zijn onderzoek geen messiaanse passages waar een intronisatie beschreven wordt. Ten slotte verwijt Eskola Hurtado dat hij het messiaanse karakter van nieuwtestamentische gedeelten over Christus' verhoging niet bespreekt.

Voor zijn onderzoek naar het ontstaan van de nieuwtestamentische christologie kiest T. Eskola als vertrekpunt de merkabah mystiek.² In zijn klassiek geworden werk *Major Trends in Jewish Mysticism* (1955) beschrijft G. Scholem voor het eerst op een wetenschappelijk verantwoorde manier het fenomeen van de vroegjoodse merkabah mystiek. In deze mystieke stroming spelen engelen een centrale rol in een visioen. Nog belangrijker dan een engel is de status van aartsvaders die door God verhoogd zijn. In sommige gevallen zitten zij zelfs op Gods troon. Deze unieke rol en positie zijn voor engelen niet weggelegd. Worden Abel, Henoch, Abraham, e.a. in sommige vroegjoodse geschriften zelfs zonen van God genoemd, in de hemelse hiërarchie blijft de positie en rang van een engel ongewijzigd. Eskola verbindt deze lijn met de gedachte dat Jezus een vervulling van de goddelijke figuur van Ps 110,1 en Dan 7,13 is. Hij concludeert dat 'the theme of angelic existence does not seem to be fruitful in the interpretation of early Christology'.³

Voor Eskola zijn verschillende vroegjoodse geschriften van onmisbare betekenis in de bestudering van het ontstaan van de nieuwtestamentische christologie. Hij signaleert in deze geschriften namelijk gemeenschappelijke metaforen, die hij ook in sommige nieuwtestamentische geschriften aantreft. De herkomst en het gebruik van deze metaforen wil hij analyseren om vandaaruit het ontstaan en de vorming van de nieuwtestamentische

1. Voor fundamentele kritiek op de manier waarop Hurtado het bronnenmateriaal gebruikt en interpreteert, zie P.A. Rainbow (1991), 85-86; vgl. ook de kritische bespreking van Hurtado's interpretatie van het *Testament van Abraham* in L.W. Hurtado (1998) door D.B. Capes (1998), 168-173.

2. Vgl. de opmerking van Eskola (2001): 'The crucial question is, how and to what extent did merkabah speculation affect the formation of early Christology?' (159)

3. T. Eskola (2001), 146.

christologie te verklaren. Met behulp van methoden die hij aan de literaire taalwetenschappen ontleend heeft, concentreert hij zich op intertekstualiteit en focust vooral op de integratie van gemeenschappelijke metaforen in verschillende contexten. Vooral de intertekstuele transformatie van identieke metaforen in verschillende contexten is voor het analyseren van de relatie tussen de merkabah mystiek en de nieuwtestamentische christologie voor hem van extreem belang. Zo'n analyse maakt naast continuïteit, ook discontinuïteit zichtbaar tussen de nieuwtestamentische christologie enerzijds en anderzijds tussen stromingen in de Tweede Tempel Periode. Een van de meest centrale metaforen in de merkabah mystiek is de metafoor van de intronisatie. Deze metafoor stelt een hemelse of eschatologische figuur voor als persoon met een hoge status die in de hemel troont. Volgens Eskola leent dit model zich uitstekend voor een vergelijking met de beschrijving van Jezus' verhoging door nieuwtestamentische auteurs.

Al variëren de beschrijvingen van deze metafoor, toch delen ze een aantal gemeenschappelijke eigenschappen. Zo staat deze metafoor vaak in een cultische context met de hemelse tempel als decor. Gods troon (merkabah) staat in het heilige der heiligen en is het centrum van de hemelse liturgie.¹ Zijn troon is tevens de zetel van het gericht ten tijde van het eschatologische oordeel. Personen die op Gods troon mogen plaatsnemen en samen met God het oordeel zullen uitoefenen (*synthronoi theou*), blijven mens. Te allen tijde blijft God de Koning van Israël en Soeverein van deze wereld. Deze troonvisioenen conflicteren dus niet met het monotheïstische geloof. Ze veranderen ook niet een theocratisch concept.² Ze bieden om die reden Jezus' volgelingen een uitstekend model om uit te drukken hoe Jezus verhoogd is.³

In de nieuwtestamentische christologie komt het concept van de messias in combinatie met het concept van de hemelse troon in verschillende contexten voor. In deze passages vervullen ze verschillende rollen. Eskola classificeert vier categorieën waarbinnen deze twee concepten frequent samen voorkomen: 'the enthronement discourse', 'the resurrection discourse', 'the cultic discourse' en 'the judicial discourse'. Ps 110 speelt in 'the enthronement discourse' en 'the cultic discourse' een centrale rol. Met name het concept van 'the enthronement discourse' is van belang, omdat dat concept

1. T. Eskola (2001), 146-151. Hier neemt Eskola de definitie van de merkabah mystiek door G. Scholem (1955), 43-44 over.

2. T. Eskola (2001), 155.

3. T. Eskola (2001), 156; vgl. R. Bauckham (2008), 164.

voor een intertekstueel onderzoek een overvloed aan materiaal oplevert.¹ In deze categorie is Ps 110 dé kerntekst. De psalm is daarnaast óók een van de sub-teksten waarop de christelijke merkabab het christologische concept van Jezus de Zoon van God baseert.² Deze psalm combineert namelijk de hemelse regering van de verhoogde Davidide met zijn priesterlijke functie.³ Deze combinatie signaleert Eskola ook in passages in Paulus' brieven waar de apostel de opgestane Christus als een getroonde messias beschrijft. Ook maakt de apostel voor zijn beschrijving gebruik van kerugmatische en confessionele uitdrukkingen die hij aan Ps 110 ontleent.

Volgens Eskola stemmen deze Paulinische uitspraken inhoudelijk overeen met Petrus' toespraak in Handelingen 2. Deze overeenkomsten tussen Paulus en Petrus bewijzen een relatie tussen de merkabab mystiek en de vroegste vormen van de nieuwtestamentische christologie.⁴ Vooral Paulus leunt in zijn christologische beschrijvingen zwaar op het concept van 'the enthronement discourse', met name in polemische passages. Hij vereenzelvigt Christus' bestijging van Gods troon met zijn opstanding uit de doden.⁵ Achter deze vereenzelviging schuilt zijn autobiografie. Onderweg naar Damascus zag Paulus in een visioen de Davidische messias, zittend op Gods troon. Wanneer hij jaren later dit gezicht beschrijft (o.a. 2 Kor 12,1-5 en Gal 1), gebruikt hij dezelfde terminologie als in de merkabab mystiek. Vooral zijn omschrijving van Jezus als 'de glorie van God' verbindt hem met deze mystieke traditie. Dat Paulus van deze stroming uitstekend op de hoogte is geweest, bewijst hij in Kol 2-3. Eskola concludeert dat Paulus 'one of those Christian teachers is who have exploited merkabab mysticism in Christological formulations.'⁶

Naast Paulus is Hebreeën een goed voorbeeld van het gebruik van 'enthronement discourse' in de nieuwtestamentische brieven. Eskola volgt hier H. Schenke, die verschillende motieven in Hebreeën (bijvoorbeeld Gods hemelse troon, zijn majesteit en heiligheid, de hemelse tempel en hemelse liturgie) met de merkabab mystiek identificeert.⁷ Zo beschrijft Heb 1,3-4 precies volgens termen uit de merkabab mystiek Jezus als een joodse Da-

1. Eskola wil de invloed van identieke en universele symbolen en metaforen in een nieuwe context, vooral in theologische verhandelingen, analyseren. Hier integreert Eskola methoden die hij aan het literaire onderzoek ontleend heeft, zie T. Eskola (2001), 17-42.

2. T. Eskola (2001), 366.

3. T. Eskola (2001), 370.

4. T. Eskola (2001), 201-202.

5. T. Eskola (2001), 329.

6. T. Eskola (2001), 202.

7. H.-M. Schenke (1973), 432-437.

vidische messias, die na zijn opstanding als de verhoogde Christus zit op Gods troon aan de rechterhand van God in het hemelse heiligdom.¹ Zittend op de troon van Gods heerlijkheid is Hij het voorwerp van aanbidding.² Een andere aanwijzing voor de invloed van de merkabah mystiek op de ontwikkeling van de nieuwtestamentische christologie is de speculatie over de status van engelen in Heb 1 en het gebruik van LXXPs 96,7 in Heb 1,6. Eskola verbindt deze speculatie met de engelenleer in de merkabah mystiek.³ Hij concludeert dat ook in Hebreeën christologische passages door de merkabah mystiek gestempeld zijn.⁴

Naast eigenschappen van de ‘enthronement discourse’ treft Eskola ook kenmerken van de ‘cultic discourse’ aan in Hebreeën, sommige brieven van Paulus en Openbaring. Een van de centrale onderdelen in de merkabah mystiek is het participeren van personages in de liturgie in het hemelse heiligdom. Gods paleis is zijn tempel. Hier dienen priesterlijke figuren Hem in de hemelse cultus. Deze hemelse priesters zijn hiërarchisch georganiseerd. In deze setting is Gods troon de genadige zetel in het heilige der heiligen, de *debir*. Dit motief staat in passages waar een nieuwtestamentische auteur met behulp van cultische termen soteriologische begrippen formuleert. Op deze wijze interpreteert hij op een christelijke wijze joodse tradities door bijvoorbeeld de tempel, offers, cultus en priesters te reduceren tot metaforen van het cultische dienstwerk van de messias in de hemel. In dit concept van de nieuwtestamentische christologie zijn volgens Eskola veel elementen van de merkabah mystiek geïntegreerd.

Toch onderscheidt dit concept zich op een kardinaal punt van deze mystieke stroming. In de merkabah literatuur aanschouwen bepaalde personen visionair de hemelse liturgie en nemen in sommige gevallen tijdelijk daaraan deel. In de nieuwtestamentische christologie treedt Christus het hemelse heiligdom binnen en neemt als hogepriester voorgoed plaats op Gods troon. De residerende Christus heerst als Zaligmaker over heel de mensheid.⁵ Hij is ook de eschatologische heerser.⁶ Deze twee elementen – Gods hemelse heiligdom én Gods troon – zijn hoofdbestanddelen van het theocratische ideaal van het oudtestamentische Israël. Dit ideaal wil de merkabah mystiek handhaven en bewaren. Ook Jezus’ volgelingen weten dit ideaal te handha-

1. T. Eskola (2001), 206.

2. T. Eskola (2001), 330.

3. T. Eskola (2001), 204-205.

4. T. Eskola (2001), 211.

5. T. Eskola (2001), 329.

6. T. Eskola (2001), 319.

ven. Voor hen staat de verering van de tronende God in de tempel te Jeruzalem gelijk aan de verering van de hemelse God op de merkabah-troon.¹ Nu is deze troon echter niet langer de troon van God, maar die van Christus. Eskola typeert deze stroming onder Jezus' volgelingen als 'the christological merkabah tradition'.² Centraal staat bijvoorbeeld de ark als de troon van God. Ook in dit concept is Ps 110 dé kerntekst.³ De psalm bezit verschillende elementen, zoals de Davidische messias, die de priester-koning is en een bijzondere status in Israëls historie heeft. In Ps 110 is deze Davidische koning de opvolger van de Kanaänitische vorst Melchizedek.

Eskola omschrijft Hebreeën als een commentaar op Ps 110.⁴ De psalm sluit naadloos aan op de auteursintentie van de schrijver. Met behulp van de eeuwige verzoening ontvouwt de auteur de verhoogde christologie. Om die reden combineert hij met behulp van deze psalm de verhoogde Christus met zijn priesterlijke taak. God heeft Christus opgewekt uit de doden en verhoogd tot hemelse heerlijkheid. Nu heeft de Davidische messias met zijn verhoging door God een centrale plaats in het hemelse heiligdom ingenomen en tevens een priesterlijke taak op zich genomen.⁵ Volgens Eskola dankt Ps 110 aan deze twee elementen – de Davidische messias én het priesterschap – zijn populariteit in de nieuwtestamentische gemeente en christologie.

Maar er is nog een andere reden, die de populariteit van Ps 110 onder de nieuwtestamentische gemeente verklaart, namelijk de bijzondere status en rol van Melchizedek in de vroegjoodse en vroegchristelijke literatuur. Hij is voor Eskola een concreet bewijs van de grote invloed die de merkabah mystiek op de vorming van de nieuwtestamentische christologie uitgeoefend heeft. In 11Q13 (11QMelch) wordt Melchizedek vereenzelvigd met de archangel Michael, die een hemelse hogepriester is en een van de hoogste posities in de hemel inneemt. Volgens Eskola is er in Hebreeën sprake van 'an angelic interpretation'. Hij ziet dit vooral in Heb 7 waar sprake is van 'a thorough speculation on the King Melchizedek himself'.⁶ Melchizedek is 'a superhuman figure ... a mighty angel' identiek met de aartsengel Michael, het hoofd van de hemelse engelenlegers.⁷ De auteur van Hebreeën

1. T. Eskola (2001), 315.

2. T. Eskola (2001), 330.

3. T. Eskola (2001), 258.

4. T. Eskola (2001), 202 en 258.

5. T. Eskola (2001), 259.

6. T. Eskola (2001), 262.

7. T. Eskola (2001), 263.

claimt dat Christus de plaats van Michaël in de hemel ingenomen heeft, niet als een nieuwe engel, maar als de Davidische koning ('the enthronement discourse'), die als priester in het hemelse heiligdom dient ('the cultic discourse') en als zoon des mensen in het eindgericht allen zal oordelen ('the judicial discourse').¹ Deze nieuwtestamentische interpretatie heeft 'the Melchizedek-theology of the Second Tempel writers' ingrijpend gewijzigd.²

In de nieuwtestamentische christologie is volgens Eskola dus sprake van drie figuren die op Gods troon zitten, afhankelijk van de directe context.³ Alle drie verwijzen naar één Persoon, de verhoogde Christus. Voor de nieuwtestamentische gelovigen is het een uitgemaakte zaak dat Christus, die plaatsgenomen heeft aan Gods rechterhand en kurios heet, ook als goddelijk beschouwd moet worden.⁴

8.3.4 A. Chester

A. Chester onderschrijft op verschillende belangrijke onderdelen de opvattingen van T. Eskola. Ook hij hecht grote waarde aan de bestudering van de merkabab mystiek om het ontstaan van de nieuwtestamentische christologie te kunnen verklaren. Hij valt Eskola bij wanneer die stelt dat de verhoogde Christus, die zit aan Gods rechterhand op diens troon, de Davidische messias is. Net als Eskola onderkent hij de prominente rol van Ps 110 in het ontstaan en de vorming van de nieuwtestamentische christologie. Ten slotte maakt hij net als Eskola dankbaar gebruik van de literaire wetenschappen in zijn onderzoek naar het ontstaan en de vorming van de nieuwtestamentische christologie.⁵

Toch oefent hij ook forse kritiek op Eskola uit. Zo verwijt hij hem een gebrek aan originaliteit wanneer hij het belang van de merkabab mystiek voor de nieuwtestamentische christologie bepleit. Deze benadering is namelijk niet nieuw. Al decennia vóór Eskola wees Martin Hengel op de relatie tussen de merkabab mystiek en het nieuwtestamentische gebruik van Ps 110 in het algemeen en op de invloed van de merkabab en Hekhalot teksten op de vorming en ontwikkeling van de nieuwtestamentische christologie in het

1. T. Eskola (2001), 264.

2. T. Eskola (2001), 337.

3. T. Eskola (2001), 339-361.

4. T. Eskola (2001), 361-364.

5. A. Chester (2007), 36.

bijzonder.¹ Eskola is dus voor een groot deel schatplichtig aan Hengel.² Per saldo voegt Eskola slechts een paar nieuwe elementen aan het onderzoek toe.

Verder roept de methodische benadering en analyse van Eskola veel vragen op. Zo definieert hij niet wat hij onder messianisme of merkabah mystiek verstaat. Hij neemt Scholems definitie van merkabah mystiek over, zonder recente onderzoeksresultaten, bijvoorbeeld die van P. Schäfer, in zijn onderzoek te verdisconteren. Verder gaat hij niet in op de relatie tussen apocalyptische geschriften en de merkabah literatuur, een van de belangrijke uitkomsten van het onderzoek van M. Himmelfarb. Zijn opvatting van ‘het messianisme’ lijkt veel op die van Charlesworth, Green, Neusner, e.a. (de zgn. ‘minimalist approach’). Chester stelt ook fundamentele vragen bij de vraagstelling van Eskola. Hij verwijt hem verder inconsistentie. Op het ene moment wil Eskola bewijzen hoe de nieuwtestamentische christologie Christus op een unieke manier portretteert. Op het andere moment stelt hij dat hij alleen de oorzaken die leiden tot het ontstaan van de nieuwtestamentische christologie analyseert. Ondertussen beweert hij voortdurend dat de nieuwtestamentische auteurs de opstanding, verhoging en intronisatie vereenzelvigen. Maar de vraag hoe en waarom zij die vereenzelvigen, beantwoordt hij niet.³

Net als Eskola benadert ook Chester de vorming van christologische concepten vanuit de merkabah mystiek. Hij wijdt geen aandacht aan de titels die Jezus’ volgelingen aan Hem toebedeeld hebben, noch aan de rol van het Oude Testament daarin of aan het ontstaan en de vorming van de verering van Jezus. Deze en andere thema’s behoren volgens hem tot de tweede fase van de vorming van de nieuwtestamentische christologie.⁴ Chester start zijn onderzoek met de vraag in hoeverre angelologie, de personifiëring van goddelijke eigenschappen en de verhoging van Bijbelse figuren de vorming van de nieuwtestamentische christologie beïnvloed hebben.⁵ In de nieuw-

1. M. Hengel (1995), 119-225; vgl. ook O. Hofius (1970) en (1972).

2. Cf. A. Chester (2007), 38.

3. A. Chester (2007), 39-40.

4. A. Chester (2007), 81.

5. Vertegenwoordigers van deze visie sluiten deels aan bij W. Bousset door in navolging van hem een verklaring voor de verering van de verhoogde Jezus te zoeken in het joodse milieu waarin onder invloed van het hellenisme engelen vereerd zijn. Deels wijken ze af van W. Bousset door te erkennen dat er in het joodse milieu in de eerste eeuw na Christus geen wijdverspreide engelencultus heeft bestaan.

testamentische christologie is Jezus het beeld van God, maakt Hij de onzichtbare God zichtbaar, draagt Hij naast andere goddelijke namen ook dé Naam van God, bezit Hij goddelijke eigenschappen en titels, is Hij hogepriester in Gods heiligdom en is Hij voor zijn volgelingen voorwerp van gebed en aanbidding. Hoe is Jezus getransformeerd van een persoon van eenvoudige komaf tot een transcendente figuur, die door God tot zijn rechterhand verhoogd is en nu zit aan diens rechterhand?

Chester zoekt het antwoord op deze vragen in de populariteit van tradities van engelen en daaraan gerelateerde categorieën. Daarmee voegt hij zich in het spoor van A.F. Segal,¹ C. Rowland,² J. Fossum,³ C.H.T. Fletcher-Louis,⁴

1. Vgl. de opmerking van A.F. Segal in zijn proefschrift *Two Powers in Heaven* (Leiden, 1977): 'The most we can say is that some kinds of Christianity found "two powers" traditions favourable to their perspective. The relationship between these traditions of angelic mediation and Christianity are significant enough to call for a more complete study of the problem as background for Christology than has yet been attempted.' (205) Segal baseert zijn studie op een artikel van zijn leermeester N.A. Dahl, 'Sources of Christological Language' (1991), waarin deze de invloed van angelomorfe tradities op de vroege ontwikkeling van de nieuwtestamentische christologie verdedigt.
2. Ook C. Rowland onderzoekt in zijn studie *The Open Heaven* (1982) de invloed van angelomorfe tradities op de ontwikkeling van de nieuwtestamentische christologie. Hij concentreert zich vooral op de vraag hoe de ontwikkeling van de traditie van een verhoogde engel uiteindelijk geleid heeft tot een concept waarin God in twee personen is opgesplitst ('bifurcation of God'). Als een van de eersten in het onderzoek toont hij aan dat de wortels van de profetische visioenen van de hemelse wereld in de merkabab mystiek en Hekalot literatuur in het Oude Testament liggen (o.a. Ez. 1 en 8 en Dan 7 en 10). Een van zijn leerlingen, Ch. Morray-Jones toont in een artikel aan dat de Hekalot literatuur vroege mystieke tradities uit de eerste en tweede eeuw na Christus bewaard heeft, zie eadem (1993), 177-217; vgl. ook I. Gruenwald (2014), 68-110. Tegen deze achtergrond bespreekt Morray-Jones in een ander artikel belangrijke elementen uit Paulus' denken, zie eadem, (1993), 265-292; vgl. ook J. Schaberg (1989), 69-94. Volgens hem representeert Mk 14,62 een vroegchristelijke variant van de merkabab mystiek.
3. In zijn studie *The Name of God and the Angel of the Lord* (1985) komt J. Fossum, een leerling van G. Quispel, op grond van zijn bestudering van joodse en samaritaanse geschriften tot de conclusie dat er een joods prototype van een goddelijk hemels wezen al enige tijd in het joodse leven circuleerde vóór het ontstaan van de nieuwtestamentische geschriften, namelijk 'de engel van יהוה'. Deze engel draagt de naam יהוה en werd als goddelijk gezien. Volgens Fossum hebben apocalyptische en nieuwtestamentische schrijvers hun concepten van verhoogde en getroonde goddelijke wezens in de hemel volgens hetzelfde patroon geformuleerd; vgl. ook zijn essays in *The Image of the Invisible God* (1995).
4. C.H.T. Fletcher-Louis, een leerling van C. Rowland, volgt in zijn studie *Luke-Acts: Angels, Christologie and Soteriology* (1997) in hoofdlijnen de mening van Fossum. Anders dan Fossum stelt Fletcher-Louis dat er in de eerste fase van de vorming van de nieuwtestamentische christologie geen sprake is van engelchristologie. In christologische uitdrukkingen uit deze periode komen alleen angelomorfe kenmerken voor.

M. Barker,¹ Ch.A. Gieschen,² e.a. Volgens hem gebruiken nieuwtestamentische auteurs concepten van bemiddelende hemelse figuren om hun christologie vorm te geven. Deze concepten zijn in joodse tradities vóór deze schrijvers al uitgewerkt.³ In zijn analyse van de transformatie ('transformation'⁴) die Jezus in de nieuwtestamentische geschriften ondergaat, concentreert hij zich op 'angelomorphic' en niet op 'angelic' categorieën, die volgens hem in zowel vroegjoodse als ook nieuwtestamentische geschriften voorkomen. Hij wil aantonen waarom en hoe verschillende manieren van portretteren van middelaars en het ontwikkelen van verwante categorieën opgebouwd zijn uit bestaande concepten van engelen en angelomorfe figuren en categorieën, concepten en terminologie, die aan deze concepten gerelateerd zijn. Om die reden onderzoekt hij hoe deze concepten nieuwtestamentische passages beïnvloed hebben. Paulus' gebruik van deze concepten komt bijvoorbeeld sterk overeen met passages bij Philo, met gedeelten in sommige Qumran-geschriften, in 1Henoch en in 4Ezra. Ook in deze geschriften omschrijft een auteur de messias of een verwante figuur met hemelse of transcendente categorieën.⁵

In zijn analyse van de nieuwtestamentische christologie integreert Chester verschillende visies, onder andere van A.F. Segal. Hij werkt die verder uit,⁶

1. In haar studie *The Great Angel* (1992) verdedigt M. Barker de these dat al ver voor het ontstaan van de nieuwtestamentische geschriften een relatief uniforme 'Great Angel' traditie bestond die zijn oorsprong in de JHWH-religie heeft. De engel is een lagere god onder de allerhoogste God van Israël (El, Elyon en Elohim). Monotheïsme in de strikte zin van het woord heeft in Israël dus niet bestaan. Vroegjoodse, nieuwtestamentische en vroegchristelijke geschriften representeren deze traditie, omdat zij een 'binitarianism' voorstaan; vgl. ook P. Hayman (1991).
2. In zijn studie *Angelomorphic Christology* (1998) poogt Ch.A. Gieschen, een leerling van J. Fossum, aan de hand van geschriften uit de periode 50-150 na Christus aan te tonen dat 'at the root of Wisdom Christology, Spirit Christology, Name Christology, Glory Christology, Son of Man Christology, Image Christology, and Antropos Christology are angelomorphic traditions. The central root from which these so-called Christologies grew is the angelomorphic tradition in which the Angel of the Lord is God appearing in the form of a man. Therefore, the essential form of the revelation of God in Israelite and Jewish literature is as an angelomorphic figure.' (5-6)
3. Vgl. de lijst van zes 'criteria of divinity' (divine position, divine appearance, divine functions, divine name and divine veneration), die Ch.A. Gieschen (1998), 31-33 opsomt.
4. Het woord 'transformation' is een kernbegrip in het denken van A. Chester. Hij reserveert dit niet alleen voor het thema 'de nieuwtestamentische christologie', maar voor alle theologische thema's in het Nieuwe Testament, bijvoorbeeld de opstanding, zie A. Chester (2007), 123-190, m.n. 186vv.
5. A. Chester (2007), 388-394.
6. Vgl. ook Ch. Rowland (1982), 374-386 en A.F. Segal (1990), 34-71, m.n. 58vv.

met name in zijn analyse van de christofanie (Gal 1,12 en 16¹) en de beke-
ringservaringen van de farizeeër Saulus (Hand 9,1-19; 22,4-16 en 26,12-
18) en diens visionaire ervaringen (Hand 22,17-21 en 2 Kor 12,1-10).² Pau-
lus is een mysticus die in zijn denken en woordkeus veel gelijkenis met
de merkabah mystiek vertoont.³ De impact van deze mystiek op Paulus'
denken en schrijven is volgens Chester zeer groot.⁴ Wanneer Paulus expli-
ciet of impliciet aan deze visionaire en mystieke ervaringen refereert, doet
hij dit bijna altijd in een context waar hij zijn apostolische status verdedigt.⁵
Maar ook in zijn woordkeus blijkt de grote invloed van de merkabah mys-
tiek, bijvoorbeeld in 2 Kor 3,18-4,6.⁶ Met de woorden 'de heerlijkheid van
de kurios, die het beeld Gods is' verwijst hij naar Christus. Op dat moment
is het woord 'heerlijkheid' een *terminus technicus* voor Gods heerlijkheid
(‘Gods kabod’). Dit woord is ook een specifieke uitdrukking uit de mer-
kabah mystiek. Paulus weet dat Christus Gods heerlijkheid en beeld beli-
chaamt, omdat hij in zijn visioenen Hem zo gezien heeft. In deze christofa-
nieën openbaart God zijn eschatologische heerlijkheid. Deze gezichten zijn
fundamenteel voor Paulus' overtuigingen, aldus Chester.⁷ Paulus' visioenen
passen naadloos in de wereld van de merkabah mystiek.⁸ Ze hebben zijn
christologische gedachtegoed diepgaand beïnvloed.⁹
Tussen de ontwikkeling van de nieuwtestamentische christologie en allerlei

1. Ook S. Kim (1984) ziet Gods roeping van Paulus in de nabijheid van Damascus als ‘the basis both of his theology and his existence as an apostle’, (1984), 31.
2. Vgl. ook de studie van S. Kim (1984), m.n. 103-136.
3. Na het verschijnen van de klassiek geworden studie van A. Schweitzer, *Die Mystik des Apostels Paulus* is het onderwerp ‘Paulus de mysticus’ een van de hoofdthema’s in de *religionsgeschichtliche Schule*. Voor kritische tegengeluiden, zie o.a. P. Schäfer (1984), 19-35 en U. Luz (2004), 131-143.
4. Vgl. de opmerking van A.F. Segal (1990), 69: ‘Paul’s conversion experience and his mystical ascension form the basis of his theology.’
5. Vgl. ook A.F. Segal (1990), 70 en J.M. Scott (1996), 279-280; anders dan Ch. Rowland (1982), 379-380.
6. Voor een kritische bespreking van de gedachte dat Paulus blijkens 2 Kor 3,18-4,6 de invloed van merkabah mystiek ondergaan heeft, zie P. Schäfer (1984), 19-35.
7. A. Chester (2007), 86.
8. Chester leunt in dit onderdeel van studie sterk op het onderzoek van Ch.A. Gieschen (1998), die onder andere stelt dat de כבוד יהוה in verschillende teksten uit deze periode ‘an hypostatized attribute or aspect of God’ is (78-88).
9. Anders dan Ch. Rowland (1982), 374-386. Rowland concludeert dat Paulus' spreken op dit punt sterk met de joodse apocalyptiek overeenkomt, maar legt niet het verband met de merkabah mystiek.

al bestaande concepten bestaan dus treffende overeenkomsten.¹ Deze concepten zijn echter niet homogeen. Ook is het genre waarin ze voorkomen niet identiek aan de nieuwtestamentische geschriften. Dit komt ook door de verschillende tijden, plaatsen en milieus waarin ze zijn ontstaan. Toch gebruiken ze allen een identieke set van uitdrukkingen wanneer ze de transformatie van mensen in engelen of andere hemelse figuren beschrijven.² Chester wijst daarbij op verschillen tussen beschrijvingen van engelen die naar de aarde afdalen en soms zelfs in een menselijke gedaante verschijnen, en tussen beschrijvingen van mensen die in een engel of andere hemelse figuur transformeren wanneer ze van de aarde naar de hemel reizen om aan de hemelse heerlijkheid of liturgie deel te nemen. Tijdens deze hemelse tochten ontmoeten deze mensen getranscendeerde Bijbelheiligen die in het hemelrijk een vooraanstaande plaats innemen en van wie sommigen zelfs in de goddelijke heerlijkheid participeren.³

De centrale plaats en samenhang van beide thema's in Paulus' denken – de transformatie van angelomorfe concepten en categorieën én de prominente plaats van mystieke ervaringen – komen volgens Chester treffend overeen met de centrale rol die Gods *kabod* in troonvisioenen en hemelreizen in de merkabab mystiek speelt.⁴ Net als Eskola beschouwt ook hij de beweging van de eerste christenen als een van de mystieke en visionaire stromingen binnen het veelkleurige joodse leven in de eerste eeuw.⁵ In deze christelijke variant nemen visioenen van Jezus en het hemelse leven een grote plaats in. Verschijningen na Christus' opstanding rechtvaardigen het geloof van zijn volgelingen in Jezus, de messias. Ze openbaren visionair de verhoogde

1. Hier maakt A. Chester een andere keus dan A.F. Segal (1977). Ook Segal analyseert het ontstaan en de vorming van christologische titels aan de hand van al bestaande tradities over engelenfiguren, maar stelt dat christologische titels 'partially can be understood as a combination of traditions of exegesis about various angelic figures with messianic prophecies' (208).
2. A. Chester (2007), 79. Chester gaat hier niet zo ver als bijvoorbeeld Ch.A. Gieschen (1998), 315-346, die concludeert dat 'in the Pauline corpus Christ is identified as God's Angel'. (346); vgl. Ch. Rowland (1982), 112-113.
3. A. Chester (2007), 80.
4. A. Chester (2007), 84; vgl. ook J.M. Scott (1996), 260-281.
5. A. Chester (2007), 100; vgl. ook de studie van S. Kim (1998). Anders dan R. Bultmann en zijn leerlingen verstaat Chester onder 'visionair' geen spirituele ervaringen in de zin van een subjectieve ervaring die helemaal los van de realiteit staat. Het centrum van Paulus' 'Christ-mysticism' is niet zijn charismatische ervaring, zijn reis tot in de zevende hemel of zijn bekeringservaring op de weg naar Damascus, zo bijvoorbeeld S. Kim (1998), 114. Het hart van Paulus' mystiek is de gave van de Geest bij de doop en zijn 'in Christus zijn', waardoor hij tijdens zijn leven voortdurend deelt in Christus' lijden én in zijn opstanding. Dit betekent dat de heerlijkheid van de opgestane Christus in dit leven al aanwezig is. Christus' gelovigen ervaren dit delen in de heerlijkheid van God in dit leven (101).

Christus, zittend op Gods troon aan Gods rechterhand in de hemelse heerlijkheid en belichten zó Jezus' verhoogde status. Nu zijn het geen verschijningen meer van Jezus, zoals die tijdens zijn leven plaatsvonden, maar van de opgestane Christus.

De consequenties van deze verschijningen voor het geloof van de nieuwtestamentische gemeente is breder dan alleen de transformatie van Jezus tot de verhoogde Christus. Zijn opstanding is uniek, zo ook zijn verheerlijkte lichaam. Wanneer Paulus de unieke status van dit verheerlijkte lichaam beschrijft, hanteert hij joodse concepten en categorieën. Hij ontleent die aan joodse visionaire tradities. In deze tradities zijn al chokmatistische motieven uit oudtestamentische passages overgenomen, opnieuw geïnterpreteerd en in de nieuwtestamentische geschriften geïntegreerd.¹ De betekenis van het visionair ervaren van de opgestane Jezus kan om die reden alleen binnen deze mystieke context worden verstaan.² Deze visioenen zijn getransformeerd en worden een formerende factor voor de nieuwtestamentische christologie.³

Tegen de achtergrond van deze visionaire ervaringen lezen Jezus' volgelingen het Oude Testament en betrekken ze bijvoorbeeld Ps 110,1 en Dan 7,13 op Christus. Aan de hand van deze en andere passages verklaren ze hun ontluikende christologische verstaan van Jezus uit Nazareth.⁴ Deze plaatsen reiken hen handvaten aan om Jezus in zekere zin als 'goddelijk' te beschouwen. Ze stellen hen in staat om Hem te integreren in een monotheïstische context. Daarbij lopen ze geen gevaar dat Christus' participeren in het goddelijke wezen conflicteert met het monotheïstische karakter van de joodse religie.⁵

8.3.5 Evaluatie

In de discussie tussen Hurtado, Eskola en Chester keren steeds de volgende thema's terug: de angelologie, de gepersonifieerde goddelijke attributen,

1. Voor de integratie van chokmatistische motieven in de *Hekhalot* literatuur, zie I. Gruenwald (2014), 44-56.

2. A. Chester (2007), 118.

3. A. Chester (2007), 105.

4. A. Chester (2007), 105-107. Anders dan de conclusie van A.F. Segal (1977), 207: 'But when used in connection with Dan. 7:13, the first clause of psalm 110 was certainly a support for the christological interpretation of the "son of man." No less, it served as testimony to the supreme dignity of the one whom the Christians called "My Lord" and promised vindication for the believers. The question is how such a concept developed. It may be that messianic interpretations already lay behind these scriptures when the Christians adopted them.'

5. A. Chester (2007), 118.

de mystieke ervaringen van Jezus' volgelingen in relatie tot de merkabab mystiek en het monotheïstische karakter van de joodse religie in de eerste eeuw na Christus.

Engelen

Chester merkt ergens terloops op dat niemand van de vroegjoodse auteurs een tijdgenoot tot een hemelse figuur getransformeerd heeft. Deze figuren zijn altijd Bijbelse personen uit een ver verleden, die een bijzondere rol in de heilsgeschiedenis gespeeld hebben en tijdelijk verblijven in hemelse heerlijkheid. Het is in geen geval een crimineel die tot de kruisdood veroordeeld is en van wie vervolgens gezegd wordt dat Hij door God tot eeuwige heerlijkheid verhoogd is.¹ Ook is de rol van een engel in visioenen uiteindelijk zeer beperkt en blijft zijn positie ongewijzigd.² Verder blijft in vroegjoodse geschriften tot en met de eerste eeuw na Christus een strikt onderscheid tussen JHWH en een (hoofd)engel bestaan.³ Maar ook het Nieuwe Testament identificeert Jezus nergens met een engel of omschrijft Hem als een engel.⁴ Hij is de zoon van David, die opgestaan en verhoogd is (Rom 1,3-4). God heeft voor Hem een plaats aan zijn rechterhand gereserveerd. Daarmee raken we twee belangrijke nieuwtestamentische items aan: de messiaanse verwachting en de incarnatie van een Davidide. Deze twee thema's worden door Hurtado, Eskola en Chester genegeerd.

Attributen

Wat betreft het spreken over gepersonifieerde attributen van God bieden de bronnen geen uniform en coherent beeld. Toch wekken verschillende wetenschappers de indruk dat dit wel zo is. Illustratief is Hurtado's weergave van Philo's spreken over de Logos en de Wijsheid en zijn bespreking van het Testament van Abraham. Volgens hem is de Logos in Philo's oeuvre een gepersonifieerde eigenschap van God. Dit attribuut behoort tot Gods identiteit en is principieel onderscheiden van de identiteit van engelen en verhoogde menselijke figuren.⁵

Problematisch echter is Philo's inconsistente spreken over de Logos en

1. A. Chester (2007), 92-93; vgl. ook J.D.G. Dunn (1998), 322.

2. Vgl. ook J.D.G. Dunn (1998), 322-325.

3. A.H.I. Lee (2005), 85-99.

4. Cf. A.F. Segal (1977), 219; R.N. Longenecker (2001), 26-32 en J.D.G. Dunn (2003), 149-159. Voor een vereenzelviging van Jezus met een engel of engelen in de latere joods-christelijke traditie, zie J. Daniélou (1946), 1.119-121.

5. Zo ook R. Bauckham (1999), 21-22.

God. Hij noemt de Logos regelmatig ‘de tweede God’ (Quest. Gen. 2.62 en Somn. 1.227-229 en 234-237), ‘God’ (Somn. 1.230-233) of κύριος (Fug. 164 en Mut. 8-10). Maar de Logos is voor hem óók het beeld van God (εἰκόν), hoewel de Logos niet God zelf is (Somn. 1.238-240). De Logos is ‘een engel’ (Her. 205), ‘een aartsengel’ (Mig. 174) en ‘het hoofd van de engelen’ (Conf. 146). Hij was Gods partner tijdens de schepping (Leg.All. 3.96; Cher. 125; Mig. 6 en Spec.Leg. 1.81), wat zijn tijdgenoot Josephus trouwens juist weer stellig ontkent (C.Ap. 2.192). God heeft de Logos een bijzondere taak toebedeeld om te bemiddelen tussen de goddelijke en menselijke sferen, bijvoorbeeld door voor de mensheid voorbede te doen. Daarom is de Logos hogepriester (Mig. 102-103). In Conf. 146 is de Logos de aartsengel bij uitstek. In Ex 23,20-21 is hij de engel die dé Naam draagt (Agr. 51; Mig. 174; Quest. Ex. 2.13).¹ Hij heeft het unieke voorrecht om God te zien.² Hij is Gods dienaar (Mut. 87) en treedt Bileam gewapend tegemoet (Cher. 35). Philo’s onsamenhangend spreken over de identiteit van de Logos hangt samen met zijn inconsistente en tegenstrijdige spreken over God.³

Ook over de Wijsheid en andere goddelijke eigenschappen spreekt de vroegjoodse literatuur gevarieerd.⁴ De Wijsheid staat bij Gods troon en wordt door God gezonden (Sap. 9.4, 9-10). Daardoor lijkt zij veel op een engel. Ze staat bij de engelen (1Hen 42 en Sir 24; vgl. Spr 8), voert taken uit die het Oude Testament aan de engel van JHWH toeschrijft (Sap. 10.6-9) en wordt soms met de Logos vereenzelvigd (Sap. 9.1; vgl. ook Leg.All. 1.65 en Somn. 2.242-245).⁵ De Logos en de Chokma staan samen met Gods Kabod in een literaire en theologische traditie die trekken en functies van engelen aan deze attributen toeschrijft. In sommige gevallen nemen zij de plaats in van een engel.⁶

Wanneer vroegjoodse auteurs eigenschappen van God personifiëren, zoals zijn wijsheid (chokma), woord (logos) en majesteit (kabod), benadrukken zij daardoor Gods uniciteit. Bij gebrek aan iemand anders kan alleen Gods wijsheid Hem adviseren in het scheppen en regeren van alle dingen. Als

1. Philo vertegenwoordigt hier een groot aantal teksten uit de eerste eeuw na Chr. waar Ex 23,20-21 gethematiseerd is en uitgewerkt wordt, zie J. Fossum (1985), 192-204 en Ch.A. Gieschen (1998), 70-78.

2. Vgl. ook Het Gebed van Jozef (Προσευχή Ἰωσήφ), zie J.Z. Smith (1968), 253-294.

3. Zie A.F. Segal (1977), 159-181; D.D. Hannah (1999), 76-90 en A. Chester (2007), 45-52.

4. Zie Ch.A. Gieschen (1998), 70-122.

5. Ch.A. Gieschen (1998), 89-103.

6. Zie C. Rowland (1982), 78-120 en Ch.A. Gieschen (1998), 80-88.

gepersonifieerde wijsheid, blijft zij zijn wijsheid. Zij is God. Dit geldt ook voor andere attributen van God, die in de vroegjoodse literatuur gepersonifieerd zijn.¹ Die eigenschappen zijn pre-existent wanneer ze gepersonifieerd worden. Deze personificatie bevestigt juist het verschil tussen God en zijn schepping. Om die reden kunnen ze onmogelijk dienen als concept om het ontstaan en de vorming van de nieuwtestamentische christologie te verklaren.

Jezus, Paulus en de merkabab

Ondanks de verschillen tussen Hurtado, Eskola en Chester delen zij door hun methodische benaderingen een aantal gemeenschappelijke uitgangspunten. Zo hechten zij grote waarde aan een vergelijkend onderzoek van de vroegjoodse literatuur (vooral het oeuvre van Philo en het Testament van Abraham), met name van die teksten waarin engelentradities voorkomen. Met hun onderzoek willen ze gemeenschappelijke tradities distilleren. Verder is voor deze drie wetenschappers Paulus de belangrijkste getuige in hun onderzoek naar de vorming van de nieuwtestamentische christologie. Vooral aan zijn mystieke ervaringen kennen Hurtado, Eskola en Chester een bijzonder creatieve en formerende kracht toe. Volgens Hurtado creëert Paulus 'a binitarian shape'. Eskola en Chester houden Paulus voor een van de grondleggers van een christelijke variant van de merkabab mystiek. Bij deze visie zijn de nodige kritische vragen te stellen.² Zo merkt bijvoorbeeld Dunn terecht op dat aanzetten tot de merkabab mystiek pas in de tweede helft van de eerste eeuw zijn aan te wijzen. Op dat moment circuleren ze slechts in enkele esoterische kringen in de periferie van het joodse leven.³ Verder wijden Hurtado, Eskola en Chester in hun analyse van het ontstaan en de ontwikkeling van de nieuwtestamentische christologie geen zelfstandige aandacht aan de rol van het Oude Testament. Chester poneert zelfs dat het Oude Testament pas in de tweede fase van de vorming van de nieuwtestamentische christologie een rol van betekenis gaat spelen. In de eerste fase oefenen uitsluitend visionaire en mystieke ervaringen van Jezus' volgelingen invloed uit op de vorming van de nieuwtestamentische

1. J.D.G. Dunn (2001), 314-315 en A.H.I. Lee (2005), 42.

2. T. Eskola bezondigt zich aan anachronisme. Pas na de verwoesting van de tempel te Jeruzalem heeft de merkabab mystiek een hoge vlucht genomen, I. Gruenwald (2014), 85-87. In deze periode heeft het zeker ook vroegchristelijke geschriften uit de tweede eeuw beïnvloed. Voor de invloed van de merkabab mystiek op de vroegchristelijke traditie, zie I. Gruenwald (2014), 101-110.

3. J.D.G. Dunn (1998), 324; vgl. ook de kritiek van P.T. O'Brien (1993), 623-625.

christologie. Deze ervaringen leiden tot een ander Schriftverstaan. Maar het loslaten van het Oude Testament door Jezus' volgelingen zou direct tot een breuk met Israël leiden. Alleen al om die reden is het voor hen een aangelegen punt om de continuïteit met Israël door het Oude Testament te bewaren. Dit geldt nog sterker voor het formuleren van de christologie. Zij willen op grond van het Oude Testament bewijzen dat Jezus messias en kurios is. De Schrift is het centrum van hun denken, spreken, schrijven en zingen.

Monotheïsme

Hurtado, Eskola en Chester kiezen voor een vergelijkend onderzoek tussen concepten ontleend aan engelentradities om het ontstaan en de vorming van de nieuwtestamentische christologie te verklaren. Deze keus vloeit voort uit hun vooronderstelling dat de joodse religie in de eerste eeuw na Christus strikt monotheïstisch is.¹ Hoewel bijvoorbeeld Hurtado meer dan eens het pluriforme karakter van het joodse leven in de eerste eeuw benadrukt, beschrijft hij dit karakter met behulp van het theologische gedachtegoed van het rabbijnse jodendom uit de tweede eeuw en typeert dit karakter uiteindelijk als 'strict monotheïsme'.²

Op twee momenten gaat het hier mis. Allereerst bezondigt Hurtado zich aan anachronisme.³ Hij veronderstelt namelijk een grote continuïteit tussen de eerste en de tweede eeuw. Hij verdisconteert echter niet de desastreuze gevolgen van de grote joodse opstanden, de verwoesting van Jeruzalem en de tempel voor het kleurrijke religieuze karakter van het joodse leven in de eerste twee eeuwen. Daarnaast negeert hij de invloed van Jabne in 135 na Christus op de ontwikkelingen in het joodse leven.⁴

Problematisch is verder dat Hurtado, Eskola en Chester het religieuze karakter van de joodse religie in de eerste eeuw met de bril van West-Europese wetenschappers uit de tweede helft van de twintigste eeuw lezen en vervolgens definiëren. Daarvoor maken zij gebruik van begrippen die in de zeventiende eeuw door de Engelse filosoof en deïst Henri More geformuleerd zijn. Maar zijn definities van religie in het algemeen en monotheïsme

1. Vgl. ook R. Bauckham (2008), 1-17.

2. Vgl. zijn typering van het jodendom in de eerste eeuw als een 'monotheism to be exclusivistic and unitarian in nature', L.W. Hurtado (2003^a), 22-29; voor terechte kritiek op dit punt, zie J.D.G. Dunn (1998^f), 319-322.

3. Vgl. ook J.D.G. Dunn (1998), 319-332.

4. A.F. Segal (1986).

in het bijzonder dekken religieuze concepten uit de eerste eeuw niet.¹ Teksten uit deze periode wekken de indruk dat in deze tijd meerdere concepten naast elkaar binnen het joodse milieu circuleren.² Hetzelfde geldt voor de wijze waarop men in de vroegjoodse literatuur over de chokma en andere goddelijke attributen schrijft.³ De vraag welke gevolgen de nieuwtestamentische belijdenis ‘Jezus is *kurios*!’ voor het monotheïstische karakter van het joodse geloof in de eerste eeuw heeft, wordt wel door hedendaagse geleerden, maar niet door Jezus’ omstanders gesteld. Jezus’ claim *kurios* te zijn, komt Hem op de beschuldiging van blasfemie te staan. Maar dit verwijt van blasfemie betreft niet zijn uitspraak, maar zijn persoon.

8.3.6 Eigen visie

Jezus’ volgelingen willen door middel van het Oude Testament de continuïteit met de joodse traditie en verbondenheid met het joodse leven bewaren. Deze congenialiteit blijkt onder andere uit gedeelde verwachtingen en voorstellingen van Gods messias. Zo is bijvoorbeeld de gedachte van het bestaan van een messias naast God voor Jezus’ tijdgenoten niet aanstootgevend. Hij kan pre-existent zijn, goddelijke namen dragen, goddelijke werken doen, betrokken zijn bij het tot stand komen van Gods schepping en in het laatste der dagen een unieke rol vervullen in het voltrekken van Gods gericht. Daarnaast kan ook een historische Bijbelheilige goddelijke daden verrichten en om die reden goddelijke verering ontvangen. In sommige ge-

-
1. Zie P.A. Rainbow (1991), 78-91 en R.W.L. Moberly (2004), 216-234; vgl. ook de heldere en beknopte bespreking van L.T. Stuckenbruck (1995), 15-21. A. Chester (2001), 204-215 en R. Bauckham (2008), 60-106 gaan op deze voorvragen in, waarbij Chester uiteindelijk toch kiest voor het handhaven van deze begrippen.
  2. A.F. Segal (1977), 182 en Ch.A. Gieschen (1998), 183; zie ook de voorbeelden die M. Mach (1999), 21-42 bespreekt. Terecht wijst Mach op de invloed van religieuze, culturele en sociale factoren die ook dit thema grondig beïnvloed hebben. Ook vraagt hij aandacht voor de culturele en historische context waarbinnen dit thema aan de orde komt. Mach onderscheidt drie fasen: een eerste polemische fase waarin men zich richt tegen de buitenwacht (de periode rond het exil), een tweede polemische fase waarin door de opkomst van het hellenisme de discussie een intern karakter krijgt en de derde fase waarin het pluriforme karakter van het joodse leven door de hoofdstroom geaccepteerd wordt en verschillende concepten naast elkaar circuleren en soms elkaar zelfs overlappen. In deze periode ontstaat een paradoxale ontwikkeling. De exclusieve en nationale claim dat alles door de ene ware God geschapen is, opent impliciet de deur voor alle mensen om deze ene God en hun Schepper te dienen. Hurtado besteedt nauwelijks aandacht aan de interne discussies over dit thema binnen het pluriforme joodse milieu in de eerste eeuw na Christus.
  3. Contra L.W. Hurtado; voor voorbeelden, zie Ch.A. Gieschen (1998), 70-122,

vallen wordt hij zelfs als goddelijk of angelomorf voorgesteld.¹ Binnen het joodse leven profileren Jezus' volgelingen zich met een consistente messiaans-christologische interpretatie van het Oude Testament in navolging van hun Meester. In combinatie met de unieke betekenis van Jezus' persoon en zijn onderwijs bewijzen zij aan de hand van de Schrift dat Hij messias én kurios is.²

Jezus gebruikt gangbare exegetische methoden wanneer Hij met behulp van het Oude Testament zichzelf vereenzelvigt met Gods messias.³ Zijn identificatie is een direct gevolg van zijn messiaanse bewustzijn.⁴ Om die reden betreft Jezus oudtestamentische thema's en teksten op zichzelf wanneer die spreken over JHWH en zijn gezalfde.⁵ Zijn vereenzelvinging met Gods messias maakt zijn spreken over God en diens messias principieel anders dan in het gangbare onderwijs in zijn dagen gebeurt (vgl. 1 Kor 1,23; Rom 9,32-33 en Gal 5,11).⁶ Zijn zelfstandige omgang met de Schrift verklaart waarom hij kritiek heeft op messiaanse thema's die verschillende tijdgenoten aanhangen. Sommige van die thema's wijst Hij af (bijvoorbeeld de gedachte van een messiaanse koning en messiaanse profeet). Andere thema's negeert (bijvoorbeeld de verwachting van een messiaanse priester) of herdefinieert Hij (bijvoorbeeld de visie van een messiaanse Davidide).⁷ In zijn uitleg van LXXPs 109,1 verbindt Jezus de titel kurios met andere messiaanse thema's en titels. Zijn zelfstandige omgang met het Oude Testament bemoeilijkt een één op één vergelijking met bestaand gedachtegoed van een hemelse of eschatologische figuur.⁸ Ook veroorzaakt zijn vereenzelvinging met Gods

1. Zie C.H.T. Fletcher-Louis (2004), 112-128. L.W. Hurtado (2003^a) trekt een strikte grens tussen de cultus waar engelen niet aanbeden worden, maar daarbuiten wel. De bronnen vertonen echter een genuanceerder beeld, o.a. M. Mach (1992), 291-300; L.T. Stuckenbruck (1995), 49-75 en 200-203 en A. Chester (2007), 42-80 en 107-115. Hurtado leest deze passages als literaire uitingen die volgens hem inherent zijn aan strikt monotheïstisch geloof.
2. Cf. E.E. Ellis (1992), 77.
3. Anders dan R. Bauckham (2008), 33 die spreekt over 'an inclusion of the exalted Jesus in the divine identity' door de eerste christenen. Voor hem betekent dit dat de 'the inclusion of the crucified Christ in the divine identity, and the christological pattern of humiliation and exaltation is recognized as revelatory of God, indeed as the definitive revelation of who God is'.
4. Cf. P. Pokorný (1987), 38-62.
5. Cf. D.B. Capes (1992), 179-181.
6. Cf. G.D. Fee (1987), 75 en J.D.G. Dunn (1998^c), 217.
7. Zie J.D.G. Dunn (1998^b), 78-95.
8. Contra A.F. Segal (1977) en (1990); C. Rowland (1982); J. Fossum (1985); M. Baker (1991); Ch. Morray-Jones (1993); C.H.T. Fletcher-Louis (1997); Ch.A. Gieschen (1998) en A. Chester (2007). Ondanks de onderlinge verschillen is hun gemeenschappelijke overtuiging dat Jezus' volgelingen bestaande angelomorfe visies tot de nieuwtestamentische christologie getransformeerd hebben.

messias, kurios en Zoon geen ingrijpende verandering van Gods identiteit (contra R. Bauckham) of van het monotheïstische karakter van Israëls religie (contra L.W. Hurtado). De kritiek van zijn tijdgenoten richt zich niet daarop, maar uitsluitend op zijn persoon.¹

Eén kurios

Jezus' volgelingen funderen hun christologische spreken en schrijven in Jezus' uitleg van het Oude Testament. Zijn persoon en onderwijs zijn het paradigma en de norm voor hun uitleg en verstaan van de Schrift.² Aan de hand van het Oude Testament ontvouwen zij de soteriologische betekenis van Jezus' kruis en opstanding.³ Met hun Meester delen zij hetzelfde theocentrische kader waarbinnen zij het Oude Testament messiaans-christologisch interpreteren. Zij concentreren zich daarvoor vooral op gedeelten die Jezus in zijn onderwijs aan de orde gesteld heeft, bijvoorbeeld LXXPs 109 en LXXPs 117. Citaten van, allusies op en motieven ontleend aan deze twee LXXPs komen in verschillende passages van hun geschriften voor.⁴ Voortbordurend op Jezus' uitleg van LXXPs 109,1 verkondigen zijn volgelingen de messiaanse en christologische identiteit van hun Meester en Zaligmaker.⁵ Daarnaast biedt Jezus' uitleg van deze psalm zijn volgelingen de mogelijkheid om teksten waarin sprake is van twee kurioi op een messiaans-christologische wijze te interpreteren.

Een voorbeeld daarvan geeft Paulus met zijn weergave van LXXDeut 6,4: 'Er is één God: de Vader, van Wie alle dingen zijn en wij voor Hem, en één kurios: Jezus Christus, door Wie alle dingen zijn en wij door Hem' (1 Kor 8,6).⁶ In deze parafraserende weergave identificeert Paulus zonder nadere uitleg de ene kurios met God de Vader en de andere kurios met Jezus Christus (vgl. κύριος ὁ θεὸς ἡμῶν κύριος εἷς ἐστίν, LXXDeut 6,4). Het verschil tussen beiden maakt hij op drie manieren zichtbaar. Allereerst door de titel κύριος de eerste keer door de woorden θεὸς ὁ πατήρ te vervangen en de tweede maal door dezelfde titel met de namen Ἰησοῦς Χριστὸς

1. Contra L.W. Hurtado (2003^a). Vgl. de cruciale zinnen van R. Bauckham (2008), 20: 'The key to the way in which Jewish monotheism and high Christology were compatible in the early Christian movement is not the claim that Jewish monotheism left room for ambiguous semi-divinities, but the recognition that its understanding of the unique identity of the one God left room for the inclusion of Jesus in that identity.'

2. Cf. R.N. Longenecker (2001), 9.

3. Cf. R.N. Longenecker (2001), 97 en M. Hengel (2006), 48.

4. Cf. M. Hengel (2006), 244.

5. Cf. R. Bauckham (1999), 63-64.

6. Cf. N.T. Wright (1991), 46-48.

uit te breiden. Vervolgens maakt hij met behulp van twee verschillende preposities duidelijk hoe de Vader zich verhoudt tot zijn schepping en herschepping en hoe de kurios Jezus Christus zich daartoe verhoudt.¹ Ten slotte werkt hij het verschil tussen God de Vader en de kurios Jezus Christus uit met behulp van de tweevoudige betekenis die de woorden τὰ πάντα bezitten. Deze woorden betekenen eerst: ‘God die alles geschapen heeft en tot Wie wij zijn’ en daarna ‘de kurios Jezus Christus door Wie alles en wij verzoend zijn’.² De belijdenis εἰς θεὸς (1 Kor 8,6; vgl. ook Gal 3,20 en 1 Tim 2,5) conflicteert voor Paulus dus niet met de gedachte dat er naast God nog een (εἰς) kurios is: Ἰησοῦς Χριστός.³ Met zijn exegese van LXXDeut 6,4 staat Paulus in de traditie van Jezus’ onderwijs en hanteert hij dezelfde messiaans-christologische interpretatie als Deze (Mk 12,28-34). Zijn visie is geen christelijke mutatie van het joodse gedachtegoed van ‘divine agency’⁴ of een nieuw ontwerp van een christologisch monotheïsme,⁵ maar is een concrete uitwerking van Jezus’ messiaans-christologische uitleg van Gods Woord en is geheel in overeenstemming met Jezus’ interpretatie van het Oude Testament.

Op sommige nieuwtestamentische plaatsen klinkt in het christologische gebruik van de titel kurios de gedachte van de pre-existentie van Gods Zoon door. Wanneer God met de woorden τῷ κυρίῳ μου tot zijn Zoon spreekt, creëren zijn aanspraak en deze titel ruimte voor de mening dat de Zoon al kurios is vóór Hij op Gods troon plaatsneemt. Deze gedachte wordt versterkt wanneer de nieuwtestamentische auteurs Jezus’ troonbestijging gelijkstellen aan zijn verhoogd worden door de Vader. Deze vereenzelviging

1. Cf. O. Cullmann (1963), 253-254.

2. Cf. N. Richardson (1994), 297.

3. Vgl. ook de plaatsen waar Jezus Christus de vorm (Fil 2,6), het beeld (2 Kor 4,4-6 en Kol 1,15) of de Zoon van God genoemd wordt (Rom 8,29 en 31 en Kol 1,13).

4. Contra L.W. Hurtado (2003^a), 100-114.

5. In zijn bespreking van 1 Kor 8,6 stelt R. Bauckham dat Paulus op deze plaats het joodse monotheïsme tot een christologisch monotheïsme herdefinieert. Deze mutatie brengt hem tot de these dat Paulus vanuit het perspectief van het joodse monotheïsme, ‘certainly would be producing, not christological monotheism, but outright ditheism’, R. Bauckham (2008), 28; vgl. ook 97-104. L.W. Hurtado (1999^a), 211-213 wijst de term ‘di-theism’ af, omdat dit woord volgens hem strijdig is met het exclusief-monotheïstische karakter van de joodse religie. Hij kiest voor de uitdrukking ‘binitarian shape’. Die uitdrukking bedoelt het aanbidden van Christus als een toegevoegd persoon naast God de Vader, waarbij het monotheïstische karakter bewust gehandhaafd wordt. Hurtado e.a. onderscheiden tussen een vorm van een inclusief en een vorm van een exclusief monotheïsme. De eerste vorm is een gedachtegoed met goddelijke figuren naast God, de tweede vorm is een visie van God, die niemand naast zich heeft. Terecht merkt R. Bauckham (2008), 19 op dat de uitdrukking ‘inclusive monotheism’ een contradictio in terminis is.

biedt hen mogelijkheden om de pre-existentie van Gods Zoon verder te ontvouwen, zoals bijvoorbeeld de auteur van Hebreeën in het exordium en later met behulp van LXXPs 2 en LXXPs 8 in Heb 2 en 5 doet.

Een ander concreet voorbeeld van een implicatie van de messiaans-christologische interpretatie van het Oude Testament wordt in de spaarzame gegevens van de nieuwtestamentische liturgie zichtbaar. In hun spreken over, bidden tot en zingen van Jezus, de Zoon van God, kennen Jezus' volgelingen hun Meester eigenschappen en titels toe die hun joodse volksgenoten specifiek voor JHWH reserveren, zoals het predicaat *εἰς* en het specifieke woordgebruik van *μὴνός* (Matt 23,8-10; 1 Kor 8,6; Ef 4,4-6 en Judas 4). Voor de gelovigen is alléén God de Vader *kurios* en *theos* en is alléén Jezus, de Zoon van God, *kurios* en *messias* in onderscheid van de vele goden en kurioi die anderen vereren (1 Kor 8,4-5).¹

In loco Dei

Het gebruik van LXXPs 109,1 in het Nieuwe Testament lijkt volgens Bates op een vroegchristelijke leespraxis die hij omschrijft als 'prosopological exegesis'.² Deze leespraktijk van het Oude Testament is volgens Bates mede onder invloed van literaire stromingen uit de klassieke oudheid ontstaan. Deze leespraktijk veronderstelt dat in het Oude Testament een van de goddelijke Personen spreekt in de persoon van andere figuren. Zijn spreken overstijgt de grenzen van de tijd. Bates bespreekt ook Ps 110. Hij omschrijft de nieuwtestamentische lezing van Ps 110 'as a Triune Theodramatic Conversation'.³ Hij parafraseert Mk 12,36 als volgt: 'David himself (reporting the setting): The Lord [God] said to my Lord, David in the prosopon of God (spoken to My Lord, the Christ): Sit at my right hand, O Christ, Lord of David, until I make your enemies a footstool for your feet. (Ps. 109:1 LXX)'.⁴ Volgens hem spreekt Jezus in zijn uitleg van dit vers vooral over zijn pre-existentie en goddelijke afkomst.⁵

Bij Bates' visie moeten een paar kritische kanttekeningen geplaatst worden. Hij projecteert de manier waarop de Vroege Kerk het Oude Testament leest en uitlegt terug op de wijze waarop Jezus en zijn volgelingen de Schrift interpreteren. Vervolgens verklaart hij het gebruik van LXXPs 109,1 in het

1. Cf. C.H. Giblin (1975), 529-537 en A. Huijgen & A. Versluis (2018), 221.

2. M.W. Bates (2015).

3. M.W. Bates (2015), 47.

4. M.W. Bates (2015), 49.

5. Hier stemt Bates' visie overeen met de these van S.J. Cathercole (2006), die hij met instemming op dit punt aanhaalt, vgl. (2015), 51 voetnoot 20.

Nieuwe Testament door de nieuwtestamentische interpretatie te vereenzelvigen met de leespraktijk van de Vroege Kerk.¹ Wanneer Bates stelt dat een vroegchristelijke trinitarische lezing van het Oude Testament zich vooral richt op teksten en passages waar een van de goddelijke Personen converseert met of spreekt over een andere goddelijke Persoon, dan heeft hij het gelijk aan zijn kant.² Verklaart hij echter de nieuwtestamentische lezing van LXXPs 109,1 tegen de achtergrond van de Vroege Kerk en bespeurt hij hier de invloed van een Grieks-Romeinse prosopologische leespraktijk, dan zoekt hij de verklaring te ver van huis. De messiaans-christologische interpretatie van LXXPs 109,1 is in het joodse milieu ontstaan. Jezus vertegenwoordigt met zijn opvatting dat in deze psalm geen twee maar drie personen figureren een oude joodse leestradiatie die naast andere lezingen van deze psalm al eeuwen vóór Hem in Judea en de diaspora circuleerde.

Credo

De woorden ‘zitten aan de rechterhand (van God)’ vatten de prediking van Jezus’ leerlingen kernachtig samen in een ‘Verkündigungsformel’.³ Ze staan in een theocentrisch kader dat een unieke relatie van de verhoogde Zoon met God veronderstelt (‘*mijn kurios*’) en Jezus de messias met JHWH identificeert (‘*mijn kurios*’).⁴ De woorden ‘zitten aan de rechterhand van’ verschillen met verwante soteriologische uitdrukkingen, die ook een belijgend karakter bezitten, zoals ‘iedere geest die belijdt dat Jezus Christus in het vlees gekomen is’ (1 Joh 4,2) of ‘..., dat Jezus is gestorven voor onze zonden volgens de Schriften’ (1 Kor 15,3; vgl. 1 Petr 3,22) en ‘de kurios is opgewekt (uit de doden)’ (Luk 24,34; vgl. Rom 10,9). De woorden ‘Jezus is/zit aan de rechterhand van God’ verwoorden namelijk meer dan slechts een aspect van Christus’ soteriologische werk. Ze omschrijven zijn verhoogde status. Inhoudelijk zijn deze woorden verwant met uitdrukkingen als ‘Jezus is de Zoon van God’ (1 Joh 4,15, vgl. Heb 4,14), ‘Jezus is de Christus’ (Mk 8,29 en 1 Joh 2,22) en ‘Jezus is de kurios’ (1 Kor 12,3).⁵ In Romeinen en 1 Petrus is het motief ‘zitten aan de rechterhand (van

1. Vgl. ook zijn bespreking van de rol en betekenis van Melchizedek in het Nieuwe Testament (2015), 59-62.

2. M.W. Bates (2015), 28-30.

3. Zo R. Deichgräber (1967), 107-113. Hij definieert deze uitdrukking als ‘kurze, formelhaft geprägte Zusammenfassungen wesentlicher Elemente urchristlicher Verkündigung, kurz gesagt Formeln, die Jesu Leiden und Sterben, Auferweckung und Wiederkunft zum Inhalt haben.’; vgl. Ph. Vielhauer (1975), 14-22 die spreekt over ‘Pistisformeln’.

4. Vgl. E.E. Ellis (1992), 112-116.

5. Cf. O. Cullmann (1943), 36; F. Hahn (1995), 126-127 en M. Hengel (1995), 220-221.

God)' een onderdeel van het stereotiepe patroon vernedering – verhoging (κατάβασις-ἀνάβασις). Dit patroon is reeds bekend binnen het joodse milieu vóór het ontstaan van het Nieuwe Testament. Het patroon circuleert in verschillende variaties in de tweede helft van de eerste eeuw en in het begin van de tweede eeuw binnen het joodse milieu, waaronder in de kringen van Jezus' volgelingen. Binnen een theocentrisch kader interpreteren de nieuwtestamentische schrijvers dit bestaande patroon christologisch.¹ Zij kennen aan het motief 'zitten aan de rechterhand (van God)' van meet af aan een vaste plaats in dit patroon toe. Dit is opmerkelijk, omdat in dit patroon materiaal van andere nieuwtestamentische hymnen ontbreekt, zoals bijvoorbeeld Fil 2,6-11.² Hun theologische gebruik van dit motief hangt samen met de band tussen de verhoogde Christus en zijn Geest.³

Van de christologische uitdrukkingen spannen de uitspraken over het Zoonschap van Jezus en over zijn verhoging door God in hun geschriften de kroon.⁴ Deze gezegden zijn christologische uitdrukkingen, die binnen een joods milieu door Jezus' volgelingen geformuleerd zijn en het karakter van een *credo* bezitten.⁵ Al vanaf het prille begin van de nieuwtestamentische gemeente functioneren deze uitdrukkingen in hun geschriften, prediking en liturgie. Een ander bewijs voor deze vroege ontstaansgeschiedenis is het gebruik van de christologische uitdrukking 'Jezus is de Zoon van God'.⁶ Deze christologische uitspraak circuleert onder Jezus' volgelingen al twee decennia vóór het ontstaan van de eerste nieuwtestamentische geschriften.⁷ Deze uitspraak is al bekend vóór de eerste zendingsreis van Paulus⁸ en vermoedelijk al vóór zijn bekering in 32-34 na Christus.⁹ Martin Hengel merkt in dit verband treffend op dat in deze zeer korte periode op het terrein van

1. Cf. R.N. Longenecker (2001), 58-62.

2. Cf. R. Deichgräber (1967), 117 (voetnoot 1).

3. Zie J.P. Versteeg (1971).

4. Cf. O. Cullmann (1943), 51.

5. Cf. O. Cullmann (1943), 33-34; F. Hahn (1970), 42-43 en P. Pokorný (1987), 63-74; vgl. ook de opmerking van F. Hahn (1995), 119 (voetnoot 2): 'Zwischen Akklamation und Bekenntnis wird man für die frühe Zeit keine scharfe Grenze ziehen dürfen.'

6. De belijdenis van de eunuch in Hand 8,37 luidt: πιστεύω τὸν υἱὸν τοῦ θεοῦ εἶναι τὸν Ἰησοῦν Χριστόν en is verwant met de uitdrukking ὁμολογήσῃ in 1 Joh 4,15 en met de verba πιστεύω in 1 Joh 5,5 en μαρτυρῶ in 1 Joh 1,34; cf. R. Deichgräber (1967), 115 en P. Pokorný (1987), 95-109.

7. Zie M. Hengel (2006), 27-51.

8. Cf. M. Hengel (2006), 29.

9. Cf. M. Hengel (1996^a), 174 en (2006), 50.

de christologie meer is gebeurd dan in de eeuwen daarna.¹ Beide christologische uitdrukkingen – Jezus is de Zoon van God en Jezus is de kurios zittend aan de rechterhand van God – zijn uiteindelijk in het *Apostolicum* opgenomen.²

Skandalon

Jezus' claim dat Hij kurios is, komt Hem van de kant van het sanhedrin op de beschuldiging van blasfemie te staan. De vraag is echter wat zij precies met dit verwijt bedoelen. Richt hun beschuldiging zich op de uitspraak als zodanig of op de persoon die dit claimt? Wanneer deze ernstige beschuldiging Jezus' uitspraak betreft, is de onderzoeksvraag van Hurtado, Eskola, Chester, e.a. terecht. In dat geval zijn Jezus of zijn volgelingen verantwoordelijk voor 'a binitarian shape' (Hurtado), of voor het transformeren van een 'angelic concept' (Eskola) of een 'angelomorphic concept' (Chester), al dan niet onder invloed van de merkabah mystiek. Echter in de eerste eeuw staat de vraag of er een *kurios* naast JHWH is, niet ter discussie.

Op meerdere plaatsen spreekt het Oude Testament over een kurios naast JHWH. Hetzelfde gebeurt ook in vroegjoodse geschriften.³ Zijn identiteit verschilt van die van een engel of verhoogde Bijbelheilige. Op uitnodiging van JHWH neemt Hij plaats aan Gods rechterhand op diens troon. Zijn bestaan conflicteert niet met het Schriftwoord εἷς θεὸς ὁ πατήρ (1 Kor 8,6).⁴ In Mattheüs, Markus, Romeinen, 1 Korinthe en Efeze staan de woorden εἷς ὁ θεὸς of een aanhaling uit LXXDeut 6,8 (κύριος ὁ θεὸς ἡμῶν κύριος εἷς ἐστίν) in combinatie met een citaat van, motief ontleend aan of allusie op LXXPs 109,1.⁵ De evangelist Markus combineert zelfs Jezus' interpretatie van LXXPs 109,1 met diens uitleg van LXXDeut 6,8 (vgl. καὶ ἀποκριθεὶς ὁ Ἰησοῦς, Mk 12,35^a; zie 5.1.2.1). Hét struikelblok in het debat tussen Jezus en zijn volgelingen aan de ene kant en hun volksgenoten aan de andere kant

1. Vgl. zijn opmerking: 'Die christologische Entwicklung von Jesus bis hin zu Paulus vollzog sich so in dem für einen geistigen Prozeß von diesem Ausmaß kurzen Zeitraum von rund 18 Jahren. Im Grunde hat sich christologisch innerhalb dieser wenigen Jahre mehr ereignet als in den nachfolgenden 700 Jahren Kirchengeschichte', M. Hengel (2006), 42.

2. Cf. V.H. Neufeld (1963), 42-68 en C. Marksches (1993).

3. A.W. Wainwright (1962), 37.

4. Vgl. Mk 10,18 en 12,29 (citaat van LXXDeut 6,4); Matt 23,9; Joh 5,44 en 17,3; Rom 3,30; 1 Kor 8,4 en 6; Gal 3,20; Ef 4,6; 1 Tim 1,17 en 2,5; Jak 2,19 en 4,12 en Judas 25. In acht van deze vijftien plaatsen wordt God van Jezus onderscheiden (Mk 10,18; Matt 23,9; Joh 17,3; 1 Kor 8,6; Gal 3,20; Ef 4,6; 1 Tim 2,5 en Judas 25). In vier van deze Schriftgedeelten wordt God Vader genoemd (Matt 23,9; Joh 17,3; 1 Kor 8,6 en Ef 4,6).

5. Mk; Matt; Rom; 1 Kor en Ef.

is het feit dat hun tijdgenoot Jezus, de zoon van een timmerman uit Nazareth, een tot de kruisdood veroordeelde crimineel is. Deze misdadiger zegt kurios te zijn. Niet het predicaat, maar het grammaticale subject (*Ἰησοῦς κύριος*) is het skandalon.

Met een beroep op LXXPs 109,1 verkondigen Jezus' discipelen dat hun Meester door God tot messias en kurios is gemaakt (Hand 2,36). De weg tot deze verhoging is niet die van deïficatie, maar van incarnatie.¹ Met zijn verhoging heeft Jezus de Zoon van God van God de titel kurios geërfd (Heb 1,4). De gedachte dat een van hun tijdgenoten door God tot kurios is gemaakt, is voor Jezus' volksgenoten niet te verteren. Deze controverse speelt zich eerst af op het tempelplein te Jeruzalem. Daarna laait deze in alle heftigheid op in joodse gemeenschappen in Judea en de diaspora wanneer Jezus' volgelingen aan hun volksgenoten het evangelie verkondigen. Lukas beschrijft vier momenten waarop de toenemende spanning die Jezus' persoon en leer binnen het Joodse leven oproepen tot een uitbarsting komt. De eerste keer is wanneer Jezus door zijn messiaans-christologische interpretatie van LXXPs 109,1 de vraag naar de identiteit van de andere kurios naast God aan de orde stelt en kort daarna zich met deze andere kurios identificeert (Luk 20,41-44 en 22,67-70). De tweede keer is wanneer Petrus en de andere apostelen tijdens Pinksteren met een beroep op LXXPs 109,1 verkondigen dat Jezus door God tot kurios gemaakt is en zich daarvoor tegenover het sanhedrin moeten verantwoorden (Hand 2,32-36). De derde keer is in Paulus' rede in de synagoge van Antiochië (Hand 13,13-52). Het vierde moment is tijdens het proces dat de joden tegen Paulus aangespannen hebben en in Rome voor de keizer eindigt (Hand 22,1-21).

Christos Sunthronos

Jezus is de Zoon van God. Zijn Zoonschap is onlosmakelijk verbonden met zijn opstanding uit de doden.² Na zijn opstanding erkennen zijn discipelen Gods handelen in Jezus. Zij belijden dat Jezus kurios is (Joh 21,7; vgl. Joh 20,28). Deze belijdenis heeft direct consequenties voor hun spreken over Jezus. Zo schrijft bijvoorbeeld Lukas niet meer over 'het lichaam van Jezus' (τὸ σῶμα τοῦ Ἰησοῦ, Luk 23,52), maar over 'het lichaam van de kurios Jezus' (τὸ σῶμα τοῦ κυρίου Ἰησοῦ, Luk 24,3). De geïncarneerde Zoon van

1. Vgl. L.W. Hurtado (1984), 120.

2. Cf. J.D.G. Dunn (2003), 35.

3. De woorden behoren tot de oorspronkelijke lezing van Luk 24,3, cf. B.M. Metzger (1994), 156-157 en R.L. Omanson (2006), 154.

God is nu kurios. Hij is door God na zijn opstanding tot zijn rechterhand verhoogd.¹

Op grond van Gods daden en het Oude Testament getuigen Jezus' volgelingen dat Jezus kurios is (Mk 16,19-20). Zij integreren deze verkondiging binnen het gedachtegoed van het koninkrijk van God, zonder dat Christus' koningschap Gods heerschappij absorbeert of andersom.² Daarom reserveren de nieuwtestamentische auteurs de titel kurios voor de opgestane en door God verhoogde Jezus. Vanuit Jezus' verhoging valt nieuw licht op zijn aanspraak op messiaanse passages tijdens zijn omwandeling op aarde alsook op zijn messiaans-christologische interpretatie van LXXPs 109,1. Jezus reikt met zijn messiaans-christologische interpretatie van deze psalm zijn leerlingen de hermeneutische sleutel aan om heel het Oude Testament messiaans-christologisch te lezen. Deze sleutel biedt hun de mogelijkheid om thema's en motieven over JHWH op Jezus de kurios toe te passen.³

Wanneer Jezus aan Gods rechterhand plaatsneemt, breekt Gods koninkrijk door. Vanaf dat moment realiseert Hij samen met God het koninkrijk. Jezus' verhoging geeft aan LXXPs 109 een eschatologische connotatie.⁴ De implicaties van deze eschatologische verwachting werken ook door in de weergave van LXXPs 109,1 in het Nieuwe Testament. Ze verklaren bijvoorbeeld het verschil in aspect van καθίζω in de nieuwtestamentische allusies op LXXPs 109,1^{b-c}. Staan deze allusies in uitspraken uit Jezus' leven vóór zijn kruis en opstanding (Markus, Mattheüs en Lukas) dan staat καθίζω in een imperativus. Komen deze allusies voor in uitdrukkingen die Jezus na zijn kruis en opstanding bedoelen, dan is het aspect van het werkwoord καθίζω een aoristus of perfectum. Jezus' verhoging is een onomkeerbaar feit. Hij *is* kurios aan Gods rechterhand!

De nieuwtestamentische schrijvers ontvouwen de theologische betekenis

1. Het nieuwtestamentische thema van 'het lichaam van de κόπτος (JHWH)' staat diametraal tegenover de mening van verschillende geleerden die de vorming van de nieuwtestamentische christologie als een christelijke variant van het vereren van een (hoofd)engel beschouwen. In joodse geschriften tot en met de eerste eeuw na Christus blijft de positie van een engel ongewijzigd, cf. J.D.G. Dunn (1998⁵), 322-325. JHWH en (hoofd)engel worden strikt gescheiden, zie A.H.I. Lee (2005), 85-99. In het Nieuwe Testament wordt Jezus nergens met een engel geïdentificeerd, cf. A.F. Segal (1977) 219; R.N. Longenecker (2001), 26-32 en J.D.G. Dunn (2003), 149-159; wel later in de vroegchristelijke traditie, zie J. Daniélou (1964), 1.119-121.
2. Anders dan M. Hengel, vgl. zijn opmerking 'In terms of content the kingdom of God and the kingdom of the Messiah became practically identical.', M. Hengel (1995), 216vv.
3. Vgl. de uitdrukkingen 'de naam van de Kurios aanroepen' (Jl 3,5) in Hand 2,21; Rom 10,12-14 en 1 Kor 1,2; 'in de naam van de Kurios' in Hand 2,38; 8,16; 10,48 en 1 Kor 1,13-15, cf. M. Hengel (2006), 522.
4. Cf. E.E. Ellis (1992), 101-105.

van Jezus' leven en werken deze betekenis binnen een theocentrisch kader uit. Dit geldt ook voor de betekenis van Jezus' verhoging door God. Deze betekenis kent geen gelijke in de vroegjoodse geschriften,¹ ook niet in de merkabah literatuur.² Deze prediking is uniek en nieuw.³ Van de uniciteit van hun boodschap zijn Jezus' volgelingen zich terdege bewust. Dit volstrekt 'nieuwe' is de achilleshiel van hun boodschap. Om die reden verantwoordden zij voortdurend hun geloof in Jezus' verhoging met behulp van verschillende oudtestamentische passages om het verwijt van 'nieuw' te vermijden.⁴ Zij willen daarmee bewijzen dat 'het nieuwe' al eeuwen geleden profetisch is voorspeld. Op deze wijze proberen zij de discussie met hun volksgenoten te concentreren op de vraag wie van hen de Schrift op een legitieme wijze interpreteert. Het bewijzen van deze legitimiteit is een absolute voorwaarde om de exclusiviteit van hun messiaans-christologische interpretatie van het Oude Testament ten overstaan van hun volksgenoten te rechtvaardigen. In navolging van hun Meester verkondigen zijn volgelingen dat de door ons gekruisigde Jezus de door God tot zijn rechterhand verhoogde *Christos Sunthronos* is.

8.4 Samenvatting

Dit laatste hoofdstuk bestaat uit drie onderdelen. In het eerste onderdeel inventariseer, analyseer en kwalificeer ik alle verwijzingen naar LXXPs 109 in het Nieuwe Testament. Aan het slot van dit onderdeel bespreek ik de visie van R.B. Hays op het analyseren van oudtestamentische verwijzingen in het Nieuwe Testament. In het tweede onderdeel onderzoek ik de herkomst van het gebruik van LXXPs 109 in het Nieuwe Testament. Na een bespreking van verschillende opvattingen presenteer ik mijn eigen visie. In het derde en laatste onderdeel van dit hoofdstuk onderzoek ik de rol van LXXPs 109 in het ontstaan en de vorming van de christologie in het Nieuwe Testament. Na een kritische bespreking van de mening van drie toonaangevende wetenschappers L.W. Hurtado, T. Eskola en A. Chester, presenteer ik mijn eigen visie met een thematische beschrijving van de rol van LXXPs 109 in het ontstaan en de ontwikkeling van de christologie.

-
1. Volgens L.W. Hurtado e.a. spelen gepersonifieerde goddelijke attributen een belangrijke rol in de vorming van de nieuwtestamentische christologie, vooral in de idee van de zogenaamde 'troonvisioenen'. De teksten waarop Hurtado zich beroept, bieden geen coherent en eenduidig beeld, cf. P.A. Rainbow (1991), 85-86; Ch.A. Gieschen (1998), 70-122 en D.B. Capes (1998), 168-173.
  2. Cf. M. Hengel (1995), 216vv.; contra T. Eskola (2001) en A. Chester (2007).
  3. Cf. M. Hengel (1995), 203.
  4. Cf. A.F. Segal (1977), xi.

Hoofdstuk 9

Conclusies

In dit slothoofdstuk vat ik de resultaten van mijn onderzoek per conclusie samen. Afsluitend beantwoord ik de onderzoeksvraag die aan mijn onderzoek ten grondslag ligt.

1. Ps 110 is een poëtische tekst. De auteur is onbekend. De psalm telt twee strofen die samen één tekst vormen. In deze psalm figureren twee personen: JHWH en David, zijn koning. Eén spreker voert het woord: JHWH. God belooft zijn koning op Sion de absolute heerschappij over zijn volk en vijanden. Hij realiseert zijn belofte, terwijl zijn koning aan zijn rechterhand wacht op het moment dat hij kan heersen. Het hoofdmotief is de unieke relatie tussen JHWH en zijn koning. Deze unieke verhouding beschrijft God van verschillende kanten. In de eerste strofe heet zijn koning adony, in de tweede strofe noemt God zichzelf Adonay. Verder beveelt Hij in de eerste strofe zijn koning aan zijn rechterhand plaats te nemen. Wanneer de strijd begint, stelt God zich op aan de rechterhand van zijn koning, zo belooft Hij in de tweede strofe. Uniek is JHWH's toezegging onder ede van het priesterschap aan zijn vorst. Hij belooft hem dit vanwege zijn loyaliteit aan Hem. Het karakter van deze unieke verhouding impliceert zowel afhankelijkheid als gelijkheid. Binnen de onderlinge verhouding tussen God en de koning is de koning afhankelijk van JHWH. Ten opzichte van hun vijanden stellen JHWH en zijn koning zich als één man tegenover hen op.

2. Ps 110 vormt door het identieke opschrift samen met Ps 108 en Ps 109 een Davidisch drieluik. Dit drieluik beantwoordt de vraag: 'Wie is de rechtvaardige van JHWH?', waarmee de bundel Pss 105-107 afsluit. Binnen dit Davidische drieluik heeft de psalm een nieuw referentiekader gekregen. Ps 108 is samengesteld uit Ps 57,8-12 en Ps 60,7-14. De tekststructuur van beide delen is bewaard gebleven. Wel is de tekst op detailniveau gewijzigd, vermoedelijk met het oog op Ps 110. In Ps 108 zijn Davids gebed en Gods belofte veranderd van een persoonlijk bede en concrete toezegging naar een nationale voorbede en een universele en eschatologische belofte. In Ps 110 beschrijft God hoe Hij Davids gebed en zijn belofte realiseert omwille van zijn belofte en vanwege Davids loyaliteit. In Ps 109 gaat David bij God in

beroep. Hij bidt of God hem bevrijdt van zijn tegenstanders. Onder aanvoering van satan staan ze hem naar het leven. Satan staat in deze universele en eschatologische strijd aan de rechterhand van Davids vijanden. Ps 110 sluit hier naadloos op aan. God beveelt zijn koning om aan zijn rechterhand plaats te nemen en stelt zich op aan zijn rechterhand in hun gezamenlijke strijd tegen hun vijanden. Door juxtapositie en concatenatio zijn deze drie psalmen gebundeld. Het patroon van dit Davidische drieluik is: Davids loflied – Davids klaaglied – JHWHs antwoord.

3. Ps 110 is tegen het einde van de tweede eeuw voor Christus door een vertaler in Alexandrië in het Grieks overgezet (LXXPs 109). LXXPs 109 is een isomorfe vertaling. De vertaler zet zowel יהוה alsook אדני met κύριος over. Tegelijk handhaaft hij het principiële verschil tussen beide personen door het overzetten van het suffix (κύριος μου) net als in LXXPs 15,2. Dit is een unieke vertaalkeus in LXXPs. Tussen Ps 110 en LXXPs 109 bestaan verschillen. Het grootste verschil is dat in Ps 110 twee (JHWH en zijn koning) en in LXXPs 109 drie personen figureren (God, zijn koning en een anonieme spreker). Een tweede verschil is dat in LXXPs 109 twee personen de koning aanspreken: God en een anonieme spreker, terwijl in Ps 110 alleen God het woord voert. Mede daardoor kan LXXPs 109 als een profetische tekst gelezen worden. Verder geeft de vertaler aan vers 3 een andere betekenis dan de oorspronkelijke betekenis van Ps 110,3. Met zijn vertaalkeus polemiseert hij tegen de opkomende verering van de godin Aphrodite. Ten slotte verschilt ook de betekenis van LXXPs 109,4 van Ps 110,4. De vertaler geeft in dit vers drie Hebreeuwse segmenten met de eigennaam Melchizedek weer. Onder invloed van de halacha typeert de LXXGen-vertaler koning Melchizedek van Salem als de eerste priester van JHWH. Deze vertaalkeus legt tussen LXXPs 109,4 en LXXGen 14,17-20 een intertekstueel verband. Koning David bekleedt ook het priesterambt net als koning Melchizedek, de eerste priester van JHWH.

4. De auteurs van LXXZacharia, Ezechiël Tragicus, Testament van Levi, 1 Makkabeeën, 11Q13, Testament van Job en Assumptio Mosis verwijzen in hun werk niet naar Ps 110 of LXXPs 109. Ook komt de eigennaam Melchizedek in geen van deze teksten voor. Wel staan de woorden מלכי צדק in 11Q13, maar deze woorden bezitten een symbolische betekenis. Ze verwijzen naar de vorst van het licht, een van Gods hoofdengelen. Samen met Gods uitverkorenen bindt hij de strijd aan tegen Melchireša, de vorst van de duisternis, en zijn trawanten. In 11Q13 is Melchizedek een van de namen

van een hoofdengel en bezit deze naam een symbolische betekenis. Melchizedek is de tegenhanger van Melchireša. In de periode vóór het ontstaan van het Nieuwe Testament wordt noch Ps 110, noch LXXPs 109 messiaans geïnterpreteerd.

5. Wanneer Jezus LXXPs 109,1 aanhaalt, confronteert Hij dit vers met het onderwijs van de Schriftgeleerden en farizeeën. Zijn retorische vraag naar aanleiding van LXXPs 109,1 impliceert dat zijn tegenpartij deze psalm a-messiaans leest. Hun interpretatie stelt Jezus ter discussie. Jezus' retorische vraag impliceert dat volgens Hem in deze psalm drie personen figureren: God (kurios), David de profeet en een andere kurios. Hij deelt deze interpretatie met de interpretatie van de LXXPss-vertaler. Toch wijkt Jezus' uitleg van dit vers op twee punten af van de interpretatie van de LXXPss-vertaler. Volgens Jezus spreken in deze psalm twee personen: God en de profeet David. Omdat David de derde persoon met kurios aanspreekt, kan die onmogelijk een van zijn zonen zijn. Jezus vereenzelvigt zich met deze tweede kurios wanneer hij voor de tweede maal dit vers citeert, nu tijdens het proces voor Kajafas. Hij combineert zijn messiaans-christologische interpretatie van dit vers met andere motieven, titels en uitdrukkingen, waaraan Hij voor het eerst een messiaanse betekenis toekent of die al vóór Hem als messiaans bekend staan. Zijn exegese en interpretatie zijn voor zijn tegenstanders geen aanleiding om Hem te verwijten dat Hij iets volstrekt nieuws leert. Niet de messiaanse opvattingen en exegetische methoden zijn nieuw, wel Jezus' concrete toepassing van messiaanse motieven, titels, uitdrukkingen en Schriftgedeelten op zichzelf als gevolg van zijn messiaans-christologische interpretatie van het Oude Testament.

6. De directe aanleiding voor Jezus' messiaans-christologische interpretatie van LXXPs 109,1, het moment waarop, de locatie waar en het sanhedrin tot wie Hij het woord richt dragen allemaal bij aan de nieuwe betekenis die Hij aan dit vers toekent. Jezus citeert deze psalm voor het eerst aan de vooravond van zijn lijden en sterven. Voor de laatste maal gaat Hij de confrontatie met de Schriftgeleerden en farizeeën aan. Zij treffen elkaar in de tempel te Jeruzalem. Enkele dagen later haalt Hij de psalm voor de tweede keer aan tijdens het proces dat het sanhedrin tegen Hem aangespannen heeft. Op de vraag van de voorzitter Kajafas of Hij de messias is, antwoordt Jezus bevestigend. In zijn reactie citeert Hij deze psalm in combinatie met Dan 7,13. Nu beantwoordt Hij zelf de door Hem opgeworpen vraag naar de identiteit van de messias. Hij is de kurios tot Wie God in LXXPs 109,1 spreekt. Met

deze reactie op dit beladen moment tekent Jezus zijn veroordeling tot de kruisdood. Het sanhedrin realiseert met zijn vonnis tot de kruisdood de vervulling van LXXPs 109,1: Jezus' verhoging door God.

7. In hun weergave van de twee momenten waarop Jezus LXXPs 109,1 citeert en messiaans-christologisch interpreteert, stemmen de synoptici met elkaar overeen. Wel verschillen ze op detailniveau van elkaar. In Markus' weergave volgt het ogenblik waarop Jezus voor het eerst de betekenis van deze psalm aan de orde stelt direct op een theologisch gesprek met een Schriftgeleerde over de betekenis van Deut 6,4. Beide gebeurtenissen verbindt Markus met elkaar tot een doorlopend verhaal. Daardoor staat Jezus' messiaans-christologische interpretatie van deze psalm in een theocentrisch kader. Mattheüs heeft de imperativus in het citaat gewijzigd in een participium. Daardoor verbindt hij Jezus' antwoord met twee eerdere uitspraken waarin Hij zichzelf de Zoon des mensen noemt. Om dezelfde reden verschilt de woordvolgorde in Matt 26,63-64 van de parallelplaats Mk 14,62. Lukas versterkt met een herschikking van de zinnen het exegetische karakter van het eerste moment dat Jezus de psalm citeert. Daardoor lijkt het karakter van deze perikoop op dat van de zgn. yelamendenu. Met zijn subtiële aanpassingen in de weergave van het tweede moment benadrukt Lukas het feit dat Jezus zijn vijanden oordeelt. Niet zij zijn zijn rechters, maar Hij zal hen oordelen. Sterker dan Markus en Mattheüs beklemtoont Lukas het duratieve karakter van Jezus' zitten aan Gods rechterhand. Met deze aanpassing anticipeert hij op de weergave van Stephanus' proces in zijn tweede deel. Samenvattend kan worden vastgesteld dat de onderlinge detailverschillen zijn toe te schrijven aan de redactionele arbeid van elke evangelist. Hun redactie is indirect mede door Jezus' messiaans-christologische uitleg van LXXPs 109,1 beïnvloed.

8. Wanneer Jezus de titel kurios door middel van zijn messiaans-christologische uitleg van LXXPs 109,1 zichzelf toeëigent, creëert Hij voor zijn volgelingen de mogelijkheid om deze titel messiaans-christologisch te gebruiken. Elke evangelist hanteert binnen een theocentrisch kader op zijn eigen wijze de titel kurios met deze specifieke betekenis. Ook op redactioneel niveau is er een verschillend gebruik van de titel kurios door de evangelisten zichtbaar. Zo neemt deze titel in het Markusevangelie een centrale plaats in, hoewel deze titel slechts een paar maal in Markus staat. Tussen de openings- en slotverzen beschrijft Markus de weg die Jezus vanuit de woestijn tot aan zijn verhoging aan de rechterhand van God heeft afgelegd. Die weg

is de weg van Jezus de kurios. Zijn weg van vernedering naar verhoging is voor Markus de aanvang van het evangelie. Mattheüs focust met zijn beschrijving van Jezus' interpretatie van deze psalm op Jezus' toeëigening van de titels kurios en Zoon van God. Zijn aandacht voor deze momenten hangt samen met zijn specifieke gebruik van de messiaanse titel 'zoon van David' en met zijn overtuiging dat Jezus de kurios de komst van Gods koninkrijk realiseert. Wanneer Lukas Jezus' interpretatie van deze psalm beschrijft, heeft hij vooral aandacht voor de manier waarop Jezus de titels christus en kurios zich toeëigent. Beide titels vormen samen een van de hoofdmotieven van zijn tweedelige werk (vgl. Luk 2,11 en Hand 2,36). Dit hoofdmotief is een directe uitwerking van Jezus' messiaans-christologische uitleg van LXXPs 109,1. Met zijn eigen weergave van Jezus' uitleg van deze psalm fundeert hij de eenheid van God en Jezus in het Oude Testament. Jezus, de messias, is de kurios net als God zijn Vader. Deze overtuiging verklaart zijn ambigue gebruik van de titel kurios waardoor regelmatig het verschil tussen God en Jezus vervaagt.

9. Volgens de synoptici identificeert Jezus zich met de kurios tot Wie God in LXXPs 109,1 spreekt. Deze vereenzelviging voltrekt zich stap voor stap. De eerste stap zet Jezus wanneer Hij de gangbare interpretatie van deze psalm ter discussie stelt. Vragenderwijs maak Hij impliciet duidelijk hoe Hij deze psalm leest. Jezus houdt de psalm voor een messiaanse psalm. De volgende stap zet Hij wanneer Hij deze psalm op zichzelf toepast. Hij is de kurios die plaatsneemt aan Gods rechterhand. Met zijn messiaanse interpretatie en christologische concretisering reikt Jezus zijn discipelen een hermeneutische sleutel aan. Daarmee zijn zij in staat om oudtestamentische passages waarin de titel kurios staat zelfstandig messiaans-christologisch te interpreteren. Jezus' messiaans-christologische interpretatie van deze psalm leidt tot een messiaans-christologisch verstaan van het Oude Testament door zijn volgelingen.

10. Jezus' messiaans-christologische interpretatie van LXXPs 109,1 is in zijn tijd uniek en voor het messiaans-christologische verstaan van het Oude Testament baanbrekend. Om die reden verwijzen nieuwtestamentische auteurs zo vaak naar deze psalm. Het hoge aantal verwijzingen naar deze psalm bewijst het belang dat zijn volgelingen toekennen aan dit onderdeel van Jezus' onderwijs. Opvallend is hun grote aandacht voor de theologische betekenis van de woorden 'zitten aan de rechterhand'. Verder valt op dat de eschatologische connotatie van LXXPs 109,1 in de nieuwtestamentische

geschriften niet of nauwelijks resoneert. Tussen Jezus' onderwijs en het schrijven van de eerste nieuwtestamentische auteur die verwijst naar deze psalm liggen ongeveer drie decennia. Deze gegevens impliceren dat Jezus' messiaans-christologische interpretatie van deze psalm in een kort tijdsbestek over een groot gebied bekend is geraakt. Vermoedelijk behoort dit motief tot de vaste bestanddelen van de apostolische verkondiging. Van alle stereotiepe uitspraken over Christus' verzoenende werk is alleen dit motief rechtstreeks aan het Oude Testament ontleend. Deze directe herkomst uit het Oude Testament in combinatie met de grote bekendheid door de apostolische prediking verklaart het hoge aantal verwijzingen in het Nieuwe Testament. Deze bekendheid geeft nieuwtestamentische auteurs ook de vrijheid om het motief van zijn archaïsche vorm te ontdoen. Ook biedt het zelfstandige gebruik van dit motief nieuwtestamentische auteurs de mogelijkheid om de soteriologische, ethische en eschatologische consequenties van dit motief in hun geschriften zelfstandig uit te werken.

11. De auteur van Hebreeën is de enige nieuwtestamentische schrijver die zelfstandig LXXPs 109,1 citeert. Markus, Mattheüs en Lukas hebben tweemaal een citaat van deze psalm door Jezus in hun evangelie opgenomen. Zelf halen zij dit vers niet aan. De schrijver citeert of verwijst ook als enige naar LXXPs 109,4. Door een messiaans-christologische interpretatie van LXXPs 109 legt hij met behulp van een paar andere oudtestamentische citaten de theologische betekenis van de titel kurios en Zoon uit. De soteriologische betekenis van deze titels zet hij uiteen met behulp van LXXPs 109,4. Om verschillende redenen kiest de auteur voor deze psalm. Allereerst omdat volgens zijn interpretatie God zowel in vers 1 als in vers 4 in de directe rede tot zijn Zoon spreekt. In de tweede plaats spreekt de Vader tot zijn Zoon en niet andersom. Door dit perspectief komt Jezus' vernedering en verhoging vanaf het begin in een theocentrisch kader te staan. Sprekend tot zijn Zoon openbaart de Vader ons hoe zij beiden zich tot elkaar verhouden wanneer zij het heil bewerken voor ons. In de derde plaats leest hij deze psalm als een profetische tekst van latere datum. In vergelijking met het gebod van Mozes met betrekking tot het instellen van het priesterschap kan hij op grond van dat argument LXXPs 109 heilshistorisch uitleggen. In de vierde plaats belooft God in deze psalm een andere priester. Deze profetische belofte biedt de auteur de mogelijkheid om het tekort van de levitische priesters af te zetten tegen de volkomenheid van Christus' priesterschap.

12. In het exordium en de catena van Hebreeën exegetiseert de auteur bin-

nen een theocentrisch kader de messiaans-christologische betekenis van LXXPs 109,1. Op grond daarvan concludeert de schrijver dat de Zoon van zijn Vader de naam kurios heeft ontvangen, nadat Hij zijn soteriologische werk volbracht had. Hij omschrijft het soteriologische werk van de Zoon met behulp van termen uit de oudtestamentische offercultus. Met deze inzet anticipeert hij op het vervolg wanneer hij de soteriologische betekenis van de verhoogde status van de Zoon verder uitwerkt aan de hand van termen, motieven en beelden die hij aan de oudtestamentische cultus ontleent. Nu de Zoon door de Vader verhoogd is, is Hij aan Gods rechterhand door God aangesteld tot priester voor ons. De roeping en benoeming van de Zoon door de Vader tot dit ambt fundeert de schrijver door LXXPs 109,4 in het Oude Testament, nadat hij eerst LXXPs 109,1 met LXXPs 2,7 gecombineerd heeft. Christus' benoeming door God tot priester in het hemelse heiligdom volgt op zijn aanstelling tot Zoon van God en is een beloning van God vanwege zijn gehoorzaamheid aan Hem.

13. Het unieke karakter en de soteriologische betekenis van Christus' priesterschap legt de auteur van Hebreeën aan de hand van LXXPs 109,4 uit. Hiervoor heeft hij eerst in Heb 6,20 de woordvolgorde van dit vers bewust gewijzigd. Vervolgens exegetiseert hij in hoofdstuk 7 elk woord van dit door hem gewijzigde citaat. In het eerste deel van dit hoofdstuk werkt hij de onoverbrugbare verschillen uit tussen de priester Melchizedek en de levitische priesters en tussen Melchizedek en Levi. In het tweede deel vraagt hij aandacht voor het karakter van LXXPs 109,4. In dit vers belooft God een andere priester. Deze beloofde priester is wel in staat om tot God te naderen en zondaren met God te verzoenen in tegenstelling tot de levitische priesters. Aan deze eis heeft Jezus, de Zoon van God, voldaan. Deze confrontatie tussen de onvolkomenheid van Mozes' gebod en de volkomenheid van Gods belofte vindt plaats op het snijvlak van christologie en soteriologie en raakt de heilsordelijke verhouding tussen wet en evangelie. De heilshistorische en heilsordelijke betekenis van Jezus' verhoogde status werkt de auteur uit aan de hand van de thema's: tempel, verbond en belofte. In de uitwerking van deze drie thema's neemt LXXPs 109,1 een centrale plaats in.

14. In Heb 7 krijgen de woorden על דברתי een derde betekenis. De oorspronkelijke betekenis van deze woorden is 'naar mijn woord' (Ps 110,4). De LXXPss-vertaler heeft deze woorden overgezet in 'volgens het voorbeeld van' (κατὰ τὴν τάξιν). Naast deze betekenis blijft de oorspronkelijke betekenis van deze woorden tot in de dagen van de auteur van Hebreeën bekend,

zo bewijzen de vertalingen van Aquila en Symmachus (κατὰ λόγον μου). De auteur van Hebreeën interpreteert in het zevende hoofdstuk de woorden κατὰ τὴν τάξιν als ‘volgens de aanstelling van’. Met deze interpretatie verlegt hij de aandacht van de verschillen tussen de hogere status van de priester Melchizedek en de lagere status van de levitische priesters naar de verschillen tussen de aanstelling en het karakter van het priesterambt van Aäron en die van Melchizedek. Zijn nieuwe interpretatie van de woorden κατὰ τὴν τάξιν volgt op zijn exegese van Gen 14,17-20. Op grond van zijn heilshistorische uitleg van deze passage leest de auteur LXXPs 109,4 als Gods belofte van een andere priester die wel aan Gods eis zal voldoen. Met deze belofte zet God het gebod van Mozes opzij, omdat de praktijk bewijst dat de levitische priesters onvolkomen zijn en hun dienst daarom in gebreke blijft. Nu de schrijver bewezen heeft dat Gods Zoon deze beloofde priester is en Hij aan Gods rechterhand zit, keert dit vers in zijn geschrift niet meer terug. Zijn messiaanse lezing van dit vers is een concrete uitwerking van Jezus’ messiaans-christologische uitleg van LXXPs 109,1. Nu vaststaat dat Jezus door zijn uitleg van het Oude Testament en zijn daadwerkelijke vervulling van deze oudtestamentische woorden door God is verhoogd, ontvouwt de auteur met behulp van LXXPs 109,4 de soteriologische betekenis van Christus’ zitten aan Gods rechterhand voor ons.

15. Motieven ontleend aan LXXPs 109,1 worden in het Nieuwe Testament op twee manieren gebruikt: zelfstandig of in combinatie met andere facetten van Jezus’ soteriologische werk. Wordt het motief in combinatie met andere soteriologische facetten gebruikt, dan is niet God, maar Christus het grammaticale subject. Op dat moment is het verbum καθίζω vervangen door εἰμί of ἵσταμαι. Het zelfstandige gebruik van de uitdrukking ἐκ δεξιῶν τοῦ θεοῦ geeft een auteur de vrijheid om deze uitdrukking van zijn archaïsche taalkleed te ontdoen en aan te passen aan de directe context. Dit motief staat binnen het kader van een *theologia crucis*. Het verwoordt de gewijzigde relatie van God ten opzichte van de verhoogde Jezus Christus en zijn veranderde verhouding ten opzichte van de gelovigen. Achter het gebruik van dit motief door de nieuwtestamentische auteurs gaan twee overtuigingen schuil: Jezus de Christus heeft met zijn sterven en opstanding de belofte van Ps 110,1 gerealiseerd en de geïncarneerde Zoon is na zijn opstanding door God verhoogd.

16. Jezus’ messiaans-christologische uitleg van LXXPs 109,1 leidt tot de conclusie dat er twee kurioi zijn. God is de ene kurios. Hij beveelt de an-

dere kurios om aan zijn rechterhand op zijn troon plaats te nemen. Jezus' interpretatie leidt niet tot tegenspraak van de kant van zijn tegenstanders. Met hen staat Jezus in een traditie waarbinnen dit gedachtegoed bekend is. Voor Jezus' tegenstanders is zijn vereenzelviging met de kurios tot Wie God spreekt, onaanvaardbaar. Voor Jezus' volgelingen daarentegen is deze identificatie het evangelie. In navolging van hun Meester interpreteren en exegetiseren zij op dezelfde wijze andere oudtestamentische passages, bijvoorbeeld Deut 6,4. Zij verkondigen dat Israëls kurios in vergelijking met andere goden een unieke God is. Hij liet zijn Zoon door zijn volk kruisigen om Hem tot messias en kurios te maken.

17. De invloed van Jezus' messiaans-christologische interpretatie van LXXPs 109 heeft grote invloed op zijn volgelingen uitgeoefend. Het eerste vers van deze psalm vervult bijvoorbeeld een cruciale rol in de redactie van het Markusevangelie. Met behulp van dit vers formuleert Lukas op zijn beurt een van de hoofdmotieven voor de redactie van zijn tweedelige werk. Jezus' uitleg van dit vers is voor zijn discipelen het uitgangspunt voor hun messiaans-christologische interpretatie van het Oude Testament. Ook vormt dit vers de centrale inhoud van Hebrreeën. Ten slotte zijn de Schriftwoorden 'zitten aan de rechterhand van God', ontleend aan dit vers, als enige Schriftplaats in het vroegchristelijke credo opgenomen. De centrale plaats van dit vers in Jezus' onderwijs en de invloed van deze psalm op zijn volgelingen is te danken aan de vertaalarbeid van de LXXPss-vertaler. Volgens hem figureren in Ps 110,1 drie personen: JHWH, de koning en een anonieme spreker. Om het principiële verschil tussen de ene kurios (God) en de andere kurios (de koning) in de doeltekst te handhaven, geeft hij het suffix weer. Dit is een ongebruikelijke vertaalkeus in de LXX door toedoen van theologische motieven van de LXXPss-vertaler. Deze unieke keuze van de LXXPss-vertaler stelt Jezus in staat om Ps 110 messiaans-christologisch te interpreteren. Voor deze interpretatie heeft Jezus drie aanknopingspunten. Het eerste aanknopingspunt is de in zijn dagen gangbare veronderstelling dat in Ps 110 drie personen figureren. Dit aanknopingspunt stelt Hem in staat om te vragen waarom de profeet David zijn zoon met kurios zou moeten aanspreken. Het tweede aanknopingspunt is het suffix dat in de Griekse vertaling van Ps 110,1 weergegeven wordt en waarop de veronderstelling van drie figuranten in deze psalm gebaseerd is. Voor de LXXPss-vertaler maakt dit suffix hét verschil tussen twee kurioi. Voor Jezus onderscheidt dit suffix de ene kurios van de andere kurios, conform de opvatting van de LXXPss-vertaler. Het derde aanknopingspunt is de gangbare lezing van Ps 110,1 die beide

DEEL III

namen overzet met dezelfde naam: kurios. Voor Jezus verbindt het suffix de ene kurios met de andere kurios in onderscheid van de interpretatie van de LXXPss-vertaler. Twee kurioi op één troon, omdat de ene kurios tot de andere kurios gezegd heeft: ‘Zit aan mijn rechterhand!’ Het bevel van de kurios en de realisering daarvan door zijn Zoon heeft Jezus gemaakt tot Wie Hij nu in Gods hemelse heiligdom is: *Christos Sunthronos*.

Samenvatting

Ps 110 is de meest geciteerde oudtestamentische tekst in het Nieuwe Testament. Mattheüs, Markus, Lukas, Paulus, Petrus en de auteur van Hebrreeën verwijzen een of meerdere keren naar deze psalm. Waarom verwijzen zoveel nieuwtestamentische auteurs naar deze psalm? Interpreteren zij deze psalm op dezelfde manier? En: welke rol speelt een verwijzing naar Ps 110 in hun geschriften? Deze drie vragen zijn de aanzet tot mijn onderzoek naar het ontstaan en karakter van het gebruik van Ps 110 in het Nieuwe Testament. In het eerste hoofdstuk beschrijf ik beknopt de stand van het onderzoek naar Ps 110. Deze beschrijving biedt een overzicht van de interpretatieproblemen in deze psalm, een actueel beeld van de stand van het onderzoek en legt lacunes bloot in het moderne onderzoek naar het gebruik van Ps 110 in het Nieuwe Testament.

In het eerste deel van hoofdstuk twee leg ik de basis voor mijn onderzoek met een literaire analyse en exegese van Ps 110. Ps 110 bestaat uit twee strofen. Beide strofen zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden en vormen samen een tekst. In deze psalm figureren twee personen: JHWH en zijn koning. Tot hem spreekt JHWH. Het gebruik van het woord קִינָה verbindt Ps 110 met de kanaänitische koningsideologie. Ook deelt Ps 110 verschillende thema's en motieven met Ex 14-15, Num 24, Rich 5, 1 Sam 8 en 2 Sam 7. Kortom Ps 110 is een oude tekst die samen met andere teksten in dezelfde periode een vroege Israëlitische traditie representeert die JHWHs universele koningschap belijdt en daarin een grote en unieke rol toekent aan Israëls koning.

In het tweede deel van het tweede hoofdstuk analyseer ik allereerst de plaats van Ps 110 in Psalmen. Samen met Ps 108 en Ps 109 vormt Ps 110 een Davidisch drieluik. De psalm beantwoordt de belofte en het gebed van Ps 108 en de klacht van Ps 109. Ps 108 is samengesteld uit Ps 57,8-12 en Ps 60,7-14. Deze twee delen zijn gewijzigd en op elkaar afgestemd. Door deze wijzigingen is de inhoud van Ps 108 afgestemd op Ps 110. Vermoedelijk is Ps 108 gecomponeerd voor dit Davidische drieluik. Ps 109 is vanwege zijn inhoud en woordgebruik uniek. Deze psalm beschrijft in felle bewoordingen de eschatologische strijd die velen tegen David hebben aangeboden. Het patroon van dit Davidische drieluik is: Davids loflied – Davids klaaglied – JHWHs antwoord. Dit drieluik beantwoordt de vraag waarmee de

bundel Pss 105-107 eindigt: David is de rechtvaardige van JHWH. Pss 111-113 motiveren waarom JHWH David tot zijn rechtvaardige verkoren heeft. Binnen zijn nieuwe referentiekader bevat Ps 110 aanknopingspunten voor een nieuwe interpretatie van deze psalm.

In het derde hoofdstuk onderzoek ik LXXPs 109, de Griekse vertaling van Ps 110. Deze vertaling is tegen het einde van de tweede eeuw voor Christus in Alexandrië vervaardigd. LXXPs 109 is een isomorfe vertaling. Het poëtische karakter van Ps 110 is nagenoeg verloren gegaan. In LXXPs 109 figureren niet twee, maar drie personen: God, David en een anonieme spreker. Mede daardoor heeft deze tekst een profetisch karakter gekregen. De vertaler handhaaft stringent het principiële verschil tussen de twee hoofdpersonen: God en zijn koning. Op sommige plaatsen actualiseert hij zijn tekst, op andere plaatsen verwerkt hij in zijn weergave een specifieke theologische duiding van de tekst. Toch is LXXPs 109 geen messiaanse tekst, hoewel de vertaler het beeld van David in LXXPs 108-110 aanscherpt. Daarmee voert hij ‘het Davidiseringsproces’ in zijn vertaling van Psalmen door. Dit proces stempelt vanaf de derde eeuw voor Christus de interpretatie van Psalmen steeds meer.

In hoofdstuk vier analyseer en bespreek ik alle teksten die volgens geleerden naar Ps 110 of LXXPs 109 verwijzen. Die teksten zijn: LXXZacharia, Ezechiël Tragicus, Testament van Levi, 1 Makkabeën, 11Q5, 11Q13, Testament van Job en Assumptio Mosis. Deze analyse en bespreking zijn voor mijn onderzoek om twee redenen belangrijk. Allereerst wordt daarvoor duidelijk of Ps 110 en/of LXXPs 109 in de periode vóór het ontstaan van het Nieuwe Testament brede belangstelling genieten. Wanneer volgens sommige wetenschappers een tekst aan deze psalm refereert, ontstaat direct de discussie over de aard van deze verwijzing. Centraal in dit debat staat de vraag of men Ps 110 en/of LXXPs 109 in deze periode al dan niet messiaans leest. De meeste wetenschappers menen van wel. Dit hoofdstuk eindigt echter met de conclusie dat in geen van de onderzochte teksten een verwijzing naar Ps 110 en/of LXXPs 109 voorkomt.

Met hoofdstuk vijf start mijn onderzoek van alle verwijzingen naar Ps 110 in het Nieuwe Testament. Niet een van de nieuwtestamentische auteurs refereert aan Ps 110. Wel verwijzen verschillende schrijvers naar het eerste of vierde vers van LXXPs 109. De Griekse vertaling van beide verzen wijkt af van de Hebreeuwse tekst. In dit hoofdstuk onderzoek ik alle plaatsen in het

evangelie van Markus, het boek van Mattheüs en het tweedelige werk van Lukas waar de auteur naar LXXPs 109 verwijst. LXXPs 109,1 heeft op de drie synoptische evangeliën op verschillende manieren een grote invloed uitgeoefend. Bijna identiek beschrijven de synoptici de twee momenten waarop Jezus LXXPs 109,1 citeert. De eerste keer haalt Hij dit vers aan aan de vooravond van zijn lijden en sterven. Jezus stelt dan de in zijn dagen gangbare a-messiaanse interpretatie van deze tekst vragenderwijs ter discussie. Op dat moment laat Hij de vraag open wie de kurios is tot Wie God spreekt. De tweede keer beantwoordt Hij deze vraag in woord en daad tijdens het proces van het sanhedrin. Jezus interpreteert LXXPs 109,1 messiaans-christologisch. Zijn interpretatie staat binnen een theocentrisch kader. Metterdaad bewijst Hij door zijn sterven, opstanding en hemelvaart hoe de belofte van deze psalm door Hem vervuld is. Met deze messiaans-christologische interpretatie plaatst Hij zijn kruisdood in het licht van zijn verhoging door God zijn Vader. Jezus' interpretatie van LXXPs 109,1 veronderstelt drie personen in LXXPs 109,1 conform de vertaler van LXXPs 109. Hij identificeert deze drie personen echter anders dan de LXXPs-vertaler, namelijk als Kurios (God), een messiaanse kurios en David de profeet.

Ondanks de grote onderlinge overeenstemming in de verslaggeving van Jezus' messiaans-christologische interpretatie van LXXPs 109, heeft elke evangelist op een eigen wijze de invloed van deze psalm ondergaan. Deze individuele invloed blijkt uit detailverschillen waardoor zij in hun beschrijving van Jezus' onderwijs onderling verschillen. Deze ogenschijnlijk subtiele verschillen zijn alleen te verklaren als gevolgen van hun redactionele arbeid. Maar ook op andere niveaus heeft LXXPs 109 de synoptische evangeliën beïnvloed. Zo heeft deze psalm de redactie van het evangelie van Markus en zijn schrijven over de christologische betekenis van Jezus' persoon en werk gestempeld. Illustratief daarvoor is zijn gebruik van de titel kurios. De opening van het Markusevangelie is een combinatie van citaten waarin deze titel als weergave van het Tetragrammaton staat (Mk 1,1-2). Na deze openingsverzen staat deze titel alleen nog in twee citaten van LXXPs 109,1 in het tweede hoofddeel van Markus en in een allusie op LXXPs 109,1 in het slot van zijn evangelie. Jezus' messiaans-christologische interpretatie van LXXPs 109,1 is in het Markusevangelie de hermeneutische sleutel voor het verstaan van de christologische betekenis van Jezus' leer en leven. Omgekeerd is Jezus' interpretatie van LXXPs 109,1 ook de hermeneutische sleutel om Markus' gebruik van messiaanse titels, zijn messiaans-christologische interpretatie van het Oude Testament en zijn beschrijving van de betekenis van Jezus' lijden, sterven en opstanding te

verstaan. In Mattheüs' beschrijving van Jezus' proces eigent Jezus zich de titels $\acute{o}$ $\kappa\upsilon\rho\iota\omicron\varsigma$ en $\acute{o}$ $\nu\iota\acute{o}\varsigma$ $\tau\omicron\upsilon$ $\theta\epsilon\omicron\upsilon$ toe. Hij is kurios en Zoon van God. De titels waarmee Jezus zich identificeert zijn tevens zijn twee hoofdmotieven in Mattheüs' boek. Jezus' vereenzelviging heeft Mattheüs' gebruik van de titel $\acute{o}$ $\nu\iota\acute{o}\varsigma$ $\tau\omicron\upsilon$ $\Delta\alpha\upsilon\iota\delta$ direct beïnvloed. Met zijn messiaans-christologische gebruik van deze titel onderscheidt Mattheüs zich van de andere evangelisten. De zoon van David is de Zoon van God, Jezus de kurios.

Lukas is weer op een andere wijze door LXXPs 109 beïnvloed. In zijn tweedelige werk behoren twee titels tot de hoofdmotieven van zijn oeuvre: Jezus is Christus en kurios. Voor de onderbouwing van zijn gebruik van de titel kurios speelt Jezus' messiaans-christologische uitleg van LXXPs 109 een cruciale rol. Allereerst gebruikt Lukas deze titel voor God of JHWH in een Schriftcitaat of wanneer hij in een lopende tekst naar God of JHWH verwijst. Daarnaast verwijst de titel naar Jezus wanneer een Schriftaanhaling volgens Lukas Hem bedoelt. Ten slotte reserveert Lukas de titel kurios voor de verhoogde Jezus. Met het aanbrengen van eigen accenten in zijn weergave van Jezus' uitleg van LXXPs 109 fundeert Lukas de eenheid tussen God en Jezus in het Oude Testament. Door zijn ambigue gebruik van de titel kurios vervaagt regelmatig het verschil tussen God en Jezus. Voor Lukas zijn beiden kurios.

In hoofdstuk zes analyseer ik alle verwijzingen naar LXXPs 109 in de geschriften van Paulus en de eerste brief van Petrus. Paulus verwijst in 1 Kor 15,23-28, Rom 8,34, Ef 1,20-22 en Kol 3,1 naar LXXPs 109,1, Petrus in 3,22. Paulus heeft in 1 Kor 15,23-28 met wijzigingen de allusie op LXXPs 109,1 afgestemd op zijn allusie op LXXPs 8,7 (gezerah shawa). Zijn aanpassingen zijn een concrete uitwerking van zijn visie op het koninkrijk van God. Daardoor creëert hij bewust ambiguïteit. Naar zijn overtuiging realiseren Vader en Zoon elk op zijn eigen wijze samen het koninkrijk. In dit gedeelte zet Paulus op grond van Dan 7,14-28 zijn visie op de realisering van Gods koninkrijk uiteen. In zijn uiteenzetting verweeft hij een allusie op LXXPs 109,1. In Rom 8,34 vervlecht Paulus het motief 'zitten aan de rechterhand van God' in het patroon van vernedering-verhoging. Dit motief ontleent hij aan LXXPs 109,1. Het patroon van vernedering-verhoging staat ook op andere nieuwtestamentische plaatsen (Ef 1,20-22; Kol 3,10 en 1 Petr 3,18 en 22). Vanwege de juridische setting waarin dit motief staat, bezit het motief in Rom 8,34 een forensische connotatie.

In Ef 1,20 verwijst Paulus naar LXXPs 109,1. Deze allusie breidt hij uit met de woorden $\acute{\epsilon}\nu$ $\tau\omicron\iota\zeta$ $\acute{\epsilon}\pi\omicron\upsilon\rho\alpha\nu\iota\omicron\varsigma$. Daardoor creëert hij een tegenstelling tus-

sen dit en het volgende vers. Deze contradictie verwoordt het hoofdthema van Efeziërs: het heersen van de verhoogde Christus over alle door God aan Hem onderworpen machten. Paulus verbindt 1,5-22 met 2,1-7. Zo werkt hij het hoofdthema van deze brief (God demonstreert zijn kracht in Christus en de gelovigen) uit door semantische en thematische overeenkomsten, door zijn dubbelzinnige gebruik van het woord ‘dood’ en met het aanbrengen van een parallellie tussen 1,20-21 en 2,5-7. Net als in 1 Kor 15,23-28 verbindt Paulus ook hier met de woorden *τά πάντα* uit de allusie op LXXPs 8,7 verschillende delen van Efeziërs met elkaar, bijvoorbeeld 1,20-23 met 2,6. Ef 2,6 staat dicht bij de paraenese in Kol 3,1. Ook in dit vers staat een allusie op LXXPs 109,1. De gelovigen zijn begrepen in Christus. Tijdens hun leven op aarde, moeten zij daarom de dingen zoeken die boven zijn. Door de verwisseling van het participium activum met een participium medium krijgt de allusie op LXXPs 109,1 in Ef 1,20 een uniek karakter. In combinatie met het absolute gebruik van de titel Christus beklemtoont Paulus op deze plaats sterk de uniciteit van Christus’ verzoening en de ethische consequenties daarvan voor de gelovigen.

Ook Petrus ontleent in zijn eerste brief een motief dat ontleend is aan LXXPs 109,1 (3,22). Het motief staat in een passage waarin Petrus beschrijft hoe Christus onderweg naar de hemel alle vijanden aan zich onderworpen heeft en door God is verhoogd (3,18-22). Het patroon van dit gedeelte is: Christus’ verzoenend sterven – opstanding – hemelvaart – verhoging – wederkomst (‘Kurzkatechismus’). Petrus verwisselt de imperativus (*κάθου*) met een indicativus (*ἔστιν*). Zijn gebruik van dit motief lijkt sterk op Paulus’ gebruik van hetzelfde motief.

In hoofdstuk zeven onderzoek ik alle plaatsen in Hebreeën waar de auteur naar LXXPs 109 verwijst. Hij is de enige nieuwtestamentische schrijver die behalve naar het eerste ook naar het vierde vers verwijst. De auteur geeft bijna al zijn citaten weer in de directe rede. De meerderheid daarvan is weergegeven als een uitspraak van God, Gods Zoon of de Heilige Geest. Dit betekent dat het in het onderzoek gebruikelijke onderscheid tussen een expliciet en impliciet citaat niet opgaat voor Hebreeën. LXXPs 109 heeft de structuur en inhoud van Hebreeën grondig beïnvloed, maar het gaat te ver om te stellen dat dit geschrift een midrash van Ps 110 is. De eerste allusie op LXXPs 109,1 introduceert de catena (1,5-14), die met het eerste citaat van LXXPs 109,1 wordt afgerond. De zes andere aanhalingen die samen met het citaat van LXXPs 109,1 de catena vormen, exegetiseren de betekenis van de woorden: ‘Zit aan mijn rechterhand!’ Deze christologische

passage staat in een theocentrisch kader. Kenmerkend voor Hebreeën is de combinatie van het verbum καθίζω met een participium. Deze combinatie is dé hermeneutische sleutel tot het verstaan van de soteriologische betekenis van Jezus' verhoging. Daarmee verwoordt de schrijver de onlosmakelijke eenheid tussen Jezus' verhoging door God en zijn benoeming tot hogepriester door Hem. Verder verbindt hij door deze combinatie zijn messiaans-christologische interpretatie van Schriftpassages met zijn soteriologische uitwerkingen.

In Heb 4,14-5,10 concretiseert de auteur de soteriologische betekenis van Jezus' verhoging aan Gods rechterhand met behulp van LXXPs 109,4. De auteur formuleert drie overeenkomsten tussen de priester Jezus en de levitische priesters. Heb 5,1-10 vormt samen met Heb 7,11-28 een inclusio. In dit gedeelte citeert de auteur LXXPs 109,4 voor de laatste keer. Christus' aanstelling tot Zoon alsook zijn benoeming tot priester onderbouwt hij met een combinatie van LXXPs 2,7 met LXXPs 109,4. Beide citaten geeft hij weer in de directe rede als uitspraken van de Vader tot zijn Zoon. Deze twee aanhalingen formuleren drie hoofdthema's van Hebreeën: de roeping van de Zoon tot priester door de Vader, de verhoging van de geïncarneerde Zoon in Gods heiligdom door de Vader en de aanstelling van de verhoogde Zoon tot priester door de Vader. LXXPs 2,7 schept een theocentrisch kader. Binnen dit kader slaat de auteur de brug tussen de messiaans-christologische betekenis van LXXPs 109,1 en 4 en tussen zijn soteriologische uitwerking van beide verzen.

In Heb 6,20 geeft de auteur LXXPs 109,4 bewust in een gewijzigde woordvolgorde weer. Zoals de auteur in het vierde hoofdstuk door een identiek woord LXXPs 94,11 met LXXGen 2,2 verbindt, zo verbindt hij in het vijfde hoofdstuk LXXPs 109,4 met LXXGen 14,17-20, nu met een woord dat in beide Schriftgedeelten een kernwoord is (ὁ ἱερεύς). Opnieuw kiest hij dus als uitgangspunt voor zijn exegese een bewijsplaats uit het eerste boek van Mozes ('Thorazentrik'). De eigennaam Melchizedek verbindt Heb 7,1 met het gewijzigd citaat van LXXPs 109,4 in Heb 6,20. Met behulp van een parafraserende weergave van LXXGen 14,17-20 hervertelt de auteur de ontmoeting tussen Abraham en de priester-koning Melchizedek. De schrijver legt de heilshistorische betekenis van deze ontmoeting uit. Hoofdstuk 7 bestaat uit twee delen: 7,1-10 en 7,11-28. De woorden ἀρχιερεύς γενόμενος formuleren het overkoepelende thema van beide delen. Het eerste deel heeft een descriptief en antithetisch karakter. De eindconclusie aan het slot is het vertrekpunt voor de exegese van het gewijzigde citaat van LXXPs 109,4 in het tweede deel. Dit deel bezit een juridisch en antithetisch karakter.

ter. In het eerste deel formuleert de schrijver het tekort van de levitische priesters in vergelijking met Melchizedek. In het tweede deel beschrijft hij de uniciteit van Jezus' priesterschap. Nu komt LXXGen 14 niet meer aan de orde. Hier vergelijkt de auteur Mozes' gebod voor het aanstellen van de levitische priesters met Gods belofte van een andere Priester in LXXPs 109,4. De norm voor deze vergelijking is 'het naderen tot God'. Deze vergelijking tussen Mozes' gebod en Gods belofte vindt plaats op het snijvlak van christologie en soteriologie en raakt de heilsordelijke verhouding tussen wet en evangelie.

Heb 8,1-13 is het eerste onderdeel van een drieluik van thema's die aan de tempel gerelateerd zijn. Die drie thema's zijn: het heiligdom (8,1-13), het offer (9,1-22) en het verbond (9,23-10,18). Elk onderdeel begint met een cultisch thema, is gecentreerd rond het thema 'het offer van Christus' en rondt af met het thema 'het verbond'. Ook in de uitwerking van deze hoofdthema's neemt LXXPs 109,1 een centrale plaats in. Aan de hand van deze thema's werkt de auteur de heilshistorische en heilsordelijke betekenis van Jezus' zitten aan Gods rechterhand uit. De auteur heeft tussen Heb 10,12-13 en Heb 1,13 een inclusio bewerkt. Op deze plaats citeert hij LXXPs 109,1 voor het eerst. Tussen deze plaatsen ontvouwt de auteur zijn messiaans-christologische interpretatie van LXXPs 109,1 en 4. Hij bewijst op grond van deze Schriftplaatsen dat Jezus' benoeming door God tot priester in Gods hemelse heiligdom gefundeerd is in zijn verhoging tot Kurios aan Gods rechterhand en in zijn aanstelling tot Zoon door de Vader. De laatste allusie op LXXPs 109,1 staat in Heb 12,2 en is ingeklemd tussen twee vermanende gedeelten. Deze allusie is een onderdeel van de tegenstelling: Christus' vernedering *versus* zijn verhoging. Jezus' triomf in de hemel volgt op zijn strijd hier op aarde. Zo is Hij een Voorbeeld en Leidsman voor zijn volgelingen.

Het karakter van het achtste hoofdstuk verschilt aanmerkelijk van dat van de overige capita. Het hoofdstuk telt drie onderdelen. Het eerste onderdeel bestaat uit twee delen. In het eerste deel inventariseer en beschrijf ik alle nieuwtestamentische verwijzingen naar LXXPs 109,1 (citaat, motief of allusie). In het tweede deel inventariseer en beschrijf ik alle nieuwtestamentische verwijzingen naar LXXPs 109,4 (citaat, motief of allusie). Ik concludeer dat alle citaten van LXXPs 109,1 fungeren als Schriftbewijs voor de stelling dat Christus door God verhoogd is. Ze staan allemaal in een theocentrisch kader. De uitdrukking 'zitten aan Gods rechterhand' is in Hebreeën een synoniem voor 'zijn aan Gods rechterhand'. Volgens de

auteur is aan Gods rechterhand de *Zoon*. Zijn keus voor ‘Zoon’ in plaats van *kurios* of *Christus* is een uitwerking van de combinatie van LXXPs 2,7 met LXXPs 109,1.

Wanneer Jezus LXXPs 109,1 voor de tweede keer citeert, bezit deze aanhaling door de combinatie met Dan 7,13 een eschatologische betekenis. Deze betekenis bezitten ook de allusies op dit vers in 1 Kor 15 en Heb 10. De verwijzingen staan in een theocentrisch kader. Ze verwoorden Jezus’ verhoogde status. De auteur van Hebreeën verweeft deze allusies met het thema van Jezus’ priesterschap. Dit christologische thema heeft hij aan LXXPs 109,4 ontleend. Motieven ontleend aan LXXPs 109,1 worden in het Nieuwe Testament op twee manieren gebruikt: zelfstandig of in combinatie met andere facetten van Jezus’ soteriologische werk. Wordt het motief in combinatie met andere soteriologische facetten gebruikt dan is niet God, maar Christus het grammaticale subject. Op dat moment is het verbum καθίζω vervangen door εἰμί of ἵσταμαι. Het zelfstandige gebruik van de uitdrukking ἐκ δεξιῶν τοῦ θεοῦ geeft een auteur de vrijheid om deze uitdrukking van zijn oorspronkelijk taalkleed te ontdoen en aan te passen aan de directe context. Dit motief staat binnen het kader van een *theologia crucis*. Het verwoordt de gewijzigde relatie van God ten opzichte van de verhoogde Jezus Christus en zijn veranderde verhouding ten opzichte van de gelovigen. Achter het nieuwtestamentische gebruik van dit motief gaan twee overtuigingen schuil: Jezus de Christus heeft met zijn sterven en opstanding de belofte van LXXPs 109,1 gerealiseerd en de geïncarneerde Zoon is na zijn opstanding door God verhoogd.

Alleen in Hebreeën staan citaten van en motieven ontleend aan LXXPs 109,4. De weergave van dit vers verschilt door de aanspraak en de introductie met een verbum declarandi van de weergave van het eerste vers. Ze onderstrepen de zekerheid van Gods belofte. LXXPs 109,4 wordt door de vergelijking met LXXGen 14 heilshistorisch geïnterpreteerd en aan de hand van het thema ‘Christus’ priesterschap’ soteriologisch uitgewerkt. God heeft een andere Priester beloofd. Nu zijn Zoon door Hem verhoogd is, is deze belofte gerealiseerd. De schrijver heeft de aanspraak ‘Zoon’ verweven in een allusie op LXXPs 109,4. Deze combinatie is een concrete uitwerking van zijn exegese van LXXPs 2,7 in Heb 5,5-6. Ook ontleent hij zeven verschillende motieven aan LXXPs 109,4. Met uitzondering van Heb 7,21, zijn die motieven allemaal gerelateerd aan een werkwoord met een specifiek theologische betekenis. Het gebruik van LXXPs 109,1 staat in een theocentrisch kader, het gebruik van vs. 4 staat in een christologisch kader door de combinatie met LXXPs 2,7.

Alle nieuwtestamentische auteurs gebruiken LXXPs 109,1 zelfstandig, dat wil zeggen: het vers wordt met zijn specifieke betekenis los van zijn context gebruikt. Dit betekent dat zowel de auteur alsook zijn adressanten van deze specifieke betekenis op de hoogte zijn. Deze betekenis is dus al vóór het schrijven van hun geschriften ontwikkeld en onder Jezus' volgelingen breed bekend geworden. De herkomst daarvan is niet de liturgie van de nieuwtestamentische gemeente, noch Paulus' invloed op het christologische gedachtegoed van de nieuwtestamentische gemeente. Jezus' messiaans-christologische interpretatie van LXXPs 109,1 is de oorsprong van hetzelfde gebruik van deze psalm door zijn volgelingen. Zij hebben de hermeneutische, christologische en ethische consequenties van Jezus' onderwijs verder uitgewerkt. Om die reden speelt LXXPs 109 in het Nieuwe Testament een significante en in sommige geschriften zelfs een centrale rol.

In het negende en laatste hoofdstuk formuleer ik de conclusies van mijn onderzoek. De drie hoofdvragen waarmee ik mijn onderzoek ben gestart, krijgen in dit laatste hoofdstuk een antwoord. Jezus' messiaans-christologische interpretatie van LXXPs 109 ligt ten grondslag aan het frequente gebruik van deze psalm door zijn volgelingen in hun geschriften. Met zijn interpretatie continueert Jezus een belangrijk element uit de traditionele uitleg van deze psalm, namelijk dat in deze psalm drie personen figureren. Nieuw aan Jezus' uitleg is zijn identificatie van deze drie personen (God, een andere Kurios en David de profeet), zijn messiaanse uitleg van deze psalm en zijn identificatie met deze Kurios. Wanneer hij zichzelf met deze Kurios identificeert, reikt Hij zijn volgelingen een hermeneutische sleutel aan om heel de Schrift messiaans-christologisch uit te leggen. Daardoor is de invloed van LXXPs 109 in het Nieuwe Testament indirect veel groter dan alleen door het hoge aantal verwijzingen naar deze psalm. Het nieuwtestamentische gebruik van deze psalm is alleen mogelijk dankzij de Griekse vertaling van Ps 110.

Summary

Ps 110 is the most frequently quoted Old Testament text in the New Testament. Matthew, Mark, Luke, Paul, Peter, and the author of the letter to the Hebrews refer to this psalm once or several times. Why do so many New Testament authors refer to this psalm? Do they interpret this psalm in the same way? And: which part does the reference to Ps 110 play in their writing? These three questions are the initial impetus for my research in which I investigate the origin and the nature of the application of Ps 110 in the New Testament. In the first chapter I briefly describe the state of the research on Ps 110. This description presents an overview of the problems regarding the interpretation of this psalm, gives an up-to-date illustration of the state of the research on this psalm and uncovers the gaps in modern research regarding the use of Ps 110 in the New Testament.

In the first part of chapter two I lay the foundation of my research with a literary analysis and exegesis of Ps 110. Ps 110 consists of two stanzas. Both stanzas are inextricably linked to one another and together they compose one text. Two persons are central figures in this psalm: JHWH and his king. It is to him that JHWH speaks. The use of the word צִדִּיק links Ps 110 with the Canaanite imperial ideology from the pre-exilic period. Ps 110 also shares various themes and motifs with Ex 14-15, Num 24, Judg 5, 1 Sam 8, and 2 Sam 7. In short, Ps 110 is an old text which, with the other early texts, represents an old Israelite tradition which confesses JHWH's universal kingship and in which a great and unique part is ascribed to Israel's king.

In the second part of chapter two I analyse the position of Ps 110 in Psalms. Together with Ps 108 and Ps 109, Ps 110 forms a Davidic triptych. The psalm responds to the promise and the prayer of Ps 108 and the complaint of Ps 109. Ps 108 has been compiled from Ps 57,7-11 and Ps 60,5-12. These two parts have been altered and fine-tuned to suit each other. Due to the alterations, the content of Ps 108 harmonizes with Ps 110. Presumably Ps 108 was composed for this Davidic triptych. Ps 109 is unique as regards content and use of words. This psalm describes in vivid words the eschatological battle which many have waged against David. The pattern of this Davidic triptych is: David's doxology – David's lamentation – JHWH's response. This triptych answers the question with which the book of Ps 105-107 ends: David is JHWH's righteous one. Pss 111-113 explain why JHWH has chosen Da-

SUMMARY

vid as his righteous one. When viewed within this new frame of reference, Ps 110 contains clues for a new interpretation of this psalm.

In the third chapter I investigate LXXPs 109, the Greek translation of Ps 110. This translation was made in Alexandria near the end of the second century BC. LXXPs 109 is an isomorph translation, the poetic nature of Ps 110 has almost completely disappeared. In LXXPs 109 not two, but three persons are central figures in this psalm: God, David and an anonymous orator. Consequently, this text has acquired a prophetic disposition. The translator strictly maintains the fundamental distinction between the two central figures: God and his king. At some points he brings the text up to date, at other points he incorporates a specific theological reading in his reproduction of the text. Nevertheless, LXXPs 109 is not a messianic text, although the translator highlights the image of David in LXXPs 108-110. This process in which David becomes a key figure in a psalm, is in this way implemented in his translation of the Psalms. From the third century BC and onwards, this process increasingly influences the interpretation of Psalms.

In chapter four I analyse and discuss all the texts which scholars say refer to Ps 110 or LXXPs 109. Those texts are: LXXZechariah, Ezekiel Tragicus, Testament of Levi, 1 Maccabees, 11Q5, 11Q13, Testament of Job, and Assumptio Mosis. This analysis and review are important for my research for two reasons. From this it first of all becomes clear whether Ps 110 and/or LXXPs 109 received widespread attention during the period before the New Testament came into existence. When a text, according to some scholars, is said to refer to this psalm, the discussion about the nature of this reference immediately flares up. The cardinal question in this debate is whether Ps 110 and/or LXXPs 109 is read in a messianic way during this period. Most scholars are of the opinion that this is indeed the case. However, this chapter ends with the conclusion that none of the investigated texts refer to Ps 110 and/or LXXPs 109.

My investigation of all the references to Ps 110 in the New Testament commences in chapter five. None of the New Testament authors refers to Ps 110. But various writers do refer to the first or fourth verse of LXXPs 109. The Greek translation of both verses differs from the Hebrew text. In this chapter I investigate all the passages in the gospel of Mark, the book of Matthew and the twofold work of Luke, where the author refers to LXXPs

SUMMARY

109. In various ways, LXXPs 109,1 has exercised a great influence on the three synoptic gospels. The synoptics' description of the two moments in which Jesus quotes LXXPs 109,1 is nearly identical. He quotes this verse for the first time in the eve prior to his suffering and death. Jesus debates the accepted prevalent a-messianic interpretation of this text interrogatively. At that moment He leaves the question who is the Kurios to whom God speaks, unanswered. The second time, however, He answers this question in word and deed during the trial of the sanhedrin. Jesus interprets LXXPs 109,1 in a messianic, christological way. His interpretation stands within a theocentric framework. By means of his death, resurrection and ascension, He actually proves how the promise of this psalm is fulfilled by Him. With this messianic christological interpretation He places his death on the cross in the light of his exaltation by God, his Father. Conform the translator of LXXPs 109, Jesus' interpretation of LXXPs 109,1 presumes three persons in LXXPs 109,1. Differently than the LXXPs 109 translator, He identifies these three persons, namely as kurios (God), a messianic kurios, and David the prophet.

Despite the significant mutual harmony in the report of Jesus' messianic christological interpretation of LXXPs 109, each gospel writer has experienced the influence of this psalm in his own individual way. This individual influence becomes apparent from the differences in the details by means of which variations occur in their description of Jesus' instruction. These apparently subtle differences can only be explicated as a result of their editorial labour. However, LXXPs 109 has also influenced the synoptic gospels at other levels.

For this psalm has marked the editing of the gospel of Mark and his writing about the christological implication of Jesus' Person and work. This is illustrated by his use of the title Kurios. The opening sentences of the gospel of Mark are a combination of quotes in which this title occurs as the rendering of the Tetragrammaton (Mk 1,1-2). After these opening verses this title only occurs in two quotes of LXXPs 109,1 in the second part of Mark and in an allusion to LXXPs 109,1 at the close of his gospel. Jesus' messianic christological interpretation of LXXPs 109,1 is the hermeneutic key for the correct understanding of the christological meaning of Jesus' doctrine and life. Conversely, Jesus' interpretation of LXXPs 109,1 is also the hermeneutic key to the comprehension of Mark's use of Messianic titles, his messianic christological interpretation of the Scriptures and his description of the significance of Jesus' suffering, death, and resurrection.

In Matthew's account of Jesus' trial, Jesus claims the titles ὁ κύριος ἐν ὃ

υἱὸς τοῦ θεοῦ. He is Kurios and Son of God. This identification affects Matthew's use of the title ὁ υἱὸς τοῦ Δαβὶδ. He distinguishes himself from the other gospel writers because of his messianic christological use of this title. The Son of David is the Son of God, Jesus the kurios.

Luke has been influenced by LXXPs 109 in a different way. In his twofold work two titles belong to the main motifs of his oeuvre: Jesus is messiah and kurios. Jesus' messianic christological explanation of LXXPs 109 plays a crucial part in the foundation of his use of the title kurios. Luke first of all uses this title for God or JHWH in a quotation from the Scriptures or when he refers to God or JHWH in a text. Additionally, the title is a reference to Him when the Scripture quotation alludes to Jesus, according to Luke. Finally, Luke reserves the title kurios for the exalted Jesus. By means of his own emphases in his rendering of Jesus' explanation of LXXPs 109, Luke founds the unity between God and Jesus in the Scriptures. As a result of his ambiguous use of the title kurios, the distinction between God and Jesus often fades. According to Luke both are kurios.

In chapter six I analyse all the references to LXXPs 109 in the writings of Paul and Peter's first letter. Paul refers to LXXPs 109,1 in 1 Cor 15,23-28, Rom 8,34, Eph 1,20-22 and Col 3,1, Peter in 3,22. In 1 Cor 15,23-28 Paul fine-tuned the reference of LXXPs 109,1 with some alterations to his allusion of LXXPs 8,7 (gezerah shawa). His adaptations are a visible elaboration of his view on the kingdom of God. In this way he consciously creates ambiguity. He is convinced that both Father and Son each realize the coming of the kingdom in their own individual way. In this passage Paul expounds his view on the realization of God's kingdom, based on Dan 7,14-28. He interweaves an allusion to LXXPs 109,1 in his exposition. In Rom 8,34 Paul weaves the motif 'to sit at the right hand of God' into the pattern of humiliation and exaltation. He derives this motif from LXXPs 109,1. The pattern of humiliation and exaltation also occurs in other places in the New Testament (Eph 1,20-22; Col 3,10 and 1 Pet 3,18 and 22). Due to the legal setting in which this motif occurs, the motif in Rom 8,34 possesses a forensic connotation.

In Eph 1,20 Paul alludes to LXXPs 109,1. He extends this allusion with the words ἐν τοῖς ἐπουρανίοις. In this way he creates a contrast between this verse and the following one. This contradiction expresses the main theme of the letter to the Ephesians: the reign of the exalted Christ over all the powers which God has made subordinate to him. Paul connects 1,5-22 with 2,1-7. In this way he develops the central theme of this letter (God

demonstrates his power in Christ and in the believers) by semantic and thematic analogies, by means of his ambiguous use of the word ‘death’ and by making a parallel between 1,20-21 and 2,5-7. Like in 1 Cor 15,23-28, Paul also uses the words *τά πάντα* from the allusion to LXXPs 8,7 to join various parts of Ephesians together, for example 1,20-23 with 2,6. Eph 2,6 is close to the paraenesis in Col 3,1. Also this verse contains an allusion to LXXPs 109,1. Believers are incorporated in Christ. Therefore, they must seek the things which are above during their life here on earth. Because of the interchange of the participium activum with a participium medium, the nature of the allusion to LXXPs 109,1 in Eph 1,20 is unique. In combination with the absolute use of the title Christ, Paul strongly emphasizes the unicity of Christ’s atonement in this passage and its ethical consequences for believers.

In his first letter, Peter also derives a motif from LXXPs 109,1 (3,22). This motif is in a passage in which Peter describes how Christ, on his way to heaven, has subjected all his enemies to himself and how he has been exalted by God (3,18-22). The pattern of this portion of Scripture is: Christ’s atoning death – resurrection – ascension – exaltation – second coming (‘Kurzcatechismus’). Peter interchanges the imperative (*κάθου*) with an indicative (*ἔστιν*). His use of this motif strongly resembles Paul’s use of the same motif.

In chapter seven I examine all the texts in Hebrews in which the author refers to LXXPs 109. He is the only New Testament writer who besides the first verse, also refers to the fourth. The author renders nearly all of his quotations in direct speech. The majority of them is rendered as a statement of God, of God’s Son or of the Holy Spirit. This means that the usual distinction which is made in research between an explicit and implicit quotation, cannot be applied to Hebrews. LXXPs 109 has had a profound influence on the structure and the content of Hebrews, but it is too far-fetched to state that this writing is a midrash of Ps 110. The first allusion to LXXPs 109,1 introduces the catena (1,5-14), which is completed with the first quotation of LXXPs 109,1. The six other references, which together with the quotation of LXXPs 109,1 comprise the catena, form an exegesis of the meaning of the words: ‘Sit at my right hand!’ This christological passage stands within a theocentric framework. The combination of the verbum *καθίζω* with a participium is characteristic for Hebrews. This combination is by far the hermeneutic key to the understanding of the soteriological significance of Jesus’ ascension. By means of this the writer expresses the inextricable

unity between Jesus' exaltation by God and his appointment as a high priest by Him. With this combination He furthermore joins his messianic christological interpretation of the passages from the Scriptures with the soteriological expounding of his ideas.

In Heb 4,14-5,10 the author elaborates on the soteriological significance of Jesus' exaltation at God's right hand by means of LXXPs 109,4. The author formulates three points in which the priest Jesus bears a resemblance to the Levitical priests. Heb 5,1-10, along with Heb 7,11-28, comprises an inclusio. In this passage the author quotes LXXPs 109,4 for the last time. He uses a combination of LXXPs 2,7 and LXXPs 109,4 to link Christ's nomination as Son, together with his appointment as priest. Both quotations are rendered in direct speech as a proclamation of the Father to his Son. These two citations formulate the three main themes of the letter to the Hebrews: the Father's calling of the Son as priest, the Father's exaltation of the incarnated Son in God's sanctuary, and the Father's appointment of the exalted Son as priest. LXXPs 2,7 creates a theocentric framework. Within this framework the author bridges the gap between the messianic christological significance of LXXPs 109,1 and 4 and his soteriological expounding of both verses.

In Heb 6,20 the author consciously renders LXXPs 109,4 by means of an altered word order. As the author joins LXXPs 94,11 with LXXGen 2,2 in the fourth chapter by means of an identical word, he likewise joins LXXPs 109,4 with LXXGen 14,17-20 in the fifth chapter, here with a word that is an essential word in both Scripture passages (ὁ ἱερεὺς). He again takes a reference from the first book of Moses ('Thorazentrik') as a starting point for his exegesis. The proper name Melchisedec links Heb 7,1 with the altered quotation of LXXPs 109,4 in Heb 6,20. With the aid of a paraphrasing account of LXXGen 14,17-20 the author retells the story in which Abraham meets the priest-king Melchisedec. The writer expounds the soteriological significance of this meeting. Chapter 7 consists of two parts: 7,1-10 and 7,11-28. The words ἀρχιερεὺς γενόμενος formulate the theme which encompasses both parts. The first part has a descriptive and antithetic nature. The conclusion at the close of this part is the starting point for the exegesis of the altered quotation of LXXPs 109,4 in the second part. This part has a legal and antithetic nature. In the first part the writer formulates the deficiency of the Levitical priests in comparison with Melchisedec. In the second part he describes the uniqueness of Jesus' priesthood. Now LXXGen 14 is no longer mentioned. Here the author compares Moses' command to appoint Levitical priests with God's promise of another Priest in LXXPs

SUMMARY

109,4. The norm for this comparison is 'to draw nigh to God'. This comparison between Moses' command and God's promise occurs in the sphere in which christology and soteriology intersect and also touches the relationship between law and gospel concerning the order of salvation.

Heb 8,1-13 is the first part of a triptych of themes which are related to the temple. The three themes are: the sanctuary (8,1-13), the sacrifice (9,1-22), and the covenant (9,23-10,18). Each part starts off with a ritual theme, is centred around the motif 'Christ's sacrifice' and finishes off with the motif 'the covenant'. LXXPs 109,1 also occupies a central position in the development of these main themes. By means of these themes the author develops the soteriological significance of Jesus' sitting at God's right hand and its implication for the order of salvation. Between Heb 10,12-13 and Heb 1,13 the author composes an inclusio. In this passage he quotes LXXPs 109,1 for the first time. Between these two passages the author unfolds his messianic christological interpretation of LXXPs 109,1 and 4. Based on these passages from the Scriptures he proves that Jesus' appointment by God as priest in God's heavenly sanctuary is founded in his exaltation to kurios at God's right hand, as well as in his nomination as Son by the Father. The last allusion to LXXPs 109,1 may be found in Heb 12,2 and is wedged in between two exhortations. This reference is part of the antithesis: Christ's humiliation *versus* his exaltation. Jesus' triumph in heaven supersedes his battle here on earth. In this way he is an Example for and the Leader of his followers.

The nature of the eighth chapter differs considerably from that of the other capita. This chapter comprises three parts. The first part consists of two parts. In the first part I make an inventory of and describe all of the New Testament references to LXXPs 109,1 (quotation, motif or allusion). In the second part I make an inventory and describe all of the New Testament references to LXXPs 109,4 (quotation, motif or allusion). I conclude that all of the quotations of LXXPs 109,1 function as a proof of Scripture for the hypothesis that Christ has been exalted by God. They are all situated within a theocentric framework. In the letter to the Hebrews the expression 'to sit at God's right hand' is synonymous to 'to be at God's right hand'. According to the author the *Son* is at God's right hand. His decision to use 'Son' instead of kurios or christ, is an elaboration of the combination of LXXPs 2,7 with LXXPs 109,1.

Jesus' quotations of LXXPs 109,1, as well as the allusions to this verse in 1 Cor. 15 and Heb 10 have an eschatological purport. They stand within a

theocentric framework and express Jesus' exalted state. The author of the Hebrews interweaves these allusions with the theme of Jesus' priesthood. He derived this christological motif from LXXPs 109,4. In the New Testament, motifs which are derived from LXXPs 109,1 are used in two ways: independently or in combination with other facets of Jesus' soteriological work. When the motif is used in combination with other soteriological aspects, it is not God who is the grammatical subject, but Christ. At that moment the verbum καθίζω is substituted for εἰμί or ἵσταμαι. The independent use of the expression ἐκ δεξιῶν τοῦ θεοῦ offers an author the freedom to extricate this expression from the archaic language with which it is enrobed and to adapt it to the direct context. This motif exists within the framework of a *theologia crucis*. It expresses the altered relationship of God in relation to the exalted Jesus Christ and his altered relationship to believers. Two convictions are behind the New Testament use of this motif: with his death and resurrection, Jesus Christ has fulfilled the promise of LXXPs 109,1 and after his resurrection the incarnate Son has been exalted by God.

Quotations from and motifs derived from LXXPs 109,4 only occur in Hebrews. The rendering of this verse varies because of the salutation and the introduction with a verbum declarandi in the rendering of the first verse. They underscore the certainty of God's promise. Due to the comparison with LXXGen 14, LXXPs 109,4 is interpreted in a soteriological way and as a result of the theme 'Christ's priesthood' it is also developed in that way. God has promised another Priest. Now that his Son has been exalted by him, this promise has been fulfilled. The writer has interwoven the salutation 'Son' in an allusion to LXXPs 109,4. This combination is an actual elaboration of his exegesis of LXXPs 2,7 in Heb 5,5-6. He also derives seven different motifs from LXXPs 109,4. With the exception of Heb 7,21, those motifs are all related to a verb with a specifically theological meaning. The use of LXXPs 109,1 stands within a theocentric framework, the use of vs 4 stands within a christological framework because of the combination with LXXPs 2,7.

All the New Testament authors use LXXPs 109 independently. This implies that both the author as well as those whom he addresses, are acquainted with the independent use of this text. This independent use had already been developed before the composition of these writings. The origin of this is not the liturgy of the New Testament congregation, nor Paul's influence on the christological ideas of the New Testament congregation. Jesus' messianic christological interpretation of LXXPs 109,1 is the origin of the concordant use of this psalm by his followers. They developed the hermeneutic, chris-

SUMMARY

tological and ethical consequences of Jesus' instruction in more detail. For that reason, LXXPs 109 plays a significant and sometimes even a central role in the writings in the New Testament.

In the ninth and last chapter I formulate the conclusions of my research. The three key questions with which I started my research receive an answer in this last chapter. Jesus' messianic christological interpretation of LXXPs 109 is the cause for the high frequency of allusions to this psalm in the New Testament. With his interpretation Jesus continues with an important element from the traditional explanation of this psalm, namely that three persons figure in this psalm. What is new in Jesus' explanation is his identification of these three persons (God, another kurios and David the prophet), his Messianic interpretation of this psalm and his identification with this kurios. When He identifies Himself with this kurios, he equips his followers with a hermeneutical key to interpret the entire Scriptures in a messianic christological sense. Consequently, the indirect influence of LXXPs 109 is much greater. The New Testament use of this psalm is only possible thanks to the Greek translation of Ps 110.

Lijst van afkortingen

Afkortingen van Bijbelboeken zijn volgens het Nederlands Bijbelgenootschap.

Afkortingen van Qumran-teksten zijn volgens F. García Martínez & E.J.C. Tigchelaar, *The Dead Sea Scrolls* (Leiden, 2000).

Afkortingen van oudtestamentische apocrypha en pseudepigrapha, nieuwtestamentische apocrypha, auteurs en teksten uit de Klassieke Oudheid, Codices, teksten van vroegjoodse en vroegchristelijke schrijvers, geschriften van Patres, papyri, rabbijnse literatuur en Targums zijn volgens *Anchor Bible Dictionary* (New York, 1992), behoudens de volgende aanvullingen:

8HevXII gr.	De Griekse Twaalf Profetenrol uit Naḥal Ḥever
b.Baba Batra	Talmud Bavli, tractaat Baba Batra
b.Ḥag	Talmud Bavli, tractaat Ḥagiga
b.Menah	Talmud Bavli, tractaat Menahot
b.Ned	Talmud Bavli, tractaat Nedarim
b.Pesachim	Talmud Bavli, tractaat Pesachim
b.San	Talmud Bavli, tractaat Sanhedrin
b.Zebah	Talmud Bavli, tractaat Zebahim
B.Ar.	<i>Brief van Aristee</i>
LXXPen	Griekse vertaling van de Pentateuch
LXXGen	Griekse vertaling van Genesis
LXXEx, enz.	Griekse vertaling van Exodus, enz.
LXX-vertalers	Vertalers van de Griekse overzetting van het OT
LXXGen-vertaler, enz	LXX-vertaler van Genesis, enz.
m.Ab	<i>Mishnah</i> , tractaat <i>Abot</i>
VP	Vitae Prophetarum
VP.Hab	Vitae Prophetarum Habakuk

Afkortingen van namen van nieuwtestamentische codices en handschriften, kerkvaders en Versiones is volgens NA²⁸.

Lijst van grammaticale en andere afkortingen is volgens *Anchor Bible Dictionary* (New York, 1992), behoudens de volgende aanvullingen:

LIJST VAN AFKORTINGEN

e.a.	en anderen
m.n.	met name
o.a.	onder andere
t.p.	ter plaatse
vgl.	vergelijk
vs.	vers
vss.	verzen
zgn.	zogenaamd

Lijst van afkortingen van edities, encyclopediae, grammatica, lexica, tekst-uitgaven, tijdschriften en series zijn volgens *SBL Handbook* 2nd. edition, behoudens de volgende aanvullingen:

ÄA	Ägyptologische Abhandlungen
ACEBTSS	Amsterdamse Cahiers voor Exegese van de Bijbel en zijn Tradities Supplement Series, Maastricht
AL	<i>Archiv für Liturgiewissenschaft</i> , Regensburg
	Judentum
AO	Analecta Orientalia
AS	Apeldoornse Studies
ATHANT	Arbeiten zur Theologie des Alten und Neuen Testaments
ATS	Approaches to Translation Studies, Atlanta
BK	Bibel-Kommentar
BL _e	H. Bauer & P. Leander, <i>Historische Grammatik der hebräischen Sprache</i> repr. (Hildesheim, 1962).
BOT	De Boeken van het Oude Testament
BRS	The Biblical Resource Series
BST	Basel Studies of Theology
BT	<i>The Bible Translator</i> , Aberdeen
BTCP	Biblical Theology for Christian Proclamation
BThSt	Biblisch-Theologische Studien
CC	Concordia Commentary
CHB	P.R. Ackroyd, C.F. Evans, S.L. Greenslade & G.W.H. Lampe (eds), <i>The Cambridge History of the Bible</i> , (Cambridge, 1976-1978).

LIJST VAN AFKORTINGEN

<i>CHI</i>	I. Gershevitch (ed.), <i>The Cambridge History of Iran</i> (Cambridge, 1985).
CIS	Copenhagen International Seminar
<i>CJ</i>	<i>Concordia Journal</i> , St. Louis
CNT	Commentaar op het Nieuwe Testament
COT	Commentaar op het Oude Testament
CS	Calwer Studienbücher
CThM	Calwer Theologische Monographien
<i>DJPA</i>	M. Sokoloff, <i>A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic</i> sec. ed. (Jerusalem, 2002).
<i>DTTBY</i>	M. Jastrow, <i>A Dictionary of the Targumim, the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Mid-rashic Literature</i> (New York, 1950).
<i>EcR</i>	<i>The Ecumenical Review</i> , Geneva
EUZ	Exegese in unserer Zeit
<i>GNO</i>	W. Jaeger (Hrsg.), <i>Gregorii Nysseni Opera</i> (1986-).
GTB	Van Gorcum's Theologische Bibliotheek
HÄB	Hildesheimer ägyptologische Beiträge
<i>HAE</i>	J. Renz & W. Röllig, <i>Handbuch der Althebräischen Epigraphik</i> Band II/2 (Darmstadt, 2003).
ISFCJ	International Studies in formative Christianity and Judaism
JAL	Jewish Apocryphal Literature
JBLMS	Journal of Biblical Literature Monograph Series, Philadelphia
<i>JMUEOS</i>	<i>Journal of the Manchester University Egyptian and Oriental Society</i> , Manchester
KAV	Kommentar zu den Apostolischen Vätern
KNT	Th. Zahn, <i>Kommentar zum Neuen Testament</i> (Leipzig-Erlangen, 1922).
KST	Kohlhammer Studienbücher Theologie
KV	Korte Verklaring
LQF	Liturgiegeschichtliche Quellen und Forschungen
MJS	Münsteraner Judaistische Studien, Münster
NABPR.DS	The National Association of Baptist Professors of Religion. Dissertation Series
NTC	New Testament Commentary

LIJST VAN AFKORTINGEN

NTR	New Testament Readings
OLB	Orte und Landschaften der Bibel
PÄ	Probleme der Ägyptologie
PMTS	Pittsburgh Monograph Theological Series
PNT	Prediking van het Nieuwe Testament
PNTC	The Pillar New Testament Commentary
POT	Prediking van het Oude Testament
PThS	Paderborner Theologische Studien
<i>QL</i>	<i>Questions Liturgiques/Studies in Liturgy</i> , Leuven
REC	Reformed Expository Commentary
SBLSS	Society of Biblical Literature: Semeia Studies
SBLSS	Society of Biblical Literature: Symposium Series
SDSSRL	Studies in the Dead Sea Scrolls and Related Literature
SKC	Serie: Kamper Cahiers
STAR	Studies in Theology and Religion
<i>Syr</i>	<i>Syria: Revue d'Art Oriental et d'Archéologie</i> , Paris
TAD	B. Porten & A. Yardeni (eds.), <i>Textbook of Aramaic Documents from Ancient Egypt</i> (Jeruzalem, 1986).
TANZ	Texte und Arbeiten zum neutestamentlichen Zeitalter
<i>ThWQ</i>	H.-J. Fabry & U. Dahmen (Hrsg.), <i>Theologi- sches Wörterbuch zu den Qumrantexten</i> (Stuttgart, 2013).
<i>TV</i>	<i>Theologia Viatorum</i>
WAM	M. Fieger, J. Krispenz & J. Lanckau (Hrsg.), <i>Wörterbuch alttestamentlicher Motive</i> (Darmstadt, 2013).
WS	Wuppertaler Studienbibel
WSAMA	Walberberger Studien der Albertus-Magnus- Akademie

Beknopte literatuurlijst

Deze literatuurlijst bevat alleen titels van werken waarnaar in deze studie verwezen wordt of van publicaties die geciteerd worden. De volledige lijst staat op de website van de uitgever (www.labarum.nl).

- Abegg, M.G., 'The Messiah at Qumran: Are We Still Seeing Double?', *DSD* 2 (1995), 125-144.
- Abegg, M.G., 'Who Ascend to Heaven?' 4Q491, 4Q427, and the Teacher of Righteousness', in: C.A. Evans & P.W. Flint (eds.), *Eschatology, Messianism and the Dead Sea Scrolls* SDSSRL (Grand Rapids, 1997), 61-73.
- Abegg, M.G., & C.A. Evans, 'Messianic Passages in the Dead Sea Scrolls', in: J.H. Charlesworth (ed.), *Qumran-Messianism. Studies on the Messianic Expectations in the Dead Sea Scrolls* (Tübingen, 1998), 191-203.
- Achtemeier, P.J., *1 Peter Hermeneia* (Minneapolis, 1996).
- Aejmelaeus, A., 'Die Septuaginta des Deutronomiums', in: T. Veijola (Hrsg.), *Das Deutronomium und seine Querbeziehungen* SESJ 62 (Helsinki-Göttingen, 1996), 1-22.
- Aejmelaeus, A., 'Characterizing Criteria for the Characterization of the Septuagint Translators: Experimenting on the Greek Psalter', in: R.J.V. Hiebert, C.E. Cox & R.J. Centry (eds.), *The Old Greek Psalter. Studies in Honour of Albert Pietersma* JSOTSup 332 (Sheffield, 2001), 54-73. [2001^a]
- Aejmelaeus, A., 'Übersetzungstechnik und theologische Interpretation. Zur Methodik der Septuaginta-Forschung', in: E. Zenger (Hrsg.), *Der Septuaginta-Psalter* HBS 32 (Freiburg, 2001), 3-18. [2001^b]
- Aejmelaeus, A., '»Rejoice in the Lord!« A Lexical and Syntactical Study of the Semantic Field of Joy in the Greek Psalter', in: M.F.J. Baasten & W.T. van Peursen (eds.), *Hamlet on a Hill. Semitic and Greek Studies. Presented to T. Muraoka on the Occasion of his Sixty-Fifth Birthday* OLA 118 (2003), 501-521.
- Agua, A. del, 'The Lucan Narrative of the "Evangelization of the Kingdom of God"', in: J. Verheyden (ed.), *The Unity of Luke-Acts* BETL 142 (Leuven, 1999), 639-661.
- Ahearne-Kroll, S.P., 'Abandonment and Suffering', in: W. Kraus & R.G. Wooden (eds.), *Septuagint Research. Issues and Challenges in the Study of the Greek Jewish Scriptures* SCS 53 (Atlanta, 2006), 293-310.
- Ahearne-Knoll, S.P., *The Psalms of Lament in Mark's Passion* SNTSMS 142 (Cambridge, 2007).
- Aland, K., 'Der Schluß des Markusevangeliums', in: eadem, *Neutestamentliche Entwürfe* TB 63 (München, 1979), 246-283. Oorspronkelijk verschenen in: M. Sabbe (ed.), *L'Évangile selon Marc. Tradition et rédaction* BETL 34 (Leuven, 1974), 435-470.
- Albl, M.C., 'And Scripture Cannot Be Broken'. *The Form & Function of the Early Christian Testimonia Collections* NovTSup 96 (Leiden, 1999).
- Alexander, P.S., 'Rabbinic Biography and the Biography of Jesus: A Survey of the Evidence', in: C.M. Tuckett (ed.), *Synoptic Studies: The Ampleforth Conferences of 1982 and 1983* JSOTSup (Sheffield, 1984), 19-50.

- Allen, L.C., 'David as Exemplar of Spirituality: The Redaction Function of Psalm 19', *Bib* 67 (1986), 544-546.
- Allen, T.G., 'Exaltation and Solidarity with Christ: Ephesians 1.20 and 2.6', *JSNT* 28 (1986), 103-120.
- Alonso-Schökel, L., 'מִזְחֵן', *ThWAT* 4 (Stuttgart, 1984), 812.
- Alter, R., *The Book of Psalms. A Translation with Commentary* (New York-London, 2007).
- Anderson, A.A., *2 Samuel* WBC (Dallas, 1989).
- Anderson, D.R., *The King-Priest of Psalm 110 in Hebrews* SBL 21 (New York, 2001).
- Anderson, H., 'The Jewish Antecedents of the Christology in Hebrews', in: J.H. Charlesworth (ed.), *The Messiah* (Minneapolis, 1992), 512-535.
- Anderson, R.D., *1 Korinthiërs. Orde op zaken in een jonge stadskerk* CNT (Kampen, 2008).
- André, G., 'פִּקְדָּה', *ThWAT* 6 (Stuttgart, 1988), 709-723.
- André, G., "'Walk', 'stand', and 'sit' in Psalm i 1-2", *VT* 32 (1982), 327.
- Arenhoevel, D., *Die Theokratie nach dem 1. und 2. Makkabäerbuch* WSAMA 3 (Mainz, 1967).
- Arnold, B.T., 'Luke's Characterizing Use of the Old Testament in the Book of Acts', in: B. Witherington III (ed.), *History, Literature and Society in the Book of Acts* (Cambridge, 1996), 300-323.
- Arnold, C.E., 'Letter to the Ephesians', *DPL* (Nottingham, 1993), 238-249.
- Arrington, F.L., *The Acts of the Apostles* (Peabody, 1988).
- Aschim, A., 'Melchizedek the Liberator. An Early Interpretation of Genesis 14?', in: *Seminar Papers. Society of Biblical Literature 1996 Seminar Papers* SBLSPS 35 (Atlanta 1996), 243-258.
- Aschim, A., 'Melchizedek and Jesus: 11Q Melchizedek and the Epistle to the Hebrews', in: C.C. Newman, J.R. Davila & G.S. Lewis (eds.), *The Jewish Roots of Christological Monotheism. Papers from St. Andrews Conference on the Historical Origins of the Worship of Jesus* JSJSup 63 (Leiden, 1999), 129-147.
- Assmann, J., 'Die Zeugung des Sohnes. Bild, Speil, Erzählung und das Problem des ägyptischen Mythos', in: J. Assmann, W. Burkert & F. Stolz (Hrsg.), *Funktionen und Leistungen des Mythos. Drei altorientalische Beispiele* OBO 48 (Freiburg, 1982), 13-61.
- Assmann, J., *Ägyptische Hymnen und Gebete* (Göttingen, 1999).
- Assmann, J., *Ma'at, Gerechtigkeit und Unsterblichkeit im Alten Ägypten* 2. Auflage (München, 2006).
- Attridge, H.W., *Hebrews Hermeneia* (Philadelphia, 1989).
- Aufrett, P., 'Note sur la Structure Littéraire du Psaume CX', *Sem* 32 (1982), 83-88.
- Aufrett, P., 'Il est seigneur sur les nations. Etude structurelle du psaume 110', *BN* 123 (2004), 65-73.
- Aune, D.E., *The New Testament in Its Literary Environment* LEC 8 (Philadelphia, 1987).
- Austermann, F., 'Thesen zur Septuaginta-Exegese am Beispiel der Untersuchung des Septuaginta-Psalters', in: A. Aejmelaeus & U. Quast (Hrsg.), *Der Septuaginta-Psalter und seine Tochterübersetzungen* MSU 24 (Göttingen, 2000), 380-386.
- Austermann, F., *Von der Tora zum Nomos* MSU XXVII (Göttingen, 2003).
- Auwers, J.M., 'Une Tente dans ou pour le Soleil?', in: M.A. Knibb (ed.), *The Septuagint and Messianism* BETL 195 (Leuven, 2006), 195-202.
- Avioz, M., *Nathan's Oracle (2 Samuel 7) and Its Interpreters* BH 5 (Bern, 2005).

- Avishur, Y., *Stylistic Studies of Word Pairs in Biblical and Ancient Semitic Literatures* AOAT 210 (Neukirchen-Vluyn, 1984).
- Avishur, Y., *Studies in Hebrew and Ugaritic Psalms* (Jerusalem, 1994).
- Baarlink, H., *Anfängliches Evangelium* (Kampen, 1977).
- Baarlink, H., *Bist du der Christus, der Sohn des Hochgelobten? Implizite und explizite Christologie im Markusevangeliums* SKC 74 (Kampen, 1992).
- Bacher, W., *Die exegetische Terminologie der jüdischen Traditionsliteratur* repr. (Hildesheim, 1965).
- Bachmann, Ph., *Der erste Brief des Paulus an die Korinther* 2. Auflage KNT (Leipzig, 1910).
- Backhaus, K., *Der Hebräerbrief* RNT (Regensburg, 2009).
- Bail, U., 'Psalm 110. Eine intertextuelle Lektüre aus alttestamentlicher Perspektive', in: D. Sänger (Hrsg.), *Heiligkeit und Herrschaft* (Neukirchen-Vluyn, 2003), 94-121.
- Ballhorn, E., '»Um deines Knechts Davids willen« (Ps 132,10). Die Gestalt Davids im Psalter', *BN* 76 (1995), 16-31.
- Ballhorn, E., *Zum Telos des Psalters. Der Textzusammenhang des Vierten und Fünften Psalmenbuchs (Ps 90-150)* BBB 138 (Bonn, 2004).
- Ballhorn, E., 'Der Davidbund in Ps 132 und im Kontext des Psalters', in: Chr. Dohmen & Chr. Frevel (Hrsg.), *Für immer verbündet. Studien zur Bundestheologie der Bibel* SBS 211 (Stuttgart, 2007), 11-18.
- Balz, H.R., *Heilsvertrauen und Welterfahrung. Strukturen der paulinischen Eschatologie nach Römer 8,18-39* BEvT 59 (München, 1971).
- Balz, H.R., 'Melchisedek III. Neues Testament', *TRE* 22 (1992), 420-423.
- Barbiero, G., 'Non-Violent Messiah in Ps 110', *BZ* 58 (2014), 2-20.
- Barker, M., *The Great Angel: A Study of Israel's Second God* (London, 1992).
- Barker, M., 'The High Priest and the Worship of Jesus', in: C.C. Newman, J.R. Davila & G.S. Lewis (eds.), *The Jewish Roots of Christological Monotheism. Papers from St. Andrews Conference on the Historical Origins of the Worship of Jesus* JSJSup 63 (Leiden, 1999), 93-111.
- Barr, J., 'Vocalization and the Analysis of Hebrew among the Ancient Translators', in: B. Hartmann, E. Jenni, E.Y. Kutscher, V. Maag, I.L. Seeligmann & R. Smend (Hrsg.), *Hebräische Wortforschung. Festschrift zum 80. Geburtstag von Walter Baumgartner* VTSup 16 (Leiden, 1967), 1-11.
- Barr, J., *The Typology of Literalism in ancient biblical translations* MSU 15 (Göttingen, 1979).
- Barr, J., 'Translators' Handling of Verb Tense in Semantically Ambiguous Contexts', in: C.E. Cox (ed.), *VI Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies. Jerusalem 1986* SCS 23 (Atlanta, 1987), 381-403.
- Barr, J., '"Guessing" in the Septuagint', in: D. Fraenkel, U. Quast & J. Barr (Hrsg.), *Studien zur Septuaginta-Robert Hanhart zu Ehren* (Göttingen, 1990), 19-34.
- Barr, J., 'Did the Greek Pentateuch Really Serve as a Dictionary for the Translation of the Later Books?', in: M.F.J. Baasten & W.Th. van Peursen (eds.), *Hamlet on a Hill. Semitic and Greek Studies. Presented to Professor T. Muraoka on the Occasion of his Sixty-Fifth Birthday* OLA 118 (Leuven, 2003), 523-544.
- Bart, G., 'Erwägungen zu 1. Korinther 15,20-28', *EvT* 30 (1970), 515-527.
- Barth, C., 'זמר', *ThWAT* 2 (Stuttgart, 1977), 603-612.

- Barth, C., 'Concatenatio im ersten Buch des Psalters', in: B. Benzing, O. Böcher & G. Mayer (Hrsg.), *Wort und Wirklichkeit. Studien zum Afrikanistik und Orientalistik Teil 1. Festschrift für E.L. Rapp* (Meisenheim am Glan, 1976), 30-40.
- Barth, M., 'The Old Testament in Hebrews. An Essay in Biblical Hermeneutics', in: W. Klassen & G.F. Snyder (eds.), *Current Issues in New Testament Interpretation. Essays in Honour Piper* (London, 1962), 53-78.
- Barth, M., *Ephesians 1-3 AB 34A* (New York, 1967).
- Barthélemy, D., *Les Devanciers d'Aquila* (Leiden, 1963).
- Bartlett, J., 'The Use of the Word *rōš* as a Title in the OT', *VT* 19 (1969), 1-10.
- Bateman, H.W., 'Psalm 110:1 and the New Testament', *BS* 149 (1992), 438-453.
- Bateman, H.W., *Early Jewish Hermeneutics and Hebrews 1:5-13. The Impact of Early Jewish Exegesis on the Interpretation of a Significant New Testament Passage* AUS VII 193 (New York-Wahington, 1997).
- Bates, M.W., *The Birth of the Trinity. Jesus, God, and Spirit in New Testament & Early Christian Interpretation of the Old Testament* (Oxford, 2015).
- Bauckham, R., 'The Worship of Jesus in Apocalyptic Christianity', *NTS* 27 (1981), 322-341.
- Bauckham, R., 'The Throne of God and the Worship of Jesus', in: C.C. Newman, J.R. Davila & G.S. Lewis (eds.), *The Jewish Roots of Christological Monotheism. Papers from St. Andrews Conference on the Historical Origins of the Worship of Jesus* JSJSup 63 (Leiden, 1999), 43-69.
- Bauckham, R., 'Biblical Theology and the Problems of Monotheism', in: eadem, *Jesus and the God of Israel* (Carlisle, 2008), 60-106. Oorsponkelijk verschenen in: C. Bartholomew e.a. (eds.), *Out of Egypt: Biblical Theology and Biblical Interpretation* SHS 5 (Grand Rapids, 2004), 187-232.
- Bauckham, R., *Jesus and the God of Israel* (Grand Rapids, 2009^a).
- Bauckham, R., 'God Crucified', in: eadem, *Jesus and the God of Israel* (Grand Rapids, 2009^b), 1-59.
- Bauer, W., *Wörterbuch zum Neuen Testament* 6. Auflage (Berlin-New York, 1988).
- Bauerfeind, O., 'τυγχάνω, ἐντυγχάνω, ὑπερεντυγχάνω, ἐντευξίς', *TWNT* 8 (Stuttgart, 1969), 238-254.
- Baumann, G., 'Die „Männlichkeit“ Jhwhs. Ein Neuansatz im Deutungsrahmen altorientalischer Gottesvorstellungen', in: F. Crüsemann e.a. (Hrsg.), *Dem Tod nicht glauben. Sozialgeschichte der Bibel. Festschrift für Luise Schottroff zum 70. Geburtstag* (Gütersloh, 2004), 197-213.
- Baumgärtel, F., 'Bibelübersetzungen: I. Altgriechische.', *RGG*² (Tübingen, 1927), 1038-1040.
- Baumgärtel, F., 'Die Formel *nē 'um jahwe*', *ZAW* 73 (1961), 277-290. [1961^a]
- Baumgärtel, F., 'Zu den Gottesnamen in den Büchern Jeremia und Ezechiel', in: A. Kuschke (Hrsg.), *Verbannung und Heimkehr. Beiträge zur Geschichte und Theologie Israels im 6. und 5. Jahrhundert v. Chr. Festschrift für Wilhelm Rudolph* (Tübingen, 1961), 1-29. [1961^b]
- Bayer, O., 'Wissen und Weisheit. Die Frucht des Herrn ist der Weisheit Anfang (Ps 111,10)', in: A.-K. Finke (Hrsg.), *Zutrauen zur Theologie. Akademische Theologie und die Erneuerung der Kirche. Festschrift für Christoph Gestrinch* (Berlin, 2000), 221-225.
- Beale, G.K., 'Colossians', in: G.K. Beale & D.A. Carson (eds.), *Commentary on the New Testament Use of the Old Testament* (Grand Rapids, 2007), 841-870.

- Becker, J., *Israel deutet seine Psalmen* SBS 18 (2. Auflage Stuttgart, 1967).
- Becker, J., *Die Testamente der zwölf Patriarchen* JSHRZ III/1 (Gütersloh, 1974).
- Becker, J., 'Zur Deutung von Ps 110,7', in: E. Haag & F.L. Hossfeld (Hrsg.), *Freude an der Weisung des Herrn. Beiträge zur Theologie der Psalmen. Festgabe zum 70. Geburtstag von Heinrich Groß* SBB 13 (Stuttgart, 1986), 17-31.
- Becker, J., & U. Luz, *Die Briefe an die Galater, Epheser und Kolosser* NTD 8/1 (Göttingen, 1998).
- Beckwith, R.T., 'The Jewish Background to Christian Worship', Ch. Jones, G. Wainwright & E. Yarnold (eds.), *The Study of Liturgy* (London, 1978), 39-51.
- Beckwith, R.T., 'The Courses of the Levites and the Eccentric Psalms Scrolls from Qumran', *RevQ* 11 (1984), 499-524.
- Bentzen, A., *Messias, Moses redidivus, Menschensohn* (Zürich, 1948).
- Bentzen, A., *King and Messiah* (Oxford, 1970).
- Berger, K., *Die Auferstehung des Propheten und die Erhöhung des Menschensohns* SUNT 13 (Göttingen, 1976).
- Bergholz, Th., *Der Aufbau des lukanischen Doppelwerkes* EHS Reihe XXIII Theologie Vol. 545 (Frankfurt am Main, 1995).
- Berlin, A., 'Psalms in the Book of Chronicles', in: M. Bar-Aher, D. Rom-Shiloni, E. Tov & N. Wazana (eds.), *Shai le-Sara Japhet. Studies in the Bible, its Exegesis and its Language* (Jerusalem, 2007), 21-36.
- Bertram, G., 'ἦψος, ὑψώω, ὑπερυψώω, ὕψωμα, ὕψιστος', *TWNT* 8 (Stuttgart, 1969), 600-619.
- Best, E., '1 Peter and the Gospel Tradition', *NTS* 16 (1969), 95-113.
- Best, E., 'Mark's Readers: A Profile', in: F. Van Segbroeck, C.M. Tuckett, G. Van Belle & J. Vanderheyden (eds.), *The Four Gospels 1992 Festschrift Frans Neirynck* BETL 100 (Leuven, 1994), 2.839-858.
- Best, E., *Ephesians* ICC (London, 2004).
- Betz, H.D., 'Dynamis', *DDD* (Leiden, 1999), 267-270.
- Betz, O., *Der Paraklet* (Leiden, 1963). [1963^a]
- Beyerle, S., '„Der mit den Wolken des Himmels kommt.“ Untersuchungen zum Traditionsgefüge „Menschensohn“', in: D. Sänger (Hrsg.), *Gottessohn und Menschensohn* (Neukirchen-Vluyn, 2004), 1-52.
- Bickerman, E., 'Zur Datierung des Pseudo-Aristeas', in: eadem, *Studies in Jewish and Christian History* AGJU 9 (Leiden, 1976), 123-136.
- Bietenhard, H., *Die himmlische Welt im Urchristentum und Spätjudentum* WUNT 2 (Tübingen, 1951).
- Bietenhard, H., '„Der Menschensohn“ – ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου. Sprachliche und religionsgeschichtliche Untersuchungen zu einem Begriff der synoptischen Evangelien. I. Sprachlicher und religionsgeschichtlicher Teil', *ANRW* II.25.1 (Berlin-New York, 1982), 265-350.
- Black, M., 'Πᾶσαι ἐξουσίαι αὐτῷ ὑποταγίσονται', in: M.D. Hooker & S.G. Wilson (eds.), *Paul and Paulinism. Essays in Honour of C.K. Barrett* (London, 1982), 74-82.
- Bock, D.L., *Proclamation from Prophecy and Pattern. Lucan Old Testament Christology* JSNTSup 12 (Sheffield, 1987).
- Bock, D.L., 'The Son of Man Seated at God's Right Hand and the Debate over Jesus' "Blasphemy"', in: J.B. Green & M. Turner (eds.), *Jesus of Nazareth: Lord and Christ. Essays on the New Testament Christology* (Grand Rapids, 1994), 181-191.

- Bock, D.L., *Blasphemy and Exaltation in Judaism and the Final Examination of Jesus* WUNT 2.106 (Tübingen, 1998). [1998^a]
- Bock, D.L., 'Scripture and the Realisation of God's Promises', in: I.H. Marshall & D. Peterson (eds.), *Witness to the Gospel. The Theology of Acts* (Grand Rapids, 1998), 41-62. [1998^b]
- Boer, C.P. de, 'Dienen Abram én Melchizedek dezelfde God?', in: K. van Bekkum, R. van Houwelingen en E. Peels (eds.), *Nieuwe en oude dingen. Schatgraven in de Schrift* (Apeldoorn-Kampen, 2013), 59-78.
- Boer, M.C., 'Paul's Use of a Resurrection Tradition in 1 Cor 15:20-28', in: R. Bieringer (ed.), *The Corinthian Correspondence* BETL 125 (Leuven, 1996), 639-651.
- Boismard, M.-E., 'Une Liturgie Baptismale dans la Prima Petri', *RB* 63 (1956), 182-208.
- Boismard, M.-E., 'Une Liturgie Baptismale dans la Prima Petri', *RB* 64 (1957), 161-183.
- Bolkestein, M.H., *De Brieven van Petrus en Judas* PNT (Nijkerk, 1963).
- Bolkestein, M.H., *Het Evangelie naar Marcus* PNT (Nijkerk, 1966).
- Bons, E., 'Die Septuagint-Version von Psalm 110 (Ps 109 LXX)', in: D. Sängler (Hrsg.), *Heiligkeit und Herrschaft* (Neukirchen-Vluyn, 2003), 122-145.
- Bons, E., 'Psalm 2', in: M. Karrer & W. Kraus (Hrsg.), *Septuaginta Deutsch. Erläuterungen und Kommentare II. Psalmen bis Daniel* (Stuttgart, 2011), 1600-1602.
- Bons, E., 'Psalm 37 [38]', in: M. Karrer & W. Kraus (Hrsg.), *Septuaginta Deutsch. Erläuterungen und Kommentare II. Psalmen bis Daniel* (Stuttgart, 2011), 1604-1607.
- Bons, E., 'Psalm 49 [50]', in: M. Karrer & W. Kraus (Hrsg.), *Septuaginta Deutsch. Erläuterungen und Kommentare II. Psalmen bis Daniel* (Stuttgart, 2011), 1637-1641.
- Bons, E., 'Psalm 72 [73]', in: M. Karrer & W. Kraus (Hrsg.), *Septuaginta Deutsch. Erläuterungen und Kommentare II. Psalmen bis Daniel* (Stuttgart, 2011), 1698-1705.
- Bons, E., 'Psalm 109 [110]', in: M. Karrer & W. Kraus (Hrsg.), *Septuaginta Deutsch. Erläuterungen und Kommentare II. Psalmen bis Daniel* (Stuttgart, 2011), 1812-1816.
- Booij, Th., *Godswoorden in de Psalmen hun funktie en achtergronden* (Amsterdam, 1978).
- Booij, Th., 'Psalm CX: "Rule in the midst of your Foes!"', *VT* 41 (1991), 396-407.
- Booij, Th., *Psalmen III* POT (Nijkerk, 1994).
- Borgen, P., *Bread from Heaven* NovTSup 10 (Leiden, 1965).
- Borgen, P., *Philo of Alexandria: An Exegete for His Time* NovTSup 86 (Leiden, 1997).
- Bormann, L., 'Psalm 110 im Dialog mit dem Neuen Testament', in: D. Sängler (Hrsg.), *Heiligkeit und Herrschaft* (Neukirchen-Vluyn, 2003), 171-205.
- Bormann, L., *Der Brief des Paulus an die Kolosser* THKNT 10/1 (Leipzig, 2012).
- Bornkamm, G., 'The Letter to the Romans as Paul's Last Will and Testament', in: K.P. Dornfried (ed.), *The Roman Debate* rev. ed. (Grand Rapids, 1991), 17-28.
- Borsch, F.H., 'Mark XIV.62 and 1 Enoch LXII.5', *NTS* 14 (1967-68), 565-567.
- Botha, P.J., 'The "Enthronement Psalms": A Claim to the world-wide honour of Yahweh', *OTE* 11/1 (1998), 24-39.
- Botha, P.J., 'Psalm 108 and the Quest for Closure to the Exile', *OTE* 23 (2010), 574-596.
- Bousset, W., 'Die Testamente der zwölf Patriarchen', *ZNW* 1 (1900), 187-209.
- Bousset, W., *Die Religion des Judentums im späthellenistischen Zeitalter* (Tübingen, 1926).
- Bowker, J., 'The Son of Man', *JTS* 28 (1977), 19-48.
- Bowker, J.W., 'Psalm CX', *VT* 17 (1967), 31-42.
- Bowley, J.E., 'Ur of the Chaldees in Pseudo-Eupolemus', *JSP* 14 (1996), 55-63.

- Bowley, J.E., 'Prophets and Prophecy at Qumran', in: P.W. Flint & J.C. VanderKam (eds.), *The Dead Sea Scrolls after Fifty Years. A Comprehensive Assessment Volume II* (Leiden, 1999), 354-378.
- Boyd-Taylor, C., 'In a Mirror, Dimly – Reading the Septuagint as a Document of Its Times', in: W. Kraus & R.G. Wooden (eds.), *Septuagint Research. Issues and Challenges in the Study of the Greek Jewish Scriptures* SCS 53 (Atlanta, 2006), 15-32. [2006*]
- Brandenburger, E., *Himmelfahrt Moses* JSHRZ V.2 (Gütersloh, 1976).
- Breasted, J.H., *Ancient Records of Egypt* Vol. II (Chicago, 1906).
- Brettler, M.Z., *God is King. Understanding an Israelite Metaphor* JSOTSup 76 (Sheffield, 1989).
- Brettler, M.Z., 'Images of YHWH the Warrior in Psalms', in: C.V. Camp & C.R. Fontaine (eds.), *Women, War, and Metaphor: Language and Society in the Study of the Hebrew Bible* Semeia 61 (1993), 135-165.
- Breytenbach, C., 'Grundzüge markinischer Gottessohn-Christologie', in: C. Breytenbach & H. Paulsen (Hrsg.), *Anfänge der Christologie. Festschrift für Ferdinand Hahn zum 65. Geburtstag* (Göttingen, 1991), 169-184.
- Breytenbach, C., 'Das Markusevangelium, Psalm 110,1 und 118,22f. Folgetext und Prätext', in: C.M. Tuckett (ed.), *The Scriptures in the Gospels* BETL 131 (Leuven, 1994), 197-222.
- Breytenbach, C., 'Hypsistos', *DDD* (Leiden, 1999), 439-443.
- Briggs, C.A., & E.G. Briggs, *A Critical and Exegetical Commentary on the Book of Psalms. Volume II. Psalms 51-150* ICC (Edinburgh, 1925).
- Broadhead, E.K., *Mark* (Sheffield, 2001).
- Brock, S.P., 'The Phenomenon of Biblical Translation in Antiquity', in: H.M. Orlinsky, *Studies in the Septuagint: Origins, Recensions, and Interpretations* (New York, 1974), 541-571. Oorspronkelijk verschenen in: *Alta: The University of Birmingham Review* II,8 (Birmingham, 1969), 96-102.
- Brock, S.P., 'Translating the Old Testament', in: D.A. Carson & H.G.M. Williamson (eds.), *It is Written: Scripture Citing Scripture. Essays in Honour of Barnabas Lindars* (Cambridge, 1988), 87-98.
- Brockelmann, C., *Hebräische Syntax* (Neukirchen, 1956).
- Brooke, G.J., 'Kingship and Messianism in the Dead Sea Scrolls', in: J. Day (ed.), *King and Messiah in Israel and the Ancient Near East. Proceedings of the Oxford Seminar* JSOTSup 270 (Sheffield, 1998), 434-455.
- Brooke, G.J., 'Catena', *EDSS* (2000), 1.121-122.
- Brooks, W.E., 'Perpetuity of Christ's Sacrifice in the Epistle to the Hebrews', *JBL* 89 (1970), 205-214.
- Brown, R.E., *The Birth of the Messiah* ABRL rev. ed. (New York, 1993).
- Brown, R.E., *The Death of the Messiah* Volume 1 & 2 ABRL (New York, 1994).
- Brown, W.P., 'A Royal Performance: Critical Notes on Psalm 110:3aγ-b', *JBL* 117 (1998), 93-110.
- Brox, N., *Der erste Petrusbrief* EKK XXI (Neukirchen-Vluyn, 1979).
- Bruce, F.F., 'The Kerygma of Hebrews', *Int* 23 (1969), 3-19.
- Bruce, F.F., 'Is the Paul of Acts the real Paul?', *BJRL* 58 (1976), 282-305.
- Bruce, F.F., 'Hebrews 7:3: A *Crux Interpretum* Historically Considered', *EQ* 49 (1977), 141-162.

- Bruce, F.F., 'The Davidic Messiah in Luke-Acts', in: G.A. Tuttle (ed.), *Biblical and Near Eastern Studies. Essays in Honor of William Sanford LaSor* (Grand Rapids, 1978), 7-17.
- Bruce, F.F., 'The Acts of the Apostles: Historical Record of Theological Reconstruction?', *ANRW* II.25.3 (Berlin-New York, 1985), 2569-2603.
- Bruce, F.F., *The Book of Acts* rev. NICNT (Grand Rapids, 1988).
- Bruce, F.F., *The Acts of the Apostles. The Greek Text with Introduction and Commentary* (Leicester, 1990). [1990*]
- Bruce, F.F., *The Epistle to the Hebrews* rev. ed. NICNT Grand Rapids, 1990). [1990^b]
- Brucker, R., 'Psalm 17 [18]', in: M. Karrer & W. Kraus (Hrsg.), *Septuaginta Deutsch. Erläuterungen und Kommentare II. Psalmen bis Daniel* (Stuttgart, 2011), 1537-1547.
- Brucker, R., 'Psalm 34 [35]', in: M. Karrer & W. Kraus (Hrsg.), *Septuaginta Deutsch. Erläuterungen und Kommentare II. Psalmen bis Daniel* (Stuttgart, 2011), 1592-1598.
- Brueggemann, W., *First and Second Samuel* (Louisville, 1990).
- Bruggen, J. van, *Marcus. Het evangelie volgens Petrus* 2^e druk (Kampen 1992).
- Bruggen, J. van, *Lucas. Het evangelie als voorgeschiedenis* 2^e druk (Kampen, 1996).
- Brunner, H., *Die Geburt des Gottkönigs. Studien zur Überlieferung eines altägyptischen Mythos* AA 10 (Wiesbaden, 1964).
- Brunner-Traut, E., *Altägyptische Märchen. Mythen und andere volkstümliche Erzählungen* 9. Auflage (München, 1990).
- Buchanan, G.W., *To the Hebrews* AB (New York, 1972).
- Büchsel, F., & G. Quell, 'γεννάω, γέννημα, γεννητός, ἀρτιγεννητός, ἀναγεννάω', *TWNT* 1 (Stuttgart, 1933), 663-674.
- Buckwalter, H.D., *The character and purpose of Luke's christology* SNTSMS 89 (Cambridge, 1996).
- Buckwalter, H.D., 'The Divine Saviour', in: I.H. Marshall & D. Peterson (eds.), *Witness to the Gospel. The Theology of Acts* (Grand Rapids, 1998), 107-123.
- Bultmann, R., 'Bekentnis- und Liedfragmente im ersten Petrusbrief', in: E. Dinkler (Hrsg.), *Rudolf Bultmann Exegetica. Aufsätze zur Erforschung des Neuen Testaments* (Tübingen, 1967), 285-297. Oorspronkelijk verschenen in: *Coniectanea Neotestamentica XI in honorem Antonii Fridrichsen sexagenarii* ConBNT 11 (Kopenhagen, 1947), 1-14. [1967^a]
- Bultmann, R., *Die Geschichte der synoptische Tradition* 7. Auflage (Göttingen, 1967). [1967^b]
- Burridge, R.A., 'Gospel: Genre', (Nottingham, 2013), 432-444.
- Buss, M.J., *Biblical Form-Criticism* JSOTSup 274 (Sheffield, 1999).
- Cadwallader, A.H., 'The Correction of the Text of Hebrews towards the LXX', *NovTest* 34 (1992), 257-292.
- Callan, T., 'Psalm 110:1 and the Origin of the Expectation that Jesus Will Come Again', *CBQ* 44 (1982), 622-636.
- Campbell, J.G., *The Exegetical Texts* CQS 4 (London-New York, 2004).
- Camponovo, O., *Königtum, Königsherrschaft und Reich Gottes in den frühjüdischen Schriften* OBO 58 (Göttingen, 1984).
- Capes, D.B., *Old Testament Yahweh Texts in Paul's Christology* WUNT 2.47 (Tübingen, 1992).

- Capes, D.B., 'YHWH Texts and Monotheism in Paul's Christology', in: L.T. Stuckenbruck & W.E.S. North (eds.), *Early Jewish and Christian Monotheism* JSNTSup 263 (London, 2004), 120-137.
- Caquot, A., '«IN SPLENDORIBUS SANCTORUM»', *Syr* 33 (1956), 36-41. [1956^a]
- Caquot, A., 'Remarques sur le Psaume CX', *Sem* 6 (1956), 32-52. [1956^b]
- Caquot, A., 'Le livre des Jubilés, Melkisedeq et les dîmes', *JJS* 33 (1982), 257-264.
- Carbajosa, I., *The Character of the Syriac Version of Psalms. A Study of Psalms 90-150 in the Peshitta* MPI 17 (Leiden, 2008).
- Carmignac, J., 'Le document de Qumrân sur Melkisédeq', *RevQ* 7 (1970), 343-378.
- Casevitz, M., C. Dogniez & M. Harl (eds.), *La Bible d'Alexandrie. Les douze Prophètes 10-II. Aggée, Zacharie* (Paris, 2007).
- Casey, M., *Son of Man: The Interpretation and Influence of Daniel 7* (London, 1979).
- Casey, P.M., 'Monotheism, Worship and Christological Developments in the Pauline Churches', in: C.C. Newman, J.R. Davila & G.S. Lewis (eds.), *The Jewish Roots of Christological Monotheism. Papers from St. Andrews Conference on the Historical Origins of the Worship of Jesus* JSJSup 63 (Leiden, 1999), 214-233.
- Chamberlain, J.V., 'The Function of God as Messianic Titles in the Complete Qumran Isaiah Scroll', *VT* 5 (1955), 366-372.
- Chamblin, K., *Matthew Volume 2* (Ross-Shire, 2010).
- Charles, R.H., *The Book of Jubilees or The Little Genesis* (London, 1917).
- Charles, R.H. (ed.), *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament, Volume One: Apocrypha* (Berkeley, 2004).
- Charles, R.H. (ed.), *The Apocrypha and Pseudepigrapha of the Old Testament, Volume Two: Pseudepigrapha* (Berkeley, 2004).
- Charlesworth, J.H., 'A Prolegomena to a New Study of the Jewish Background of the Hymns and Prayers in the New Testament', *JJS* 33 (1982), 265-285.
- Charlesworth, J.H., 'Jewish Interest in Astrology during the Hellenistic and Roman Period', *ANRW* II.20.2 (Berlin-New York, 1987), 926-950.
- Charlesworth, J.H., 'Messianology in the Biblical Pseudepigrapha', in: eadem, *Qumran-Messianism. Studies on the Messianic Expectations in the Dead Sea Scrolls* (Tübingen, 1998), 21-52. [1998^a]
- Chester, A., *Messiah and Exaltation. Jewish Messianic and Visionary Traditions and New Testament Christology* WUNT 207 (Tübingen, 2007).
- Chilton, B., 'Jesus ben David: Reflections on the Davidsohnfrage', in: C.A. Evans & S.E. Porter (eds.), *The Historical Jesus: A Sheffield Reader* BibSem 33 (Sheffield, 2001), 192-215. Oorspronkelijk verschenen in: *JSNT* 14 (1982), 88-112.
- Chyutin, M., 'The Redaction of the Qumranic and the Traditional Book of Psalms as a Calendar', *RevQ* 16 (1994), 367-395.
- Ciampa, R.E., & B.S. Rosner, '1 Corinthians', in: G.K. Beale & D.A. Carson (eds.), *Commentary on the New Testament Use of the Old Testament* (Grand Rapids, 2007), 695-752.
- Ciasca, P.A., *Sacrorum Bibliorum Fragmenta Copto-Sahidica* Vol I/II (Rome, 1885). Herdrukt onder redactie van P. Nagel (Leipzig, 1970).
- Cimosa, M., 'Observations on the Greek Translation of the Book of Zechariah', in: B.A. Taylor (ed.), *IX Congress of the IOSCS, Cambridge, 1995* (Atlanta, 1997), 93-108.

- Clark, D.J., & H.A. Hatton, *A Handbook on Haggai, Zechariah and Malachi* (New York, 2002).
- Clemen, C., 'Die Himmelfahrt Moses', in: E. Kautzsch (Hrsg.), *Die Apokryphen und Pseudepigraphen des Alten Testaments. II Die Pseudepigraphen des Alten Testaments* (Darmstadt, 1975), 311-330.
- Cockerill, G.L., 'Melchizedek or 'King of Righteousness'', *EQ* 63 (1991), 305-312.
- Cockerill, G.L., 'Melchizedek without Speculation: Hebrews 7.1-25 and Genesis 14,17-24', in: R. Bauckham, D. Driver, T. Hart & N. MacDonald (eds.), *A Cloud of Witnesses. The Theology of Hebrews in its Ancient Context* LNTS JSNTSup 387 (London, 2008), 128-144.
- Cockerill, G.L., *The Epistle to the Hebrews* NICNT (Grand Rapids, 2012).
- Collins, A.Y., 'The Psalms and the Origins of Christology', in: H.W. Attridge & M.E. Fassler (eds.), *Psalms in Community. Jewish and Christian Textual, Liturgical, and Artistic Traditions* SBLSS 25 (Atlanta, 2003), 113-124.
- Collins, A.Y., & J.J. Collins, *King and Messiah as Son of God. Divine, Human, and Angelic Messianic Figures in Biblical and Related Literature* (Grand Rapids, 2008).
- Collins, J.J., 'The Date and Provenance of the Testament of Moses', in: G.E.W. Nickelsburg (ed.), *Studies in the Testament of Moses* SCS 4 (Cambridge, 1973), 15-32.
- Collins, J.J., 'The Son of Man and the Saints of the Most High in the Book of Daniel', *JBL* 93 (1974), 50-66.
- Collins, J.J., 'The Genre Apocalypse in Hellenistic Judaism', in: D. Hellholm (ed.), *Apocalypticism in the Mediterranean World and the Near East* (Tübingen, 1983), 531-548.
- Collins, J.J., 'Testaments', in: M.E. Stone (ed.), *The Jewish Writings of the Second Temple Period. Apocrypha, Pseudepigrapha, Qumran Sectarian Writings, Philo, Josephus* CRINT 2.2 (Assen-Philadelphia, 1986), 325-355.
- Collins, J.J., 'Nebuchadnezzar and the Kingdom of God. Deferred Eschatology in the Jewish Diaspora', in: eadem, *Seers, Sibyls and Sages in Hellenistic-Roman Judaism* JSJSup 54 (Leiden, 1997), 131-137. Oorspronkelijk verschenen in: C. Elsas & H.G. Kippenberg (Hrsg.), *Loyalitätskonflikte in der Religionsgeschichte. Festschrift für Carsten Colpe* (Würzburg, 1990), 252-257. [1997^a]
- Collins, J.J., 'The Sibyl and the Potter', in: eadem, *Seers, Sibyls and Sages in Hellenistic-Roman Judaism* JSJSup 54 (Leiden, 1997), 199-210. Oorspronkelijk verschenen in: L. Bormann, K. Del Tredici & A. Standhartinger (eds.), *Religious Propaganda and Missionary Competition in the New Testament World. Essays in Honour of Dieter Georgi* NovTSup 74 (Leiden, 1994), 57-69. [1997^b]
- Collins, J.J., 'The Background of the Son of God Text', *BBR* 7 (1997), 51-62. [1997^c]
- Collins, J.J., 'Powers in Heaven: God, Gods, and Angels in the Dead Sea Scrolls', in: J.J. Collins & R.A. Kugler (eds.), *Religion in the Dead Sea Scrolls* SDSSRL (Grand Rapids, 2000), 9-28. [2000^a]
- Collins, J.J., 'What Was Distinctive about Messianic Expectation at Qumran?', in: J.H. Charlesworth (ed.), *The Bible and the Dead Sea Scrolls. The Princeton Symposium on the Dead Sea Scrolls* (Waco, 2006), 2.71-92.
- Collins, J.J., 'Pre-Christian Jewish Messianism', in: M. Zetterholm (ed.), *The Messiah in Early Judaism and Christianity* (Minneapolis, 2007), 1-20.
- Collins, J.J., 'The Interpretation of Psalm 2', in: F.G. Martínez (ed.), *Echoes from the Caves: Qumran and the New Testament* STDJ 85 (Leiden, 2009), 49-66.
- Collins, J.J., *The Scepter and the Star. Messianism in Light of the Dead Sea Scrolls* sec. ed. (Grand Rapids, 2010).

- Collins, N.L., *The Library in Alexandria & the Bible in Greek* VTSup 82 (Leiden, 2000).
- Colpe, C., 'ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου', *TWNT* 8 (Stuttgart, 1969), 403-481.
- Compton, J., *Psalms 110 and the Logic of Hebrews* LNTS 537 (Sheffield, 2015).
- Conzelmann, H., *Die Mitte der Zeit. Studie zur Theologie des Lukas* BHT 17 5. Auflage (Tübingen, 1964).
- Conzelmann, H., 'φῶς, φωτίζω, φωτισμός, φωτεινός, φωσφόρος, φωστήρ, επιφάσκοω, ἐπιφώσκω', *TWNT* 9 (Stuttgart, 1973), 302-349.
- Cook, S.L., 'Apocalypticism and the Psalter', *ZAW* 104 (1992), 82-99.
- Cooke, G., 'The Israelite King as Son of God', *ZAW* 73 (1961), 202-227.
- Cooper, J.S., *The Return of Ninurta to Nippur* AO 52 (Rome, 1978).
- Coppens, J., 'Miscellanées bibliques VII. De torrente in via bibet (Psalm. CX, 7)', *ETL* 20 (1943), 54-56.
- Coppens, J., 'Les apports du Psaume CX (Vulg. CIX)', in: *The Sacral Kingship SNumen* 4 (1959), 333-348.
- Cordes, A., 'Der Septuaginta-Psalter? Zur Geschichte des griechischen Psalmentextes und seiner Edition', in: E. Zenger (Hrsg.), *Der Septuaginta-Psalter* HBS 32 (Freiburg, 2001), 49-60.
- Cordes, A., 'Theologische Interpretation in der Septuaginta', in: E. Zenger (Hrsg.), *Der Septuaginta-Psalter* HBS 32 (Freiburg, 2001), 105-121.
- Cordes, A., *Die Asafpsalmen in der Septuaginta. Der griechische Psalter als Übersetzung und theologisches Zeugnis* HBS 41 (Freiburg-New York, 2004).
- Cordes, A., 'Spricht Ps 109 LXX von einem Messias oder nicht?', in: M.A. Knibb (ed.), *The Septuagint and Messianism* BETL 195 (Leuven, 2006), 253-260.
- Cornelius, F., 'Genesis XIV', *ZAW* 72 (1960), 1-7.
- Cornelius, I., *The Iconography of the Canaanite Gods Reshef and Ba'al. Late Bronze and Iron Age I Periods (c 1500-1000 BCE)* (Göttingen, 1994).
- Cornu, H. le, & J. Shulam, *A Commentary on the Jewish Roots of Acts. Acts 1-15* (Jerusalem, 2003).
- Cranfield, C.E.B., *The Gospel according to Mark* (Cambridge, 1974).
- Cranfield, C.E.B., *Romans Volume 1 Romans I-VIII* ICC (Edinburgh, 2003).
- Cross, F.M., 'The History of the Biblical Text in the Light of Discoveries in the Judean Desert', in: F.M. Cross & S. Talmon (eds.), *Qumran and the History of the Biblical Text* (Cambridge, 1975), 177-195. Oorspronkelijk verschenen in: *HTR* 57 (1964), 281-299.
- Crough, C.L., *War and Ethics in the Ancient Near East. Military Violence in Light of Cosmology and History* BZAW 407 (Berlin-New York, 2009).
- Crump, D., *Jesus the Intercessor. Prayer and Christology in Luke-Acts* WUNT 2.49 (Tübingen, 1992).
- Crüsemann, F., 'Im Netz. Zur Frage nach der »eigentliche Not« in den Klagen der Einzelnen', in: R. Albertz (Hrsg.), *Schöpfung und Befreiung. Festschrift für C. Westermann* (Stuttgart, 1989), 139-148.
- Cullmann, O., *Die ersten christlichen Glaubensbekenntnisse* TS 15 (Zürich, 1943).
- Cullmann, O., *Die Christologie des Neuen Testaments* 3. Auflage (Tübingen, 1963).
- Dafni, E.G., 'Psalm 109(110):1-3 in the Septuagint: Its Translation-Critical, Tradition-Historical and Theological Setting', in: D.J. Human & G.J. Stein (eds.), *Psalms and Hebrews. Studies in Reception* LHBOTS JSOTSup 527 (New York, 2010), 241-259.
- Dahl, N.A., 'Christ, Creation and the Church', in: W.D. Davies & D. Daube (eds.), *The Background of the New Testament and Its Eschatology. In Honour of Charles Harold Dodd* (Cambridge, 1956), 422-443.

- Dahl, N.A., 'Contradictions in Scripture', in: eadem, *Studies in Paul* (Minneapolis, 1977), 159-177.
- Dahmen, U., *Psalmen- und Psalter-Rezeption im Frühjudentum. Rekonstruktion, Textbestand, Struktur und Pragmatik der Psalmenrolle 11QPs^a aus Qumran* STDJ 49 (Leiden, 2003). [2003^a]
- Dahmen, U., 'Die Psalter-Versionen aus den Qumranfunden. Ein Gespräch mit P.W. Flint', in: J. Frey & H. Stegemann (Hrsg.), *Qumran kontrovers. Beiträge zu den Textfunden vom Toten Meer* Einblicke Band 6 (Paderborn, 2003), 127-146. [2003^b]
- Dahmen, U., 'צדק מלכ', *ThWQ* (Stuttgart, 2013), 2.696-700.
- Dahood, M., *Psalms I* AB (New York, 1966).
- Dahood, M., *Psalms II* AB (New York, 1968).
- Dahood, M., *Psalms III 101-150* AB (New York, 1970).
- Dalton, W.J., *Christ's Proclamation to the Spirits: A Study of 1 Peter 3:18-4:6* AB 23 (Rome, 1965).
- Dalman, G., *Die Worte Jesu* Band I Einleitung und wichtige Begriffe (Darmstadt, 1965).
- Daly-Denton, M., 'Singing Hymns to Christ as to a God (Cf. Pliny *Ep.* X, 96)', in: C.C. Newman, J.R. Davila & G.S. Lewis (eds.), *The Jewish Roots of Christological Monotheism. Papers from St. Andrews Conference on the Historical Origins of the Worship of Jesus* JSJSup 63 (Leiden, 1999), 277-292.
- Daniélou, J., *A History of Early Christian Doctrine. Before the Council of Nicea* Volume 1 (London, 1964).
- Daube, D., *The New Testament and Rabbinic Judaism* (Peabody, 1956).
- Dautzenberg, G., 'Psalm 110 im Neuen Testament', in: G. Dautzenberg (Hrsg.), *Studien zur Theologie der Jesusbewegung* SBAB 19 (Stuttgart, 1995), 63-97.
- Davenport, G.L., 'The 'Anointed of the Lord' in Psalms of Solomon 17', in: G.W. Nickelsburg & J.J. Collins (eds.), *Ideal Figures in Ancient Judaism. Profiles and Paradigms* SBLSCS 12 (Chico, 1980), 67-92.
- Davies, W.D., 'The Jewish Sources of Matthew's Messianism', in: J.H. Charlesworth (ed.), *The Messiah. Developments in Earliest Judaism and Christianity* (Minneapolis, 1992), 494-511.
- Davies, W.D., & D.C. Allison, *The Gospel according to Saint Matthew* ICC 3 Volumes (London-New York, 2006).
- Davila, J.R., 'Heavenly Ascents in the Dead Sea Scrolls', in: P.W. Flint & J.C. VanderKam (eds.), *The Dead Sea Scrolls. A Comprehensive Assessment* (Leiden, 1999), 2.461-485. [1999^a]
- Davids, P.H., *The First Epistle of Peter* (Grand Rapids, 1990).
- Davis, B.C., 'Is Psalm 110 a Messianic Psalm', *BS* 167 (2000), 160-173.
- Day, J., *God's Conflict with the Dragon and the Sea: Echoes of a Canaanite Myth in the Old Testament* UCOP 35 (Cambridge, 1985).
- Day, J., 'The Canaanite Inheritance of the Israelite Monarchy', in: J. Day (ed.), *King and Messiah in Israel and the Ancient Near East. Proceedings of the Oxford Seminar* JSOT-Sup 270 (Sheffield, 1998), 72-90.
- De Troyer, K., *Die Septuaginta und die Endgestalt des Alten Testaments* (Göttingen, 2005).
- Déaut, R. le., 'J.A. Fitzmyer, *The Genesis Apocryphon of Qumran Cave I. A Commentary* (recensiones)', *Bib* 48 (1967), 140-145.
- deClaisé-Walford, N.L., *Reading from the Beginning. The Shaping of the Hebrew Psalter* (Macon, 1997).

- deClaissé-Walford, N.L., 'The Canonical Shape of the Psalms', in: H.W. Ballard jr. & W.D. Tucker jr. (eds.), *An Introduction to Wisdom Literature and the Psalms. Festschrift M.E. Tate* (Macon, 2000), 93-110.
- Deddens, K., *Annus Liturgicus?* (Goes, 1975).
- Deichgräber, R., *Gotteshymnus und Christushymnus in der frühen Christenheit. Untersuchungen zu Form, Sprache und Stil der frühchristlichen Hymnen* SUNT 5 (Göttingen, 1967).
- Del Medico, H.E., 'Melchisédech', *ZAW* 69 (1957), 160-170.
- Delekat, L., 'Probleme der Psalmenüberschriften', *ZAW* 76 (1964), 280-297.
- Delitzsch, F., *Biblischer Commentar über die Psalmen* 5. Auflage (Leipzig, 1867).
- Delitzsch, F., *Die Lese- und Schreibfehler im Alten Testament* (Berlin-Leipzig, 1920).
- Dell'Acqua, A.P., 'Von der Kanzlei der Lagiden zur Synagoge. Das ptolemäische Vokabular und die Septuaginta', in: M. Karrer & W. Kraus (Hrsg.), *Die Septuaginta – Texte, Kontexte, Lebenswelten* WUNT 219 (Tübingen, 2008), 236-247.
- Delling, G., 'ἄρχων, ἀρχή, ἀπαρχή, ἀρχαῖος, ἀρχηγός, ἄρχων', *TWNT* 1 (Stuttgart, 1933), 476-488.
- Denis, A.M., *Fragmenta pseudepigraphorum quae supersunt graeca* PVTG 3 (Leiden, 1970).
- Denis, A.M., *Concordance Grecque des Pseudépigraphes d'Ancien Testament* (Louvain-la-Neuve, 1987), 868-871.
- deSilva, D.A., *Introducing the Apocrypha. Message, Context, and Significance* (Grand Rapids, 2004).
- deSilva, D.A., 'The Testaments of the Twelve Patriarchs as Witnesses to Pre-Christian Judaism: A Re-Assessment', *JSP* 22 (2013), 21-68.
- Dietrich, M., & W. Dietrich, 'Zwischen Gott und Volk. Einführung des Königtums und Auswahl des Königs nach mesopotamischer und israelitischer Anschauung', in: M. Dietrich & O. Loretz (Hrsg.), *"Und Mose schrieb dieses Lied auf". Studien zu Alten Testament und Alten Orient. Festschrift für O. Loretz* AOAT 250 (Münster, 1998), 215-264.
- Dijkstra, M., 'Astral Myth of the Birth of Shahaar and Salim', in: M. Dietrich & I. Kottsieper (Hrsg.), *"Und Mose schrieb dieses Lied auf". Studien zum Alten Testament und zum Alten Orient. Festschrift für O. Loretz* AOAT 250 (Münster, 1998), 265-287.
- Dimant, D., 'Qumran Sectarian Literature', in: M.E. Stone (ed.), *Jewish Writings of the Second Temple Period. Apocrypha, Pseudepigrapha, Qumran Sectarian Writings, Philo, Josephus* CRINT 2.2 (Assen-Minneapolis, 1984), 483-550.
- Dimant, D., 'Use and Interpretation of Mikra in the Apocrypha and Pseudepigrapha', in: M.J. Mulder (ed.), *Mikra. Text, Translation, Reading and Interpretation of the Hebrew Bible in Ancient Judaism and Early Christianity* CRINT 2.1 (Assen-Maastricht-Minneapolis, 1990), 379-419.
- Dimant, D., 'Pesharim, Qumran', *ABD* 5 (New York, 1992), 244-251.
- Dimant, D., 'The Qumran Manuscripts: Contents and Significance', in: eadem, *History, Ideology and Bible Interpretation in the Dead Sea Scrolls. Collected Studies* FAT 90 (Tübingen, 2014), 27-56. Revisie van een eerder verschenen artikel in: D. Dimant & L.H. Schiffman (eds.), *Time to Prepare the Way in the Wilderness: Papers on the Qumran Scrolls by the Fellows of the Institute for Advanced Studies of the Hebrew University, Jerusalem, 1989-1990* (Leiden, 1995), 23-58.

- Dimant, D., 'The Vocabulary of the Qumran Sectarian Texts', in: eadem, *History, Ideology and Bible Interpretation in the Dead Sea Scrolls. Collected Studies FAT 90* (Tübingen, 2014), 57-100. Eerder verschenen in: J. Frey, C. Claußen & N. Kessler (eds.), *Qumran und die Archäologie – Qumran and Archaeology* (Tübingen, 2011), 347-395.
- Dimant, D., 'Sectarian and Nonsectarian Texts from Qumran: The Pertinence and Use of a Taxonomy', in: eadem, *History, Ideology and Bible Interpretation in the Dead Sea Scrolls. Collected Studies FAT 90* (Tübingen, 2014), 101-111.
- Dimant, D., 'Between Qumran Sectarian and Qumran Nonsectarian Texts: The Case of Belial and Mastema', in: eadem, *History, Ideology and Bible Interpretation in the Dead Sea Scrolls. Collected Studies FAT 90* (Tübingen, 2014), 135-151.
- Dimant, D., 'Exegesis and Time in the Pesharim from Qumran', in: eadem, *History, Ideology and Bible Interpretation in the Dead Sea Scrolls. Collected Studies FAT 90* (Tübingen, 2014), 315-332.
- Dimant, D., 'Melchizedek at Qumran and in Judaism', in: eadem, *History, Ideology and Bible Interpretation in the Dead Sea Scrolls. Collected Studies FAT 90* (Tübingen, 2014), 499-504.
- Doble, P., *The Paradox of Salvation. Luke's Theology of the Cross* SNTS MS 87 (Cambridge, 1996).
- Docherty, S.E., *The Use of the Old Testament in Hebrews. A Case Study in Early Bible Interpretation* WUNT 2.260 (Tübingen, 2009).
- Dodd, C.H., *The Bible and the Greeks* sec. ed. (Cambridge, 1954).
- Dodd, C.H., *According to the Scriptures. The Substructure of New Testament Theology* (London, 1961).
- Doeker, A., *Die Funktion der Gottesreden in den Psalmen. Eine poetologische Untersuchung* BBB 135 (Berlin-Wien, 2002).
- Doewe, J.W., *Jewish Hermeneutics in the Synoptic Gospels and Acts* (Assen, 1953).
- Dölger, F.J., *Sol Salutis: Gebet und Gesang im christlichen Altertum mit besonderer Rücksicht auf die Ostung in Gebet und Liturgie* LQF 16/17 2. Auflage (Münster, 1925).
- Donner, H., 'Der verlässliche Prophet. Betrachtungen zu 1 Makk 14,4ff und zu Ps 110', in: L. Liwak & S. Wergner (Hrsg.), *Prophetie und geschichtliche Wirklichkeit im alten Israel. Festschrift für Siegfried Hermann* (Stuttgart-Berlin-Köln, 1991), 89-98.
- Doré, J., 'L'évocation de Melchisédech et le problème de l'origine du Psaume 110', *Trans* 15 (1998), 19-53.
- Dormeyer, D., 'Mt 1,1 als Überschrift zur Gattung und Christologie des Matthäus Evangeliums', in: F. Van Segbroeck, C.M. Tuckett, G. Van Belle & J. Vanderheyden (eds.), *The Four Gospels 1992 Festschrift Frans Neirynck* BETL 100 (Leuven, 1994), 2.1362-1383.
- Driver, G.R., 'Die Psalmen im Lichte babylonischer Forschung', in: D.C. Simpson (ed.), *The Psalmists* (Oxford, 1926), 109-175. Herdruk in: P.H.A. Neumann (Hrsg.), *Zur neueren Psalmenforschung* WF 92 (Darmstadt, 1976), 185-216.
- Dschulnigg, P., *Das Markusevangelium* THKNT 2 (Stuttgart, 2007).
- Duhm, B., *Die Psalmen erklärt* (Tübingen, 1899).
- Dunn, J.D.G., *Christology in the Making* sec. ed. (London, 1989).
- Dunn, J.D.G., 'Incarnation', in: eadem, *The Christ & The Spirit. Collected Essays of James D.G. Dunn Volume 1 Christology* (Edinburgh, 1998), 30-47. [1998^a]
- Dunn, J.D.G., 'Messianic Ideas and Their Influence on the Jesus of History', in: eadem, *The Christ & The Spirit. Collected Essays of James D.G. Dunn Volume 1 Christology* (Edinburgh, 1998), 78-95. [1998^b]

- Dunn, J.D.G., 'How Controversial Was Paul's Christology?', in: eadem, *The Christ & The Spirit. Collected Essays of James D.G. Dunn Volume 1 Christology* (Edinburgh, 1998), 212-228. [1998^c]
- Dunn, J.D.G., 'Pauline Christology Shaping the Fundamental Structures', in: eadem, *The Christ & The Spirit. Collected Essays of James D.G. Dunn Volume 1 Christology* (Edinburgh, 1998), 229-238. [1998^d]
- Dunn, J.D.G., 'ΚΥΡΙΟΣ in Acts', in: eadem, *The Christ & The Spirit. Collected Essays of James D.G. Dunn Volume 1 Christology* (Edinburgh, 1998), 241-256. [1998^e]
- Dunn, J.D.G., 'Was Christianity a Monotheistic Faith from the Beginning?', in: eadem, *The Christ & The Spirit. Collected Essays of James D.G. Dunn Volume 1 Christology* (Edinburgh, 1998), 315-344. [1998^f]
- Dunn, J.D.G., *Christology in the Making* second edition (London, 2003).
- Dupont, J., 'Ascension du Christ et don de l'Esprit d'après Actes 2:33', in: eadem: *Nouvelles Études sur les Actes des Apôtres* LD 118 (Paris, 1984), 199-209. Oorspronkelijk verschenen in: B. Lindars & S.S. Smalley (eds.), *Christ and the Spirit in the New Testament. Studies in Honour of Charles Francis Digby Moule* (Cambridge, 1973), 219-227.
- Dupont, J., "'Assis à la droite de Dieu" L'interprétation du Ps 110,1 dans le Nouveau Testament', in: eadem: *Nouvelles Études sur les Actes des Apôtres* Lectio Divina 118 (Paris, 1984), 210-295. Oorspronkelijk verschenen in: *Resurrexit. Actes du Symposium international sur la résurrection de Jésus (Rome, 1970)* (Vatican City, 1974), 340-422.
- Dürr, L., *Psalm 110 im Lichte der neueren altorientalischen Forschung* (Münster i. W., 1929).
- Eaton, J.H., 'The Psalms and Israelite Worship', in: C.W. Anderson (ed.), *Tradition & Interpretation* (Oxford, 1979), 238-273.
- Eaton, J.H., *Kingship and Psalms* sec. ed. (Sheffield, 1986).
- Eck, J. van, *Kolossenzen/Filemon. Weerbaarheid en recht CNT* (Kampen, 2007).
- Eckey, W., *Das Markusevangelium. Orientierung am Weg Jesu. Ein Kommentar* (Neukirchen-Vluyn, 1998).
- Eckey, W., *Die Apostelgeschichte. Der Weg des Evangeliums von Jerusalem nach Rom* Teilband 1 1,1-15,35 (Neukirchen-Vluyn, 2000).
- Edwards, J.R., *The Gospel according to Mark* PNTC (Grand Rapids, 2002).
- Eerdmans, B., *The Hebrew Book of Psalms* OTS 4 (Leiden, 1947).
- Egger-Wenzel, R., 'The Testament of Mattathias to His Sons in 1 Macc 2: 49-70. A Keyword Composition with the Aim of Justification', in: N. Calduch-Benages & J. Liesen (eds.), *How Israel's Later Authors Viewed Its Earlier History. Deutrocanonical and Cognate Literature Yearbook 2006. History and Identity* (Berlin-New York, 2006), 141-149.
- Eising, H., 'חִי', *ThWAT* 2 (Stuttgart, 1977), 902-911.
- Eising, H., 'מָחָד', *ThWAT* 5 (Stuttgart, 1986), 119-123.
- Eissfeldt, O., 'Die Psalmen als Geschichtsquelle', in: H. Goedicke (ed.), *Near Eastern Studies in Honour of W.F. Albright* (Baltimore, 1971), 97-112.
- Ellingworth, P., "'Like the Son of God": Form and Content in Hebrews 7,1-10', *Bib* 64 (1983), 255-262.
- Ellingworth, P., *The Epistle to the Hebrews* NIGTC (Grand Rapids, 1993).
- Elliot, J.H., *1 Peter* AB 37B (New York, 2000).
- Ellis, E.E., 'Midraschartige Züge in den Reden der Apostelgeschichte', *ZNW* 62 (1971), 94-104.

- Ellis, E.E., 'Die Funktion der Eschatologie im Lukasevangelium', in: G. Braumann (Hrsg.), *Das Lukas-Evangelium. Die Redaktions- und Kompositionsgeschichtliche Forschung* WF 280 (Darmstadt, 1974), 378-397. Oorspronkelijk verschenen in: *ZTK* 66 (1969), 387-402.
- Ellis, E.E., *Paul's Use of the Old Testament* sec. ed. (Grand Rapids, 1981).
- Ellis, E.E., *The Old Testament in Early Christianity* (Grand Rapids, 1992).
- Elnes, E.E. & P.D. Miller, 'Elyon', *DDD* (Leiden, 1999), 293-299.
- Emerton, J.A., 'Are there Examples of Enclitic *mem* in the Hebrew Bible?', in: M.V. Fox (ed.), *Texts, Temples and Traditions. A Tribute to Menahem Haran* (Indiana, 1996), 321-338.
- Emmendorffer, M., *Der ferne Gott. Eine Untersuchung der alttestamentliche Volksklagelieder vor dem Hintergrund der mesopotamischen Literatur* FAT 21 (Tübingen, 1998).
- Engnell, I., *Studies in Divine Kingship in the Ancient Near East* sec. ed. (Oxford, 1943).
- Eskola, T., *Messiah and the Throne* WUNT 2.142 (Tübingen, 2001).
- Ervin, H.M., *Theological Aspects of the Septuagint of the Book of Psalms* (Princeton, 1962).
- Evans, C.A., 'Gospels and Midrash: An Introduction to Luke and Scripture', in: C.A. Evans & J.A. Sanders (eds.), *Luke and Scripture: The Function of Sacred Tradition in Luke-Acts* (Minneapolis, 1993), 1-13. [1993^a]
- Evans, C.A., 'Are the "Son" Texts at Qumran Messianic? Reflections on 4Q369 and Related Scrolls', in: J.H. Charlesworth (ed.), *Qumran-Messianism. Studies on the Messianic Expectations in the Dead Sea Scrolls* (Tübingen, 1998), 135-153.
- Evans, C.A., 'Praise and Prophecy in the Psalter and in the New Testament', in: P.W. Flint & P. Müller (eds.), *The Book of Psalms. Composition & Reception* VTSup 99 (Leiden, 2005), 551-580.
- Ewald, P., *Die Briefe des Paulus an die Epheser, Kolosser und Philemon* KNT (Leipzig, 1910).
- Fabry, H.-J., 'הָלַם', *ThWAT* 2 (Stuttgart, 1977), 347-357.
- Fabry, H.-J., & H. Simian-Yofre, 'מָטָה', *ThWAT* 4 (Stuttgart, 1984), 818-826.
- Fabry, H.-J., & H. Simian-Yofre, 'נָחַם', *ThWAT* 5 (Stuttgart, 1986), 366-384.
- Fabry, H.-J., 'Der Psalter in Qumran', in: E. Zenger (Hrsg.), *Der Psalter in Judentum und Christentum* HBS 18 (Freiburg, 1998), 137-163.
- Fabry, H.-J., 'Die griechischen Handschriften vom Toten Meer', in: H.-J. Fabry & U. Offerhaus (Hrsg.), *Im Brennpunkt: Die Septuaginta* (Stuttgart, 2001), 131-153.
- Fabry, H.-J., & K. Scholtissek, *Der Messias. Perspektiven des Alten und Neuen Testaments* NEB-Themen 5 (Würzburg, 2002).
- Falk, D.K., 'Jewish Prayer Literature and the Jerusalem Church in Acts', in: R. Bauckham (ed.), *The Book of Acts in Its First Century Setting. Volume 4 Palestinian Setting* (Grand Rapids, 1995), 267-301.
- Falkenstein, A., & W. von Soden, *Sumerische und akkadische Hymnen und Gebete* (Zürich-Stuttgart, 1953).
- Fee, G.D., *The First Epistle to the Corinthians* NICNT (Grand Rapids, 1987).
- Fensham, F.C., 'Father and Son as Terminology for Treaty and Covenant', in: H. Goedicke (ed.), *Near Eastern Studies in Honour of William Foxwell Albright* (Baltimore, 1971), 121-135.
- Fiedler, P., 'Zur Herkunft des gottesdienstlichen Gebrauchs von Psalmen aus dem Frühjudentum', *AL* 30 (1980), 229-337.
- Fiedler, P., *Das Matthäusevangelium* THKNT 1 (Stuttgart, 2006).

- Fichter, J., O. Grether, H. Kleinknecht, O. Procksch, E. Sjoeborg & G. Stählin, 'ὄργή, ὀργίζομαι, ὀργίλος, παροργίζω, παροργισμός', *TWNT* 5 (Stuttgart, 1954), 382-448.
- Fishbane, M., 'Revelation and Tradition: Aspects of Inner-Biblical Exegesis', *JBL* 99 (1980), 343-361.
- Fishbane, M., *Biblical Interpretation in Ancient Israel* (Oxford, 1988).
- Fitzmyer, J.A., 'David, "Being therefore a Prophet ..."' (Acts 2:30)', *CBQ* 34 (1972), 332-339.
- Fitzmyer, J.A., 'The Contribution of Qumran Aramaic to the Study of the New Testament', in: eadem, *A Wandering Aramean* (Grand Rapids, 1997), 85-113. [1997^a] Oorspronkelijk verschenen in: *NTS* 20 (1974), 382-407.
- Fitzmyer, J.A., 'The New Testament Title "Son of Man" Philologically Considered', in: eadem, *A Wandering Aramean* (Grand Rapids, 1997), 143-160. [1997^b]
- Fitzmyer, J.A., 'The Aramaic 'Elect of God' Text from Qumran Cave 4', in: eadem, *Essays on the Semitic Background of the New Testament* (Grand Rapids, 1997), 127-160. Oorspronkelijk verschenen in: *CBQ* 27 (1965), 348-372. [1997^c]
- Fitzmyer, J.A., "'Now this Melchizedek ..."' (Heb 7:1)', in: eadem, *Essays on the Semitic Background of the New Testament* BRS 6 (London, 1997), 221-243. Oorspronkelijk verschenen in: *CBQ* 25 (1963), 305-321. [1997^d]
- Fitzmyer, J.A., 'Further Light on Melchizedek from Qumran Cave 11', in: eadem, *Essays on the Semitic Background of the New Testament* BRS 6 (London, 1997), 245-267. Oorspronkelijk verschenen in: *JBL* 86 (1967), 25-41. [1997^e]
- Fitzmyer, J.A., 'The Priority of Mark and the "Q" Source in Luke', in: eadem, *To Advance the Gospel. New Testament Studies* sec. ed. BRS (Grand Rapids, 1998), 3-40. [1998^a] Oorspronkelijk verschenen in: D.Y. Hadidian & D.G. Killer (eds.), *Jesus and Man's Hope* (Pittsburgh, 1970), 1.131-170.
- Fitzmyer, J.A., 'The Use of the Old Testament in Luke-Acts', in: eadem, *To Advance the Gospel. New Testament Studies* sec. ed. BRS (Grand Rapids, 1998), 295-313. Oorspronkelijk verschenen in: *SBLSS* (1992), 524-538. [1998^b]
- Fitzmyer, J.A., 'The Ascension of Christ and Pentecost', in: eadem, *To Advance the Gospel. New Testament Studies* sec. ed. BRS (Grand Rapids, 1998), 265-294. Oorspronkelijk verschenen in: *TS* (1984), 409-440. [1998^c]
- Fitzmyer, J.A., 'The Role of the Spirit in Luke-Acts', in: J. Verheyden (ed.), *The Unity of Luke-Acts* BETL 142 (Leuven, 1999), 165-183.
- Fitzmyer, J.A., *The Genesis Apocryphon of Qumran Cave I (1Q20). A Commentary* BO 18A third edition (Rome, 2004).
- Fitzmyer, J.A., *The One Who is to Come* (Grand Rapids, 2008).
- Flasher, M., 'Exegetische Studien zum Septuagintapsalter', *ZAW* 32 (1912), 81-116; 161-189 en 241-268.
- Fletcher-Louis, C.H.T., 'The Worship of Divine Humanity as God's Image and the Worship of Jesus', in: C.C. Newman, J.R. Davila & G.S. Lewis (eds.), *The Jewish Roots of Christological Monotheism. Papers from St. Andrews Conference on the Historical Origins of the Worship of Jesus* JSJSup 63 (Leiden, 1999), 112-128.
- Fletcher-Louis, C.H.T. (2004), 'Wisdom Christology and the Parting of the Ways between Judaism and Christianity', in: S.E. Porter & B.W.R. Pearson (eds.), *Christian – Jewish Relations through the Centuries* (Edinburgh, 2004), 112-128.

- Flint, P.W., 'The Psalms Scrolls from the Judean Desert and the Septuagint Psalter', in: L. Greenspoon & O. Munnich (eds.), *VIII Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies Paris 1992* SCS 41 (Atlanta, 1995), 203-217.
- Flint, P.W., *The Dead Sea Psalms Scrolls & The Book of Psalms* STDJ 17 (Leiden, 1997).
- Flint, P.W., 'Variant Readings of the Dead Sea Psalms Scrolls against the Massoretic Text and the Septuagint Psalter', in: A. Aejemelaes & U. Quast (Hrsg.), *Der Septuaginta-Psalter und seine Tochterübersetzungen* MSU 24 (Göttingen, 2000), 337-365.
- Floor, L., *Efeziërs. Eén in Christus* CNT (Kampen, 1995).
- Flusser, D., 'Psalms, Hymns and Prayers', in: M.E. Stone (ed.), *Jewish Writings of the Second Temple Period* CRINT II.2 (Assen-Maastricht-Minneapolis, 1984), 551-577.
- Flusser, D., "'At the Right Hand of Power'", in: eadem, *Judaism and the Origins of Christianity* (Jerusalem, 1988), 301. Oorspronkelijk verschenen in: *Immanuel* 14 (1982), 42-46. [1988^c]
- Flusser, D., *Judaism of the Second Temple Period. Volume 1 Qumran and Apocalypticism* (Grand Rapids, 2007).
- Foerster, W., & G. Quell, 'κύριος, κυρία, κυριακός, κυριότης, κυριεύω, κατακυριεύω', *TWNT* 3 (Stuttgart, 1957), 1038-1098.
- Fokkelman, J.P., *Major Poems of the Hebrew Bible* (Assen, 2000).
- Fokkelman, J.P., *The Psalms in Form* (Leiden, 2002).
- Fossum, J. van, *The Name of God and the Angel of the Lord. Samaritan and Jewish Concepts of Intermediation and the Origin of Gnosticism* WUNT 36 (Tübingen, 1985).
- Fossum, J. van, 'Son of God', *ABD* 6 (New York, 1992), 128-137.
- Fossum, J. van, *The Image of the Invisible God: Essays on the Influence of Jewish Mysticism on Early Christianity* (Göttingen, 1995).
- Fraenkel, D., 'Hexapla-Probleme im Psalter', in: A. Aejemelaes & U. Quast (Hrsg.), *Der Septuaginta-Psalter und seine Tochterübersetzungen* MSU 24 (Göttingen, 2000), 309-322.
- France, R.T., 'The Servant of the Lord in the Teaching of Jesus', *TynB* 19 (1968), 26-52.
- France, R.T., *The Gospel of Matthew* NICNT (Grand Rapids, 2007).
- Frankema, B., 'Einige Bemerkungen zum Gebrauch des Adverbs 'AL-KEN im Hebräischen', in: W.C. van Unnik (ed.), *Studia Biblica et Semitica. Feestbundel voor T.C. Vriezen* (Wageningen, 1966), 94-99.
- Franklin, E., *Christ the Lord: A Study in the Purpose and Theology of Luke-Acts* (Philadelphia, 1975).
- Franz, M., *Der barmherzige und gnädige Gott. Die Gnadenrede vom Sinai (Exodus 34,6-7) und ihre Parallelen im Alten Testament und seiner Umwelt* BWA(N)T 169 (Stuttgart, 2003).
- Fraser, P.M., *Ptolemaic Alexandria I* (Oxford, 1976).
- Frisch, A., 'מֶלֶךְ – A Forgotten Title of the King of Israel in the Book of Psalms', *BN* 100 (1999), 5-10.
- Fritsch, C.T., 'Studies in the Theology of the Greek Psalter', in: B.Z. Luria (ed.), *Festschrift Z. Shazar* (Jerusalem, 1973), 741-729 (Hebreeuwse paginering).
- Furnish, V.P., 'Epistle to the Ephesians', *ABD* 2 (New York, 1992), 535-542.
- Gagg, R.P., 'Jesus und die Davidssohfrage: Zur Exegese von Markus 12,35-37', *TZ* 7 (1951), 18-30.
- García Martínez, F., 'Messianische Erwartungen in den Qumranschriften', *JBT* 8 (Neukirchen-Vluyn, 1993), 171-208.

- García Martínez, F., & A.S. van der Woude, *De Rollen van de Dode Zee. Ingeleid en in het Nederlands vertaald* (Kampen, 1995).
- García Martínez, F., & J.T. Barrera, *The People of the Dead Sea Scrolls. Their Writings, Beliefs and Practices* (Leiden 1995).
- García Martínez, F., 'The History of the Qumran Community in the Light of Recently Available Texts', in: F.H. Cryer & Th.L. Thompson (eds.), *Qumran between the Old and New Testaments* JSOTSup 290 CIS 6 (Sheffield, 1998), 194-216.
- García Martínez, F., 'Two Messianic Figures in the Qumran Texts', in: E.J.C. Tigchelaar (ed.), *Qumranica Minora II. Thematic Studies on the Dead Sea Scrolls by F.G. Martínez* STDJ 64 (Leiden, 2007), 13-32. [2007^a]
- Garnet, P., *Salvations and Atonement in the Qumran Scrolls* WUNT 2.3 (Tübingen, 1977).
- Gärtner, B., 'Der Habakkuk-Kommentar (1 QpHab) und das Matthäus-Evangelium', in: J. Lange (Hrsg.), *Das Matthäus-Evangelium* WF 525 (Darmstadt, 1980), 174-204. Oorspronkelijk verschenen in: *ST* 8 (1954), 1-24.
- Gaster, T.H., 'Psalm 110', *JMUEOS* 21 (1937), 37-44.
- Gaster, T.H., 'Melchisedek und Abraham, Zadok und David', *Kairoi* 7 (1965), 148-151.
- Gaston, L., 'Paul and Jerusalem', in: P. Richardson & J.C. Hurd (eds.), *From Jesus to Paul: Studies in Honour of Francis Wright Beare* (Ontario, 1984), 61-72.
- Gathercole, S.J., *The Pre-existent Son. Recovering the Christologies of Matthew, Mark, and Luke* (Grand Rapids, 2006).
- Geiger, A., *Urschrift und Übersetzungen der Bibel in ihrer Abhängigkeit von der innern Entwicklung des Judentums* (Breslau, 1857).
- Gelin, A., 'La question des "relectures bibliques" à l'intérieur d'une tradition vivante', *SP* 12 (1954), 303-315.
- Gerstenberger, E.S., *Psalms and Lamentations* FOTL 15 (Grand Rapids-Cambridge, 2001).
- Gese, H., 'Der Davidsbund und die Zionserwählung', in: eadem, *Vom Sinai zum Zion* BEvT 64 (München, 1974), 113-129. Oorspronkelijk verschenen in: *ZTK* 61 (1964), 10-26. [1974^a]
- Gese, H., 'Natus ex Virgine', eadem, *Vom Sinai zum Zion* BEvT 64 (München, 1974), 130-146. Oorspronkelijk verschenen in: H.W. Wolff (Hrsg.), *Probleme biblischer Theologie. Gerhard von Rad zum 70. Geburtstag* (München, 1971), 79-82. [1974^b]
- Gese, H., 'Die Entstehung der Büchereinteilung des Psalters', in: eadem, *Vom Sinai zum Zion* BEvT 64 (München, 1974), 159-167. [1974^c]
- Gese, H., 'Die Sühne', in: eadem, *Zur biblischen Theologie. Alttestamentliche Vorträge* BEvT 78 (München, 1977), 85-106.
- Gese, H., 'Die dreifache Gestaltwerdung des Alten Testaments', in: M. Klopfenstein, U. Luz, S. Talmon & E. Tov (Hrsg.), *Mitte der Schrift? Ein jüdisch-christliches Gespräch. Texte des Berner Symposions vom 6.-12. Januar 1985* (Bern, 1987), 299-328.
- Gese, H., *Zur biblische Theologie* 3. Auflage (Tübingen, 1989).
- Gesenius, W., & E. Kautzsch, *Hebräische Grammatik* 28. Auflage (Darmstadt, 1995).
- Gevirtz, S., *Patterns in the Early Poetry of Israel* SAOC 32 (Chicago, 1963).
- Gheorghitha, R., *The Role of the Septuagint in Hebrews* WUNT 2.190 (Tübingen, 2003).
- Giblin, C.H., 'Three Monotheistic Texts in Paul', *CBQ* 37 (1975), 527-547.
- Gielen, M., 'Universale Totenaufweckung und universales Heil? 1 Kor 15,20-28 im Kontext paulinischer Theologie', *BZ* 47 (2003), 86-104.

- Gieschen, Ch.A., 'The Different Functions of a Similar Melchizedek Tradition in 2 *Enoch* and the Epistle to the Hebrews', in: C.A. Evans & J.A. Sanders (eds.), *Early Christian Interpretation of the Scriptures of Israel. Investigations and Proposals* JSNTSup (Sheffield, 1997), 364-379.
- Gieschen, Ch.A., *Angelomorphic Christology. Antecedents and Early Evidence* AGJU 42 (Leiden, 1998).
- Gilbert, M., & S. Pisano, 'Psalm 110 (109), 5-7', *Bib* 61 (1980), 343-356.
- Gillmayer-Bucher, S., 'The Psalm Headings a Canonical Relecture of the Psalms', in: J.-M. Auwers & H.J. de Jonge (eds.), *The Biblical Canon* BETL 163 (Leuven, 2003), 247-254.
- Girard, M., *Les Psaumes redécouverts. De la structure au sens 101-150* (Québec, 1994).
- Gnilka, J., *Der Epheserbrief* THKNT 10/2 (Freiburg, 1971).
- Gnilka, J., *Das Evangelium nach Markus (Mk 8,27-16,20)* EKK II/2 (Zürich, 1979).
- Goldingay, J., *Psalms Volume 3: Psalms 90-150* BCOT (Grand Rapids, 2008).
- Goldstein, J.A., *I Maccabees. A New Translation with Introduction and Commentary* AB (New York, 1976).
- Goldstein, J.A., 'How the Authors of 1 and 2 Maccabees Treated the "Messianic" Promises', in: J. Neusner, W.S. Green & E. Frerichs (eds.), *Judaisms and their Messiahs at the Turn of the Christian Era* (Cambridge, 1987), 69-96.
- Goldstein, J.A., 'The Hasmonaeen Revolt and the Hasmonaeen Dynasty', *CHJ* (Cambridge, 2005), 2.292-351.
- Goodblatt, D., *The Monarchic Principle. Studies in Jewish Self-Government in Antiquity* TSAJ 38 (Tübingen, 1994).
- Gordon, R.P., 'Better Promises: Two Passages in Hebrews against the Background of the Old Testament Cultus', in: W. Horbury (ed.), *Templum Amicitiae. Essays on the Second Temple Presented to Ernst Bammel* JSNTSup 48 (Sheffield, 1991), 434-449.
- Gordon, R.P., *Hebrews* sec. ed. (Sheffield, 2008).
- Görg, M., 'פְּסַלְמִים', *ThWAT* 3 (Stuttgart, 1982), 1012-1031.
- Görg, M., *Gott-König-Reden in Israel und Ägypten* BWA(N)T 105 (Stuttgart, 1975).
- Görg, M., 'Alles hast du gelegt unter seine Füße. Beobachtungen zu Ps 8,7b im Vergleich mit Gen 1,28b', in: E. Haag & F.-L. Hossfeld (Hrsg.), *Freude an der Weisung des Herrn. Beiträge zur Theologie der Psalmen. Festschrift für H. Groß* (Stuttgart, 1986), 125-148.
- Görg, M., 'Thronen zur Rechten Gottes. Zur altägyptischen Wurzel einer Bekenntnisformel', *BN* 81 (1996), 75-76.
- Goshen-Gottstein, M.H., 'The Psalms Scroll (11QPs^a)', *Textus* 5 (1966), 22-33.
- Goshen-Gottstein, M.H., 'Jesus and Hillel: Are Comparisons Possible?', in: J.H. Charlesworth & L.L. Johns (eds.), *Hillel and Jesus. Comparisons of Two Major Religious Leaders* (Minneapolis, 1997), 31-55.
- Goulder, M.D., *The Psalms of the Return (Book V, Psalms 107-150)*. Studies in the Psalter, IV JSOTSup 258 (Sheffield, 1998).
- Gourgues, M., 'Lecture Christologique du Psaume CX et Fête de la Pentecôte', *RB* 83 (1976), 5-24.
- Gourgues, M., *A la droite de dieu. Résurrection de Jésus et actualisation de Psaume 110:1 dans le Nouveau Testament* (Paris, 1978).
- Granerød, G., 'Melchizedek in Hebrews 7', *Bib* 90 (2009), 188-202.

- Granerød, G., *Abraham and Melchizedek. Scribal Activity of Second Temple Times in Genesis 14 and Psalm 110* BZAW 406 (Berlin-New York, 2010).
- Grässer, E., 'Hebräer 1,1-4. Ein exegetischer Versuch', in: eadem, *Text und Situation. Gesammelte Aufsätze zum Neuen Testament* (Gütersloh, 1974), 182-228.
- Grässer, E., 'Die Parusieerwartung in der Apostelgeschichte', in: J. Kremer (ed.), *Les Actes des Apôtres. Traditions, rédaction, théologie* BETL 48 (Leuven, 1979), 99-127.
- Grässer, E., *An die Hebräer* EKK XVII (Neukirchen-Vluyn, 1990-1997).
- Grässer, E., 'Der historische Jesus im Hebräerbief', in: M. Evang & O. Merk (Hrsg.), *Aufbruch und Verheißung. Gesammelte Aufsätze zum Hebräerbief* (Berlin, 1992), 100-128.
- Grässer, E., 'Das Heil als Wort. Exgetische Erwägungen zu Hebr 2,1-4', in: M. Evang & O. Merk (Hrsg.), *Aufbruch und Verheißung. Gesammelte Aufsätze zum Hebräerbief* (Berlin, 1992), 129-142.
- Gray, J., 'The Blood Bath of the Goddess Anat in the Ras Shamra Texts', *UF* 11 (1979), 315-324.
- Gray, R., *Prophetic Figures in Late Second Temple Jewish Palestine* (Oxford, 1993).
- Green, J.B., 'Acts of the Apostles', *DLNT* (Nottingham, 1997), 7-24. [1997^a]
- Green, J.B., *The Gospel of Luke* NICNT (Grand Rapids, 1997). [1997^b]
- Greenfield, J.C., 'Aramaic in the Achaemenian Empire', *CHI* (Cambridge, 1985), 2.698-713.
- Greenspoon, L.J., 'The Use and Abuse of the Term 'LXX' and Related Terminology in Recent Scholarship', *BIOSCS* 20 (1987), 1-20.
- Greeven, H., 'ἐρωτάω, ἐπερωτάω, ἐπερώτημα', *TWNT* 2 (Stuttgart, 1954), 682-686.
- Greijdanus, S., *Efeze – Fillipenzen* KV (Kampen, 1979).
- Griffiths, A.H. 'Eos', in: S. Hornblower & A. Spawforth (eds.), *The Oxford Classical Dictionary* 3th ed. (Oxford, 1996), 526-527.
- Grohmann, M., *Fruchtbarkeit und Geburt in den Psalmen* FAT 53 (Tübingen, 2007).
- Grohmann, M., 'The Imagery of the "Weaned Child" in Psalm 131', in: E. Zenger (ed.), *The Composition of the Book of Psalms* BETL 238 (Leuven, 2010), 513-522.
- Grohmann, M., 'Metaphors of God, Nature and Birth', in: P. van Hecke & A. Labahn (eds.), *Metaphors in the Psalms* BETL 231 (Leuven, 2010), 23-33.
- Grol, H. van, 'The Torah as a Work of J^{hwh}. A Reading of Psalm 111', in: J.W. Dyk (ed.), *Unless some one guide me ... Festschrift Karel. A. Deurloo* ACSS 2 (Maastricht, 2001), 229-236.
- Grol, H. van, 'David and his Chasidim. Place and Function of Psalms 138-145', in: E. Zenger (ed.), *The Composition of the Book of Psalms* BETL 238 (Leuven, 2010), 309-337.
- Grosheide, F.W., *Het heilig evangelie volgens Mattheüs* CNT 2^e druk (Kampen, 1954).
- Grosheide, F.W., *De Brief van Paulus aan de Efeziërs* CNT (Kampen, 1960).
- Gruenwald, I., 'Melchizedek', *EncJud* 11 (Jerusalem, 1978), 1287-1289.
- Gruenwald, I., *Apocalyptic and Merkavah Mysticism* sec. rev. ed. AJEC 90 (Leiden, 2014).
- Grundmann, W., *Das Evangelium nach Markus* THKNT 2 2. Auflage (Berlin, 1959).
- Guelich, R.A., 'The Gospel Genre', in: P. Stuhlmacher (ed.), *The Gospel and the Gospels* (Grand Rapids, 1991), 173-208.
- Grund, A., '„Aus Gott geboren ...“. Zu Geburt und Identität in der Bildsprache der Psalmen', in: D. Dieckmann & D. Erbele-Küster (Hrsg.), *„Du hast mich aus meiner Mutter Leib gezogen.“ Beiträge zur Geburt im Alten Testament* BThSt 75 (Neukirchen-Vluyn, 2006), 99-120.

- Gundel, W., 'Phosphoros', *PW* 20.1 (Stuttgart, 1914-1948), 652-654.
- Gundel, W., & H. Gundel, 'Planeten', *PW* 20.2 (Stuttgart, 1914-1948), 2017-2185.
- Gundel, W., 'Astralreligion', *RAC* 1 (Stuttgart, 1950), 811-817.
- Gundel, W., 'Astrologie', *RAC* 1 (Stuttgart, 1950), 817-831.
- Gundel, W., 'Astronomie', *RAC* 1 (Stuttgart, 1950), 831-836.
- Gundry, R.H., "'Verba Christi' in 1 Peter: Their Implications Concerning the Authorship of 1 Peter and the Authenticity of the Gospel Tradition", *NTS* 13 (1967), 336-350.
- Gundry, R.H., 'The Form, Meaning and Background of the Hymn Quoted in 1 Timothy 3:16', in: W.W. Gasque & R.P. Martin (eds.), *Apostolic History and the Gospel. Biblical and Historical Essays Presented to F.F. Bruce* (Grand Rapids, 1970), 203-222.
- Gundry, R.H., 'Further *Verba on Verba Christi* in First Peter', *Bib* 55 (1974), 211-232.
- Gundry, R.H., *Mark. A Commentary on His Apology for the Cross* (Grand Rapids, 1993).
- Gunkel, H., *Die Psalmen übersetzt und erklärt* HKAT II/2 4. Auflage (Göttingen, 1926).
- Guthrie, D., & R.P. Martin, 'God', *DLP* (Nottingham, 1993), 354-369.
- Guthrie, G.H., *The Structure of Hebrews. A Text-Linguistic Analysis* NovTSup 73 (Leiden, 1994).
- Guthrie, G.H., 'Hebrew' Use of the Old Testament: Recent Trends in Research', *CBR* 1 (2003), 271-294.
- Guthrie, G.H., 'Hebrews', in: G.K. Beale & D.A. Carson (eds.), *Commentary on the New Testament Use of the Old Testament* (Grand Rapids, 2007), 919-995.
- Gzella, H., 'Die Wiege des griechischen Davids. Die Diskussion um die Entstehung des Septuaginta-Psalter in der neueren Forschung', in: E. Zenger (Hrsg.), *Der Septuaginta-Psalter* HBS 32 (Freiburg, 2001), 19-48. [2001^a]
- Gzella, H., 'Das Kalb und das Einhorn. Endzeittheophanie und Messianismus in der Septuaginta-Fassung von Ps 29(28)', in: E. Zenger (Hrsg.), *Der Septuaginta-Psalter* HBS 32 (Freiburg, 2001), 257-290. [2001^b]
- Gzella, H., *Lebenszeit und Ewigkeit* BBB 134 (Berlin, 2002).
- Gzella, H., *A Cultural History of Aramaic. From the Beginnings to the Advent of the Islam HdO section 1 The Near and Middle East Volume III* (Leiden, 2015).
- Haas, C., 'Job's perseverance in the Testament of Job', in: M.A. Knibb & P.W. van der Horst (eds.), *Studies on the Testament of Job* SNTSMS 66 (Cambridge, 1989), 117-154.
- Habermann, J., *Präexistenzaussagen im Neuen Testament* EHS Reihe 33 Serie 23 Band 362 (Frankfurt am Main, 1990).
- Haenchen, E., *Die Apostelgeschichte* KEK 6. Auflage (Göttingen, 1968).
- Hagner, D.A., *Matthew 14-28* WBC 33B (Dallas, 1995).
- Hagner, D.A., 'The Son of God as Unique High Priest: The Christology of the Epistle to the Hebrews', in: R.N. Longenecker (ed.), *Contours of Christology in the New Testament* (Grand Rapids, 2005), 247-267.
- Hahn, F., *Der urchristlicher Gottesdienst* SBS 41 (1970).
- Hahn, F., *Christologische Hoheitstitel. Ihre Geschichte im frühen Christentum* 5. Auflage (Göttingen, 1995).
- Hamerton-Kelly, R.G., *Pre-existence, Wisdom, and the Son of Man: A Study of the Idea of Pre-existence in the New Testament* SNTSMS 21 (Cambridge, 1973).
- Hamerton-Kelly, R.G., 'Sacred Violence and the Messiah: The Markan Passion Narrative as a Redefinition of Messianology', in: J.H. Charlesworth (ed.), *The Messiah. Developments in Earliest Judaism and Christianity* (Minneapolis, 1992), 461-493.

- Hamilton, H.W., *The Body Royal. The Social Poetics of Kingship in Ancient Israel* Biblnt 78 (Leiden, 2005).
- Hamp, V., 'Melchisedech als Typus', in: Theologische Fakultät München (Hrsg.), *Pro Mundi Vita: Festschrift zum eucharistischem Weltkongress 1960* (München, 1960), 7-20.
- Hamp, V., 'Psalm 110,4^b und die Septuagint', in: J. Gnllka (Hrsg.), *Neues Testament und Kirche* (Freiburg, 1974), 519-529.
- Haney, R.G., *Text and Concept Analysis in the Royal Psalms* SBL 30 (New York, 2002).
- Hanhart, R., 'Übersetzung der Septuaginta im Licht ihr vorgegebener und auf ihr gründender Tradition', in: S.E. Balentine & J. Barton (eds.), *Language, Theology, and The Bible. Essays in Honour of James Barr* (Oxford, 1994), 81-112.
- Hann, R.R., 'Christos Kyrios in PsSol. 17.32: "The Lord's anointed" Reconsidered', *NTS* 31 (1985), 620-627.
- Hannah, D.D., *Michael and Christ. Michael Traditions and Angel Christology in Early Christianity* WUNT 2.109 (Tübingen, 1999).
- Hanson, A.T., 'Christ in the Old Testament according to Hebrews', in: F.L. Cross (ed.), *Studia Evangelica Volume II. Papers presented to the Second International Congress on New Testament Studies held at Christ Church, Oxford, 1961. Part I: The New Testament Scriptures* (Berlin, 1964), 393-407.
- Hatina, Th.R., *In Search of a Context. The Function of Scripture in Mark's Narrative* JSNT-Sup 232 SSEJC 8 (Sheffield, 2002).
- Hay, D.M., *Glory at the Right Hand: Psalm 110 in Early Christianity* SBL 18 (Nashville, 1973).
- Hayman, P., 'Monotheism – A Misused Word in Jewish Studies?', *JJS* 42 (1991), 1-15.
- Hays, R.B., *Echoes of Scripture in the Letters of Paul* (New Haven-London, 1989).
- Hays, R.B., *The Conversion of the Imagination. Paul as Interpreter of Israel's Scripture* (Cambridge, 2005).
- Hays, R.B., *Reading Backwards. Figural Christology and the Fourfold Gospel Witness* (London, 2015).
- Hays, R.B., *Echoes of Scripture in the Gospels* (Waco, 2016).
- Hayward, R., 'Shem, Melchizedek, and Concern with Christianity in the Pentateuchal Targumim', in: K.J. Cathcart & M. Maher (eds.), *Targum and Cognate Studies. Essays in Honour of Martin McNamara* (Sheffield, 1996), 67-80.
- Head, P.M., 'Appendix. Acts and the Problem of its Texts', in: B.W. Winter & A.D. Clarke (eds.), *The Book of Acts in its First Century. Volume 1 Ancient Literary Setting* (Grand Rapids, 1993), 415-444.
- Head, P.M., 'A Text-Critical Study of Mark 1.1: "The Beginning of the Gospel of Jesus Christ"', *NTS* 37 (1991), 621-629.
- Healey, J.F., 'The Immortality of the King: Ugarit and the Psalms', *Or* 53 (1984), 245-254.
- Healey, J.F., 'Dew כֶּטֶף', in: K. van der Toorn, B. Becking & P.W. van der Horst (eds.), *DDD* (Leiden, 1999), 249-250.
- Hecht, R.D., 'Philo and Messiah', in: J. Neusner, W.S. Green & E. Frerichs (eds.), *Judaisms and their Messiahs at the Turn of the Christian Era* (Cambridge, 1987), 139-168.
- Hedley, P.L., 'The Göttingen Investigation and Edition of the Septuagint', *HTR* 26 (1933), 57-72.
- Hegermann, H., *Der Brief an die Hebräer* THKNT 16 (Berlin, 1988).
- Heinemann, J., *Prayer in the Talmud. Forms and Patterns* SJ 9 (Berlin-New York, 1977).

- Heither, T., & Ch. Reemts, *Biblische Gestalten bei den Kirchenvätern – Abraham* (Münster, 2005).
- Heller, J., ‘Grenzen sprachlicher Entsprechung der LXX. Ein Beitrag zur Übersetzungstechnik der LXX auf dem Gebiet der Flexionskategorien’, *MIOF* 15 (1969), 234-248.
- Hemer, C.J., *The Book of Acts in the Setting of Hellenistic History* (Winona Lake, 1990).
- Hengel, M., ‘Christologie und neutestamentliche Chronologie’, in: H. Baltensweiler & B. Reicke (Hrsg.), *Neues Testament und Geschichte. Festschrift für O. Cullmann zum 70. Geburtstag* (Tübingen, 1972), 43-67.
- Hengel, M., *Judentum und Hellenismus* WUNT 10 (Tübingen, 1973).
- Hengel, M., *The Son of God* (Philadelphia, 1976).
- Hengel, M., *Zur urchristlichen Geschichtsschreibung* (Stuttgart, 1979).
- Hengel, M., “‘Setze dich zu meiner Rechten!’” Die Inthronisation Christi zur Rechten Gottes und Psalm 110,1’, in: M. Philonenko (Hrsg.), *Le Trône de Dieu* WUNT 69 (Tübingen, 1993), 108-194.
- Hengel, M., ‘„Schriftauslegung“ und „Schriftwerdung“ in der Zeit des Zweiten Tempels’, in: M. Hengel & H. Löhr (Hrsg.), *Schriftauslegung im antiken Judentum und im Urchristentum* (Tübingen, 1994), 1-71. [1994^b]
- Hengel, M., *Studies in Early Christology* (Edinburgh, 1995).
- Hengel, M., *The Pre-Christian Paul* (Philadelphia, 1996). [1996^a]
- Hengel, M., & A.M. Schwemer, *Paul Between Damascus and Antioch. The Unknown Years* (London, 1997). [1997^a]
- Hengel, M., *The Zealots* (Edinburgh, 1997). [1997^b]
- Hengel, M., ‘Christologie und neutestamentliche Chronologie. Zu einer Aporie in der Geschichte des Urchristentums’, in: eadem, *Studien zur Christologie. Kleine Schriften IV* WUNT 201 (Tübingen, 2006), 27-51. Oorspronkelijk verschenen in: H. Baltensweiler & B. Reicke (Hrsg.), *Neues Testament und Geschichte: Historisches Geschehen und Deutung im Neuen Testament. Oscar Cullmann zum 70. Geburtstag* (Tübingen, 1972), 43-67. [2006^a]
- Hengel, M., ‘Der Sohn Gottes’, in: eadem, *Studien zur Christologie. Kleine Schriften IV* WUNT 201 (Tübingen, 2006), 74-145. Oorspronkelijk verschenen in 1977. [2006^b]
- Hengel, M., ‘Hymnus und Christologie’, in: eadem, *Studien zur Christologie. Kleine Schriften IV* WUNT 201 (Tübingen, 2006), 185-204. Oorspronkelijk verschenen in: W. Haubeck & M. Bachmann (Hrsg.), *Wort in der Zeit. Festgabe für K.H. Rengstorff zum 75. Geburtstag* (Leiden, 1980), 1-23. [2006^c]
- Hengel, M., ‘Das Christuslied im frühesten Gottesdienst’, in: eadem, *Studien zur Christologie. Kleine Schriften IV* WUNT 201 (Tübingen, 2006), 205-258. Oorspronkelijk verschenen in: W. Baier (Hrsg.), *Weisheit Gottes – Weisheit der Welt. Festschrift für Joseph Kardinal Ratzinger zum 60. Geburtstag* Band I (Hildesheim, 1987), 357-404. [2006^d]
- Hengel, M., ‘Jesus, der Messias Israels’, in: eadem, *Studien zur Christologie. Kleine Schriften IV* WUNT 201 (Tübingen, 2006), 259-280. Oorspronkelijk verschenen in: I. von Gruenwald (ed.), *Messiah and Christos. Studies in the Jewish Origins of Christianity. Presented to David Flusser on the Occasion of His Seventy-Fifth Birthday* TSAJ 32 (Leiden, 1992), 155-176. [2006^e]
- Hengel, M., ‘Abba, Maranatha, Hosanna und die Anfänge der Christologie’, in: eadem, *Studien zur Christologie. Kleine Schriften IV* WUNT 201 (Tübingen, 2006), 496-534. Oorspronkelijk verschenen in: I.U. Dalferth (Hrsg.), *Denkwürdiges Geheimnis: Beiträge zur Gotteslehre. Festschrift für Eberhard Jüngel zum 70. Geburtstag* (Tübingen, 2004), 145-183. [2006^f]

- Hengel, M., 'Entstehungszeit und Situation des Markusevangelium', in: eadem, *Jesus und die Evangelien. Kleine Schriften V* WUNT 211 (Tübingen, 2007), 478-525. Oorspronkelijk verschenen in: H. Cancik (Hrsg.), *Markus-Philologie. Historische, literargeschichtliche und stilistische Untersuchungen zum zweiten Evangelium* WUNT 33 (Tübingen, 1984), 1-45. [2007^b]
- Herkenne, H., 'Ps. 110 (109) «Dixit Dominus Domino Meo» in neuer textkritischer Beleuchtung', *Bib* 11 (1930), 450-457.
- Herkenne, K., *Das Buch der Psalmen* HSAT (Bonn, 1935).
- Herrmann, A., & W. von Soden, 'Dolmetscher', *RAC* 4 (Stuttgart, 1959), col. 24-49.
- Hesse, F., 'χρίω, χριστός, ἀντίχριστος, χρίσμα, χριστιανός', *TWNT* 9 (Stuttgart, 1973), 485-500.
- Hiebert, R.J.V., *The "Syrohexaplaric" Psalter* SCS 27 (Atlanta, 1989).
- Higgins, A.J.B., 'Priest and Messiah', *VT* 3 (1953), 321-336.
- Hilber, J.W., 'Psalm CX in the Light of Assyrian Prophecies', *VT* 53 (2003), 353-366.
- Hilber, J.W., *Cultic Prophecy of the Psalms* BZAW 352 (Berlin-New York, 2005).
- Hill, C.E., 'Paul's Understanding of Christ's Kingdom in I Corinthians 15:20-28', *NovT* 30 (1988), 297-320.
- Hill, D., *The Gospel of Matthew* NCB (London, 1972).
- Hitzig, F., *Die Psalmen* (Leipzig-Heidelberg, 1863-1865).
- Hoehner, H.W., *Ephesians. An Exegetical Commentary* (Grand Rapids, 2002).
- Hofius, O., *Katapausis. Die Vorstellung vom endzeitlichen Ruheort im Hebräerbrief* WUNT 11 (Tübingen, 1970). [1970¹]
- Hofius, O., 'Das „erste“ und das „zweite“ Zelt', *ZNW* 61 (1970), 271-277. Herdruk in: eadem, *Neutestamentliche Studien* WUNT 132 (Tübingen, 2000), 203-209. [1970²]
- Hofius, O., 'Inkarnation und Opfertod Jesu nach Hebr 10,19f', in: E. Lohse, Chr. Burchard & B. Schaller (Hrsg.), *Der Ruf Jesu und die Antwort der Gemeinde. Exegetische Untersuchungen Joachim Jeremias zum 70. Geburtstag* (Göttingen, 1970), 132-141. Herdruk in: eadem, *Neutestamentliche Studien* WUNT 132 (Tübingen, 2000), 210-219. [1970³]
- Hofius, O., 'Die Unabänderlichkeit des göttlichen Heilsratschlusses. Erwägungen zur Herkunft eines neutestamentlichen Theologumenon', *ZNW* 64 (1973), 135-145. Herdruk in: eadem, *Neutestamentliche Studien* WUNT 132 (Tübingen, 2000), 191-202.
- Hofius, O., *Der Christushymnus Philipper 2,6-11* 2. Auflage WUNT 17 (Tübingen, 1991).
- Hofius, O., 'Ist Jesus der Messias? Thesen', in: *Der Messias JBTh* 8 (Neukirchen-Vluyn, 1993), 103-129.
- Hofius, O., 'Der Psalter als Zeuge des Evangeliums. Die Verwendung der Septuaginta-Psalmen in den ersten beiden Hauptteilen des Römerbriefes', in: H. Graf Reventlow (Hrsg.), *Theologische Probleme der Septuaginta und der hellenistischen Hermeneutik* (Gütersloh, 1997), 72-90.
- Hofius, O., 'Biblische Theologie im Lichte des Hebräerbriefes', in: S. Pedersen (ed.), *New Directions in Biblical Theology. Papers of the Aarhus Conference, 16-19 September 1992* NovTestSup 76 (Leiden, 1994), 108-125. Herdruk in: eadem, *Neutestamentliche Studien* WUNT 132 (Tübingen, 2000), 361-377.
- Hofman, N.J., *Die Assumptio Mosis. Studien zur Rezeption massgültiger Überlieferung* JSJ-Sup 67 (Leiden, 2000).
- Hofman, T.M., *Doorgeven of opgeven? De opstandingsboodschap van 1 Korinthiërs* AS 38 (Apeldoorn, 1998).

- Holladay, W.L., *The Psalms through Three Thousand Years. Prayerbook of a Cloud of Witnesses* (Minneapolis, 1996).
- Hollander, H.W., *Joseph as an Ethical Model in the Testaments of the Twelve Patriarchs* SVTP 6 (Leiden, 1981).
- Hollander, H.W., & M.J. de Jonge, *The Testaments of the Twelve Patriarchs. A Commentary* SVTP 8 (Leiden, 1985).
- Hooker, M.D., *The Son of Man in Mark* (London, 1967).
- Hooker, M.D., 'The Son of Man and the Synoptic Problem', in: F. van Segbroeck, C.M. Tuckett, G. van Belle & J. Verheyden (eds.), *The Four Gospels 1992. Festschrift Frans Neirynck* (Leuven, 1992), 1.189-201.
- Hooker, M.D., "'Who Can This Be?'" The Christology of Mark's Gospel', in: R.N. Longenecker (ed.), *Contours of Christology in the New Testament* (Grand Rapids, 2005), 79-99.
- Horbury, W., 'The Messianic Associations of "The Son of Man"', *JTS* 36 (1985), 34-55.
- Horbury, W., *Jewish Messianism and the Cult of Christ* (London, 1998). [1998^b]
- Horgan, M.P., *Pesharim: Qumran Interpretations of Biblical Books* CBQMS 8 (Washington, 1979).
- Horgan, M.P., & P.J. Kobelski, 'The Hodayot (1QH) and New Testament Poetry', in: M.P. Horgan & P.J. Kobelski (eds.), *To Touch the Text: Biblical and Related Studies in Honor of Joseph A. Fitzmyer, S.J.* (New York, 1989), 179-193.
- Horst, P.W. van der, 'De joodse toneelschrijver Ezechiël', *NTT* 36 (1982), 97-112.
- Horst, P.W. van der, 'Moses' Throne Vision in Ezekiel the Dramatist', *JJS* 34 (1983), 21-29.
- Horst, P.W. van der, *Joods-Hellenistische Poëzie Na de Schrift* 3 (Kampen, 1987).
- Horst, P.W. van der, 'Dominion', *DDD* (Leiden, 1999), 262.
- Horton, F.L., *The Melchizedek Tradition: a critical examination of the sources to the fifth century A.D. and in the Epistle to the Hebrews* SNTSMS 30 (Cambridge, 2005).
- Hossfeld, F.-L., 'Das Prophetische in den Psalmen – zur Gottesrede der Asafpsalmen im Vergleich mit der des ersten und zweiten Davidspsalters', in: F. Diedrich & B. Wilmer (Hrsg.), *Ich bewirke das Heil und erschaffe das Unheil (Jes 45,7). Studien zur Botschaft der Propheten. Festschrift für L. Ruppert* FB 88 (Würzburg, 1988), 223-244.
- Hossfeld, F.-L., 'Messianische Texte des Psalters', in: I.Z. Dimitrov, J.D.G. Dunn, W. Luz & K.-W. Niebuhr (Hrsg.), *Das Alte Testament als christlicher Bibel in orthodoxer und westlicher Sicht* WUNT 174 (Tübingen, 2004), 307-324. [2004^b]
- Hossfeld, F.-L., 'Der gnädige Gott und der arme Gerechte. Anthropologische Akzente in der Psalmengruppe 111-118', in: Chr. Neuner & H. Filser (Hrsg.), *Kircheneinheit und Weltverantwortung. Festschrift für Peter Neuner* (Regensburg, 2006), 51-63. [2006^a]
- Houtman, C., 'God in een nieuwe gestalte. Exegetische kantekeningen bij het *Ad dexteram Dei*', *NTT* 55 (2001), 1-12.
- Houwelingen, P.H.R. van, *I Petrus. Rondzendbrief uit Babylon* CNT (Kampen, 1991).
- Houwelingen, P.H.R. van, 'Forever Seated on the Divine Throne. The Function of Psalm 45:7-8 in the Argument of Hebrews 1', in: J. Dekker & G. Kwakkel (eds.), *Reading and Listening meeting One God in many Texts. Festschrift for Eric Peels on the occasion of his 25th jubilee as professor of Old Testament Studies* ACEBT 16 (Bergambacht, 2018), 191-199.
- Howard Jr., D.M., *The Structure of Psalms 93-100* BJSUCSD 5 (Winona Lake, 1986).
- Howard, G., 'Hebrews and the OT Quotations', *NovT* 10 (1968), 208-216.
- Howard, G., 'The Tetragrammaton and the New Testament', *JBL* 96 (1977), 63-83.

- Huijgen, A., “God heeft Hem tot Kurios en Christus gemaakt.’ Systematische theologie en de exegese van Handelingen 2:36’, in: G.C. den Hertog, M.C. Mulder & T.E. van Spanje (red.), *Acta. Bundel ter Gelegenheid van het afscheid van prof. dr. T.M. Hofman als hoogleraar aan de Theologische Universiteit van Apeldoorn* (Heerenveen, 2015), 91-105.
- Huijgen, A., & A. Versluis, “Our God is One!’ The Unity of YHWH and the Trinity in the Interplay between Biblical Exegesis and Systematic Theology’, in: J. Dekker & G. Kwakkel (eds.), *Reading and Listening meeting One God in many Texts. Festschrift for Eric Peels on the occasion of his 25th jubilee as professor of Old Testament Studies ACEBTSS 16* (Bergambacht, 2018), 213-225.
- Hultgård, A., ‘The Ideal ‘Levite’, the Davidic Messiah, and the Saviour Priest in the Testaments of the Twelve Patriarchs’, in: J.J. Collins & G.W.E. Nickelsburg (eds.), *Ideal Figures in Ancient Judaism. Profils and Paradigms* (Chico, 1980), 93-110.
- Hultgård, A., ‘Trône de Dieu et trône des justes dans les traditions de l’Iran ancien’, in: M. Philonenko (ed.), *Le Trône de Dieu* WUNT 69 (Tübingen, 1993), 1-18.
- Hultgren, A.J., *Paul’s Letter to the Romans. A Commentary* (Grand Rapids, 2011).
- Hummel, H.D., ‘Enclitic MEM in early Northwest Semitic, especially Hebrew’, *JBL* 76 (1957), 85-107.
- Hunzinger, C.-H., ‘Zur Struktur der Christus-Hymnen in Phil 2 und 1. Petr 3’, in: E. Lose, Ch. Burchard & B. Schaller (Hrsg.), *Der Ruf Jesu und die Antwort der Gemeinde. Exegetische Untersuchungen Joachim Jeremias zum 70. Geburtstag gewidmet von seinen Schülern* (Göttingen, 1970), 142-156.
- Hurst, L.D., ‘Christology of Hebrews 1 and 2’, in: L.D. Hurst & N.T. Wright (eds.), *The Glory of Christ in the New Testament. Studies in Christology in Memory of George Bradford Caird* (Oxford, 1987), 151-164.
- Hurtado, ‘New Testament Christology: A Critique of Bousset’s Influence’, *TS* 40 (1979), 306-317.
- Hurtado, L.W., ‘Jesus as Lordly Example in Phillipians 2:5-11’, in: P. Richardson & J.C. Hurd (eds.), *From Jesus to Paul. Studies in Honour of Francis Wright Beare* (Ontario, 1984), 113-126.
- Hurtado, L.W., ‘Lord’, *DPL* (Nottingham, 1993), 560-569.
- Hurtado, L.W., ‘Pre-existence’, *DPL* (Nottingham, 1993), 743-746. [1993^a]
- Hurtado, L.W., ‘Son of God’, *DPL* (Nottingham, 1993), 900-906. [1993^b]
- Hurtado, L.W., ‘Christ-Devotion in the First Two Centuries: Reflections and a Proposal’, *TJT* 12 (1996), 17-33.
- Hurtado, L.W., ‘The Binitarian Shape of Early Christian Worship’, in: C.C. Newman, J.R. Davila & G.S. Lewis (eds.), *The Jewish Roots of Christological Monotheism. Papers from St. Andrews Conference on the Historical Origins of the Worship of Jesus JSJSup 63* (Leiden, 1999), 187-213. [1999^a]
- Hurtado, L.W., *One God, one Lord. Early Christian Devotion and Ancient Jewish Monotheism* sec. ed. (London-New York, 2003). [2003^a]
- Hurtado, L.W., *Lord Jesus Christ. Devotion to Jesus in Earliest Christianity* (Grand Rapids, 2003). [2003^b]
- Isaacs, M.E., *Sacred Space. An Approach to the Theology of the Epistle to the Hebrews JSNTSup 73* (Sheffield, 1992).
- Ishida, T., *The Royal Dynasties in Ancient Israel. A Study of the Formation and Development of royal-dynastic Ideology BZAW 142* (Berlin-New York, 1977).

- Jacobson, H., 'Two Studies on Ezekiel the Tragedian', *GRBS* 22 (1981), 167-178. [1981^a]
- Jacobson, H., *The Exagoge of Ezekiel* (Cambridge, 1983).
- Jacquet, L., *Les Psaumes et le cœur de l'homme. Psaumes 101-150* (Gembloux, 1979).
- Janowski, B., *Rettungsgewißheit und Epiphanie des Heils. Das Motiv der Hilfe Gottes »am Morgen« im Alten Orient und im Alten Testament. Band I: Alter Orient* WMANT 59 (Neukirchen-Vluyn, 1989).
- Janowski, B., 'Herrschaft über die Tiere. Gen 1,26-28 und die Semantik von רדד', in: G. Braulik, W. Groß & S. McEvenne (Hrsg.), *Biblische Theologie und gesellschaftlicher Wandel. Festschrift für N. Lohfink* (Freiburg/Basel/Wien, 1993), 183-198. [1993^a]
- Janowski, B., 'Die »Kleine Biblia«. Zur Bedeutung der Psalmen für eine Theologie des Alten Testaments', in: E. Zenger (Hrsg.), *Der Psalter in Judentum und Christentum* HBS 18 (Freiburg, 1998), 381-420.
- Janse, S., "You are My Son." *The Reception History of Psalm 2 in Early Judaism and the Early Church* CBET 51 (Leuven, 2009).
- Jefferson, H.G., 'Is Psalm 110 Canaanite?', *JBL* 73 (1954), 152-156.
- Jenni, E., 'יָדָע', *THAT* (München, 1971), 1.31-38.
- Jenni, E., *Die hebräischen Präpositionen Band 1: Die Präposition Beth* (Stuttgart, 1994).
- Jenni, E., 'Eine hebräische Abtönungspartikel: 'al-ken'', in: B. Huwylér, H.-P. Mathys & B. Weber (Hrsg.), *Prophetie und Psalmen. Festschrift für Klaus Seybold zum 65. Geburtstag* AOAT 280 (Münster, 2001), 201-215.
- Jeremias, J., 'Hebräer 5,7-10', in: eadem, *Abba. Studien zur neutestamentlichen Theologie und Zeitgeschichte* (Göttingen, 1966), 319-323.
- Jeremias, J., 'Zwischen Karfreitag und Ostern. Descensus und Ascensus in der Karfreitagstheologie des Neuen Testaments', in: eadem, *Abba. Studien zur neutestamentlichen Theologie und Zeitgeschichte* (Göttingen, 1966), 323-331.
- Jeremias, J., *Die Abendmahlsworte Jesu* 4. Auflage (Göttingen, 1967).
- Jeremias, J., *Neutestamentliche Theologie. Erster Teil. Die Verkündigung Jesu* (Gütersloh, 1971). [1971^a]
- Jeremias, J., *Jerusalem in the Time of Jesus. An Investigation into Economic and Social Conditions during the New Testament Period* (Philadelphia, 1975).
- Jeremias, J., *Das Königtum Gottes in den Psalmen* FRLANT 141 (Göttingen, 1987).
- Jervell, J., 'Paul in the Acts of the Apostles: Tradition, History, Theology', in: eadem, *The Unknown Paul: Essays on Luke-Acts and Early Christian History* (Minneapolis, 1984), 68-76. [1984^a]
- Jervell, J., 'The Center of Scripture in Luke', in: eadem, *The Unknown Paul: Essays on Luke-Acts and Early Christian History* (Minneapolis, 1984), 122-137. [1984^b]
- Jervell, J., 'Der Sohn des Volkes', in: C. Breytenbach & H. Paulsen (Hrsg.), *Anfänge der Christologie. Festschrift für Ferdinand Hahn zum 65. Geburtstag* (Göttingen, 1991), 245-254.
- Jewett, J.R., 'Numerical Sequences in Paul's Letter to the Romans', in: D.F. Watson (ed.), *Persuasive Artistry: Studies in New Testament Rhetoric in Honour of G.A. Kennedy* JSOTSup 50 (Sheffield, 1991), 227-245.
- Jewett, R., *Romans. A Commentary Hermeneia* (Minneapolis, 2007).
- Johnson, L.T., *Hebrews. A Commentary* (Louisville-London, 2006).
- Jones, B.A., *The Formation of the Book of the Twelve: A Study in Text and Canon* SBLDS 149 (1995).

- Jones, D.L., 'The Title *Christos* in Luke-Acts', *CBQ* 32 (1970), 69-76.
- Jonge, H.J. de, 'Traditie en Exegese: de hogepriester-christologie en Melchizedek in Hebreëën', *NTT* 37 (1983), 1-19.
- Jonge, M. de, & A.S. van der Woude, '11Q Melchizedek and the New Testament', *NTS* 12 (1965-1966), 301-326.
- Jonge, M. de, *The Testaments of the Twelve Patriarchs. A Study of their Text, Compositions and Origin* GTB 25 sec.ed. (Assen-Amsterdam, 1975). [1975^a]
- Jonge, M. de, 'Christian Influence in the Testaments of the Twelve Patriarchs', in: eadem, *Studies on the Testaments of the Twelve Patriarchs. Text and Interpretation* (Leiden, 1975), 193-246. [1975^b]
- Jonge, M. de, 'Jezus als profetische Zoon van David', in: F. García Martínez, C.H.J. de Geus & A.F.J. Klijn (eds.), *Profeten en profetische geschriften* (Kampen, 1985), 157-166.
- Jonge, M. de, 'The Testaments of the Twelve Patriarchs: Central Problems and Essential Viewpoints', *ANRW* II.20.1 (Berlin-New York, 1987), 359-420.
- Jonge, M. de, 'The Role of Intermediaries in God's Final Intervention in the Future according to the Qumran Scrolls', in: eadem, *Jewish Eschatology, Early Christian Christology and the Testaments of the Twelve Patriarchs. Collected Essays of Marinus de Jonge* NovTSup 63 (Leiden, 1991), 28-47. Oorspronkelijk gepubliceerd in: O. Michel (ed.), *Studies on the Jewish Background of the New Testament* (Assen, 1969), 44-63. [1991^a]
- Jonge, M. de, 'The Use of $\chi\rho\iota\sigma\tau\omicron\varsigma$ in the Passion Narratives', in: eadem, *Jewish Eschatology, Early Christian Christology and the Testaments of the Twelve Patriarchs. Collected Essays of Marinus de Jonge* NovTSup 63 (Leiden, 1991), 63-86. Oorspronkelijk verschenen in: J. Dupont (ed.), *Jésus aux origines de la christologie* BETL 40 (Leuven, 1975), 169-192.
- Jonge, M. de, 'Two Messiahs in the Testaments of the Twelve Patriarchs?', in: eadem, *Jewish Eschatology, Early Christian Christology and the Testaments of the Twelve Patriarchs. Collected Essays of Marinus de Jonge* NovTSup 63 (Leiden, 1991), 191-203. Oorspronkelijk verschenen in: J.W. van Henten & H.J. de Jonge (eds.), *Tradition and Re-Interpretation in Jewish and Early Christian Literature. Festschrift J.C.H. Lebram* SPB 36 (Leiden, 1986), 150-162. [1991^c]
- Jonge, M. de, 'Testament of Levi and "Aramaic Levi"', in: eadem, *Jewish Eschatology, Early Christian Christology and the Testaments of the Twelve Patriarchs. Collected Essays of Marinus de Jonge* NovTSup 63 (Leiden, 1991), 244-262. Oorspronkelijk verschenen in: *RevQ* 13 (1988), 367-385. [1991^e]
- Jonker, L.C., 'Revisiting the Psalm Headings: Second Temple Levitical Propaganda', in: D.J. Human & C.J.A. Vos (eds.), *Psalms and Liturgy* JSOTSup 410 (London-New York, 2006), 102-122.
- Joosten, J., 'A Septuagintal Translation Technique in the Minor Prophets. The Elimination of Verbal Repetitions', in: F.G. Martínez & M. Vervenne (eds.), *Interpreting Translation. Studies on the LXX and Ezechiel in Honour of Johan Lust* BETL 192 (Leuven, 2005), 217-235. [2005^b]
- Joosten, J., 'The Impact of the Septuagint Pentateuch on the Greek Psalms', M.K.H. Peters (ed.), *XIII Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies Ljubljana, 2007* SCS 55 (Atlanta, 2008), 197-205. [2008^a]

- Joosten, J., 'Reflections on the 'Interlinear Paradigm' in Septuagintal Studies', in: A. Voitila & J. Jokiranta (eds.), *Scripture in Transition. Essays on Septuagint, Hebrew Bible, and Dead Sea Scrolls in Honour of Raija Sollamo* JSJSup 126 (Leiden, 2008), 163-178. [2008^b]
- Jordaan, G.J.C. & P.J. Nel, 'From Priest-King to King-Priest: Psalm 110 and the Basic Structure of Hebrews', in: D.J. Human & G.J. Stein (eds.), *Psalms and Hebrews. Studies in Reception* LHBOTS JSOTSup 527 (New York, 2010), 229-240.
- Jörns, K.-P., 'Proklamation und Akklamation. Die antiphonische Grundordnung des frühchristlichen Gottesdienstes nach der Johannesoffenbarung', in: H. Becker & R. Kaczynski (Hrsg.), *Liturgie und Dichtung. Ein interdisziplinäres Kompendium* Band I *Pietas liturgica* 1-2 (St. Ottilien, 1983), 187-207.
- Juel, D.H., 'Social Dimensions of Exegesis: The Use of Psalm 16 in Acts 2', *CBQ* 43 (1981), 543-556.
- Juel, D.H., *Messianic Exegesis. Christological Interpretation of the Old Testament in Early Christianity* (Philadelphia, 1992). [1992^a]
- Juel, D.H., 'The Origin of Mark's Christology', in: J.H. Charlesworth (ed.), *The Messiah. Developments in Earliest Judaism and Christianity* (Minneapolis, 1992), 449-460. [1992^b]
- Joüon, P., & T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew* SB 27 (Roma, 2013).
- Kaiser Jr., W.C., 'The Promise of David in Psalm 16 and Its Application in Acts 2:25-33 and 13:32-37', in: eadem, *The Uses of the Old Testament in the New* (Chicago, 1985), 25-41. Oorspronkelijk verschenen in: *JETS* 23 (1980), 219-229.
- Kamp, H.R. van de, *Hebreeën. Geloven is volhouden. Met een bijdrage van dr. Jakob van Bruggen (Hebreeën 10,19-13,25)* CNT (Kampen, 2010).
- Kang, S.-M., *Divine War in the Old Testament and in the Ancient Near East* BZAW 177 (Berlin-New York, 1989).
- Karrer, M., 'LXX Psalm 39:7-10 in Hebrews 10:5-7', in: D.J. Human & G.J. Stein (eds.), *Psalms and Hebrews. Studies in Reception* LHBOTS JSOTSup 527 (New York, 2010), 126-146.
- Käsemann, E., *Das wandernde Gottesvolk* FRLANT 37 4. Auflage (Göttingen, 1961).
- Käsemann, E., *An die Römer* HNT 8a 3. Auflage (Tübingen, 1974).
- Kater, M.J., *Kom en zie. De pre-existentie van de Zoon belicht vanuit de existentie van Jezus, de Christus*. Deel II (Alblasserdam, 2011).
- Kedar-Kopfstein, B., 'קרן', *ThWAT* 7 (Stuttgart, 1990), 181-189.
- Kee, H.C., 'The Function of Scriptural Quotations in Mark 11-16', in: E.E. Ellis & E. Gräßer (Hrsg.), *Jesus und Paulus: Festschrift für Werner Georg Kümmel zum 70. Geburtstag* (Göttingen, 1975), 165-188.
- Kee, H.C., 'The Ethical Dimensions of the Testaments of the XII as a Clue to Provenance', *NTS* 24 (1978), 259-271.
- Kee, H.C., 'Testaments of the Twelve Patriarchs', *OTP* (New York, 1983), 1.775-828.
- Keel, O., *Die Welt der altorientalischen Bildsymbolik und das Alte Testament* 5. Auflage (Göttingen, 1996).
- Keel, O., & Ch. Uehlinger, *Gods, Goddesses, and Images of God in Ancient Israel* (Minneapolis, 1998).
- Keel, O., & S. Schroer, *Schöpfung. Biblische Theologien im Kontext altorientalischer Religionen* (Freiburg-Göttingen, 2002).

- Keel, O., *Die Geschichte Jerusalems und die Entstehung des Monotheismus. Teil 1* OLB IV,1 (Göttingen, 2007).
- Keener, C.S., *A Commentary on the Gospel of Matthew* (Grand Rapids, 1999).
- Keener, C.S., *Acts. An Exegetical Commentary 1:1-2:47* Volume 1 (Grand Rapids, 2012).
- Keener, C.S., *Acts. An Exegetical Commentary 3:1-14:28* Volume 2 (Grand Rapids, 2013).
- Kelhoff, J.A., 'How Soon a Book' Revisited: EYAITEAION as a Reference to 'Gospel' Materials in the First Half of the Second Century', *ZNW* 95 (2004), 1-34.
- Kilian, R., 'Der »Tau« in Ps 110,3 – ein Mißverständnis?', *ZAW* 102 (1990), 417-419.
- Kilian, R., 'Relecture in Psalm 110', in: R. Kilian (Hrsg.), *Studien zu alttestamentlichen Texten und Situationen* SBAB 28 (Stuttgart, 1999), 237-253.
- Kilpatrick, G.D., 'Acts vii.56: Son of Man?', *TZ* 21 (1965), 209.
- Kilpatrick, G.D., 'Some Quotations in Acts', in: J. Kremer (ed.), *Les Actes des Apôtres. Traditions, rédaction, théologie* BETL 48 (Leuven, 1978), 81-97.
- Kim, S., *The Son of Man as the Son of God* WUNT 30 (Tübingen, 1983).
- Kim, S., *The Origin of Paul's Gospel* WUNT 2.4 sec. ed. (Tübingen, 1984).
- Kimball, Ch.A., *Jesus' Exposition of the Old Testament in Luke's Gospel* JSNTSup 94 (Sheffield, 1994).
- Kingsbury, J.D., *Matthew: Structure, Christology, Kingdom* (London-Philadelphia, 1975).
- Kissane, E.J., *The Book of Psalms* (Dublin, 1954).
- Kistemaker, S.J., *The Psalm Citations in the Epistle to the Hebrews* (Amsterdam, 1961).
- Kistemaker, S.J., *Hebrews* NTC (Grand Rapids, 1984).
- Kistemaker, S.J., *Acts* NTC (Grand Rapids, 1990).
- Kistemaker, S.J., 'Psalm 110 in the Epistle to the Hebrews', in: O.P. Roberston (ed.), *The Hope Fulfilled. Essays in Honour of O. Palmer Roberston* (Phillipsburg, 2008), 138-149.
- Kittel, R., *Die Psalmen* KAT 4. Auflage (Leipzig-Erlangen, 1922).
- Kleer, M., »Der liebliche Sänger der Psalmen Israels«. Untersuchungen zu David als Dichter und Beter der Psalmen BBB 108 (Bodenheim, 1996).
- Klein, H., *Das Lukasevangelium* KEK I/3 (Göttingen, 2006).
- Klein, J., 'Sumerian Kingship and the Gods', in: G.M. Beckman & T.J. Lewis (eds.), *Text, Artifact, and Image. Revealing Ancient Israelite Religion* BJS 346 (Providence, 2006), 115-131.
- Klingbeil, M., *Yahweh Fighting from Heaven. God as Warrior and as God of Heaven in the Hebrew Psalter and Ancient Near Eastern Iconography* OBO 169 (Göttingen, 1999).
- Knauf, E.A., 'Psalm LX und Psalm CVIII', *VT* 50 (2000), 55-65.
- Knibb, M.A., 'The Septuagint and Messianism. Problems and Issues', in: M.A. Knibb (ed.), *The Septuagint and Messianism* BETL 145 (Leuven, 2006), 3-19.
- Knoppers, G.N., 'David's Relation to Moses: The Contexts, Content and Conditions of the Davidic Promises', in: J. Day (ed.), *King and Messiah in Israel and the Ancient Near East. Proceedings of the Oxford Seminar* JSOTSup 270 (Sheffield, 1998), 91-118.
- Kobelski, P.J., *Melchizedek and Melchireša* CBQMS 10 (Washington, 1981).
- Koch, D.-A., *Die Schrift als Zeuge des Evangeliums. Untersuchungen zur Verwendung und zum Verständnis der Schrift bei Paulus* BHT 69 (Tübingen, 1986).
- Koch, K., 'Rezeptionsgeschichte als notwendige Voraussetzung einer biblischen Theologie – oder: Protestantische Verlegenheit angesichts der Geschichtlichkeit des Kanons', in: H.H. Schmid & J. Melthausen (Hrsg.), *Sola Scriptura* (Gütersloh, 1988), 143-155. [1988^a]

- Koch, K., 'Šādaq und Ma'at', in: J. Assmann, B. Janowski & M. Welker (Hrsg.), *Gerechtigkeit. Richten und Retten in der abendländischen Tradition und ihren altorientalischen Ursprüngen* (München, 1998), 37-64.
- Koch, K., 'Der König als Sohn Gottes in Ägypten und Israel', in: E. Otto & E. Zenger (Hrsg.), „*Mein Sohn bist du*“ (Ps 2,7). *Studien zu den Königspsalmen* SBS 192 (Stuttgart, 2002), 1-32.
- Koenen, K., *Jahwe wird kommen, zu herrschen über die Erde* BBB 101 (Müntzer, 1995).
- Koester, C.R., *Hebrews* AB 36 (New York, 2001).
- Koet, B.J., *Five Studies on Interpretation of Scripture in Luke-Acts* (Leuven, 1989).
- Kooi, C. van der, 'Zittend ter rechterhand Gods. De christologische en soteriologische functie van een psalmcitaat', in: G.C. den Hertog & C. van der Kooi (red.), *Tussen leer en lezen. De spanning tussen bijbelwetenschap en geloofsleer* (Kampen, 2007), 160-178.
- Kooij, A. van der, *Die alte Textzeugen des Jesajabuches. Ein Beitrag zur Textgeschichte des Alten Testaments* OBO 35 (Freiburg-Göttingen, 1981).
- Kooij, A. van der, 'On the Place of Origin of the Old Greek of Psalms', *VT* 33 (1983), 67-74.
- Kooij, A. van der, 'Perspectives on the Study of the Septuagint Who are the Translators?', in: F.G. Martínez & E. Noort (eds.), *Perspectives on the Study of the Old Testament & Early Judaism* VTSup 73 (Leiden, 1998), 214-229. [1998^b]
- Kooij, A. van der, 'Zur Frage der Exegese im LXX-Psalter. Ein Beitrag zur Verständnisbestimmung zwischen Original und Übersetzung', in: A. Aejmelaeus & U. Quast (Hrsg.), *Der Septuaginta-Psalter und seine Tochterübersetzungen* MSU 24 (Göttingen, 2000), 366-379.
- Kooij, A. van der, 'The Septuagint of Psalms and the First Book of Maccabees', in: R.J.V. Hiebert, C.E. Cox & R.J. Centry (eds.), *The Old Greek Psalter. Studies in Honour of Albert Pietersma* JSOTSup 332 (Sheffield, 2001), 229-247.
- Kooij, A. van der, 'The Septuagint of Zechariah as Witness to an Early Interpretation of the Book', in: Ch. Tuckett (ed.), *The Book of Zechariah and its Influence* (Hampshire, 2003), 53-64. [2003^a]
- Kooij, A. van der, 'On the Use of ΒΩΜΟΣ in the Septuagint', in: M.F.J. Baasten & W.Th. van Peursen (eds.), *Hamlet on a Hill. Semitic and Greek Studies. Presented to Professor T. Muraoka on the Occasion of his Sixty-Fifth Birthday* OLA 118 (Leuven, 2003), 601-609. [2003^b]
- Kooij, A. van der, 'Schwerpunkte der Septuaginta-Lexikographie', in: S. Kreuzer & J.P. Lesch (Hrsg.), *Im Brennpunkt: Die Septuaginta. Studien zu Entstehung und Bedeutung der Griechischen Bibel* Band 2 BWA(N)T 161 (Kohlhammer, 2004), 119-132.
- Kooij, A. van der, 'The Septuagint and Scribal Culture', in: M.K.H. Peters (ed.), *XIV Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies. Helsinki, 2010* SCS 59 (Atlanta, 2013), 33-39.
- Korpel, M.C.A., *A Rift in the Clouds. Ugaritic and Hebrew Descriptions of the Divine* UBL 8 (Münster, 1990).
- Körting, C., *Zion in den Psalmen* FAT 48 (Tübingen, 2006).
- Kraus, H.J., *Die Psalmen 1* BKAT 15/1 2. Auflage (Neukirchen, 1961).
- Kraus, H.J., *Die Psalmen 2* BKAT 15/2 2. Auflage (Neukirchen-Vluyn, 1961).
- Kraus, H.J., *Theologie der Psalmen* BKAT XV/3 (Neukirchen, 1979).
- Kreitzer, L.J., *Jesus and God in Paul's Eschatology* JSNTSup (Sheffield, 1987).
- Kretschmar, G., 'Himmelfahrt und Pfingsten', *ZKG* 66 (1955), 209-253.

- Kreuzer, S., 'Towards the Old Greek: New Criteria for the Analysis of the Recensions of the Septuagint (Especially the Antiochene/Lucianic Text and KAIGE Recension)', in: M.K.H. Peters (ed.), *XIII Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies Lubljana, 2007* SCS 55 (Atlanta, 2008), 239-253.
- Krinetzki, P.L., 'Psalm 110 (109). Eine Untersuchung seines dichterischen Stils', *TGl* 51 (1961), 110-121.
- Krodel, G.A., *Acts AGNT* (Minneapolis, 1986).
- Kroll, J., *Die christliche Hymnodik bis zu Klemens von Alexandria* 2. Auflage (Darmstadt, 1968).
- Kruijf, T. de, 'The Priest-King Melchizedek', *Bijdr* 54 (1993), 393-406.
- Kruijf, T. de, '»Bij monde van David« (Hand. 1,16). Psalm 110 in het Nieuwe Testament', in: P. Beentjes (ed.), *»Gelukkig de Mens« Festschrift Nico Tromp* (Kampen, 1993), 37-47.
- Kugel, J.L., & R.A. Greer, *Early Biblical Interpretation* LEC 3 (Philadelphia, 1986).
- Kugel, J.L., 'Topics in the History of the Spirituality of the Psalms', in: A. Green (ed.), *Jewish Spirituality. From the Bible through the Middle Ages* (New York, 1987), 113-144.
- Kugel, J.L., 'David the Prophet', in: J.L. Kugel (ed.), *Poetry and Prophecy: The Beginning of a Literary Tradition* (Ithaca, 1990), 45-55.
- Kügler, J., *Pharao und Christus? Religionsgeschichtliche Untersuchung zur Frage einer Verbindung zwischen altägyptischer Königstheologie und neutestamentlicher Christologie im Lukasevangelium* BBB 113 (Bonn, 1997).
- Kühne, H., (Hrsg.), *Das Rollsiegel in Syrien. Zur Steinschneidekunst in Syrien zwischen 3300 und 330 vor Christus* (Tübingen, 1980).
- Kunz, L., 'Psalm 110 in masoretischer Darbietung', *TGl* 72 (1982), 331-335.
- Kurian, J., *Jesus Our High Priest. Ps 110,4 As The Substructure Of Heb 5,1-7,28* EUS 23/693 (Frankfurt am Main, 2000).
- Kurz, W., 'Promise and Fulfillment in Hellenistic Jewish Narratives and in Luke and Acts', in: D.P. Moessner (ed.), *Jesus and the Heritage of Israel. Luke's Narrative Claim upon Israel's Legacy* (Harrisburg, 1999), 147-170.
- Laato, A., *Who is Immanuel? The Rise and the Foundering of Isaiah's Messianic Expectations* (Åbo, 1988).
- Laato, A., *A Star Is Rising. The Historical Development of the Old Testament Royal Ideology and the Rise of the Jewish Messianic Expectations* ISFCJ 5 (Atlanta, 1997).
- Lamarche, P., *Evangelie de Marc* EB (Paris, 1996).
- Lambert, F., 'La Linguistique Grecque chez les Alexandrins', in: S. Aourou (ed.), *History of the Language Sciences* (Berlin-New York, 2000), 385-394.
- Lambert, W.G., 'Kingship in Ancient Mesopotamia', in: J. Day (ed.), *King and Messiah in Israel and the Ancient Near East. Proceedings of the Oxford Seminar JSOTSup* 270 (Sheffield, 1998), 54-70.
- Lambrecht, J., 'Christus muß König sein', in: eadem, *Pauline Studies. Collected Essays* BETL 115 (Leuven, 1994), 401-409. Oorsponkelijk verschenen in: *IKZ* 13 (1984), 18-26.
- Lamparter, H., *Das Buch der Psalmen 2. Psalm 73-150* BAT (Stuttgart, 1953).
- Lampe, G.W.H., 'The Lucan Portrait of Christ', *NTS* 2 (1956), 160-175.
- Lane, W.L., *Hebrews 1-8* WBC 47a (Dallas, 1991).
- Lane, W.L., *Hebrews 9-13* WBC 47b (Dallas, 1991).

- Lang, F.G., 'Kompositionsanalyse des Markusevangeliums', *ZTK* 74 (1977), 1-24.
- Lattke, M., 'Die Messias-Stellen der Oden Salomos', in: C. Breytenbach & H. Paulsen (Hrsg.), *Anfänge der Christologie. Festschrift für Ferdinand Hahn zum 65. Geburtstag* (Göttingen, 1991), 429-445. [1991^a]
- Lee, A.H.I., *From Messiah to Preexistent Son* WUNT 102 (Tübingen, 2005).
- Leivestad, R., 'Jesus – Messias – Menschensohn. Die jüdischen Heilandserwartungen zur Zeit der ersten römischen Kaiser und die Frage nach dem messianischen Selbstbewußtsein Jesu', *ANRW* II.25.1 (Berlin-New York, 1982), 220-264.
- Lephrohon, R.J., 'Royal Ideology and State Administration in Pharaonic Egypt', in: J. Sasson (ed.), *Civilizations of the Ancient Near East* (New York, 1995), 1.273-287.
- Leschert, D.F., *Hermeneutical Foundations of Hebrews. A Study in the Validity of the Epistle's Interpretation of some core Citations from the Psalms* NABPR.DS 10 (New York, 1994).
- Leuenberger, M., *Konzeptionen des Königtums Gottes im Psalter. Untersuchungen zu Komposition und Redaktion der theokratischen Bücher IV-V im Psalter* AThANT 83 (Zürich, 2004).
- Leuenberger, M., 'Aufbau und Pragmatik des 11QPs^a-Psalters', *RevQ* 22 (2005), 165-212.
- Levine, E., *The Aramaic Version of the Bible* BZAW 174 (Berlin-New York, 1988).
- Levine, L.L., *The Ancient Synagogue. The First Thousand Years* sec. ed. (New Haven-London, 2005).
- Lewicki, T., »Weist nicht ab den Sprechenden!« *Wort Gottes und Paraklese im Hebräerbrieff* PThS 14 (Paderborn, 2004).
- Lewis, M.L., »So That God May Be All in All« *The Apocalyptic Message of 1 Corinthians 15,12-34* TGST 42 (Rome, 1998).
- Lewis, T.J., *Cults of the Dead in Ancient Israel and Ugarit* HSM 39 (Atlanta, 1989).
- Lichtenberger, H., 'Messianic Expectations and Messianic Figures in the Second Temple Period', in: J.H. Charlesworth (ed.), *Qumran-Messianism. Studies on the Messianic Expectations in the Dead Sea Scrolls* (Tübingen, 1998), 9-20.
- Lieberman, S., *Greek in Jewish Palestine* (New York, 1965).
- Lieberman, S.J., 'A Mesopotamian Background for the So-Called *Aggadica* 'Measures' of Biblical Hermeneutics: Especially Gematria and Notarikon', *HUCA* 58 (1987), 157-225.
- Lim, T.H., 'Eschatological Orientation and the Alternation of Scripture in the Habbakuk Peshet', *JNES* 49 (1990), 185-194.
- Lim, T.H., '11QM^{elch}, Luke 4 and the Dying Messiah', *JJS* 43 (1992), 90-92.
- Lincoln, A.T., 'The Use of the OT in Ephesians', *JSNT* 14 (1982), 16-57.
- Lincoln, A.T., *Ephesians* WBC 42 (Dallas, 1990).
- Lindars, B., *New Testament Apologetic. The Doctrinal Significance of the Old Testament Quotations* (London, 1961).
- Lindars, B., *The Theology of the Letter to the Hebrews* (Cambridge, 1991).
- Lindemann, A., 'Parusie Christi und Herrschaft Gottes: Zur Exegese von 1Kor 15,23-28', *WD* 19 (1987), 87-107.
- Lindijer, C.H., 'Het evangelie naar Lucas en de Handelingen der Apostelen', *BH* 3 (Kampen, 1987), 273-293.
- Lipinski, E., 'דבר', *ThWAT* 9 (Stuttgart, 2016), 189-194.
- Loader, W.R.G., 'Christ at the Right Hand – Ps. CX.1 in the New Testament', *NTS* 24 (1977), 99-217.

- Loader, W.R.G., *Sohn und Hoherpriester. Eine traditionsgeschichtliche Untersuchung zur Christologie des Hebräerbriefes* WMANT 53 (Neukirchen-Vluyn, 1981).
- Lohfink, N., 'Drei Arten, von Armut zu sprechen. Illustriert am Psalm 109', *TP* 72 (1997) 321-336.
- Lohse, E., 'Der König aus Davids Geschlecht: Bemerkungen zur messianischen Erwartung der Synagoge', in: O. Betz (Hrsg.), *Abraham unser Vater: Juden und Christen im Gespräch über die Bibel* AGSU 5 (Leiden, 1963), 337-345.
- Lohse, E., 'νιὸς Δαβὶδ', *TWNT* 8 (Stuttgart, 1969), 482-492.
- Lohse, E., 'Lukas als Theologe der Heilsgeschichte', in: G. Braumann (Hrsg.), *Das Lukas-Evangelium. Die Redaktions- und Kompositionsgeschichtliche Forschung* WF 280 (Darmstadt, 1974), 65-90. Oorspronkelijk verschenen in: *EvT* 14 (1954), 256-275.
- Longenecker, R.N., *Biblical Exegesis in the Apostolic Period* (Grand Rapids, 1975).
- Longenecker, R.N., 'The Melchizedek Argument of Hebrews: A Study in the Development and Circumstantial Expression of New Testament Thought', in: R.A. Guelich (ed.), *Unity and Diversity in New Testament Theology. Essays in Honour of George E. Ladd* (Grand Rapids, 1978), 161-185.
- Longenecker, R.N., *The Christology of Early Jewish Christianity* (Vancouver, 2001).
- Longenecker, R.N., *The Epistle to the Romans* NIGTC (Grand Rapids, 2016).
- Longman III, T., 'The Messiah: Explorations in the Law and Writings', in: S.E. Porter (ed.), *The Messiah in the Old and New Testaments* (Grand Rapids, 2007), 13-34.
- Loretz, O., *Ugarit-Texte und Thronbesteigungspsalmen. Die Metamorphose des Regenspenders Baal-Jahwe (Ps 24,7-10; 29; 47; 93; 95-100 sowie Ps 77,17-20; 114)* UBL 7 (Münster, 1988).
- Louw, Th.A.W. van der, *Transformations in the Septuagint. Towards an Interactions of Septuagint Studies and Translation Studies* CBET 47 (Leuven, 2007).
- Luft, U., *Beiträge zur Historisierung der Götterwelt und der Mythenschreibung. Studia Aegyptiaca* IV (Budapest, 1978), 50-64.
- Lugt, P. van der, *Cantos and Strophes in Biblical Hebrew Poetry III* OTS 63 (Leiden, 2014).
- Lust, J., E. Eynikel & K. Hauspie, *A Greek-English Lexicon of the Septuagint* rev. ed. (Stuttgart, 2003).
- Luyten, J., 'David and the Psalms', *QL* 71 (1990), 207-226.
- Luz, U., *Das Geschichtsverständnis des Paulus* BEvT 49 (München, 1968).
- Luz, U., *Das Evangelium nach Matthäus (Mt 1-7)* EKK I/1 (Neukirchen-Vluyn, 1985).
- Luz, U., 'Paulinische Theologie als Biblische Theologie', in: M. Klopfenstein, U. Luz, S. Talmon & E. Tov (Hrsg.), *Mitte der Schrift? Ein jüdisch-christliches Gespräch. Texte des Berner Symposions vom 6.-12. Januar 1985* (Bern, 1987), 119-147.
- Luz, U., 'Paul as Mystic', in: G.N. Stanton, B.W. Longenecker & S.C. Barton (eds.), *The Holy Spirit and Christian Origins: Essays in Honour of James D.G. Dunn* (Grand Rapids, 2004), 131-143.
- Mach, M., *Entwicklungsstadien des jüdischen Engelsglaubens in vorrabbinscher Zeit* TSAJ 34 (Tübingen, 1992).
- Mach, M., 'Michael', *DDD* (Leiden, 1995), 569-572.
- Mach, M., 'Concepts of Jewish Monotheism in the Hellenistic Period', in: C.C. Newman, J.R. Davila & G.S. Lewis (eds.), *The Jewish Roots of Christological Monotheism. Papers from St. Andrews Conference on the Historical Origins of the Worship of Jesus* JSJS 63 (Leiden, 1999), 21-42.

- Machinist, P., 'Kingship and Divinity in Imperial Assyria', in: G.M. Beckman & T.J. Lewis (eds.), *Text, Artifact, and Image. Revealing Ancient Israelite Religion* BJS 346 (Providence, 2006), 152-188.
- Mack-Fisher, L.R., 'The Scribe (and Sage) in the Royal Court at Ugarit', in: J.G. Gammie & L.G. Perdue (eds.), *The Sage in Israel and the Ancient Near East* (Winona Lake, 1990), 109-115.
- Mack, B.L., 'Philo Judaeus and Exegetical Traditions in Alexandria', *ANRW* II.21.1 (Berlin-New York, 1984), 227-271.
- Mack, B.L., *Rhetoric and the New Testament* (Minneapolis, 1990).
- MacRae, G.W., "'Whom Heaven Must Receive Until The Time.' *Reflections on the Christology of Acts*", *Int* 27 (1973), 151-165.
- Maiberg, P., 'Das Verständnis von Psalm 2 in der Septuagint, im Targum, in Qumran, im frühen Judentum und im Neuen Testament', in: J. Schreiner (Hrsg.), *Beiträge zur Psalmenforschung. Psalm 2 und 22* FB 60 (Würzburg, 1988), 85-151.
- Maier, G., 'Jesu-traditionen im 1. Petrusbrief?', in: D. Wenham (ed.), *Gospel Perspectives Volume 5: The Jesus Tradition Outside the Gospels* (Sheffield, 1984), 85-128.
- Maier, J., 'Zur Verwendung des Psalmen in der synagogalen Liturgie (Wochentag und Sabbat)', in: H. Becker & R. Kaczynski (Hrsg.), *Liturgie und Dichtung. Ein interdisziplinäres Kompendium Band I Pietas liturgica 1-2* (St. Ottilien, 1983), 55-90.
- Maier, S.A., *Speaking of Speaking. Marking Direct Discourse in the Hebrew Bible* VT 46 (Leiden, 1992).
- Mailser, B., 'The Scribe of King David and the Problem of the High Officials in the Ancient Kingdom of Israel', *BJPES* 13 (1946-1947), 105-114.
- Malul, M., *The Comparative Method in Ancient Near Eastern and Biblical Legal Studies* AOAT 227 (Neukirchen-Vluyn, 1990).
- Manson, E.F., 'You Are a Priest Forever' *Second Temple Jewish Messianism and the Priestly Christology of the Epistle to the Hebrews* STDJ 74 (Leiden, 2008).
- Manson, E.F., 'Interpretation of Psalm 2 in *4QFlorilegium* and in the New Testament', in: F.G. Martínez (ed.), *Echoes from the Caves: Qumran and the New Testament* STDJ 85 (Leiden, 2009), 67-82.
- Manzi, F., *Melchisedek e l'angelologica nell'Epistola agli Ebrei e a Qumran* AB 136 (Rome, 1997).
- Marcos, N.F., 'Some Reflectiones on the Antiochian Text of the Septuagint', in: D. Fraenkel, U. Quast & J.W. Wevers (Hrsg.), *Studien zur Septuaginta* (Göttingen, 1990), 219-229.
- Marcus, J., 'Mark 14:61: "Are You the Messiah-Son-of-God"', *NovT* 31 (1989), 125-141.
- Marcus, J., *The Way of the Lord. Christological Exegesis of the Old Testament in the Gospel of Mark* (Louisville, 1992).
- Markschies, C., '»Sessio ad Dexteram«. Bemerkungen zu einem altchristlichen Bekenntnismotiv in der christologischen Diskussion der altchristlichen Theologen', in: M. Philonenko (Hrsg.), *Le Trône de Dieu* WUNT 69 (Tübingen, 1993), 252-317.
- Marshall, I.H., *The Gospel of Luke* NIGTC 2nd ed. (Grand Rapids, 1992).
- Marshall, I.H., 'Acts and the "Former Treatise"', in: B.W. Winter & A.D. Clarke (eds.), *The Book of Acts in its First Century Setting. Volume 1 Ancient Literary Setting* (Grand Rapids, 1993), 163-182.
- Marshall, I.H., 'The Christology of Acts and the Pastoral Epistles', in: S.E. Porter, P. Joyce & D.E. Orton (eds.), *Crossing the Boundaries. Essays in Biblical Interpretation in Honour of Michael D. Goulder* Biblnt 8 (Leiden, 1994), 167-182.

- Marshall, I.H., *Luke: Historian & Theologian* (London, 1997).
- Marshall, I.H., 'The Christology of Luke's Gospel and Acts', in: R.N. Longenecker (ed.), *Contours of Christology in the New Testament* (Grand Rapids, 2005), 122-147.
- Marshall, I.H., 'Acts', in: G.K. Beale & D.A. Carson (eds.), *Commentary on the New Testament Use of the Old Testament* (Grand Rapids, 2007), 513-606.
- Marshall, I.H., 'Soteriology in Hebrews', in: R. Bauckham, D.R. Driver, T.A. Hart & N. MacDonald (eds.), *The Epistle to the Hebrews and Christian Theology* (Grand Rapids, 2009), 253-277.
- Marshall, J.L., 'Melchizedek in Hebrews, Philo and Justin Martyr', in: E.A. Livingstone (ed.), *Studia Evangelica Volume VII Papers presented to the Fifth International Congress on Biblical Studies held at Oxford, 1973* (Berlin, 1982), 339-342.
- Mastin, B.A., 'A Note on Zachariah VI 13', *VT* 26 (1976), 113-115.
- Matera, F.J., 'The Prologue as the Interpretative Key to Mark's Gospel', *JSNT* 34 (1988), 3-20.
- Mathews, J.G., *Melchizedek's Alternative Priestly Order: A Compositional Analysis of Genesis 14:18-20 and Its Echoes throughout the Tanak* BBRSup 8 (Winona Lake, 2013).
- May, H.G., 'Cosmological References in the Qumran Doctrine of the Two Spirits and in Old Testament Imagery', *JBL* 82 (1963), 1-14.
- Mays, J.L., 'The Center of the Psalms: "The Lord Reigns" as Root Metaphor', in: eadem, *The Lord Reigns: A Theological Handbook to the Psalms* (Louisville, 1994), 12-22. Oorspronkelijk verschenen in: S.E. Balentine & J. Barton (eds.), *Language, Theology and the Bible. Essays in Honour of James Barr* (Oxford, 1994), 231-246. [1994^f]
- Mays, J.L., 'Reading the Prayers in the Psalter. A Theological Approach', in: eadem, *The Lord Reigns. A Theological Handbook to the Psalms* (Louisville, 1994), 25-39. [1994^g]
- Mayser, E., *Grammatik der griechischen Papyri aus der Ptolemäerzeit mit Einschluß der griechischen Ostraka und der in Ägypten verfaßten Inschriften II:2* (Leipzig, 1923-1934).
- McCarter jr., P.K., *II Samuel* AB (New York, 1984).
- McCoy, W.J., 'In the Shadow of Thucydides', in: B. Witherington III (ed.), *History, Literature and Society in the Book of Acts* (Cambridge, 1996), 2-32.
- McCullough, J.C., 'The Old Testament Quotations in Hebrews', *NTS* 26 (1979), 363-379.
- McKay, J.W., 'Helel and the Dawn-Goddess. A Re-examination of the Myth in Isaiah XIV 12-15', *VT* 20 (1970), 451-464.
- McKnight, S., 'Collection for the Saints', *DPL* (Nottingham, 1993), 143-147.
- McKnight, S., 'Gospel of Matthew', *DJG* (Nottingham, 2013), 526-541.
- McNamara, M., 'Melchizedek: Gen 14:17-20 in the Targums, in Rabbinic and Early Christian Literature', in: eadem, *Targum and New Testament. Collected Essays* WUNT 279 (Tübingen, 2011), 289-317. Oorspronkelijk verschenen in: *Bib* 81 (2000), 1-31.
- Meer, W. van der, 'Psalm 110: A Psalm of Rehabilitation?', in: W. van der Meer & J.C. de Moor (eds.), *The Structural Analysis of Biblical and Canaanite Poetry* JSOTSup 74 (Sheffield, 1988), 207-234.
- Meier, J.P., 'Structure and Theology in Heb 1,1-14', *Bib* 66 (1985), 168-189. [1985^a]
- Meier, J.P., 'Matthew, Gospel Of', *ABD* 4 (New York, 1992), 622-641. [1992^a]
- Meier, S.A., 'Shahar (Deity)', *ABD* 5 (New York, 1992), 1150-1151. [1992^b]
- Meier, S.A., 'Angel I', *DDD* (Leiden, 1999), 45-50. [1999^a]

- Meier, S.A., 'Angel of Yahweh', *DDD* (Leiden, 1999), 53-59. [1999^b]
- Meier, S.A., 'Mediator I', *DDD* (Leiden, 1999), 554-556. [1999^c]
- Mendels, D., 'Pseudo-Philo's *Biblical Antiquities*, the "Fourth Philosophy", and the Political Messianism of the First Century C.E.', in: J.H. Charlesworth (ed.), *The Messiah. Developments in Earliest Judaism and Christianity* (Minneapolis, 1992), 261-275.
- Menken, M.J.J., *Matthew's Bible. The Old Testament Text of the Evangelist* BETL 173 (Leuven, 2004).
- Menn, E.M., 'Sweet Singer of Israel: David and the Psalms in Early Judaism', in: H.W. Attridge & M.E. Fassler (eds.), *Psalms in Community. Jewish and Christian Textual, Liturgical, and Artistic Traditions* SBLSS 25 (Atlanta, 2003), 61-74.
- Merkel, H., 'Der Epheserbrief in der neuen exegetischen Diskussion', *ANRW* II.25.4 (New York, 1987), 3156-3246.
- Metzger, B.M., *A Textual Commentary on the Greek New Testament* sec.ed. (Stuttgart, 1994).
- Metzger, M., *Königsthron und Gottesthron: Thronformen und Throndarstellung in Ägypten und in Vorderen Orient im dritten und zweiten Jahrtausend vor Christus und deren Bedeutung für das Verständnis von Aussagen über den Thron im Alten Testaments* (Neukirchen-Vluyn, 1985).
- Meyers, C.L., & E.M. Meyers, *Haggai, Zechariah 1-8* AB 25B (New York, 2004).
- Michaelis, J.R., '1 Peter', *DLNT* (Nottingham, 1997), 914-923.
- Michel, O., *Der Brief an die Römer* 4. Auflage KEK (Göttingen, 1966).
- Milik, J.T., 'Milkî-šedeq et Milkî-reša' dans les anciens écrits juifs et chrétiens', *JJS* 23 (1972), 95-144. [1972^a]
- Millard, M., *Die Komposition des Psalters. Ein formgeschichtlicher Ansatz* FAT 9 (Tübingen, 1994).
- Millard, M., 'Von der Psalmenexegese zur Psalterexegese. Anmerkungen zum Neuansatz von Frank-Lothar Hossfeld und Erich Zenger', *Biblical Interpretation* 4 (1996), 311-328.
- Miller, P.D., 'The Theological Significance of Biblical Poetry', in: S.E. Balentine & J. Barton (eds.), *Language, Theology and The Bible. Essays in Honour of James Barr* (Oxford, 1994), 213-230.
- Miller II, R.D., 'The Origin of the Zion Hymns', in: E. Zenger (ed.), *The Composition of the Book of Psalms* BETL 238 (Leuven, 2010), 667-675.
- Minear, P.S., 'Luke's Use of the Birth Stories', in: L.E. Keck & J.L. Martyn (eds.), *Studies in Luke-Acts. Essays presented in honour of Paul Schubert* (Nashville-New York, 1966), 111-130.
- Miner, D.F., 'A Suggested Reading for 11Q Melchizedek 17', *JSJ* 2 (1971), 144-148.
- Mitchell, A.C., *Hebrews Sacra Pagina* (Minnesota, 2007).
- Mitchell, D.C., *The Message of the Psalter. An Eschatological Programme in the Book of Psalms* JSOTSup 252 (Sheffield, 1997).
- Mitchell, H.G., J.M.P. Smith & J.A. Bewer, *Haggai, Zechariah, Malachi and Jonah* ICC (Edinburgh, 1937).
- Mittmann, S., & G. Schmitt (Hrsg.), *Tübinger Bibelatlas* (Stuttgart, 2001).
- Miura, Y., *David in Luke-Acts. His Portrayal in the Light of Early Judaism* WUNT 232 (Tübingen, 2007).
- Miura, Y., 'Son of David', *DJG* sec. ed. (Nottingham, 2013), 881-886.

- Moberly, R.W.L. (2004), 'How Appropriate is 'Monotheism' as a Category for Biblical Interpretation?', in: L.T. Stuckenbruck, W.E.S. North (eds.), *Early Jewish and Christian Monotheism* JSNTSSup 263 (London, 2004), 216-234.
- Moessner, D.P., 'Two Lords "at the Right Hand"? The Psalms and an Intertextual Reading of Peter's Pentecost Speech (Acts 2:14-36)', in: R.P. Thompson & Th. E. Phillips (eds.), *Literary Studies in Luke-Acts. Essays in Honor of Joseph B. Tyson* (Macon, 1998), 215-234.
- Moffitt, D.M., 'If Another Priest Arises': Jesus' Resurrection and the High Priestly Christology of Hebrews', in: R. Bauckham, D. Driver, T. Hart & N. MacDonald (eds.), *A Cloud of Witnesses. The Theology of Hebrews in its Ancient Contexts* LNTS JSNTSup 387 (New York, 2008), 68-79.
- Möller, H., 'Der Textzusammenhang in Ps 110', *ZAW* 92 (1980), 287-289.
- Montevecchi, O., 'Quaedam de graecitate psalmorum cum papyris comparata', in: I. Amundsen & V. Skånland (eds.), *Proceedings of the IX International Congress of Papyrology. Oslo 19-22 August 1958* (Oslo, 1958), 293-310.
- Moo, D.J., *The Epistle to the Romans* NICNT (Grand Rapids, 1996).
- Murray-Jones, C.R.A., 'Transformational Mysticism in the Apocalyptic-Merkabah Tradition', *JJS* 43 (1992), 1-31.
- Murray-Jones, C.R.A., 'Paradise Revisited (2 Cor 12:1-12): The Jewish Mystical Background of Paul's Apostolate ("Part 1: The Jewish Sources")', *HTR* 86 (1993), 177-217 en ("Part 2: Paul's Heavenly Ascent and Its Significance"), 265-292.
- Morris, L., *The Gospel according to Matthew* PNTC (Leicester, 1992).
- Morschauser, S., 'The Speeches of Ramesses II in the Literary Record of the Battle of Kadesh', in: H. Goedicke (ed.), *Perspectives on the Battle of Kadesh* (Baltimore, 1985), 123-206.
- Motyer, S., 'The Psalm Quotations of Hebrews 1: A Hermeneutic-Free Zone?', *TynBul* 50 (1999), 3-22.
- Moule, C.F.D., 'The Christology of Acts', in: L.E. Keck & J.L. Martyn (eds.), *Studies in Luke-Acts. Essays presented in honour of Paul Schubert* (Nashville-New York, 1966), 159-185.
- Moule, C.F.D., *The Origin of Christology* (Cambridge, 1977).
- Mowinkel, S., *Psalmstudien II. Das Thronbesteigungsfest Jahwäs und der Ursprung der Eschatologie* (Kristiana, 1922). [1922^a]
- Mowinkel, S., *Psalmstudien III* (Oslo, 1922). [1922^b]
- Moyise, S., *The Old Testament in the New. An Introduction* (New York, 2001).
- Moyise, S., & M.J.J. Menken, *The Psalms and the New Testament* (2005).
- Mozley, F.W., *The Psalter of the Church* (Cambridge, 1905).
- Mulder, O., *Simon de hogepriester in Sirach 50* (Almelo, 2000).
- Müller, P., »Wer ist dieser?« *Jesus im Markusevangelium. Markus als Erzähler, Verkündiger und Lehrer* BThSt 27 (Neukirchen-Vluyn, 1995).
- Müller, P., 'Zwischen dem Gekommenen und dem Kommenden', in: D. Sänger (Hrsg.), *Gottessohn und Menschensohn* BThSt 67 (Neukirchen-Vluyn, 1996), 130-157.
- Munnich, O., 'Indices d'une Septante originelle dans le Psautier Grec', *Bib* 63 (1982), 406-416.
- Munnich, O., 'Contribution à l'étude de la première révision de la Septante', *ANRW* II.20.1 (Berlin-New York, 1987), 75-89.

- Muraoka, T., 'Introduction aux douze petits prophètes', in: E. Bons, J. Joosten & S. Kessler (eds.), *Les douze prophetès, Osée La Bible d'Alexandrie* 23,1 (Paris, 2002), I-XXIII.
- Muraoka, T., 'Recent Discussions on the Septuagint Lexicography With Special Reference to the So-called Interlinear Model', in: M. Karrer & W. Kraus (Hrsg.), *Die Septuaginta – Texte, Kontexte, Lebenswelten* WUNT 219 (Tübingen, 2008), 221-235.
- Muraoka, T., *A Greek-English Lexicon of the Septuagint* (Leuven, 2009).
- Muraoka, T., *A Syntax of Septuagint Greek* (Leuven, 2016).
- Neil, W., *The Acts of the Apostle* NCB (London, 1973).
- Nel, P.J., 'Psalm 110 and the Melchizedek Tradition', *JNSL* 22/1 (1996), 1-14.
- Nel, P.J., & G.J.C. Jordaan, 'From Priest-King to King-Priest: Psalm 110 and the Basic Structure of Hebrews', in: D.J. Human & G.J. Stein (eds.), *Psalms and Hebrews. Studies in Reception* LHBOTS JSOTSup 527 (New York, 2012), 229-240.
- Neufeld, V.H., *The Earliest Christian Confessions* NTTS 5 (Leiden, 1963).
- Newsom, C.A., & J.H. Charlesworth (eds.), *Angelic Liturgy: Songs of the Sabbath Sacrifice* PTSDSSP 4B (Tübingen-Louisville, 1999).
- Neugebauer, F., 'Die Davidssohnfrage (Mark XII,35-37parr.) und der Menschensohn', *NTS* 21 (1974), 81-90.
- Neyrey, J.H., "'Without Beginning of Days or End of Life" (Hebrews 7:3): Topos for a True Deity', *CBQ* 53 (1991), 439-455.
- Nickelsburg, G.W.E., 'An Antiochan Date for the Testament of Moses', in: G.W.E. Nickelsburg (ed.), *Studies in the Testament of Moses* SCS 4 (Cambridge, 1973), 33-37.
- Nickelsburg, G.W.E., *Jewish Literature between the Bible and the Mishnah* sec. ed. (Minneapolis, 2005).
- Niehof, M., 'Jüdische Bibelexegese im Spiegel alexandrinischer Homerforschung', *BN NF* 148 (2011), 19-33.
- Nielen, J.M., *Gebet und Gottesdienst im Neuen Testament. Eine Studie zur biblischen Liturgie und Ethik* (Freiburg, 1937).
- Nober, P., 'De torrente in via bibet', *VD* 26 (1948), 351-353.
- Nock, A.D., "'Son of God' in Pauline and Hellenistic Thought", in: Z. Stewart (ed.), *Essays on Religion and the Ancient World* (Oxford, 1972), 2.928-939.
- Nogalski, J.D., 'From Psalm to Psalms to Psalter', in: H.W. Ballard jr. & W.D. Tucker jr. (eds.), *An Introduction to Wisdom Literature and the Psalms. Festschrift M.E. Tate* (Macon, 2000), 37-54.
- Nolan, B.M., *The Royal Son of God. The Christology of Matthew 1-2 in the Setting of the Gospel* OBO 23 (Göttingen, 1979).
- Nolland, J., *Luke 18:35-24:53* WBC 35c (Dallas, 1993).
- Nolland, J., *The Gospel of Matthew* NIGTC (Grand Rapids, 2005).
- Nomoto, S., 'Herkunft und Struktur der Hohenpriestervorstellung im Hebräerbrief', *NovT* 10 (1968), 10-25.
- Noordtzijs, A., *De Psalmen III* (Kampen, 1973).
- Norden, E., *Die Geburt des Kindes. Geschichte einer religiösen Idee* 3. Auflage (Stuttgart, 1958).
- Nordheim, E., *Die Lehre der Alten. I. Das Testament als Literaturgattung im Judentum der hellenistisch-römischen Zeit* ALGHJ XIII (Leiden, 1980).
- Nordheim, M. von, *Geboren von der Morgenröte?* WMANT 117 (Neukirchen-Vluyn, 2008).
- O'Brien, P.T., 'Thanksgiving and the Gospel of Paul', *NTS* 21 (1975), 144-155.

- O'Brien, P.T., 'Ephesians 1: An Unusual Introduction to a New Testament Letter', *NTS* 25 (1979), 504-516.
- O'Brien, P.T., 'The Letter to the Colossians', *DPL* (Nottingham, 1993), 147-153.
- O'Brien, P.T., 'Mysticism', *DPL* (Nottingham, 1993), 623-625.
- O'Toole, R.F., 'Acts 2,30 and the Davidic Covenant of Pentecost', *JBL* 102 (1983), 245-258.
- O'Toole, R.F., *The Unity of Luke's Theology. An Analysis of Luke-Acts* GNS 9 (Wilmington, 1984).
- Oegema, G.S., *The Anointed and his People. Messianic Expectations from the Maccabees to Bar Kochba* JSPS 27 (Sheffield, 1998). [1998^a]
- Oegema, G.S., 'Messianic Expectations in the Qumran Writings: Theses on their Development', in: J.H. Charlesworth (ed.), *Qumran-Messianism. Studies on the Messianic Expectations in the Dead Sea Scrolls* (Tübingen, 1998), 53-82. [1998^b]
- Oegema, G.S., *Poetische Schriften* JSRZ VI/1,4 (Gütersloh, 2002).
- Oepke, A., 'λάμπω, ἐκλάμπω, περιλάμπω, λαμπάς, λαμπρός', *TWNT* 4 (Stuttgart, 1942), 17-28.
- Oesterley, W.O.E., *A Fresh Approach to the Psalms* (London, 1937).
- Oesterley, W.O.E., *The Psalms Translated with Text-critical and Exegetical Notes* (London, 1953).
- Old, H.O., 'The Psalms of Praise in the Worship of the New Testament Church', *Int* 39 (1985), 20-33.
- Olmo Lete, G. del, & J. Sanmartin, *Diccionario de la Lengua Ugarítica* Vol II (Barcelona, 2000).
- Olofsson, S., *The LXX Version. A Guide to the Translation Technique of the Septuagint* ConB 30 (Stockholm, 1990). [1990^a]
- Olofsson, S., *God is my Rock. A Study of Translation Technique and Theological Exegesis in the Septuagint* ConB 31 (Stockholm, 1990). [1990^b]
- Olofsson, S., 'Consistency as a Translation Technique', *SJOT* 6 (1992), 14-30.
- Olofsson, S., 'Studying the Word Order of the Septuagint', *SJOT* 10 (1996), 217-237.
- Olofsson, S., 'Law and lawbreaking in the LXX Psalms- a Case of Theological Exegesis', in: E. Zenger (Hrsg.), *Der Septuaginta-Psalter. Sprachliche und theologische Aspekte* HBS 32 (Freiburg, 2001), 291-330.
- Olofsson, S., 'The Non-dependence of the Psalms Translator in Relation to the Translators of the Pentateuch', in: M.K.E. Peters (ed.), *XIV Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies* SCS 59 (Atlanta, 2013), 625-643.
- Olshausen, J., *Die Psalmen* (Leipzig, 1853).
- Omanson, R.L., *A Textual Guide to the Greek New Testament* (Stuttgart, 2006).
- Openheim, L., 'The Position of the Intellectual in Mesopotamian Society', *Deadalus* 104 (1975), 34-46.
- Orlinsky, H.M. (ed.), *The Library of Biblical Studies. The Psalms* (New York, 1969).
- Orlov, A.A., 'The Heir of Righteousness and the King of Righteousness: The Priestly Noachic Polemics in 2 Henoch and the Epistle to the Hebrews', *JTS* 58 (2007), 45-65.
- Osborne, T.P., 'L'Utilisation des citations de l'Ancien Testament dans la première épître de Pierre', *RTL* 12 (1981), 64-77.
- Osten-Sacken, P. von der, *Gott und Belial. Traditionsgeschichtliche Untersuchungen zum Dualismus in den Texten aus Qumran* SUNT 6 (Göttingen, 1969).
- Osten-Sacken, P. von der, *Römer 8 als Beispiel paulinischer Soteriologie* FRLANT 112 (Göttingen, 1975).

- Otto, E., 'The Judean Legitimation of Royal Rulers in its Ancient Near Eastern Contexts', in: D.J. Human & C.J.A. Vos (eds.), *Psalms and Liturgy* JSOTSup 410 (London-New York, 2006), 131-139.
- Otto, E., 'Hermeneutics of Biblical Theology, History of Religion and the Theological Substance of Two Testaments: The Reception of Psalms in Hebrews', in: D.J. Human & G.J. Stein (eds.), *Psalms and Hebrews. Studies in Reception* LHBOTS JSOTSup 527 (New York, 2010), 3-26.
- Otzen, B., 'טל', *ThWAT* 3 (Stuttgart, 1982), 345-347.
- Otzen, B., *Tobit and Judith* (Sheffield, 2002).
- Owen, P., & D. Shepherd, 'Speaking Up for Qumran, Dalman and the Son of Man: Was Bar Enasha a Common Term for 'Man' in the Time of Jesus?', *JSNT* 81 (2001), 81-122.
- Parker, S.B., 'Shahar', *DDD* (Leiden, 1999), 754-755.
- Parpola, S., *Letters from Assyrian and Babylonian Scholars* SAA 10 (Helsinki, 1993).
- Parpola, S., *Assyrian Prophecies* SAA 9 (Helsinki, 1997).
- Parsons, M.C., 'Son and High Priest: A Study in the Christology of Hebrews', *EQ* 60 (1988), 185-215.
- Passow, F., *Handwörterbuch der griechischen Sprache* (Darmstadt, 2004).
- Paul, M.J., 'The Order of Melchizedek (Ps 110:4 and Heb 7:3)', *WTJ* 49 (1987), 195-211.
- Paul, S.M., 'Adoption Formulae: A Study of Cuneiform and Biblical Legal Clauses', *Maarav* 2,2 (1979-1980), 173-185.
- Paulsen, H., *Überlieferung und Auslegung in Römer 8* WMANT 43 (Neukirchen, 1974).
- Peels, H.G.L., 'Met of zonder kapitaal? Psalm 110 aan beide zijden van de kloof', in: G.C. den Hertog & C. van der Kooi (red.), *Tussen leer en lezen. De spanning tussen bijbelwetenschap en geloofsleer* (Kampen, 2007), 139-159.
- Perrin, N., 'Mark XIV.62: The End Product of a Christian Peshet Tradition?', *NTS* 12 (1965), 150-155.
- Perrin, N., 'The High Priest's Question and Jesus' Answer (Mark 14:61-62)', in: W.H. Kelber (ed.), *The Passion in Mark. Studies on Mark 14-16* (Philadelphia, 1979), 80-95.
- Perrin, N., 'Mark, Gospel of', *DJG* (Nottingham, 2014), 553-566.
- Perrot, Ch., 'The Reading of the Bible in the Ancient Synagogue', in: M.J. Mulder (ed.), *Mikra. Text, Translation, Reading and Interpretation of the Hebrew Bible in Ancient Judaism and Early Christianity* CRINT 2.1 (Assen-Maastricht-Minneapolis, 1990), 137-159.
- Perrot, Ch., 'L'Inspiration des Septante et le Pouvoir Scripturaire', in: G. Dorival & O. Munnich (eds.), *Katà toûs o' "Selon les Septante" Hommage à Marguerite Harl* (Paris, 1995), 169-183.
- Pervo, R.I., *Acts. A Commentary* Hermeneia (Minneapolis, 2009).
- Pesch, R., *Das Markusevangelium* THKNT 2/2 (Freiburg, 1977).
- Pesch, R., *Die Apostelgeschichte (Apg 1-12)* EKK V/1 (Neukirchen-Vluyn, 1986).
- Peterson, D., *Hebrews and Perfection. An Examination of the Concept of Perfection in the 'Epistle to the Hebrews'* SNTSMS 47 (Cambridge, 1982).
- Peterson, D., 'The Motive of Fulfilment and the Purpose of Luke-Acts', in: B.W. Winter & A.D. Clarke (eds.), *The Book of Acts in its First Century Setting. Volume 1 Ancient Literary Setting* (Grand Rapids, 1993), 83-104.
- Peterson, D.G., *The Acts of the Apostles* PNTC (Grand Rapids, 2009).
- Pettinato, G., 'Relations entre les royaumes d'Ebla et de Mari au troisième millénaire, d'après les archives royales de Tell Markikh-Ebla', *Akkadica* 2 (1977), 20-28.

- Petuchowski, J.J., 'The controversial Figure of Melchizedek', *HUCA* 28 (1957), 127-136.
- Petuchowski, J.J., *Melchisedech. Urgestalt der Ökumene* (Freiburg, 1972).
- Pfeiffer, R.H., *History of the New Testament Times. With an Introduction to the Apocrypha* (New York, 1949).
- Philhofer, P., 'ΚΡΕΙΤΤΟΝΟΣ ΔΙΑΘΗΚΗΣ ΕΙΓΨΟΣ. Die Bedeutung der Präexistenzchristologie für die Theologie des Hebräerbriefs', *TLZ* 121 (1996), 319-328.
- Philips, R.D., *Hebrews REC* (Phillipsburg, 2010).
- Pietersma, A., *Two Manuscripts of the Greek Psalter in the Chester Beatty Library, Dublin AnBib* 77 (Rome, 1978).
- Pietersma, A., 'Proto-Lucian and the Greek Psalter', *VT* 28 (1978), 66-72.
- Pietersma, A., 'David in the Greek Psalms', *VT* 30 (1980), 213-226.
- Pietersma, A., 'Kyrios or Tetragram: A Renewed Quest for the Original LXX', in: A. Pietersma & C. Cox (eds.), *De Septuaginta. Studies in Honour of J.W. Wevers* (Ontario, 1984), 5-101.
- Pietersma, A., 'RA 2110 (P. Bodmer XXIV) and the Text of the Greek Psalter', in: D. Fraenkel, U. Quast & J.W. Wevers (Hrsg.), *Studien zur Septuaginta. Robert Hanhart zu Ehren* (Göttingen, 1990), 262-286.
- Pietersma, A., 'Exegesis and Liturgy in the Superscriptions of the Greek Psalter', in: B.A. Taylor (ed.), *Proceedings of the Xth Congress of the International Organization for Septuagint and Cognate Studies Oslo July-August, 1998* SCS 51 (Atlanta, 2001), 99-138. [2001^a]
- Pietersma, A., 'The Place of Origin of the Old Greek Psalter', in: P.M.M. Daviau, J.W. Wevers & M. Weigl (eds.), *The World of the Aramaeans I. Biblical Studies in Honour of Paul-Eugène Dion* (Sheffield, 2001), 252-274. [2001^b]
- Pietersma, A., 'A New Paradigma for Addressing Old Questions: The Relevance of the Interlinear Model for the Study of the Septuagint', in: J. Cook (ed.), *Bible and Computer. The Stellenbosch AIBI-6 Conference. Proceedings of the Association Internationale Bible et Informatique "From Alpha to Byte". University of Stellenbosch 17-21 July, 2000* (Leiden, 2003), 337-364. [2003^a]
- Pietersma, A., 'When David fled Abessalom: A Commentary on the Third Psalm in Greek', in: S.M. Paul, R.A. Kraft, L.H. Schiffman, W.W. Fields & E. En-David (eds.), *»Emanuel«- Studies in Hebrew Bible, Septuagint, and Dead Sea Scrolls. Festschrift E. Tov* VTSup 94 (Leiden, 2003), 645-659. [2003^b]
- Pietersma, A., 'Septuagintal Exegesis and the Superscriptions of the Greek Psalter', in: P.W. Flint & P. Müller (eds.), *The Book of Psalms. Composition & Reception* VTSup 99 (Leiden, 2005), 443-475. [2005^a]
- Pietersma, A., 'The Seven Voices of the Lord. A Commentary on Septuagint Psalm 28¹', in: F.G. Martínez & M. Vervenne (eds.), *Interpreting Translation. Festschrift J. Lust* (Leuven, 2005), 311-329. [2005^b]
- Pietersma, A., 'Text-Production and Text-Reception: Psalm 8 in Greek', in: M. Karrer & W. Kraus (Hrsg.), *Die Septuaginta – Texte, Kontexte, Lebenswelten* WUNT 219 (Tübingen, 2008), 487-501. [2008^c]
- Ploeg, J.P.M. van der, *Psalmen Deel II* BOT VIIIB (Roermond, 1974).
- Plümacher, E., 'Die Apostelgeschichte als historische Monografie', in: J. Kremer (ed.), *Les Actes des Apôtres. Traditions, rédaction, théologie* BETL 48 (Leuven, 1971), 457-466.
- Plümacher, E., 'Cicero und Lukas. Bemerkungen zum Stil und Zweck der historischen Monographie', in: J. Verheyen (ed.), *The Unity of Luke-Acts* BETL 142 (Leuven, 1999), 759-775.

- Plummer, A., *The Gospel according to St. Luke* ICC (Edinburgh, 1942).
- Pohl, A., *Das Evangelium nach Markus* WS (Wuppertal, 1986).
- Pokorný, P., 'Das Markusevangelium. Literarische und theologische Einleitung mit Forschungsbericht', *ANRW* II.25.3 (Berlin-New York, 1984), 1969-2035.
- Pokorný, P., *The Genesis of Christology. Foundations for a Theology of the New Testament* (Edinburgh, 1987).
- Pokorný, P., *Der Brief des Paulus and die Epheser* THKNT 10/2 (Leipzig, 1992).
- Pola, T., 'Zacharia/Sacharia', in: M. Karrer & W. Kraus (Hrsg.), *Septuaginta Deutsch. Erläuterungen und Kommentare II Psalmen bis Daniel* (Stuttgart, 2011), 2446-2452.
- Pomykala, K.E., *The Davidic Dynasty Tradition in Early Judaism. Its History and Significance for Messianism* SBLEJL 7 (Atlanta, 1995).
- Pope, M.H., 'Šĥr and Šalim', in: H.W. Haussig (Hrsg.), *Götter und Mythen im Vorderen Orient Wörterbuch der Mythologie I* (Stuttgart, 1965), 306-307.
- Porter, S.E., 'The Use of the Old Testament in the New Testament: A Brief Comment on Method and Terminology', in: C.A. Evans & J.A. Sanders (eds.), *Early Christian Interpretation of the Scriptures of Israel. Investigations and Proposals* JSNTSup 148 SSEJC 5 (Sheffield, 1997), 79-96.
- Porter, S.E., 'Scripture Justifies Mission: The Use of the Old Testament in Luke-Acts', in: eadem (ed.), *Hearing the Old Testament in the New Testament* (Grand Rapids, 2006), 104-126. [2006^b]
- Prestel, P., & S. Schorch, 'Genesis. Das erste Buch Moses', in: M. Karrer & W. Kraus (Hrsg.), *Septuaginta Deutsch. Erläuterungen und Kommentare I. Genesis bis Makka-bäer* (Stuttgart, 2007), 145-257.
- Prijs, L., *Jüdische Tradition in der Septuaginta* (Hildesheim-Zürich-New York, 1987).
- Pritchard, J.B., *The Ancient Near East in Pictures Relating to the Old Testament* sec. ed. (Princeton, 1969).
- Puech, É., 'Notes sur le Manuscrit de XIQMelkîsédeq', *RevQ* 12 (1987), 483-513.
- Quasten, J., *Patrology. Volume 1. The Beginnings of Patristic Literature* (Allen, 1983).
- Quin, J.D., & W.C. Wacker, *The First and Second Letters to Timothy* ECC (Grand Rapids, 2000).
- Raabe, P.R., 'Deliberate Ambiguity in the Psalter', *JBL* 110 (1991), 213-227.
- Rabin, C., 'The Translation Process and the Character of the Septuagint', *Textus* 6 (1966), 1-26.
- Rad, G. von, 'Das judäische Königsritual', *TLZ* 72 (1947), 211-218.
- Rad, G. von, *Theologie des Alten Testaments I & II* (München, 1969).
- Radebach-Huonker, Ch., *Opferterminologie im Psalter* FAT II/44 (Tübingen, 2010).
- Rahlf's, A., *Psalmi cum Odis* 2. Auflage (Göttingen, 1967).
- Rahmenführer, D., 'Das Testament des Hiob und das Neue Testament', *ZNW* 62 (1971), 68-93.
- Rainbow, P.A., 'Jewish Monotheism as the Matrix for New Testament Christology: A Review Article', *NovT* 33 (1991), 78-91.
- Rainbow, P., 'Melchizedek as a Messiah at Qumran', *BBR* 7 (1997), 179-194.
- Rapp, A., 'Eos', in: W.H. Roscher (Hrsg.), *Lexikon der Griechischen und Römischen Mythologie* (Hildesheim, 1965), 1252-1278.
- Rascher, A., *Schriftauslegung und Christologie im Hebräerbrief* BZNW 153 (Berlin-New York, 2007).

- Rau, G., 'Das Markusevangelium. Komposition und Intention der ersten Darstellung christlicher Mission', *ANRW* II.23.3 (Berlin-New York, 1984), 2036-2257.
- Rechenmacher, H., *Personennamen als theologische Aussagen* MUS ATSAT 50 (St. Ottilien, 1997).
- Rehm, C., 'Hesperos', *PW* 8.1 (Stuttgart, 1914-1918), 1250-1257.
- Rehm, M., *Der königliche Messias im Licht der Immanuel-Weissagungen des Buches Jesaja* (Kevelaer, 1968).
- Reicke, B., 'πᾶς, ἅπας', *TWNT* 5 (Stuttgart, 1954), 885-895.
- Reiß, K., 'Was heißt Übersetzen?', in: J. Gnilka & H. Rüger (Hrsg.), *Die Übersetzung der Bibel-Aufgabe der Theologie. Stuttgarter Symposium 1984* (Bielefeld, 1985), 33-77.
- Rendsburg, G.A., 'Hebrew RHM = 'Rain'', *VT* 33 (1983), 357-363.
- Rendsburg, G.A., 'Psalms CX 3B', *VT* 49 (1999), 548-553.
- Rendtorff, R., 'The Psalms of David: David in the Psalms', in: P.W. Flint & P. Miller jr. (eds.), *The Book of Psalms. Composition & Reception* VTSup 99 (Leiden, 2005), 53-64.
- Rengstorff, K.H., 'ἀποστέλλω (πέμπω), εξαποστέλλω, ἀπόστολος, ψευδαπόστολος, ἀποστολή', *TWNT* 1 (Stuttgart, 1933), 397-448.
- Renz, J., & W. Röllig, *Handbuch der Althebräischen Epigraphik* (Darmstadt, 1995-2003).
- Rese, M., *Alttestamentliche Motive in der Christologie des Lukas* SNT 1 (Gütersloh, 1969).
- Rese, M., 'Die Funktion der alttestamentlichen Zitate und Anspielungen in den Reden der Apostelgeschichte', in: J. Kremer (ed.), *Les Actes des Apôtres. Traditions, rédaction, théologie* BETL 48 (Leuven, 1971), 61-79.
- Rese, M., 'Die Aussagen über Jesu Tod und Auferstehung in der Apostelgeschichte – Ältestes Kerygma oder lukanische Theologumena?', *NTS* 30 (1984), 335-353.
- Richardson, Ch., 'The Passion: Reconsidering Hebrews 5.7-8', in: R. Bauckham, D. Driver, T. Hart & N. MacDonald (eds.), *A Cloud of Witnesses. The Theology of Hebrews in its Ancient Contexts* LNTS JSNTSup 387 (New York, 2008), 51-67.
- Richardson, N., *Paul's Language about God* JSNTSup 99 (Sheffield, 1994).
- Ridderbos, H.N., 'De redevoeringen van Petrus in de Handelingen der Apostelen', in: eadem, *Het Woord, het Rijk en onze verlegenheid* (Kampen, 1978), 9-36.
- Ridderbos, H.N., *Mattheüs* KV (Kampen, 1979).
- Ridderbos, H.N., 'Jezus van Nazaret', *BH* 3 (Kampen, 1987), 59-125.
- Ridderbos, H.N., 'Het lied van de Priester-Koning', *Vox Theologica* 15 (1944), 97-104.
- Ringgren, H., & M. Tsevat, 'ירושלם', *ThWAT* 3 (Stuttgart, 1982), 930-939.
- Rissi, M., *Die Theologie des Hebräerbriefs* WUNT 41 (Tübingen, 1987).
- Robert, A., 'Le Psaume CXIX et les Sapientiaux', *RB* 48 (1939), 5-20.
- Roberts, J.J.M., 'Melchizedek (11Q13 = 11QMelch)', in: J.H. Charlesworth (ed.), *Pesharim, Other Commentaries, and Related Documents* PTSDSSP 6B (Tübingen-Louisville, 2002), 264-273.
- Roberts, J.J.M., 'Mowinckel's Enthronement Festival: A Review', in: P.W. Flint & P.D. Miller (eds.), *The Book of Psalms. Composition & Reception* VTSup 99 (Leiden, 2005), 97-115.
- Robertson, R.G., 'Ezekiel the Tragedian', *OTP* (London, 1985), 2.803-819.
- Rooke, D.W., 'Kingship as Priesthood: The Relationship between the High Priesthood and the Monarch', in: J. Day (ed.), *King and Messiah in Israel and the Ancient Near East. Proceedings of the Oxford Seminar* JSOTSup 270 (Sheffield, 1998), 187-208.
- Rooke, D.W., *Zadok's Heir: The Role and Development of the High Priesthood in Ancient Israel* (Oxford, 2000).

- Rooke, D.W., 'Jesus as Royal Priest: Reflections on the Interpretation of the Melchizedek Tradition in Heb 7', *Bib* 81 (2000), 81-94.
- Rösel, C., *Die messianische Redaktion des Psalters. Studien zu Entstehung und Theologie der Sammlung Psalm 2-89** CThM A19 (Stuttgart, 1999).
- Rösel, M., *Adonaj-warum Gott ‚Herr‘ genannt wird* FAT 29 (Tübingen, 2000).
- Rösel, M., 'Die Psalmüberschriften des Septuaginta-Psalters', in: E. Zenger (Hrsg.), *Der Septuaginta-Psalter* HBS 32 (Freiburg, 2002), 125-148.
- Rösel, M., 'Jakob, Bileam und der Messias. Messianische Erwartungen in Gen 49 und Num 22-24', in: M.A. Knibb (ed.), *The Septuagint and Messianism* BETL 145 (Leuven, 2006), 151-175. [2006^b]
- Rösel, M., 'Schreiber, Übersetzer, Theologen. Die Septuaginta als Dokument der Schrift-, Lese-, und Übersetzungskulturen des Judentums', in: M. Karrer & W. Kraus (Hrsg.), *Die Septuaginta – Texte, Kontexte, Lebenswelten* WUNT 219 (Tübingen, 2008), 83-102.
- Rosner, B.S., 'Acts and Biblical History', in: B.W. Winter & A.D. Clarke (eds.), *The Book of Acts in its First Century Setting. Volume 1 Ancient Literary Setting* (Grand Rapids, 1993), 65-82.
- Roukema, B., 'De Messias aan Gods rechterhand', in: G.C. den Hertog & S. Schoon (red.), *Messianisme en eindtijdverwachting bij Joden en christenen* (Zoetermeer, 2006), 92-107.
- Rowe, C.K., *Early Narrative Christology: The Lord in the Gospel of Luke* BZNW 139 (Berlin-New York, 2006).
- Rowe, C.K., 'Acts 2.36 and the Continuity of Lukan Christology', *NTS* 53 (2007), 37-56.
- Rowe, R.D., *God's Kingdom and God's Son. The Background to Mark's Christology from Concepts of Kingship in the Psalms* AGAJU 50 (Leiden, 2002).
- Rowland, C., *The Open Heaven. A Study of Apocalyptic in Judaism and Early Christianity* (New York, 1982).
- Rowland, C., 'Christ in the New Testament', in: J. Day (ed.), *King and Messiah in Israel and the Ancient Near East. Proceedings of the Oxford Seminar* JSOTSup 270 (Sheffield, 1998), 474-496.
- Rowley, H.H., 'Melchizedek and Zadok (Gen 14 and Ps 110)', in: O. Eissfeldt, K. Ellinger, W. Baumgartner & L. Post (Hrsg.), *Festschrift für Alfred Bertholet zum 80. Geburtstag* (Tübingen, 1950), 461-472.
- Ruager, S., *Hebräerbrief* EDITION C Bibelkommentar Band 22 2. Auflage (Neuhausen-Stuttgart, 2000).
- Rudolph, W., *Haggai – Sacharja 1-8 – Sacharja 9-14 – Maleachi* KAT Band XIII₄ (Stuttgart, 1976).
- Rüger, H.P., 'Die lexakalischen Aramaismen im Markusevangelium', in: H. Cancik (Hrsg.), *Markus-Philologie. Historische, literargeschichtliche und stilistische Untersuchungen zum zweiten Evangelium* WUNT 33 (Tübingen, 1984), 73-84.
- Ruppert, L., 'שחר II', *ThWAT* 7 (Stuttgart, 1982), 1222-1233.
- Rüsen-Weinhold, U., 'Der Septuaginta-Psalter in seinen verschiedenen Textformen zur Zeit des Neuen Testaments', in: E. Zenger (Hrsg.), *Der Septuaginta-Psalter* HBS 32 (Freiburg, 2001), 61-87.
- Rüsen-Weinhold, U., *Der Septuagintapsalter im Neuen Testament. Eine textgeschichtliche Untersuchung* (Neukirchen-Vluyn, 2004).

- Sæbø, M., 'Vom Großreich zum Weltreich. Erwägungen zu Ps 72,8; Ps 89,26; Sach 9,10b', *VT* 28 (1978), 83-91.
- Sæbø, M., W. von Soden & J. Bregman, 'יִרְם', *ThWAT* 3 (Stuttgart, 1982), 559-586.
- Sæbø, M., 'Zum Verhältnis von "Messianismus" und "Eschatologie" im Alten Testament: Ein Versuch terminologische rund sachlicher Klärung', in: E. Dassmann & G. Stemberger (Hrsg.), *Der Messias* JBT 8 (Neukirchen-Vluyn, 1993), 25-55.
- Safrai, S., 'Halacha', in: S. Safrai (ed.), *The Literature of the Sages* CRINT 2.3/1 (Assen-Maastricht-Minneapolis, 1987), 121-209.
- Sailhamer, J.H., *The Translational Technique of the Greek Septuagint for the Hebrew Participles in Psalms 3-41* SBG 2 (New York, 1991).
- Saldarini, A.J., 'Scribes', *ABD* 5 (New York, 1992), 1012-1016.
- Salvesen, A., 'The Trappings of Royalty in Ancient Hebrew', in: J. Day (ed.), *King and Messiah in Israel and the Ancient Near East. Proceedings of the Oxford Seminar JSOT-Sup* 270 (Sheffield, 1998), 119-141.
- Sanders, E.P., *Jesus and Judaism* (London, 1985).
- Sanders, J.A., 'Pre-Masoretic Psalter Texts', *CBQ* 27 (1965), 114-123.
- Sanders, J.A., 'Variorum in the Psalms Scroll (11QPs^a)', *HTR* 59 (1966), 83-94.
- Sanders, J.A., 'Cave 11 Surprises and the Question of Canon', in: D.N. Freedman & J.C. Greenfield (eds.), *New Directions in Biblical Archaeology* (New York, 1971), 113-130.
- Sanders, J.A., *Torah & Canon* (Philadelphia, 1972).
- Sanders, J.A., 'The Qumran Psalms Scroll (11QPsa) reviewed', in: M. Black & W.A. Smalley (eds.), *On Language, Culture, and Religion. In Honour of Eugene A. Nida* (The Hague, 1974), 79-99.
- Sanders, J.A., 'Canon. Hebrew Bible', *ABD* 1 (New York, 1992), 837-852.
- Sandmel, S., 'Parallellomania', *JBL* 81 (1962), 1-13.
- Saur, M., *Die Königspsalmen. Studien zur Entstehung und Theologie* BZAW 340 (Berlin-New York, 2004).
- Saur, M., 'Die Theologische Funktion der Königspsalmen innerhalb der Komposition des Psalters', in: E. Zenger (ed.), *The Composition of the Book of Psalms* BETL 237 (Leuven, 2010), 689-699.
- Savignac, J. de, 'Essai d'Interpretation du Psaume CX à l'Aide de la Littérature Égyptienne', in: P.A.H. de Boer (ed.), *OTS* 9 (Leiden, 1951), 107-135.
- Savignac, J. de, 'Theologie Pharaonique et Messianisme d'Israël', *VT* 7 (1957), 82-90.
- Schäfer, P., 'New Testament and Hekhalot Literature: The Journey into Heaven in Paul and in Merkavah Mysticism', *JJS* 35 (1984), 19-35.
- Schaller, B., *Das Testament Hiobs* JHRZ III/3 (Gütersloh, 1979).
- Schaller, B., 'Das Testament Hiobs und die Septuaginta-Übersetzungen des Buches Hiob', *Bib* 61 (1980), 377-406.
- Schaper, J., 'Der Septuaginta-Psalter als Dokument jüdischer Eschatologie', in: M. Hengel & A.M. Schwemer (Hrsg.), *Die Septuaginta zwischen Judentum und Christentum* WUNT 72 (Tübingen, 1994), 38-61. [1994^b]
- Schaper, J., *Eschatology in the Greek Psalter* WUNT 76 (Tübingen, 1995).
- Schaper, J., 'Der Septuaginta-Psalter. Interpretation, Aktualisierung und liturgische Verwendung der biblischen Psalmen im hellenistischen Judentum', in: E. Zenger (Hrsg.), *Der Psalter im Judentum und Christentum* HBS 18 (Freiburg, 1998), 165-183.

- Schaper, J., 'Die Renaissance der Mythologie im hellenistischen Judentum und der Septuaginta-Psalter', in: E. Zenger (Hrsg.), *The Septuaginta-Psalter. Sprachliche und theologische Aspekte* HBS 32 (Freiburg, 2001), 171-183.
- Schaper, J., 'Messianism in the Septuagint of Isaiah and Messianic Intertextuality in the Greek Bible', in: M.A. Knibb (ed.), *The Septuagint and Messianism* BETL 195 (Leuven, 2006), 371-380.
- Schaper, J., 'Exodus', in: M. Karrer & W. Kraus (Hrsg.), *Septuaginta Deutsch. Erläuterungen und Kommentare I. Genesis bis Makkabäer* (Stuttgart, 2011), 258-324.
- Schart, A., 'Dodekapropheten/Das Zwölfprophetenbuch', in: M. Karrer & W. Kraus (Hrsg.), *Septuaginta Deutsch. Erläuterungen und Kommentare II. Psalmen bis Daniel* (Stuttgart, 2011), 2275-2286.
- Schedl, C., 'Aus dem Bache am Wege. Textkritische Bemerkungen zu Ps 110 (109), 7', *ZAW* 73 (1961), 290-297.
- Schellke, K.H., *Die Petrusbriefe. Der Judasbriefe* 5. Auflage THKNT 13/2 (Freiburg, 1980).
- Schenck, K.L., 'Keeping His Appointment: Creation and Enthronement in Hebrews', *JSNT* 66 (1997), 91-117.
- Schendel, E., *Herrschaft und Unterwerfung Christi: 1 Korinther 15,24-28 in Exegese und Theologie der Väter bis zum Ausgang des 4. Jahrhunderts* BGBE 12 (Tübingen, 1971).
- Schenke, L., 'Die Kontrastformel Apg 4,10b', *BZ* 26 (1982), 1-20.
- Schenker, A., *Hexaplarische Psalmenbruchstücke. Die hexaplarische Psalmenfragmente der Handschriften Vaticanus graecus 752 und Canonicianus graecus 62* (Göttingen, 1975).
- Schenker, A., 'Götter und Engel im Septuaginta-Psalter. Text- und religionsgeschichtliche Ergebnisse aus drei textkritischen Untersuchungen', in: E. Zenger (Hrsg.), *Der Septuaginta-Psalter. Sprachliche und theologische Aspekte* HBS 32 (Freiburg, 2001), 185-195.
- Schenker, A., *Die Asafpsalmen in der Septuaginta. Der griechische Psalter als Übersetzung und theologisches Zeugnis* HBS 41 (Freiburg-New York, 2004). [2004^a]
- Schenker, A., 'Warum gibt er in der LXX literalistische Übersetzungen? Am Beispiel hebräischer nicht paranomastisch verwendeter absoluter Infinitive', in: S. Kreuzer & J.P. Lesch (Hrsg.), *Im Brennpunkt: Die Septuaginta. Studien zu Entstehung und Bedeutung der Griechischen Bibel* Band 2 BWA(N)T 161 (Kohlhammer, 2004), 151-162. [2004^b]
- Schenker, A., 'Critique Textuelle ou Litteraire au Ps 110(109),3. Les initiatives de la Septante et de l'édition protomassorétique à la fin du 3e ou au 2e siècle', in: I. Himbaza & A. Schrenker (eds.), *Un carrefour dans l'histoire de la Bible. Du texte à la théologie au IIe siècle avant J.-C.* OBO 233 (Fribourg, 2007), 112-130.
- Schiffman, L.H., 'Messianic Figures and Ideas in the Qumran Scrolls', in: J.H. Charlesworth (ed.), *The Messiah. Developments in Earliest Judaism and Christianity* (Minneapolis, 1992), 116-129.
- Schiffman, L.H., 'The Early History of Public Reading of the Torah', in: S. Fine (ed.), *Jews, Christians and Polytheists in the Ancient Synagogue* (London, 1999), 44-56.
- Schille, G., 'Erwägungen zur Hohepriesterlehre des Hebräerbriefes', *ZNW* 46 (1955), 81-109.
- Schille, G., *Frühchristliche Hymnen* (Berlin, 1965).
- Schille, G., 'Die Liebe Gottes in Christus. Beobachtungen zu Rm 8,31-39', *ZNW* 59 (1968), 230-244.
- Schimanowski, G., *Weisheit und Messias: Die jüdischen Voraussetzungen der urchristlichen Präexistenzchristologie* WUNT 2.17 (Tübingen, 1985).

- Schlatter, A., *Gottes Gerechtigkeit. Ein Kommentar zum Römerbrief* 3. Auflage (Stuttgart, 1959).
- Schlier, H., 'κεφαλή, ἀνακεφαλαιοῦμαι', *TWNT* 3 (Stuttgart, 1967), 672-682.
- Schlier, H., *Der Brief an die Epheser. Ein Kommentar* 7. Auflage (Düsseldorf, 1971).
- Schlier, H., *Der Römerbrief* THKNT 6 (Freiburg, 1977).
- Schmidt, R., 'Most High', *ABD* 4 (New York, 1992), 922.
- Schmitt, J.J., 'Pre-Israelite Jerusalem', in: C.D. Evans, W.W. Hallo & J.B. White (eds.), *Scripture in Context. Essays on the Comparative Method* IPMTS 34 (Pittsburg, 1980), 101-121.
- Schmitt, R., 'Die Sprachverhältnisse in den östlichen Provinzen des Römischen Reiches', *ANRW* II.29.2 (Berlin-New York, 1983), 554-586.
- Schnackenburg, R., *Der Brief an die Epheser* EKK X (Neukirchen-Vluyn, 1982).
- Schnackenburg, R., *Die Person Jesu Christ im Spiegel der vier Evangelien* THKNT Supplementband 4 (Freiburg, 1993).
- Schneider, G., 'Gott und Christus als κύριος nach der Apostelgeschichte', in: J. Zmijewski & E. Nellessen (Hrsg.), *Begegnung mit dem Wort. Festschrift für Heinrich Zimmermann* BBB 53 (Bonn, 1980), 161-174.
- Schnell, B., 'Ezechiels Moses-Drama', *Antike und Abendland* 13 (1967), 150-164.
- Schniedewind, W.M., *Society and Promise to David. The Reception History of 2 Samuel 7:1-17* (New York-Oxford, 1999).
- Schökel, A., 'מָר', *ThWAT* 4 (Stuttgart, 1984), 811-813.
- Scholer, J.M., *Proleptic Priests. Priesthood in the Epistle to the Hebrews* JSNTSup 49 (Sheffield, 1991).
- Schreiber, J., 'Die Christologie des Markusevangeliums. Beobachtungen zur Theologie und Komposition des zweiten Evangeliums', *ZTK* 58 (1961), 154-183.
- Schreiber, S., 'Henoch als Menschensohn. Zur prolematischen Schlussidentifikation in den Bilderreden des äthiopischen Henochbuches (äthHen 71,14)', *ZNW* 91 (2000), 1-17.
- Schreiner, J., 'יָד', *ThWAT* 3 (Stuttgart, 1982), 633-639.
- Schreiner, S., 'Psalm CX und die Investitur des Hohenpriesters', *VT* 27 (1977), 216-222.
- Schreiner, Th.R., *Romans* BECNT (Grand Rapids, 1998).
- Schreiner, Th.R., *Commentary on Hebrews* BTCP (Nashville, 2015).
- Schrenk, G., 'πατήρ, πατρώος, πατριά, ἀπάτωρ, πατρικός', *TWNT* (Stuttgart, 1954), 946-1024.
- Schroer, S., & O. Keel, *Die Ikonographie Palästinas/Israels und der Alte Orient. Eine Religionsgeschichte in Bildern Band 1. Vom ausgehenden Mesolithikum bis zur Frühbronzezeit* (Fribourg, 2005).
- Schunack, G., *Der Hebräerbrief* ZB (Zürich, 2002).
- Schunck, K.-D., *1 Makkabäerbuch* JSHRZ I/4 (Güthersloh, 1980).
- Schürer, E., *Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter Jesu Christi* 4. Auflage (Leipzig, 1909-1911).
- Schürer, E., *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ* rev. and ed. by G. Vermes, F. Millar & M. Goodman (Edinburgh, 1993-1997).
- Schutter, W.L., *Hermeneutic and Composition in 1 Peter* WUNT 2.30 (Tübingen, 1989).
- Schwartz, D.R., "'Scribes and Pharisees, Hypocrites.'" Who are the "Scribes" in the New Testament?, in: eadem, *Studies in the Jewish Background of Christianity* WUNT 60 (Tübingen, 1992), 89-101. [1992^b]

BEKNOPTE LITERATUURLIJST

- Schweizer, E., *Der Brief an die Kolosser* EKK (Neukirchen-Vluyn, 1976).
- Schwesig, P.-G., *Die Rolle der Tag- JHWHs-Dichtungen im Dodekapropheten* BZAW 366 (Berlin-New York, 2006).
- Seele, A., *Römische Übersetzer Nöte, Freiheiten, Absichten* (Darmstadt, 1995).
- Seeligmann, I.L., *The Septuagint Version of Isaiah. A Discussion of its Problems* Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” 9 (Leiden, 1948).
- Seeligmann, I.L., ‘Indications of editorial Alternation and Adaptation in the Massoretic Text and the Septuagint’, *VT* 11 (1961), 201-221.
- Seeligmann, I.L., ‘Problems and Perspectives in Modern Septuagint Research’, *Textus* 15 (1990), 169-232.
- Segal, A.F., *Two Powers in Heaven. Early Rabbinic Reports about Christianity and Gnosticism* SJLA 22 (Leiden, 1977).
- Segal, A.F., ‘Heavenly Ascent in Hellenistic Judaism, Early Christianity and their Environment’, *ANRW* II.23.2 (Berlin-New York, 1980), 1333-1394.
- Segal, A.F., *Paul the Convert. The Apostolate and Apostasy of Saul the Pharisee* (London-New Haven, 1990).
- Segal, M., *The Book of Jubilees. Rewritten Bible, Redaction, Ideology and Theology* JSJSup 117 (Leiden, 2007).
- Seidel, H., *Musik in Altisrael. Untersuchungen zur Musikgeschichte und Musikpraxis Altisraels anhand biblischer und außerbiblischer Texte* BEATAJ 12 (Frankfurt am Main-Bern-New York-Paris, 1989).
- Seidel, M., *Die königlichen Statuengruppen Band I. Die Denkmäler vom Alten Reich bis zum Ende der 18. Dynastie* HÄB 42 (Hildesheim, 1996).
- Seifrid, M.A., ‘Romans’, in: G.K. Beale & D.A. Carson (eds.), *Commentary on the New Testament Use of the Old Testament* (Grand Rapids, 2007), 607-694.
- Seiler, S., ‘Theologische Konzepte in der Septuaginta. Das theologische Profil von 1 Chr 16,8ff. LXX im Vergleich mit Ps 104; 95; 105 LXX’, in: E. Zenger (Hrsg.), *Der Septuaginta-Psalter* HBS 32 (Freiburg, 2001), 197-225.
- Seiler, S., ‘Psalm 75 [76]’, in: M. Karrer & W. Kraus (Hrsg.), *Septuaginta Deutsch. Erläuterungen und Kommentare II. Psalmen bis Daniel* (Stuttgart, 2011), 1712-1715. [2011^a]
- Seiler, S., ‘Psalm 104 [105]’, in: M. Karrer & W. Kraus (Hrsg.), *Septuaginta Deutsch. Erläuterungen und Kommentare II. Psalmen bis Daniel* (Stuttgart, 2011), 1794-1798. [2011^c]
- Sellin, G., *Der Brief an die Epheser* KEK 8 (Göttingen, 2008).
- Selwyn, E.G., *The First Epistle of St. Peter* (London, 1947).
- Seybold, K., *Die Psalmen* HAT I/15 (Tübingen, 1996).
- Sherwin-White, A.N., *The Letters of Pliny: A Historical and Social Commentary* (Oxford, 1966).
- Sherwood, S.K., ‘Psalm 112 – A Royal Wisdom Psalm?’, *CBQ* 51 (1989), 50-64.
- Siegert, F., *Zwischen Hebräischer Bibel und Altem Testament* MJS 9 (Münster, 2001).
- Silva, M., ‘Old Testament in Paul’, *DLP* (Nottingham, 1993), 630-642.
- Silverman, D.P., ‘The Nature of Egyptian Kingship’, in: D. O’Connor & D.P. Silverman (eds.), *Ancient Egyptian Kingship* PÄ 9 (Leiden, 1994), 157-184.
- Simian-Yofre, H., & H.-J. Fabry, ‘מִשְׁפָּחָה’, *ThWAT* 4 (Stuttgart, 1984), 818-826.
- Simian-Yofre, H., & H.-J. Fabry, ‘נֶחֱם’, *ThWAT* 5 (Stuttgart, 1986), 366-384.

- Skehan, P.W., 'A Liturgical Complex in 11QPs^a', *CBQ* 35 (1973), 195-205.
- Slingerland, H.D., 'The Levitical Hallmark within the Testaments of the Twelve Patriarchs', *JBL* 103 (1984), 531-537.
- Slomovic, E., 'Toward an Understanding of the Formation of Historical Titles in the Book of Psalms', *ZAW* 91 (1979), 350-380.
- Smalley, S.S., 'The christology of Acts again', in: B. Lindars & S.S. Smalley (eds.), *Christ and Spirit in the New Testament. Studies in honour of Charles Francis Digby Moule* (Cambridge, 1973), 79-93.
- Smith, M.S., 'The Theology of the Redaction of the Psalter: Some Observations', *ZAW* 104 (1992), 408-412. [1992^a]
- Smith, M.S., *The Early History of God: Yahweh and Other Deities in Ancient Israel* (Grand Rapids, 2002).
- Snyman, A.H., 'Style and the Rhetorical Situation of Romans 8,31-39', *NTS* 34 (1988), 218-231.
- Soards, M.L., *The Speeches in Acts. Their Content, Context and Concerns* (Louisville, 1994).
- Soden, W. von, 'Gibt es ein Zeugnis dafür, daß die Babylonier an die Wiederauferstehung geglaubt haben?', *ZA* 51 (1955), 130-166.
- Soden, W. von, 'Dolmetscher und dolmetschen im Alten Orient', in: L. Cagni & H.P. Müller (Hrsg.), *Aus Sprache, Geschichte und Religion Babyloniens. Gesamte Aufsätze* (Neapel, 1989), 351-357.
- Soffer, A., 'The Treatment of Anthropomorphisms and Anthropopathisms in the Septuagint of Psalms', in: S. Jellicoe (ed.), *Studies in the Septuagint* (New York, 1974), 395-417.
- Oorspronkelijk verschenen in: *HUCA* 38 (1957), 85-107.
- Soggin, J.A., 'Abraham and the Eastern Kings: On Genesis 14', in: Z. Zevit, S. Gitin & M. Sokoloff (eds.), *Solving Riddles and Untying Knots: Biblical, Epigraphic, and Semitic Studies in Honor of Jonas C. Greenfield* (Winona Lake, 1995), 283-291.
- Soisalon-Soininen, I., 'Einige Merkmale der Übersetzungsweise von Aquila', in: J. Schreiner (Hrsg.), *Wort, Lied und Gottesspruch. Festschrift für Joseph Ziegler* (Würzburg, 1972), 177-184.
- Soisalon-Soininen, I., 'Beobachtungen zur Arbeitsweise der Septuaginta-Übersetzer', in: Aejmelaseus, A., & R. Sollamo (Hrsg.), *I. Soisalon-Soininen. Studien für Septuaginta-Syntax. Zu seinem 70. Geburtstag* (Helsinki, 1987), 28-39. Oorspronkelijk verschenen in: A. Rofé & Y. Zakovitch (eds.), *Isac Seeligman Volume III* (Jerusalem, 1983), 319-329.
- Soisalon-Soininen, I., 'Die Wiedergabe des hebräischen Personalpronomens als Subjekt im griechischen Pentateuch', eadem, *Studien zur Septuaginta-Syntax* (Helsinki, 1987), 71-85. Oorspronkelijk verschenen in: A. Pietersma & C. Cox (eds.), *De Septuaginta: Studies in Honour of John William Wevers on his sixty-fifth Birthday* (Mississauga, 1984), 115-128. [1987^a]
- Soisalon-Soininen, I., 'Die Wiedergabe einiger hebräischer Zeitangaben mit der Präposition ׀ in der Septuaginta', in: A. Aejmelaseus & R. Sollamo (Hrsg.), *I. Soisalon-Soininen. Studien für Septuaginta-Syntax. Zu seinem 70. Geburtstag* (Helsinki, 1987), 107-115. Oorspronkelijk verschenen in: *ASTI* XI (1978), 138-146. [1987^c]
- Soisalon-Soininen, I., 'ἐν für εἰς in der Septuaginta', in: eadem, *Studien zur Septuaginta-Syntax* (Helsinki, 1987), 131-140. Oorspronkelijk verschenen in: *VT* 32 (1982), 190-200. [1987^d]

- Soisalon-Soininen, I., 'Die Wiedergabe des ω *instrumenti* im griechischen Pentateuch', in: A. Aejmelaeus, & R. Sollamo (Hrsg.), *I. Soisalon-Soininen. Studien für Septuaginta-Syntax. Zu seinem 70. Geburtstag* (Helsinki, 1987), 116-130. Oorspronkelijk verschenen in: J. Kiilunen, V. Riekkinen & H. Räisänen, *Glaube und Gerechtigkeit. In memoriam Rafael Gyllenberg* (Helsinki, 1983), 31-46. [1987^e]
- Sokoloff, M., *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic* sec. ed. (Jerusalem, 2002).
- Sollamo, R., *Renderings of Hebrew Semiprepositions in the Septuagint* (Helsinki, 1979).
- Sowers, S.G., *The Hermeneutics of Philo and Hebrews* BST 1 (Zürich, 1965).
- Speidel, M., 'Venus Victrix – Roman and Oriental', *ANRW* II.17.4 (Berlin- New York, 1984), 2225-2238.
- Spicq, C., *L'Épître aux Hébreux* ÉBib (Paris, 1952-1953).
- Spicq, C., *Notes de lexicographie néo-testamentaire* Tome I/II OBO 22/1 en 2 (Fribourg-Göttingen, 1982).
- Spieckermann, H., 'Rede Gottes und Wort Gottes in den Psalmen', in: K. Seybold & E. Zenger (Hrsg.), *Neue Wege der Psalmenforschung* HBS 1 (Freiburg-Basel-Wien, 1995), 157-173.
- Spittler, R.P., 'Testament of Job', *OTP* (New York, 1983), 1.829-868.
- Spittler, R.P., 'The Testament of Job: a history of research and interpretation', in: M.A. Knibb & P.W. van der Horst (eds.), *Studies on the Testament of Job* SNTSMS 66 (Cambridge, 1989), 7-32.
- Spronk, K., 'Down to Hêlêl! The Assumed Mythological Background of Isa. 14,12', in: M. Dietrich & I. Kottsieper (Hrsg.), *"Und Mose schrieb dieses Lied auf". Studien zum Alten Testament und zum Alten Orient. Festschrift für O. Loretz* AOAT 250 (Münster, 1998), 717-726.
- Stählin, G., 'Τὸ πνεῦμα Ἰησοῦ (Apostelgeschichte 16:7)', in: B. Lindars & S.S. Smalley (eds.), *Christ and Spirit in the New Testament. Studies in honour of Charles Francis Digby Moule* (Cambridge, 1973), 229-252.
- Stanton, G., 'The Origin and Purpose of Matthew's Gospel Matthean Scholarship from 1945 to 1980', *ANRW* II.25.3 (Berlin-New York, 1985), 1889-1951.
- Starbuck, S.R.A., *Court Oracles in the Psalms. The So-Called Royal Psalms in their Ancient Near Eastern Context* SBLDS 172 (Atlanta, 1999).
- Stegemann, H., 'Die "Mitte der Schrift" aus der Sicht der Gemeinde Qumran', in: M. Klopfenstein, U. Luz, S. Talmon & E. Tov (Hrsg.), *Mitte der Schrift? Ein jüdisch-christliches Gespräch. Texte des Berner Symposions vom 6.-12. Januar 1985* (Bern, 1987), 149-184.
- Stein, R.H., 'Jerusalem', *DPL* (Nottingham, 1993) 463-474.
- Steinmann, A.E., *The Oracles of God: The Old Testament Canon* (St. Louis, 1999).
- Sterk, J.P., 'An Attempt at Translation a Psalm', *BT* 42.4 (1991), 437-442.
- Steudel, A., 'אֲחֵרִית הַיָּמִים in the Texts from Qumran (1)', *RevQ* 16 (1993), 225-246.
- Steudel, A., *Der Midrasch zur Eschatologie aus der Qumrangemeinde (4QMidrEschat^{a,b})* STDJ 13 (Leiden, 1994).
- Steudel, A., 'The Eternal Reign of the People of God – Collective Expectations in Qumran Texts (4Q246 en IQM)', *RevQ* 17 (1996), 507-525.
- Steudel, A., 'Melchizedek', *EDSS* 1 (Oxford, 2000), 535-537.
- Steudel, A., 'Psalm 2 im antiken Judentum', in: D. Sängers (Hrsg.), *Gottessohn und Menschensohn. Exegetische Studien zu zwei Paradigmen biblischer Intertextualität* (Neukirchen-Vluyn, 2004), 189-197.

- Steyn, G.J., *Septuagint Quotations in the Context of the Petrine and Pauline Speeches of the Acta Apostolorum* CBET 12 (Kampen, 1995).
- Steyn, G.J., 'Luke's Use of ΜΙΜΗΣΙΣ', in: C.M. Tuckett (ed.), *The Scriptures in the Gospels* BETL 131 (Leuven, 1997), 551-557.
- Steyn, G.J., 'A Quest for the Vorlage of the 'Song of Moses' (Deut 32) Quotations in Hebrews', *Neotestamentica* 34 (2000), 263-272.
- Steyn, G.J., 'Psalm 2 in Hebrews', *Neotestamentica* 37 (2003), 262-282.
- Steyn, G.J., 'The Vorlage of Psalm 45:6-7 (44:7-8) in Hebrews 1:8-9', *Hervormde Teologische Studies* 60 (2004), 1085-1103.
- Stichel, R., 'Zur Herkunft der Psalmenüberschriften in der Septuaginta', in: E. Zenger (Hrsg.), *Der Septuaginta-Psalter* HBS 32 (Freiburg, 2001), 149-162.
- Stoebe, H.J., 'Erwägungen zu Psalm 110 auf dem Hintergrund von 1 Sam. 21', in: L. Rost (Hrsg.), *Festschrift Friedrich Baumgärtel zum 70. Geburtstag 14. Januar 1958* (Erlangen, 1959), 175-191.
- Stolz, F., *Strukturen und Figuren im Kult von Jerusalem. Studien zur altorientalischen, vor- und frühisraelitischen Religion* BZAW 118 (Berlin, 1970).
- Stone, M.E., *Aramaean Apocrypha relating to the Patriarchs and Prophets. Edited with Introductions, Translations and Commentary* (Jerusalem, 1982).
- Stone, M.E., 'The Question of the Messiah in 4 Ezra', in: J. Neusner, W.S. Green & E. Freerichs (eds.), *Judaisms and their Messiahs at the Turn of the Christian Era* (Cambridge, 1987), 209-224.
- Stone, M.E., 'Enoch, Aramaic Levi and Sectarian Origins', *JSJ* 19 (1988), 159-170.
- Strack, H.L., & P. Billerbeck, *Kommentar zum Neuen Testament aus Talmud und Midrash* (München, 1965).
- Strauss, M.L., *The Davidic Messiah in Luke-Acts: the promise and its fulfillment in Lucan Christology* (Sheffield, 1995).
- Ström, Å.V., 'Monotheismus I', *TRE* 23 (Berlin-New York, 1994), 233-237.
- Stuckenbruck, L.T., *Angel Veneration and Christology* WUNT 2.70 (Tübingen, 1995).
- Stuckenbruck, L.T., 'Messianic Ideas in the Apocalyptic and Related Literature of Early Judaism', in: S.E. Porter (ed.), *The Messiah in the Old and New Testaments* (Grand Rapids, 2007), 90-113.
- Stuhlmacher, P., *Paul's Letter to the Romans. A Commentary* (Edinburgh, 1994).
- Stuhlmacher, P., '„Christus Jesus ist hier, der gestorben ist, ja vielmehr, der auch auferweckt ist, der zur Rechten Gottes ist und uns vertritt“', in: F. Avemarie & H. Lichtenberger (Hrsg.), *Auferstehung – Resurrection* WUNT 1.135 (Tübingen, 2001), 351-362.
- Suhl, A., *Die Funktion der alttestamentlichen Zitate und Anspielungen im Markusevangelium* (Gütersloh, 1965).
- Suhl, A., 'Der Davidsohn im Mathäus-Evangelium', *ZNW* 59 (1968), 57-81.
- Swancutt, D.M., 'Christian "Rock" Music at Corinth?', in: H.W. Attridge & M.E. Fassler (eds.), *Psalms in Community. Jewish and Christian Textual, Liturgical, and Artistic Tradition* SBLSS 25 (Atlanta, 2003), 125-143.
- Talmon, S., 'Pisqah Be'emša' Pasuq and 11QPs^a', *Textus* 5 (1966), 11-21.
- Taylor, J.G., *Yahweh and the Sun: Biblical and Archeological Evidence for Sun Worship in Ancient Israel* JSOTSup 111 (Sheffield, 1993).
- Taylor, V., *The Gospel according to St. Mark* (London, 1952).
- Theissen, G., *Untersuchungen zum Hebräerbrief* SNT 2 (Gütersloh, 1969).

- Thiselton, A.C., *The First Epistle to the Corinthians* NIGTC (Grand Rapids, 2000).
- Thomas, D.W., 'זאלם in Jeremiah IV,5', *JJS* 3 (1952), 48.
- Thompson, J.W., 'The Structure and Purpose of the Catena in Heb 1:5-13', *CBQ* 38 (1976), 352-363.
- Thompson, J.W., 'The conceptual Background and Purpose of the Midrash in Hebrews VII', *NovT* 29 (1977), 209-223.
- Thompson, L., 'Hymns in Early Christian Worship', *ATHR* 55 (1973), 458-472.
- Thüsing, W., *Per Christum in Deum. Studien zum Verhältnis von Christozentrik und Theozentrik in den paulinischen Hauptbriefen* NTAbh Band I (Münster, 1965).
- Tilly, M., 'Psalm 110 zwischen hebräischer Bibel und Neuem Testament', in: D. Sängers (Hrsg.), *Heiligkeit und Herrschaft* (Neukirchen-Vluyn, 2003), 146-170.
- Tilly, M., 'Makkabaion I. Das erste Buch der Makkabäer', in: M. Karrer & W. Kraus (Hrsg.), *Septuaginta Deutsch. Erläuterungen und Kommentare zum griechischen Alten Testament I. Genesis bis Makkabäer* (Stuttgart, 2011), 1353-1375.
- Toit Laubscher, F. du, 'God's Angel of Truth and Melchizedek. A Note on 11QMelch 13b', *JSJ* 3 (1972), 46-51.
- Toorn, K. van der, 'L'oracle de Victoire comme expression prophétique au Proche-Orient ancien', *RB* 94 (1987), 63-97.
- Toorn, K. van der, *From Her Cradle to Her Grave. The Role of Religion in the Life of the Israelite and the Babylonian Woman* BeSe 22 (Sheffield, 1994).
- Toorn, K. van der, *Scribing Culture and the Making of the Hebrew Bible* (Cambridge, 2007).
- Torrey, C.C., *The Lives of the Prophets. Greek Text and Translation* JBLMS 1 (Philadelphia, 1946).
- Tournay, R.J., 'Notes sur les Psaumes', *RB* 52 (1945), 214-237.
- Tournay, R.J., 'Le Psaume CX', *RB* 67 (1960), 5-41.
- Tournay, R.J., 'Psaumes 57, 60 et 108: Analyse et Interprétation', *RB* 96 (1989), 5-26.
- Tournay, R.J., 'Les Reflectures du Psaume 110 (109) et l'Allusion à Gédéon', *RB* 105 (1998), 321-331.
- Tov, E., 'Did the Septuagint Translators always understand their Hebrew Text', in: A. Pietersma & C. Cox (eds.), *De Septuaginta. Studies in Honour of J.W. Wevers* (Ontario, 1984), 53-70. [1984^b]
- Tov, E., 'The Nature and Background of Harmonizations in biblical Manuscripts', *JSOT* 31 (1985), 3-29.
- Tov, E., 'Die griechischen Bibelübersetzungen', *ANRW* II.20.1 (Berlin-New York, 1987), 121-189. [1987^a]
- Tov, E., *The Text Critical Use of the Septuagint in Biblical Research* sec. ed. (Jerusalem, 1997).
- Tov, E., 'Glosses, Interpolations, and other Types of Scribal Additions in the Text of the Hebrew Bible', in: eadem, *The Greek and the Hebrew Bible. Collected Essays on the Septuagint* VTSup 72 (Leiden, 1999), 53-74. [1999^a]
- Tov, E., 'Three Dimensions of Words in the Septuagint', in: eadem, *The Greek and Hebrew Bible* VTSup 72 (Leiden, 1999), 85-94. [1999^b]
- Tov, E., 'Greek Words and Hebrew Meaning', in: eadem, *The Greek and Hebrew Bible. Collected Essays on the Septuagint* VTSup 72 (Leiden, 1999), 109-128. [1999^c]
- Tov, E., 'Die Biblischen Handschriften aus der Wüste Juda: Eine neue Synthese', in: U. Dahmen, A. Lange & H. Lichtenberger (Hrsg.), *Die Textfunde vom Toten Meer und der Text der hebräischen Bibel* (Neukirchen-Vluyn, 2000), 1-34. [2000^b]

- Tov, E., *Textual Criticism of the Hebrew Bible* sec. rev. ed. (Assen-Minneapolis, 2001).
- Trebilco, P.R., 'Paul and Silas – 'Servants of the Most High God' (Acts 16.16-18)', *JSNT* 36 (1989), 51-73.
- Treves, M., 'Two Acrostic Psalms', *VT* 15 (1965), 81-90.
- Tromp, J., *The Assumption of Moses. A Critical Edition with Commentary* SVTP 10 (Leiden, 1993).
- Tucker Jr., W.D., 'Empires and Enemies in Book V of the Psalter', in: E. Zenger (ed.), *The Composition of the Book of Psalms* BETL 238 (Leuven, 2010), 723-731.
- Tuckett, C.M., 'The Christology of Luke-Acts', in: J. Verheyden (ed.), *The Unity of Luke-Acts* BETL 142 (Leuven, 1999), 133-164.
- Turner, D.L., *Matthew* BECNT (Grand Rapids, 2008).
- Turner, M., 'The Spirit of Christ and "Divine" Christology', in: J.B. Green & M. Turner (eds.), *Jesus of Nazareth: Lord and Christ. Essays on the Historical Jesus and New Testament Christology* (Grand Rapids, 1994), 413-436.
- Überlacker, W.G., *Der Hebräerbrief als Appell: Untersuchungen zu exordium, narratio und postscriptum* ConBNT (Stockholm, 1989).
- Ulrich, E., 'The Dead Sea Scrolls and Their Implications for an Edition of the Septuagint Psalter', in: A. Aejmelaeus & U. Quast (Hrsg.), *Der Septuaginta-Psalter und seine Tochterübersetzungen* MSU 24 (Göttingen, 2000), 323-336.
- Ulrich, E. (ed.), *The Biblical Qumran Scrolls. Transcriptions and Textual Variants* VTSup 134 (Leiden, 2010).
- Utzschneider, H., 'Michaias', in: M. Karrer & W. Kraus (Hrsg.), *Septuaginta Deutsch. Erläuterungen und Kommentare II Psalmen bis Daniel* (Stuttgart, 2011), 2362-2380.
- VanderKam, J.C., 'The Textual Affinities of the Biblical Citations in the Genesis Apocryphon', *JBL* 97 (1978), 45-55.
- VanderKam, J.C., 'Messianism and Apocalypticism', in: J.J. Collins (ed.), *The Encyclopedia of Apocalypticism. The Origins of Apocalypticism in Judaism and Christianity* (New York, 1998), 1.193-228.
- VanderKam, J.C., 'Sabbatical Chronologies in the Dead Sea Scrolls and Related Literature', in: T.H. Lim (ed.), *The Dead Sea Scrolls in their Historical Context* (London-New York, 2004), 159-178.
- VanGemeren, W.A., *Psalms* rev. ed. EBC (Grand Rapids, 2008).
- Vanhoye, A., *La Structure Littéraire de l'Épître aux Hébreux* StudNeot 1 (Romea, 1963).
- Vanhoye, A., *Structure and Message of the Epistle to the Hebrews* SB 12 (Rome, 1989).
- Vanhoye, A., *The Letter tot the Hebrews. A New Commentary* (New York, 2015).
- Veijola, T., *Die ewige Dynastie. David und die Entstehung seiner Dynastie nach der deuteronomistischen Darstellung* Ann. Acad. Sci. Fenn. (Helsinki, 1975).
- Velden, F. van der, *Psalms 109 und die Aussagen zur Feindbeschädigung in den Psalmen* SBB 37 (Stuttgart, 1997).
- Veltri, G., *Eine Tora für den König Talmi* TSAJ 41 (Tübingen, 1994). [1994^a]
- Veltri, G., 'Der griechische Targum Aquilas. Ein Beitrag zum rabbinischen Übersetzungsverständnis', in: M. Hengel & A.M. Schwemer (Hrsg.), *Die Septuaginta zwischen Judentum und Christentum* WUNT 72 (Tübingen, 1994), 92-115. [1994^b]
- Veltri, G., 'Übersetzungsverständnis und Autorität. Rabbinische Einstellung zu Septuaginta und Aquila', in: E. Zenger (Hrsg.), *Der Septuaginta-Psalter* HBS 32 (Freiburg, 2001), 89-104.

- Venetz, H.-J., *Die Quinta des Psalteriums* (Hildesheim, 1974).
- Vermes, G., *Scripture and Tradition in Judaism* SPB 4 sec. rev. ed. (Leiden, 1983).
- Verseput, D., 'The Role and Meaning of the 'Son of God' Title in Matthew's Gospel', *NTS* 33 (1987), 532-556.
- Versluis, A. & A. Huijgen, "Our God is One! The Unity of YHWH and the Trinity in the Interplay between Biblical Exegesis and Systematic Theology", in: J. Dekker & G. Kwakkel (eds.), *Reading and Listening meeting One God in many Texts. Festschrift for Eric Peels on the occasion of his 25th jubilee as professor of Old Testament Studies* ACEBT 16 (Bergambacht, 2018), 213-225.
- Versteeg, J.P., *Christus en de Geest* (Kampen, 1971).
- Vesco, J.-L., *Le psautier de David. Traduit et commenté* II (Paris, 2006).
- Vielhauer, Ph., 'Zum „Paulinismus“ der Apostelgeschichte', *EvT* 10 (1950-1951), 1-15.
- Vielhauer, Ph., 'Ein Weg zu neutestamentlichen Christologie? Prüfung der Thesen Friedland Hahns', in: eadem, *Aufsätze zum Neuen Testament* TBü 31 (München, 1965), 141-198. Oorspronkelijk verschenen in: *EvT* 25 (1965), 24-72. [1965^b]
- Vielhauer, Ph., *Geschichte der urchristlichen Literatur* (Berlin-New York, 1975).
- Vogt, E., 'Volumen Midraš Genesos ex Qumrân', *Bib* 37 (1956), 263.
- Vogt, E., *Tragiker Ezechiel* JSHRZ IV/3 (Gütersloh, 1983).
- Volz, P., *Das Neujahrsfest Jahwes* (Tübingen, 1912).
- Volz, P., *Die Eschatologie der jüdischen Gemeinde im neutestamentlichen Zeitalter* (Tübingen, 1934).
- Voss, P.G., *Die Christologie der Lukanischen Schriften in Grundzügen* StudNeot 2 (Paris, 1965).
- Vries, P. de, *De heerlijkheid van JHWH in het Oude Testament en in het bijzonder in het boek Ezechiël* (Heerenveen, 2010).
- Vriezen, Th.C., 'Psalm 110', *Vox Theologica* 15 (1944), 81-85.
- Wacholder, B.Z., *Eupolemus. A Study of Judaeo-Greek Literature* MHUC 3 (Cincinnati, 1974).
- Wacholder, B.Z., 'David's Eschatological Psalter 11Q Psalms^a', *HUCA* 69 (1988), 23-72.
- Wagner, J.R., 'Psalm 118 in Luke-Acts: Tracing a Narrative Thread', in: C.A. Evans & J.A. Sanders (eds.), *Early Christian Interpretation of the Scriptures of Israel: Investigations and Proposals* JSNTSup 148 (Sheffield, 1997), 154-178.
- Wagner, S., 'עֶזְרָא', *ThWAT* 6 (Stuttgart, 1984), 1-14.
- Wagner, S., 'Das Reich des Messias. Zur Theologie der alttestamentlichen Königspsalmen', *TL* 109 (1984), 866-874.
- Wainwright, A.W., *The Trinity in the New Testament* (London, 1962).
- Wallace, H.N., 'King and Community: Joining with David in the Prayer', in: B. Becking & E. Peels (eds.), *Psalms and Prayers* OTS 55 (Leiden, 2007), 267-277.
- Waltke, B.K., & M. O'Connor, *An Introduction to Biblical Hebrew Syntax* (Winona Lake, 1990).
- Water, R. van der, 'Michael of Yhwh? Toward Identifying Melchizedek in 11Q13', *JSP* 16 (2006), 75-86.
- Watson, W.G.E., 'Helel הִלֵּל', *DDD* (Leiden, 1999), 392-394.
- Watts, J.D.W., 'Yahwe Mālak Psalms', *TZ* 21 (1965), 341-348.
- Watts, R.E., 'Mark', in: G.K. Beale & D.A. Carson (eds.), *Commentary on the New Testament Use of the Old Testament* (Grand Rapids, 2007), 111-249.

- Webster, J., 'One Who Is Son: Theological Reflections on the Exordium to the Epistle to the Hebrews', in: R. Bauckham, D.R. Driver, T.A. Hart & N. MacDonald (eds.), *The Epistle to the Hebrews and Christian Theology* (Grand Rapids, 2009), 69-94.
- Weinfeld, M., 'בְּרִיית', *ThWAT* 1 (Stuttgart, 1973), 781-808.
- Weiser, A., *Die Psalmen* ATD 4. Auflage (Göttingen, 1955).
- Weiser, A., *The Psalms* OTL (Philadelphia, 2000).
- Weiss, H.-F., *Der Brief an die Hebräer* KEK 30 15. Auflage (Göttingen, 1991).
- Welten, P., 'Königsherrschaft Jahwes und Thronbesteigung', *VT* 32 (1982), 297-310.
- Wengst, K., *Christologische Formeln und Lieder des Urchristentums* SNT 7 (Gütersloh, 1972).
- Westcott, B.F., *The Epistle to the Hebrews. The Greek text with Notes and Essays* (Grand Rapids, 1970).
- Wevers, J.W., 'The Use of Versions for Text Criticism: The Septuagint', in: N.F. Marcos (ed.), *La Septuaginta en la Investigación Contemporánea. V Congreso de la IOSCS* (Madrid, 1985), 15-24. [1985^b]
- Wevers, J.W., *Notes on the Greek Text of Exodus* SCS 30 (Atlanta, 1990).
- Wevers, J.W., *Notes on the Greek Text of Genesis* SCS 35 (Atlanta, 1993).
- Whybray, N., *Reading the Psalms as a Book* JSOTSup 222 (Sheffield, 1996).
- Widengren, G., 'Psalm 110 und das sakrale Königtum in Israel', in: P.H.A. Neumann (Hrsg.), *Zur neueren Psalmenforschung* WF 192 (Darmstadt, 1976), 185-216. Oorspronkelijk verschenen in: 'Psalm 110 och det sakrala Kungadömet i Israel', *UUA* 7/1 (1941), 3-26.
- Widengren, G., 'Royal Ideology and the Testaments of the Twelve Patriarchs', in: F.F. Bruce (ed.), *Promise and Fulfilment. Essays Presented to S.H. Hooke* (Edinburgh, 1963), 202-212.
- Wieder, A.A., 'Ugaritic-Hebrew Lexicographical Notes', *JBL* 84 (1965), 160-162.
- Wilckens, U., *Der Brief an die Römer (Röm 6-11)* EKK VI/2 (Neukirchen-Vluyn, 1980).
- Wilch, J.R., 'Jüdische Schuld am Tode Jesu – Antijudaismus in der Apostelgeschichte', in: W. Haubeck & M. Bachmann (Hrsg.), *Wort in der Zeit. Neutestamentliche Studien. Festgabe für Karl Heinrich Rengstorff zum 75. Geburtstag* (Leiden, 1980), 236-249.
- Williams, T.F., 'Towards a Date for the Old Greek Psalter', in: R.J.V. Hiebert, C.E. Cox & R.J. Centry (eds.), *The Old Greek Psalter: Studies in Honour of Albert Pietersma* JSOT-Sup 332 (Sheffield, 2001), 248-276.
- Williamson, R., *Philo and the Epistle to the Hebrews* ALGHJ 4 (Leiden, 1970).
- Wilson, G.H., *The Editing of the Hebrew Psalter* SBL 76 (Chico, 1985). [1985^a]
- Wilson, G.H., 'The Use of Royal Psalms at the 'Seams' of the Hebrew Psalter', *JSOT* 35 (1986), 85-94.
- Wilson, G.H. 'The Shape of the Book of Psalms', *Int* 46 (1992), 129-142.
- Wilson, L., 'On Psalms 103-106 as a Closure to Book IV of the Psalter', in: E. Zenger (ed.), *The Composition of the Book of Psalms* BETL 236 (Leuven, 2010), 755-766.
- Wilson, N., 'Griechische Philologie im Altertum', in: H.-G. Nesselrath (Hrsg.), *Einleitung in die griechische Philologie* (Stuttgart-Leipzig, 1997), 87-103.
- Wilson, R.McL., *Colossians and Philemon* ICC (London-New York, 2005).
- Windisch, H., 'Die göttliche Weisheit der Juden und die paulinische Christologie', in: A. Deissmann & H. Windisch (Hrsg.), *Neutestamentliche Studien Georg Heinrici* (Leipzig, 1914), 220-234.
- Windisch, H., *Die katholischen Briefe* HNT 15 2. Auflage (Tübingen, 1930).

- Witherington III, B., *Matthew SHBC* (Macon, 2006).
- Wolter, M., *Das Lukasevangelium HzNT 5* (Tübingen, 2008).
- Wolter, M., *Der Brief an die Römer (Teilband 1: Röm 1-8) EKK VI/1* (Neukirchen-Vluyn, 2014).
- Woude, A.S. van der, *Die messianischen Vorstellungen der Gemeinde von Qumran SSN 3* (Assen, 1957).
- Woude, A.S. van der, & M. de Jonge, '11Q Melchizedek and the New Testament', *NTS* 12 (1966), 301-326.
- Woude, A.S. van der, 'Fakten contra Phantasien: Die Bedeutung der Rollen vom Toten Meer für die Bibelwissenschaft und die Kunde des Frühjudentums', in: F.G. Martínez & E. Noort (eds.), *Perspectives on the Study of the Old Testament & Early Judaism VTSup 73* (Leiden, 1998), 249-271.
- Wright, N.T., *The Climax of the Covenant* (Edinburgh, 1991).
- Wutz, F., *Die Psalmen Textkritisch Untersucht* (München, 1925).
- Wyatt, N., *Myths and Power: A Study of Royal Myth and Ideology in Ugaritic and biblical Tradition UBL 13* (Münster, 1996).
- Wyatt, N., *Religious Texts from Ugarit. The Words of Ilmilku and his Colleagues BS 53* (Sheffield, 1998).
- Xeravits, G.C., *King, Priest, Prophet. Positive Eschatological Protagonists of the Qumran Library* (Groningen, 2002).
- Yadin, Y., 'A Note on Melchizedek and Qumran', *IEJ* 15 (1965), 152-154. [1965^a]
- Zahn, Th., *Einleitung in das Neue Testament* 3. Auflage (Leipzig, 1906-1907).
- Zakovitch, Y., 'The Sequence of Psalms 111-112.113-118.119', in: E. Zenger (ed.), *The Composition of the Psalms BETL 238* (Leuven, 2010), 215-227.
- Zeitlin, S., 'The Assumption of Moses and the Bar Kochba Revolt', *JQR* 38 (1947), 1-45.
- Zenger, E., "'Wozu tosen die Völker...?' Beobachtungen zur Entstehung und Theologie des 2. Psalms", in: E. Haag & F.L. Hossfeld (Hrsg.), *Freude an der Weisung des Herrn. Beiträge zur Theologie der Psalmen. Festschrift für H. Gross SBB 13* (Stuttgart, 1986), 495-511. [1986^b]
- Zenger, E., 'Israel und Kirche im gemeinsamen Gottesbund: Beobachtungen zum theologischen Programm des 4. Psalmenbuchs (Ps 90-106)', in: M. Marcus, E.W. Stegemann & E. Zenger (Hrsg.), *Israel und Kirche heute: Beiträge zum christlich-jüdischen Dialog. Für Ernst Ludwig Ehrlich* (Freiburg, 1991), 236-254. [1991^b]
- Zenger, E., 'Komposition und Theologie des 5. Psalmenbuch 107-145', *BN* 82 (1996), 97-116.
- Zenger, E., 'Der Psalter als Buch. Beobachtungen zu seiner Entstehung, Komposition und Funktion', in: E. Zenger (Hrsg.), *Der Psalter in Judentum und Christentum HBS 18* (Freiburg, 1998), 1-57.
- Zenger, E., 'Götter- und Götterbildpolemik in Ps 112-113 LXX = Ps 113-115 MT', in: E. Zenger (Hrsg.), *Der Septuaginta-Psalter. Sprachliche und theologische Aspekte HBS 32* (Freiburg, 2001), 229-255.
- Zenger E., 'Dimensionen der Tora-Weisheit in der Psalmenkomposition Ps 111-112', in: M. Fassnacht & A. Leinhäupl-Wilke & S. Lücking (Hrsg.), *Die Weisheit – Ursprünge und Rezeption. Festschrift für K. Löning NTabh 44* (Münster, 2003), 37-58. [2003^c]
- Zenger, E., '„Er hat geboten in Ewigkeit seinen Bund.“ Weisheitliche Bundestheologie in Psalm 111', in: Chr. Dohmen & Chr. Frevel (Hrsg.), *Für immer verbündet. Studien zur Bundestheologie der Bibel. Festschrift für Frank-Lothar Hossfeld SBS 211* (Stuttgart, 2007), 271-280. [2007^a]

- Zenger, E., 'Übersetzungstechniken und Interpretationen im Septuagintapsalter. Am Beispiel von Ps 129[130]', in: M. Karrer & W. Kraus (Hrsg.), *Die Septuaginta – Texte, Kontexte, Lebenswelten* WUNT 219 (Tübingen, 2008), 523-543. [2008^a]
- Zenger, E., '„Aller Atem lobe *יהוה*!“ Antropologische Perspektiven im Hallel Ps 146-150', in: M. Bauks, K. Liess & P. Riede (Hrsg.), *Was ist der Mensch, dass du seiner gedenkst? (Psalm 8,5). Festschrift für B. Janowski zum 65. Geburtstag* (Neukirchen-Vluyn, 2008), 565-579. [2008^b]
- Zenger, E., 'Psalmenexegese und Psalterexegese. Eine Forschungsskizze', in: E. Zenger (ed.), *The Composition of the Book of Psalms* BETL 238 (Leuven, 2010), 17-65.
- Zervos, G.T., '1 Makkabees', in: A. Pietersma & B.G. Wright (eds.), *A New English Translation of the Septuagint* (New York-Oxford, 2007), 478-502.
- Ziegler, J., 'Die Hilfe Gottes „am Morgen“', in: H. Junker & J. Botterweck (Hrsg.), *Alttestamentliche Studien. Festschrift für Friedrich Nötscher zum 60. Geburtstag 19. juli 1950* BBB 1 (Bonn, 1950), 281-288.
- Zimmermann, H., *Die Hohepriester-Christologie des Hebräerbriefes* (Paderborn, 1964).
- Zimmermann, H., *Das Bekenntnis der Hoffnung. Tradition und Redaktion im Hebräerbrief* BBB 47 (Köln, 1977).
- Zimmermann, J., *Messianische Texte aus Qumran* WUNT 2.104 (Tübingen, 1998). [1998^a]
- Zimmermann, J., 'Observations on 4Q246 – The 'Son of God' in: J.H. Charlesworth (ed.), *Qumran-Messianism. Studies on the Messianic Expectations in the Dead Sea Scrolls* (Tübingen, 1998), 175-190. [1998^b]
- Zobel, H.-J., 'חֲסֵד', *ThWAT* 3 (Stuttgart, 1982), 48-71.
- Zobel, H.-J., 'הֶרֶף', *ThWAT* 7 (Stuttgart, 1990), 351-357.
- Zewi, T., *Parenthesis in Biblical Hebrew* (Leiden, 2007).
- Zwief, A.W., *The Ascension of the Messiah in Lukan Christology* NovTSup 87 (Leiden, 1997).

Tekstregister

In dit register zijn alle teksten opgenomen, met uitzondering van verwijzingen naar Psalm 110 en LXXPsalm 109.

I. Oude Testament

Genesis

1,1	249
1,14vv.	109
2,2	264
2,3	261
14	21, 23, 133, 141, 142, 143, 145, 269, 274
14,2	116
14,3	116
14,5	116
14,7	116
14,8	116
14,17	115, 116
14,17-20	268, 364
14,17-24	23, 62, 114, 117, 136, 137, 148, 276
14,18	115, 133
14,18-20	269
14,19	272
14,20	274
14,22	115
15,14	45, 65
17	268
22,16	48, 59, 60
27,28	56
27,39	56
34	134
36,33	72
36,34	102
37,8	62
37,36	116
38,11 ^{b-c}	50
40,13	67
40,19	67
41,45	116

47,12	120
49,1	242

Exodus

1-15	130
6,25	136
7,1	130
11,5	48
12,29	49
14-15	68
14,20	161
15,1-18	72
18,25	45
22,8	61
23,20	155, 167
23,20-21	343
28,1	256
28,1-3	256
28-29	272
29	133
29,28-42	287
30,12	67
34,2	120
34,6-7	74

Leviticus

4,1-5,19	256
8	133
8-10	272
23,40	54
25	140

Numeri

1,2	67
1,49	67
3,1-13	272
4,2	67
4,22	67
6,22-27	272

TEKSTREGISTER

8,5-26	272	32,36	45
8,6	256	32,39	64
10,34	161	33,11	64
14,4	67		
14,28	48	<i>Jozua</i>	
15,22-30	256	10,24	50
16-18	272	18,7	143
18	274		
18,1-7	280	<i>Richtereren</i>	
18,20-32	275	5	53, 68
18,21	276	5,2	38, 53
18,31	274, 275	5,2-5	53
22,22	74	5,9	38, 53
22,32	74	5,26	64, 65
23,19	60	5,26-27	37
24	68	8,28	67
24,3-4	47	11,11	45
24,8	64	20,28	136
24,14	242		
24,15-16	47	<i>1 Samuël</i>	
24,17	64	2,6-10	68
24,18	73	2,10	45, 65
25	136, 137	3,20	48
25,4	45	8	68
25,6-15	136	14,19	62
25,7	136	15,11vv.	60
25,15	45	15,29	60
26,2	67	22	71
28,1-3	286	23,10-11	75
31,26	67	24	71
31,49	67	25,39	75
32,10	60	29,4	74
<i>Deuteronomium</i>		<i>2 Samuël</i>	
1,15	45, 66	3,21	43
4,19	109	7	57, 64, 68
4,21	61, 62	7,9	64, 251
4,39	115	7,11-16	156, 160
5,23	45	7,12vv.	57
6,4	360, 365	7,12-14	186
10,8	272	7,13	251
18,21	274	7,14	164, 244
21,5	272	7,16	136
28,13	67	7,19	61
31,29	242	7,19-21	75
32,8	143	7,21-22	61
32,18	54, 58	7,23	251

TEKSTREGISTER

7,25-30	75	16,29	40
7,26	251	17,17-19	75
7,29	136	17,23-29	75
8	71	18	71
10	71	19	71
10-12	66	21,1	74
15,21	43	21,8	75
18,5	61	22,20	214
19,23	74	23,13	272
22,39	64	29,11	67
22,44	45		
23,1	47, 91	<i>2 Kronieken</i>	
23,1-7	103	7,1-3	104
24,10	75	9,5	61
		19,21	67
<i>1 Koningen</i>		20,21	40
1,7		35,15	114
1,17	48		
1,24	48	<i>Ezra</i>	
2,19	129	2,61-63	272
4,24 [5,4 MT]	53	4	84
5,4 [5,18 MT]	74	4,6	74
8,1	45	7,5	136
10,6	61		
11	53	<i>Nehemia</i>	
11,14	74	7,63-65	272
11,25	74	8	84
28,2	50	10,38-40	275
		11,9	45
<i>2 Koningen</i>			
3	67	<i>Esther</i>	
8,13	45	9,26	61
20,21	55		
22,13	61	<i>Job</i>	
25,19	45	1,6-9	74
25,27	67	1,12	74
33,18-19	61	1-2	217
34,21	61	2,1-4	74
		2,6vv.	74
<i>1 Kronieken</i>		4	61
1,44	72	5	61
3,18	62	5,8	61
5,30	136	5,18	64
6,35	136	10,15	67
9,22	279	15,7	41, 53
10,13	62	20,28	64

TEKSTREGISTER

26,12	64	22,1	106
28	249	22,8	67
29,25	45	23	216
30,12	37	24,3	40
36,31	45, 65	26,1	91
38,28-29	56, 57	27,1	91
39,1 [39,4]	41, 53	27,6	67
39,4	41	28,1	91
40,10	54	29,2	40
41,11	215	30,1	46
41,26	45	33,1	91
		33,2	77
<i>Psalmen</i>		36	47
1-89	137	36,1	91
2	76, 125	36,2	47, 91
2,6	40, 124	36,7	45, 66
2,7	41, 56, 164, 261	39,2	83
2,7 ^c	41	40,7-9	291
2,9	38, 50, 54	42-72	69
3,3	67	43,3	40
3-41	69	45	76
3-89	69	45,3-5	54
7,1	61	45,7	38, 50, 214, 246
7,8	65	45,7-8	247
7,9	45	45,12	43
7,9-10	145, 323	45,17	57
8,6	54	46	216
8,7	52, 97	48,1	46
9,6	82	48,2-3	40
9,8	65	48,3	40
9,9	45	48,12	40
10,7	119	48,14	101
13,5	40	50,4	45
15,1	40	51,14	99
16,4	124	56	216
16,11	119	57	71, 77
17,1	91	57,8	72
18	76	57,8-9	72
18,4-20	64	57,8-12	71, 72, 78, 122,
18,21	62		357
18,35	83	57,8vv.	77
18,39	64, 118	57,9	72, 106
18,48-49	64	57,10	72, 77
21	76	57,11	72
21,6	54	60	71, 77
21,8-14	64	60,7	72, 76, 77

TEKSTREGISTER

60,7-14	71, 72, 122, 357	92,1	46
60,8-12	71	93-98	214
60,9	72	93-99	69, 70
60,10	72, 73	93-100	70
60,11	72	95,11	261, 264
60,12	72, 122	95-100	70
62,12	161	96,6	54
65,1	46	96,7	244
65,6	161	96,9	40
65,10	83	96,10	45, 65
66,1	46	97,6	73
68,10	53	99,5	50
68,22	64, 65, 118	99,9	40
68,24	64, 118	101	139
72	62, 76	101-104	70
72,1	91	101-106	70
72,2	45	101-150	137
72,8-11	52	102	139
72,16	120	102,23-28	248
72,17	56	102,26-28	247
73-89	69	103	139
76,8	65	103-112	138
78,68-69	40	104	102, 138
78,68-72	57	104,1	54
82,1	143	104,3	161
82,1-3	145	104,4	245
83,1	46	104-111	138
83,3	67	105,9	61
83,8	67	105,16	95
86,15	118	105,20-21	43
87,1	46	105,45	111
87,1-2	40	105-106	70
89	60, 76	105-107	70, 357
89,4	61	105-109	70
89,5	57, 136	106,28-31	136
89,30	57, 136	107-145	69
89,35-36	61	108	47, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 122, 123, 357
89,36	60		
89,37	57, 214		
89,41	72	108,1	46
90,2	53, 54	108,2	72, 122
90,16	54	108,3	73, 75, 106
90-92	70	108,4	72, 75, 77
90-94	70	108,5	72, 73, 74, 75
90-106	69	108,5-7	76
90-145	69	108,6	72, 73, 75, 77

TEKSTREGISTER

108,7	72, 73, 75, 76, 77, 122	111-113	139
108,7vv.	73	113-118	139
108,8	73, 75, 76	114-118	315
108,9	72, 75, 77, 122	118	216
108,10	72, 73, 75	120-134	70, 91
108,10-11	72	122	57
108,11	72, 76	122,7	101
108,12	76, 108,12	125,1	40
108,13	75, 76	132	57, 60
108,14	75	132,3	106
108,21	77, 78	132,7	50
108-110	70, 75, 76, 77, 78, 79	132,11	60
109	47, 69, 70, 71, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 139, 357	132,11-12	57
109,1	73, 74, 75	132,12	136
109,2	75, 76	133,3	40, 56
109,2-3	76	135-137	70
109,2-5	77	135,14	45
109,3	76	137,7	64
109,3-4	74	137,7-9	73
109,4	74	138-145	70
109,4-5	76	139,9	106
109,5	76	141,4	82
109,6	74, 75, 77	144,4	77
109,8	74	145,8	118
109,9-10	74	146-150	69
109,12	74, 75	147	138
109,13-14	75	149,9	54
109,14	74	<i>Spreuken</i>	
109,16	74, 75, 76	1	249
109,20	74, 75, 76, 77	8	249, 343
109,21	74, 75, 78	9	249
109,22	74, 75, 76	20,11	104
109,23-24	76	30,1	47, 48
109,25	76, 77	<i>Prediker</i>	
109,26	74, 75, 78	1,12	45
109,27	75	3,12	60
109,27-29	77	7,14	60
109,28	75, 77	8,2	60
109,29	74	11,9	42
109,30	73, 75	<i>Hooglied</i>	
109,31	74, 75, 76, 77	4,7	104
111-119	70	5,10	104
111,3	54	6,10	57

TEKSTREGISTER

Jesaja

2,2	120, 242
2,10	54
3,13	45
8,9	45
8,23-26	162
9,3	64
9,5	190
9,6	268
11,1-4	162
11,11	95
13,8	53
14	57
14,12	57
14,24	60
19,1	161
19,4	43
23,4	53
26,18	53
28,4	120
28,16	220
32,17	268
34-35	73
34,5	43
34,6	72
35,2	54, 73
37,22	67
40	167
40,3	155, 167
40,5	73
40,10	161
42,1-9	162
42,10	315
42,11	120
42,53	162
47,13-14	109
50	216
50,1-11	216, 217
50,8	217, 219
51,10	45, 66
51,23	50
52	28
52,7	141, 145, 220
53	191
57,19	220
58,11	104

59,15	73
60,2	73
61	140
61,1	145
61,1-2	140
61,1-3	145
61,2	144
61,10	145
63,1	72
63,1-5	73
66,1	50
66,2	61
66,7-8	53, 54

Jeremia

1,12	61
4,1-2	59
6,19	61
7,8	61
7,22	61
10,1-3	109
14,1	61
22,5	59
23,5	214
23,16	61
23,20	242
23,29	48
44,26-29	59
48,17	38, 50
48,24	72
49,7-22	73
49,13	59, 72
49,22	72
52,25	45
52,31	67

Klaagliederen

1,6	54
1,13	52
2,1	50, 64
2,2	64
2,21-22	64
4,21-22	73

TEKSTREGISTER

Ezechiël

2	337
8	337
9,7	65
16,8	59
16,14	54
19,10-14	50
19,11	50
19,12	50
19,14	38, 50
37,14	48
47	66

Daniël

2,27	109
4,7	109
4,27	102
4,33	102
5,7	109
5,11	109
5,18	102
7	28, 165, 166, 337
7,10	45
7,13	154, 161, 162, 163, 165, 166, 167, 177, 178, 187, 190, 202, 304, 305, 330, 341, 359
7,13-14	167, 189
7,13-18	213
7,13-28	206, 214, 215
7,14	213, 214
7,14-28	231
7,22	45
7,24-27	145
7,25-27	144
7,26	45
7,27	213, 214
10	337
10,13	144
10,14	242
10,21	144
12,1	144
12,1-3	144
12,3	104

Hosea

2,2	64
11	171
14,5	53
14,6	56

Joël

2,28-32	194
2,32	194
3,5	355

Amos

1,12	72
6,8	59
9,11-12	73

Obadja

21	214

Micha

2,9	102
4,7	214
5,6	56

Habakuk

3,11	104
3,13	64, 65

Zefanja

2,2vv.	64
2,3	64

Zacharia

2,4	67
3	217
3,1vv.	74
4,14	104
6,12-13	129
6,13	129, 130
8,12	56
9,9	62
11,5	111
12,1	48

Maleachi

1,2-5	73
3,1	155, 167

TEKSTREGISTER

II. Griekse vertaling van het Oude Testament (LXX)

LXXGenesis

1,1	248
1,22	116
1,27	228
1,28	116
2	264
2,2	116, 264, 290
2,2-3	264
2,3	116, 261
2,9	96
2,24	220
4,8	116
5,2	116
9,1	116
9,26	116
12,2	116
12,2-3	271
12,14	271
12,17	113
14	115, 117, 264, 265, 268, 269, 270, 271, 275, 278, 290
14,8	116
14,10	116
14,17	116, 275
14,17-20	266, 268, 274, 276, 289, 290, 358
14,17-24	117, 274, 309
14,19	116, 271, 272, 275
14,19-20	116
14,20	116, 275, 276
14,20 ^b	273
14,22	115
17	268
18,20	93
18,32	93
20,11	113
20,18	113
21,33	116
22,2 ^b -3	271

22,16-17	284
22,17	271
24,27	93, 116
24,31	116
24,63	116
24,65	116
25,29	116
27,3	116
27,5	116
27,29	92
27,37	92
29,2	116
30,2	105
31,4	112
33,18	117
34,5	116
34,7	116
34,28	116
35,9	116
35,27	116
36,35	116
36,39	102
37	116
37,7	116
37,8	113
37,14	116
37,15	116
37,25	119
41,48	116
43,18	113
47,5	101
47,7	116
47,10	116
49,23	92

LXXExodus

1,17	114
3,13-15	161
3,15	111
4,20	95
6,8	115
7,28	96
8,8	113
9,12	114
9,22	115
9,23	115

TEKSTREGISTER

9,33	115	32,34	218
10,21	115	32,35-36	247
10,22	115	32,36	238
12,35	114	32,43 ^b	245
13,17	111	32,43 ^d	245
15	315	33,17	102
18,21	101		
18,25	101	<i>LXXJozua</i>	
19,22	283	4,8	114
20,11	264	5,14	114
20,12	220	19,12	112
21	92	21,18	112
22	92		
23,3	102	<i>LXXRichteren</i>	
25,22	111	14,8	118
29,36	250	19,22vv.	92
30,10	250		
31,13	114	<i>LXX1Samuël</i>	
31,17	111	2,8	99
		12,22	320
<i>LXXLeviticus</i>		15,35	111
16	250	30,17	106
19,15	102		
19,32	102	<i>LXX2Samuël</i>	
21,21	283	7,14	242, 243, 244, 246, 251
23,40	102	7,22	121
25,5	104	7,27	121
		11,16	101
<i>LXXNumeri</i>		13,22	113
1,17	112	22,6	196
1,52	112	22,48	114
2,13	136	22,49	121
14,30	115	23,1-7	103
17,14	113	23,2	158, 179
20,11		23,3 ^b -4	103
21,18	99		
24,17	134, 281	<i>LXX1Koningen</i>	
25,18	113	1,46	157
27,23	114	2,12	157
		2,19	157
<i>LXXDeuteronomium</i>		5,17-18	157
5,16	220	19,10	218
6,4	159, 160, 169, 348, 349, 353		
22,24	113	<i>LXX2Koningen</i>	
23,5	113	9,20	119
32	315	23,5	112

TEKSTREGISTER

<i>LXX1Kronieken</i>		2,6-7	124, 125
5,49	98	2,7	83, 109, 110, 199,
6,24 [6,39]	93		238, 243, 244,
6,57	112		251, 253, 255,
16,27	102		258, 259, 260,
16,29	102, 104		261, 262, 263,
21,15	111		288, 311, 312,
28,2	94		363
28,5	157	2,7-8	214
29,12	161	2,9	95
29,23	157	2,10	97
		3,8	247
		4,3	82
<i>LXX2Kronieken</i>		4,5	220
6,9-11	196	5,11	247
17,13	243	8	215, 241, 254,
20,21	102, 104		350
31,2	114	8,2	102
		8,5	211
<i>LXX1Ezra</i>		8,5-7	238, 256
1,15	114	8,6	102, 255
		8,7	97, 157, 206, 208,
<i>LXXEsther</i>			209, 210, 211,
1,19	114		212, 213, 214,
			220, 227, 230,
<i>LXXJob</i>			231, 232, 303,
3,9	106		320
7,21	250	9,5	119
11,17	106	9,6	112
12,21	99	9,26	97
12,28	99	9,28	119
16,3	112	9,31	97
28,3	112	9,33	247
31,19	119	11,5	92, 106
34,18	99	11,6	121
38,12	106, 112	15	195, 197, 198
40,10	102	15,2	93, 197, 358
41,10	106	15,4	124
42,9	114	15,5-6	196
		15,8	197, 200
<i>LXXPsalmen</i>		15,8-11	192, 194, 196,
1	125		198, 200, 201,
2	24, 125, 238, 242,		203
	244, 262, 350	15,10	194, 196
2,2	173	15,11	197, 198, 200
2,6	124, 125	15,19	119

TEKSTREGISTER

16,1	91	36,18	121
17,5	196	36,39	122
17,39	118	37,1	91
17,48	115	37,3	83
17,49	118	37,18	121
17,50	315	38,2	83
18,6	101	38,4	98
18,14	97	39	289, 291
18,48	121	39,7	220, 291
19,3	97	39,7-9	238, 289, 290,
20,6	102		291
21,1	106	41,10	122, 162
21,4	104	42,1	118
21,10	105	42,2	122
21,11	105	43,3	122
21,23	238, 249, 292	43,6	122
21,29	97	43,11	122
21,31	93	43,23	216
22,2	162	44	246
22,8	162	44,2	96, 246
22,19	162	44,3	102
23,7	120	44,4	104
23,9	120	44,5	102, 113
25	91	44,7	95, 246, 247
25,1	91	44,7-8	246, 247,
26	91		251
26,1	91, 105, 122	44,7-9	238
26,6	314	44,10	93, 118
27	91	44,12	92, 102
27,1	91	44,16	109, 110
28,2	102, 104	46,1	92
28,4	102	46,4	114
29,6	89	46,10	98
29,8	102	47,7	101
30,3	122	47,14	101
30,5	122	48,15	97
30,12	122	49,2	104
31,2	218	49,5	98
31,4	83	49,10	102
32	91	49,11	102
32,16	101	50,9	106
34	91	51,9	122
34,1	91	53,8	99
34,15	98	54,5	98
34,20	119	54,11	98
36	91	54,12	98

TEKSTREGISTER

54,16	98	72,17	104
55,1	104	73,3	104
55,9	99	73,7	104
56,4	97	73,10	122
56,9	106, 122	73,12	105
57,8	122	73,22	118
58	101	74,9	119
58,1	96	75,6	101
58,14	97	77,28	98
59,7	118	77,34	106
59,7-14	122	77,51	100
59,9	122	77,55	120
59,10	122	77,61	122
59,11	122	77,66	122
60,7	122	78,2	83
60,9	122	78,9	113
60,11	122	79,5	98
61,11	101	79,16-18	163
61,13	320	80,1	92
62,2	106	81,1	98
63,9	96	81,2	121
64,11	83	86,4	109, 110
65,1	92	86,5	109, 110
65,7	97	86,5-6	105
66,1	92	86,6	109, 110
66,3	89	88,4	196
67,10	99	88,10	97
67,13	104, 118	88,23	122
67,16	196	88,28	242
67,18	220	88,40	104
67,19	201	88,43	122
67,22	118	89,1	91
67,28	97	89,2	105, 109, 110
67,35	102	89,16	102
67,36	104	89,17	102, 103
68,32	92	90,3	114
68,37	121	90,7	93, 118
69,2	92	92	243
69,22	162	92,1	214
70,8	102	93,14	320
71,1	91	94	239, 241, 253,
71,5	105		293
71,8	97	94,1	92
71,16	120	94,7-11	238
71,17	105	94,10	98
72,10	119	94,11	261, 264, 290
72,12	101	95,6	102

TEKSTREGISTER

95,9	102, 104	107,10	122
95,10	214	107,14	123
96	242, 244	108	123
96,1	214	108,4	123
96,3	122	108,5	123
96,7	238, 244, 245, 251, 333	108,6	93, 118
96,11	244	108,18	98
97,4	92	108,31	123
98,5	94	110,3	102
99,1	92	110,10	100
101	243, 246, 248	111,4	96
101,26	100	111,8	122
101,26-28	238, 246, 247, 248, 251	112,7	89
101,27	248, 270	113,4	118
101,27-28	246	114,2-3 [116,2-3]	196
102,9	83	115,6 [116,14]	98
102,19	97	117	191, 195, 196, 197, 348
103	91, 242	117,6	197
103,1	102	117,8	197
103,4	238, 245, 246, 251	117,16	196, 202
103,10	121	117,16 ^a	195
103,14	96	117,17	196
103,22	98	117,22	197
104,1	122	117,26	164
104,20	96, 97	118,67	105
104,21	92, 97	118,108	99
104,22	120	118,111	120
104,24	122	118,133	97
104,36	100	118,139	122
105,1	122	118,154	118
105,16	95	118,160	120
105,27	120	118,171	96
106,1	122	119-133	91
106,2	122	122,2	92
106,3	120	123,4	120
107	122, 123	126,3	105
107,1	122, 123	126,6	105
107,2	122, 123	128,3	120
107,3	106	129,6	93
107,6	123	131	195
107,7	122, 123	131,7	94
107,8	123	131,11	105, 194, 195, 196, 197
107,9	118, 122, 123	131,12	194
		131,17	96

TEKSTREGISTER

134,12	120	31,25	112
134,18	104	31,26	102
135,22	120		
135,24	122	<i>LXXPrediker</i>	
136	91	2,15	112
136,6	120	3,18	113
138,2	93	7,14	113
138,8-10	197		
138,9	106	<i>LXXJesaja</i>	
138,13	105	1,3	92
139,13	119	1,9	218
140,5	82, 120	1,15	115
143,7	97	2,10	102
143,13	96, 119	2,19	102
144,5	102	2,21	102
144,7	96	5,1-9	315
144,12	102	5,14	102
145,10	214	8,17-18	247
146-150	70	11,1	95, 134
146,8	96	11,3	218
147,5 [148,6]	106	11,5	220
148,8	106	11,34	218
149,9	102	13,2	99
150,1	104	13,13	121
		14,12	106
<i>LXXSpreuken</i>		28,2	93
1,28	106	28,22	218
3,4	320	29,13	228
3,11	241	32,5	99
3,35	251	34,4	248
5,11	111	35,2	102
7,15	106	40,13	218, 320
8,16	99	44,7	134
8,17	106	45,3	228
11,27	106	45,23-25	320
12,16	96	49,2	220
13,24	106	49,18	218
14,28	102	53,1	218
17,7	99	53,4	102
17,26	99	59,17	220
20,29	102	60,3	102, 103
23,31	220	61,10	220
25,6	102	63,1	102
25,8	111	63,9	121
25,21	218	66,1	94
26,1	106		

TEKSTREGISTER

LXXJeremia

1,16	112
20,16	111
23,5	281
31,31-34	286, 289, 290, 293
31,33	293
31,39	92
38,5	117
48,14	101

LXXKlaagliederen

1,6	102
2,1	94
4,20	199
5,12	102

LXXEzechiël

4,16	95
5,16	95
14,13	95
14,22	111
16,14	102
20,41	220
27,10	102
40,46	283
42,13	283
43,19	283
44,13	283
45,4	283

LXXDaniël

2,30	113
7	168
7,13	164, 167, 168, 189, 211, 215
7,13-28	215
7,14	161, 214
7,23-28	214
7,26	214
7,27	214
9,9	93
11,20	102

Daniël^{Theod}

2,21	92

2,30	113
2,47	92
4,14 [17]	92
4,16 [24]	92
5,12	102
5,23	92, 102
9,9	93
12,3	102

LXXHosea

2,16	112
10,15	112
11,8	111
12,11	112

LXXJoël

3,1-5	192, 193, 195, 196, 198, 200, 203
3,4	194
3,5	193
3,15	192, 218

LXXAmos

2,13	119

LXXJona

4,7	106

LXXMicha

2,9	102
5,1-2	124

LXXNahum

2,4	101

LXXHabakuk

2,4	241
3,11	112

LXXZefanja

1,4	112

LXXZacharia

2,10	165
3,8	281

TEKSTREGISTER

6	130
6,12	130, 281
6,12-13	24, 129
6,13	129
8,16	220

LXXMaleachi

1,14	93
4,2	281

III. Teksten uit het Oude Nabije Oosten

Akkadische teksten

CAD	
A, II 390-391	49
K, 590-591	49
Š, 28	49
5.126	67
10.181	65
10.186	65

CAT

1.101-1-4	55
4. V: 109-110	49

Assyrische teksten

Parpola	
1.1.11	51
1.4.2	50
1.6,8-14	62
2.2.15	50
2.3	50
2.4	50
2.4.ii	49
2.29 iii 18	49
3.2	50
3.4	50
3.5	50
3.9	50
4.14.19	62
5.6	50
5.7	51
9.12	51
9.1.6	51
9.2.2	51

9.2.4	51
9.2.5	51
9.16-20 r.1-3	62

Kanaänitische en Phoenisische teksten

KAI	
4.3-7	63
4.6	62
10.8-9	63
10.9 en 26 A I 12-13	62
24.9	49
26.A 11	49
27.27	54
214.8.15.20 en 25	49
215.11 en 19	62
216.4-10	62
216.5-7	49
217.3 en 5	62
219.4	62
224.17	49
226.2	62

Ugaritische teksten

KTU	
1.2 i:39	64
1.2 iv:9	64
1.3 i:24	58
1.3 ii:5/6/7	64
1.3 ii:19/29	64
1.3 iii:7	58
1.3 iii: 34.38.40.42	64
1.3 iii:43	64
1.3 iv:51	58
1.3 v:42	58
1.4 i:17	58
1.4 v:7.23	58
1.4 iv:56	58
1.4 v:6-11	58
1.4 v:46-48	49
1.4 vi:11.5	58
1.5 i:1	64
1.18 iv:13	64
1.19 i:14/15/17	64
1.23	56, 57
2.81	62

TEKSTREGISTER

RIH		<i>F.Ach.</i>	
1978 regel 3	63	115	104
UB		<i>Hellenistic Synagogal Prayers</i>	
76 9 en 10	61	8.4-5	136
IV. Apocriefen en Pseudepigraphen van het Oude Testament		<i>1 Henoch</i>	
<i>Apocalyps van Elia (koptisch)</i>		5.7	250
37	148	17.1	245
		42	249, 343
<i>Assumptio Mosis</i>		48.3	109
6	148, 149	55.4	162
6.1	25, 148	62.3	162
<i>Baruch</i>		62.3-5	162
4.24	103	62.11	144
5.3	103	70.1	109
		91-93	210
<i>2 Baruch (Syrisch)</i>		<i>2 Henoch</i>	
21.6	245	24-33	109
29.3	127	29.1	245
29-30	210	70.16-19	272
30.1	127	<i>Jubileeeën</i>	
39.7	127	2.2	245
40	210	13	274
40.1	127	13.17-21	274
70.9	127	13.21-29 (Ge'ez)	274
72.2	127	13.25	286
<i>Epistula Jesaja</i>		17.3	250
60	103	22.14	250
<i>Ezechiël Tragicus</i>	25	22.27	250
<i>1Ezra</i>		30	136
5.38	279	30.1	117
18.74-90	272	30.18	134
<i>4Ezra</i>		32.1	286
7	210	32.2	272
7.28-29	127	40.10	116
8.21-22	245	44.24	116
12	210	<i>Judit</i>	
12.31-32	127	4.4	117
13.51-52	127	4.15	272
14.9	127	15.9-10	272

TEKSTREGISTER

1 Makkabeeën

2.15-25	136
2.54	136, 279
2.57	251
3.8	136
3.49	279
7.5-9	272
7.9	279
7.21	279
7.36	272
10.20	258, 272
11.27	272
13.42	135
14	135, 136
14.35	136
14.41	25, 135, 136, 137, 148
15.1-2	135

2 Makkabeeën

1.18-36	104
1.23	272
3.15	272
4.24	272
4.29	272
14.3	272
14.13	258
14.34	272

3 Makkabeeën

1.16	272
2.1-20	272
6.1	272

4 Makkabeeën

4.9	272
5.35	279
6.13	256
7.6	279
14.14	256
14.16	258
14.18	256
14.20	256
15.7	256
15.11	256

Oden van Salomo

2.43	245
2.43b	245
8.20	147

Psalmen van Salomo

12.6	250
17	127
17.21-22	159
17.32	199
18	127

Sapientia Salomonis

6.12	103
7.12	249
7.21	249
8.4	249
9.1	343
9.4-9.10	343
10.6-9	343
17.20	103

Jesus Sirach

24	343
24.1-12	249
29.22	103
33.13 [30.25]	103
34.23 [31.23]	103
45.14	287
45.24	279
50.23-24	136

Testament van Adam

1.12	245

Testament van Benjamin

10.6	147

Testament van Gad

8.1	281

Testament van Izaak

4.32-42	272

Testament van Job

28.7	146

TEKSTREGISTER

33	147	CD-A V.18	144, 145
33.3	25, 146, 147	1QapGen XXII.13-26	117
<i>Testament van Jozua</i>		1QapGen XXII.13-26	274
19.10	281	1QapGen XXII.17	274
<i>Testament van Juda</i>		1QH ^a col. III.22	144
9.2-4	136	1QH ^a col. VI.12-13	144
22.3	196	1QH ^a col. XI.10-12	144
24	133	1QM I.1	144
<i>Testament van Levi</i>		1QM I.11	144
2.1-2.5-7	136	1QM XIII.10-11	144
2.10	134	1QM XVII.5b-8	145
2.13	134	1QpHab	145, 172
3.2-3	144	1QpHab 8.8-9	272
6.3	134	1QpHab 9.4-8	272
8	132, 134	1Q5 27.10-11	175
8.1	286	1Q16	137
8.2	286	1Q28 I.9-10	144
8.4	132, 134	1Q28 I.10	144
8.14	286	1Q28 I.10 ^b -11	245
18	132, 133, 143	1Q28 II.3-10	144
18.2	132, 134, 143	1Q28 II.5	144
18.3	133	1Q28 II.6-7	144
18.4	133	1Q28 II.11	141
18.5	133, 134	1Q28 III.18-21	144
18.8	133	1Q28 III.20	145
18.9	142	1Q28 III.20-21	144
18.11	143	1Q28 III.22	145
18.12	132, 134, 142	1Q28 III.24	145
<i>Testament van Mozes</i>		1Q28 IV.12	144
6.6	272	1Q28 IV.24	144
7.9-10	272	1Q28 XI.7-8	144
<i>Tobit</i>		1Q28a IX.9-12	245
13.11	103	1Q28b V.21	142
<i>Vitae Prophetarum Habakuk</i>		1Q33 I.1	144
10-11	104	1Q33 XIII.9	144
V. Teksten uit Qumran en Judea		1Q33 XIII.10-11	144
CD VII.8	198	1Q33 XXII.7-9	144
CD VII.16	159	1Q34 frg. 3.I.2	144
CD X.16	198	1Qis ^a	213
		4Q44	245
		4Q84	138, 247
		4Q86	138
		4Q98	91
		4Q120	92, 173
		4Q171	137
		4Q171 2.17-19	272

TEKSTREGISTER

4Q173-174	137
4Q174	243
4Q174 frg. 1 col. I.3	145
4Q174 frg. 1 col. I.11	159
4Q174 1.1-13	160
4Q174 1.11	281
4Q174 10.11	244
4Q174 10.18-19	244
4Q175 5-8	141
4Q176-177	137
4Q177	243
4Q182	243
4Q246	161, 162
4Q246 2.1	161
4Q252 V 2	142
4Q252 V 4	142
4Q374 frg. 2 col. II.6	131
4Q401	143
4Q401 frg. 11.3	143
4Q401 frg. 21.3	143
4Q403 frg. 1 II.24	143
4Q470	145
4Q491 frg. 17.1	186
4Q530 2.16-19	162
4Q541	133, 143
4Q543-548	145
5Q544	143
11Q5	91, 137, 138, 149, 248
11Q5 col iv-vi	139
11Q5 27.2-4	158
11Q13	27, 28, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 149, 243, 334, 358
11Q13 II	140
11Q13 II.2	142
11Q13 II.3	144
11Q13 II.5	140, 143, 144
11Q13 II.6	140, 143
11Q13 II.6-7	140
11Q13 II.7	141
11Q13 II.8	140, 141, 144
11Q13 II.9	140
11Q13 II.10	144
11Q13 II.12	144

11Q13 II.12-13	141, 144
11Q13 II.13	141, 144
11Q13 II.14	141, 144
11Q13 II.15	141
11Q13 II.16	144
11Q13 II.16-22	141
11Q13 II.24-25	144
11Q13 II.25	141
11Q13 III	140
8HevXIIgr	92, 173

VI. Vroegjoodse geschriften

Brief van Aristeas

16.7	103
32	84
121	84
122	84

Flavius Josephus

Antiquitates Judaicae

1.171	274
1.180	117, 268
4.4.3-4	280
7.67	117
8.118vv.	104
12.323-326	104
12.360	258
18.85-87	128
20.97-99	128
20.169-172	128

De Bello Judaico

2.261-262	128
6.438	117, 268

Contra Apionem

1.32	272
1.224	81
2.184-188	280
2.192	343

Philo van Alexandrië

De Abrahamo

31	269
235	274

TEKSTREGISTER

De agricultura		De vita Mosis	
51	343	I.55-58	131
De cherubim		I.148-149	131
35	343	I.155-158	131
125	343	II.5	280
De confusione linguarum		II.VII.37	81
146	343	II.109	258
De congressu eruditiones gratia		De virtutibus	
99	268, 274	75	280
De Decalogo		Legum allegoriae	
52-56	109	I.65	343
De fuga et inventione		II.55	269
164	343	III.24	115
De migratione Abrahami		III.69-106	
6	343	III.79	268, 269
102-103	343	III.79-82	274
174	343	III.82	115
De mutatione nominum		III.96	343
8-10	343	Quaestiones et solutiones in Genesim	
87	343	II.62	343
De opificio mundi		Quaestiones et solutiones in Exodem	
84	97	I.29	131
De sacrificiis Abelis et Caini		II.13	343
132	280	Quis rerum divinarum heres sit	
De somniis		205	343
I.227-229	343	<i>Pseudo-Eupolemos</i>	
I.230-233	343	Fr. 1	117, 274
I.234-237	343	<i>Sibyllijnse Orakels</i>	
I.238-240	343	3.652-656	109
II.243-245	343	VII. Nieuwe Testament	
De specialibus legibus		<i>Mattheüs</i>	
I.80	280	1,1	171, 172, 175
I.81	343	1,1-2	172
I.82	280	1,1-17	170
III.181	287	1,6	171
		1,7	275
		1,16	170

TEKSTREGISTER

1,18	170	26,57-68	176
1,18-25	170	26,59-62	187
1,20	170, 175	26,63	171, 176
1-2	170	26,63-64	175, 176, 177, 360
2,15	171	26,64	161, 177, 189, 190, 236, 299, 301, 302
3,1-4,11	170	27,40-43	171
4,12-11,1	170	27,54	171
5-7	171	28,18	236
9,27	175	28,19	171
11,2-20,34	170		
11,25-27	171	<i>Markus</i>	
12,23	175	1,1	155, 156, 161, 162, 163, 172
12,30	216	1,1-2	169
12,37	185	1,1-3	165
13,41	171, 236	1,1-13	154
14,22-36	171	1,2-3	155
15,22	175	1,3	155
16,16	170, 176	1,4-8	154
16,16-17	171	1,9-13	154
16,21	170	1,11	155, 161, 163
16,28	171	1,14	155
17,9	282	1,14-15	155
19,28	177	1,14-3,6	154
20,19	282	1,23-28	233
20,30-31	175	1,32-34	233
21,5	171	2,1-12	167
21,9	175	2,10	154, 162
21,42	197	2,28	154, 159, 162
21-28	170	3,6	161
22	184	3,7-6,29	154
22,23-33	173	3,11	161, 163
22,34-39	173	3,11-12	233
22,34-40	185	3,28	162
22,41	173, 185	4,1-6	233
22,41-46	173, 174, 185	4,35-41	167
22,42	174	5,1-20	233
22,43	174, 303	5,7	161, 163
22,43-45	174	5,19-20	159
22,44	157, 173, 175, 299, 301	6,30-8,26	154
22,45	174, 185	6,30-44	167
23,8-10	350	6,45-52	167
23,9	353	6,55	161
24,30	171		
24,30-31	236		
25,31	171, 177, 236		

TEKSTREGISTER

7,24-30	233	13,26	154, 162, 165
7,31-37	167	13,32	163
8,27	176	14	166, 167
8,27-33	154	14-15	154
8,27-10,52	154	14,8	162
8,29	162, 176, 351	14,21	154, 162, 165
8,31	154, 162, 165,	14,36	158
	197	14,37	158
8,38	154, 188	14,41	154, 165
9,1	165	14,53-65	160
9,7	161, 163	14,55-59	187
9,9	154, 162, 165,	14,57	166
	188	14,60	166
9,9-13	155	14,61	160, 161, 164,
9,12	154, 162		176, 188
9,14-29	233	14,61-62	154
9,31	154, 162, 165	14,61-63	154, 159, 160,
9,40	216		165, 185
10,18	353	14,62	154, 161, 163,
10,33	154, 162		164, 165, 166,
10,33-34	165		169, 177, 188,
10,45	154, 162, 165		189, 190, 236,
11-13	154		237, 299, 301,
11,9	164		302, 337, 360
11,12-14	167	14,62-63	162
12	167, 184	15,1	188
12,1-11	161	15,24	162
12,6	163	15,29	162
12,10-11	197	15,32	154
12,28-34	185	15,34	162
12,29	353	15,35	162
12,32	159, 161	15,39	155, 161
12,35	159, 163, 164,	16	154
	179, 185, 353	16,9-10	154
12,35-37	154, 156, 157,	16,9-20	163
	158, 159, 160,	16,19	230, 234, 299,
	167		301, 302, 304
12,36	186, 299, 301,	16,19-20	355
	303, 350		
12,36-37	164	<i>Lukas</i>	
12,37	159, 160	1,1	178
12,38-54	349	1,6	182, 199
12,41	159	1,16-17	183
13,1	159	1,32	182, 188, 199
13,5-13	242	1,32-35	186, 188, 189,
13,21-27	163		199

TEKSTREGISTER

1,35	182, 188, 189, 190	18,6	183
1,43	182	18,33	282
1,45	182	19,8	183
1,46-55	314, 316	20,17	197
1,68	200	20-21	184
1,68-75	316	20,37-38	184
1,68-79	314	20,41	185, 186
1,69	200	20,41-44	184, 185, 199, 203, 354
1,69 ^a	200	20,42	198, 299, 301
1,70	240	20,42-43	185
1,76	182, 183	20,43	173
1-2	182, 192, 199, 242	20,44	185
2,11	182, 186, 199, 203, 361	20,45-47	184
2,14	316	21,1-4	184
2,24	198	21,12	200
2,29-32	316	21,27	188, 189, 236
3,4	183	22,19-20	191
3,22	188	22,54-71	188
4,3	188	22,61	183
4,9	188	22,66	187
4,14-27	192	22,66-70	187, 354
4,18	186	22,66-71	186, 199
4,41	186, 188	22,67-68	188
7,11	183	22,69	188, 189, 202, 203, 299, 301, 302, 304
7,19	183	22,69-71	203
7,27	198	22,70	188
7,27-28	242	23,1	187
8,28	188	23,2	186
9,22	197	23,35-38	186
9,26	188	23,52	354
9,35	188	24,3	183, 354
9,51	189	24,34	182, 351
10,1	183	24,38-49	200
10,22	188	24,42	303
10,25-28	185	24,44	186
10,39	183	24,47	200
10,41	183	24,51	190, 234
11,39	183		
12,42	183	<i>Johannes</i>	
13,15	183	1,1-3	248
16,16	242	1,1-14	249, 252
17,5-6	183	2,19	353
17,25	197	3,23	117

TEKSTREGISTER

5,44	351	2,24	196, 198, 200
6,26	219	2,25	185, 194, 197, 198
7,42	281	2,25-28	192, 196
10,17	182	2,28	198
10,21	182	2,29-31	192
14,2-6	236	2,30	195, 196, 197, 200
17,3	351	2,30-36	26
17,1-6	219	2,31	194, 196
20,17	236	2,32	192, 195, 198, 200
20,28	355	2,32-33	201, 237
21,7	355	2,32-35	190
<i>Handelingen</i>		3,32-36	354
1,1	178	2,33	195, 196, 197, 198, 200, 201, 237
1,1-2	180	2,33-36	190, 192, 328
1,1-2,41	190	2,34	194, 198, 299, 301, 302
1,2	190	2,34-35	197
1,3	178	2,34	192, 196, 197
1,8	181	2,34-35	192, 196
1,9	190	2,35	173, 185, 192
1,10	234	2,36	183, 185, 186, 192, 196, 198, 199, 200, 201, 203, 303, 354, 361
1,11	190	2,37-41	192
1,12	234	2,38	355
1,16	158, 175	2,38-41	198
1,20	186	2,42-8,1	190
1-4	178	2,46-47	315
2	192, 196, 332	3,13	191
2,1-13	192	3,13-15	201
2,4	355	3,18	240
2,13	194	3,26	191
2,14	192, 198	4,10	201
2,14-16	196	4,11	197
2,14-21	192	4,24-30	316
2,14-36	192, 196, 203	4,25	158
2,14-37	192, 193, 200	4,27	191
2,15	192	4,30	191
2,16	192, 198	5,30-31	201
2,17	193, 198, 242		
2,17-18	198		
2,17-21	192, 196		
2,20	194		
2,21	183, 194		
2,22	198, 201		
2,22-24	192		
2,22-36	192, 236		
2,23	201		

TEKSTREGISTER

5,31	197, 201, 237	<i>Romeinen</i>	
5,36	128	1,1-4	328
6-7	187	1,2	240
7	179	1,3-4	208, 321, 342
7,6	193	1,3-5 ^a	251
7,49	193	1,4	218, 222, 224
7,55	237, 202	1,7	218, 320
7,55-56	202, 203, 237, 299, 300, 302, 304	1,16-4,25	215
		1,21	318
7,56	191, 202	2,6	320
8,1-12,25	190	2,13	219
8,12	191	3,19-20	219
8,16	355	3,30	353
8,37	352	4,1-12	268
9,19	339	4,8	218
9,20	188	4,10-11	288
9,20-22	186	4,13	250
9,22	191	4,24	218, 251, 320
10,36	183	4,24-25	222
10,38	183, 186	4,25	219
10,38-40	201	5,1	218, 320
10,48	355	5,1-8,39	215
13	179	5,11	218
13,1-28,29	190	5,21	218
13,13-52	354	6,1	221, 283
13,28-30	201	6,4-5	222
13,33	186, 188, 191	6,23	218, 320
13,40	193	7,25	218
15,3-4	316	8,11	222
15,9	250	8,17	250
15,17	193	8,18-39	216
17,3	282	8,19-22	227
17,7	186	8,26-27	218
19,8	191	8,27	219
20,25-27	191	8,29	320, 349
20,31	191	8,31	217, 219, 349
20,28	191	8,31-32	216
22,1-21	354	8,31-34	206, 215
22,3	205	8,31-39	215, 216, 217, 219, 227
22,4-16	339	8,32	217
22,17-21	339	8,33	216, 218
26,12	161	8,33-34	216, 217
26,12-18	339	8,34	215, 216, 217, 219, 222, 223, 230, 231, 237,
28,30-31	190		

TEKSTREGISTER

	251, 287, 299,	15,30	218
	301, 302, 304,	16,2	218
	305	16,8	218
8,35	216	16,11	218
8,35-37	216	16,12	218
8,35-39	216	16,13	218
8,36	216, 230	16,18	199
8,38	217	16,22	218
8,38-39	216	28,25	175
8,39	216, 217, 218		
9,1-11,36	215	<i>1 Korinthe</i>	
9,5	207, 318	1,2	355
9,19-26	318	1,2-3	320
9,23-24	221	1,7	322
9,28	218	1,8	207, 322
9,29	218	1,13-15	355
9,32-33	324, 347	1,23	324, 347
10,5-13	193	2,8	319
10,9	193, 218, 231,	2,16	210, 320
	351	3,19	215
10,12-14	355	4,4-5	322
10,13	193, 209, 210,	4,5	319
	218, 319	4,20	210, 211
10,16	218	5,3-5	322
10,34	218	5,4-5	320
11,2	219, 320	5,5	322
11,34-35	210	6,9	211
11,35	215	6,9-10	210
11,36	207, 249	6,10	211
12,1-15,13	215	6,11	320
12,9-13	293	6,13	319
12,19	193, 210, 218	6,13-14	320
12,29-21	193	6,14	221, 224
13,9	210	6,17	319
13,14	218, 320	7,10-12	321
14,4	218	7,25	321
14,6	218	8,4	353
14,8	218	8,4-5	350
14,9	319	8,6	207, 249, 320,
14,11	193, 210, 218,		321, 348, 349,
	320		350, 353
14,14	320	9,5	321
14,17	210	9,14	321
15,9	315	10,11	207
15,11	218	10,26	210
15,14-32	215	11,23	320

TEKSTREGISTER

11,23-24	321	<i>2 Korinthe</i>	
11,28	319	1,2-3	320
11,32	322	1,14	320, 322
12,3	231, 322, 351	3,14	206
12,3-4	320	3,16-17	319
14,21	193	3,18-4,6	339
14,26	314	4,4-6	349
14,37	319	4,5	231, 322
15	209, 210, 211, 220, 231	4,6	221
15,3	351	5,15	216
15,3-4	216	6,16vv.	193
15,12vv.	222	8,9	320
15,14	214	8,21	320
15,20-28	210, 212	9,9	215
15,20-22	208, 231	11,28	287
15,21-23	206	11,31	320
15,23	322	12,1-5	332
15,23-24	212	12,1-10	339
15,23-25	208, 213	13,14	320
15,23-28	206, 207, 208, 209, 210, 214, 231, 232	<i>Galaten</i>	
15,24	207, 208, 210, 212, 213, 214	1	332
15,24-25	210, 212	1,1	222
15,24-27	321	1,3	520
15,24-28	206, 209	1,12	329
15,25	208, 211, 212, 299, 300, 301, 311, 318	1,16	329
15,25-26	26	1,19	319, 321
15,25-27	157	3,17	288
15,25-28	211	3,20	349, 353
15,26	207, 208, 212	4,1	172
15,27	208, 211, 212, 214, 223	4,4	318
15,27-28	208, 210, 212, 213	4,7	250
15,28	207, 208, 210, 212, 213, 316, 320	5,10	319
15,31	287, 320	5,11	324, 347
15,50	210	5,21	210
15,57	320	6,14	320
16,22	322	6,18	320
		<i>Efeziērs</i>	
		1	223
		1,1	226
		1,2-3	320
		1,3	228
		1,3-14	220
		1,3-23	221
		1,5-22	224, 231

TEKSTREGISTER

1,8-9	221	2,5-7	225, 231
1,10	222, 225	2,6	206, 220, 225,
1,10-11	227, 228		226, 227, 231,
1,13-14	220, 221, 226		234, 300, 305
1,14	222	2,7	224, 225
1,15	222, 320	2,10	224, 225, 227
1,15-16	221	2,11-12	224
1,15-20	252	2,12	222, 225
1,15-23	219, 220, 222	2,13-17	225
1,16-23	221	2,13-22	224
1,17	223	2,17	225
1,17-19	221	2,19	226
1,18	220, 221, 225	2,20	220
1,18-19	221, 228	2,21	227
1,18-20	222	2,22	227
1,19	221, 222, 223,	2,23	228
	225	3,11	320
1,19-20	224, 226	3,14-21	220
1,20	220, 222, 223,	3,16	221
	224, 225, 226,	3,19	221
	228, 230, 231,	3,20	226
	234, 237, 300,	4,4	222
	301, 302, 304,	4,4-6	319, 350
	305	4,6	353
1,20-21	225, 237	4,8	220
1,20-22	209, 218, 231	4,13	221
1,20-23	206, 211, 220,	4,25	220
	223, 224, 231	4,26	220
1,21	223, 224, 225,	4,30	226
	227, 231, 241,	5,2	220
	319	5,5	210, 318
1,21-22	221, 227	5,19	314
1,22	220, 223	5,20	315, 311
1,22-23	227	5,25	220
1,23	222	5,26	250
2,1	225	5,31	220
2,1-3	224, 225	6,2-3	220
2,1-6	224	6,5-9	172
2,1-7	224, 231	6,14	220
2,1-10	224	6,17	220
2,3	225		
2,4	225	<i>Filippenzen</i>	
2,4-5	224	1,2	320
2,4-7	223, 224	1,4	319
2,5	225, 226	1,6	322
2,5-6	224, 226	1,10	322

TEKSTREGISTER

2,1-6	236	2,20	229
2,5-11	328	2,20-21	229, 230
2,6	349	2,22	228
2,6-11	185, 218, 252,	2-3	332
	352	3,1	206, 222, 223,
2,7	231		225, 227, 228,
2,9	222		229, 230, 231,
2,9vv.	224		232, 237, 300,
2,9-10	241		301, 302, 304
2,10-11	209	3,1-2	230
2,11	322	3,1-3	229
2,16	322	3,1-4	226, 229
2,19	320	3,1-17	228, 229
3,4-6	205	3,4	237
3,9-11	255	3,5-9	229
3,20	320	3,10	218, 221, 228,
4,23	320		231
<i>Kolosenzen</i>		3,10-17	229
1,3	320	3,13	230, 319
1,5	222	3,16	314
1,5 ^a	231	3,17	320
1,7	319	3,18-4,1	228
1,9-10	221	3,22	172
1,10	231	3,24	210, 231, 322
1,12-20	251	4,1	172
1,13	208, 318, 349	<i>1 Thessalonicenzen</i>	
1,15	255, 349	1,1-2	320
1,15-18	242	1,6	319
1,15-20	218, 227, 252	1,9-10	328
1,15vv.	249	1,10	251
1,16	227	2,12	210, 231
1,21-23	231	2,15	320
1,23	222	2,19	320, 322
1,18-22	222	3,11	320
2,2	221	3,11-13	209
2,3	228	3,13	320, 322
2,6	229, 230, 231,	4,1	231
	320, 322	4,1-2	320
2,6-7	229	4,6	322
2,10	224, 229	4,14	216, 282
2,11	229	4,14-18	209
2,11-12	229	4,15	322
2,12	226, 229	4,15-16	319
2,13	224, 225	4,15-17	321
2,15	219	5,2	322

TEKSTREGISTER

5,9	320	<i>Titus</i>	
5,12	320	2,13	322
5,23	322	2,14	250
<i>2 Thessalonicenzen</i>		<i>Filemon</i>	
1,1-2	320	3	320
1,5-10	322	5	320
1,6-12	209	16	319
1,7-8	320	25	320
1,9	319		
1,10	322	<i>Hebreeën</i>	
2,1	322	1	333
2,2	320, 322	1,1	180, 240, 241, 252
2,3	251	1,1-2	258
2,4	251	1,1-3	252
2,8	322	1,1-4	239, 240, 241, 252, 258
2,8-9	251	1,1-13	262
3,1	319	1,1-14	240, 244, 248, 259, 165, 292
3,12	320	1,2	240, 241, 242, 251
<i>1 Timotheüs</i>		1,2-3	241, 253
1,2	320	1,2-4	240
1,12	320	1,2-2,18	289
1,14	319	1,3	211, 237, 239, 240, 241, 248, 249, 250, 252, 255, 263, 264, 282, 291, 292, 300, 304
1,17	353	1,3-4	241, 332
2,5	349, 353	1,3-10	239
3,16	234, 236, 251	1,3-14	251
6,13	319	1,4	240, 251, 258, 275, 354
6,14	319, 322	1,4-13	241, 243, 244
<i>2 Timotheüs</i>		1,4-14	243, 261, 261
1,2	320	1,4-2,9	271
1,8	319	1,5	238, 240, 241, 243, 244, 248, 252, 258, 259, 261, 262
1,16	319		
1,18	322	1,5-13	240, 250
2,8	222	1,5-14	239, 242, 252
2,19	215		
2,22	319		
3,1	242		
3,1-9	242		
3,8	313		
4,1	322		
4,8	319, 322		
4,14	320, 322		
4,22	319		

TEKSTREGISTER

1,6	238, 241, 245, 333	2,16	241
1,6-7	240, 244	2,17	253, 256
1,7	238, 241, 245, 246, 248	2,17-18	287
1,8	241, 246, 251, 254, 261	2,18	253, 256
1,8-9	238, 247	3,1	253, 257, 286, 294, 295
1,8-12	246	3,1-5	271
1,10	238, 240, 251, 261	3,3	255
1,10-12	240, 246, 247, 250	3,6	241, 262
1,11	248, 270	3,7	293
1,11-12	248	3,7vv.	243
1,12	238, 240, 251	3,7-11	238
1,12-13	239	3,7-4,11	295
1,13	211, 238, 239, 240, 241, 242, 248, 249, 251, 258, 261, 262, 292, 300, 301, 302, 303	3,7-4,13	253
1,14	240, 241, 292	3,13	287
2	350	3-4	241
2,1-4	252, 295	4	
2,2	241, 249	4,3-4	261
2,2-3	252	4,5	244, 253
2,3	249, 252	4,7	239, 240
2,5	241	4,8	279
2,5-8	256	4,14	234, 241, 253, 264, 351
2,5-18	253, 256	4,14-16	253, 254
2,6	241	4,14-5,10	253, 262
2,6vv.	243	4,15	253, 254, 256, 257, 281, 282, 287
2,6-8	238	4,15-16	287
2,7	241, 255, 256, 260, 287	4,15-5,3	256
2,8	211, 292	4,16	294
2,9	241, 255, 286	5	289, 350
2,10	241, 255, 259, 287, 288	5,1	253, 254, 255, 258, 282, 287
2,11	257	5,1-4	254, 287
2,11-13	249	5,1-10	254, 255, 260, 261, 277
2,12	238, 249, 292	5,1-10,39	254
2,13	244, 247	5,2	256, 257
2,14	281	5,2-9	254
		5,3	257
		5,4	257
		5,4-5	255, 256
		5,5	238, 241, 253, 257, 258, 259, 260, 262, 307, 308, 309

TEKSTREGISTER

5,5-6	252, 255, 258, 260, 262, 265, 288, 312	6,20-8,1 6,28 7	251, 263 264 142, 264, 265, 269, 291, 334, 363
5,5-10	26, 254	7-10	241
5,6	111, 238, 239, 253, 255, 259, 260, 261, 262, 264, 283, 285, 290, 307, 308	7,1	253, 266, 267, 272, 274, 277, 279, 290, 307, 308
5,6-10	262	7,1-2	272
5,7	257, 259, 281, 287	7,1-3	267, 271, 274, 309
5,7-9	256	7,1-10	263, 264, 265, 266, 267, 271, 275, 276, 277, 290
5,7-10	260	7,1-16	283
5,8	241, 259	7,1-28	264, 265
5,9	256, 258, 259, 283, 288	7,1-10,23	295
5,10	239, 253, 254, 255, 257, 260, 262, 263, 264, 278, 284, 285, 307, 308, 309, 310	7,2	267, 273, 274, 276, 277
5,11-14	263	7,3	117, 141, 159, 239, 241, 253, 266, 269, 270, 272, 273, 277, 280, 281, 284, 307, 308
5,11-6,20	284	7,4	267, 271, 273, 274, 275, 276
5,14	259	7,4-5	275, 276
6,1	259	7,4-6	273, 277
6,1-12	263	7,4-10	276
6,6	241	7,5	241, 273, 277
6,7-9	260	7,5-6	272, 277
6,9	275	7,6	261, 271, 272, 273, 277, 278
6,13-19	260	7,6-7	272, 277
6,14	271	7,6-8	276
6,17	284	7,6-9	267
6,17-20	250, 285	7,7	269, 272, 273, 275
6,18	285	7,8	257, 275, 276, 283, 284
6,19	264, 283, 285	7,8-10	273, 277
6,20	234, 239, 253, 263, 264, 265, 266, 267, 277, 278, 279, 283, 284, 285, 286, 287, 289, 290, 295, 307, 308, 363	7,9	273, 276, 277
6,20-7,28	260		

TEKSTREGISTER

7,9-10	272, 275, 277	7,22	265, 267, 286
7,10	267, 273, 276	7,23	253, 270, 276,
7,10-28	255		285, 286
7,11	253, 259, 267,	7,23-24	257, 267, 270,
	276, 277, 279,		286
	280, 281, 282,	7,23-25	267
	284, 285, 288,	7,23-28	278, 286
	290, 307, 308,	7,24	267, 270, 279,
	309		286, 307, 308,
7,11-14	278, 279		309
7,11-19	284	7,25	219, 282, 283,
7,11-25	266		287
7,11-28	262, 264, 265,	7,26	234, 253, 267,
	266, 267, 289,		287, 288
	290	7,26-28	287
7,11-8,1	263, 278	7,27	253, 267, 287,
7,12	267, 279, 280,		288, 291
	284	7,28	241, 253, 259,
7,13	278, 281, 284		264, 267, 280,
7,14	253, 269, 270,		287, 288, 307,
	278, 281		308, 309, 310
7,14-15	267	8	293
7,14-17	270	8,1	237, 253, 264,
7,15	253, 281, 282,		265, 288, 289,
	283, 307, 308,		300, 301, 302,
	309		304, 307, 308,
7,15-16	282		309, 310
7,15-22	278, 281	8,1-2	289
7,16	267, 281, 282,	8,1-13	289, 290
	283	8,1-10,18	266
7,17	238, 253, 262,	8,2	269, 289
	267, 275, 281,	8,3	253
	283, 284, 285,	8,3-6	289
	290, 307, 308	8,4	253, 280, 288
7,17-28	278	8,6	265
7,18	267, 283, 284	8,7	279, 288
7,18-19	267	8,7-13	289
7,19	259, 266, 267,	8,8-12	193, 293
	282, 283, 287	8,12-13	289
7,20	253, 266, 267,	8,13	279, 288
	269, 285, 307,	8-10	240, 286
	308	9	265
7,20-22	267, 285	9,1-10	289
7,21	111, 238, 253,	9,1-22	289, 290
	285, 286, 307,	9,5	255
	308, 309, 312	9,6	253

TEKSTREGISTER

9,7	253, 287	10,15-18	289, 292
9,9	259, 280	10,16	193
9,11	253, 259, 307, 308, 309, 310	10,18	292
9,11-15	289	10,19	264, 286, 295
9,13-14	250	10,21	253, 307, 308, 309, 310
9,15	250, 257	10,22	250
9,16	254	10,22vv.	294
9,16-22	289	10,28	257
9,22	250	10,29	241
9,23	250	10,30	193, 244, 247
9,23-24	289	10,32-39	294
9,23-10,18	265, 289, 290	10,34	270, 286, 294
9,25	253, 287	10,36	294
9,25-10,14	289	11	241, 294
9,27	257	11,4	257
9,28	237, 270	11,8	257
10	291, 293	11,18	257
10,1	259, 270, 287, 291	11,19	267
10,1-2	293	11,21-22	241
10,1-18	291, 293	11,24	241
10,2	250	11,28	267
10,5	249, 291	11,40	259
10,5-7	238, 290, 291	12	241, 294
10,5-9	243	12,1	264
10,7	247, 291	12,2	265, 288, 294, 295, 300, 301, 302, 304
10,8	280	12,1-3	294
10,9	291	12,2	237, 239, 251, 259, 286, 294, 295
10,10	257, 291	12,3	294
10,10-23	265	12,5vv.	243
10,11	253, 287, 291	12,5-8	241
10,11-12	270	12,23	259
10,11-13	291	12,24	286
10,12	237, 270, 291, 292, 293, 299, 301, 302, 304, 307, 308, 309	12,25	240
10,12-13	292, 293, 299	12,27	270, 286
10,12-17	289	13,6	238
10,13	287, 292, 293, 300, 301, 302, 303	13,10	264
10,14	259, 270, 292, 293, 307, 308, 309	13,11	253
10,15	293	13,12	286
		13,12-13	281
		13,14	269, 270
		13,15	292
		13,16	292

TEKSTREGISTER

13,20 253, 286
13,21 255, 257
13,37 257

Jakobus

2,19 353
4,12 353
5,3 242

1 Petrus

1,3-12 233
1,8 315
1,17-21 233
1,18-21 233
1,20 242
2,4 197
2,7 196, 197
2,8 232
2,18-20 233
2,21 233, 235
2,21-25 233
2,22-25 191, 233
2,25 232
3,13-17 233
3,13-4,11 233
3,14-15 232
3,15 199
3,18 217, 218, 231,
233, 234, 235,
236
3,18-22 232, 233, 234,
236, 237, 251
3,18-4,6 233
3,19 234, 236
3,19-21 236
3,19-22 234, 236
3,21-22 211
3,22 217, 218, 231,
232, 234, 235,
236, 237, 241,
300, 301, 302,
304, 305, 351
4,1-6 233
4,6 234
4,12-5,11 233

2 Petrus

1,9 250
1,21 175
2,10 227
3,3 242
3,12 322

1 Johannes

1,7 250
1,9 250
1,34 352
2,1 219
2,22 351
4,2 351
4,15 351
5,5 352

Judas

4 350
8 227
9 147
18 242
25 353

Openbaring

1,8 193
1,13 202
3,21 19
4 316
4,2-5,2 289
4,4 202
5 316
5,9 315
12,5 237
12,7 144, 145
14,13 315
16,14 322
19,7 315
20 210

VIII. Vroegchristelijke auteurs en

Patres

Barnabas

4.9 242
12.9 242
16.5 242

TEKSTREGISTER

1 Clemens

36.1	133
61.3	133
64.1	133

2 Clemens

14.2	242

Clemens van Alexandrië

Stromata	
1.23	130

Didache

16.3vv.	242

Epiphanes van Salamis

Adversus Haereses	
LXIV.29,6-30,1	130

Panarion Haereses

LXV.4	107

Eusebius van Ceararea

Preparatio Evangelica	
9.17,4-6	274
9.28,1-4	130
9.29,4	130
9.29,4-16	130
9.29,12	130
9.29,14	130

Greogorius van Nicea

In Inscriptiones Psalmorum	
I.IX.II	69

Hiëronymus

Epistula CXL	69

Hyppolytus

In Psalmos (MPG	
10,720B)	69

Ignatius van Antiochië

Ep. Phil. 9.1	133
Ep. Eph. 11.1	242

Irenaeus

Adv. Haer.	
4.36.6	242
4.15.6	242
4.38.1	242
5.15.4	242

Justinus Martyr

Dialogus cum Thryphone	
3-88	56
42.1	133

Martyrium Polycarpi

14.3	133

Origenes

Commentarii in	
Psalmos (MPG 12	
1056A)	69

Polycarpus

Epistula ad Philadelphia	
13.2	133

Tertullianus

Adversus Marcionem	
V 9	96

IX. Nag Hammadi (NHC)

IX	144
IX.1	144

X. Rabijnse geschriften

Abot m.Nat	
[A] § 37	244

b. Baba Batra

14b	69
15a	69

b. Hag

12b	142

b. Menah

110a	142

TEKSTREGISTER

b.Ned
32b 117

b.Pesachim
117a 69

b.San
97a 159
98a 159

b.Zebah
62a 142

j.Ta'an
IV 8.68d 159

m.Ab
6.9 198

Midrash Tehillim
Ps 1 69
Ps 78 69

Pesiqta Rabinat
1:58 97

ṭ. Sanh
7.11 244

Yalqut ḥad.
f. 115, col. 3 no. 19 142

XI. Auteurs uit de klassieke oudheid

Aristoteles
De Caelo
III 2, p. 301a, 10 113
Metaphysica
I.3, p. 984, 16b 113

Rethorica
1366a 2 113

Corina
Lycra Suppl. 2.62 109, 110

Eupolis
Comecus 99 109, 110

Euripides
Ion 1157 107

Herodotus
IV 113
VII 113
IX 113

Homerus
Ilias
22.317vv. 107
23.226 107

Odyssee 113

Plinius
Ep. 10.96.7 314

Plato
Legibus
II.925b 113

Timaeus
38d 107

Theocritus
Idylls
15 108

Xenofon
Anabasis
II.3.19 113
V.4.22 113

XII. Papyri en inscripties

CPJ
III no. 487 regel 5 113

Papyrus
CXLII,2 107

Papyrus Fouad
266 92, 173

TEKSTREGISTER

<i>Papyrus Oxyrhynchus</i>			<i>Tebtunis Papyri</i>	
7.100.7	92		291 frg. (a), 18	114
656	92		291 frg. (b), 26	114

Auteursregister

Het register bevat alleen de namen van de auteurs van wie de werken in deze studie geciteerd worden.

Abegg, M.G.	141	Baker, M.	324, 347
Achtemeier, P.J.	235, 237	Ballhorn, E.	71, 72
Aejmelaeus, A.	80, 82, 88, 105, 106	Balz, H.R.	216
Agua, A. del	180	Barbiero, G.	47, 54
Ahearne-Kroll, S.P.	158	Barker, M.	338
Aland, K.	164	Barr, J.	81, 82, 83, 84, 88, 89, 90, 105, 117
Albl, M.C.	19, 27	Barrera, J.T.	142
Alexander, P.S.	327	Barrett, C.K.	181, 196, 197, 203
Allen, L.C.	47, 50, 56, 63, 76	Bart, G.	206
Allen, T.G.	224, 225, 226	Barth, C.	46, 69
Allison, D.C.	174, 175, 179	Barth, M.	220, 221, 222, 223, 227
Alonso-Schökel, L.	64	Barthélemy, D.	80
Alter, R.	20, 53, 55, 62	Bartlett, J.	66
Anderson, A.A.	61	Bateman, B.W.	243, 244, 247, 280
Anderson, H.R.	280	Bates, M.W.	350, 351
Anderson, R.D.	209, 211, 246, 264	Bauckham, R.	29, 128, 249, 250, 251, 269, 316, 318, 324, 325, 326, 328, 329, 331, 342, 345, 346, 347, 348, 349
André, G.	73, 74	Bauer, H.	61, 85
Arenhoevel, D.	135, 136	Bauer, W.	270
Arnold, B.T.	180	Bauerfeind, O.	219
Arnold, C.E.	223	Baumann, G.	58
Arnold, E.	327	Baumgärtel, F.	48
Arrington, F.L.	196	Baumgartner, W.	60
Aschim, A.	142, 143	Beale, G.K.	230
Assmann, J.	49, 58, 62, 65	Becker, J.	66, 72, 73, 132, 221
Attridge, H.W.	246, 281, 286	Beckwith, R.T.	314
Aufrett, P.	35	Bensel, K.	269
Aune, D.E.	154, 156	Bentzen, A.	23
Austermann, F.	82, 84, 90, 111, 114		
Avioz, M.	61, 62		
Avishur, Y.	39, 41, 40, 43, 53		
Baarlink, H.	156, 158, 174		
Bacher, A.	198		
Bachmann, Ph.	209, 210, 254		
Backhaus, K.	273		
Bail, U.	45		

AUTEURSREGISTER

Berger, K.	147	Briggs, C.A.	20, 52, 60, 71
Bergholz, Th.	180, 192	Briggs, E.G.	20, 52, 60, 71
Berlin, A.	123	Broadhead, E.K.	161
Best, E.	154, 221, 222, 223, 226, 233	Brock, S.P.	81, 84
Bertram, G.	121	Brockelmann, C.	100
Betz, H.D.	96	Brooke, G.J.	138, 140, 142, 242, 248
Bewer, J.A.	129	Brooks, W.E.	281
Beyerle, S.	163	Brown, H.	326
Bickerman, E.	85	Brown, J.K.	171
Bickerman, E.J.	132	Brown, R.E.	168, 179, 187, 189, 192
Bietenhard, H.	109, 163	Brown, W.P.	41, 56, 105
Billerbeck, P.	125, 158, 315	Brox, N.	232, 234, 235, 236
Bock, D.L.	23, 25, 131, 160, 161, 163, 165, 166, 168, 180, 181, 182, 187, 188, 189, 194, 196, 199, 203	Bruce, F.F.	178, 179, 193, 197, 199, 202, 260, 268
Bodendorfer, G.	48	Brucker, R.	83
Boer, M.C.	211	Brueggemann, W.	62
Boer, C.P. de	116	Bruggen, J. van	163, 164, 189
Boismard, M.E.	234	Brunner, H.	58
Bolkestein, M.H.	158, 233	Brunner-Traut, E.	58
Bons, E.	24, 41, 81, 82, 84, 88, 94, 99, 101, 104, 105, 106, 109, 113, 124	Buchanan, G.W.	28
Booij, Th.	40, 41, 42, 47, 50, 53, 59, 67	Büchsel, F.	109, 110, 119
Borgen, P.	109, 240	Buckwalter, H.D.	178, 179, 181, 183, 184, 188, 189, 191, 200
Bormann, L.	229	Bultmann, R.	168, 179, 218, 236, 326, 340
Borsch, F.H.	162, 166	Burridge, R.A.	156
Boswinkel, E.	113	Buss, M.J.	20
Boswinkel, P.V.	113	Cadwallader, A.H.	246, 250, 274, 285
Botha, P.J.	71	Callan, T.	322
Bousset, W.	24, 28, 135, 218, 326, 327, 336	Campbell, J.G.	248
Bowker, J.W.	24, 132	Camponovo, O.	90
Bowley, J.E.	141	Capes, B.D.	315, 320, 321, 322, 324, 330, 347, 356
Brandenburger, E.	147, 148	Caquot, A.	49, 66
Breasted, J.H.	65	Carbajosa, I.	117
Brettler, M.Z.	51, 68	Carmignac, J.	140, 142, 143
Brewer, D.I.	193	Casevitz, M.	129
Breytenbach, C.	115, 157, 161, 168, 173	Casey, M.	163, 202
		Chamberlain, J.V.	211

AUTEURSREGISTER

Chamblin, K.	177	Crüsemann, F.	71
Charles, R.H.	148	Cullmann, O.	176, 326, 349, 351, 352
Charlesworth, J.H.	109, 128, 143, 314, 316, 336	Dafni, E.G.	24
Chester, A.	29, 31, 127, 128, 158, 317, 318, 323, 325, 327, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 353, 356	Dahl, N.A.	157, 249, 250, 337
Chilton, B.	158	Dahmen, U.	138, 139, 143, 144, 145
Chyutin, M.	138	Dahood, M.	20, 21, 22, 23, 38, 50, 55, 60, 62, 65
Ciampa, R.E.	209	Dalman, G.	158, 326
Cimosa, M.	129	Dalton, W.J.	233, 234, 236
Clark, D.J.	129	Daly-Denton, M.	315
Clemen, C.	147, 148	Daniélou, J.	316, 342, 355
Cockerill, G.L.	145, 265, 267, 268, 271, 272, 281, 286, 287, 289	Daube, D.	157
Collins, A.Y.	56, 163	Davenport, G.L.	159
Collins, J.J.	56, 125, 127, 131, 133, 134, 139, 140, 141, 146, 148, 162, 244	Davids, P.G.	232, 328
Compton, J.	27, 159, 201, 244, 248, 254, 255, 275, 281	Davies, B.C.	22
Conzelmann, H.	109, 179, 180, 191	Davies, W.D.	170, 171, 174, 175, 179
Cook, E.M.	162	Davila, J.R.	131
Cook, J.	80	Day, J.	21, 58
Cooke, G.	23, 58	deClaissé-Walford, N.L.	69, 138
Cooper, J.S.	65	Deddens, K.	316
Coppens, J.	20, 56	Deichgräber, R.	236, 267, 351, 352
Cordes, A.	87, 98, 101, 102, 104, 105, 107, 109, 110	Del Medico, H.E.	20
Cornelius, I.	64	Delitzsch, F.	56, 63, 66
Cornu, H. le,	190, 199	Delling, G.	99, 315
Cranfield, C.E.B.	158, 216	deSilva, D.A.	135, 136
Cross, F.M.	85	Dietrich, M.	48, 53
Crough, C.L.	64	Dietrich, W.	48, 53
Crump, D.	202, 203	Dijkstra, M.	57
		Dimant, D.	136, 140, 142, 143, 144
		Doble, P.	188
		Docherty, S.E.	246, 247
		Dodd, C.H.	27, 163, 258
		Doeker, A.	22, 47, 48, 51, 60, 72, 73
		Doewe, J.W.	161, 196
		Dölger, F.J.	314
		Donner, H.	22, 25, 55, 63, 113, 135
		Doré, J.	21, 65
		Dormyer, D.	170

AUTEURSREGISTER

Driver, G.R.	38, 40, 50, 52, 56	Fabry, H.-J.	51, 60, 124, 137,
Dschulnigg, P.	161		138, 143, 144,
Duhm, B.	22, 71		145
Dunn, J.D.G.	96, 124, 182, 216,	Falk, R.D.	314
	218, 219, 228,	Falkenstein, A.	49
	230, 315, 317,	Fee, G.D.	210, 324, 347
	318, 324, 325,	Fensham, F.C.	59
	342, 344, 345,	Fichter, J.	118
	347, 354, 355	Fiedler, P.	177, 314, 316
Dupont, J.	168, 189	Fishbane, M.	60, 74, 82, 116,
Dürr, L.	21, 57		211
Eaton, J.	21, 23, 49, 54, 57,	Fitzmyer, J.A.	25, 28, 133, 140,
	64, 75		142, 143, 147,
Eck, J. van,	229		158, 163, 175,
Eckey, W.	161		178, 179, 180,
Edwards, J.R.	158		181, 182, 183,
Eerdmans, B.	53		188, 189, 209,
Egger-Wenzel, R.	135		216, 269
Egwim, S.	74	Flasher, M.	80, 82, 83, 97,
Eising, H.	47, 48, 54		100, 101, 102,
Eissfeldt, O.	68		104, 105, 118
Ellingworth, P.	238, 243, 247,	Fletcher-Louis, C.H.T.	323, 324, 328,
	251, 267, 286		337, 347
Elliot, J.H.	233, 235	Flint, P.W.	69, 85, 137, 138,
Ellis, E.E.	194, 198, 205,		139, 248
	206, 242, 318,	Floor, L.	220, 221, 222,
	324, 347, 351,		226, 228
	355	Flusser, D.	25, 135, 190
Elnes, E.E.	115	Foester, W.	92, 98, 326
Emerton, J.A.	56	Fokkelman, J.P.	38, 41, 42, 44, 62
Emmendorffer, M.	72	Fossum, J.	24, 54, 132, 324,
Engnell, I.	57		326, 337, 338,
Ervin, H.M.	83		343, 347
Eshel, E.	134	Fraenkel, D.	85
Eskola, T.	25, 26, 27, 29, 31,	Framer, W.R.	164
	128, 141, 147,	France, R.T.	164, 168, 174,
	209, 213, 219,		191
	229, 306, 317,	Frankel, Z.	121
	325, 329, 330,	Frankema, R.	45, 121
	331, 332, 333,	Franklin, E.	198
	334, 335, 336,	Fraser, P.M.	81
	340, 341, 344,	Frisch, A.	76
	345, 353, 356	Fritsch, C.T.	83
Eynikel, E.	96, 113	Furnish, V.P.	221
Evans, C.A.	141, 163, 192	Gagg, R.P.	160
Ewald, P.	229	García Martínez, F.	140, 141, 142

AUTEURSREGISTER

Garland, D.E.	50	Greijdanus, S.	226
Gärtner, B.	172, 243	Grether, O.	118
Gaster, T.H.	21	Griffiths, A.H.	58, 109
Gaston, L.	205, 281, 322	Grohmann, M.	54, 55, 59
Gathercole, S.J.	27, 157, 159, 175, 350	Grosheide, F.W.	176, 226, 270
Geiger, A.	62	Grossfeld, B.	116
Gelin, A.	21	Gruenwald, I.	317, 337, 341, 344
Gerleman, G.	56	Grund, A.	55, 56
Gerstenberger, E.S.	21, 22, 50, 60	Grundmann, W.	180
Gese, H.	54, 55, 56, 59, 287	Guelich, R.A.	156
Gesenius, W.	38, 56, 60	Gundel, H.	107, 108
Gevirtz, S.	65	Gundel, W.	107, 108, 109
Gheorghita, R.	246	Gundry, R.H.	158, 165, 169, 170, 171, 233, 234
Giblin, C.H.	350	Gunkel, H.	20, 23, 53
Gielen, M.	209	Guthrie, D.	318
Gieschen, Ch.A.	141, 161, 171, 324, 325, 327, 328, 338, 339, 340, 343, 346, 347, 356	Guthrie, G.H.	25, 147, 238, 247, 251, 262
Gilbert, M.	63, 64	Gzella, H.	80, 82, 83, 84, 101, 104, 118
Girard, M.	62	Haas, C.	146
Giversen, S.	144	Habermann, J.	250
Gleßner, U.	139	Haenchen, E.	179
Gnilka, J.	158, 165, 221, 223	Hagner, D.A.	176, 271
Goldingay, J.	47, 55, 56	Hahn, F.	127, 157, 158, 160, 316, 326, 329, 351, 352
Goldstein, J.A.	135, 136	Hamerton-Kelly, R.G.	27, 158
Goodblatt, D.	25, 134, 135, 139	Hamilton, H.W.	47, 55, 56, 57
Görg, M.	50, 51, 52	Hamp, V.	114
Goshen-Gottstein, M.H.	137, 156	Haney, R.G.	21, 55, 67
Goulder, M.D.	74	Hanhart, R.	82
Gourgues, M.	202	Hann, R.R.	199
Granerød, G.	23, 68	Hannah, D.D.	145, 343
Grässer, E.	113, 189, 240, 241, 281, 291, 293	Haran, M.	137
Gray, J.	66	Harris, J.R.	27
Gray, R.	128	Hatina, Th.R.	164
Green, J.B.	178, 179, 181, 186, 336	Hatton, H.A.	129
Greenfield, J.C.	134	Hauspie, K.	96, 113
Greer, R.A.	324	Hay, D.M.	24, 25, 29, 109, 110, 132, 133, 148, 189, 195, 294
Greeven, H.	173	Hayman, P.	338

AUTEURSREGISTER

Hays, R.B.	166, 167, 310, 323	Houtman, C.	50
Hayward, R.	28	Houwelingen, P.H.R. van	232, 234, 251
Head, P.M.	155, 179	Howard jr., D.M.	70
Healey, J.F.	58, 62	Huijgen, A.	350
Hecht, R.D.	128	Hultgård, A.	51
Hedley, P.L.	85	Hultgren, A.J.	216
Hegermann, H.	249, 268	Hummel, H.D.	56
Heinemann, J.	127	Hunzinger, C.-H.	234, 236
Heither, T.	109, 110	Hurtado, L.W.	29, 31, 128, 155, 156, 163, 191, 218, 249, 250, 315, 322, 323, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 341, 342, 344, 345, 346, 347, 348, 349, 353, 354, 356
Heller, J.	81	Isaacs, M.E.	142
Hemer, C.J.	179	Ishida, T.	61
Hengel, M.	25, 30, 84, 136, 145, 147, 154, 155, 160, 179, 201, 205, 209, 211, 219, 306, 313, 314, 315, 316, 321, 322, 326, 335, 336, 348, 351, 352, 353, 355, 356	Jacobson, H.	25, 130, 131
Hoehner, H.W.	222	Jacquet, L.	23, 38, 42, 50
Herdner, A.	49	Janowski, B.	52, 56, 73
Herkenne, H.	20, 53	Janse, S.	124
Hesse, F.	24, 129	Jastrow, M.	98
Hiebert, R.J.V.	85	Jefferson, H.G.	21, 22, 64
Higgins, A.J.B.	136	Jenni, E.	45, 64, 100, 121
Hilber, J.W.	50	Jenni, M.	315, 316
Hill, C.E.	208	Jeremias, J.	157, 236, 260, 315
Hill, D.	174	Jervell, J.	179, 180, 181
Himmelfarb, M.	336	Jewett, J.R.	216
Hitzig, F.	22	Johnson, L.T.	279
Hofius, O.	336	Jones, B.A.	129
Hofman, N.J.	148	Jonge, M. de,	28, 132, 133, 134, 135, 140, 141, 158
Hoftijzer, J.	46	Jongeling, K.	46
Holladay, W.L.	68, 138	Joosten, J.	82, 129
Hollander, H.W.	132, 133, 134	Jordaan, G.J.C.	28
Hooker, M.D.	168, 189	Jörns, K.-P.	316
Horbury, W.	25, 95, 124, 131	Joüon, P.	38, 43
Horgan, M.P.	314	Juel, D.H.	163, 165, 168, 198, 318
Horst, P.W. van der	25, 130, 131, 227	Kamp, H.R. van de	242, 268, 269, 270
Horton, F.L.	22, 48, 99, 141, 143, 269, 271		
Hossfeld, F.-L.	47, 48, 50, 56, 57, 62, 63, 66, 72, 73, 74, 76		

AUTEURSREGISTER

Kang, S.-M.	67, 68	Kreitzer, L.J.	194, 207, 209, 210, 211, 213
Karrer, M.	85, 245	Kretschmar, G.	196
Käsemann, E.	216	Kreuzer, S.	85, 322
Kautzsch, E.	38	Krodel, A.	192, 193, 203
Kee, H.C.	132, 133, 135, 165	Kroll, J.	314, 315
Keel, O.	49, 50, 51, 55, 56, 64	Kruijf, T. de	28
Keener, C.S.	192, 193, 197, 198, 201	Kugel, J.L.	46, 47, 71, 134, 324
Kelhoffer, J.A.	154	Kügler, J.	49
Kilian, R.	21, 57, 58, 63	Kuhn, K.G.	134
Kilpatrick, G.D.	193, 202	Kühne, H.	55
Kim, S.	161, 162, 163, 188, 218, 317, 339, 340	Kurianal, J.	255, 256, 257, 258, 259, 266, 271, 280, 283, 287
Kimball, Ch.A.	186, 198	Kurz, W.S.	178, 179, 180, 198, 199
Kingsbury, J.D.	159, 171, 175, 177	Laato, A.	21, 52, 57, 58, 67, 68
Kirkpatrick, A.E.	23	Lamarche, P.	161
Kissane, E.J.	20, 50, 53, 65	Lambert, F.	81
Kistemaker, S.J.	244, 257, 268, 291	Lambert, W.G.	58
Kittel, R.	71	Lambrecht, J.	208, 209, 211
Kleer, M.	46, 47, 91, 123	Lamarter, H.	50
Klein, H.	160, 189	Lampe, G.W.H.	191
Klein, J.	58	Lane, W.L.	240, 243, 246, 269
Klingbeil, M.	64	Lang, F.G.	154
Knauf, E.A.	22, 67, 71	Lattke, M.	199
Knoppers, G.N.	59	Leander, P.	61
Kobelski, P.J.	140, 141, 142, 143, 268, 269, 314	Lee, A.I.H.	156, 209, 214, 342, 344, 355
Koch, D.-A.	205, 210, 237	Lephrohon, R.J.	58
Koch, K.	55, 58, 62	Leschert, D.F.	247, 268, 269, 273
Koehler, L.	60	Leuenberger, M.	69, 70, 138, 139
Koester, C.R.	240, 246, 251, 259, 268, 286	Lewicki, T.	241, 252, 262, 294, 295
Kooij, A. van der	25, 80, 83, 84, 104, 105, 114, 129, 135, 148	Lewis, S.M.	208, 210
Korpel, M.C.A.	58, 59	Lewis, T.J.	58
Körting, C.	54, 56	Licht, J.	148
Kraus, H.-J.	19, 35, 38, 47, 49, 50, 53, 56, 57, 63, 71, 74	Lichtenberger, H.	128
		Liddel, H.G.	119
		Liebermann, S.J.	199
		Lim, T.H.	140, 211

AUTEURSREGISTER

Lincoln, A.T.	220, 221, 222, 223, 224, 226	May, H.G.	144
Lindars, B.	27, 196	Mays, J.L.	69, 70, 74
Lindemann, A.	209, 211	McCoy, W.J.	179
Lipinski, E.	60	McCullough, J.C.	247
Liver, J.	134	McKarter jr. P.K.	61
Loader, W.R.G.	19, 26, 241, 248, 256, 259, 267, 286, 288	McKay, J.W.	56, 58
Lohfink, N.	74, 75	McKenzie, J.L.	23
Lohse, E.	158, 159, 179, 180, 181	McKnight, S.	169, 170, 314
Longenecker, R.N.	193, 197, 215, 269, 270, 317, 320, 342, 348, 352, 355	McNamara, M.	48, 136, 276
Longmann III, T.	22, 50	Meer, W. van der	35, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 50, 53, 56, 60, 62, 67
Loretz, O.	67	Meier, J.P.	156, 240
Louw, J.P.	281	Meier, S.A.	57, 58
Luft, U.	51	Mendels, D.	128
Lugt, P. van der,	36, 41, 67	Menken, M.J.J.	26, 171, 176
Lust, J.	96, 113	Menn, E.M.	46
Luz, U.	171, 216, 221, 226, 317	Metzger, B.M.	164, 354
Mach, M.	145, 199, 323, 327, 346, 347	Metzger, M.	51
Machinist, P.	58	Meyers, C.L.	24, 129
MacRae, G.W.	191	Meyers, E.M.	24, 129
Maiberger, P.	125	Michaelis, J.R.	232, 239
Maier, G.	233, 236	Michel, O.	219, 254, 258, 269
Maier, J.	314	Milik, J.T.	141, 143
Maier, S.A.	48, 49	Millard, M.	69, 138
Malul, M.	59, 62	Miller, C.L.	51
Manson, E.F.	109, 110, 244	Miller, M.P.	140
Marcos, N.F.	85	Miller, P.D.	41, 44, 46, 68, 115
Marcus, J.	155, 161, 165, 165, 166	Miller II, R.D.	55
Markschies, Ch.	353	Minear, P.S.	180
Marshall, I.H.	160, 161, 179, 180, 181, 182, 196, 201, 259	Mitchell, A.C.	281
Martin, R.P.	318	Mitchell, H.G.	129
Mason, E.F.	143	Mittmann, S.	117
Mastin, B.A.	129	Miura, Y.	127, 197
Matera, F.J.	155	Moberly, R.W.L.	346
Mathews, J.G.	23	Moffitt, D.M.	260, 288
		Möller, H.	63
		Montevecchi, O.	80
		Moo, D.J.	216, 217
		Morray-Jones, Ch.	324, 337, 347
		Morris, L.	174
		Morschauser, S.	50
		Moule, C.F.D.	163, 181, 191
		Mowinckel, S.	20, 23, 47

AUTEURSREGISTER

Moyise, S.	26	Orlov, A.	273
Mozley, F.W.	90, 106, 114	Osborne, T.P.	232
Mulder, O.	136	Osten-Sacken,	145
Müller, P.	154, 155, 156	P. von der	
Munnich, O.	80	Otto, E.	58, 125
Muraoka, T.	38, 43, 92, 94, 96, 115, 129, 259	Otzen, B.	56, 57
Nel, P.J.	21, 28	Owen, P.	163
Neugebauer, F.	158	Parker, S.B.	57
Neufeld, V.H.	322, 353	Parpola, S.	48, 49, 50, 51, 62
Neusner, J.	336	Parsons, M.C.	260
Newson, C.	143	Passow, F.	106
Neyrey, J.H.	269	Paul, M.J.	22
Nickelsburg, G.W.E.	136, 148	Paul, S.M.	59
Nida, E.	281	Paulsen, H.	216
Niehof, F.	81	Pearson, B.A.	144
Nielen, J.M.	314, 315	Peels, H.G.L.	47
Nober, P.	20	Pentuchowski, J.J.	25, 136
Nock, A.D.	218	Perrin, N.	154, 156, 165, 166
Nolan, B.M.	172	Perrot, Ch.	85
Nolland, J.	160, 169, 177	Pervo, R.I.	192, 202, 203
Norden, E.	103	Pesch, R.	158, 197
Nordheim, E. von	25, 26, 148	Peterson, D.	180, 181, 191, 259, 280
Nordheim, M. von	22, 24, 35, 40, 41, 45, 56, 57, 58, 59, 63, 91, 99, 101, 113, 133, 136, 147, 148, 149, 322	Peterson, D.G.	193, 201
O'Brien, P.T.	220, 221, 223, 228, 271, 281, 286, 317, 344	Pettinato, G.	65
O'Connor, M.	38	Petuchowski, J.J.	148
O'Toole, R.F.	195, 196, 197	Pfeiffer, R.H.	22, 146
Oegema, G.S.	127, 128, 130, 133, 136	Philips, R.D.	270
Oepke, A.	103	Philhofer, P.	271
Oesterley, W.O.E.	50, 135	Pietersma, A.	80, 84, 85, 91, 92, 93, 104, 320
Old, H.O.	214, 315	Pilhofer, P.	286
Olmo Lete, G. del	116	Pisano, S.	63, 64
Olofsson, S.	80, 81, 82, 83, 90, 91, 101, 122	Ploeg, J.P.M. van der	38, 42, 53, 71
Olshausen, J.	60	Plümacher, E.	179
Olyan, S.M.	134	Plummer, A.	199
Omanson, R.L.	354	Pohl, A.	161
Orlinsky, H.M.	50	Pokorný, P.	156, 229, 324, 347, 352
		Pola, T.	129
		Pomykala, K.E.	128, 133, 136, 158
		Pope, M.H.	57
		Porter, S.E.	200, 238
		Prestel, P.	115

AUTEURSREGISTER

Prijs, L.	106	Rösel, M.	81, 85, 91
Pritchard, J.B.	65	Rosner, B.S.	179, 181, 209
Puech, É.	140, 141	Rowe, D.W.	163, 166, 182, 183, 184, 185, 186, 199
Quasten, J.	315	Rowland, C.	324, 337, 338, 340, 339, 343, 347
Quell, G.	92, 109, 110	Rowley, H.H.	21, 22
Quispel, G.	337	Ruager, S.	251
Raabe, P.R.	41, 45, 83	Rudolph, W.	129
Rabin, C.	84	Rüger, H.P.	154
Rad, G. von,	49, 62	Rummel, S.	54
Radebach-Huonker, Ch.	53, 293	Ruppert, L.	58
Rahlfß, A.	85, 247, 248, 315	Rüsen-Weinhold, U.	239, 246, 247, 248, 306
Rahnenführer, D.	146, 147	Sæbø, M.	54
Rainbow, P.A.	25, 148, 325, 326, 328, 330, 346, 356	Safrai, S.	82, 269
Rapp, A.	107	Sailhamer, J.H.	83
Rascher, A.	249, 254, 256, 257, 258, 271, 275, 282, 288, 287, 292, 293	Salvesen, A.	52
Rau, G.	155, 156, 160	Sanders, E.P.	161, 188
Rechenmacher, H.	99	Sanders, J.A.	137, 139
Reemts, Chr.	110	Sanders, J.T.	221
Rehm, C.	107, 108	Sandmel, S.	59
Rehm, M.	21	Sanmartín, J.	116
Reicke, B.	227	Saur, M.	53, 56, 63, 66, 67, 69
Reiß, K.	83	Savignac, J. de	49, 53
Rendsburg, G.A.	40, 41, 56	Schäfer, P.	317, 336, 339
Rendtorff, R.	46, 76, 96	Schaller, B.	145, 146, 147
Renz, J.	99	Schaper, J.	23, 24, 28, 80, 83, 95, 101, 103, 104, 106, 124, 125, 159
Rese, M.	189, 193, 198, 201	Schart, A.	129
Richardson, Ch.	259	Schedl, C.	20
Richardson, N.	213, 319, 321, 349	Schelkle, K.	233, 234, 236
Ridderbos, H.N.	167, 174, 175, 193, 217	Schenck, K.L.	241
Ringgeren, H.	55, 75	Schenk, W.	228
Rissi, M.	251, 254, 269	Schenke, H.-M.	332
Robert, A.	21	Schenke, L.	201
Roberts, J.J.M.	20, 21	Schenker, A.	80, 81, 105, 111, 245
Roberston, R.G.	130	Schiffman, L.H.	85, 140
Röllig, W.	99	Schille, G.	216, 224, 260, 313
Rooke, D.W.	280, 281		
Rösel, Chr.	46, 63, 72, 73, 77, 114		

AUTEURSREGISTER

Schimanoswki, G.	105	Shepard, D.	163
Schlatter, A.	177, 219	Sherwin-White, A.N.	314
Schlier, H.	120, 218, 219, 221, 222, 226	Shulam, J.	190, 199
Schmitt, G.	117	Silva, M.	205, 215
Schnackenburg, R.	158, 221, 226	Silverman, D.P.	58
Schneider, G.	182, 194	Simian-Yofre, H.	51, 60
Schnell, B.	130	Skehan, P.W.	137
Schniedewind, W.M.	104	Smalley, S.S.	192
Schökel, A.	45	Smith, J.M.P.	129
Scholer, J.M.	24, 132	Smith, J.Z.	343
Scholem, G.	330, 331	Smith, M.H.	69
Schorch, S.	115	Smith, M.S.	56
Schreiber, S.	163	Soards, M.L.	192
Schreiner, J.	54, 59, 89	Soden, W. von,	21, 49
Schreiner, S.	21, 62	Soggin, J.A.	22
Schreiner, Th.R.	216, 251	Soisalon-Soininen, I.	100, 111, 121
Schrenk, G.	321	Sokoloff, M.	103
Schroer, S.	55, 56	Sollamo, R.	98
Schunack, G.	251, 283, 291	Sowers, S.G.	280
Schunck, K.-D.	135	Speidel, M.	108
Schürer, E.	115, 135, 159, 274	Spicq, C.	103, 264, 269
Schutter, W.L.	135	Spieckermann, H.	61, 71, 73
Schweitzer, A.	339	Spittler, R.B.	146
Schweizer, E.	230	Spronk, K.	57
Schwesig, P.-G.	64	Stählin, G.	197
Schwemer, A.M.	205, 322	Stanton, G.	169, 170, 171, 175
Scott, J.M.	339, 340	Starbuck, S.R.A.	49, 50, 51, 52, 55, 56, 60, 62
Scott, R.	118	Stegemann, H.	81, 264
Seeligmann, I.L.	80, 81, 106, 109, 110	Stemberger, G.	186
Segal, A.F.	145, 161, 317, 324, 325, 327, 337, 338, 339, 340, 341, 343, 346, 347, 355, 356	Sterk, J.P.	67
Seifrid, M.A.	219	Steudel, A.	125, 140, 141, 242, 243
Seidel, H.	72	Steyn, G.J.	180, 198, 199, 243, 245, 246, 260, 261
Seidel, M.	49	Stichel, R.	91
Seiler, S.	95, 102, 104	Stoebe, H.J.	53, 56
Sellin, G.	226	Stolz, F.	21, 57
Selwyn, E.G.	233, 236	Stone, M.E.	128, 134
Seybold, K.	20, 49, 50, 53, 56, 62	Strack, H.L.	125, 186, 315
		Strauss, M.L.	180, 188, 194, 195, 197, 199
		Ström, Å. V.	325
		Stuckenbruck, L.T.	128, 323, 325, 327, 346, 347

AUTEURSREGISTER

Stuhlmacher, P.	216, 219	Vriezen, Th.C.	20, 21, 68
Suhl, A.	155, 168, 172	Wacholder, B.-Z.	135, 137
Swancutt, D.M.	316	Wagner, J.R.	196
Sznycer M.	49	Wagner, S.	202
Tadmor, H.	65	Wainwright, A.W.	353
Talmon, S.	137	Wallace, H.N.	47
Testuz, M.	85	Waltke, B.K.	38
Theissen, G.	269	Watson, W.G.E.	57
Thiselton, A.C.	206, 209	Watts, R.E.	27, 109, 168
Thomas, D.W.	65	Webster, J.	240
Thompson, L.	314	Wegner, S.	52
Thompson, J.W.	248, 273	Weinfeld, M.	61
Thüsing, W.	319	Weiser, A.	23, 316
Tigchelaar, E.J.C.	140	Weiss, H.-F.	251, 258, 259
Toorn, K. van der	41, 50, 57, 84	Welten, P.	21
Torrey, C.C.	146	Wengst, K.	313
Tov, E.	82, 83, 85, 88, 89, 91, 106, 109, 110, 116, 242	Wessely, K.J.J.	107
Tournay, R.	20, 21, 40, 64, 72	Westcott, B.F.	250
Trebilco, P.R.	115	Wevers, J.W.	81, 115
Tromp, J.	147, 148	Whybray, N.	63, 66
Tsevat, M.	55	Widengren, G.	23, 24, 25, 57, 133
Tuckett, C.M.	182, 191, 199	Wieder, A.A.	116
Turner, D.L.	175	Wilch, J.R.	200
Überlacker, W.G.	240	Wilckens, U.	216, 218
Uehlinger, Ch.	64	Williams, D.L.	22
Ulrich, E.	85, 91	Williams, T.F.	80, 81
Utzschneider, H.	102	Wilson, G.H.	69, 76, 137
VanderKam, J.C.	109, 110, 116, 127, 141	Wilson, N.	81
VanGemeren, W.A.	23, 63, 67	Wilson, R.McL.	230
Vanhoye, A.	251, 277, 288	Windisch, H.	233, 234
Veijola, T.	57, 61, 63, 77	Witherington III, B.	179, 317, 318
Velden, F. van der	46, 74	Wolter, M.	189, 216, 217
Veltri, G.	84, 85, 116	Woude, A.S. van der	28, 68, 134, 140, 141, 143
Venetz, H.J.	80	Wright, B.G.	84
Vermes, G.	118, 324	Wright, N.T.	219, 348
Verseput, D.	175	Wutz, F.	20, 53, 65
Versluis, A.	350	Wyatt, N.	57, 63, 64, 65, 67
Versteeg, J.P.	352	Xeravits, G.G.	142
Vesco, J.-L.	53, 59, 73	Yadin, Y.	28, 140
Vielhauer, Ph.	179, 189, 351	Zahn, Th.	287
Vogt, E.	130	Zeitlin, S.	148
Volz, P.	24, 28, 124	Zenger, E.	20, 47, 50, 56, 57, 62, 63, 66, 70, 72, 73, 74, 76, 90
Voss, G.	202	Zewi, T.	45
Vries, P. de	55		

AUTEURSREGISTER

Ziegler, J.	56	Zobel, H.-J.	52
Ziegler, K.	130	Zwiep, A.	196, 197
Zimmermann, J.	25, 140, 141, 142, 144, 148, 161, 162, 260, 276, 287		

Curriculum vitae

Cornelis Pieter (Pieter) de Boer werd 20 juni 1975 te Gouda geboren. Hij is gehuwd met Josina Gerarda (Gerlinda) de Boer-de Jongh. Samen ontvingen ze negen kinderen uit Gods hand. Hij heeft gestudeerd aan de Theologische Universiteit van Apeldoorn (TUA), volgde colleges aan de Universiteit van Utrecht, de Katholieke Universiteit van Utrecht, de Theologische Universiteit te Kampen (Broederweg) en studeerde Semitische Talen en Culturen aan de Universiteit te Leiden. In 2003 studeerde hij cum laude af aan de TUA met als hoofdvak Nieuwe Testament en de bijvakken Biblistiek en Vroege Kerkgeschiedenis. Sinds 2016 is hij predikant van de Christelijke Gereformeerde Kerk Sliedrecht Beth-El. Daarvoor diende hij de gemeente Maranatha te Urk (2010-2016) en de gemeente Rehoboth te Werkendam (2003-2010).

